

ГОДИШНИК

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
„СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100

ANNUAIRE

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
„ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100

СОФИЯ • 2012 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
PRESSES UNIVERSITAIRES „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

ИЗДАТЕЛСКИ СЪВЕТ НА ИСТОРИЧЕСКИЯ ФАКУЛТЕТ

Доц. д-р ТОДОР ПОПНЕДЕЛЕВ (председател, отговорен редактор),
проф. д-р ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА, доц. д.и.н. ДИЛЯНА БОТЕВА,
доц. д-р ТАНЯ БОНЕВА, доц. д-р ТОДОР МИШЕВ,
гл. ас. д-р БОРИС СТОЯНОВ, гл. ас. ЕЛЕНА ПЕНЧЕВА,
д-р МАРИЯ БАРЪМОВА

Редактор *Милета Милчева*

© Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Исторически факултет
2012

ISSN 1310-9406
Университетско издателство „Св. Климент Охридски“

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Петър Делев</i> – Тракийските беси	7
<i>Светлана Иванова</i> – Малцинства – търговци в Румелия през XVII–XVIII век . .	67
<i>Ваня Рачева</i> – Руската преселническа политика, българите и Одринският мир от 2 септември 1829 г.	175
<i>Таня Бонева</i> – Българите в Молдова в края на XX век. Етноложко проучване на две български села	245
<i>Евгения Калинова</i> – Интелигенцията и комунистическият режим в България в началото на 60-те години	293
<i>Искра Баева</i> – Завръщане към европейската конституционна традиция след 1989 г.	381

CONTENTS

<i>Peter Delev</i> – The Thracian Bessi	6
<i>Svetlana Ivanova</i> – Minorities Merchant in Rumeli in the 17 th – 18 th Centuries	66
<i>Vania Racheva</i> – Russian Migration Policy, Bulgarians and the Peace Treaty of Adrianople of September 2, 1829	174
<i>Dimitrios M. Kontogeorgis</i> – Georgi S. Rakovski in Wallachia (1855). Two Greek Documents	240
<i>Tanya Boneva</i> – Bulgarians in Moldova at the End of XX Century. Ethnological Study of Two Local Communities	244
<i>Evgenia Kalinova</i> – The Intellectuals and the Communist Regime in Bulgaria in the Beginning of the 1960s	292
<i>Iskra Baeva</i> – A Return to the European Constitutional Tradition Since 1989 . . .	380

THE THRACIAN BESSI

PETER DELEV

There is an isolated mention of the name of the Bessi in the seventh book of Herodotus, in the passage devoted to the Satrae which itself is part of the description of the march of Xerxes' army through Thrace in 480 BC.¹ The text is enigmatic and has often been the object of deliberation; there are two main views about its interpretation, the one more often sustained being that *Bessi from the Satrae were priests (or rather seers) in the sanctuary (of Dionysos)*; the alternative one – that *the priests in the sanctuary which belonged to the Satrae were Bessi*. Besides all other problems there is some uncertainty in the transmission of the name, some of the codices giving Βησσοί and others Βισσοί; the second variant has no known analogies and has been definitely discounted by all editors of the text. After Herodotus the name of the Satrae disappears completely from all ancient texts (with the exception of the parallel instances in Herodianus and Stephanus Byzantinus who both quote from Hecataeus), while that of the Bessi will eventually reappear in a number of communications referring to the later Hellenistic Age (the second and first centuries BC), starting with Polybios and afterwards gradually becoming one of the most popular Thracian ethnonyms.²

¹ Hdt. 7.111.2: Βησσοί δὲ τῶν Σατρῶων εἰσὶ οἱ προφητεύοντες τοῦ ἱεροῦ.

² Cf. e.g. *Smith, W.* (ed.). *Dictionary of Greek and Roman Geography*. Vol. 1. London, 1854, p. 395; *Tomaschek, W.* *Die alten Thraker* (1). – *SB Akad. Wien* 128/4, 1893, 72–80; *Oberhammer, E.* *Bessoi*. – *RE*, 3, 1897, Sp. 329; *Кацаров, Г.* Тракийските беси. – *Изв. Истор. дружество*, 6, 1924, 31–47; *Detschew, D.* *Die thrakischen Sprachreste*. Wien, 1957, 57–59; *Danov, C.* *Bessoi*. – *Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike*, 1, 1964, 872–873; *Данов, Х.* Древна Тракия. С., 1968, 118–124; *Сарафов, Т.* Тракийските сатри. Принос към етногенезиса на тракийските племена. – *ГСУ, Фак. Западни филологии (ФЗФ)*, 67/1, 1974, 119–191; *Sarafov, T.* *L'étymologie du nom de la tribu thrace Βησσοί, Bessi*. – *Thracia*, 3, 1974, 135–138; *Maximov, E.* *Der Erzbergbau der Bessen*. – *Thracia*, 3, 1974, 397–408; *Σαμσάρη, Δ.* *Ιστορική γεωγραφία της ανατολικής Μακεδονίας κατά*

ТРАКИЙСКИТЕ БЕСИ

ПЕТЪР ДЕЛЕВ

Името на бесите се появява инцидентно у Херодот в посветения на сатрите пасаж в седма книга, включен в описанието на Ксерксовия поход през Тракия в 480 г. пр.Хр.¹ Текстът е енигматичен и многократно коментирани; от двете алтернативни становища за интерпретацията му по-често приеманото е, че *беси от сатрите били жреци (предсказатели) в светилището (на Дионис)*, другото – че *жреците в принадлежащото на сатрите светилище били беси*. Освен всички други проблеми, текстът съдържа и несигурност в предаването на името – Βηρσοί в някои кодекси или Βισσοί в други; второто няма никакви аналози и е пренебрегнато безапелационно от всички издатели на Херодот. След Херодот името на сатрите изчезва напълно от изворите (ако не броим късните и лишени от допълнителни подробности цитати на Хекатей у Херодиан и Стефан Византийски), а това на бесите ще се появи отново едва в сведения, отнасящи се към късната елинистическа епоха (II–I в. пр.Хр.), от Полибий насетне, за да се превърне постепенно в един от най-популярните тракийски етноними².

¹ Hdt. 7.111.2: Βηρσοί δὲ τῶν Σατρῴων εἰσὶ οἱ προφητεύοντες τοῦ ἰσοῦ.

² Вж. напр. *Smith, W.* (ed.). Dictionary of Greek and Roman Geography. Vol. 1. London, 1854, p. 395; *Tomaschek, W.* Die alten Thraker (1). – SB Akad. Wien 128/4, 1893, 72–80; *Oberhummer, E.* Bessoi. – *RE*, 3, 1897, Sp. 329; *Кацаров, Г.* Тракийските беси. – Изв. Истор. дружество, 6, 1924, 31–47; *Detschew, D.* Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957, 57–59; *Данов, С.* Bessoi. – Der Kleine Pauly. Lexikon der Antike, 1, 1964, 872–873; *Данов, Х.* Древна Тракия. С., 1968, 118–124; *Сарафов, Т.* Тракийските сатри. Принос към етногенезиса на тракийските племена. – ГСУ, Фак. Западни филологии (ФЗФ), 67/1, 1974, 119–191; *Sarafov, T.* L'étymologie du nom de la tribu thrace Βηρσοί, Bessi. – Thracia, 3, 1974, 135–138; *Maximov, E.* Der Erzbergbau der Bessen. – Thracia 3, 1974, 397–408; *Σαμσάρη, Δ.* Ιστορικὴ γεωγραφία τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Θεσσαλονίκη, 1976, 66–67; *Фол, А., Т. Спиридонов.* Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1983, 85–87, 116;

The Satrae are the last mentioned in Herodotus' enumeration of the Thracian tribes along the North Aegean coast whose lands were traversed from east to west by the Persian land army during the invasion of Xerxes (7.110); they are placed after the Edonians and before the subsequent account of the advance of Xerxes between the seaward fortresses of the Pierians and the Pangaion Mountain (7.112.1), which gives Herodotus the opportunity to add the information that the silver mines on the mountain were exploited by the Pierians, the Odomanti and mostly by the Satrae themselves. Although the text of Herodotus associates the Satrae explicitly only with Mount Pangaion, his brief digression (7.111) leaves the impression that they were a large and powerful tribe, inhabiting mainly the mountains to the north, in the interior of Thrace. Herodotus mentions their bellicosity and insists that they had never yet been conquered by anybody and were the only ones to reject the order to join the army of Xerxes.³ Unfortunately the loose description of their territories (*they live in high mountains covered with varied forests and snow*) does not permit to establish their geographical location with any degree of certainty.

The interpretation of Herodotus' phrase in 7.111.2 discussed above as *Bessi from the Satrae* gives rise to the conjecture that in the early fifth century BC the Bessi were a constituent tribe in the wider tribal community of the Satrae. The text of Herodotus states explicitly that the Satrae were a tribe: they are listed among the Thracian tribes (ἔθνεα δὲ Θρηίκων) whose lands were traversed by the army of Xerxes. The lack of any similar assertion about the Bessi who are only mentioned in the text of Herodotus as the priests in the sanctuary of Dionysos has opened the way for their alternative interpretation as a priestly clan or caste or estate of the Satrae,⁴ with the necessary further supposition that their name was established only in a later age as an ethnonym. Both of these two variant suggestions (the Bessi as a *clan/estate* or as a *tribe* of the Satrae) presuppose that with time their name gained in popularity and eventually not only replaced that of the

τιὴν ἀρχαιότητα. Θεσσαλονίκη, 1976, 66–67; Фол, А., Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. С., 1983, 85–87, 116; Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. Атлас. С., 1983, карти 34–40; Кратка енциклопедия „Тракийска древност“. С., 1993, 38–40 (Орачев); Тачева, М. За бесите и техните племенни територии. – Минало, 1995, № 1, 9–15; Ботева, Д. Етрополският свети Атанас, Сабазий и прорицалището на бесите. – Минало, 1996, № 2, 18–28; eadem. Проблеми на тракийската история и култура. С., 2000, 150–159.

³ Only among those mentioned so far. Herodotus himself recounts in a subsequent passage (8.116) that the king of the Bisaltae and Crestonians withdrew into „the Rhodope“, also refusing to follow the Persians. As Bisaltia is rather far-removed from the Rhodope Mountains, it could eventually be suggested that Herodotus might have made a mistake, substituting the Satrae with the Bisaltae in this second instance (?), but the factual details in both passages decrease the probability of this conjecture. It should be added that in the Bisaltian story the sons of the king disobeyed their father's orders and nonetheless went with Xerxes, and afterwards when all six returned safe home they were severely punished by their father.

⁴ *Sarafov*, T. Op. cit., p. 137; *Sarafov*, T. Op. cit., p. 187. A long time ago Wilhelm Tomaschek suggested on the contrary that the Satrae represented a sort of aristocratic élite and the Bessi – the mass of regular subordinate population, admitting also the possibility of ethnic distinction between them (*Tomaschek*, W. Op. cit., p. 73).

Сатрите са споменати в Херодотовия разказ за похода на Ксеркс в края на изброяването на тракийските племена по Егейското крайбрежие, през територията на които се движела от изток на запад персийската армия (7.110), след едонците и преди отделно отбелязаното преминаване между крайбрежните крепости на пиерите и планината Пангей (7.112.1); Херодот добавя, че сребърните рудници в планината били разработвани от пиерите, одомантите и най-вече от въпросните сатри. Въпреки изричното им свързване у Херодот единствено с планината Пангей, неговият кратък логос (7.111) допуска представата за сатрите като голямо и силно племе, обитаващо основно планински райони на север, във вътрешността на Тракия. Херодот отбелязва тяхната войнственост и изрично подчертава, че те никога не били подчинявани от никого, а и тогава единствени отказали да се присъединят към Ксеркс³. За съжаление, общото описание на техните територии (*живеят във високи планини, покрити с разнообразни гори и сняг*) не позволява последните да бъдат географски определени с някаква степен на сигурност.

От интерпретацията на Херодотовата фраза в смисъл *беси от сатрите* може да се изведе представата, че бесите са били в началото на V в. пр.Хр. съставно племе в по-широката племенна общност на сатрите. Текстът на Херодот въпрочем изрично твърди, че сатрите са племе, поставяйки ги в изброяването на тракийските племена (*ἔθνεα δὲ Θρηίκων*), през земите на които преминала армията на Ксеркс. Нищо подобно обаче не е казано за еднократно споменатите като жреци в светилището на Дионис беси, и това отваря пътя за алтернативната им интерпретация като жречески род, каста или съсловие у сатрите⁴, с необходимото допълнително предположение, че едва по-късно тяхното име се е наложило и като етноним. Въпрочем и двата варианта (бесите като род/ съсловие или като племе от сатрите) предполагат, че с времето значението на тяхното име е нараствало и не само е изместило това на сатрите, но се е наложило като популярен и широко разпространен етноним, който в някои случаи изглежда е бил използван изобщо като синоним на *тракийци*⁵.

Спиридонов, Т. Историческа география на тракийските племена до III в. пр. н. е. Атлас. С., 1983, карти 34–40; Кратка енциклопедия „Тракийска древност“. С., 1993, 38–40 (Орачев); Тачева, М. За бесите и техните племенни територии. – Минало, 1995, № 1, 9–15; Ботева, Д. Етрополският свети Атанас, Сабазий и прорицалището на бесите. – Минало, 1996, № 2, 18–28; *същата*. Проблеми на тракийската история и култура. С., 2000, 150–159.

³ Единствени само от изброените дотук племена. Самият Херодот разказва на друго място (8.116) за оттеглянето „в Родопите“ на царя на бисалтите и крестонците, който също отказал да последва персийците. Тъй като Бисалтия е доста отдалечена от Родопите, може евентуално да се мисли и за някаква грешка на Херодот, който да е объркал сатри и бисалти(?), макар конкретните детайли на двата пасажа да правят подобно предположение малко вероятно. Въпрочем според Херодот синовете на бисалтския цар все пак последвали Ксеркс, нарушавайки заповедта на баща си, за което по-късно били жестоко наказани от него.

⁴ *Sarajov, T.* Цит. съч., с. 137; *Sarajov, T.* Цит. съч., с. 187. Навремето Вилхелм Томашек предполагаше обратно, че сатрите са представлявали аристократическа върхушка, а бесите редово подвластно население, допускайки и етническо разграничение между едните и другите (*Tomaschek, W.* Цит. съч., с. 73).

⁵ Вж.: *Sarajov, T.* Les Besses et Rome. – In: Actes du Ier congrès international des études balkaniques, 2, Sofia, 1970, 141–150; *Sarajov, T.* Цит. съч., 186–187.

Satrae, but was imposed as a familiar and widely recognized ethnonym which would sometimes even be used loosely as a general synonym for *Thracians*.⁵

The alternative interpretation of the same phrase as meaning that *the priests in the sanctuary which belonged to the Satrae were Bessi* differentiates between the Bessi and Satrae as presumably distinct tribal groups, although the distinction could as well be of a social, territorial, economic, or other order. Insofar as the Satrae are definitely attested in the statement of Herodotus in the area of the Pangaion Mountain (but with the further implication that their main territories lay in the high snow-covered mountains in the north), while the Bessi are conspicuously absent from the relatively detailed and comprehensive information in the “Histories” about the population of the coastal region of Aegean Thrace, this interpretation of the text would lead to the general assumption that their territories should be searched for in the even deeper interior of the Thracian lands compared to those of the Satrae. And although the famous sanctuary of Dionysos where the Bessic priests were serving was situated somewhere in the *highest mountains* of the Satrae, Herodotus does not explicitly refer to the Bessi as another group of mountain dwellers; on the contrary, his assertion that the said sanctuary was in the territory of the Satrae would rather dissociate the Bessi as a population from its region.

As already mentioned, the name of the Satrae disappears from the ancient sources after Herodotus, while that of the Bessi would make a reappearance only in and after Polybios. There is however an isolated piece of information related to events of the fourth century BC which could be connected to them, if only indirectly and somewhat hypothetically. This is in a stratagem of Polyaeus referring to military activities of the Macedonian general Antipater in the lands of the *Tetrachoritae*.⁶ A papyrus fragment also mentions the actions of Antipater and Parmenion against the Tetrachoritae during the siege of Perinthus and Byzantion by Philip of Macedon; the quotation from the forty-seventh book of Theopompus confirms the date of the event either in the second half of 340 or (less probably) in the early months of 339 BC.⁷ The fragment mentions in the same context a letter by Philip, and it is possible to at least consider the possibility that this could imply the device by which Philip evacuated his fleet blocked in the Bosphorus.⁸ In any case the stratagem of Polyaeus hints at some real military action in which Antipater was besieging and taking fortified places of the Tetrachoritae. The link to the Bessi is supplied by a quotation from the seventh book of Strabo in Stephanus

⁵ *Sarafov, T.* Les Besses et Rome. – In: Actes du Ier congrès international des études balkaniques, 2, Sofia, 1970, 141–150; *Сарафов, Т.* Op. cit., 186–187.

⁶ Polyaeus. *strat.* 4.4.1: *Antipater while leading a war in the lands of the Tetrachoritae ordered that the hay for the horses which was stacked around his tent should be set on fire. When it was ignited the trumpeter gave the signal and the Macedonians gathered around the tent with raised spears. On this sight the tetrachoritae were terrified and abandoned the fortress which they were holding and Antipater took it without a battle.*

⁷ Pap. Ryland 1.19 = Theopomp. fr. 217 Jacoby.

⁸ Frontin. *strat.* 1.4.13; срв. *Hammond, N. G. L., G. T. Griffith*, A History of Macedonia. Vol. 2, 550–336 B. C. Oxford, 1979, p. 580; *Делев, П.* Филип II и залезът на „голямото“ Одриско царство в Тракия. – Във: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Трудове на катедрите по история и богословие, 1, 1997, с. 24.

Алтернативният прочит на Херодотовата фраза, според който *жреците в принадлежащото на сатрите светилище били беси*, разграничава беси и сатри, без да предопределя нивото на това разграничаване – племенно, социално, териториално, икономическо или друго. Доколкото сатрите са изрично засвидетелствани у Херодот в района на планината Пангей (макар и с ясно внушаваната от неговия текст представа, че основните им територии са във високите снежни планини на север), а бесите отсъстват осезаемо от неговите сравнително подробни и изчерпателни сведения за населението в района на приегейска Тракия, при такава интерпретация на Херодотовия текст би могло да се предположи, че техните територии следва да се търсят още по-навътре в тракийските земи в сравнение с тези на сатрите. И макар обслужваното от жреци-беси светилище на Дионис да се е намирало *в най-високите планини* на сатрите, Херодот не определя изрично и бесите като планинско население; напротив, фактът, че светилището се е намирало в територията на сатрите, по-скоро разграничава бесите от въпросната планинска област.

Както стана дума, след Херодот името на сатрите изчезва от античните извори, а това на бесите ще се появи отново едва от Полибий насетне. Едно откъслечно сведение за събития през IV в. обаче може да бъде свързано с тях, макар и косвено и донякъде хипотетично. Става дума за една стратегема на Полиен, в която се разказва за военни действия на македонца Антипатър в земите на *тетрахоритите*⁶. Един папирусов фрагмент също споменава действия на Антипатър и Парменион срещу тетрахоритите по време на обсадата на Перинт и Бизантион от Филип; позоваването на четиридесет и седмата книга на Теопомп потвърждава допълнително датировката на събитието през втората половина на 340 или (по-малко вероятно) в началото на 339 г. пр.Хр.⁷ Доколкото фрагментът споменава в същия контекст и писмо на Филип, възможно е да се мисли дали в него не е била визирана уловката, с която Филип измъкнал блокирания си в Босфора флот⁸. Във всеки случай Полиеновата стратегема подсказва съществуването на реални военни действия, в хода на които Антипатър е обсаждал и превземал укрепени места на тетрахоритите. Връзката с бесите е подсказана от един цитат от седмата книга на Страбон у Стефан Византийски, според който тетрахорити били именно бесите; те се наричали още и *тетракоми*⁹. Независимо от възможната интерпретация на названията тетрахорити и тетракоми (буквално

⁶ Polyæn. *strat.* 4.4.1: *Антипатър, когато воювал в земята на тетрахоритите, заповядал да подпалят сеното на конете, което се намирало около палатката му. Като го запалили, тръбачът дал сигнал и македонците се събрали около палатката с издигнати копия. Като видели това, тетрахоритите се уплашили и изоставили крепостта, която заемали, а Антипатър я завзел без битка.*

⁷ Pap. Ryland 1.19 = Theopomp. fr. 217 Jacoby.

⁸ Frontin. *strat.* 1.4.13; срв. Hammond, N. G. L., G. T. Griffith. A History of Macedonia. Vol. 2, 550–336 B. C. Oxford, 1979, p. 580; Делев, П. Филип II и залезът на „голямото“ Одриско царство в Тракия. – Във: Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“. Трудове на катедрите по история и богословие, 1, 1997, с. 24.

⁹ Steph. Byz. s. v. Τετραχορίται, οἱ Βεσσοί, ὡς Στράβων ἐβδόμη. οὗτοι λέγονται καὶ Τετρακομοί.

Byzantinus according to which the Tetrachoritae were the Bessi who were also called *Tetrakomoi*.⁹ Notwithstanding the possible interpretations of the appellations Tetrachoritae and Tetrakomoi (literally they would mean something like *of the four forts or villages*),¹⁰ the identification suggested by this fragment points to the Bessi as the main adversaries of Antipater and Parmenion in this campaign, the remaining circumstances of which have not reached us. As far as both mentioned generals were left by Philip in Pella during the siege of Perinthus and Byzantion,¹¹ the episode would suggest a localization of the mentioned military activities somewhere not very far away from the main territory of the Macedonian Kingdom. It remains however absolutely enigmatic whether this campaign should eventually be placed in some sort of relation with the action of the young Alexander against the Maedi¹² or regarded as a separate and independent affair; in any case it seems to fit well in the general strategy of Philip aiming to establish a durable hegemony over the southern regions of Thrace and may have represented an attempt to create a direct link to the Odrysian territories in the upper Hebros Valley recently subjugated by the king.

The name of the Bessi makes an isolated reappearance in the early second century BC in the accounts of Polybios and Titus Livius of the Thracian campaign of Philip V in 183 BC.¹³ In the spring of the same year Philip had been constrained by the Romans to evacuate his garrisons from Maroneia, Aenus and the other coastal cities. Already disillusioned of the perspectives of the Roman peace imposed on him after the battle of Cynoscephalae and intent on preparation for a new decisive encounter which demanded both the internal stabilization of Macedonia and the provision of a stable rear and eventual Balkan allies from without the zone which had already fallen under Roman authority and which included Epirus, Thessaly, the whole of Greece and the southern Thracian littoral, in the summer of the same year Philip led his army into the interior of Thrace. According to the brief account of Polybios he invaded *through the middle of Thrace* (διὰ μέσης τῆς Θράκης) and fell on the territories of the Odrysians, the Bessi and the Dentheleatae; having stormed and taken Philippopolis which had been evacuated by most of the citizens, he *traversed the whole plain, ravaging the territory of some, receiving oaths of allegiance from others*, and then withdrew, having left a garrison in Philippopolis; this however was soon evicted by the Odrysians who renounced

⁹ Steph. Byz. s. v. Τετραχωρίται, οἱ Βεσσοί, ὡς Στραβῶν ἐβδόμῃ. οὗτοι λέγονται καὶ Τετράκωμοι.

¹⁰ About the tetrachoritae cf. *Oberhammer*, *E. Op. cit.*, 329–330; *Kaivapov*, *F. Op. cit.*, p. 31; cf. also *Boschnakov*, *K. Die Thraker „Tetrachoritai“*. – *Talanta*, 22/23, 1990/1991, 7–13, whose hypothesis I do not accept. The name τετραχωρίται itself could be related to the ancient Greek χωρίον (fort, town, place) in a sense of *those of the four forts* or to χώρα (land, district, territory) eventually meaning *those of the four cantons*; the second seems less plausible for the alternative version Τετράκωμοι in Stephanus Byzantinus which certainly derives from κώμη (village, hamlet, settlement).

¹¹ *Hammond*, *N. G. L.*, *G. T. Griffith*, *Op. cit.*, p. 545.

¹² *Plut. Alex.* 9.1. Вж. *Hammond*, *N. G. L.*, *G. T. Griffith*, *Op. cit.*, p. 558.

¹³ *Polyb.* 23.8.3–7; *T. Liv.* 39.53.12–14. Срв. *Const. Porph. de legat.* p. 47. About the date cf. *Walbank*, *F. W. Philip V of Macedon*. London, 1967², p. 334; *Hammond*, *N. G. L.*, *F. W. Walbank. A History of Macedonia*. Vol. 3, 336–167 B. C. Oxford, 1988, p. 468.

четирикрепостни, четириселищни)¹⁰, подсказаната от този фрагмент идентификация насочва именно към бесите като основни противници на Антипатър и Парменион в тази останала без повече документирани подробности кампания. И доколкото и двамата Филипови военачалници са били оставени в Пела по време на обсадата на Перинт и Бизантион¹¹, епизодът насочва към локализация на територията, в която са се разиграли въпросните военни действия, в относителна близост до основната територия на Македонското царство. Остава напълно неясно дали тази кампания е била в някаква връзка с действията на младия Александър срещу медите¹² или е била отделна и самостоятелна; във всеки случай тя се вписва в стратегията на Филипovia опит за установяване на трайна хегемония над южните райони на Тракия и може да е представлявала опит за осъществяване на пряка връзка със завладените от царя одриски територии в Горнотракийската низина.

Едва в началото на II в. пр.Хр. името на бесите изплува отново, макар и съвсем епизодично, в сведенията на Полибий и Тит Ливий за кампанията на македонския цар Филип V в Тракия през 183 г. пр.Хр.¹³ През пролетта на същата година Филип бил заставен от римляните да изтегли гарнизоните си от Маронея, Енос и други градове в крайбрежната зона. Отдавна разочарован от перспективите на наложения му след Киноскефале римски мир и тръгнал по пътя на подготовка за нов решителен сблъсък, която предполагала и вътрешно стабилизиране на Македония, и осигуряване на здрав тил и съюзници на Балканите извън зоната, поставена под римска опека и включваща Епир, Тесалия, цяла Елада и тракийското крайбрежие, през лятото на същата година Филип повел армията си към вътрешността на Тракия. Според лаконичния разказ на Полибий той нахлул *през средата на Тракия* (διὰ μέσης τῆς Θράκης) и нападнал териториите на одрисите, бесите и дентелетите; превзел с нападение напуснатия от мнозинство граждани Филипополис и *преминал през цялата равнина, като опустошил земите на едни, а от други взел клетва за вярност*, след което се оттеглил, оставяйки гарнизон във Филипополис; последният впрочем бил скоро прогонен от отметналите се от наложения им съюз одриси. Почти същото е повторено у Тит Ливий, където обаче редът на Филипovите противници е разместен (одриси, дентелети и беси). Хемънд реконструира движението на Филипovата армия през Родопите, по пътя на Александър от 335 г. на отиване, а след разгрома на одрисите и превземането на Филипо-

¹⁰ За тетраchorитите вж.: Oberhammer, E. Цит. съч., 329–330; Кацаров, Г. Цит. съч., с. 31; вж. и Boschnakov, K. Die Thraker „Tetrachoritai“. – Talanta, 22/23, 1990/1991, 7–13, с чиято хипотеза не съм съгласен. Самото име τετραχωριται може да се изведе от старогръцкото χωριον (крепост, укрепено място) в смисъл на *четирикрепостни, четириградни*, или пък от χωρα (земя, област, територия, но също и пак укрепено място, крепост) в смисъл на *четириобластни*; второто изглежда по-малко вероятно заради дадения у Стефан Византийски алтернативен вариант Τετραχώριοι, което със сигурност възхожда към κώμη (село, селище, населено място).

¹¹ Hammond, N. G. L., G. T. Griffith. Цит. съч., с. 545.

¹² Plut. Alex. 9.1. Вж. Hammond, N. G. L., G. T. Griffith. Цит. съч., с. 558.

¹³ Polyb. 23.8.3–7; T. Liv. 39.53.12–14. Срв. Const. Porph. *de legat.* p. 47. За датата вж.: Walbank, F. W. Philip V of Macedon. London, 1967², p. 334; Hammond, N. G. L., F. W. Walbank. A History of Macedonia. Vol. 3, 336–167 B. C. Oxford, 1988, p. 468.

the imposed alliance. The same story is repeated by Livius, but with a partly reversed order of Philip's enemies (Odrysiens, Dentheletae and Bessi). Hammond has suggested that Philip's army advanced through the Rhodope Mountains, along the same road which Alexander used for his advance to the north in 335 BC, and then after the defeat of the Odrysiens and the capture of Philippopolis retreated to the west through the lands of the Bessi (placed by him in the western part of the Thracian Plain and along the upper Hebros) and those of the Dentheletae (located rather arbitrarily around Sofia), who were in turn defeated and reduced to submission.¹⁴ Such a reconstruction of the events is not impossible, but it puts too much confidence in the order of Philip's adversaries in the text of Polybios; the alternative suggestion that Philip's army went both ways along the same road seems also perfectly plausible, and this could be presumed to coincide at least partly with the road taken by the army of Sitalces in 429 BC, a stretch of it maybe also with that of Alexander the Great on his return from the Danube in 335 BC – from the valley of Axios through the Kjustendil plain (more probable as the core of the territory of the Dentheletae than Hammond's localization around Sofia) and then to the east along what was to become the Roman road from Pautalia to Philippopolis, along which in this case should be placed the ravaged lands of the Bessi who are characteristically placed by Polybios between the Odrysiens and the Dentheletae. Another characteristic detail which should not be overlooked is that both Polybios and Livius explicitly attribute Philippopolis to the Odrysiens who regained the city soon after Philip's withdrawal; it is evident that in the east the territory of the Bessi would not have reached the region around Philippopolis and the wide central part of the Thracian plain.

The brief passages of Polybios and Livius, besides their significance for the eventual solution of the entangled problem with the localization of the Bessi and their territories, have the value of being the earliest explicit historical testimonies presenting the Bessi as an individualized and important Thracian tribal group. They are mentioned alongside the Odrysiens and Dentheletae among the enemies of Philip V and as one of the objectives of his aggression in 183 BC which implies that in that age they possessed at least a certain amount of political independence and organization (on a tribal or early state level?), otherwise they would not have been noticed as an adversary to the mighty Macedonian king. The identification of the tetrachoritae whom Antipater and Parmenion fought in 340 BC as the Bessi would of course project that suggestion back in time, implying that they should eventually be recognized as a sovereign ethno-political entity throughout the earlier phases of the Hellenistic Age, from the second half of the fourth till the early second century BC. Unfortunately beyond the brief notices on the Macedonian military expeditions which reached on those two occasions their territories, the history of the Bessi in this period remains completely unknown.

The name of the Bessi starts to appear more often in the preserved ancient historical tradition on the period after the institution of the Roman province of Macedonia in the middle of the second century BC; together with the Maedi and

¹⁴ Hammond, N. G. L., *F. W. Walbank*. Loc. cit.

полис оттеглянето било на запад през земите на бесите (в западната част на Горнотракийската низина и около горното течение на Хеброс) и дентелетите (поставени не съвсем прецизно около София), които също били последователно разгромени и подчинени¹⁴. Подобна реконструкция не е невъзможна, но отдава прекалено голямо значение на реда на изброяването на тракийските противници на Филип у Полибий; напълно допустимо изглежда и предположението македонската армия да е преминала и в двете посоки по един и същи път, и то по всяка вероятност този на Ситалковата армия от 429 г. и на оттеглянето на Александър Велики в 335 г. пр.Хр., т.е. от долината на Аксиос през Кюстендилско (по-вероятно като основна територия на дентелетите от посочената от Хемънд локализация в Софийско) и оттам на изток по трасето на бъдещия римски път Пауталия – Филипополис, около който следва да бъдат разположени и разорените от него земи на бесите, характерно поставени у Полибий между одрисите и дентелетите. Важен за отбелязване детайл е, че и Полибий, и Тит Ливий изрично свързват Филипополис с одрисите, които си върнали града след оттеглянето на Филип V; очевидно на изток територията на бесите не е достигала до района на днешния Пловдив и обширната централна част на Горнотракийската низина.

Освен значението им за изясняване на заплетения проблем с локализацията на бесите и техните територии, лаконичните свидетелства на Полибий и Тит Ливий са важни и като най-ранното изрично историческо свидетелство, представящо бесите като значителна група тракийско население. Посочени, наред с одрисите и дентелетите, като противници на Филип V и обект на неговата агресия през 183 г., те освен това по всяка вероятност са притежавали в тази епоха някаква степен на политическа самостоятелност и организация (на племенно или раннодържавно ниво?), иначе едва ли биха забелязани като противници на могъщия македонски цар. Разбира се, разпознаването именно на бесите зад посочените като противници на Антипатър и Парменион в 340 г. тетрахорити прави по-скоро вероятно твърдението, че през цялата ранноелинистическа епоха, от втората половина на IV чак до началото на II в. пр.Хр., бесите са представлявали самостоятелен етно-политически субект. За съжаление извън двете кратки съобщения за достигнали до земите им македонски военни експедиции тяхната история в този период остава напълно непозната.

След превръщането на Македония в римска провинция в средата на II в. пр.Хр. бесите постепенно започват да се появяват все по-често в сведенията на античната историческа традиция, изявявайки се, наред с медите и скордиските, като особено активни римски противници, позиция, която ще ги вкара в продължителен конфликт и с конформистки настроените спрямо римляните одриси. Тази дълга борба, оставила бледа и далеч непълна следа в историческите извори¹⁵, има две страни: войнствените варварски племена

¹⁴ *Hammond, N. G. L., F. W. Walbank.* Цит. място.

¹⁵ Главно поради загубването на оригиналната историческа традиция у автори като Понтий, Салустий, Тит Ливий и Страбон. До нас са достигнали основно по-късни цитати и

Scordisci they are listed systematically among the most active Roman adversaries in the Balkans, a position which would also entangle them in a prolonged conflict with the Odrysians who had on their part taken a conformist attitude towards the Romans. This long strife has left a faint and incomplete trace in the extant historical sources¹⁵ with events of two alternating types: the rapacious Barbaric tribes (among them the Bessi) would periodically raid Macedonian territory, looking for booty in the prosperous Roman province, while the retaliatory expeditions of the Roman legions had the purpose of pacifying the frontier and preventing similar raids in future, a goal which remained unattainable during a long period of time despite the considerable military resources invested towards this end.¹⁶ The prolonged discord with the Romans would have influenced the stereotyped image of the Bessi as an especially wild, belligerent and villainous tribe which prevails in the testimonies from that age.¹⁷

The earliest known important event in this sequence is connected with the name of Marcus Minucius Rufus¹⁸ who came to Macedonia as a Roman consul in 110 BC and remained in the province as its governor in the following years until 106 BC when he returned to Rome and was awarded a triumph; the name of his adversaries has not however survived in the *Fasti triumphales*.¹⁹ A number of epitomized accounts in later authors which all seem to ultimately derive from Titus Livius speak consistently of large-scale military operations lead by Minucius in the deep interior of the Balkan Peninsula; a recurring detail is a large winter battle fought near the frozen river Hebros.²⁰ The adversaries of Minucius are described in these texts either generally as “Thracians” or more specifically as Scordisci, Triballi and even Dacians. In this case however priority should be given to the

¹⁵ The main reason for this sad state of the sources is the unfortunate loss of the original historical tradition represented by authors like Posidonius, Sallust, Titus Livius and Strabo. What has survived are mainly much later quotations and epitomized accounts which are not only brief but also quite often imprecise and uncertain in the transmission of concrete details.

¹⁶ Cf. e.g. *Walbank, F. W.* *Prelude to Spartacus: The Romans in Southern Thrace, 150–70 B.C. – In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a.*, Sofia, 1981, 14–27; *Тачева, М.* *История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха.* С., 1997², 61–83.

¹⁷ Cf. e.g. Strabo 7.5.12: *All these tribes are very much addicted to robbery, especially the Bessi who ... are called robbers even by the other brigands; they live in huts and lead a hard life* (πάντα μὲν οὖν ταῦτα ληστρικάτατα ἔθνη, Βέσσοι δέ ... ὑπὸ τῶν ληστῶν ληστὰι προσαγορεύονται, καλυβίται τινες καὶ λυπρόβιοι); 7 fr. 48: *All these tribes are addicted to plunder, particularly the Bessi* (ἅπαντα δὲ τὰ ἔθνη ληστρικά ταῦτα, μάλιστα δ’ οἱ Βέσσοι).

¹⁸ On Minucius cf.: *Münzer, F.* *Minucius* (No 54). – RE, 15, 1932, 1962–1963; *Broughton, T. R. S.* *The Magistrates of the Roman Republic 1*, New York, 1951, 543–544; *Σαδικάκης, Θ. Χ.* *Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας.* Θεσσαλονίκη, 1971, 60–62; *Papazoglou, F.* *Quelques aspects de l’histoire de la province de Macédoine.* – *Aufstieg und Niedergang der Roemischen Welt 2.7.1*, 1979, S. 314.

¹⁹ *Degrassi, A.* *Fasti Capitolini.* Roma, 1954, p. 107, fills the lacuna with *de Scordisteis et Thraecibus*; older editions of the *Fasti* usually suggest *de Scordisteis et Triballeis*, based on Euthropius. In any case the empty space on the stone seems to suggest two ethnic names. The information gleaned from the inscriptions mentioned below would authorize a possible reconstruction of the text as *de Scordisteis et Besseis*.

²⁰ T. Liv. *per.* 65: *M. Minucius proconsul adversus Thracas prospere pugnavit*; Frontin. 2.4.3; Amm. Marc. 27.4.10; Eutrop. 4.27; Fest. 9; Flor. 1.39; Iord. *Rom.* 219.

(сред които и бесите) са нахлували периодично на македонска територия, търсейки плячка в богатата римска провинция, докато ответните походи на римските легиони са имали за цел да умиротворят границата и да предотвратят за в бъдеще подобни нахлувания, цел, която дълго време, въпреки вложените мащабни военни ресурси, остава непостигната¹⁶. Дългото противопоставяне срещу римляните вероятно е повлияло и на наложения в сведенията от тази епоха стереотип бесите да се разглеждат като особено диво, войнствено и разбойническо племе¹⁷.

Първото значимо събитие в тази поредица е свързано с името на Марк Минуций Руф¹⁸, който дошъл в Македония като римски консул в 110 г. и останал в провинцията като неин управител не само през следващата година, но чак до 106 г. пр.Хр., когато се прибрал в Рим и отпразнувал триумф; името на противниците му обаче не е запазено в триумфалните фасти¹⁹. В една поредица от възходящи към Тит Ливий сведения на по-късни автори се говори за мащабни военни действия на Минуций във вътрешността на Балканския полуостров; постоянно споменаваният детайл в тях е голямо зимно сражение край замръзналата река Хеброс²⁰. Освен изобщо като „тракийци“, противниците на Минуций са отбелязани в тези текстове като скордиски, трибали и дори дакийци. В случая обаче приоритет има конкретната информация, запазена в два оригинални почетни надписа, посветени на победите на Минуций – единият от Делфи (с гръцки и латински вариант), другият от македонския град Еуроπος в долината на Аксиос²¹. В тях се споменават по-

епитомирани извлечения, не само кратки, но и често непрецизни и несигурни в предаването на конкретни детайли.

¹⁶ Вж. напр.: *Walbank, F. W.* Prelude to Spartacus: The Romans in Southern Thrace, 150–70 B.C. – In: *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a.*, Sofia, 1981, 14–27; *Тачева, М.* История на българските земи в древността през елинистическата и римската епоха. С., 1997², 61–83.

¹⁷ Срв. напр.: *Strabo* 7.5.12: *Всички тези племена са много разбойнически; особено бесите, които ... са наричани разбойници от самите разбойници; те обитават колиби и живеят бедно* (πάντα μὲν οὖν ταῦτα ληστικώτατα ἔθνη, Βέσσοι δὲ ... ὑπὸ τῶν ληστῶν ληστὰί προσαγορεύονται, καλυβίται τινες καὶ λυτρόβιοι); 7 fr. 48: *Всички тези племена са разбойнически, но най-вече бесите* (ἅπαντα δὲ τὰ ἔθνη ληστικὰ ταῦτα, μάλιστα δ' οἱ Βέσσοι).

¹⁸ За него вж.: *Münzer, F.* Minucius (No 54). – RE, 15, 1932, 1962–1963; *Broughton, T. R. S.* The Magistrates of the Roman Republic 1, New York, 1951, 543–544; *Σαρκάκης, Θ. Χ.* Ρωμαῖοι ἄρχοντες τῆς ἐπαρχίας Μακεδονίας. Θεσσαλονίκη, 1971, 60–62; *Papazoglou, F.* Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine. – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* 2.7.1, 1979, S. 314.

¹⁹ *Degrassi, A.* Fasti Capitolini. Roma, 1954, p. 107, допълва лакуната с *de Scordisteis et Thracibus*; в по-стари издания на фастите допълването е до *de Scordisteis et Triballeis*, на базата на Евтропий. Във всеки случай празното място на надписа предполага две имена. В светлината на информацията от разгледаните по-долу надписи впрочем изглежда напълно възможно и допълването с *de Scordisteis et Besseis*.

²⁰ *T. Liv. per. 65: M. Minucius proconsul adversus Thracas prospere pugnavit*; *Frontin.* 2.4.3; *Amm. Marc.* 27.4.10; *Eutrop.* 4.27; *Fest.* 9; *Flor.* 1.39; *Iord. Rom.* 219.

²¹ *Vatin, C.* Les monuments de M. Minucius à Delphes. – BCH, 91, 1967, 401–407; *Bousquet, J.* Inscriptions de Delphes. – BCH, 115, 1991, 177–179. Надписът от Делфи е бил издълбан върху базата на конна статуя и гласи в гръцкия си вариант:

more precise information preserved in two original honorific inscriptions dedicated to the victories of Minucius, one from Delphi (with Greek and Latin versions) and another from the Macedonian city Europos in the valley of the Axios.²¹ These texts mention the victories of Marcus Minucius Rufus over the Scordisci and over the Bessi and other Thracians; the text of the Delphic inscription suggest explicitly two separate campaigns (νικήσαντα τὸν πρὸς Γαλάτας Σκορδίστας καὶ τὸν πρὸς Βέσσους καὶ τοὺς λοιποὺς Θραϊκας πόλεμον).²² Jean Bousquet even feels authorized to suggest that Minucius must have lead his campaign against the Scordisci in his consular year (110 BC) and the other one, against the Bessi and other Thracians, in the following years as a proconsul and together with his brother Quintus.²³

These laconic testimonies carry the reflection of what seems to have been events on a great scale, and in which the Bessi evidently played a preeminent role. It is to be regretted that the scanty information does not permit a fuller reconstruction and the situation remains to a considerable degree elusive not only in regard to the separate military campaigns of Minucius but also to the preceding events and the ensuing results and after-effects. It could easily be suggested for example that the arrival of the Roman consul and his following resolute actions were occasioned by preceding raids on the territory of the province of Macedonia in which the Scordisci and the Bessi would have played a preeminent role. It could also be remarked that however impressive they might seem, the victories of the consul Minucius evidently did not bring about a lasting debilitation of his adversaries as both the Scordisci and the Bessi would remain throughout the following century among the most conspicuous Roman enemies on the Balkan Peninsula.

²¹ *Vatin, C.* Les monuments de M. Minucius à Delphes. – BCH, 91, 1967, 401–407; *Bousquet, J.* Inscriptions de Delphes. – BCH, 115, 1991, 177–179. The Delphic inscription was engraved on the basis of an equestrian statue and reads in the Greek version:

Μάαρκον Μινύκιον Κοίντου υἱὸν Ποῦφον στρα-
[τ]ηγὸν ὑπάτην Ῥωμαίων νικήσαντα τὸν πρὸς
[Γ]αλάτας Σκορδίστας [καὶ τὸν πρὸς Βέσσους
[κ]αὶ τοὺς λοιποὺς Θραϊκας πόλεμον ἅ πόλις
[τ]ῶν Δελφῶν ἀρετᾶς ἔνε[κεν] καὶ εὐεργεσίας τᾶς
[εἰ]ς αὐτὰ τὴν Ἀπόλλωνι.

and in the Latin version:

M. Minucium Q. f. Rufum
Imperatorem Galleis
Scordisteis et Besseis
[devicet]is [ob me]rita [Apolline]i de[di]-
cavit Populus Delphius.

The inscription from Europos is of almost identical content with insignificant textual deviations:

[Μάαρκον Μινύκιον] Κοίντου υἱὸν [Ποῦφ]ον στρατηγὸν
[ὑπάτη]ν Ῥωμαίων νικήσαντα τὸ[ν] πρὸς Γαλάτας Σκορδί-
[στας] καὶ Βέσσους καὶ τοὺς λοιποὺς Θραϊκας πόλεμον
[τὸν αὐτῶν] εὐεργέτην ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας
Εὐρωπαϊῶν ἢ πόλις.

²² Cf. *Papazoglu, F.* The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians. Amsterdam, 1978, 299–300.

²³ *Bousquet, J.* Op. cit., p. 178.

бедите на Марк Минуций Руф над галатите скордиски и над бесите и други тракийци; текстът на делфийския надпис изрично предполага две отделни кампании (νικήσαντα τὸν πρὸς Γαλάτας Σκορδίοντας καὶ τὸν πρὸς Βέσσους καὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾶκας πόλεμον)²². Жан Буске дори смята за възможно да се уточни, че Минуций бил водил войната срещу скордиските като консул през 110 г., а тази срещу бесите и другите тракийци в следващите години вече като проконсул и заедно с брат си Квинт²³.

Достигналите до нас лаконични сведения носят отгласа на мащабни събития, в които бесите очевидно са играли първостепенна роля. За съжаление те не са достатъчни за пълнокръвна реконструкция и ситуацията остава в много отношения неизяснима не само с оглед на конкретните военни кампании на Минуций, но и на предисторията им и на техните резултати и последици. Може лесно да се предположи например, че появата на римския консул и неговите решителни действия са били отговор на предшествващи нашествия на територията на провинция Македония, в които скордиските и бесите вероятно са играли първостепенна роля. Може също да се отбележи, че, колкото и впечатляващи да са били, победите на консула Минуций очевидно не са довели до трайно обезсилване на неговите противници; скордиските и бесите ще останат сред най-значимите римски противници на Балканския полуостров през целия следващ век.

Фрагментарните сведения за походите на Марк Минуций Руф са важни и с повтарящото се съобщение за голямото зимно сражение край замръзналата река Хеброс, очевидно по време на войната срещу бесите; то със сигурност следва да се вземе предвид, наред с останалите антични сведения, при разглеждането на трудния въпрос за локализацията на беските територии.

Μάρκων Μινύκιον Κοίντου υἱὸν Ροῦφον στρα-
[τ]ηγὸν ὑπα[]τον Ῥωμαίων νικήσαντα τὸν πρὸς
[Γ]αλάτας Σκορδίοντας [καὶ τὸν πρὸς Βέσσους
[καὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾶκας πόλεμον ἀ πόλις
[τ]ῶν Δελφίων ἀρετᾶς ἔνεκεν] καὶ εὐεργεσίας τὰς
[εἰς] αὐτὰ ἢ Ἀπόλλωνι.

и в латинския вариант:

M. Minucium Q. f. Rufum
Imperatorem Galleis
Scordisteis et Besseis
[devicte]s [ob me]rita [Apolline]i de[di]-
cavit Populus Delphius.

Надписът от Еуроπος има почти същото съдържание с незначителни разлики:

[Μάρκων Μινύκιον] Κοίντου υἱὸν [Ρ]οῦ[φ]ον στρατηγὸν
[ὑπατ]ῶν Ῥωμαίων νικήσαντα τὸν πρὸς Γαλάτας Σκορδί-
[οντας] καὶ Βέσσους καὶ τοὺς λοιποὺς Θρᾶκας πόλεμον
[τὸν αὐτῶν εὐεργέτην ἀρετῆς ἔνεκεν καὶ εὐνοίας
Εὐρωπαίων ἢ πόλις.

²² Вж. *Papazoglu, F.* The Central Balkan Tribes in Pre-Roman Times. Triballi, Autariatae, Dardanians, Scordisci and Moesians. Amsterdam, 1978, 299–300.

²³ *Bousquet, J.* Цит. съч., с. 178.

The fragmentary pieces of evidence on the expeditions of Marcus Minucius Rufus contain the repeated detail of a large winter battle by the frozen river Hebros; as this seems to fit feasibly in the context of the war against the Bessi, it should evidently be added to the remaining ancient testimonies when trying to solve the difficult problem posed by the localization of their territories.

There is no explicit mention of the Bessi in the extant evidence on the Thraco-Roman conflicts of the following three decades which were almost incessant, exacerbated and often on a considerable scale.²⁴ The Roman enemies most often mentioned in this period are the Maedi together with the Dardanians and the Scordisci among others; but the fragmentary accounts often speak more generally of *the Thracian tribes*, as the Roman military expeditions reached further and further in the Thracian interior: in 76 BC Appius Claudius Pulcher fought in the Rhodopae, and in 75–73 BC Gaius Scribonius Curio reached the Thracian section of the Danube. Thus it seems easy to suggest that the Bessi would also have played some role in the events of this period, but this was probably not of such an outstanding character as to make their name noticed in the scanty summaries extracted from the original historical tradition which have come down to us.

The next explicit mention of the name of the Bessi is on the occasion of the large military campaign in Thrace of Marcus Terentius Varro Lucullus, consul for 73 BC and brother of Lucius Licinius Lucullus, the commander in charge of the war against Mithridates in Asia. Marcus Lucullus was proconsul of Macedonia in 72 and 71 BC; his campaigns in Thrace were described in detail in the 97th book of Titus Livius from which only the perioche containing the laconic notice *M. Lucullus procos. Thracas subegit* has remained.²⁵ Several short excerpts deriving from the lost text of Livius have been preserved in Eutropius, Ammianus Marcellinus, Rufus Festus, Jordanes, Florus and Orosius;²⁶ they mention military actions of Lucullus in different parts of Thrace, including the taking of the cities of Eumolpias or Pulpudeva (Philippopolis), Uscudama (the future Hadrianopolis) and Cabyle in the interior and Apollonia, Callatis, Parthenopolis, Tomoi and Histria along the Black Sea coast. The more detailed accounts explicitly mention in the first place the Bessi, *the most valiant nation of the Bessi* in Ammianus, *surpassing all the rest in valiance and glory* in Jordanes, *the chief tribe of Thrace* in Rufus Festus;²⁷ they evidently suffered a decisive defeat from the Roman proconsul in the very first campaign of his Thracian war. In spite of the textual variants most texts affirm that Lucullus was *the first* to defeat the Bessi (*Bessis primus Romanorum intulit bellum* in Eutropius; *πρῶτος ἐπήγαγε Βέσσοις πόλεμον* in the Greek translation of Paeanius; *cum Bessis primus conflixit* in Rufus Festus), and this affirmation needs an explanation in view of the not less significant Bessic campaign of Marcus Minucius Rufus which was earlier by almost forty years. As already

²⁴ Cf. Walbank, *F. W. Prelude...*, p. 16; Тачева, *М. История...*, 66–69.

²⁵ T. Liv. *perioch.* 97.

²⁶ Eutrop. 6.10; Amm. Marc. 27.4.11; Rufus Fest. 9; Jordan. *Romana* 221; Flor. 1.39; Oros. 6.3.4.

²⁷ Amm. Marc. 27.4.11: *durissima gente Bessorum*; Jordan. *Romana* 221: *qui in fortitudine fama praeibant*; Rufus Fest. 9: *caput gentis Tratiam*.

Бесите не се споменават изрично в сведенията за трако-римските конфликти в следващите три десетилетия, които са били почти непрестанни, ожесточени и нерядко твърде мащабни²⁴. Най-често като римски противници в тях фигурират медите, наред с дарданци, скордиски и др., но в откъслечните сведения често се говори общо за тракийските племена, а и римските военни експедиции проникват все по-дълбоко във вътрешността на Тракия: Апий Клавдий Пулхер воювал през 76 г. в Родопите, Гай Скрибоний Курион достигнал през 75–73 г. пр.Хр. до тракийския участък на реката Дунав. Така че не е невъзможно да се предположи, че бесите са били нееднократно замесени и в събитията на този период, но вероятно не са играли в тях толкова първостепенна роля, че да бъдат изрично отбелязани в достигналите до нас постни извлечения от оригиналната историческа традиция.

Следващото конкретно споменаване на бесите е във връзка с голямата военна кампания в Тракия на консула за 73 г. Марк Теренций Варон Лукул, брат на командващия по същото време военните действия срещу Митридат в Азия Луций Лициний Лукул. Марк Лукул бил проконсул на Македония през 72 и 71 г. Действията му в Тракия са били описани подробно в 97-та книга на Тит Ливий, от която до нас е достигнало също съдържанието с лаконичното съобщение: *M. Lucullus procos. Thracas subegit*²⁵. Към загубения текст на Ливий възхождат няколко запазени кратки извлечения у Евтропий, Амиан Марцелин, Руфус Фестус, Йорданес, Флор и Орозий²⁶. В тях се споменават военни действия на Лукул в различни райони на Тракия, в частност превземането на градовете Евмолпиада или Пулпудева (Филипополис), Ускудама (бъдещият Хадрианополис) и Кабиле във вътрешността и Аполония, Калатис, Партенополис, Томи и Хистрия на Черноморското крайбрежие. В по-подробните варианти на първо място изрично фигурират бесите, *най-храбрия народ на бесите* у Амиан, *превъзхождащи всички останали по храброст и слава* у Йорданес, *главното племе на Тракия* у Руфус Фестус²⁷; те очевидно са били победени безапелационно от римския проконсул още в първата кампания на неговата тракийска война. Независимо от текстуалните варианти, на повечето места изрично се твърди, че Лукул „пръв“ победил бесите (*Bessis primus Romanorum intulit bellum* у Евтропий; *πρώτος ἐπήγαγε Βέσσοις πόλεμον* в гръцкия превод на Пеаний; *cum Bessis primus conflixit* у Руфус Фестус), и това твърдение изисква обяснение, предвид описания по-горе очевидно също твърде мащабен поход на Марк Минуций Руф срещу бесите почти четири десетилетия по-рано. Както вече стана дума, в историческите свидетелства за похода на Минуций (представени от все същите епитоматори на Ливий) бесите не се споменават изрично и битката при Хеброс се свързва с тях на базата на двата почетни декрета от Делфи и Еуроπος.

²⁴ Вж. Walbank, F. W. Prelude..., p. 16; Тачева, М. История..., 66–69.

²⁵ T. Liv. *perioch.* 97.

²⁶ Eutrop. 6.10; Amm. Marc. 27.4.11; Rufus Fest. 9; Jordan. *Romana* 221; Flor. 1.39; Oros. 6.3.4.

²⁷ Amm. Marc. 27.4.11: *durissima gente Bessorum*; Jordan. *Romana* 221: *qui in fortitudine famaue praeibant*; Rufus Fest. 9: *caput gentis Tratiam*.

stated the historical narratives about the expedition of Minucius (preserved in the same late epitomists of Livius) do not mention the Bessi by name and the great battle at the Hebros is linked with them only on the evidence of the two honorific decrees from Delphi and Europos. It could be presumed that this common reticence reflects the phraseology of the lost primary source, Titus Livius, who could have described the enemies of Minucius generally as Thracians; it is difficult to decide whether it was Livius himself who then made the mistake of qualifying the campaign of Lucullus as *the first* Roman war against the Bessi, or this assumption was made in the later excerpts from his work on which the remaining texts are based, but most probably the alleged priority of Lucullus stems from a similar misunderstanding.

Another detail deserves special attention: Eutropius mentions explicitly that the city of Uscudama (the future Hadrianopolis) which Lucullus took on the first day of his assault was inhabited by Bessi.²⁸ Could this single, but seemingly definitive assertion be accepted as a reliable proof that in the first century BC the region around the confluence of the rivers Maritsa (Hebros), Arda and Tundja (Tonzos) had a Bessic population? Two texts transmitting in somewhat greater detail the lost original account of Livius discredit this supposition. These are the versions of Rufus Festus and Jordanes which seem fuller of detail and have roughly the same substance; both mention separate actions of Lucullus first against the Bessi, then against the *Haemimontani* (in the course of the latter were taken the cities of Eumolpiada/Pulpudeva, Uscudama and Cabyle), and in the third place against the coastal Pontic cities from Apollonia to Histria.²⁹ Viewed against the background of these somewhat more detailed accounts, the text of Eutropius seems spuriously condensed, combining two separate campaigns in one: the first of these was against the Bessi, while the taking of Uscudama was part of the second one, against the “Haemomontani”, with whom the inhabitants of the city should be linked, notwithstanding what stood in reality behind that appellation.³⁰

²⁸ Eutrop. 6.10: *oppidum Uscudamam, quod Bessi habitabant, eodem die, quo adgressus est, vicit.*

²⁹ Rufus Fest. 9: *M. Lucullus per Thracias cum Bessis primus conflictit. Ipsam caput gentis Thraciam vicit: Haemimontanos subegit: Eumolpiadem, quae nunc Philippopolis dicitur; Uscudamam, quae modo Hadrianopolis nominatur; in ditionem, nostram redegit: Cabylem cepit. Supra Pontum positas civitates occupavit, Apolloniam, Calatin, Parthenopolin, Tomos, Histrum; ad Danubium usque perveniens, Romana Scythia arma monstravit. Jordan. Romana 221: Lucullus si quidem primus in Thracia contra Bessos pugnans eos qui in fortitudine famaue praeibant devicit Emimontiosque debellans, Pulpudeva, quae nunc Philippopolis, et Uscudama, quae Adrianopolis vocitantur, in Romanorum redegit dominio. similiterque capiens et civitates, quae litori Pontico inherebant, id est Apollonia Galato Parthenopolim Thomos Istro, omniaque loca usque ad Danubium subdens Scythia ostendit Romanorum virtutem.*

³⁰ Haemimons was one of the new provinces created by Diocletian at the end of the third century AD; it comprised the lands delimited by the Hebros and Tonzos in the west, by the Haemus in the north (whence the name), by the Pontic coast in the east, and bordering in the south on the small province of Europa situated on the Propontic coast. Two of the three mentioned cities (Hadrianopolis and Cabyle) belonged to the Haemimons, while the third, Philippopolis, remained in the territorially reduced province of Thracia. The name “Haemimontani” could have been drawn from the name of the province by the late epitomists of Livius.

По всяка вероятност това общо премълчаване отразява фразеологията на загубения първоизточник – Тит Ливий, у когото походът на Минуций изглежда да е бил описан общо като насочен срещу тракийците; дали още Ливий се е заблудил и е посочил след това похода на Лукул като първата римска война срещу бесите, или това е било направено в извлеченията от неговия труд, залегнали в основата на достигналите до нас текстове, е трудно да се каже, но вероятно приписаното на Лукул първенство се дължи именно на подобно недоразумение.

Още един детайл заслужава изрично внимание: у Евтропий превзетият от Лукул още в първия ден на нападението срещу него град Ускудама (бъдещият Хадрианополис) е посочен изрично като населен с беси²⁸. Може ли това единично, но на пръв поглед дефинитивно твърдение да се приеме като надеждно свидетелство, че в първата половина на I в. пр.Хр. районът около водослива на Марица, Арда и Тунджа е бил населен с беси? Два текста, които преразказват с малко повече подробности загубения оригинал на Ливий, отхвърлят тази възможност. Става дума за вариантите на Руфус Фестус и Йорданес, които изглеждат по-пълни и имат приблизително еднакво съдържание; и двамата споменават отделно първо действията на Лукул срещу бесите, после тези срещу „хемимонтанците“, в хода на които били превзети Евмолпиада/Пулпудева, Ускудама и Кабиле, и на трето място тези срещу черноморските градове от Аполония до Хистрия²⁹. На фона на тези малко по-подробни разкази текстът на Евтропий изглежда механично сбит, свързвайки в едно две отделни кампании: тази срещу бесите и тази срещу „хемимонтанците“; превземането на Ускудама е част от втората и следователно следва да се свърже именно с въпросните „хемимонтанци“, каквото и да се крие зад това име³⁰.

При завръщането си в Рим през 71 г. пр.Хр. Марк Лукул отпразнувал триумф за победата над бесите³¹; вероятно именно тогава той е посветил на

²⁸ Eutrop. 6.10: *oppidum Uscudamam, quod Bessi habitabant, eodem die, quo adgressus est, vicit.*

²⁹ Rufus Fest. 9: *M. Lucullus per Thracias cum Bessis primus conflixit. Ipsam caput gentis Thraciam vicit: Haemimontanos subegit: Eumolpiadem, quae nunc Philippopolis dicitur; Uscudamam, quae modo Hadrianopolis nominatur; in ditionem, nostram redegit: Cabylen cepit. Supra Pontum positas civitates occupavit, Apolloniam, Calatin, Parthenopolin, Tomos, Histrum; ad Danubium usque perveniens, Romana Scythias arma monstravit. Iordan. Romana 221: Lucullus si quidem primus in Thracia contra Bessos pugnans eos qui in fortitudine famaue praeibant devicit Emimontosque debellans, Pulpudeva, quae nunc Philippopolis, et Vscudama, quae Adrianopolis vocitantur, in Romanorum redegit dominio. similiterque capiens et civitates, quae litori Pontico inherebant, id est Apollonia Galato Parthenopolim Thomos Istro, omniaque loca usque ad Danubium subdens Scythias ostendit Romanorum virtutem.*

³⁰ В края на III в. името Хемимонт получава новосъздадената Диоклетианова провинция, обхващаща земите между Хеброс и Тонзос на запад, Хемус на север и Понтийския бряг на изток, без крайбрежието на Пропонтида, включено в малката провинция Европа. От трите споменати града два (Хадрианополис и Кабиле) попадат именно в тази провинция, докато Филипополис остава в намалената като територия провинция Тракия. Името „хемимонтанци“ може би е извлечено от името на провинцията от късните епитоматори на Ливий.

³¹ Hieronym. *chron.* p. 152: *M. Lucullus de Bessis triumphavit, capta Cabylen, et Tomis, et caeteris vicinis urbibus.* Срв. Papazoglou, F. *Quelques aspects...*, p. 319; *The Cambridge Ancient History*, 9,

On his return to Rome in 71 BC Marcus Lucullus was awarded a triumph for his victory over the Bessi;³¹ this would also have been the occasion of his consecration on the Capitolium of the colossal statue of Apollo made by Calamis he had looted from Apollonia Pontica.³² As harsh as it seems to have been, even the victory of Lucullus over the Bessi however did not bring about a final annihilation of their forces of resistance; the accounts of events in Thrace in the following decades continue mentioning their name among the conspicuous Roman adversaries.

Only a decade after the Thracian war of Marcus Lucullus, in 60 BC the praetor of Macedonia Octavius, father of the future emperor Augustus, was again engaged in military actions against the Bessi; Suetonius mentions *a large battle*.³³ In another passage Suetonius relates that while heading his army *in remote parts of Thrace* Octavius visited the sanctuary of Dionysos and received a fiery prophecy about the future greatness of his son, similar to the one Alexander the Great had once upon a time received personally in the same sanctuary.³⁴

Lucius Calpurnius Piso Caesoninus, proconsul of Macedonia from 57 to 55 BC, has left behind a gruesome memory, mainly through the orations of his personal enemy Cicero which abound in awful incriminations.³⁵ Among the other allegations is the murder of the Bessic prince Rabocentus (*Rabocentus, Bessicae gentis princeps*) who was killed despite being an ambassador.³⁶ From the curt phrases of Cicero it can be assumed that Rabocentus had come to the camp of Piso to negotiate, offering a treaty and considerable military aid of Bessic foot and horse soldiers (*magna praesidia et auxilia a Bessis peditum equitumque polliceretur*). Piso however had him slain together with his whole train being bribed by the Odrysian king Cotys to whom he afterwards sent their heads as a proof of the deed; Cicero even mentions the substantial sum of the bribe, three hundred talents. Rabocentus is one of the few Bessic notables personally mentioned in the literary tradition; we remain unfortunately ignorant not only of his personality and his mission in the Roman camp, but also of the general situation and the particular events with which his ill-fated embassy was connected. The only fact that can be inferred from the Ciceronian passage is the evident deep hostility which existed between the Bessi and the Odrysians and which would be substantiated again later in the first century BC; the mission of Rabocentus might thus have represented an attempt to change the traditional pro-Odrysian orientation of the Romans. The

³¹ Hieronym. *chron.* p. 152: *M. Lucullus de Bessis triumphavit, capta Cabyle, et Tomis, et caeteris vicinis urbibus.* Cf. Papazoglou, *F. Quelques aspects...*, p. 319; The Cambridge Ancient History, 9, 1992², p. 791; Brennan, *T. C. The Praetorship in the Roman Republic.* Oxford, 2000, p. 531.

³² Cf. Strabo 7.6.1; Plin. *n. h.* 4.92; 34.39.

³³ Sueton. *Aug.* 3.2: *... namque Bessis ac Thracibus magno proelio fuis.*

³⁴ Sueton. *Aug.* 94.5: *Octauio postea, cum per secreta Thraciae exercitum duceret, in Liberi patris luco barbara caerimonia de filio consulenti, idem affirmatum est a sacerdotibus, quod infuso super altaria mero tantum flammae emicuisset, ut supergressa fastigium templi ad caelum usque ferretur, unigue omnino Magno Alexandro apud easdem aras sacrificanti simile prouenisset ostentum.*

³⁵ Cic. *de prov. cons.* 4–8; in *Pis.* passim.

³⁶ Cic. in *Pis.* 84.

Капитолия и отвлечената от Аполония колосална статуя на Аполон, дело на скулптора Каламис³². Колкото и сериозна обаче да е била победата на Лукул срещу бесите, и тя очевидно не е довела до окончателно сломяване на техните съпротивителни сили, защото те продължават да се споменават като сериозни римски противници и в сведения от следващите десетилетия.

Едва десетина години след тракийската война на Марк Лукул, в 60 г. пр.Хр. пропреторът на Македония Октавий, баща на бъдещия император Август, воювал отново срещу бесите; Светоний споменава за *голяма битка*³³. На друго място пък Светоний съобщава, че, докато предвождал войската си в *отдалечените части на Тракия*, Октавий посетил светилището на Дионис и получил там огнено предсказание за бъдещото величие на сина си, каквото някога в същото светилище бил получил и Александър Велики³⁴.

Проконсултът на Македония от 57 до 55 г. пр.Хр. Луций Калпурний Пизон е оставил мрачен спомен, главно заради изпълнените с тежки обвинения срещу него речи на Цицерон³⁵. Сред тях фигурира и обвинението в посичането на дошлия при него като пратеник бески династ Рабокент (*Rabocentus, Bessicae gentis princeps*)³⁶. От кратките фрази на Цицерон се разбира само, че Рабокент бил дошъл в лагера на Пизон да преговаря, предлагайки съюз и значителна помощ от беска пехота и конница (*magna praesidia et auxilia a Bessis peditum equitumque polliceretur*). Пизон обаче наредил да го убият заедно с всичките му придружители, защото бил подкупен от одриския цар Котис, комуто после изпратил като доказателство главите им; Цицерон дори споменава внушителната сума на въпросния подкуп – триста таланта. Рабокент е една от единичните мимолетно проблясващи в античната традиция личности на бески първенци; за съжаление не знаем нищо повече за него и мисията му, както впрочем и за общата ситуация и събитията, в които се вписва неговото злополучно пратеничество. Почти единственото съществено заключение от Цицероновото съобщение е очевидно остропротивопоставяне между беси и одриси, което отново ще се изяви и по-късно през I в. пр.Хр.; акцията на Рабокент изглежда по някакъв начин е представлявала опит да се промени традиционно проодриската позиция на римляните. Споменатото предложение за военна помощ с пехота и конница дава представа и за запазената военна мощ на бесите; за съжаление не знаем срещу какъв противник и по повод на какви събития е била предлагана тя.

В битката при Фарсала в 48 г. пр.Хр. в командваната от Гней Помпей сенатска армия, наред с дарданци, македонци и тесалийци, имало и бески кон-

1992³, p. 791; Brennan, T. C. The Praetorship in the Roman Republic. Oxford, 2000, p. 531.

³² Срв. Strabo 7.6.1; Plin. n. h. 4.92; 34.39.

³³ Sueton. Aug. 3.2: ... *namque Bessis ac Thracibus magno proelio fuisit*.

³⁴ Sueton. Aug. 94.5: *Octauio postea, cum per secreta Thraciae exercitum duceret, in Liberi patris luco barbara caerimonia de filio consulenti, idem affirmatum est a sacerdotibus, quod infuso super altaria mero tantum flammae emicuisset, ut supergressa fastigium templi ad caelum usque ferretur, unigue omnino Magno Alexandro apud easdem aras sacrificanti simile prouenisset ostentum*.

³⁵ Cic. de prov. cons. 4–8; in Pis. passim.

³⁶ Cic. in Pis. 84.

offer of military aid with foot soldiers and cavalry gives an idea of the preserved military potential of the Bessi; we remain however completely ignorant against which enemy and in connection with what predicament it was offered.

In the battle of Pharsalus in 48 BC there were, alongside the Dardanian, Macedonian and Thessalian allies in the senatorial army commanded by Gnaeus Pompeius, also some Bessic contingents consisting partly of mercenaries, partly mobilized by force or by free will (*Bessos partim mercennarios, partim imperio aut gratia comparatos*).³⁷ Five years later, in 43 BC, one of Caesar's assassins, Marcus Junius Brutus, fought against the Bessi, having beforehand laid hand on the Odrysian lands which were bequeathed by the late king Sadalas the son of Cotys to the Romans when he died childless; in both enterprises he was helped by the Sapaean prince Rascuporis. According to Cassius Dio the war against the Bessi was undertaken both as *a punishment for the evil deeds they had done*, and in order to permit Brutus to adorn himself with the title *imperator* which he thought opportune on the eve of the decisive encounter with the members of the second triumvirate.³⁸ Brutus had received by decree of the Senate the government of the provinces Macedonia and Illyria, and he could have undertaken his action against the Bessi in retaliation for another of their incursions into Roman controlled territory, the traditional occasion for punitive Roman raids against the recalcitrant Thracian tribes. A problematic notice by Appian of Alexandria suggests however another possibility. He mentions a Thracian queen, Polemocratia, the widow of a petty Thracian king (τινος τῶν βασιλίσκων) who is not mentioned by name, and who was killed *by his enemies*. Afraid for the life of her son, Polemocratia entrusted him together with the royal treasures to Marcus Brutus; the treasures proved so abundant that Brutus was able to undertake the minting of coins in his own name.³⁹ The problem is in the conjecture that this queen Polemocratia was connected with the Odrysian ruling house; some authors have suggested the identification of her anonymous husband with the Odrysian king Sadalas II.⁴⁰ This assumption however contradicts the assertion of Cassius Dio that Sadalas died childless.⁴¹ In order to explain this evident contradiction, Margarita Tacheva has speculated that Polemocratia could have been a sister of king Sadalas and the wife of an inferior paradyast, whose under-age son was designated as the successor to the throne of the king when he died childless.⁴² The problem is further complicated by the existence of a long known inscription from Bizye containing a dedication by a βασιλεὺς Κότυς to the ancestral gods in honor of his parents,

³⁷ Caes. *bell. civ.* 3.4.5.

³⁸ Cass. Dio 47.25.1–2. Cp. also T. Liv. *perioch.* 122.

³⁹ App. *civ.* 4.10.75.

⁴⁰ Strazzulla, V. Θράκη. La serie dei re Odrisii dal 200 a.C. al 46 d.C. – Bessarione, 1902, serie II, vol. II, 31–32.

⁴¹ This assertion however could stem from the inaccurate paraphrase of an original statement that Sadalas did not have an *adult* heir, which would correspond with the story of the underage son of Polemocratia entrusted to the care of Brutus. If we should identify the king Cotys who ruled during the thirties and twenties of the first century BC as this son of Sadalas II and Polemocratia, then they probably also had at least two more sons who were active in the last decades of the century – Roemetalces (*uncle of the children of Cotys*) and Rascupolis.

⁴² Тачева, М. История..., с. 72, 82.

тингенти, които били съставени отчасти от наемници, отчасти от доброволци или насила мобилизирани (*Bessos partim mercennarios, partim imperio aut gratia comparatos*)³⁷. Пет години по-късно, през 43 г. срещу бесите воювал цезарубиецът Марк Юний Брут, след като още преди това сложил ръка и на земите на одрисите, завещани от умрелия бездетен Садалас, син на Котис, на римляните; и в двете начинания той бил подпомаган от сапейския династ Раскупорис. Според Дион Касий войната срещу бесите била предприета и като наказание за причиняваните от тях злини, и за да може Брут да се окичи с титлата *император*, като смятал, че това ще му е от полза в предстоящия сблъсък с членовете на втория триумвират³⁸. Брут, който с постановление на Сената получил управлението на Македония и Илирия, може да е предприел своите действия срещу бесите в отговор на техни нахлувания в контролираните от римляните територии, традиционният повод за наказателни римски експедиции срещу тракийските племена. Едно проблемно сведение на Апиан Александрийски обаче подсказва и друга възможност. Става дума за споменатата у него тракийска царица Полемократия, вдовица на неназован поименно тракийски династ (τινος τῶν βασιλείσκων), който бил убит от своите врагове. Опасявайки се за живота на сина си, Полемократия го предала заедно с царските съкровища на Марк Брут; въпросните съкровища се оказали толкова изобилни, че му позволили да предприеме отсичането на монети от свое име³⁹. Проблемът е в предполагащото свързване на Полемократия с Одриския династически дом; някои мнения идентифицират нейния анонимен съпруг с одриския цар Садалас II⁴⁰; това предположение обаче противоречи на сведението на Дион Касий, че той умрял бездетен⁴¹. За да обясни очевидното противоречие, Маргарита Тачева допуска Полемократия да е била сестра на Садалас и жена на второстепенен парадинаст, чийто малолетен син бил определен за наследник на престола на умрелия бездетен цар⁴². Проблемът допълнително се усложнява от съществуването на отдавна известен надпис от Бизия, посветен от един βασιλεὺς Κότις на отечествените богове в чест на родителите му, βασιλέα Σαδάλα καὶ βασίλισσαν Πολεμοκράτειαν; приетан от някои като доказателство, че Полемократия е била съпруга на умрелия в 43 или 42 г. Садалас II, но отнасян от други към управлявалия по време на Митридатовите войни Садалас I и неговия наследник Котис, със задължителната в такъв случай уговорка за съществуването на две ед-

³⁷ Caes. bell. civ. 3.4.5.

³⁸ Cass. Dio 47.25.1–2. Срв. и T. Liv. perioch. 122.

³⁹ App. civ. 4.10.75.

⁴⁰ Strazzulla, V. Θράκη. La serie dei re Odrisii dal 200 a.C. al 46 d.C. – Bessarione, 1902, serie II, vol. II, 31–32.

⁴¹ Въпросното твърдение обаче може да перифразира първично сведение в смисъл, че Садалас не е имал пълнолетен наследник, което съответства на историята с поверения на грижите на Брут невръстен син на Полемократия. Впрочем, ако се приеме, че управлявалият през тридесетте и двадесетте години цар Котис е син на Садалас II и Полемократия, те вероятно са имали поне още двама синове – изявилия се в последните две десетилетия на I в. Реметалк („чичо на децата на Котис“) и Раскупорис.

⁴² Тачева, М. История..., с. 72, 82.

βασιλέα Σαδάλα και βασίλισσαν Πολεμοκράτειαν; some authors have taken this as a direct proof that Polemocratia was the wife of king Sadalas II who died in 43 or 42 BC, while others have referred the dedication to Sadalas I who reigned during the Mithradatic wars and his son Cotys, a suggestion which necessitates the further stipulation that in such case there should have been two different queens bearing the name Polemocratia. Notwithstanding the eventual solution to this complicated dilemma, the eventual connection of Appian's Polemocratia with the Odrysian house seems more than probable, and this makes way for the supposition of some participation of the Bessi, traditional enemies of the Odrysians, in the events which lead to the death of her husband at the hands of *his enemies* (ἀναιρεθέντος [...] ὑπὸ ἐχθρῶν).⁴³ This supposition would also advance an alternative identification of the *evil deeds* for which Brutus punished the dissentious Bessi in some preceding actions they had undertaken against the Odrysian kingdom the authority over which he then assumed.

Marcus Licinius Crassus, grandson of the triumvir and consul in 30 BC, led as proconsul of Macedonia in 29 and 28 BC large scale military campaigns in Thrace; the Capitoline Fasti mark his triumph *ex Thraecia et Geteis* staged in Rome on the 4th of July 727 *a.u.c.* (= 27 BC). The main adversary of Crassus were the Bastarnae who had invaded Thrace as far as the Dentheletae who were Roman allies. Besides the overwhelming defeat of the Bastarnae who were vanquished in two successive campaigns and repulsed for good beyond the Danube Crassus also subjugated the tribes of the Moesi and Getae in the Danube plain as well as some of the turbulent tribes of the interior, notably the Maedi and the Serdi who were repressed with great brutality: the hands of all prisoners were amputated. Cassius Dio mentions as Roman allies in these campaigns a tribe of the Getae ruled by king Roles and the Odrysians who met Crassus unarmed and were remunerated with *the sacred land of the god* which was confiscated from the Bessi; the phrase evidently implies the famous sanctuary of Dionysos and this is confirmed by the ensuing conflicts between the Bessi and the Odrysians. The Bessi are not mentioned elsewhere in the account of the campaigns of Crassus, but in all probability they were among the generally mentioned *remaining tribes* of Thrace whose lands were razed by the Romans.⁴⁴ It is not exactly clear who were the Odrysians who received from Crassus the Bessic sanctuary of Dionysos as an award for having of their own accord submitted themselves to the Romans: the power struggle between the two rival houses of the Odrysians and the Sapaevi makes the political history of this period quite uncertain. Plutarch includes in his list of the allies of Marc Antony at Actium in 31 BC *the king of Thrace Sadalas*, which might be a mistake;⁴⁵ in two other instances he mentions *the Thracian king Roemetaces* who

⁴³ *Ibid.*, p. 72.

⁴⁴ Cass. Dio 51.23–27; the mention of the Bessi is in 51.25.5; the raizing of the lands of Thracians *except the Odrysians* in 51.25.4: τὰ δ' ἄλλα πλὴν τῆς τῶν Ὀδρυσῶν γῆς κατέδραμε.

⁴⁵ Plut. *Ant.* 61: βασιλεῖς δ' ὑπήκοοι συνεμάχουν ... Σαδάλας δὲ Θράκης. More than ten years have passed since the death of Sadalas II, and it is possible that Plutarch mistakes him for his son (?) Cotys; it is not however impossible that another prince with the same dynastic name could have appeared in the meantime.

ноименни царици с името Полемократия. Независимо от разрешаването на този заплетен и неясен казус, свързаността на Апиановата Полемократия с Одриската династия изглежда повече от вероятна, а това прави допустимо и предположението за някакво участие на бесите, традиционни противници на одрисите, в събитията, довели до смъртта на нейния *убит от враговете си* (ἀναίρεθέντος [...] ὑπὸ ἐχθρῶν) съпруг⁴³. Това предположение дава алтернативно обяснение на *злините*, за които Брут наказал непокорните беси, в някакви техни предшестваша действия, насочени срещу Одриското царство, което той поел тогава в свои ръце.

Марк Лициний Крас, внук на триумвира и консул през 30 г., водил мащабни военни кампании в Тракия като проконсул на Македония през 29 и 28 г. пр.Хр.; в Капитолийските фасти е вписан триумфът му, отпразнуван на 4 юли 727 г. *a.u.c.* (27 г. пр.Хр.), *ex Thraecia et Geteis*. Основен противник на Крас били бастарните, които нахлули дълбоко в Тракия и нападнали дентелетите, а те пък били римски съюзници. Но освен разгрома на бастарните, които в две последователни кампании били поголовно разбити и прогонени отвъд Дунава, Крас подчинил и мизийските и гетски племена в Подунавие, и някои от непокорните племена във вътрешността, в частност медите и сердите, които били обуздани с изключителна жестокост: отсечени били ръцете на всички пленници. Като съюзници на римския проконсул в тези кампании Дион Касий споменава едно гетско племе начело с царя му Ролес, както и одрисите, които го били посрещнали без оръжие и затова били възнаградени с отнетата от бесите земя, *в която честват бога*; очевидно става дума за прочутото светилище на Дионис, както става ясно и от сведенията за последвалите конфликти между одриси и беси. Бесите не се споменават изрично на друго място в разказа за кампаниите на Крас, но много вероятно и те са били сред общо упоменатите *останали* племена в Тракия, чиито земи били опустошени от римляните⁴⁴. Не е напълно ясно кои точно са *одрисите*, които получили от Крас в награда за доброволното си подчинение беското светилище на Дионис: борбите за власт между двете съперничащи династии, Одриската и Сапейската, правят политическата история на този период твърде дискуссионна. Плутарх включва в списъка на съюзниците на Марк Антоний при Аксиум в 31 г. *царя на Тракия Садалас*, което може да е грешка⁴⁵; на две други места пак той споменава *тракийския цар Реметалк*, за когото се отнасяла злобната забележка на Октавиан Август, че обича предателството, но мрази предателите, казана по повод на неговото преминаване от лагера на Антоний в неговия собствен, очевидно също при Аксиум⁴⁶.

⁴³ Пак там, с. 72.

⁴⁴ Cass. Dio 51.23–27; споменаването на бесите в 51.25.5; опустошаването на земите на останалите *освен одрисите* в 51.25.4: τὰ δ' ἄλλα πλὴν τῆς τῶν Ὀδρουσῶν γῆς κατέδραμε.

⁴⁵ Plut. Ant. 61: βασιλεῖς δ' ὑπήκοοι συνεμάχουν ... Σαδάλας δὲ Θράκης. По това време са изминали над десет години от смъртта на Садалас II, и е възможно Плутарх да го бърка със сина му (?) Котис; впрочем не е невъзможно междуременно да се е появил нов владетел със същото династическо име.

⁴⁶ Plut. mor. 207a (*Regum et imp. apophth, August. 2.*): Ροιμητάλικης ὁ τῶν Θρακῶν

passed from the camp of Antony into that of Octavian, obviously also at Actium, occasioning the spiteful remark of the latter that he delighted in treason but hated traitors.⁴⁶ It is most often presumed however that in that period (from after 42 to before 16 BC) the Odrysian kingdom was ruled by a king Cotys whom some identify as the son of Sadalas II and Polemocratia who dedicated the inscription from Bizye, others – as a son of the Sapaeian king Rascuporis.⁴⁷

The campaigns of Marcus Licinius Crassus in 29 and 28 BC were of key significance for the durable subjugation of Thrace by the Romans. As already mentioned, we do not have any detailed information about the eventual actions of the Roman proconsul against the Bessi. But even if they did not suffer otherwise, the expropriation of the sanctuary of Dionysos and its handing over to the Odrysians was evidently a heavy blow for them, which prepared the way for the last dramatic pages of their independent political history. A brief notice in Cassius Dio placed among the account of other events in 16 BC mentions that some time *before* that year Marcus Lollius *had vanquished the Bessi*, having come to the aid of Roemetalces who was the uncle and guardian of the sons of Cotys.⁴⁸ Lollius was consul in 21 BC, and in 17 BC he was sent as provincial governor to Gallia Comata, so the chronological limits of his war against the Bessi fall between these two dates when he seems to have occupied for some time the office of proconsul of Macedonia. It has been suggested that the Roman intervention was provoked by a revolt of the Bessi, triggered by their dispossession of the sanctuary of Dionysos which Marcus Crassus had donated to the Odrysians.⁴⁹ This hypothesis seems acceptable, but cannot be proved beyond doubt on the basis of the meagre notice of Cassius Dio; if taken for true, it would warrant the additional suggestion of the possibility that this might have been the occasion for the institution of the *strategy Bessica* as an administrative unit of the Odrysian kingdom.

Instead of calming the situation, the victory of Lollius over the Bessi and the conjectured ensuing arrangement of their status provoked another and even more terrible rebellion on their part; this is dated differently between 15 and 11 BC and would have lasted for more than one year.⁵⁰ The main source of information is again Cassius Dio;⁵¹ he says that the rising was headed by a priest of Dionysos,

⁴⁶ Plut. *mor.* 207a (*Regum et imp. apophth.*, August. 2.): Τριμητάλικης ὁ τῶν Θρακῶν βασιλεὺς; idem. *Rom.* 17.3. Roemetalces is differently identified as either the son of Sadalas II (*Strazzulla*, *V. Op. cit.*, p. 157), or of the Sapaeian king Rascuporis (*Тачева*, *М. История...*, с. 73); in both cases he would be a brother of Cotys and after his death the guardian of his underage sons, and then from about 11 BC to AD 12 himself king of the Odrysian kingdom.

⁴⁷ *Strazzulla*, *V. Op. cit.*, p. 33, 157–161; *Wiesner*, *J. Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes.* Stuttgart, 1963, S. 160; *Тачева*, *М. История...*, с. 85.

⁴⁸ Cass. Dio 54.20.3: ἐν τε τῇ Θράκῃ πρότερον μὲν Μάρκος Λόλλιος Ῥυμητάλικη θείῳ τε τῶν τοῦ Κότυος παιδῶν καὶ ἐπιτρόπῳ ὄντι βοηθῶν Βηρσοῦς κατεστρέψατο.

⁴⁹ *Καυαροφ*, *Γ. Op. cit.*, p. 37.

⁵⁰ About the great Bessic uprising cf. *Καυαροφ*, *Γ. Op. cit.*, 37–38; *Danov*, *C. Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. – Aufstieg und Niedergang der Roemischen Welt* 2.7.1, 1979, 127–129; *История на България*. Т. 1. Първобитно-общинен и робовладелски строй. Траки. С., 1979, с. 284; *Тачева*, *М. История...*, 86–87.

⁵¹ Cass. Dio 54.34.5–7. The original source of the information about the Bessic uprising is in all probability Titus Livius, the periocha of whose 140th book preserves the brief notice: *Thracēs domiti a L. Pisone* (T. Liv. *perioch.* 140).

Най-често се предполага, че по това време (от след 42 до преди 16 г. пр.Хр.) Одриското царство е било управлявано от цар Котис, в когото някои виждат сина на Садалас II и Полемократия от Бизийския надпис в тяхна чест, други – син на сапейския цар Раскупорис⁴⁷.

Кампаниите на Марк Лициний Крас през 29 и 28 г. пр.Хр. имат ключово значение за трайното покоряване на Тракия от римляните. Що се касае конкретно до бесите, както вече стана дума, нямаме изрични сведения до колко и те са били засегнати пряко от действията на римския проконсул. Но дори да не са пострадали другояче, предаването на светилището на Дионис в ръцете на одрисите е било очевидно тежък удар за тях, и именно то става прелюдия към последните драматични страници от самостоятелната им политическа история. Едно лаконично съобщение на Дион Касий, поместено в описание на събитията от 16 г. пр.Хр., ни информира, че още *преди това* Марк Лолий, помагайки на Реметалк, който бил чичо и настойник на синовете на Котис, *покорил бесите*⁴⁸. Лолий е бил консул през 21 г., а в 17 г. става управител на Галия Комата, така че хронологическите граници на тази поредна война срещу бесите са между 20 и 17 г. пр.Хр., когато той изглежда е бил за известно време проконсул на Македония. Отдавна е предположено, че действията на римляните са били предизвикани от въстание на бесите, провокирано от своя страна от отнемането на светилището на Дионис, предадено от Марк Крас на одрисите; след като били победени от Лолий, самите беси вероятно са били поставени под властта на одрисите⁴⁹. Хипотезата изглежда приемлива, макар и да не може да се докаже със сигурност на базата на лаконичното споменаване на събитието у Дион Касий; ако е вярна, то към останалите предположения може да се добави и вероятното основаване именно тогава на *стратегията Бесика* като административна единица в рамките на Одриското царство.

Вместо да успокоят положението, победата на Лолий над бесите и предположеното последвало уреждане на статута им провокирали ново и още по-мощно тяхно въстание; то се датира различно между 15 и 11 г. и вероятно е продължило повече от една година⁵⁰. Основният извор отново е Дион Касий⁵¹; той разказва, че въстанието било оглавно от жреца на Дионис Во-

βασιλεύς; *същият*. *Rom.* 17.3. Реметалк е идентифициран различно като син било на Садалас II (*Strazzulla, V.* Цит. съч., 157), било на сапеца Раскупорис (*Тачева, М.* История..., с. 73), и в двата случая брат на Котис и след смъртта му настойник на малолетните му синове, а приблизително от 11 г. пр.Хр. до 12 г. сл.Хр. и сам цар на Одриското царство.

⁴⁷ *Strazzulla, V.* Цит. съч., с. 33, 157–161; *Wiesner, J.* Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes. Stuttgart, 1963, S. 160; *Тачева, М.* История..., с. 85.

⁴⁸ Cass. Dio 54.20.3: ἐν τε τῇ Θράκῃ πρότερον μὲν Μάρκος Λόλλιος Ρωμαϊτᾶκι θεῖόν τε τῶν τοῦ Κότυρος παίδων καὶ ἐπιτρόφῳ ὄντι βοηθῶν Βησσούς κατεστρέψατο.

⁴⁹ *Кацаров, Г.* Цит. съч., с. 37.

⁵⁰ За голямото въстание на бесите вж.: *Кацаров, Г.* Цит. съч., 37–38; *Danov, C.* Die Thraker auf dem Ostbalkan von der hellenistischen Zeit bis zur Gründung Konstantinopels. – Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt 2.7.1, 1979, 127–129; История на България. Том първи. Първобитнообщинен и робовладелски строй. Траки. С., 1979, с. 284; *Тачева, М.* История..., 86–87.

⁵¹ Cass. Dio 54.34.5–7. Първоизточник на сведенията за въстанието на бесите по всяка

Vologaesus, who won over many followers with his prophesies and aroused them to revolt. The young Odrysian king Rascuporis, the son of Cotys, was defeated and killed in battle by the insurgents; the army of his uncle Roemetalces was swayed to believe in the miraculous powers of Vologaesus and disarmed, and Roemetalces had to run away for his life and was pursued as far as the Thracian Chersonesus which was laid waste by the Bessi. The grand dimensions which the Bessic insurgency had taken and the concurrent invasion of Macedonia by the Sioletae (?) forced the Romans to react with haste. Caesar's brother-in-law Lucius Calpurnius Piso who had been consul in 15 BC and was at the time of the uprising (probably 13–11 BC) proconsul of Paphlagonia and Galatia in Asia Minor, was sent to Macedonia as an imperatorial legatus. In the words of an epigram, Piso *put on the Macedonian hat* and set to work.⁵² Learning of his arrival, the Bessi retreated to their own territory. Piso invaded their country and was at first defeated, but then gained the upper hand and razed their lands as well as those of their neighbours who had taken part in the rebellion. In the end he subdued them all, attracting some to his side by their own will, others through force and terror, and defeating the rest in open battles. Some had to be disciplined again when they refused to accept the order imposed by him. A curious detail of probably no more than purely belletristic value is added by Florus, according to whom the Thracian captives of Piso were biting at their fetters and thus punishing themselves their own ferocity.⁵³ For the successful suppression of the Bessic uprising Piso was awarded a regular triumph.⁵⁴ Roemetalces was installed as king of the Odrysian kingdom, in which the lands of the Bessi were incorporated, this time for good; several years later together with another brother of his, Rascuporis, he was offering precious help to the Romans in their war in Dalmatia.⁵⁵ It can be taken as absolutely certain that the defeated Bessi were severely punished; it could be suggested tentatively that it might have been on this occasion that some of them were deported in the far north-east, in the lands of the Getae, where the poet Ovidius banished in Tomi would notice their presence two decades later.⁵⁶

The suppression of the great uprising of the Bessi marks the end of their history as an independent ethno-political formation. Through the strategy Bessica presumably created at about this same time their main ethnic body would however retain in some degree its identity if only as an administrative unit during the last period of existence of the Odrysian kingdom which swelled its territory with

⁵² *Anth. Gr.* 6.335 (Antipater).

⁵³ Flor. 4.12.17; cp. Jordan. *Rom.*

⁵⁴ Besides Cassius Dio the triumph of Piso is also mentioned by Tacitus (Tac. *ann.* 6.10.3: *L. Piso pontifex ... decus triumphale in Thraecia meruerat*).

⁵⁵ Cass. Dio 55.30.3, 6.

⁵⁶ Ovid. *trist.* 3.10.5; 4.1.67. About the deportation of the Bessi to Dobrudja cf. Casson, *S. Thracian Tribes in Scythia Minor*. – *JRS*, 17, 1927, 97–101; Mihailov, *G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae* (IGBulg) 1², Serdicae, 1970, p. 305; Тачева, М. За бесите през I–VI в. и за техния език. – *Минало*, 1997, № 2, 28–34. That this migration was a forced deportation remains however conjectural; a spontaneous exodus (probably induced by the regime imposed by the Romans and Odrysians?) seems however less probable in this age, when Roman control practically reached all along the right bank of the Lower Danube.

логез, който спечелил привърженици с различни предсказания и ги побудил да въстанат. Младият одриски цар Раскупорис, син на Котис, бил победен и убит в сражение от въстаналите беси; войската на чичо му Реметалк повярвала в чудодейните сили на Вологез и се разоръжила, а самият той бил принуден да бяга и бил преследван чак в Тракийския Херсонес, който бил подложен на опустошение от бесите. Размерите, които добило беското въстание, както и съвпадналите по време нахлувания на сиалетите(?) в Македония принудили римляните да вземат спешни мерки. В Македония бил изпратен като императорски легат шуреят на Цезар *Луций Калтурний Пизон*, консул в 15 г. пр.Хр. и по това време (вероятно 13–11 г. пр.Хр.) проконсул на Пафлагония и Галатия в Мала Азия. По думите на една епиграма Пизон *нахлутил македонската шапка* и се захванал за работа⁵². Когато бесите узнали за неговото пристигане, се оттеглили обратно в собствената си територия. Пизон навлязъл в земята им и отначало бил победен от тях, но после успял да им нанесе поражение и опустошил и тяхната страна, и земите на съседите им, които били въстанали заедно с тях. В края на краищата подчинил всички, като едни привлякъл на своя страна доброволно, други – със страх и против волята им, а трети разбил в открито сражение. После се наложило повторно да подчинява някои от бунтовниците, които се противопоставяли на въведения от него ред. Един любопитен детайл, вероятно само с белетристична стойност, добавя Флор: според него пленените от Пизон тракийци се опитвали със зъби да прегризат веригите, в които били оковани, и така наказвали сами своята свирепост⁵³. За успешното потушаване на въстанието на бесите Пизон получил редовен триумф⁵⁴. Начело на Одриското царство, към което този път трайно били присъединени земите на бесите, бил утвърден Реметалк; няколко години по-късно заедно с друг свой брат – Раскупорис, той оказал съдействие на римляните във военни действия в Далмация⁵⁵. Не буди никакво съмнение, че победените беси са били наказани сурово; може да се предположи, че именно по това време част от тях са били принудително преселени далеч на североизток, в земите на гетите, където две десетилетия по-късно ще отбележи присъствието им осъденият на изгнание в Томи поет Овидий⁵⁶.

вероятност е Тит Ливий, в съдържанието на чиято 140-та книга е запазено лаконичното изречение: *Thracas domiti a L. Pisone* (T. Liv. *perioch.* 140).

⁵² *Anth. Gr.* 6.335 (Антипатър).

⁵³ Flor. 4.12.17; срв. Jordan. *Rom.*

⁵⁴ Освен у Дион Касий триумфът на Пизон се споменава и от Тацит (Tac. *ann.* 6.10.3: *L. Piso pontifex ... decus triumphale in Thraecia meruerat*).

⁵⁵ Cass. Dio 55.30.3, 6.

⁵⁶ Ovid. *trist.* 3.10.5; 4.1.67. За преселването на бесите в Добруджа вж.: Casson, S. Thracian Tribes in Scythia Minor. – JRS, 17, 1927, 97–101; Mihailov, G. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae (IGBulg) 1², Serdicae, 1970, p. 305; Тачева, М. За бесите през I–VI в. и за техния език. – Минало, 1997, № 2, 28–34. Принудителността на това преселение е хипотетична; доброволното преселване (бягство от наложения от римляните и одрисите режим?) изглежда по-малко вероятно в тази епоха, когато римският контрол вече практически се е простирал чак до Долния Дунав.

Roman help, and also later after the institution of the Roman province of Thracia in AD 46. The various passages in authors from the age of the early Roman Empire concerning either the Bessi or the Bessic strategy are especially interesting with the information they offer about the whereabouts of the Bessic territories.

The Bessi are mentioned several times both in the intact part and in the preserved fragments of the seventh book of Strabo's *Geography*. In one of the clearest passages Strabo lists the tribes inhabiting the valley of the Hebros: the Corpili, upstream from them the Breni and furthestmost the Bessi, up to whom the river was navigable.⁵⁷ The same fragment, preserved in the *Vatican epitome* (Vat. 482), continues with the assertion that the mentioned tribes were brigandish, and especially the Bessi who were neighbours of the Odrysians and Sapaeans.⁵⁸ While the first sentence clearly places the Bessi in the western part of the upper Hebros valley, the second sends them in the Rhodope mountain, between the Odrysians who held the Hebros valley and the Sapaei in the southern branches of the Rhodope and the hinterland of the Aegean coast. In another passage from the preserved part of the seventh book Strabo however relocates the Bessi to the Haemus: [...] *Next are the people about Mount Haemus and those who live at its foot, extending as far as the Pontus, the Coralli and the Bessi, and some of the Maedi and of the Dentheletae. All these nations are very much addicted to robbery. The Bessi possess by far the greatest part of Mount Haemus, and are called robbers from their way of life as free-booters. Some of them live in huts and lead a life of hardship.*⁵⁹ And again, in the continuation of the very same passage, a radically shifted localization: *The Bessi border on the Rhodope, on the Paeonians and on the Illyrian tribes of the Autariatae and Dardanians.*⁶⁰ The Paeonians inhabited the lands about the upper course of the Axios, the Dardanians and Autariatae were located to the north of them, in Kosovo and the Morava region, and placing the Bessi between them and the Rhodope would locate them around Rila and the upper Strymon, possibly also in the plain of Sofia and to the north-west eventually as far as Dragoman. The previous text placing the Bessi in the Haemus contains evident contradictions; leaving aside the Coralli who are not known from other sources and the Bessi themselves, the other two mentioned tribes, the Maedi and the Dentheletae, are both known to have inhabited territories in the basin of the Strymon. A possible explanation of the problem could come from the suggestion that Strabo was transmitting inaccurately an earlier text which described the tribes *in the Strymon valley*; the name *Haemus* (Αἷμος) would then have been used either as a general denomination for the mountains of the Thracian

⁵⁷ Strabo 7 fr. 48: παροικοῦσι δὲ τὸν Ἑβρον Κορπίλοι καὶ Βρέναι ἔτι ἀνωτέρω, εἴτ' ἔσχατοι Βέσσοι· μέχρι γὰρ δεῦρο ὁ ἀνάπλους.

⁵⁸ Ἀπαντα δὲ τὰ ἔθνη ληστρικά ταῦτα, μάλιστα δ' οἱ Βέσσοι, οὓς λέγει γειτονεῦειν Ὀδρύσαις καὶ Σαπαίοις.

⁵⁹ Strabo 7.5.12: ... εἰθ' οἱ περὶ τὸ Αἷμον καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτοῦ οἰκοῦντες μέχρι τοῦ Πόντου Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Δανθηλητῶν. πάντα μὲν οὖν ταῦτα ληστρικάτα ἔθνη, Βέσσοι δέ, οἵπερ τὸ πλεόν τοῦ ὄρους νέμονται τοῦ Αἷμου, καὶ ὑπὸ τῶν ληστῶν ληστὰι προσαγορεύονται, καλυβίται τινες καὶ λυπρόβιοι.

⁶⁰ Συνάπτοντες τῆ τε Ῥοδόπῃ καὶ τοῖς Παίοις καὶ τῶν Ἰλλυριῶν τοῖς τε Αὐταριάταις καὶ τοῖς Δαρδανίοις.

Потушаването на голямото въстание на бесите бележи края на тяхната история като самостоятелна етно-политическа формация. В някаква степен тяхното хомогенно ядро обаче ще запази своята идентичност чрез създадената вероятно по това време стратегия Бесика като административна единица в рамките не само на последния период от съществуването на нарасналото териториално с римска подкрепа Одриско царство, но и на римската провинция Тракия в началния период на нейното съществуване след създаването ѝ в 46 г. сл.Хр. Сведенията на автори от периода на Ранната империя за бесите и стратегия Бесика са особено интересни с податките, които предлагат за локализация на териториите на бесите.

Бесите се споменават неколкократно в запазената част и фрагментите от седмата книга на Страбоновата „География“. В едно от най-ясните сведения Страбон изброява племената, обитаващи долината на Хеброс: корпили, понагоре от тях брени, а най-накрая беси, до които реката била плавателна⁵⁷. В продължението на същия фрагмент, запазен в т.нар. *Ватиканско епитоме* (Vat. 482), се твърди, че изброените племена били разбойнически, и най-вече бесите, които били съседи на одрисите и сапаите⁵⁸. Докато първото твърдение ясно поставя бесите в западната част на Горнотракийската низина, второто ги отправя предположително в Родопите, между владещите долината на Хеброс одриси и обитаващите южните разклонения на Родопите и хинтерланда на Егейското крайбрежие сапаи. В един друг пасаж пък, този път от запазената част на седма книга, Страбон праща бесите в Хемус: [...] *После идват живеещите около Хемус и отвъд него чак до Понта, а именно коралите, бесите, някои от медите и дентелетите. Всички тези племена са много разбойнически; особено бесите, които заемат по-голямата част от Хемус и са наричани разбойници и от самите разбойници; те обитават колиби и живеят бедно*⁵⁹. И отново, в продължението на същия пасаж, е предложена коренно различна локализация: *Бесите граничат с Родопите, с пеонците и с илирийските племена автариати и дарданци*⁶⁰. Пеонците се разполагат около горното течение на Аксиос, дарданците и автариатите – северно от тях, съответно в Косово и Поморавието; разполагането на бесите между тях и Родопите ги праща около Рила и горното течение на Стримон, възможно и в Софийското поле и на северозапад примерно до Драгоман. Що се касае до пасажа, поставящ бесите в Хемус, то той съдържа очевидни недоразумения; оставяйки настрана незасвидетелстваните другаде корали и бесите, следват имената на меди и дентелети, чиито територии се разполагат

⁵⁷ Strabo 7 fr. 48: παροικοῦσι δὲ τὸν Ἑβρον Κορπίλοι καὶ Βρέναι ἔτι ἀνωτέρω, εἴτ' ἔσχατοι Βέσσοι· μέχρι γὰρ δεῦρο ὁ ἀνάπλους.

⁵⁸ Ἀπαντα δὲ τὰ ἔθνη ληστικὰ ταῦτα, μάλιστα δ' οἱ Βέσσοι, οὓς λέγει γειτονεῦειν Ὀδρυσίαις καὶ Σαπαίοις.

⁵⁹ Strabo 7.5.12: ... εἴθ' οἱ περὶ τὸ Αἴμον καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτοῦ οἰκοῦντες μέχρι τοῦ Πόντου Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Δανθηλητῶν. πάντα μὲν οὖν ταῦτα ληστικώτατα ἔθνη, Βέσσοι δέ, οἵπερ τὸ πλεόν τοῦ ὄρους νέμονται τοῦ Αἴμου, καὶ ὑπὸ τῶν ληστῶν ληστὰί προσαγορεύονται, καλυβίται τινὲς καὶ λυφρόβιοι.

⁶⁰ Συνάπτοντες τῇ τε Ῥοδόπῃ καὶ τοῖς Παίοισι καὶ τῶν Ἰλλυριῶν τοῖς τε Αὐταριάταις καὶ τοῖς Δαρδανίοις.

interior or, more specifically, to denote the Rila Mountain, a mistaken or variant usage of the name which also appears elsewhere in the Geography, while *Pontus* would stand, not for the Pontus Euxinus (the Black Sea), but for *the river Pontus*, known also from other sources and usually identified with the Strumeshnitsa (or Strumitsa).⁶¹ Following the order of the enumeration, this supposition would send the Coralli and the Bessi around the upper course of the Strymon and the Rila Mountain, to the north and north-east of the Maedi and Denteletae, which is rather consistent with their placing between the Rhodope and the territories of the Paeonians, Dardanians and Autariatae in the very next sentence.

On its own the evidence of Strabo with its internal controversies seems inadequate for a clear and definite solution of the problem with the localization of the Bessi. Its comparison with the statements of other earlier or later ancient authors is the only way to differentiate between the rational pieces of information and those transmitting a random or distorted tradition. We shall therefore postpone the further discussion of the ensuing implications and present first briefly several other ancient texts relevant to this problem.

Pliny the Elder mentions the Bessi only once in his Natural History, placing them to the east of the river Strymon and as far as the Nestos: *Next comes Thrace, one of the most powerful nations in Europe, divided into fifty strategies. Of its peoples whom we ought not to omit to name are the Denteletae and the Maedi who live on the right bank of the river Strymon as far as the Bisaltae above mentioned, and on the left bank the Digerri and the Bessi known under many names as far as the river Nestos which winds round the foot of Mount Pangaeum, passing through the Haleti, Diobessi and Carbilesi, and then the Brysae, Sapaei and Odomanti.*⁶² The text contains some ambiguous points; it is not clear whether the phrases *known under many names* and *as far as the river Nestos* refer only to the Bessi or also to the previously mentioned Digerri. The latter are not known from other sources; it seems plausible (but is also unprovable) that they might be connected with the Bessi as a side branch or constituent tribe.

The Bessic strategy is mentioned in the list of Thracian strategies in Claudius Ptolemy which adds a further interesting topographic nuance.⁶³ The

⁶¹ Cf. Делев, П. Плиний Стари (N. H. 4. 40) и тракийските племена в района на средна Места. – Във: Питю. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 2002, с. 275; *idem*. За някои проблеми в оронимията на Югозападна Тракия. – Изв. Истор. музей – Благоевград, 3, 2003, 34–35. On the river Pontus cf. Detschew, D. Op. cit., p. 374.

⁶² Plin. n. h. 4.40: *Thracia sequitur, inter validissimas Europae gentes, in strategias L divisa. populorum eius, quos nominare non pigeat, amnem Strymonem accolunt dextro latere Denteletae et Maedi ad Bisaltas usque supra dictos, laevo Digerri Bessorumque multa nomina ad Mestum amnem Pangaei montis ambientem inter Haletos, Diobessos, Carbilesos, inde Bri<g>as, Sapaeos, <O>domantos.* In another passage (n. h. 6.217) Pliny also mentions Bessica in a list of cities and regions of the Roman Empire, alongside with Thracia, Maedica, Paonia and Illyria.

⁶³ Ptol. *geogr.* 3.11.6: *Στρατηγίαί δὲ εἰσὶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ πρὸς μὲν ταῖς Μυσιάς καὶ περὶ τὸν Αἴμιον τὸ ὄρος ἀρχομένους ἀπὸ δυσμῶν Δανθλητικῆ, Σαρδικῆ, Οὐσδικησικῆ, Σελληντικῆ· πρὸς δὲ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ὁμοίως στρατηγίαί Μαϊδικῆ, Δροσικῆ, Κουλητικῆ, Σαπαϊκῆ, Κορπιλικῆ, Καυκικῆ· καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαϊδικὴν Βεσοικῆ, ὑφ' ἣν Βεννικῆ, εἶτα Σαμαϊκῆ· παρὰ δὲ τὴν ἀπὸ Περίνθου πόλεως μέχρις Ἀπολλωνίας παράλιον ἢ Ἀστικῆ στρατηγία.* On the list of Thracian strategies in Claudius Ptolemy cf. Димитров, Д. П. За стратегиите и за някои градски

със сигурност в басейна на Стримон. Едно възможно предположение, обясняващо това противоречие, допуска Страбон да е използвал невнимателно първоизточник, описващ племената в долината на Струма; името Хемус (Αἴμος) може да е използвано тук като общо наименование на вътрешно-тракийските планини или по-конкретно за обозначаване на планината Рила, една изглежда срещана и на други места у Страбон грешка или вариантна употреба на името, а Понтос да обозначава не Евксинския Понт (Черно море), а реката Понтос, известна и от други източници и обикновено идентифицирана със Струмешница⁶¹. В такъв случай редът на изброяване на племената би локализирал коралите и бесите около горното течение на Стримон и планината Рила, северно и североизточно от медите и дентелетите, което общо взето съвпада и с поставянето им между Родопите и териториите на пеонци, дарданци и автариати.

Взети сами по себе си, Страбоновите сведения за бесите поради вътрешната си противоречивост не биха могли да доведат до ясно и еднозначно решение на проблема с тяхната локализация. Съпоставянето им с информацията на други, по-ранни или по-късни антични автори, дава възможност да се отсее в тях рационалното от случайното и изопаченото в предаването. За това ще се върнем отново към въпроса за тяхната оценка и интерпретация, след като представим накратко още няколко антични свидетелства със съществено значение за разглеждането на този въпрос.

Плиний Стари споменава пряко бесите само веднъж в своята Естествена история, в изброяването на племената в Тракия, като ги поставя на изток от река Стримон и до реката Нестос: *Следва Тракия, чийто народ е сред най-храбрите в Европа; тя е разделена на 50 стратегии. От племената ѝ, които можем да споменем, живеят по дясната страна на Стримон денселетите (sic) и медите чак до споменатите по-горе бисалти; по лявата му страна – дигерите и бесите, които носят много имена и се простират до река Нестос; последната мие подножията на планината Пангей и тече между пределите на халетите, диобесите, карбилесите; после на бризите, сапеите и одомантите*⁶². Текстът съдържа известни неясноти, в частност не е сигурно дали фразата *носят много имена и се простират до река Нестос* се отнася само за бесите, или и за споменатите преди тях дигери. Последните не са известни от други източници; допустимо (но и недоказуемо) изглежда предположението да са свързани с бесите като техен клон или съставно племе.

⁶¹ Вж. Делев, П. Плиний Стари (N. H. 4. 40) и тракийските племена в района на средна Места. – Във: Πτόη. Изследвания в чест на проф. Иван Маразов. С., 2002, с. 275; същият. За някои проблеми в оронимията на Югозападна Тракия. – Изв. Истор. музей – Благоевград, 3, 2003, 34–35. За реката Понтос вж.: Detschew, D. Цит. съч., с. 374.

⁶² Plin. n. h. 4.40: *Thracia sequitur; inter validissimas Europae gentes, in strategias L divisa populorum eius, quos nominare non pigeat, amnem Strymonem accolunt dextro latere Denseletae et Maedi ad Bisaltas usque supra dictos, laevo Digerrumque multa nomina ad Mestum amnem ima Pangaei montis ambientem inter Haletos, Diobessos, Carbilesos, inde Bri<g>as, Sapaeos, <O>domantos*. На друго място (n. h. 6.217) Плиний споменава и Бесика в едно изреждане на градове и области на Римската империя, наред с Тракия, Медика, Пеония и Илирия.

strategies are arranged from west to east in each of three consecutive rows; the first and northernmost (*on the side of the two Moesiae and the Haemus*) features Denthetica, Serdica, Ousdicesica and Seletica; the southernmost one (*on the side of Macedonia and the Aegean sea*) – Maedica, Drosica, Coeletica, Sapaica, Corpilica and Caenica. Bessica is mentioned at the start of the third and geographically middle row which continues with Benica and Samaica and ends in the east with Astica; it is introduced with a peculiar turn of phrase *and above Maedica [is] Bessica* (καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαϊδικὴν Βεσσικὴ).

The names of most of the strategies mentioned by Ptolemy derive from the names of Thracian tribes, and it seems reasonable to suggest that their extent would have been more or less consistent with the territories of the respective tribes at the time when they passed under Roman control. It has usually been suggested that the list of strategies together with the whole description of Thrace in Ptolemy derive from official Roman geographical documentation from the time of the emperor Trajan.⁶⁴ The pertinent information about the Bessi and the strategy bearing their name is their declared contiguity with the strategy Maedica; the territory of the Maedi is usually placed around the valley of the middle Strymon and to the west of it (i.e. in the region of Blagoevgrad and the upper Bregalnitsa basin),⁶⁵ and therefore the list in Ptolemy could be added to the remaining arguments placing the western bounds of the Bessic territory in the Strymon basin.

Among the remaining data having any relation to the question of the localization of the Bessi we should not overlook the mention of *Bessapara*, a road station on the Diagonal Road between Serdica and Philippopolis known from the Roman itineraries.⁶⁶ Bessapara is the only toponym which could be linked directly

територии в Римска Тракия. – ГНМ, 6, 1932–1934, 123–146; Михайлов, Г. Към въпроса за стратегията в Тракия. – ГСУ, ФЗФ, 61/2, 1967, 31–48; Jones, A. H. M. *The Cities of the Eastern Roman Provinces*. Oxford, 1971², 10–23; Фол, А. Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, 60–92; Тачева, М. Към историческата география на Древна Тракия. – Векове, 1983, № 6, 5–8; Delev, P. Once More on the Thracian Strategies of Claudius Ptolemy. – In: *Gedenkschrift für Professor Velizar Velkov*. Sofia, 2009, 245–253.

⁶⁴ Ptolemy's list of the cities in Thrace includes Nicopolis ad Istrum (Νικόπολις ἡ περὶ Αἰῖμον) which was established under Trajan, but still misses Marcianopolis, Augusta Trajana and Hadrianopolis.

⁶⁵ On the Maedi cf. *Tomaschek, W.* Op. cit., 61–62; *Lenk, B.* Maidoi. – RE, 14, 1928, Sp. 541; *Gerov, B.* Der thrakische Stamm der Mäden. Ethnographisch-historische Untersuchungen. – In: Omagiu lui C. Daicoviciu, București, 241–249; *idem.* À propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Struma dans l'Antiquité. – *Studia Balcanica*, 1, 1970, 7–23; *idem.* Die Epigraphischen und Archäologischen Forschungen im Mittelstrymonal. – In: *Studia in honorem G. Mihailov*, Sofia, 1995, 201–206; *Милчев, А.* Археологически разкопки и проучвания в долината на средна Струма. – ГСУ, Филос.-истор. фак., 53/1, 1960, 358–463; *Геров, Б.* Проучвания върху западнотракийските земи през римско време [ч. 1]. – ГСУ, Филол. фак. 54/3, 1961 [1959/1960], 159–214; *Фол, А.* Op. cit., 69–71; *Йорданов, К.* Медице, Македония и Рим. – *Thracia Antiqua*, 4, 1978, 17–33; *Čičikova, M.* Maedica à l'époque classique et hellénistique. – In: *Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a.*, Sofia, 1981, 56–59.

⁶⁶ *IA* 136.2 (Bessapara); *IH* 568.2 (mansio Basapara); *Proc. aed.* 4.11.20 (Βεσσούπαρον); *IG-Bulg* 947 (Βεσσοπαρῆνοι). Cf. *cod. Iust.* 3.39.3 (Bessi), 8.4.5 (Bessi), 10.32.21 (Bessae); *cod. Theod.* 2.26.1 (Bessi), 12.1.30 (Bessae). See also *Detschew, D.* Op. cit., p. 55; *Цончев, Д.* РИМСКИЯТ ПЪТ

Още един интересен топографски нюанс добавя споменаването на стратегия Бесика в списъка на тракийските стратегии у Клавдий Птолемей⁶³. Той изброява въпросните стратегии в три реда в последователност от запад към изток; в северния ред (*откъм двете Мизии и Хемус*) са споменати Дентелетика, Сердика, Удикесика и Селетика, а в южния (*откъм Македония и Егейско море*) Медика, Дросика, Койлетика, Сапаика, Корпилика и Кеника. Бесика е поместена в средния ред, преди Беника, Самаика и затварящата този ред на изток Астика; тя е въведена с характерната фраза *a над Медика [e] Бесика* (καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαϊδικὴν Βεσσικὴ).

Повечето от Птолемеевите стратегии носят имена, които са производни от имената на тракийски племена, и може с основание да се допусне, че територията им отговаря поне приблизително на племенните територии такива, каквито ги е заварило римското завоевание на Тракия. Смята се, че и списъкът, и изобщо Птолемеевото описание на Тракия са базирани на официална римска географска документация от времето на император Траян⁶⁴. По отношение на бесите и носещата им стратегия съществената информация е в заявеното съседство със стратегия Медика; обикновено територията на медите се локализира около и западно от средното течение на Стримон (т.е. в Благоевградско и около долината на Брегалница)⁶⁵, и списъкът на Птолемей може да се добави към останалите свидетелства, свързващи територията на бесите на запад с басейна на Струма.

⁶³ Ptol. *geogr.* 3.11.6: Στρατηγίαὶ δὲ εἰσὶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ πρὸς μὲν ταῖς Μυσίαις καὶ περὶ τὸν Αἴμιον τὸ ὄρος ἀρχομένοις ἀπὸ δυσμῶν Δανθλητικὴ, Σαρδική, Οὐσδικησικὴ, Σελλητικὴ· πρὸς δὲ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ τῷ Αἰγαίῳ πελάγει ὁμοίως στρατηγίαὶ Μαϊδική, Δροσικὴ, Κοιλητικὴ, Σαπαϊκὴ, Κορπιλικὴ, Καϊνικὴ· καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαϊδικὴν Βεσσικὴ, ὑφ' ἣν Βεννικὴ, εἶτα Σαμαϊκὴ· παρὰ δὲ τὴν ἀπὸ Περίθου πόλεως μέχρις Ἀπολλωνίας παράλιον ἢ Ἀστικὴ στρατηγία. За списъка на тракийските стратегии у Клавдий Птолемей вж.: *Димитров, Д. П.* За стратегиите и за някои градски територии в Римска Тракия. – ГНМ, 6, 1932–1934, 123–146; *Михайлов, Г.* Към въпроса за стратегиите в Тракия. – ГСУ, ФЗФ, 61/2, 1967, 31–48; *Jones, A. H. M.* The Cities of the Eastern Roman Provinces. Oxford, 1971², 10–23; *Фол, А.* Тракия и Балканите през ранноелинистическата епоха. С., 1975, 60–92; *Тачева, М.* Към историческата география на Древна Тракия. – Векове, 1983, № 6, 5–8; *Delev, P.* Once More on the Thracian Strategies of Claudius Ptolemy. – Във: Сборник в памет на професор Велизар Велков. С., 2009, 245–253.

⁶⁴ Сред изброените у Птолемей градове в Тракия е споменат основаният по Траяново време Никополис ад Иструм (Νικόπολις ἢ περὶ Αἴμιον), но все още липсват Марцианополис, Август Траяна и Хадрианополис.

⁶⁵ За медите вж. *Tomaschek, W.* Цит. съч., 61–62; *Lenk, B.* Maidoi. – RE, 14, 1928, Sp. 541; *Gerov, B.* Der thrakische Stamm der Mäden. Ethnographisch-historische Untersuchungen. – In: Omagiu lui C. Daicoviciu, București, 241–249; *същият.* À propos de la population et des localités de la vallée du cours moyen de la Struma dans l'Antiquité. – Studia Balcanica, 1, 1970, 7–23; *същият.* Die Epigraphischen und Archäologischen Forschungen im Mittelstrymontal. – In: Studia in honorem G. Mihailov, Sofia, 1995, 201–206; *Милчев, А.* Археологически разкопки и проучвания в долината на средна Струма. – ГСУ, Филос. истор. фак., 53/1, 1960, 358–463; *Геров, Б.* Проучвания върху западнотракийските земи през римско време [ч. 1]. – ГСУ, Филол. фак., 54/3, 1961 [1959/1960], 159–214; *Фол, А.* Цит. съч., 69–71; *Йорданов, К.* Медике, Македония и Рим. – Thracia Antiqua, 4, 1978, 17–33; *Čičikova, M.* Maedica à l'époque classique et hellénistique. – In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 a., Sofia, 1981, 56–59.

with the Bessi; the name is conventionally interpreted as *market, emporium of the Bessi*. A Greek inscription from Philippopolis attests the existence of an Upper and a Lower Bessapara;⁶⁷ various locations in the region of Pazardjik have been proposed for the road station which is supposedly identified with Lower Bessapara, but the one by the village of Sinitovo which has produced a number of Greek inscriptions offers the most plausible conjecture.⁶⁸

Among the Roman Imperial Age inscriptions in which individual persons bear the ethnonym of the Bessi, a Latin one from Naples mentioning the praetorian Aurelius Abitus, of Bessic nationality, born in the village Magari in the city territory of Serdica could be adduced as a definite piece of information bearing on the problem of the localization of Bessic territories.⁶⁹

This brief review of the scanty data relevant to the historical and geographical circumstances of the Bessi clearly shows what difficulties modern science faces in its attempts at their reconstruction; it is no wonder that the existing literature abounds in different and often incompatible and widely discrepant opinions. Even the nature of the social body hidden behind the name of the Bessi is a matter of dissent; some authors presume it had from the beginning a tribal character and accordingly should be territorially distinctive, while others prefer the idea that at least initially the name of the Bessi designated a group with either a specific social status or specialized religious and sacerdotal functions incorporated in a tribal formation bearing a different name and possibly even ethnically distinctive.⁷⁰ While this second hypothesis originates in the widely popular and yet totally enigmatic notice of Herodotus on the Bessic priests in the sanctuary of Dionysos and their unspecified relations with the Satrae, the collective evidence from the second and first centuries B.C. creates the clear and distinct impression that the Bessi were then a large and rather well attested tribal group with its particular territory and political physiognomy, and one that has left a more than casual trace in the history of this perturbed transitional age.

Existing attempts to draw from the historical sources a general idea about the territory occupied by the Bessi have led in two alternative directions. One widely popular opinion places them roughly in the Rila-Rhodope mountainous area or more specifically in the Western Rhodopes. This hypothesis was developed and expounded most fully and consistently by Todor Sarafov, but it has been favoured by many other scholars both before and especially after him.⁷¹ It is based mainly on the vague idea, drawn from the single mention of

Philippopolis – Tugugerum – Bessapara. – Год. на Народния археолог. музей в Пловдив 2, 1950, 76–81; IGBulg 3.1, p. 178–179.

⁶⁷ IGBulg 947: Βεσσοπαρηνοὶ οἱ ἄνωθεν καὶ οἱ κάτωθεν.

⁶⁸ IGBulg 1329–1337.

⁶⁹ CIL 10, 1754: Aur. Abitus mil. coh. X pr. — — nat. Bessus, natus reg. Serdica, vico Magari (quoted after *Detschew, D. Op. cit.*, p. 59). The frontier between the city territories of Serdica and Philippopolis went along the eastern ridge of Ihtimanska Sredna Gora (the Succi pass), and the village of Magari, unknown from other sources, should have been situated somewhere to the west of it.

⁷⁰ Cf. e.g. *Tomaschek, W. Op. cit.*, 72–73; *Сарафов, Т. Op. cit.*, p. 187; *Sarafov, T. L'étymologie...*, 136–137.

⁷¹ *Сарафов, Т. Op. cit.*, 174–175; cf. *Detschew, D. Op. cit.*, p. 57; *Понов, Д. Тракология.*

От останалите сведения, имащи отношение към въпроса за локализацията на бесите, следва да се добави споменаваната в римските итинерарии и в други текстове *Бесапара* (Bessapara), пътна станция на диагонален път между Сердика и Филипополис⁶⁶. Бесапара е единственият топоним, който може да бъде свързан изрично с бесите; името се интерпретира като *пазар, тържище на бесите*. Според един старогръцки надпис от Филипополис е имало Горна и Долна Бесапара⁶⁷; локализацията на пътната станция, която вероятно следва да се идентифицира с Долна Бесапара, е била търсена на различни места в района на Пазарджик, с най-сериозни основания при село Синитово, откъдето произлизат и няколко старогръцки надписа⁶⁸.

От известните надписи от римската императорска епоха, в които отделни лица са обозначени с етнонима беси, известно значение по въпроса за локализацията на беската племенна територия има един латински надпис от Неапол, в който се споменава преторианецът Аврелий Абитус, по рождение бес, роден в село Магари в градската територия на Сердика⁶⁹.

Прегледът на оскъдните сведения за историческата съдба и географското положение на бесите показва нагледно трудностите, пред които е изправена съвременната наука при разглеждането на свързаните с тях проблеми; не е чудно, че в литературата съществуват различни и често разнопосочни и противоречиви мнения по много от тях. Спорна е дори същността на криещата се зад името социална общност, която някои автори са склонни да приемат за племенна и съответно териториално обособена, докато други смятат, че името на бесите (поне първоначално) е обозначаващо съсловие с определен социален статус или религиозно-обредни функции в рамките на племенен масив, носещ друго име и може би дори етнически нееднороден⁷⁰. Докато втората хипотеза възхожда към разглежданото вече енигматично Херодотово сведение за бесите-жреци в светилището на Дионис и техните неизяснени взаимоотношения със сатрите, сведенията от II и I в. пр.Хр. определено създават съвсем ясното и конкретно впечатление за бесите като изявена и голяма племенна група със своя територия и самостоятелен политически облик, оставила съществен отпечатък върху събитията от тази епоха.

Досегашните опити за извличане от изворите на обща представа за географското положение на бесите водят в две алтернативни посоки.

⁶⁶ *IA* 136.2 (Bessapara); *IH* 568.2 (mansio Basapara); *Proc. aed.* 4.11.20 (Βεσούπαρον); *IG-Bulg* 947 (Βεσσοπαρηνοί). Срв. *cod. Iust.* 3.39.3 (Bessi), 8.4.5 (Bessi), 10.32.21 (Bessae); *cod. Theod.* 2.26.1 (Bessi), 12.1.30 (Bessae). Вж.: *Detschew, D.* Цит. съч., с. 55; *Цончев, Д.* Римският път Philippopolis – Tugugerum – Bessapara. – Год. на Народния археолог. музей в Пловдив, 2, 1950, 76–81; *IGBulg* 3.1, p. 178–179.

⁶⁷ *IGBulg* 947: Βεσσοπαρηνοί οί ἄνωθεν καί οί κάτωθεν.

⁶⁸ *IGBulg* 1329–1337.

⁶⁹ *CIL* 10, 1754: Aur. Abitus mil. coh. X pr. — — nat. Bessus, natus reg. Serdica, vico Magari (цит. по: *Detschew, D.* Цит. съч., с. 59). Границата между градските територии на Сердика и Филипополис е минавала по източния клон на Ихтиманска Средна гора (проходът Траянови врата), а неизвестното от други източници село Магари очевидно се е намирало западно от нея.

⁷⁰ Вж. напр.: *Tomaschek, W.* Цит. съч., 72–73; *Сарафов, Т.* Цит. съч., с. 187; *Sarafov, T.* L'étymologie..., 136–137.

the Bessi in Herodotus, of their eventual identification with the Satrae, and by analogy also with the Διοὶ αὐτονόμοι καὶ μαχαίροφόροι of Thucydides and with the *independent Thracians* of Arrian and other ancient authors. However there are comparatively few ancient testimonies which could be adduced in direct support of the Rhodopic localization of the Bessi; among these are Strabo's general statement that they were neighbours of both the Odrysians and Sapaeans, the placing of the sanctuary of Dionysos of which they were the priests in the high mountains of the Satrae by Herodotus, the *Diobessi* of Pliny the Elder somewhere in the Nestos valley, and the late remarks on Bessic metal and gold miners.⁷² The statement of Strabo that the Bessi inhabited *the greater part of the Haemus* should hardly be considered as an argument for their localization in the Rhodopes,⁷³ despite the suggested possibility to identify Strabo's Haemus with the Rila Mountain. Another argument in favour of the recognition of the Bessi as mountain dwellers which has not been exploited so far would come from the possibility to connect the etymology of their name with the Greek βήσσα (a wooded place, mountain valley or ravine).⁷⁴

The alternative popular opinion sends the Bessi in the western part of the Hebros plain; the part of the plain which different opinions attribute to them however varies, reaching sometimes as far as the river Sazliyka in the east. Most authors who have expressed support for this localization however tend to append it to the

C., 1999, c. 61. Wiesner, J. Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes. Stuttgart, 1963, 19–20 adds the Bessi to a group of mountain tribes (Bergvölker) together with the Satrae, Dii and Diobessi, suggesting that the term *Tetrachotitae* indicated a sort of cantonal division between the four tribes; in his map on p. 13 he has placed the Bessi between the upper course of the Hebros and the eastern part of the plain of Sofia, the Dii – in the north-western Rhodopes, and the Satrae – in the Pirin Mountain.

⁷² Hdt. 7.111.2; Strabo 7 fr. 48; Plin. *n. h.* 4.40. On the Bessic miners cf. *Tomaschek, W.* Op. cit., p. 76; *Καζαροβ, Γ.* Битът на старите траки според класическите писатели. – Сп. на БАН, кл. ист. фил. 1, кн. 1, 1913, 27–28; *Καζαροβ, G.* Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916 (Zur Kunde der Balkanhalbinsel, 2. Quellen und Forschungen, Heft 5), 58–61; because of the frequent broad usage of the name Bessi in the Roman Imperial Age we cannot be certain that these texts refer to the real Bessi and not to the Thracians in general.

⁷³ Strabo 7.5.12.

⁷⁴ On the meaning of βήσσα cf. Hesych. s. v. βήσσαι· κλίμακες, κοιλίαι· καὶ ὕδρηλοι τόποι· Κρημνοί· καὶ τὰ βάσιμα ὄρη· καὶ πόλις καὶ βάσιμοι τόποι τῶν ὀρέων; Herodian. *partit.* p. 6: βήσσα, καὶ βησσηίς, ὁ σύνδενδρος τόπος, ἢ ὁ ἐν τῷ ὄρει βάσιμος; p. 225: βήσσα, ὁ βάσιμος τόπος τοῦ ὄρους; *de prosod. cathol.* 266: βήσσα ... ὠνομάσθη δὲ ἀπὸ τῆς τοῦ τόπου φύσεως ναπῶδους οὔσης; Zonaras, *lex.* s. v. Βήσσα· ὁ βάσιμος τόπος καὶ κοῖλος καὶ ὑψηλός; cf. also Strabo 9.4.5; Steph. Byz. s. v. Βήσσα; Etymolog. genuin. s. v. Βήσσα. Eusthatius in his comments on the usage of the toponym Βήσσα in Homer (Eustath. *ad Hom. Il.* 2.532 = vol. 1, p. 426) adduces directly in addition to the definition of Herodianus a comparison with the name of the Bessi: Ἡ δὲ Βήσσα ὅτι μὲν κατὰ τινὰς δι' ἑνὸς γράφεται σ, εἰρηται πρὸ βραχέων. Ἡρωδιανὸς δὲ διὰ δύο σ γράφει· ὠνομάσθη δέ, φασίν, ἀπὸ τῆς τοῦ τόπου φύσεως, ναπῶδους οὔσης· ἦν δὲ καὶ ἔθνος Θρακικὸν οἱ Βήσσοι. The *Ethymologicum Magnum* links βήσσα with the Thracian name of the Bacchantes, Bassarides (Etymol. Magn. s. v. Βασσαρίδες· Αἱ βάκχαι· παρὰ τὸ διάγειν ἐν βήσσαις, ὃ ἐστὶν ὄρεινοῖς τόποις· ἢ παρὰ τὸ βασσᾶρη τὸ λεγόμενον ὑπόδημα, ὅπερ εἰρηται παρὰ τὸ τῆ βάσει ἀρηρένα· Λέγονται βασσᾶραι χιτῶνες οὗς ἐφόρουν αἱ Θράκισαι βάκχαι, ἀπὸ τοῦ βασσαρέως Διονύσου· ἢ ἀπὸ τῶν βησσῶν.). For other hypotheses on the etymology of the name Bessi cf. *Sarajev, T.* L'Étymologie ...

Едно широко разпространено мнение ги свързва с Рило-Родопската област като цяло или преимуществено със Западните Родопи. Тази хипотеза е изложена най-пълно и последователно от Тодор Сарафов, но се подкрепя и от други и преди, и особено след него⁷¹; тя е базирана основно на извлечената от Херодотовото споменаване на бесите несигурна идея за тяхната идентификация със сатрите, а по аналогия и с Тукидидовите дии-махайрофори, и с *независимите тракийци* у Ариан и други автори. В подкрепа на родопската локализация на бесите могат да се привлекат сравнително малко изворови сведения; сред тях са общото твърдение за разполагането им „*между одрисите и сапаите*“ у Страбон, неопределеното локализиране на обслужваното от тях светилище на Дионис на висок връх в планините на сатрите у Херодот, Плиниевите *диобеси* в долината на Места, късните сведения за бесите – рудари и златари⁷². Едва ли следва в подкрепа на родопската локализация на бесите да се привежда и Страбовото твърдение, че те обитавали *по-голямата част на Хемус*⁷³, въпреки предположената възможност Хемус в случая да се идентифицира с Рила. Към доводите за определянето на бесите изобщо като планинско население може да се добави и неотбелязваната досега възможност етимологията на името им да се свърже с гръцкото βήσσα (гористо място, планинска долина, клисура)⁷⁴.

⁷¹ Сарафов, Т. Цит. съч., 174–175; срв. Detschew, D. Цит. съч., с. 57; Попов, Д. Тракология. С., 1999, с. 61. Wiesner, J. Die Thraker. Studien zu einem versunkenen Volk des Balkanraumes. Stuttgart, 1963, 19–20 приписва бесите към групата на планинските племена (Bergvölker) заедно със сатрите, диите и диобесите, смятайки, че терминът *тетрахорупи* обозначава кантонално деление между тях; в картата на стр. 13 той е разположил бесите между горното течение на Марица и източната част на Софийското поле, диите – в северозападните Родопи, а сатрите – в Пирин.

⁷² Hdt. 7.111.2; Strabo 7 fr. 48; Plin. n. h. 4.40. За сведенията за бесите рудари вж.: Tomaschek, W. Цит. съч., с. 76; Кацаров, Г. Битът на старите траки според класическите писатели. – Сп. на БАН, кл. ист. фил. 1, кн. 1, 1913, 27–28; Kacarov, G. Beiträge zur Kulturgeschichte der Thraker. Sarajevo, 1916 (Zur Kunde der Balkanhalbinsel, 2. Quellen und Forschungen, Heft 5), 58–61; поради разширителната употреба на името *беси* в римската императорска епоха не може със сигурност да се твърди, че в тези сведения става дума за същински беси, а не изобщо за тракийци.

⁷³ Strabo 7.5.12.

⁷⁴ За значението на βήσσα вж.: Hesych. s. v. βήσσαι· κλίμακες, κοιλίαι. καὶ ὑδροῖ τοῖοι. Κορηνοί. καὶ τὰ βάσιμα ὄρη. καὶ πόλις καὶ βάσιμοι τόποι τῶν ὀρέων; Herodian. *partit.* p. 6: βήσσα, καὶ βησσηίς, ὁ σύνδενδρος τόπος, ἢ ὁ ἐν τῷ ὄρει βάσιμος; p. 225: βήσσα, ὁ βάσιμος τόπος τοῦ ὄρους; *de prosod. cathol.* 266: βήσσα ... ἠνομάσθη δὲ ἀπὸ τῆς τοῦ τόπου φύσεως ναπῶδους οὔσης; Zonaras, *lex.* s. v. Βήσσα. ὁ βάσιμος τόπος καὶ κοῖλος καὶ ὑψηλός; срв. и Strabo 9.4.5; Steph. Byz. s. v. Βήσσα; Etymolog. genuin. s. v. Βήσσα. Евстатий в коментара към топонима Βήσσα у Омир (Eustath. *ad Hom. Il.* 2.532 = vol. 1, p. 426) привежда директно в допълнение към определението на Херодот сравнение с името на бесите: Ἡ δὲ Βήσσα ὅτι μὲν κατὰ τινὰς δι' ἑνὸς γράφεται σ, εἰρηται πρὸ βραχέων. Ἡρωδιανὸς δὲ διὰ δύο σ γράφει. ἠνομάσθη δέ, φασί, ἀπὸ τῆς τοῦ τόπου φύσεως, ναπῶδους οὔσης. ἦν δὲ καὶ ἔθνος Θρακικὸν οἱ Βήσσοι. В Големия етимолог пък с βήσσα е свързано и тракийското название на вакханките, басариди (Etymol. Magn. s. v. Βασσαρίδες: Αἱ βάκχαι· παρὰ τὸ διάγειν ἐν βήσσαις, ὃ ἐστὶν ὄρεινοῖς τόποις· ἢ παρὰ τὸ βασσάρη τὸ λεγόμενον ὑπόδημα, ὅπερ εἰρηται παρὰ τὸ τῆ βάσει ἀρηρέναι. Λέγονται βασσάροι χιτῶνες οὓς ἐφόρουσι αἱ Θράκται βάκχαι, ἀπὸ τοῦ βασσαρέως Διονύσου· ἢ ἀπὸ τῶν βησσῶν.). Досегашните хипотези за етимологията на името *беси* вж. у: Сарафов, Т. L'étymologie...

previous one, suggesting the parallel existence of *highland* and *lowland* Bessi.⁷⁵ Further on, various ideas have been expressed about the attribution (Bessic or Odrysian) of some important archaeological finds and sites like the Panagyurishte Treasure and especially the dynastic necropolis at Duvanli; recent finds have added more pieces to this puzzle, mainly in the foothills and southern slopes of the Sredna Gora – tombs and rich burials near Strelcha, Starosel and Chernozem, as well as a number of settlement sites (Koprivshtitsa, Krustevich, Kozi Gramadi etc.). The usual arguments adduced in support of placing the Bessi in the Hebros plain include the notice of Strabo that they lived on the river Hebros *which was navigable up to their lands*; the localization of the road station *Bessapara* (the name of which is usually interpreted as „marketplace, emporium of the Bessi”) by Sinitovo in the region of Pazardjik, and especially the association of the Bessi with the Haemus (again in Strabo) and the attempt to reunite this northern localization with that in the Rhodopes to the south in a compact territory.⁷⁶ More evidence could be brought forward to this end, like the victory of Marcus Minucius Rufus over the Bessi by the frozen Hebros or the presence of cavalry among the forces which the Bessic chief Rabocentus was offering to Lucius Calpurnius Piso in the first century B.C.⁷⁷

The existing attempts to define the territory of the Bessi have all underestimated an important part of the evidence which authorizes its extension in a western direction as far as the Upper Strymon basin. Thus, as already mentioned, Pliny definitely positions the Digerri and the Bessi „known under many names” along the left bank of the Strymon and from there to the Nestos in the east,⁷⁸ and Claudius Ptolemy places the Bessic strategy „above Maedica”.⁷⁹ In one of the most characteristic ancient descriptions Strabo places the Bessi between the Rhodopes on one side and the Paeonians, Dardanians and Autariatae on the other.⁸⁰ It has been suggested above that the preceding text in the same passage of Strabo placing the Coralli, the Bessi, the Maedi and the Denteletae „about Mount Haemus and at its

⁷⁵ *Кацаров, Г.* Тракийските беси, с. 31; *Венедиков, И.* Тайната на тракийските могили. С., 1968, 43–44; *Данов, Х.* Траки. С., 1969, 118–124; *Михайлов, Г.* Траките. С., 1972, с. 50 and the map on p. 295; *Фол, А.* Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера. С., 1972, 73–75; *idem.* Тракия и Балканите..., 77–83 (but ср. also 75–76, 83–85 with a localization in the Rhodope); *Фол, А., Т. Спиридонов.* Op. cit., 116; Кратка енциклопедия..., с. 38; *Archibald, Z.* The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford, 1998, 108–111 with the map on p. 108.

⁷⁶ Strabo 7 fr. 48; 7.5.12; about Bessapara see supra. On the suggested localization of the Bessi in the Haemus cf. *Тачева, М.* За бесите и техните..., 12–14, who spreads their territories over the whole of the Western Haemus (but restricts their presence in the Hebros plain). Cf. also *Ботева, Д.* Етрополският...; *Ботева, Д.* St. Athanase d’Etrapolé, Sabazios et l’oracle de Dionysos. – Dialogues d’histoire ancienne 23/1, 1997, 287–298, with a suggested location of the Bessic sanctuary of Dionysos on a mountain peak above Etrropole. Cf. supra my comments on Strabo 7.5.12.

⁷⁷ Cf. supra about these events.

⁷⁸ Plin. *n. h.* 4.40: ... *annem Strymonem accolunt ... laevo Digerri Bessorumque multa nomina ad Mestum annem.*

⁷⁹ Ptol. *geogr.* 3.11.6: ... *καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαϊδικὴν Βεσσοικὴ.*

⁸⁰ Strabo 7.5.12: ... *Συνάπτοντες τῆ τε Ῥοδόπῃ καὶ τοῖς Παίοσι καὶ τῶν Ἰλλυριῶν τοῖς τε Αὐταριάταις καὶ τοῖς Δαρδανίοις.*

Другото често срещано мнение праща бесите в западната част на Горнотракийската равнина, като обхващат на приписваната им равнинна територия е различен, в някои варианти чак до река Сазлийка на изток. Повечето автори, които поддържат тази локализация, я добавят към предходната, предполагайки съществуването на *планински* и *равнинни* беси⁷⁵. При това се предлагат различни решения на проблема за принадлежността (беска или одриска) на някои важни археологически находки като Панагюрското съкровище и особено династическия некропол при Дуванли; към тях в последните десетилетия се добавиха и ред други, главно в подножията и южните склонове на Средна гора – гробници и богати погребения около Стрелча, Старосел и Чернозем, както и ред селищни обекти (Копривщица, Кръстевич, Кози грамади и др.). Обичайните свидетелства, привездани в подкрепа на разполагането на бесите в равнинната част на Горнотракийската низина, са общото им споменаване (у Страбон) като население край реката Хеброс, *до района на които тя била плавателна*, локализацията на римската пътна станция *Бесапара* (обикновено интерпретирано като „пазар, тържище на бесите“) край Синитово, Пазарджишко, и най-вече свързването на бесите с планината Хемус (отново по Страбон) и желанието този най-северен район да се свърже с южната локализация на бесите (в Родопите) в компактна територия⁷⁶. Към тях могат да се добавят и други доводи, например победата на Марк Минуций Руф над бесите край замръзналия Хеброс или наличието на конница сред войските, които беският вожд Рабокент предлагал през I в. пр.Хр. на Луций Калпурний Пизон⁷⁷.

Досегашните опити за локализация на бесите почти без изключение пренебрегват част от античните свидетелства, които правят възможно разширяването на тяхната територия в западна посока до басейна на Горна Струма. Така Плиний изрично помества дигерите и бесите, „които носят много имена“, по левия бряг на Стримон и оттам чак до Нестос⁷⁸; Клавдий Птолемей пък разполага стратегията Бесика „над Медика“⁷⁹. В едно от най-характерните антични описания Страбон поставя бесите между Родопите, от

⁷⁵ *Кацаров, Г.* Тракийските беси, с. 31; *Венедиков, И.* Тайната на тракийските могили. С., 1968, 43–44; *Данов, Х.* Траки. С., 1969, 118–124; *Михайлов, Г.* Траките. С., 1972, с. 50 и карта на с. 295; *Фол, А.* Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на пети век преди новата ера. С., 1972, 73–75; Тракия и Балканите..., 77–83 (срв. и 75–76, 83–85 за локализация в Родопите); *Фол, А., Т. Спиридонов.* Цит. съч., с. 116; Кратка енциклопедия..., с. 38; *Archibald, Z.* The Odrysian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. Oxford, 1998, 108–111 с картата на стр. 108.

⁷⁶ Strabo 7 fr. 48; 7.5.12; за Бесапара вж. по-горе. За старопланинската локализация на бесите вж.: *Тачева, М.* За бесите и техните..., 12–14, която разпростира териториите им в цяла Западна Стара планина (макар и да ограничава присъствието им в Горнотракийската равнина). Вж. и: *Ботева, Д.* Етрополският ... с опит за локализация на беското светилище на Дионис в Етрополския Балкан. Срв. и моя коментар на Страбоновия пасаж 7.5.12 по-горе.

⁷⁷ За тези събития също вж. по-горе.

⁷⁸ Plin. n. h. 4.40: ... *annem Strymonem accolunt ... laevo Digerrri Bessorumque multa nomina ad Mestum annem.*

⁷⁹ Ptol. *geogr.* 3.11.6: ... καὶ ὑπὲρ μὲν τὴν Μαδικὴν Βεσσικῆ.

foot, extending as far as the Pontus⁸¹ might be interpreted as a list of the tribes inhabiting the Strymon valley, from the foothills of the Rila (= Haemus?) to *the river Pontus* (Strumeshnitsa?). Some further evidence could be adduced, like the placing of the Bessi between the Odrysae and the Dentheletae in the description of the Thracian expedition of Philip V in 183 B.C. by Polybios,⁸² or the mentioned inscription of the praetorian Aurelius Abitus „of Bessic nationality, born in the village Magari in the city territory of Serdica”.⁸³ The inclusion of the suggested territory in the realm of the tribal community of the Bessi would also offer an additional explanation of the reasons for the establishment exactly in this territory, at Germania (Sapareva Banya) of one of the very few Roman military camps in the interior of the province of Thracia.⁸⁴

The exact extent of this territory which presumably coincides also with *the Bessic strategy* of Ptolemy is elusive in its details. Its main axis would probably have been situated along the course of the Roman road between Pautalia and Philippopolis in its central part, roughly between modern Dupnitsa and Pazardjik, and comprising the valleys and basins enclosed between the slopes of the Rila and the North-Western Rhodopes in the south and those of Vitosha, Plana and Ihtimanska Sredna Gora in the north. The problem of the western limit of the territory of the Bessi is linked with the just as obscure problems of the fate of the Agrianians and the territory of the Dentheletae. Probably the latest mention of the Agrianians in Strabo (in the barely recognizable form „Hybrianes“) sends them far to the west, making them neighbours of the Dassaretae (around the lakes of Ohrid and Prespa) and of the Ardiaei (even further west, along the Adriatic coast), while the enormous domain enclosed between the Rhodopes and the territories of the Paeonians (in the upper Vardar valley), of the Dardanians (in Kosovo) and of the Autariatae (in the Morava basin) is assigned in the same passage to the Bessi.⁸⁵ The text of Strabo however contains some evident errors (like sending the Bessi, Maedi and Dentheletae in the Haemus in the previous sentence), looks rather general and arbitrary and should not be taken as the most dependable piece of evidence on the exact territorial demarcation between the tribal groups in this part of ancient Thrace in the second and first c. B.C. What could be put forward

⁸¹ Strabo 7.5.12: εἰθ' οἱ περὶ τὸ Αἶμον καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτοῦ οἰκοῦντες μέχρι τοῦ Πόντου Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Δανθηλητῶν.

⁸² Polyb. 23.8.3–7; T. Liv. 39.53.12–14 offers however a different order of the same tribal groups. Cf. supra for more detailed analysis of these passages.

⁸³ CIL 10, 1754 (after *Detschew, D. Op. cit.*, p. 59).

⁸⁴ About the Roman military camp at Germania cf. *Гергов, Б. Op. cit.*, 303–304; *Иванов, Т. Към въпроса за лагеруването на cohors II Lucensium в град Германия. – Археология, 1964, № 1, 20–23; idem. Германия – римски кастел и ранновизантийски град. – Във: Поселищен живот в Тракия. Т. 1. Ямбол, 1982, с. 125; idem. Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийския град Германия (Сапарева баня). – Военноисторически сборник, 1992, № 4, 5–26; idem. Фортификацията на Германия (Сапарева баня) през II–VI в. – Изв. НИМ, 11, 2000, 121–128; *Velkov, V. Cohors II Lucensium Equitata in Moesia and Thrace. – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 41, 1989, 247–256. About other Roman military forts in the region cf. Кацарова, В. Пауталия и нейната територия през I–VI век. В. Търново, 2005, 208–210.**

⁸⁵ Strabo 7.5.12.

една страна, и пеонците, дарданците и автариатите, от друга.⁸⁰ По-горе вече стана дума и за възможността предходния текст в същия пасаж на Страбон, поставящ коралите, бесите, някои от медите и дентелетите „около и отгатак Хемус чак до Понта“⁸¹, да се интерпретира като описание на племената в басейна на Струма, от подножията на Рила (= Хемус?) до *реката Понтос* (Струмешница?). Могат да бъдат добавени и ред други свидетелства; например разполагането у Полибий в описанието на похода на Филип V в Тракия през 183 г. пр.Хр. на бесите между одрисите и дентелетите⁸², или споменатият по-горе надпис на преторианеца Аврелий Абитус, „по рождение бес, роден в село Магари в градската територия на Сердика“⁸³. Включването на въпросните земи в обхвата на племенната общност на бесите би дало и допълнително обяснение за причините за установяването именно тук, при Германия (Сапарева баня) на един от малобройните римски военни лагери във вътрешността на провинция Тракия⁸⁴.

Обхватът на тази територия, очевидно съпадаща и с Птолемеевата *стра-тегия Бесика*, трудно може да се определи в детайли. Нейният гръбнак вероятно лежи около трасето на римския път Пауталия – Филипополис в неговата централна част, приблизително между днешните Дупница и Пазарджик, обхващайки долините и полетата, заключени между склоновете на Рила и Северозападните Родопи на юг и тези на Витоша, Плана и Ихтиманска Средна гора на север. Проблемът за западната граница на територията на бесите е свързан със също толкова неясните проблеми за съдбата на агрианите и териториалното разположение на дентелетите. Вероятно най-късното споменаване на агрианите у Страбон (под формата „хюбриани“) ги праща далеч на запад, правейки ги съседи на дасаретите (около Охридското и Преспанското езеро) и ардиите (още по-на запад, край Адриатическото крайбрежие), докато огромното пространство между Родопите и териториите на пеонците (по горния Вардар), дарданците (в Косово) и автариатите (в Поморавието) е отредено в същия пасаж на бесите⁸⁵. Страбоновото описание обаче съдържа явни обърк-

⁸⁰ Strabo 7.5.12: ... Συνάπτοντες τῇ τε Ροδόπῃ καὶ τοῖς Παίοσι καὶ τῶν Ἰλλυριῶν τοῖς τε Αὐταριάταις καὶ τοῖς Δαρδανίοις.

⁸¹ Strabo 7.5.12: εἶθ' οἱ περὶ τὸ Αἶμον καὶ οἱ ὑπὲρ αὐτοῦ οἰκοῦντες μέχρι τοῦ Πόντου Κόραλλοι καὶ Βέσσοι καὶ Μαίδων τινὲς καὶ Δανθηλητῶν.

⁸² Polyb. 23.8.3–7; T. Liv. 39.53.12–14 с различно подреждане на изброените племенни групи. Вж. по-горе за по-подробен анализ на тези сведения.

⁸³ CIL 10, 1754 (цит. по: *Detschew, D.* Цит. съч., с. 59).

⁸⁴ За римския военен лагер в Германия вж.: *Геров, Б.* Цит. съч., 303–304; *Иванов, Т.* Към въпроса за лагеруването на *cohors II Lucensium* в град Германия. – Археология, 1964, VI, № 1, 20–23; *същият.* Германия – римски кастел и ранновизантийски град. – Във: Поселищен живот в Тракия. Т. 1. Ямбол, 1982, с. 125; *същият.* Укрепителната система на римския кастел и ранновизантийския град Германия (Сапарева баня). – Военноисторически сборник, 1992, № 4, 5–26; *същият.* Фортификацията на Германия (Сапарева баня) през II–VI в. – Изв. Нац. истор. музей, 11, 2000, 121–128; *Velkov, V.* *Cohors II Lucensium Equitata in Moesia and Thrace.* – Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungarica, 41, 1989, 247–256. За други римски военни крепости в района вж.: *Кайчарова, В.* Пауталия и нейната територия през I–VI век. В. Търново, 2005, 208–210.

⁸⁵ Strabo 7.5.12.

as a cautious inference is that the minimum western limit of the Bessi fitting acceptably the discussed evidence would stretch their territory at least to the region of Dupnitsa, while the region known as Razmetanitsa between Bobov Dol and Boboshevo and the flatlands around Radomir and Pernik to the north-west should rather remain uncertain between the Bessi, the Dentheletae or eventually the remains of the once mighty Agrianians. It seems appropriate to bring up here the continuation of the discussed passage of Strabo which contains the assertion that the settlements of the Dassaretae, of the Hybrianes (Agrianians?) in question and of other minor tribes in a territory which the text does not permit to define with any precision were for a long time devastated by the Celtic Scordisci, until in the end the whole country was depopulated and was covered on a distance of many days travel with impenetrable woods.⁸⁶

The northern frontier of the territory occupied by the Bessi seems just as uncertain; its above-mentioned hypothetical location along the ridges of the Vitosha, the Plana and the Ihtimanska Sredna Gora is based on the assumption that *the Serdi* were present about the same time in and around the plain of Sofia as the main population of the future strategy Serdica (or Sardica).⁸⁷ Christo Danov however has suggested (presumably more or less arbitrarily since his opinion is not based on any reliable information in the sources) that the river Oescus (Oskios, Iskar) marked the frontier between the Serdi who occupied only the western part of the Sofia plain and the Bessi, whose territories receive thus the addition of ample territories to the east of the river – the area around Elin Pelin at least to the Galabets ridge, and maybe also the Pirdop basin to the east of it.⁸⁸ The insecurity surrounding the origin of the Serdi and the time of their establishment would however authorize the hypothetical assumption that during the Hellenistic age the whole of the plain of Sofia, and maybe even areas further west and north-west as far as Dragoman might have been inhabited by Bessic tribes.

In the east, the location of *Bessapara* near Pazardjik seems to pinpoint the minimum extension of the Bessic territory in this direction. But reservations and objections are possible here too: *the emporium of the Bessi* could have been situated out of their proper territory, a place reached by the navigation along the Hebros to which they would descend from their lands to trade their produce (to Greek merchants?). And yet the affirmation of Strabo that the river was navigable up to the lands of the Bessi⁸⁹ makes the assumption that these reached the area of Pazardjik in the east a very probable one. Somewhat more to the east however Pholippopolis was definitely out of the Bessic realm, as the double statement in Polybios and Titus Livius describes the surrounding population at the time of the

⁸⁶ Strabo 7.5.12.

⁸⁷ The name of the Serdi appears quite late, being mentioned for the first time by Cassius Dio on the occasion of the Thracian expeditions of Marcus Licinius Crassus (Cass. Dio 51.25.4). See also *Detschew, D. Op. cit.*, 430–432.

⁸⁸ *Данов, Х. Древна Тракия*, с. 108. Danov however contradicts his own opinion further down, attributing the archaeological finds from Chelopechene and Bailovo to the Serdi and not the Bessi (*ibid.* p. 109, note 23).

⁸⁹ Strabo 7 fr. 48.

вания (като пращането на беси, меди и дентелети в Хемус в предходното изречение), изглежда доста общо и произволно и едва ли следва да се възприеме като меродавно свидетелство за детайлното териториално разположение на племенните масиви в тази част на тракийските земи през II–I в. пр.Хр. Това, което изглежда възможно като едно предпазливо предположение, е, че минималното вероятно разпространение на запад на бесите, което би отговаряло на разгледаните по-горе изворови податки, би било до района на Дупница, докато областта Разметаница между Бобов дол и Бобошево и полетата около Радомир и Перник на северозапад остават несигурни в обхвата било на бесите, било на дентелетите, било на останките от могъщите някога агриани. Може би именно тук е уместно да се припомни, че в продължението на същия пасаж Страбон твърди, че селищата на дасаретите, на въпросните хюбриани (агриани?) и други незначителни племена в територия, която текстът не позволява да се определи със сигурност, били дълго време опустошавани от келтските скордиски, докато накрая страната се обезлюдява и покрила с непроходими гори на разстояние от много дни път⁸⁶.

Северната граница на заетата от бесите територия е също толкова несигурна; нейното хипотетично поставяне по-горе по хребетите на Витоша, Плана и Ихтиманска Средна гора се основава на предположението за присъствието във и около Софийското поле на *сердите* като основно население на бъдещата стратегия Сердика (или Сардика)⁸⁷. Христо Данов обаче предполага (повече или по-малко произволно, доколкото мнението не е обосновано с никакви извори), че реката Ойскос (Искър) служела за граница между обитаващите западната част на Софийското поле серди и бесите, към чиито територии по този начин се придават обширни територии на изток от реката – районът около Елин Пелин поне до хребета Гълъбец, а може би и Пирдопското поле на изток от него⁸⁸. Несигурността около произхода и времето на поява на сердите впрочем позволява поне хипотетично да се допусне възможността и цялото Софийско поле, а евентуално дори и територии на запад и северозапад може би чак до Драгоман да са били обитавани през елинистическата епоха от бески племена.

На изток местоположението на *Бесапара* при Пазарджик сякаш дава една сигурна минимална граница на територията на беските племена. Но и тук може да се направят възражения и уговорки: *тържището на бесите* може да се е намирало извън собствената им територия, от която те да са се спускали до най-близкия достиган от речния транспорт по реката Хеброс пункт, за да обменят там своята продукция (с гръцки търговци?). И все пак, твърдението на Страбон, че реката била плавателна чак до територията на бесите⁸⁹, прави твърде вероятно предположението, че територията на бесите

⁸⁶ Strabo 7.5.12.

⁸⁷ Името на сердите се появява късно, за пръв път у Дион Касий във връзка с походите на Марк Лициний Красс (Cass. Dio 51.25.4). Вж. и: *Detschew, D.* Цит. съч., 430–432.

⁸⁸ *Данов, Х.* Древна Тракия, с. 108. Самият Данов обаче си противоречи малко по-долу, приписвайки на сердите, а не на бесите находките от Челопечене и Байлово (Пак там, с. 109, бел. № 23).

⁸⁹ Strabo 7 fr. 48.

expedition of Philip V as Odrysian.⁹⁰ It could be added that the imposing archaeological finds dating between the fifth and the first half of the third century B.C. from the north-western periphery of the Hebros plain and the adjoining slopes of Sashtinska Sredna Gora in the region around Panagyurishte, Strelcha, Starosel and Hisar (including the necropoleis around Duvanli) make very probable its attribution to the Odrysians; the frontier between the Bessi and the Odrysians could then have run along the valley of the river Topolnitsa dividing (together with its tributary river Smolska) Ihtimanska from Sashtinska Sredna Gora and joining the Hebros (Maritsa) near Pazardjik.

During the second and third centuries A.D. the city territory of Pautalia seems to have embraced in the east a considerable part of the valley of the river German (the region of Dupnitsa and Sapareva Banya) as well as the valley of the Palakaria, a tributary of the Iskar, enclosed between the slopes of the mountains Verila, Plana and Vitosha. To the east of this area the region of Samokov, Kostenets and Ihtiman constituted in the same period a part of the city territory of Serdica, and even more to the east the Trayanovi Vrata (Suci) pass divided this from the territory of Philippopolis.⁹¹ It seems thus that the territory of the Bessi was split by the Roman administrative division into three separate parts, probably with the intention of overcoming the resistive powers of its rebellious population.

Despite the evident uncertainty of its frontiers, the territory thus delimited seems reliably defined by the extant source data as the territory of the Bessi in the second and first centuries B.C. It is relevant however to formulate the question whether these were also the original Bessic territories, or their population by Bessic tribes was only a late phenomenon, eventually dating only from Hellenistic times. A similar idea has been expressed in the existing literature both for the lowlands of the Hebros plain⁹² and for the penetration of the Bessi to the Strymon valley in the west.⁹³ In both cases the initial territory of the Bessi has been sought in the Rhodope Mountain, from where it has been suggested that their migration started. The ambiguity of the data about the eventual presence of the Bessi in the Rhodope area however makes this whole hypothesis very conjectural and problematic.

The eventual early relations between the Bessi and the Odrysians constitute another aspect of the same problem. It is probable that already Teres spread the domination of the Odrysians over the whole Hebros plain including its westernmost reaches; in the third quarter of the fifth century B.C. his son Sitalces further

⁹⁰ Polyb. 23.8.3–7; T. Liv. 39.53.12–14. However some modern authors still add to the Bessic part of the Hebros plain the region around Philippopolis and even territories further east; cf. e.g. Данов, Х. Древна Тракия, с. 122; Фол, А. Тракия и Балканите..., с. 77; Archibald, Z. Op. cit., p. 111 leaves the question open.

⁹¹ See the map in IGBulg 4, 1966.

⁹² Данов, Х. Древна Тракия, с. 122 speaks about a *slow and gradual descent* [of the Bessi] *from the mountain to the valley of the Hebros and the surrounding flatlands and their even slower gradual establishment in the plain. Thus they spread much further to the east from their initial settlement area.*

⁹³ Papazoglu, F. The Central Balkan Tribes..., p. 101, n. 33, admits the possibility that the Denteletae could have been a Bessic tribal group which had made its way further to the west during the early Hellenistic age. The suggested Bessic origin of the Denteletae does not seem convincing, but the possibility of a migration of the Bessi in a westward direction should not be dismissed outright.

е достигала на изток до района на Пазарджик. Още по̀ на изток Филипополис е оставал със сигурност извън техните територии заради двойното сведение у Полибий и Тит Ливий, което определя околното население по време на похода на Филип V като одриско⁹⁰. Към това може да се добави, че представителните археологически находки от V до първата половина на III в. пр.Хр. в северозападните покрайнини на Горнотракийската низина, в подножията и по склоновете на Същинска Средна гора (районът на Панагюрище, Стрелча, Старосел и Хисар, вкл. некрополите около Дуванли), правят твърде вероятно приписването и на този район на одрисите; границата между беси и одриси в такъв случай може да е минавала приблизително по долината на Тополница, която заедно с притока си Смолска река разделя Ихтиманска от Същинска Средна гора и се влива в Марица близо до Пазарджик.

През II и III в. градската територия на Пауталия изглежда е обхващала на изток значителна част от долината на р. Джерман (районът на Дупница и Сапарева баня), както и разположената между Верила, Плана и Витоша долина на р. Палакария (приток на Искър). На изток районът на Самоков, Костенец и Ихтиман е бил по това време част от територията на Сердика, а още по̀ на изток, от прохода Траянови врата (Суки), е започвала територията на Филипополис⁹¹. По този начин територията на Бесика е била административно разчленена на три части, вероятно с цел да бъдат сломені съпротивителните сили на непокорното ѝ население.

Така очертаната територия, въпреки значителната несигурност на нейните граници, е относително стабилно изявена като територия на бесите в писмените свидетелства от II и I в. пр.Хр. Логично се поражда въпросът дали това са изконни бески земи, или заселването им от племената на бесите е сравнително късен феномен, датиращ евентуално едва от елинистическата епоха. Подобна идея е допускана в литературата както по отношение на Горнотракийската низина⁹², така и на проникването на бесите на запад, към долината на Струма⁹³. При това като първична територия на бесите обикновено се разглежда Родопската област, откъдето се предполага и тяхното евентуално разселване. Несигурността на свидетелствата за присъствие на бесите в Родопите обаче прави цялата хипотеза твърде условна и проблематична.

⁹⁰ Polyb. 23.8.3–7; T. Liv. 39.53.12–14. Въпреки това, някои автори придават към териториите на бесите в Горнотракийската низина и района на Филипополис, и дори още по-източни територии; вж. напр.: Данов, X. Древна Тракия, с. 122; Фол, А. Тракия и Балканите..., с. 77; Archibald, Z. Цит. съч., с. 111 оставя въпроса открит.

⁹¹ Вж. картата в IGBulg 4, 1966.

⁹² Данов, X. Древна Тракия, с. 122 говори за *едно бавно и постепенно спускане* [на бесите] *от планината по течението на Хеброс и неговото поречие и още по-бавно и постепенно усядане в равнината. Така те се разпрострели значително по̀ на изток от първоначалните си заселища.*

⁹³ Papazoglu, F. The Central Balkan Tribes..., p. 101, n. 33, допуска дентелетите да представляват проникнала на запад през ранноелинистическата епоха беска племенна група. Идеята за бески произход на дентелетите едва ли може да бъде поддържана, но самата възможност за беско преселение на запад не следва да бъде отхвърлена с лека ръка.

enlarged the Odrysian territory to the west reaching the basin of the upper Strymon. Thus all the lands which would constitute in the second and first century the kernel of the Bessic territory as reflected in the historical sources, were included in the late fifth century in the territory of the Odrysian kingdom. The western part of the Hebros plain remained in Odrysian hands at least until the middle of the fourth century, as the Vetren inscription clearly testifies.⁹⁴ Two outlying monumental tombs, the one by Vetren and the other even more to the west near Belovo,⁹⁵ may be relics of the same situation, although their probable date in the second half of the fourth or in the first half of the third century B.C. makes their suggested Odrysian affiliation more unreliable.

The relevant question is evidently whether in this age the territory discussed was already permanently settled by Bessic tribes, at least some of which would in such a case have been placed for a considerable period of time under Odrysian rule, or the Bessi were then still somewhere else (in the Rhodopes?), while the territory between the eastern reaches of the Upper Strymon region and the western part of the Hebros plain would have had some other (what?) population, subordinate to the Odrysians. Unfortunately the only contemporary source which offers some information on the interior of the Thracian lands – Thucydides in his „History”, does not mention the Bessi at all, nor for that matter any of the other tribal groups of the interior subject to the Odrysians with the exception of the Getae in the north-east and the Agrianians and Laeaei on the Upper Strymon valley. Thus the population of the Odrysian territories including the area in which the Bessi would be preeminent in the second and first centuries B.C. remains anonymous. The few archaeological finds from this area do not offer the possibility of any serious further deductions, although, as accurately noted by Zosia Archibald, future archaeological fieldwork „should throw some light on the relative importance and development of different communities within these regions”.⁹⁶

Another nuance is added to the same problem by the discussion on the idea to eventually link with the Bessi a group of coins minted from the end of the 6th or the beginning of the 5th to the first half of the 4th c. B.C. and attested with numerous finds. This comprises two different coin types: silver staters and fractions (tritrae) as well as bronze coins with an obverse representation of a Satyr carrying off a Maenad, and smaller silver fractions (hemihectae) with an obverse representation of a Satyr running (or kneeling) to the right. All these coins are anepigraphic (some in rare cases have single letter signs) and all have the same reverse type usual for the early coins of the region: a quadripartite incuse square, often re-

⁹⁴ Known also as the „Pistiros inscription“; cf. *Velkov, V., L. Domaradzka*. Kotys I (382/1–359) et l'emporion de Pistiros en Thrace. – BCH, 118, 1994, 1–15; *Chankowski, V., L. Domaradzka*. Réédition de l'inscription de Pistiros et problèmes d'interprétation. – BCH, 123, 1999, 247–258; *Archibald, Z. H.* The Odrysian River Port near Vetren, Bulgaria, and the Pistiros Inscription. – *Talanta*, 32–33, 2000–2001, 253–275.

⁹⁵ On the tomb near Vetren cf. *Венедиков, И.* Тракийска гробница при с. Ветрен, Пазарджишко. – ИБАИ, 15, 1946, 194–196; on the one near Belovo: *Велков, И.* Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово. – ГНМ, 7, 1942, 37–44.

⁹⁶ *Archibald, Z.* The Odrysian Kingdom..., 110–111.

Друг аспект на същия проблем представляват евентуалните ранни взаимоотношения между бесите и одрисите. Вероятно още Терес подчинява под одриска власт цялата Горнотракийска низина, вкл. западните ѝ покрайнини; през третата четвърт на V в. пр.Хр. неговият син Ситалк разширява одриската територия на запад до басейна на Горна Струма. Така земите, които през II–I в. ще представляват основната документирана в изворите територия на бесите, попадат през V в. изцяло в границите на Одриското царство. Поне до средата на IV в. западната част на Горнотракийската низина остава под одриска власт, както свидетелства надписът от Ветрен⁹⁴. Може би за същото говорят по свой начин и две усамотени монументални гробници, едната край Ветрен, другата още по на запад, край Белово⁹⁵; техните паралели са в земите на одрисите, но вероятната им дата, във втората половина на IV или първата на III в. пр.Хр., прави предположената връзка по-несигурна.

Очевидно принципният проблем е дали в тази епоха разглежданата територия е била вече трайно населена с бески племена, поне част от които за един продължителен период от време са били поставени под одриска власт, или бесите все още са били тогава някъде другаде (в Родопите?), а въпросните територии между източните покрайнини на Горнострумската област и западните – на Горнотракийската низина, са имали все още някакво друго (какво?) население, което е било подчинено от одрисите. За съжаление единственият извор от епохата, който дава някакви сведения за вътрешността на древнотракийските земи – Тукидид в неговата „История“, изобщо не споменава нито бесите, нито някоя друга подчинена от одрисите вътрешнотракийска племенна общност с изключение на гетите на североизток и агрианите и лееите в долината на Горна Струма. Така подвластното на одрисите население в основната част от техните територии, вкл. разглежданата област, в която през II–I в. пр.Хр. ще се изявяват бесите, остава анонимно. Немногобройните археологически паметници от тази област не позволяват някакви заслужаващи доверие заключения, въпреки че, както с основание отбелязва Зофя Арчибалд⁹⁶, може би в бъдеще по-детайлните наблюдения върху археологическата действителност ще позволят и по-сериозно осмисляне на засега твърде хипотетичните реконструкции, базирани на недостатъчните данни в писмената традиция по този въпрос.

Още един нюанс към същия проблем добавя и идеята за евентуално свързване с бесите на една добре представена с многобройни находки група сечени от края на VI/началото на V до първата половина на IV в. пр.Хр. монети,

⁹⁴ Известен още като „надпис от Пистирос“; за него вж.: *Velkov, V., L. Domaradzka. Kotys I (382/1–359) et l'emporion de Pistiros en Thrace.* – BCH, 118, 1994, 1–15; *Chankowski, V., L. Domaradzka. Réédition de l'inscription de Pistiros et problèmes d'interprétation.* – BCH, 123, 1999, 247–258; *Archibald, Z. H. The Odrysian River Port near Vetren, Bulgaria, and the Pistiros Inscription.* – *Talanta*, 32–33, 2000–2001, 253–275.

⁹⁵ За гробницата при Ветрен вж.: *Венедиков, И.* Тракийска гробница при с. Ветрен, Парзджишко. – ИБАИ, 15, 1946, 194–196; за тази при Белово: *Велков, И.* Новооткрита куполна гробница при с. Малко Белово. – ГНМ, 7, 1942, 37–44.

⁹⁶ *Archibald, Z. The Odrysian Kingdom...*, 110–111.

sembling a swastika. These coin types have been traditionally linked with the coin production of the island of Thasos,⁹⁷ but doubts in this attribution have also been voiced for a long time.⁹⁸ At the present stage of knowledge and notwithstanding the partial question of the eventual Thasian origin of a part of these coins, it seems impossible to deny the existence of another part which was certainly minted in the Thracian interior; this statement is corroborated not only by stylistic and metrological considerations which could not have a conclusive value, but also by the existence of such coins evidently minted after Thasos changed its coin types at the turn of the 5th and 4th centuries and of bronze coins of the same types.⁹⁹

In his time Todor Gerasimov attributed the Satyr and Maenad coins to an *anonymous Thracian tribe*.¹⁰⁰ Later Yordanka Youroukova noticed the distribution of a series of collective coin finds in the area of the Upper Hebros and associated them categorically with the Bessi.¹⁰¹ Stavri Topalov on his part has recently attributed all the coins of these types to the Odrysians.¹⁰² What are the arguments behind these opinions? They are based mostly on the distribution of a large series of coin hoards found in the region between the upper courses of the Strymon and

⁹⁷ Head, B. V., P. Gardner. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc. London, 1879, 216–219; Babelon, E. Traité des monnaies grecques et romaines. Partie II, tome 1. Paris, 1907, 1195–1200; Kraay, C. M. Archaic and Classical Greek Coins. Berkeley – Los Angeles, 1976, 148–149; Picard, O. Le monnayage de Thasos aux époques grecque et romaine. – In: Y. Grandjean, F. Salviat (eds.). Guide de Thasos. Paris, 2000², 303–314.

⁹⁸ Head, B. V. Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics. Oxford, 1911², 263–264; Price, M., N. Waggoner. Archaic Greek Coinage. The Asyut Hoard. London, 1975, p. 36.

⁹⁹ Cf. e.g. the concession on this question of Olivier Picard (Picard, O. Monnayage thasien du Ve s. av. J.-Chr. – In: Comtes rendus des séances de l'académie des inscriptions et belles-lettres 126/3, 1982, 418–422). The existence of bronze coins with Satyr and Maenad types was first signalled by Stavri Topalov: Topalov, C. Племена и владетели от земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр. н. е. Приноси към проучване монетосеченето и историята на древна Тракия. [C.], 1998, 93–100.

¹⁰⁰ Герасимов, Т. Тракийски монети – подражания на тасоски тетрадрахми. – Нумизматика, IV, 1972, № 2, 9–13; *idem*. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, 22–24 (№ 15–17), 31–35.

¹⁰¹ Юрукова, Й. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992, 28–33.

¹⁰² Topalov, C. Одриското царство от края на V до средата на IV в. пр. н. е. Приноси към проучване на монетосеченето и историята му. [C.], 1994, 73–74; *idem*. Племена и владетели..., 119–162, 318–319; *idem*. Одриското царство и монетосеченето на градовете от югоизточните крайбрежия на Тракия в края на V и първата половина на IV в. пр. н. е. [C.], 2000, 13–14, 122–123; *idem*. Нови приноси към проучване монетосеченето и историята на ранното Одриско царство в земите на древна Тракия. [C.], 2004, 18–21, 34, 230–235; Topalov, S. Ancient Thrace. Contributions to the Study of the Early Thracian Tribal Coinage and Its Relations to the Coinage of the Odrysians and the Odrysian Kingdom during 6th – 4th C. BC. [Sofia], 2003, 15–16, 99–106, 129–178, 225–230; *idem*. Urban Bronze Coins of Small Denomination from the Propontis Area with Images of a Conical Vessel with two Handles, Dynastic Symbol of the Coinage of the Early Odrysian Kings of the 5th–4th Centuries B.C. Genealogy of the Odrysian Dynasty from the End of the 6th to the 3rd Quarter of the 4th Century B.C. Catalogue of Early Thracian Tribal Coins of 6th–5th Century B.C., Anepigraphic Types of Coins Minted on the Territory of the Early Odrysian Kingdom and Early Odrysian Regal Coins of 5th–4th Century B.C. Sofia, 2005, 64–68.

включваща два основни монетни типа: сребърни статери и фракции (третета) и бронзови монети с лицево изображение на сатир, отличаваш менада, и по-дребни сребърни фракции (хемихектета) с лицево изображение на тичащ (или коленичещ) надясно сатир; всичките са анепиграфни (в някои случаи с еднобуквени обозначения) и имат на реверса си обичайния за ранното монетосечене в региона разделен на четири части вдлъбнат квадрат, често с вид на свастика. Тези монетни типове са свързвани традиционно с монетосеченето на остров Тасос⁹⁷, но отдавна са изказвани и съмнения в тази атрибуция⁹⁸. При съвременното ниво на познания и независимо от въпроса за тасоския произход на част от въпросните монети, изглежда невъзможно да се отрече съществуването на друга част, която със сигурност е сечена във вътрешността на Тракия; това се потвърждава не само от стилови и метрологични съображения, които не могат да имат дефинитивна сила в случая, но и от наличието на подобни монети, видимо сечени след смяната на монетните типове на Тасос около границата на V и IV в. пр.Хр., както и на бронзови монети със същите типове⁹⁹.

Още Тодор Герасимов приписва монетите със силен и нимфа на *анонимно тракийско племе*¹⁰⁰. Йорданка Юрукова, опирайки се на разпространението на серия колективни находки с подобни монети в района около горното течение на Хеброс, ги свързва еднозначно с бесите¹⁰¹. Ставри Топалов пък приписва всички монети с тези типове на одрисите¹⁰². Какво може да се каже

⁹⁷ Head, B. V., P. Gardner. A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum. The Tauric Chersonese, Sarmatia, Dacia, Moesia, Thrace, etc. London, 1879, 216–219; Babelon, E. Traité des monnaies grecques et romaines. Partie II, tome 1. Paris, 1907, 1195–1200; Kraay, C. M. Archaic and Classical Greek Coins. Berkeley – Los Angeles, 1976, 148–149; Picard, O. Le monnayage de Thasos aux époques grecque et romaine. – In: Y. Grandjean, F. Salviat (eds.). Guide de Thasos. Paris, 2000², 303–314.

⁹⁸ Head, B. V. Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics. Oxford, 1911², 263–264; Price, M., N. Waggoner. Archaic Greek Coinage. The Asyut Hoard. London, 1975, p. 36.

⁹⁹ Вж. напр. концесията по този въпрос на Оливие Пикар (Picard, O. Monnayage thasien du Ve s. av. J.-Chr. – In: Comptes rendus des séances de l'académie des inscriptions et belles-lettres 126/3, 1982, 418–422). На съществуването на емисии от бронзови монети със сатир и менада пръв обърна внимание Топалов, С. Племена и владетели от земите на Одриското царство и граничните му югозападни територии от края на VI до средата на IV в. пр. н. е. Приноси към проучване монетосеченето и историята на древна Тракия. [С.], 1998, 93–100.

¹⁰⁰ Герасимов, Т. Тракийски монети – подражания на тасоски тетрадрахми. – Нумизматика IV, 1972, № 2, 9–13; *същият*. Антични и средновековни монети в България. С., 1975, 22–24 (№ 15–17), 31–35.

¹⁰¹ Юрукова, Й. Монетите на тракийските племена и владетели. С., 1992, 28–33.

¹⁰² Топалов, С. Одриското царство от края на V до средата на IV в. пр. н. е. Приноси към проучване на монетосеченето и историята му. [С.], 1994, 73–74; *същият*. Племена и владетели..., 119–162, 318–319; *същият*. Одриското царство и монетосеченето на градовете от югоизточните крайбрежия на Тракия в края на V и първата половина на IV в. пр. н. е. [С.], 2000, 13–14, 122–123; *същият*. Нови приноси към проучване монетосеченето и историята на ранното Одриско царство в земите на древна Тракия. [С.], 2004, 18–21, 34, 230–235; Topalov, S. Ancient Thrace. Contributions to the Study of the Early Thracian Tribal Coinage and Its Relations to the Coinage of the Odrisians and the Odrisian Kingdom during 6th – 4th C. BC. [Sofia], 2003, 15–16, 99–106, 129–178, 225–230; *същият*. Urban Bronze Coins of Small Denomination from the Propontis Area with Images of a Conical Vessel with two Handles, Dynastic Symbol of the Coinage of the Early Odrisian Kings of the 5th–4th Centuries B.C. Genealogy of the Odrisian Dynasty from

the Hebros – at Vaxevo in the region of Kiustendil,¹⁰³ Dupnitsa,¹⁰⁴ Ovcha Kupel in Sofia,¹⁰⁵ Venkovets near Ihtiman,¹⁰⁶ Kostenets,¹⁰⁷ Goliamo Belovo,¹⁰⁸ Akandjievu,¹⁰⁹ Vinogradets,¹¹⁰ the region of Pazardjik.¹¹¹ Further to the east similar finds have been published from Benkovski,¹¹² Plovdiv¹¹³ and Krushevo;¹¹⁴ mostly unpublished finds are known from the northern border area of the Hebros plain (Starosel, Chernozemen, Hisar, Gorni Domlian, Karlovo).¹¹⁵ Some hoards from the more southern parts of the Strymon and Nestos valleys found at Sandanski,¹¹⁶ Gotse Delchev¹¹⁷ and Skrebatno¹¹⁸ are more likely of eventual Thasian origin.¹¹⁹

The finds from the deeper interior could not easily be attributed to either the original Thasian coinage or its local Thracian analogue without new and detailed studies and re-publication of the coins, in most cases only generally mentioned in existing publications, without any details or illustrations; the possibility always

¹⁰³ *Thompson, M., O. Mørkholm, C. M. Craay. An Inventory of Greek Coin Hoards (IGCH).* New York, 1973, 701; *Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – ИБАИ, 8, 1934, с. 471: about two hundred coins*

¹⁰⁴ IGCH 712; *Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 1913, S. 363: over two hundred coins.

¹⁰⁵ IGCH 713; *Герасимов, Т. Колективни находки на монети през последните години. – ИБАИ, 15, 1946, с. 237, 242; idem. Колективни находки на монети. – ИАИ, 17, 1950, с. 318; idem. Колективни находки на монети през последните години. – ИАИ, с. 18, 1952, 403 (several hundred coins).*

¹⁰⁶ IGCH 691; *Герасимов, Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – ИАИ, 26, 1963, с. 257 (Archaic).*

¹⁰⁷ *Юркова, Й. Монетите..., с. 29, бел. № 90.*

¹⁰⁸ IGCH 711; *Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. – ИАИ 25, 1962, с. 229.*

¹⁰⁹ *Юркова, Й. Монетните съкровища, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология, XX, 1978, № 4, с. 58.*

¹¹⁰ IGCH 743; *Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИАИ, 27, 1964, с. 241.*

¹¹¹ IGCH 703; *Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1934, 1935, 1936 год. – ИБАИ, 11, 1937, с. 323.*

¹¹² IGCH 702; *Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. – ИАИ, 20, 1955, с. 609.*

¹¹³ *Юркова, Й. Монетните съкровища, открити в България през 1973 и 1974 г. – Археология, XX, 1978, № 2, с. 72.*

¹¹⁴ IGCH 695.

¹¹⁵ Gorni Domlian: IGCH 742; *Герасимов, Т. Монетни съкровища ... (ИАИ 27), с. 237; the other locations: Топалов, С. Племена и владетели..., 123–124.*

¹¹⁶ *Юркова, Й. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, XIX, 1977, № 1, с. 68.*

¹¹⁷ IGCH 692; *Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1939 г. – ИБАИ, 13, 1939, с. 344 (Archaic, together with a stater of the Orrescii).*

¹¹⁸ IGCH 720; *Герасимов, Т. Монетни съкровища... (ИАИ 27), с. 240 (about 200 coins).*

¹¹⁹ Several small silver coins (hemihectae with running Satyr types) found during archaeological excavations at Koprivlen near Gotse Delchev seem to support this idea. Besides one anepigraphic example the Koprivlen finds include another two inscribed with the name of Thasos and belonging to group III, cf. *Yurukova, Y. Early coins. – In: A. Bozkova, P. Delev (eds.). Koprivlen. T. 1. Sofia, 2002, 243–246.*

за или против тези предположения? Те се основават на разпространението на една голяма серия монетни находки от района между горните течения на Стримон и Хеброс – при Вакево, Кюстендилско¹⁰³; Дупница¹⁰⁴; кв. „Овча купел“ в София¹⁰⁵; Венковец, Ихтиманско¹⁰⁶; Костенец¹⁰⁷; Голямо Белово¹⁰⁸; Аканджиево¹⁰⁹; Виноградец¹¹⁰; района на Пазарджик¹¹¹. По изток са публикувани находки от Бенковски¹¹², Пловдив¹¹³ и Крушево¹¹⁴; споменават се и предимно непубликувани находки от северните покрайнини на Горнотракийската низина (Старосел, Черноземен, Хисар, Горни Домлян, Карлово)¹¹⁵. На юг в долините на Стримон и Нестос са известни находки от Джигурово в района на Сандански¹¹⁶, от Гоце Делчев¹¹⁷ и от Скрбатно¹¹⁸, на които много по-вероятно може да се припише тасоски произход¹¹⁹.

the End of the 6th to the 3rd Quarter of the 4th Century B.C. Catalogue of Early Thracian Tribal Coins of 6th–5th Century B.C. Anepigraphic Types of Coins Minted on the Territory of the Early Odrysian Kingdom and Early Odrysian Regal Coins of 5th–4th Century B.C. Sofia, 2005, 64–68.

¹⁰³ Thompson, M., O. Mørkholm, C. M. Craay. An Inventory of Greek Coin Hoards (IGCH). New York, 1973, 701; Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – ИБАИ, 8, 1934, с. 471: около двеста монети.

¹⁰⁴ IGCH 712; Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 1913, S. 363: над двеста монети.

¹⁰⁵ IGCH 713; Герасимов, Т. Колективни находки на монети през последните години. – ИБАИ, 15, 1946, с. 237, 242; същият. Колективни находки на монети. – ИАИ, 17, 1950, с. 318; същият. Колективни находки на монети през последните години. – ИАИ, 18, 1952, с. 403 (няколкостотин монети).

¹⁰⁶ IGCH 691; Герасимов, Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – ИАИ, 26, 1963, с. 257 (архаични).

¹⁰⁷ Юркова, Й. Монетите..., с. 29, бел. № 90.

¹⁰⁸ IGCH 711; Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1958 и 1959 г. – ИАИ, 25, 1962, с. 229.

¹⁰⁹ Юркова, Й. Монетните съкровища, открити в България през 1975 и 1976 г. – Археология XX, 1978, № 4, с. 58.

¹¹⁰ IGCH 743; Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИАИ, 27, 1964, с. 241.

¹¹¹ IGCH 703; Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1934, 1935, 1936 год. – ИБАИ, 11, 1937, с. 323.

¹¹² IGCH 702; Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. – ИАИ, 20, 1955, с. 609.

¹¹³ Юркова, Й. Монетните съкровища, открити в България през 1973 и 1974 г. – Археология, XX, 1978, № 2, с. 72.

¹¹⁴ IGCH 695.

¹¹⁵ Горни Домлян: IGCH 742; Герасимов, Т. Монетни съкровища... (ИАИ 27), с. 237; останалите: Топалов, С. Племена и владетели..., 123–124.

¹¹⁶ Юркова, Й. Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология XIX, 1977, № 1, с. 68.

¹¹⁷ IGCH 692; Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1939 г. – ИБАИ, 13, 1939, с. 344 (архаични, заедно със статер на ореските).

¹¹⁸ IGCH 720; Герасимов, Т. Монетни съкровища... (ИАИ 27), с. 240 (около 200 монети)

¹¹⁹ На тази идея навеждат и няколко дребни сребърни монети (хемихектета с тичащ сатир), произлизащи от археологически разкопки при Копривлен, Гоцеделчевско; освен един анепиграфен екземпляр от първа група, тук има и два надписани от трета група с името на Тасос; вж.: Юркова, Й. Ранни сребърни монети. – Във: А. Божкова, П. Делев (ред.). Копривлен. Т. 1. С., 2002, 244–248.

exists that some among them could turn out to be Thasian imports,¹²⁰ yet it seems undeniable that the major part would belong to that very active and productive and presumably also long local coinage, the centre of which should be sought somewhere in the territory where most of the coin finds are concentrated.¹²¹

Whom did these local coins with the Satyr and Maenad type belong to? The opinion of Stavri Topalov in favour of the Odrysians is based on the assumption that they were in possession of the area in question (including the Upper Strymon basin) throughout the period when the coins were minted. However it should not be forgotten that in the same period the Odrysians were minting royal silver and bronze coins, and the parallel existence of a royal and a civic (tribal?) coinage is difficult to explain. Odrysian authority to the west of the Upper Hebros plain is only attested sporadically for the late reign of Sitalces and may have been lost soon after, in the ensuing period of decline in the last twenty years or so of the fifth century when the Odrysians are attested to have lost peripheral territories.¹²² It is true that a part of the finds (and especially those from the regions of Plovdiv and Hissar) are from areas which evidently remained throughout inside the Odrysian kingdom, but the coins could have been introduced from abroad (as the result of trade or taxation?) or could have belonged to a local group at least partly independent from Odrysian authority which would have inhabited (according to the rest of the finds) the area between Dupnitsa in the west and Pazardjik in the east. As already mentioned, this corresponds exactly with the territory occupied by the Bessi in the second and first centuries B.C. It remains however doubtful (as has also been commented) whether the Bessi already occupied this area in the fifth and fourth centuries B.C. or only settled there later; in the previous case they would have been the most probable producers of the Satyr and Maenad coins, while in the latter these should be attributed to their enigmatic and hypothetical predecessors (eventually the Agrianians?).

Another problem much discussed in the existing literature is the still elusive localization of the Bessic sanctuary of Dionysos. According to Herodotus the sanctuary was situated „in the highest mountains” (ἐπὶ τῶν ὄρέων τῶν ὑψηλοτάτων), belonged to the Satrae (Οὔτοι [Σάτραι] οἱ τοῦ Διονύσου τὸ μαντήϊόν εἰσι ἐκτιμένοι) and was famous for its oracle (μαντήϊον); besides the Bessi serving as prophets (προφητεύοντες) there was a chief priestess (πρόμαντις) who gave the answers of the oracle just like the Delphic Pythia.¹²³

¹²⁰ Cp. the opinion of Y. Yurukova on Akandjievo and Vetren/Pistiros (*Yurukova, Y. Op. cit.*, p. 246). The find from Venkovets is of coins from group I, which after the opinion of Olivier Picard should also be original Thasian examples (*Picard, O. Monnayage thasien...*, p. 420), although the question needs further elucidation.

¹²¹ Cp. *Юрукова, Ы. Монетите...*, 28–33. According to Y. Yurukova the active period of this local coinage lasted from the late fifth to the early decades of the fourth century B.C. and its products are among the coins represented in quantity in the contemporary hoards from the interior of Thrace.

¹²² E.g. the lands in the Thracian South-East which comprised the paradynastic domain of Maesades the father of Seuthes II, cp. Xen. *anab.* 7.2.32.

¹²³ Hdt. 7.111.2.

За отнасянето на находките от по-вътрешните райони към оригинално-тасоско монетосечене или към неговия локален тракийски аналог трудно може да се говори без детайлно повторно проучване и публикуване на самите монети, които в повечето случаи са само съобщени най-общо в съществуващите публикации, без детайли или илюстративен материал; независимо от възможността някои от тях да представляват тасоски импорти¹²⁰, не буди съмнение, че основната част принадлежи на едно особено активно и продуктивно, а изглежда и продължително местно монетосечене, центърът на което би трябвало да се търси някъде в района на концентрация на монетните находки¹²¹.

Може ли да се каже кому принадлежат монетите с изображения на сатир и менада? Мнението на С. Топалов в полза на одрисите се основава на презумпцията, че те са владели въпросните територии (включително долината на горна Струма) във въпросния период. Но одрисите секат в същото това време царски сребърни и бронзови монети, и едновременното съществуване на царско и племенно(?) монетосечене не е лесно за обяснение, а и властта им на запад от пределите на Горнотракийската низина е засвидетелствана епизодично към края на управлението на Ситалк и може да е била изгубена много скоро след това, в настъпилния период на отслабване на Одриското царство в последните две десетилетия на V в., свързано и със загубване на периферни територии¹²². Вярно, че част от находките (особено тези от Пловдивско и Хисарско) са от райони, които несъмнено са оставали в границите на Одриското царство, но те може да са прониквали там отвън (по търговски път или като данък?) и да са принадлежали на (поне относително) независима от одрисите племенна група, обитаваща (според разпространението на останалите находки) района между Дупнишко на запад и Пазарджишко на изток. Както вече стана дума, именно това е районът, в който изворите от II и I в. пр.Хр. ситуират племенната група на бесите. Остава обаче непотвърдено, както също вече беше коментирано, дали бесите вече са заемали този район през V–IV в. пр.Хр., или са го заселили по-късно; в първия случай те ще са и най-вероятните производители на монетите със сатир и менада, които във втория би следвало да се отдадат на хипотетичните им предшественици (може би агрианите?).

Един друг често дискутиран в литературата проблем е този за все още енигматичното местоположение на беското светилище на Дионис. Според Херодот светилището се намирало „в най-високите планини“ (*ἐπὶ τῶν ὀρέων*

¹²⁰ Срв. мнението на Й. Юркова за Аканджиево и Ветрен/Пистирос (*Юркова, Й. Ранни...*, с. 247). Находката от Венковец е от монети от първа група, които, според мнението на Оливие Пикар, също би трябвало да са оригинални тасоски (*Picard, O. Monnayage thasien...*, р. 420), макар този въпрос да изисква допълнително изясняване.

¹²¹ Срв. *Юркова, Й. Монетите...*, 28–33. Според нейното мнение активният период на това местно монетосечене е в края на V и първите десетилетия на IV в. пр.Хр. и неговите продукти са най-масово представените монети в съкровищата от тази епоха във вътрешността на Тракия.

¹²² Напр. земите в югоизточна Тракия, съставляващи парадинастическото владение на бащата на Севт II Месад, срв. *Xen. anab. 7.2.32*.

Later sources usually attribute the sanctuary directly to the Bessi.¹²⁴ It was visited by Alexander the Great, presumably during his Thracian campaign in 335 B.C., and by the father of Augustus, the propraetor of Macedonia in 60 B.C. Gaius Octavius who received for his son the same magnificent prophecy which the oracle had offered long ago to the great Macedonian king.¹²⁵ Suetonius mentions that the sanctuary was situated inside a „sacred wood” dedicated to the god.¹²⁶ In 28 B.C. Marcus Licinius Crassus took it from the Bessi together with the adjoining territory („the land in which they worship the god“) and handed it to their enemies the Odrysians,¹²⁷ thus provoking the great Bessic uprising lead by Vologaesius, a priest of Dionysos, in the following decade.¹²⁸ According to Macrobius the Thracian sanctuary combined under the name of the Thracian Sabazios the cults of Apollo (the Sun) and Dionysos (Liber); it was situated on the hill Zilmissos and consisted of a round temple open to the skies in the middle.¹²⁹

The imprecise translation of Herodotus’ expression ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων has given rise to the popular opinion that the sanctuary was located on a high mountain peak; the Greek text says only that it was somewhere in the highest mountains, and does not give specific details on the exact topographical situation. The traces of this sanctuary so popular in antiquity have long been lost; a scholium on Euripides mentions uncertainly that *according to some the sanctuary of Dionysos was around Pangaeum, according to others – around Haemus*.¹³⁰

A number of contradictory opinions have been expressed on the problem suggesting widely discrepant localizations for the sanctuary: on the mountain peak Gyoz Tepe near Trigrad, on either Chil Tepe or Enihan Tepe to the south-east of Chepelare, at Perperikon north-east of Kirdjali, on the St. Athanasius peak in the Etropole Mountain among others.¹³¹ The late and therefore uncertain attestation of the localization of the sanctuary in the Haemus (in the scholia to Euripides) which has provoked the last mentioned suggestion (expressed by Dilians Boteva), could alternatively be reviewed in the light of the discovery that some ancient authors would use the name *Haemus* to designate the *Rila*

¹²⁴ A review of the historical sources on the Bessic sanctuary of Dionysos in: *Тачева, М. Изворите за прорицалището на Дионис в Тракия и т.нар. Свещен град Перперикон. – Rhodopica, 2007, № 1, 251–258.*

¹²⁵ Sueton. *Aug.* 94.5.

¹²⁶ *Ibid.*: in *Liberi patris luco*.

¹²⁷ Cass. Dio 51.25.5.

¹²⁸ Cass. Dio 54.34.5–7: Βουλογαίσης Θράξ Βησσός, ἱερεὺς τοῦ παρ’ αὐτοῖς Διονύσου.

¹²⁹ Macrobius *Saturn.* 1.18.11: *item in Thracia eundem haberi solem atque Liberum accipimus, quem illi Sabazium nuncupantes magnifica religione celebrant, ut Alexander scribit, ei que deo in colle Zilmissos aedes dicata est specie rotunda, cuius medium interpatet tectum.*

¹³⁰ Schol. Euripid. *Hec.* 1267: οἱ μὲν περὶ τὸ Πάγγαιον εἶναι τὸ μαντεῖον φασι τοῦ Διονύσου, οἱ δὲ περὶ τὸν Αἷμον (cf. Извори за историята на Тракия и траките. Т. 1. С., 1981, с. 113).

¹³¹ Cf. *Кацаров, Г. Тракийските беси, 40–41; Ботева, Д. Етрополският...; eadem. Проблеми на тракийската история и култура. С., 2000, 138–141; Томлеков, А. Дионисовото прорицалище в Тракия. Проблеми на историческата интерпретация на изворите и локализацията. – ИПр, 2007, № 1–2, 224–246; Тачева, М. Изворите..., с. 255.*

τῶν ὑψηλοτάτων), принадлежало на сатрите (Οὔτοι [Σάτρωι] οἱ τοῦ Διονύσου τὸ μαντήϊόν εἰσι ἐκτιμένον) и било прочуто като прорицалище (μαντήϊον); освен служещите като прорицатели (προφητεύοντες) беси имало и главна жрица (πρόμαντις), която давала отговорите на оракула също като делфийската Пития¹²³. По-късните извори най-често приписват светилището директно на бесите¹²⁴. То е било посетено от Александър Велики, вероятно в хода на тракийската му кампания през 335 г. пр.Хр., и от бащата на Октавиан Август, пропреторът на Македония в 60 г. пр.Хр. Октавий, който получил за сина си същото блясково предсказание, което някога оракулът на Дионис бил дал на великия македонски цар¹²⁵. Светоний съобщава, че светилището се намирало в посветена на бога „свещена гора“¹²⁶. В 28 г. пр.Хр. Марк Лициний Крас го отнел от бесите и заедно с територията около него („земята, в която честват бога“) го предал в ръцете на техните противници одрисите¹²⁷, с което предизвикал и голямото въстание на бесите начело с жреца на Дионис Вологез през следващото десетилетие¹²⁸. Според Макробий тракийското светилище обединявало, под името на тракийския Сабазий, култа на Аполон (Сол) и Дионис (Либер); то се намирало на хълма Зилмисос и представлявало кръгъл, отворен към небето в средата храм¹²⁹.

Непрецизното тълкуване на Херодотовата фраза ἐπὶ τῶν ὀρέων τῶν ὑψηλοτάτων е дало основание на разпространеното мнение, че светилището трябва да се търси непременно на висок планински връх; гръцкият текст не казва нищо повече от това, че то е било разположено в най-високите планини, без да уточнява конкретния топографски облик на местоположението му. Следите на прочутото в древността светилище са загубени отдавна; един схолион към Еврипид отбелязва несигурно, че *според някои светилището на Дионис било около Пангей, според други – около Хемус*¹³⁰. В съществуващата литература са изказвани най-различни предположения за конкретна локализация на светилището: в планината Пангей, на връх Гъоз тепе при Триград, на Чил тепе или Енихан тепе, югоизточно от Чепеларе, в Перперикон, североизточно от Кърджали, на връх Свети Атанас в Етрополския Балкан и др.¹³¹ Късното и затова несигурно поставяне на светилището в Хемус

¹²³ Hdt. 7.111.2.

¹²⁴ Преглед на изворите за беското светилище на Дионис вж. у: *Тачева, М.* Изворите за прорицалището на Дионис в Тракия и т.нар. Свещен град Перперикон. – *Rhodopica*, 2007, № 1, 251–258.

¹²⁵ Sueton. *Aug.* 94.5.

¹²⁶ Ibid.: *in Liberi patris luco.*

¹²⁷ Cass. Dio 51.25.5.

¹²⁸ Cass. Dio 54.34.5–7: Βουλογαίσις Θραξ Βησσός, ἱερεὺς τοῦ παρ’ αὐτοῖς Διονύσου.

¹²⁹ Macrobius *Saturn.* 1.18.11: *item in Thracia eundem haberi solem atque Liberum accipimus, quem illi Sabazium nuncupantes magna religione celebrant, ut Alexander scribit, ei que deo in colle Zilmisso aedes dicata est specie rotunda, cuius medium interpatet tectum.*

¹³⁰ Schol. Euripid. *Hec.* 1267: οἱ μὲν περὶ τὸ Πάγγαιον εἶναι τὸ μαντήϊόν φασι τοῦ Διονύσου, οἱ δὲ περὶ τὸν Αἴμιον (срв. Извори за историята на Тракия и траките. Т. 1. С., 1981, с. 113).

¹³¹ Вж.: *Кацаров, Г.* Тракийските беси, 40–41; *Ботева, Д.* Етрополският...; *същата.* Проблеми на тракийската история и култура. С., 2000, 138–141; *Томлеков, А.* Дионисовото прорицалище в Тракия. Проблеми на историческата интерпретация на изворите и локализацията. – ИПр, 2007, № 1–2, 224–246; *Тачева, М.* Изворите..., с. 255.

mountain, and accordingly the location of the Bessic sanctuary could be sought there; as a matter of fact Rila is the highest mountain in Thrace and such a localisation would also fit with the words of Herodotus if we were to accept them literally. I would however suggest the addition of some further arguments to this discussion, and this would lead to the addition of one more hypothesis to the many existing ones.

The transfer of the sanctuary of Dionysos from the Bessi to the Odrysians in 28 B.C. suggests that it would have been situated comparatively near to the lands of the latter, and therefore its emplacement should be sought where the respective territories of the Bessi and Odrysians came together.¹³² On the other hand, Herodotus links the sanctuary with the Satrae, and that speaks in favour of a southern localization (in the Rhodopes) and not one further north (in the Sredna Gora or Stara Planina). The easternmost point of Bessic territory attested with relative certainty is Bessapara to the south-east of modern Pazardjik; therefore it seems logical to look for the sanctuary somewhere in the north-western Rhodopes, rather in the stretch situated to the south-west of Pazardjik which was contiguous with Bessic tribal territory in the adjoining Hebros plain but remained close enough to the territory of the Odrysians further east in the plain (certainly around Philippopolis). It is in these parts, near the village of Batkun (today merged with Patalenitsa) that Dimitar Tsonchev excavated, in the 1930-es, a Thracian sanctuary of Asclepius which thrived in the Roman Imperial age. The numerous votive reliefs, in many of which the healing god is represented as a Thracian horseman, carry dedicatory inscriptions with a characteristic local epithet of Asclepius which appears in the various forms Ζυλμυδρηνος, Ζυμλυζδιηνος, Ζυλμυζδρηνος, Ζυλμυζδρηνος, Ζυλμυσδρηνος, Ζυμλυδρηνος, Ζυμδρηνος, Ζυμεδρηνος, Ζυμζδρηνος, Ζυμυδρηνος and similar.¹³³ This appellation (or rather its first component, Ζυλμυς) bears a striking phonetic similarity with the name of the hill on which the sanctuary of Dionysos – Sabazios was situated according to Macrobius: *Zilmissus*. The sanctuary at Batkun, situated by a mineral spring near the Monastery of St. Peter and St. Paul, was of course one of Asclepius the healing god and should not be confounded with the sanctuary of Dionysos; but it should not be forgotten that Asclepius was considered a son of Apollo from whom he inherited his medical skills, and that according to Macrobius the sun-god Apollo was worshipped together with Dionysos at the sanctuary of Sabazios on the hill (or mountain) *Zilmissus*. Thus the homonymity of the appellations *Zylmydrenos* and *Zilmissus* may eventually be taken to imply that the sanctuary of Asclepius was situated in the same area (region? mountain?) as the main sanctuary dedicated to Dionysos – Apollo – Sabazios, and could in fact have been something like its branch or subsidiary. The

¹³² This argument has been brought forward first by Y. Yurukova (*Юрукова, Ъ. Монетите...*, c. 32).

¹³³ *Tsonchev, D. Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941, passim; Mihailov, G. IGBulg 3.1, p. 117–118, Nos 1114–1296.*

(в схолиите към Еврипид), което е дало основание на последната от изброените локализации (тази на Дилиана Ботева), може впрочем да се разглежда и в светлината на отбелязаното вече прехвърляне на името *Хемус* у някои антични автори върху масива на Рила и съответно светилището на бесите да се търси там; Рила е действително най-високата планина в Тракия и това би отговаряло буквално на Херодотовото твърдение, ако бяхме убедени в неговата прецизност. Струва ми се обаче, че и съображения от друг род могат да се приведат към разглеждането на този проблем, и това ми дава основание да добавя към многото съществуващи хипотези още една.

Предаването на светилището на Дионис и земите около него на одрисите в 28 г. пр.Хр. предполага, че то се е намирало в относителна близост до земите на последните, т.е. че е редно да се търси там, където териториите на бесите и тези на одрисите са били в непосредствено съседство¹³². От друга страна, свързването на светилището със сатрите у Херодот предполага по-скоро южна (в Родопите), отколкото северна (в Средна гора или Стара планина) локализация. Най-източната сравнително сигурна точка на беската племенна територия е Бесапара, югоизточно от Пазарджик; следователно логично е светилището да се търси в Северозападните Родопи, и то по-скоро в участъка югозападно от Пазарджик, съседен на беската племенна територия в долината, но достатъчно близко разположен и до територията на одрисите малко по-източно. Именно тук, край село Баткун (днес слято с Паталеница) през тридесетте години на миналия век Димитър Цончев е проучил тракийско светилище на Асклепий, процъфтяло през римската императорска епоха. Многобройните оброчни паметници, в част от които здравеносният бог е изобразен като тракийски конник, носят посвещения с характерно местно прозвище на Асклепий, което се среща във вариантите *Zυλμυδρηνος*, *Zυμλυζδηνος*, *Zυλμυζδηνος*, *Zυλμυζδηνος*, *Zυλμυσδηνος*, *Zυμλυδρηνος*, *Zυμδηνος*, *Zυμεδηνος*, *Zυμζδηνος*, *Zυμυδρηνος* и др. под.¹³³ Прави впечатление фонетичната близост на това прозвище (и по-скоро на неговата първа съставка, *Zυλμυσ-*, с името на височината, на която Макробий ситуира тракийското светилище на Дионис – Сабазий: *Zilmissus*). Разбира се, светилището при Баткун, разположено при лечебен извор край днешния манастир „Св. св. Петър и Павел“, е посветено на здравеносния бог Асклепий; но Асклепий е смятан за син на Аполон, от когото е наследил лечителските си способности, а слънчевият Аполон, според Макробий, бил синкретизиран с Дионис – Либер в Сабазиевото светилище на хълма (или планината) Зилмисос. Така че съзвучието Зилмидренос – Зилмисос може би означава, че Асклепиевото светилище се е намирало в същата местност (област? планина?), в която е било и главното светилище на Дионис – Аполон – Сабазий, че може би е било нещо като негов клон или фили-

¹³² Това съображение вече е изтъквано от Йорданка Юркова (вж. *Юркова, Й.* Монети-те..., с. 32).

¹³³ *Tsontchev, D.* Le sanctuaire thrace près du village de Batkoun. Sofia, 1941, passim; *Mihailov, G.* IGBulg 3.1, p. 117–118, Nos 1114–1296.

sanctuary of Batkun is situated at the north-western outskirts of the western Rhodopic ridge of Kirkaria (Snezhanka) which consequently could be singled out as offering a strong possibility for the eventual localization of the sanctuary of Dionysos. Also in relative proximity with Batkun, to the west across the gorge of the river Chepinska rises the somewhat higher ridge of Alabak, known also with the name of Bozhenets (God's Mountain); despite the great chronological interval this appellation could preserve a historical souvenir of a former cult role of the mountain. Or, if we should suggest that the sanctuary of Batkun was only situated at the gateway to the main sanctuary of Dionysos which was somewhere in the higher interior parts of the Rhodopes („in the highest mountains“), then the latter should eventually be sought to the south of the Chepino basin, in the high ridges of Syutkya or the Batak Mountain rising to an altitude above 2000 m.

ал. Баткунското светилище се намира в северозападното подножие на западнородопския рид Къркария (Снежанка), който се превръща по този начин в силен кандидат за евентуалната хипотетична локализация и на Дионисовото светилище. Също в относителна близост с Баткун, на запад отвъд пролома на Чепинска река срещу Къркария се издига малко по-високия хребет Алабак, известен и с прозвището Боженец; въпреки огромния интервал във времето, второто название може да пази съхранен исторически спомен за някогашно култово значение на планината. Или, ако допуснем, че светилището при Баткун се е намирало само на подстъпите към разположеното много по-навътре във високите части на Родопите („в най-високите планини“) главно светилище на Дионис, то последното би могло да се търси на юг от Чепинското корито, в издигащите се над 2000 м хребети на Сюткя и Баташката планина.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

MINORITIES MERCHANT IN RUMELI IN THE 17th–18th CENTURIES*

SVETLANA IVANOVA

In 1761 in a *berat* of a tax farmer of the income from tobacco merchants from Rumeli – Muslim or non-Muslim, *raya* and *askeri*-officials in “state trade”, were defined as follows: “selling tobacco *tücar taifesi* either from janissaries or from the other *askeri* and from *bazergân taifesi*”.¹ Thus we meet with the affiliation of the Ottoman trade class (*bazergân* or *tücar*), with the basic elements of the social structure of the Ottoman Empire (*askeri* and *reaya*). However, the sources of that time as well as historiography agree on one additional particularity fact that it was the representatives of ethno-confessional groups – minorities for the region given (Armenian, Greek, Jewish as well as Latin and Dubrovnikan) who had a special place among the merchants in Rumeli. They had some characteristics that were typical for the social positions in the range *zimmi* – *müstemin*.² They operated in a network together with their compatriots

* This research is part of my project developed with the kind financial support by the Research Support Scheme program of the Open Society for which I am very grateful. The text was drafted almost 10 years ago and I present the material in its original form. Meanwhile I was able to publish: *Иванова, Св.* Арменци и аджем туджаари (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в. – Bulg. Hist. Rev. (BHR). *Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva*. 2006, 1–2; *Ivanova, Sv.* Minorities All Around – and Merchants All Around (towards the Social Status of the Merchant Estate in Ottoman Overland Trade in the Balkans, 17th – 18th c.). – In: *Europe's Economic Relations with the Islamic World 13th – 18th Centuries*. A cura di Simonetta Covacicchi. Serie II – Atti delle “Settimane di Studi” e altri Convegni. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica “F. Datini” Prato. La Monnier, 2007; *Иванова, Св.* Статус на гърците търговци Румелия през XVII–XVIII в. – ВЪВ: *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи*. Сборник в чест на проф. Надя Данова. С., 2011.

¹ OrO (Oriental deptment of National Library, Sofia), S4, p. 12, doc. I.

² I am focused on “ethno-cultural minorities”, i.e. groups that differ from the majority of

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

МАЛЦИНСТВА – ТЪРГОВЦИ В РУМЕЛИЯ ПРЕЗ XVII–XVIII ВЕК*

СВЕТЛАНА ИВАНОВА

В берат от 1761 г. на откупчик на приход от тютюна търговците в Румелия – мюсюлмани и немюсюлмани, рая и аскери-чиновници в „държавната търговия“ са представени така: „продаващи тютюн *tücar taifesi* било от еничарите, било от другите *askeri* и от *bazergân taifesi*”¹. Така се срещаме с афилиацията на османското търговско съсловие (*bazergân* или *tücar*) с базисните елементи на социалната структура на Османската империя (*аскери* или *рая*). Изворите от епохата както и историографията обаче са единодушни за една допълнителна специфика на това съсловие – особеното място сред търгуващите в Румелия на представители на етно-конфесионални групи – малцинства за разглеждания регион (арменци, гърци, евреи, както и латини или

* Това изследване е част от проекта ми, разработван с финансовата помощ на програмата Research Support Scheme към Института „Отворено общество“, за което благодаря. Текстът беше подготвен преди окло 10 години и представям материала в оригиналния му вид. Междувременно имах възможност да публикувам: *Иванова, Св.* Арменци и аджем гуджаари (За статуса на търговеца в Румелия през XVII–XVIII в. – *Bulg. Hist. Rev.* (BHR). *Studia in Honorem Professoris Virginiae Paskaleva*. 2006, 1–2; *Ivanova, Sv.* Minorities All Around – and Merchants All Around (towards the Social Status of the Merchant Estate in Ottoman Overland Trade in the Balkans, 17th – 18th c.). – In: *Europe's Economic Relations with the Islamic World 13th – 18th Centuries*. A cura di Simonetta Covaciovchi. Serie II – Atti delle „Settimane di Studi“ e altri Convegni. Fondazione Istituto Internazionale di Storia Economica „F. Datini“ Prato. La Monnier, 2007; *Иванова, Св.* Статус на гърците търговци Румелия през XVII–XVIII в. – Във: *Балканите. Модернизация, идентичности, идеи*. Сборник в чест на проф. Надя Данова. С., 2011.

¹ Ориенталски отдел (ОрО) на Народна библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ), S4, с. 12, док. I.

living abroad, which is the precondition` for their significant presence both in local and international trade. In my attempt to reconstruct the real status of these “foreigners of the Islam”, as they were called by F. Braudel, I call such subjects of the sultan “own foreigners of the Empire”.³

It seems that T. Stojanovic, R. Mantran and F. Braudel have said everything about the Orthodox, Jewish or Armenian merchants in Rumeli. Moreover, there are a large number of research works on Dubrovnik, on Ottoman-European trading relationships.⁴ However, this historiography presents the summarized image of social characters in the Empire. Thus we do not find there much information about the trade on today’s Bulgarian territory, and the majority of Bulgarian research works are not based on Ottoman sources.⁵

The historiography picture emphasizes the importance of regional researches, which is the starting point of my paper: **on the basis of mainly Ottoman sicil documents of the central part of Rumeli in the 17th–18th centuries to add new details to the SOCIAL PORTRAIT of merchants in the Ottoman Empire who originated from ethno-religious minorities, or “minority” merchants.**

modern Bulgaria, who live here from the pre-Industrial age. Their existence creates and maintains a vertical division of the Ottoman society of the pillar groups with an identical status, a status differing them from the Muslims. Islamic social practice requires a division of the society into Muslims and non-Muslims. The latter have a specific legal and social status “*zimma*”, defined as a system of guarantees for the individuals, their property and confession of their religion, but they are valid under certain restrictions in those areas. Compliance with this status in the Ottoman state led to breakdown of the population, based on ethno-confessional principles – groups of Armenians, Jews, Vlachs, Greeks, Gypsies, various Muslim groups, Catholics, etc. The Ottoman Empire used those separate groups to manage their subjects, i.e. to collect taxes and to ensure lawful behavior. On the other hand, ethno-confessional communities meet the religious, social, cultural, psychological and economic needs of its members.

Müstemin were non-Muslims, subjects of various countries with which the Ottomans had signed contracts (capitulations or *ahdnames*), enabling them to reside within the Muslim state, not as its subjects, and to engage in merchant business. – see: *Иванова, Св.* Преди да се роди българският милет. – Във: Държава и Църква – Църква и държава в българската история. Сб. по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С., 2006.

³ *Ivanova, Sv.* The Empire’s “Own” Foreigners: Armenians and Acem Tüccar in Rumeli in the 17th and 18th Centuries. – In: The Ottoman Cpitulations: text and Context. Ed. *K. Fleet and M. van den Boogert.* Oriente Moderno, Vol. 22 (83), n.s., 3–2003.

⁴ *Stojanovic, T.* The Conquering Balkan Orthodox Merchants. – Journal of Economic History, Vol. 20, 1960; p. 2, *Martran, R.* Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the 16th and 17th Centuries. – In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire. Ed. *B. Braude and B. Lewis.* Vol. 1, New York – London, 1982, p. 134; *Braudael, F.* Les structures du quotidien: le possible at l’impossible. Paris, 1979; A Social and Economic History of Ottoman Empire. 1300–1914. Ed. *H. Inalcik.* Cambridge, 1996.

⁵ *Митев, Пл.* Търговията в българските земи през XVIII в. София, 1989. Дис.; Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. *В. Паскалева.* С., 1978; *Панова, Сн.* Българските търговци през XVII век. С., 1980; *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI–XVII столетия. С., 1930; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарския пазар през XVIII в. С., 1997.

дубровничани). Те притежават характеристики, присъщи на социалните ста-туси в диапазона *zimmi – müstemini*², действат в мрежа заедно с живеещите зад граница свои съплеменници, което предпоставя значимото им присъствие в регионалната и международната търговия. Опитвайки се да реконструирам реалния статус на „чужденците на исляма“, както ги нарича Ф. Бродел, наричам тези поданици на султана „own foreigners of the Empire“³.

Като че ли Т. Стоянович, Р. Мантран, Ф. Бродел са казали всичко за православните, еврейските или арменските търговци в Румелия, множество са изследванията за Дубровник, за османо-европейските търговски отношения⁴. Тази историография обаче представя обобщения образ на социалните персонажи в империята и естествено в нея не откриваме много за търговията конкретно в днешните български земи, а мнозинството от българските изследвания не са базирани на османски извори⁵.

Историографската картина подчертава значението на регионалните изследвания, което е и отправната точка на моето изложение: **на базата**

² Фокусирам се върху „етнокултурните малцинства“, т.е. групи, които се различават от мнозинството в съвременна България, които живеят тук от доиндустриалната епоха. Съществуването им създава и поддържа вертикално деление на османското общество на пилярни групи с идентичен статус, различаващ ги от мюсюлманите. Ислямската социална практика изисква разделение на обществото на мюсюлмани и немюсюлмани. Последните имат специфичен легален и социален статус „*zimma*“, дефиниран като система от гаранции за индивидите, собствеността и изповядване на религията, които обаче са валидни при спазване на определени рестрикции в същите сфери. Спазването на този статут в османската държава води до разделение на населението, базирано на етноконфесионални принципи – арменци, евреи, власи, гърци, цигани, различни мюсюлмански групи, католици и пр. Османската държава използва така обособените групи, за да управлява поданиците си, т.е. да събира данъците си и да осигури легалното им поведение. От друга страна, етно-конфесионалните общности удовлетворяват религиозните, социалните, културните, психологическите и икономическите нужди на своите членове.

Мюстемин са немюсюлмани, поданици на различни държави, с които османците са подписали договори (*капитулации* или *ахднамета*), даващи им възможност да пребивават в пределите на мюсюлманската държава, без да са нейни поданици, и да се занимават с търговска дейност – вж. *Иванова, Св.* Преди да се роди българският милет. – Във: Държава и Църква – Църква и държава в българската история. Сб. по случай 135-годишнината от учредяването на Българската екзархия. С., 2006, 134–184.

³ *Ivanova, Sv.* The Empire's „own“ foreigners: Armenians and acem tüccar in Rumeli in the 17th and 18th centuries. – In: The Ottoman Cpitulations: text and Context. Ed. *K. Fleet and M. van den Boogert*. Oriente Moderno, Vol. 22 (83), n.s., 3–2003.

⁴ *Stojanovic, T.* The Conquering Balkan Orthodox Merchants. – Journal of Economic History, Vol. 20, 1960, p. 2; *Martran, R.* Foreign Merchants and the Minorities in Istanbul During the 16th and 17th Centuries. – In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire. Ed. *B. Braude and B. Lewis*. Vol. 1, New York – London, 1982, p. 134; *Бродель, Ф.* Игры обмена. Материална цивилизация, економика и капитализм, XV–XVIII вв. Т. 2. Москва, 1988; *A Social and Economic History of Ottoman Empire. 1300–1914.* Ed. *H. Inalcik*. Cambridge, 1996.

⁵ *Митев, Пл.* Търговията в българските земи през XVIII в. София, 1989. Дис.; Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. *В. Паскалева*. С., 1978; *Панова, Сн.* Българските търговци през XVII век. С., 1980; *Сакъзов, Ив.* Стопанските връзки между Дубровник и българските земи през XVI–XVII столетия. С., 1930; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарския пазар през XVIII в. С., 1997.

1. The investigated region and its economic characteristic in the 16th–18th centuries

The investigation is concentrated on the territories that are today comprised by the borders of Bulgaria: between the Black Sea and Kalotina, between the River Danube and the southern sides of the Rhodopes. These territories I also call central part of Rumeli. In late Middle Ages they were distinctly rural, with weak urbanization and badly developed town economy.⁶ The overstock – agricultural raw materials mainly – was exported by trade, especially by “state trade”, from central Rumeli as well as from the centers located on the periphery or out of the region. It seems that trade was particularly active on the north-south vertical with main debouchments in the south – the Aegean ones, and in the north – the Danube ports. The Black Sea ports were rather transit points. Big oriental trade of luxury goods and spices to Western Europe was not in transit through Bulgarian territories, but it was in transit towards Transylvania, Wallachia, Moldova and from there – to Central Europe, Poland and Russia.⁷ Together with the necessity to provide goods for local consumers in Rumeli this direction in trade maintained the thin capillaries of the Silk Road across the Balkans. Since the 17th century relatively bigger quantities of agricultural produce and manufactured goods from this region had been sold in the north, where international trade by land was slowly developing on a small scale. It was performed by members of minority groups that acted in networks on Ottoman territory and on the territories of Ottoman economic contractors. Bulgarian merchant class was established slowly and under a foreign flag, while the Muslims from the central part of Rumeli were largely bound in the “state trade”.⁸ The leadership position of the Muslims-askeri in this sphere is immediately visible, but actually the Muslims are majority at all levels of the internal trade and their involvement in the international contacts in the region is significant too.

2. The sources

The sources of the research are exclusively Ottoman ones. *Tapu tahrir* and *cizye* registers have been used, and mostly “text” documents of the *sicil* and of

⁶ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите. С., 1999, 16–58; Hupchick, D. The Bulgarians in the 17th c. Slavic Orthodox Society and culture under Ottoman Rule. Jefferson-North Carolina – London, 1993, 18, 38–39, which quotes: Тодоров, Н. Балканският град. С., 1972 и Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989 – In the Bulgarian lands the town dwellers constituted only 4% and the Bulgarian Slavs were mainly involved in the agriculture.

⁷ Митев, Пл. Op. cit.; Murphey, R. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Centuries. – The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380 – 1699). Ed. E. Zachariadou. Rethymnon, 1996; Панова, Сн. Сведения в Държавните архив на гр. Клуж за търговията между българските земи и Трансилвания през XVII в. – Изв. на държ. архиви (ИДА), 32, 1976, с. 165.

⁸ Гандев, Хр. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. – Във: Гандев, Хр. Проблеми на Българското възрождане. С., 1976; Панова, Сн. Българските търговци...; Stojanovic, T. Op. cit., p. 281; Tabak, F. Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire. The Fertile During the Long 19th Century. – Review, Vol. XI, 2, 1988, 179–182.

главно на османска сиджилова документация от централните части на Румелия от XVII–XVIII в. да се добавят нови подробности към СОЦИАЛНИЯ ПОРТРЕТ на търговеца в Османската империя от етно-религиозните „малцинства“, или „малцинствения“ търговец.

1. Изследваният район и неговата стопанско-икономическа характеристика през XVI–XVIII в.

Изследването е съсредоточено върху териториите, включени днес в границите на България: между Черно море и Калотина, между р. Дунав и южните склонове на Родопите, които наричам още централна част на Румелия. В Късното средновековие те са представлявали подчертано аграрен регион, със слаби урбанизация и развитие на градската икономика⁶. Стоковите излишъци – главно селскостопански суровини – се изкарват от Централна Румелия чрез търговия, и особено посредством „държавна търговия“, и през центрове, разположени по периферията и извън този регион. Изглежда особено активен е стоковият обмен по вертикалата север – юг с основни дебушета на юг егейските, а на север – дунавските пристанища, докато черноморските са по-скоро транзитни пунктове. Голямата ориенталска търговия с луксозни стоки и подправки към Западна Европа не транзитира през българските територии, но те са транзитни по направление към Трансилвания, Влашко, Молдова, а чрез тях към Централна Европа, Полша и Русия⁷. Заедно с необходимостта да се осигури стока за местния консуматор в Румелия това направление в търговията поддържа тънките капилляри на Пътя на коприната през Балканите. От XVII в. сравнително по-големи количества селскостопанска продукция и манифактура от този регион се реализират на север, където бавно се налага и дребна международна търговия, осъществявана от представители на малцинства, които действат в мрежи на османска територия и на териториите на османските стопански контрагенти. Българското търговско съсловие се заражда бавно и под чужд флаг, а мюсюлманите от централните части на Румелия в голяма степен са обвързани с „държавната търговия“⁸.

⁶ Георгиева, Цв. Пространство и пространства на българите. С., 1999, 16–58; Hupchick, D. The Bulgarians in the 17th c. Slavic Orthodox Society and culture under Ottoman Rule. Jefferson-North Carolina – London, 1993, p. 18, 38 – 39, който цитира: Тодоров, Н. Балканският град. С., 1972 и Грозданова, Е. Българската народност през XVII век. Демографско изследване. С., 1989 – в българските земи градското население е едва 4%, а българите славяни са ангажирани главно с аграрна дейност.

⁷ Митев, Пл. Цит. съч.; Murphey, R. Patterns of Trade along the Via Egnatia in the 17th Centuries. – The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380 – 1699). Ed. E. Zachariadou. Rethymnon, 1996; Панова, Сн. Сведения в Държавните архив на гр. Клуз за търговията между българските земи и Трансилвания през XVII в. – Изв. на държ. архиви (ИДА), 32, 1976, с. 165.

⁸ Гандев, Хр. Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в. – Във: Гандев, Хр. Проблеми на Българското възрождане. С., 1976; Панова, Сн. Българските търговци...; Stojanovic, T. Цит. съч., с. 281; Tabak, F. Local Merchants in Peripheral Areas of the Empire. The Fertile During the Long 19th Century. – Review, Vol. XI, 2, 1988, 179–182.

the archival collections of the Oriental department of the National Library “St. St. Cyril and Methodius”.

In the studied *sicils* the palette of the treated trade problems seems poor. A fragment of a *sicil* from Sofia S149 of years 1682/3, for example, contains only records of *kadi* cases – 316, of which only two can be related directly to commercial relationships. In a *sicil* from Rouse R1 of years 1657/8 there are 217 documents of central authorities and the local *kadi*, two of which were used in evidence of big loans and might be related to our problem. In two *sicils* from Hadjioglu Pazardzhik of 1739/40 and 1787/91 there are, respectively, 238 documents, 109 of which are on private legal problems, and other 407 documents, 165 of which are sultan ones. Most of the documents are connected with state supplies, and private trade is presented by only two investigations of a disappeared merchant and a disappeared *celeb*.⁹ Doing business deals in court; registering trade companies and legal settling of trade problems were not frequent. For example, in one of the documents a resident of Constantinople – Ishak son of Kordol, *yahudi*, and a resident of Sofia – Aron son of Abraham, *yahudi*, declared in the court of Sofia that for two years they had had a trade company in which each one of them had participated with one half of the capital (*sermaye*) in order to trade with Venice. At that moment they shared the profit, and none of them owed money to his partner; year 1618.¹⁰ What predominate are examples of breaking such trade companies – either due to disloyalty, or due to a partner’s death. In Sofia on 24 February 1684 reconciliation (*sulh*) was registered between Samuil son of Jasaf, a Jew from Istanbul *cemaat*, and Rabie *hatun*, wife of the dead Ramazan Yazıcı from Karagoz bey *mahalle* in Sofia. The 305-*guruş* debt of the deceased person Samuil is liquidated for 55 *guruşes*.¹¹

However, it seems that cases of robberies and murders of merchants, referred to the Sublime Porte or the *vali/sancakbeği divan*, are found in *kadi* books from the relevant territories more often than cases that are directly related to trade problems. By the way, in the *sicils* there are a great number of documents connected with “state trade” in the Ottoman Empire, but this is not the subject matter of this research.

“Minorities” – *zimmi* – in Rumeli had the possibility to maintain autonomous courts that dealt with trade problems as well. This is quite well reflected on by Dubrovnican documents.¹² The rabbi controlled, arbitrated the trade activities

⁹ Димитров, Стр. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. С., 1981, с. 193, 43, 184.

¹⁰ OrO, S 308, p. 2, doc. I.

¹¹ OrO, S149, fol. 7-a, doc. IV.

¹² Стисаревска, Й. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество XV–XVI в. – Истр. прегл. (ИПр), 1973, № 2; *eadem*. Права на дубровничаните в българските земи под османска власт XV–XVI в. – ИПр, 1975, № 4, 33–34; *eadem*. По въпроса за наследствените права на дубровничаните в българските земи през XV в. – ИДА, 64, 1992, 296–299; *eadem*. Дубровнишката колония в София през XV–XVI в. според новооткрити документи. – Във: Из историята на търговията..., с. 13; *eadem*. За вноса и пласмента на италианска манифактура в българските земи от 80-те години на XV до 30-те години на XVI в. според дубровнишки извори. – ИДА, 51, 1986, с. 293, 311; *Spisarevska, I. De l’activite` des associations*

2. Изворите

Изворите на изследването са изключително османски. Привлечени са тапу-тахрир и джизие регистри, но най-вече „текстови“ документи от сиджилите и от архивните колекции на Ориенталския отдел на НБКМ.

В разглежданите сиджили палитрата от третираните търговски проблеми е бедна. Фрагмент от софийски сиджил S149 от 1682/3 г. например включва само протоколи на кадийски дела – 316, от които едва два могат да се отнесат пряко към търговски отношения. В сиджил от гр. Русе R1 от 1657/8 г. има 217 документа на централната власт или на местния кадия, от които два са за големи заеми и евентуално биха могли да се свържат с нашия проблем. В два сиджила от Хаджиоглу Пазарджик от 1739/40 и 1787/91 г. фигурират съответно 238 документа, от които 109 по частно-правни проблеми, и 407 документа, от тях 165 султански. Значителна част от документите са свързани с държавни доставки, но частната търговия е представена само с две разследвания на изчезнали търговец и джелеп⁹. Рядкост са сключване на търговски сделки пред съда, регистриране на търговски сдружения и съдебно уреждане на търговски проблеми. Например жителят на Константинопол, евреинът Исхак, син на Кордол, и жителят на София, евреинът Арон, син на Аврахам, заявяват пред софийския съд, че от две години са имали сдружение, в което всеки е участвал с по една втора от капитала (*sermaye*), за да търгуват с Венеция. Понастоящем си поделят печалбата и нямат дългове един към друг; 1618 г.¹⁰ Преобладават примерите за разваляне на подобни сдружения – поради некоректност или смърт на една от страните. В София на 24 февруари 1684 г. е регистрирано помирение между евреина от истанбулския джемаат Самуил, син на Ясаф, и Рабие хатун, съпруга на починалия Рамазан Язджъ от махала Карагъоз бей, София. Срещу 55 гроша се урежда дългът на покойния от 305 гроша¹¹.

В кадийските книги обаче най-често откриваме дела за грабежи и убийства на търговци, отнесени до Високата порта или валийския/санджакбейския диван, но не и дела директно по търговски проблеми. Впрочем в сиджилите има множество документи, свързани с „държавната търговия“ в Османската империя, която не е обект на настоящото изследване.

„Малцинствата“ – зимми в Румелия имат възможност да поддържат свои автономни съдилища, които разглеждат и търговски проблеми. Сравнително добре е отразено това в документацията на дубровничани¹². Рави-

⁹ Димитров, Стр. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. С., 1981, с. 193, 43, 184.

¹⁰ ОрО, 308, с. 2, док. I.

¹¹ ОрО, S149, л. 7-а, док. IV.

¹² Стисаревска, Й. За правния режим на дубровнишките колонии в българските земи под османско владичество XV–XVI в. – Истр. прегл. (ИПр), 1973, № 2; *същата*. Права на дубровничаните в българските земи под османска власт XV–XVI в. – ИПр, 1975, № 4, 33–34; *същата*. По въпроса за наследствените права на дубровничаните в българските земи през XV в. – ИДА, 64, 1992, 296–299; *същата*. Дубровнишката колония в София през XV–XVI в. според новооткрити документи. – Във: Из историята на търговията..., с. 13; *същата*. За вноса

of the Jewish, presented in so called responds of the 16th and the 17th centuries, connected with Rumeli. They show the enforcing of 13 kinds of contracts, including contracts for establishing commercial partnerships (general partnerships, limited joint-stock companies etc.), insurance companies and carter companies, credit forms such as a note of an order, a bill (of exchange), an exchange, a discount, drafts; conducting a large number of lawsuits for carrying out, devolving and clearing off liabilities, for securing wills, delegation, a warrant, authorization, against deception and for fixing up quarrels between partners. There are not any published (private) commercial archives of individual merchants or of Jewish trading companies from central Rumelia.¹³ The church councils (courts) of the Greeks were able to regulate also commercial relationships between the community members. There are very few documents of before the 19th century that show similar practice among the Orthodox people. However, there are quite many documents of Greek trading communities outside the borders of the Ottoman state which were of Balkan origin and carried on trade with it. The large number of similarities in the social, economic and legal context of these Balkan merchants' activities, as well as similarities in the formal characteristics of the documents that they were using, allows a single, carefully selected examples to present of the functioning of the autonomous church legal bodies of minorities as commercial ones. Some commercial archives of individual merchants or companies, operating mainly outside the empire, in Greek and/or Bulgarian languages are also known.¹⁴ There are published neither documents of Armenian courts on Bulgarian territories with commercial jurisdiction, nor private commercial archives. However, there

commerciales de Raguse (Dubrovnik) dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siecles. – Bulg. Hist. Rev. (BHR), 1974, № 2; *Сакъзов, Ив.* Op. cit., I–IV, 11, 25, 33; *idem.* Търговията на България с Анкона през XVI и XVII в. по нови извори. – Изв. на Ист. дружество (ИИД), 9, 1929, 8, 43, 91; *Vetcheva, E.* Les associations commerciales des habitants de Dubrovnik dans les terres bulgares durant les XVIIe – XVIIIe siecles (structure et organization). – Etudes Historiques, IX, 1979.

¹³ Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVI–XVII в. Състав. *А. Ханаел и Ел. Ешкенази.* Т. 1–2. С., 1960; *Аврамов, Л., С. Розанес.* Договорите ред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – Год. на обществено-културните и просветни организации на евреите в Република България (ГОКПОЕРБ), 23, 1988; *Ibid:* Договор за дружество при евреите през XVI и XVII в. по българските земи. – ГОКПОЕРБ, 24, 1989; *Ibid:* Гражданско-правни институти сред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – ГОКПОЕРБ, 22, 1987; *Панова, Сн.* Търговска и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ИПР, 1967, № 3, 32–36, 49–51; *eadem.* За приложението на търговското право в Османската империя (Европейския югоизток) през XVI–XVII в. – Год. на общественокултурните и просветни организации на евреите в Република България, 21, 1986.

¹⁴ *Тодорова, О.* Православната църква и българите, XV–XVIII век. С., 1997, 162–177; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991, с. 17, 18, 58–59, 74, 76–77, 91, 94, 130–131, 137, 156, 161, 292, 297–316, 396–397; *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., 146 – 148; *Панова, Сн.* За Чипровските търговци. – In: 300 години Чипровско въстание. Ред. *В. Паскалева.* С., 1988, с. 49; *eadem.* Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. С., 1996; *Телбизов, К.* Българските търговски колонии в Трансилвания през XVIII в. С., 1984; *Мутев, Пл.* Op. cit.; Семейен архив Хаджитошеви. Т. 1. Състав. *К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова, Е. Павлова-Харбова, В. Харизанов.* С., 1984, 311 – 340.

нът упражнява контрол, арбитраж върху търговската дейност на евреите, отразени в т.нар. респонзи от XVI и XVII в., свързани с Румелия. Те показват прилагането на 13 вида договори, вкл. за основаване на търговски дружества (събирателни, командатни и др.), за застраховка и превозвачни, кредитни форми като запис на заповед, полица, камбио, дисконт, менителници; водене на голям брой дела по изпълнение, прехвърляне и погасяване на задължения, по обезпечаване на завещания, представителство, пълномощно, мандат, срещу измама и по спорове между съдружници. Не са оповестени обаче търговски архиви на отделни търговци или на еврейски търговски компании от Централна Румелия¹³. Църковните съвети (съдилища) на гърците са били в състояние да регулират и търговските отношения между членовете на общностите. Разполагаме с ограничен брой документи отпреди XIX в., свидетелстващи за подобна практика сред православните. Немалко са обаче документите на търговските общности на гърци извън границите на османската държава, които са от балкански произход и търгуват с нея. Множеството прилики в социалния, стопанския и юридическия контекст на дейността на тези балкански търговци, както и във формалните характеристики на ползваните от тях документи, позволява с единични, внимателно подбрани примери да представим функционирането на автономните църковни съдебни органи на малцинствата като търговски. Известни са и някои търговски архив на отделни търговци на гръцки и български език¹⁴. Не са обявени документи за арменски съдилища в бъл-

и пласмента на италианска манифактура в българските земи от 80-те години на XV до 30-те години на XVI в. според дубровнишки извори. – ИДА, 51, 1986, с. 293, 311; *Spisarevska, I.* De l'activite' des associations commerciales de Raguse (Dubrovnik) dans les terres bulgares aux XVe et XVIe siecles. – Bulg. Hist. Rev. (BHR), 1974, № 2; *Сакъзов, Ив.* Цит. съч., I–IV, 11, 25, 33; *същият.* Търговията на България с Анкона през XVI и XVII в. по нови извори. – Изв. на Ист. дружество (ИИД), 9, 1929, 8, 43, 91; *Vetcheva, E.* Les associations commerciales des habitants de Dubrovnik dans les terres bulgares durant les XVIe – XVIIIe siecles (structure et organization). – Etudes Historiques, IX, 1979.

¹³ Еврейски извори за обществено-икономическото развитие на балканските земи през XVI–XVII в. Състав. *А. Ханаел* и *Ел. Ешкенази*. Т. 1–2, С., 1960; *Аврамов, Л., С. Розанес.* Договорите ред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – Год. на обществено-културните и просветни организации на евреите в Република България (ГОКПОЕРБ), 23, 1988; *същият.* Договор за дружество при евреите през XVI и XVII в. по българските земи. – ГОКПОЕРБ, 24, 1989; *същият.* Гражданско-правни институти сред евреите от балканските и българските земи през XVI–XVII в. – ГОКПОЕРБ, 22, 1987; *Панова, Сн.* Търговска и финансова дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ИПр, 1967, № 3, 32–36, 49–51; *същата.* За приложението на търговското право в Османската империя (Европейския югоизток) през XVI–XVII в. – Год. на общественокултурните и просветни организации на евреите в Република България, 21, 1986

¹⁴ *Тодорова, О.* Православната църква и българите, XV–XVIII век. С., 1997, 162–177; *Маслев, Ст.* Търговията между българските земи и Трансилвания през XVI–XVII в. С., 1991, с. 17, 18, 58–59, 74, 76–77, 91, 94, 130–131, 137, 156, 161, 292, 297–316, 396–397; *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., 146–148; *Панова, Сн.* За Чипровските търговци. – Във: 300 години Чипровско въстание. Ред. *В. Паскалева*. С., 1988, с. 49; *същата.* Български търговски компании на австрийския пазар през XVIII в. С., 1996; *Телбизов, К.* Българските търговски колонии в Трансилвания през XVIII в. С., 1984; *Митев, Пл.* Цит. съч.; *Семеен архив Хаджитошеви*. Т. 1. Състав. *К. Възвъзова-Каратеодорова, З. Маркова, Е. Павлова-Харбова, В. Харизанов*. С., 1984, 311–340.

are such documents of Armenian colonies in Europe that show a well developed practice.¹⁵

The said above allow us to assume that “minority” merchants could have solved their problems on the basis of what was accepted in the Empire as an *adet*, and among each particular group was considered to be religious law, before their corporative, or – which is the same – religious courts, but not in kadi court. If we assume that “minority merchants” were played a significant role in long-distance Ottoman trade, then the presence of their religious courts might be an answer to the question why a merchant did not need the *kadı* court every day. The absence of institutions in Rumeli that had to keep corporative information seems to be one of the reasons for having now very few documents of “minority” courts on commercial problems, which does not allow us to judge about their real number in the past.

However, what impresses researchers is the shortage of institutions for servicing trading activities by using like autonomous, corporative structures as well as (before the middle of the 19th century) by state courts. The network of shariat courts, which was relatively well developed in Rumeli and had representative units practically in every town, did not perform similar functions on any significant scale. The courts of individual confessions did not have universal legal-commercial functions, either. They did their duties in the limited parameter of the status of *müstemin* (the consolation courts and the colonies were able autonomously to solve the problems between their members only, but not between their members and other merchants).¹⁶ Outside the Ottoman Empire different Balkan communities also worked as ethno-territorial colonies with legal functions with respect to their community members only.

2. Participants on each particular level of trading activity in the Ottoman state¹⁷

The definition of the term “merchant”¹⁸ in a society, market and time is supposed to bear in mind the wide range of activities and business roles according to the goods that are traded, according to the size of the mobilized

¹⁵ Григориан. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска, XVI–XVII вв. – Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы (ВИИ-НЮВЦЕ). Т. 1. М., 1964; Грабовецкий, Б. Армянская колония в Снятыне. – Вьв: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев, 1965; Кульчицкий, В. Армянский “судебник” Гоша и эго пременение во Львове. – Вьв: Исторические связи...

¹⁶ By the way, this is considered to have been the source of ethno-division in trade. See: Rozen, M. Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the 18th c.: The Jews of Salonika and the European Presence. – Revue des Etudes Juives. Vol. CXLVII (3–4), 1988.

¹⁷ For the level of the trade activity see: Faroqhi, S. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia. Cambridge, 1984; Islamoğlu, H., C. Keyder. The Ottoman Social Formation. – In: Asiatic Mode of production. Ed. A. M. Bailey. J. R. Llobera. London, 1981; Георгиева, Цв., Н. Генчев. История на България XV–XIX в. С., 1999, 134–156; Митев, Пл. Op. cit.

¹⁸ Бродел, Ф. Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II. Книга първа. С., 1998, с. 311, 430, 527; Панова, Сн. Български търговски компании на австрийския пазар. С., 1996, с. 217.

гарските земи с търговски задачи или частни търговски архиви. Такива обаче са известни от арменските колонии в Европа, които демонстрират развита практика¹⁵.

Казаното позволява да се предположи, че „малцинствените“ търговци биха могли да решават своите проблеми на базата на това, което в империята се приема като *адет*, а в средата на отделните групи е възприемано като религиозно право, пред своите корпоративни или, което е същото – религиозни съдилища, а не пред кадийския съд. А ако приемем, че „малцинствените“ търговци са мнозинство в османската търговия на далечни разстояния, тогава може би наличието на религиозни съдилища е едно от обясненията защо търговецът няма ежедневна нужда от кадийския съд. Липсата в Румелия на институции, които да съхраняват корпоративна документация, изглежда пък е сред причините да разполагаме днес с ограничен брой документи на „малцинствените“ съдилища по търговски въпроси, които не позволяват да съдим за реалното им количество в миналото.

Налага се обаче впечатлението за дефицит на институции за юридическо обслужване на търговската дейност както чрез автономни, самодейни, корпоративни структури, така и (преди втората половина на XIX в.) посредством държавни съдилища. Мрежата от шериатски съдилища, сравнително равномерно развита в Румелия с представителни звена практически във всеки град, не поема подобни функции в по-голям мащаб. Универсални съдебно-търговски функции нямат и съдилищата на отделните конфесии, които действат в ограничени периметър на статута *мюстемин* (консолските съдилища и колонии могат автономно да решават проблемите между своите членове, но не и с други търговци)¹⁶. Извън османската граница общностите на различни групи балканци също функционират като етно-териториални колонии със съдебни функции само по отношение членовете на своята общност.

¹⁵ Григориан. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска, XVI–XVII вв. – Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы (ВИИНЮВЦЕ). Т. 1. М., 1964; *Грабовецкий, Б.* Армянская колония в Снятыне. – Във: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Киев, 1965; *Кульчицкий, В.* Армянский „судебник“ Гоша и эго пременение во Львове. – Във: Исторические связи...

¹⁶ Впрочем последното се смята за източник на етноразделение в търговията. Вж.: *Rozen, M.* Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the 18th c.: The Jews of Salonika and the European Presence. – *Reviue des Etudes Juives*. Vol. CXLVII (3–4), 1988.

capital, according to the degree in which the contours of this class are “had received legal confirmation “ from the state / political power, of the corporate regulation and from the international legal framework of the trading business. Jacques Le Goff in his work for the trade in late medieval Europe had distinguished: small representatives of the estate (vender merchants, usurers of weekly rates, Lombardi / kaorsin giving loan against pledge, shroff/ moneychanger, changing currencies and lending money) or major retailers, “patricians among merchants” (so called negociatores, mercatores, grosisti, now-a-days called businessmen, who had the scope and versatile of interests, had been involved with commercial and financial activities, speculation, investments in real estate and land or more merchants and bankers cambium). There were vendors with moderate or great importance, specialized or random, independent or dependent of the feudal or religious institution. Le Goff makes an important distinction between the itinerant merchant, sank in the dust of endless roads and settled one, who would manage the affairs of his office due to more advanced techniques, complex network of collaborators (the author called this organization and method of the trade), whose product comes with a foreign merchant¹⁹.

H. Inalcik distinguishes two classes of Ottoman merchants too: those dealing with local products and with products of the craft guilds and have lower status; those who pursue the caravan and sea trade (*tücar* and *bazergân*), unlimited by *ihtisab*, being rich from the trade and from credit operations, as well as from manufacturing of silk²⁰. Indeed, empirical observations on the organization of the business of collecting, transporting and distribution of materials and goods in the Ottoman conditions, allow us to distinguish merchants operating at different distances²¹. The criterion is not as foreign and irrelevant to this subject. The Ottoman regulation, which in the scientific literature had been put under great attention²², can be easily differentiated by the criterion that comes from the distance of the transportation of goods and the impact of international regulation of commercial activity on the Ottoman subjects. It may be mentioned the distinction between sea and land trade (essential in defining the Levantine and Oriental Trading)²³ as well.

¹⁹ Лъво Гоф, Ж. Търговци и банкери през Средновековието. С., 1999, 16–17, 32–34.

²⁰ Иналджък, Х. Османската империя. Класическият период 1300–1600. С., 2002, с. 160.

²¹ Murphey, R. Patterns of Trade..., 172–174 The author draws attention to the transport factor and the enormous possibilities of the Ottomans to mobilize transport animals for caravan transport of goods, prices of the transport, etc., such distinction in the Greek merchants and its importance for the growth of their class also makes: Balta, E. The Exploitation of Otherness in the Economic Advancement of the Rum Millet. – О Еравист, 24, 2003, 140–141.

²² Мартран, Р. (ред.) История на Османската империя. С., 1999, с. 223; see also the paragraph for the “greater trade”, с. 234, 349–352.

²³ Панова, Сн. Български търговски..., 8–10; Паскалева, В. Левантинската търговия на Триест през XVIII–XIX в. (с оглед на Балканите). – Във: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. В. Паскалева. С., 1978, с. 229.

2. Участници на отделните нива на търговска активност в османската държава¹⁷

Дефинирането на понятието търговец¹⁸ в дадено общество, пазар и време предполага да имаме предвид богата палитра от дейности и стопански роли според стоките, с които се търгува, според големината на мобилизирания капитал, според степента, в която контурите на тази класа са „получили юридическо потвърждение“ от държавата/политическата власт, от корпоративния регламент, както и от международно-правната рамка на търговския бизнес. В разказа на Жак льо Гоф в късно средновековната търговия на Европа се разграничават: дребните представители на съсловие (амбулатнтни търговци, лихвари на седмични лихва, ломбарди/каорсин, даващ заем срещу залог, сараф, обменящ валути и даващ заеми) или големите търговци, „патриции сред търговците“ (т.нар. *negociatores*, *mercatores*, гросисти, по днешному бизнесмени с размах и многоопосочност на интереса, ангажирани с търговска и финансова дейност, спекула, инвестиции в недвижими имоти и земя или още търговци-банкери камбисти). Има търговци със скромно или голямо значение, специализирани или случайни, независими или подвластни на феодала или на религиозна институция. Важно разграничение, което прави Льо Гоф е между странстващия търговец, потънал в прахоляка на неизбродните пътища, и уседналия, който ще ръководи делата си от своята кантора благодарение на по-усъвършенстваните техники, комплексна организация и мрежа от сътрудници (авторът нарича това организация и метод на търговията), при когото стоката идва с чуждестранен търговец¹⁹.

И Х. Иналджък разграничава два класи османски търговци: тези, които се занимават с местна продукция и с продукция на гилдиите и са с по-нисък статус; тези, които осъществяват керванна и търговия по море (туджар и базергян), неограничени от ихтисаб, богати от търговия и от кредитни операции, както и от производството на коприна²⁰. Действително емпирични наблюдения върху организацията на търговската дейност по събиране, транспортиране и дистрибутиране на суровини и стоки в османски условия позволяват да се разграничат търговци, действащи на различни разстояния²¹, при които ясно се очертават статусни специфики. А именно това са: локал-

¹⁷ За нивата на търговска активност вж.: *Faroqhi, S. Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*. Cambridge, 1984; *Islamoğlu, H., C. Keyder. The Ottoman Social Formation*. – In: *Asiatic Mode of production*. Ed. *A. M. Bailey. J. R. Llobera*. London, 1981; *Георгиева, Цв., Н. Генчев*. История на България XV–XIX в. С., 1999, 134–156; *Mutef, Пл*. Цит. съч.

¹⁸ *Бродел, Ф.* Средиземно море и Средиземноморският свят по времето на Филип II. Книга първа. С., 1998, с. 311, 430, 527; *Панова, Сн.* Български търговски компании на австрийския пазар. С., 1996, с. 217.

¹⁹ *Льо Гоф, Ж.* Търговци и банкери през Средновековието. С., 1999, 16–17, 32–34.

²⁰ *Иналджък, Х.* Османската империя. Класическият период 1300–1600. С., 2002, с. 160.

²¹ *Murphey, R. Patterns of Trade...*, p. 172–174 – авторът обръща внимание на транспортния фактор и огромните възможности на османците да мобилизират транспортни животни за керванен превоз на стоки; на цени на превоза и пр.; такова разграничение при гръцките търговци и значението му за израстване на тяхната класа прави и: *Balta, E. The Exploitation of Otherness in the Economic Advancement of the Rum Millet*. – *O Epaνιστ*, 24, 2003, p. 140–141.

2.1. Merchants in international trade in the present-day Bulgarian lands in reality were **Dubrovnikans and Acem tüccars**. (See item 3) However, in the Ottoman documents of the 17th-18th centuries there is no information about **foreign European colonies or consulates** in Bulgarian towns – the ones that were not, actually, established here until the 19th century.²⁴ Western European merchants *müstemin* – subjects of a foreign country, according to *ahdnames/capitulations*, seem to have appeared sporadically at some fairs and operated mostly on the southern periphery of the investigated region, predominantly in particular ports. In the interior they worked using a network of jobbers.²⁵

In the Ottoman documents of the subject region we find information about **envoys of European countries** passing across the country: arranging their transportation, accommodation, and escort.²⁶ For example an order to provide carts for two cases of the *kapı kehaya* of the envoy (*elçi*) of the “German king” (*nemçe kraliçe*) traveling to Istanbul via Nish, Plovdiv, Edirne; year 1722. Some of the problems, put by the *elçis*, suggest that they might have had certain business interest in the region. For example in 1686 the ambassador of Transylvania (*Erdel elçisi*) complained in an *arz* about local authorities, who had made him pay *gümriük* for his belongings and for the presents that he had carried.²⁷

The countries from Central and Eastern Europe were among the pioneers that had received capitulations, but in the 17th and the 18th centuries they had to fight for real preferences in order to catch up with the new “champions” from Western Europe. In the sicils of the 17th-18th centuries we rarely find documents about merchants from Poland, Austria, and Russia.²⁸ At that time their presence (especially

²⁴ Георгиева, Цв. Френската политика и българите в началото на XVIII в. – ГСУ, Ист. фак. (ИФ), 69, 1977; *eadem*. Един документ за френско търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в. – Изв. Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“ (ИНБКМ), 16 (22), 1981; Мутев, Пл. Първият опит за откриване на руско консулство в българските земи – във Варна или в Силистра. – ИПР, 1991, № 8; *Idem*: Френската левантийска търговия и българските земи през XVIII в. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 7. С., 1989, 209–210; *Idem*: Френски проекти за консули във Видин или Русе, 1741 или в Пловдив – 1747 г. *idem*. Търговията на Холандия с Османската империя през XVII–XVIII в. и българските земи. – Векове, 1988, № 4; Заборовский, Л. Экономические связи России с Балканами в первой половине XVII в. – Във: Связи России с народами Балканского полуострова. М., 1990, 142–143, 184; Первенцев, А. Из истории консульской службы России XVIII века. – Вопросы истории, 1985, № 8, 165–166.

²⁵ Мутев, Пл. Френската левантийска..., с. 211; *idem*. Търговията на Холандия..., 50–51.

²⁶ For example for providing the Polish delegations: OrO, OAK 12/72, 1707 г., OAK 7/44, 1712; English and Netherlandish ambassadors : R2, f. 96-a, doc. I and 101-a, doc. I, 1698; for English – OAK 2/26, without data; for Netherlandish Ambassador : S22, p. 12, doc. I, 1727; Hungarian (*elç-i inguruz*): OAK 13/4; 1720; OAK 2/20; for “*nemçe*” (possibly Austrian) ambassador – S21, p. 5, doc. I and II; for passing of “*elç-i inguruz*” – R2, fol. 43-a, doc. II; for passing of Russian ambassador: in 1699 OAK 32/69, OAK14/7, in 1703 OAK14/86, in 1712 – OAK32/85, 1723 OAK32/44; Димитров, Стр. Цит съч., с. 88, 90, 91–95, 122–123, 123, 354, 355 and so on. See: Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на НБКМ. Състав. М. Михайлова-Мръвкарлова. С., 1974.

²⁷ OrO, S269, fol. 2-b, doc. IV; R3, f. 43-b, doc. I.

²⁸ Россия, Польша и Причерноморье, XV–XVIII в. М., 1979, с. 364; Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПР, 1959,

ни търговци, търговци на далечни разстояния и международни търговци. Критерият не е толкова външен и нерелевантен по отношение на поставената тема. Османският регламент, на който в научната литература с е отделя голямо внимание²², може да бъде лесно диференциран именно по критерия, идващ от разстоянието на пренасяне на стоките и влиянието на международния регламент на търговска активност върху османските поданици. Може да се спомене разграничението между морска и сухопътна търговия (съществено и при дефинирането на левантинска и ориенталска търговия).²³

2.1. Търговци в международната търговия в днешните български земи са всъщност **дубровничани и аджем туджари** (вж. и т. 3). Но в османските документи от XVII–XVIII в. не се срещат сведения за **чужди европейски колонии или консулства** в българските градове, каквито действително не се установяват тук до XIX в.²⁴ Западноевропейски търговци *мюстемин* – поданици на чужда държава по *ахднаметата*/капитулации изглежда се появяват спорадично на някои панаири, присъствали са главно по южната периферия на разглеждания регион, най-вече в определени пристанища, а своята дейност във вътрешността осъществяват чрез мрежа от посредници²⁵.

В османските документи за региона попадаме на сведения за преминаващи **пратеничества на европейски държави**: уреждане на транспортирането им, настаняване, охрана²⁶. Например заповед да се осигурят коли за два сандъка вещи на капукехаята на пратеника (*elçi*) от „немския крал“ (*netçe kralıçe*), пътуващ през Ниш, София, Пловдив, Одрин за Ис-

²² *Мартран, Р.* (ред.) История на Османската империя. С., 1999, с. 223, вж също параграф за „голямата търговия, с. 234, 349–352.

²³ *Панова, Сн.* Български търговски..., 8–10; *Паскалева, В.* Левантинската търговия на Триест през XVIII–XIX в. (с оглед на Балканите). – Във: Из историята на търговията в българските земи през XV–XIX в. Ред. *В. Паскалева*. С., 1978, с. 229

²⁴ *Георгиева, Цв.* Френската политика и българите в началото на XVIII в. – ГСУ, Ист. фак. (ИФ), 69, 1977; *същата*. Един документ за френско търговско проникване в българските земи през втората четвърт на XVIII в. – Изв. Нар. библ. „Св. св. Кирил и Методий“ (ИНБКМ), 16 (22), 1981; *Митев, Пл.* Първият опит за откриване на руско консулство в българските земи – във Варна или в Силистра. – ИПр, 1991, № 8; *същият*. Френската левантийска търговия и българските земи през XVIII в. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Т. 7. С., 1989, 209–210; *същият*. Френски проекти за консули във Видин или Русе, 1741 или в Пловдив – 1747 г.; *същият*. Търговията на Холандия с Османската империя през XVII – XVIII в. и българските земи. – Векове, 1988, № 4; *Заборовский, Л.* Економическите връзки на Балканите в първата половина на XVII в. – Във: Връзки на Русия с народите на Балканския полуостров. М., 1990, 142–143, 184; *Первенцев, А.* Из истории консульской службы России XVIII века. – Вопросы истории, 1985, № 8, 165–166.

²⁵ *Митев, Пл.* Френската левантийска..., с. 211; *същият*. Търговията на Холандия..., 50–51.

²⁶ Напр. за осигуряване на делегации на: Полша: ОрО, ОАК 12/72, 1707 г., ОАК 7/44, 1712 г.; английска и нидерландска: R2, л. 96-а, док. I и 101-а, док. I, 1698 г.; ОАК 2/26, без дата; S22, с. 12, док. I, 1727 г.; ОАК 2/20; немски (*netçe*), вер. австрийска – ОрО, S21, с. 5, док. I и II; унгарска (*elç-i inguruz*): ОАК 13/4; 1720 г.; R2, л. 43-а, док. II; руска ОАК 32/69, 1699 г., ОАК 14/7, 1703 г.; ОАК 14/86, 1712 г.; ОАК 32/85, 1723 г.; ОАК 32/44; *Димитров, Стр.* Цит. съч., с. 88, 90, 91–95, 122–123, 123, 354, 355 и др. Вж. и: Опис на турски документи за Русия, Полша и Чехия, запазени в Ориенталския отдел на НКМ. Състав. *М. Михайлова-Мръвкарлова*. С., 1974.

the presence of Russian merchants) to the south of the Danube was risky and it seemed like it was a rarely undertaken adventure. It is considered that the Ottoman's reluctant to trust the subjects of the hostile countries with which it fought²⁹, which determined the necessity to use local Rumeli traders.³⁰ The Armenians, the Greek, the Jewish, who, according to T. Stojanovic, formed small protectionist-production enterprises, worked on the edge of home and foreign trade both on the Ottoman and foreign territories.³¹ However, on the Balkans they often "hid" the foreign flag not to provoke the local authorities and the Muslims. South of the Danube they felt themselves more comfortable in the costume of an Ottoman zimmi, speaking Turkish language. In fact, the treaties negotiated by the Ottoman diplomatic partners from this region were operating to the favour of Balkan merchants, who either in their capacity of Ottoman subjects – intermediaries of foreigners or as people with foreign citizenship were involved in the relations of the Ottoman economy with the countries of Central and Eastern Europe. For example a firman of 1745 to the Rumelian vali, issued an arz of the kapikethüdası of the "Hungary king" (*macariçe kraliçesi*): Dimitro Iskephar, a merchant from Erdel (Transylvania), gave 65 *kises akçes* with a receipt *temessüks* to zimmi Mihali son of Hristo, Konstantin Shuguna and Nikor Mihali, who traveled to Nish, Sofia and Nikopol. The zimmi were summoned to the capital, because their accounts (*harç ve masraf*) and their spending papers had not been checked by that moment, and because they had to be checked before the divan.³² The great amount of money that was discussed, apparently, required dealing with the problem in the divan as, by the way, the capitulations stipulated, and as was the custom of settling the arguments about handsome sums of money between Ottoman subjects and foreigner *müstemin*.³³

Thus the northern border of the Ottoman's was crossed by foreign merchants (often with Balkan origin) who did not have colonies or a consulate office to rely on. However, they had to be in contact with Ottoman functionaries, had to prove duties, paid in a third place. They were at real risk of bandit (*haidouk*) attacks and corruption practices of Ottoman provincial officials. It is no chance that all the Ottoman *ahdnames* were, more or less explicitly, addressed to the local authorities.³⁴

№ 6; see for the earliest period, before the 17th c.: *Panaite, V.* Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman Polish Treaties. – *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, T. 32, 1994, 3–4; *Kolodziejczyk, D.* Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 15th – 18th c. Brill – Leiden – Boston – Köln, 2000; *Михнева, Р.* Някои нови моменти в търговията между Балканите и Северното Причерноморие (средата на XVII – средата на XVIII в.). – ВЪВ: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 4. Велико Търново, 1995; *Заборовский, Л.* *Op. cit.*, p. 148.

²⁹ *Braudel, F.* *Op. cit.*, p. 152; *Заборовский, Л.* *Op. cit.*, p. 148. See: Румелийски делници и празници от XVIII в. С., 1978, 322–323.

³⁰ *Мутев, Пл.* Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – ГСУ, ИФ, 88, 1995, с. 70.

³¹ *Stojanovic, T.* *Op. cit.*, p. 267; *Бур-Марковска, М.* *Op. cit.*, 8–9; *Панова, Сн.* Българските търговски компании..., с. 9.

³² OrO, S 312/7, fol. 12-b, doc. I.

³³ *An Economic and Social History...*, p. 303.

³⁴ *Panaite, V.* *Op. Cit.*, p. 264; *Biegman, N.* The Turca-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575–1997) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague – Paris, 1967, p. 69; *Тверитинова, А.* Указ султана Абдул Хаида I по случаю прибытия в Турцию русского купца. – *Ип: ВИИИЮВЦЕ*. Т. 1, с. 300; *Мутев, Пл.* Търговското братство..., с. 74.

танбул в 1722 г. Някои от проблемите, които поставят елчиите, подсказват, че самите те може би са имали известен бизнес интерес в региона. В 1686 г. посланикът на Трансилвания (*Erdel elçisi*) се оплаква с *арз*, че е тормозен от местните власти да заплаща *гюмрук* за своите вещи и подаръците, които носи²⁷.

Държавите от Средна и Източна Европа са сред пионерите, получили капитулации, но през XVII и XVIII в. те трябва да се борят за реални преференции, за да се изравнят с новите „шампиони“ от Западна Европа. В сиджилите от XVII–XVIII в. рядко попадаме на документи за търговци от Полша, Австрия, Русия²⁸. През тези векове появата им (особено на руските) на юг от Дунава е доста рисковано и изглежда е рядко предприемана авантюра, тъй като Османската империя се отнася с недоверие към поданиците на държавите, с които воюва²⁹, и това прави необходимо да ползват посредничеството на местни румелийски търговци³⁰. Арменци, гърци, евреи, които по изрази на Т. Стоянович формират малки протекционирани-производствени предприятия, действат на ръба на вътрешната и външната търговия както на османска, така и на чужда територия³¹. На Балканите обаче те нерядко „скриват“ чуждия флаг, за да не предизвикват локалните власти и мюсюлманите. За тях на юг от Дунава е по-удобен костюмът на османския немюсюлманин (*zimma*), говорещ турски език. Точно в това географско направление османските дипломатически партньори подписват договори фактически в полза на балканските търговци, които като османски поданици – посредници на чужденци или като хора с чуждо поданство поемат в свои ръце връзките на османското стопанство със Средна и Източна Европа. Например ферман от 1745 г. до румелийския валия е издаден по повод на арз на капукетхюдата на „Маджарския крал“ (*macariçe kraliçesi*): Димитро Искефар(?), от търговците на Ердел (Трансилвания), е дал с разписки (*temessük*) на отиващите към Ниш, София и Никопол зимми Михали, син на Христо, Константин Шугуна и Никор Михали 65 кесии акчета. Последните са призовани в столицата, тъй като до момента сметките (*harç ve masraf*) и книгата им за рзходването на сумата не са били гледани и трябва да се видят пред дивана³². Голямата сума,

²⁷ ОрО, S269, л. 2-6, док. IV; R3, л. 43-6, док. I.

²⁸ Россия, Польша и Причерноморье, XV–XVIII в. М., 1979, с. 364; Велики, К. За търговията на българските градове с Австрия в края на XVIII и началото на XIX в. – ИПр, 1959, № 6; вж. за периода преди XVII в.: *Panaite, V. Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman Polish Treaties.* – *Revue des Etudes Sud-Est Europeennes*, Т. 32, 1994, 3 – 4; *Kolodziejczyk, D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations, 15th–18th c.* Brill – Leiden – Boston – Köln, 2000; *Михнева, Р.* Някои нови моменти в търговията между Балканите и Северното Причерноморие (средата на XVII – средата на XVIII в.). – Във: *Българите в Северното Причерноморие*. Т. 4. Велико Търново, 1995; *Заборовский, Л.* Цит. съч., с. 148.

²⁹ Бродель, Ф. Цит. съч., с. 152; *Заборовский, Л.* Цит. съч., с. 148. Вж.: Румелийски делници и празници от XVIII в. С., 1978, с. 322–323

³⁰ *Митев, Пл.* Търговското братство в Нежин и българските земи през XVIII в. – ГСУ, ИФ, 88, 1995, с. 70.

³¹ *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 267; *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., 8–9; *Панова, Сн.* Българските търговски компании..., с. 9.

³² ОрО, S 312/7, а. 12-6, док. I.

Several documents in a sicil show how the Pozharevets agreement was enforced in a particular border region and how provincial Ottoman authorities committed themselves to it. On 3–12 April 1792 in a sicil from Silistra they registered a copy-extract from the Pozharevets agreement (1719/20), which had been made in 1784 upon the request of the ambassador (*elçi*) of the “friendly German (*nemçe*) state”. It reads that, while they were making the copy, the ambassador produced the text of “Belgrade *ahdname*”, corresponding to “Pozharevets commercial capitulations (*ticaret ahdnameis*)”, and that a copy of the “previous year” was consulted (it is not clear whether 1719/20 or 1784 is meant) of a commercial treaty (*ticaret muahid*) with the Russian state. The request from 1784 was made in order to settle some problems of “German *reaya and merchants*” (*nemçe reaya ve tüccarlar*), which were obviously trading in the Ottoman Empire in conformity with the privileges given in 1132/1719–1720. In fact, the firman of 24 February 1784 does not contain the whole text of the Pozharevets agreement, but is an extract of its commercial clauses, and the compilers themselves call it a commercial treaty. Here was written, for example: “*nemçe reaya ve tüccarla*” who were obviously trading in the Ottoman Empire “are at liberty (*serbest*) to import and sell goods”, and to carry on a trade with the Ottoman state, paying *gümruk* of 3% only once and at one place; they do not have to pay “*resm-i hudamiye, reftiye, bac, yask kullu* or other *tekalif s*” etc. It is especially stressed that several people had to be informed about this treaty: the ambassador of the German state, its consuls, and the traveling for making a profit (*kârgezar*) people, as well as the Ottoman military commanding officers on the border. All the necessary activities have to be done in order to place the copies of the royal sultan order at the German state’s disposal. Actually, in confirmation of the quoted document a firman was issued to the vali and the kadi of Silistra. It is especially stressed there that copy of “Pozharevets commercial agreement” (*ticaret muahide*), sealed by *reis-ül kitab* in the relevant *kalem* of *divan-i hümaün*, were sent where they were needed. It is mentioned again that, according to clause 8 of the commented above treaty of 24 February 1784, German merchants had a permission and a patent (*izin ve ruhsat*) to travel around the Ottoman state; 10–19 May 1784.³⁵

Ottoman subjects, carrying on a trade with foreign countries, were Orthodox and Catholic, Albanian, Armenian, Bulgarian, Greek, Wallachian, Jewish, Serbian as well as Muslim.³⁶ Although the Ottoman state did not achieve real application of reciprocity in trade capitulations with England or France, it was more successful with central and eastern European countries.³⁷ It is a generally

³⁵ OrO, R50, f. 54-a, doc. I; see also: OrO, S312/7, f. 11-b, doc. I; *Димитров, Стр.* Op. cit., p. 88, 90, 91–95.

³⁶ *Заборовский, Л.* Op. cit., p. 149; *Panaite, V.* Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th – 17th c.). – In: *Pax Ottomana. Studies in Memoriam prof. dr. N. Göyünç.* Ed. K. Çiçek. Ankara, 2001, 288 – 290; Idem: *Trade...*, p. 270; *Геровский, Ю.* Op. cit., p. 364, 362; *Панова, Сн.* Българските търговски..., 154–158; *Kafadar, A.* Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. – *Journal of Turkish Studies (JTS)*, 10, 1986.

³⁷ *Lamaziere, C.* Les capitulation en Bulgarie. Paris, 1905; *Caleb, A.* Du regime des capitulations en Thracie par rapport a la Bulgarie. Geneve, 1908.

която се обсъжда, очевидно налага третиране на проблема пред дивана, както впрочем се предвижда по капитулациите и при спорове за по-големи суми между османски поданици и чужденци мюстемин³³.

Така северната граница на османците се пресича от чужди търговци (често с балкански произход), които не се опират на колонии и на консулска служба, но им се налага да влизат в контакт с османски функционери, трябва да удостоверят платено на трето място мито, изложени са на реален риск от хайдушки нападения и корупционни практики на османските провинциални чиновници. Неслучайно всички османски *ахднамета* са адресирани повече или по-малко експлицитно към местните власти³⁴. Няколко документа в сиджил демонстрират как се прилага Пожаревацкия договор в конкретен граничен регион и как са ангажирани в това провинциалните османски власти. На 3–12 април 1792 г. в силистренски сиджил е вписан препис-извлечение на част от Пожаревацкия договор (1719/20 г.), изготвен в 1784 г. по искане на посланика (*elçi*) на „приятелската немска (*nemçe*) държава“. Съобщава се, че при изготвянето на преписа посланикът е представил текста на „Белградското *ahdname*“, съответстващо на „Пожаревацките търговски капитулации (*ticaret ahdnamei*)“ и че е бил консултиран и препис от „миналата година“ (не е ясно дали се визира 1719/20 или 1784 г.) на търговски договор (*ticaret muahid*) с руската държава. Искането през 1784 г. е направено, за да се уредят някои проблеми на „немската рая и търговци“ (*nemçe reaya ve tüccarlar*) в съответствие с привилегиите, предоставени през 1132/1719–1720 г. Фактически ферманът от 24 февруари 1784 г. не включва целия текст на Пожаревацкия договор, а е извлечение на търговските му клаузи и самите съставители го наричат търговски договор. Тук четем например, че „*nemçe reaya ve tüccarlar*“, които очевидно са търгували в османската държава, са свободни (*serbest*) да внасят и продават стоката си и да търгуват в османската държава, като плащат еднократно и на едно място 3% *gümrük*, а са свободни от „*resm-i hudamiye, refiye, bac, yasak kullu* и други *tekalif*-и“. Специално се подчертава, че за този договор трябва да бъдат уведомени посланикът на немската държава, нейните консули и движещи се за печалба (*kârgezar*) хора, а също така и османските военни командири по границата. Трябва да се направи необходимо препис на височайшата заповед да се предостави на немската страна. Действително в потвърждение на цитирания документ е издаден ферман до валията и кадията на Силистра. Специално се подчертава, че преписи от „Пожаревацкото търговско споразумение“ (*ticaret muahide*), подпечатани от *reis-ül kitab* в съответния отдел (*kalem*) на султанския диван (*divan-i hümaün*), са разпратени по местата, където е необходимо. Отново се споменава, че съгласно чл. 8. от въпросния договор от 24 февруари 1784 г.

³³ An Economic and Social History..., p. 303.

³⁴ Panait, V. Цит. съч., с. 264; Biegman, N. The Turca-Ragusan Relationship According to the Firmans of Murad III (1575–1997) extant in the State Archives of Dubrovnik. The Hague – Paris, 1967, p. 69; Тверитинова, А. Указ султана Абдул Хаида I по случаю прибытия в Турцию русского купца. – Във: ВИИИЮВЦЕ. Т. 1, с. 300; Мутев, Пл. Търговското братство..., с. 74.

shared view that exactly at these direction Balkan merchants got involved in trade, making use of capitulations/the Ottoman *ahdnames* and privileges given by local authorities. If they did not have such protection, they could rely on a compatriot who was a subject of those countries.³⁸

Ottoman subjects who carried on a long-distance trade or exported goods, had a special status. Non-Muslims paid a duty of 3–5% only once (2–4% for Muslims) at particular places and received a verifying document (*eda tezkeresi*) from local *emins* and tax farmers, so that nobody could make them pay for the second time. After 1691 the receipts (*evrak*) for paid *ciziye* served as “passports” abroad and verified that the respective merchant was an Ottoman subject.³⁹ Here is how those rules had been implemented in practice. In 1722 a collecting duty officer (*gümrük emini*) have requested to be ordered to those non-Muslim merchants (*zimmi tüccar*) and to those merchants, who were coming from Yenişehir, Selânik (Thessaloniki), Doyran, Plovdiv, Tatar Pazardzik with Yenişehir goods, *aba*, *meşin*, *sahtiyân*, salt and who were going to Nish on the German border to carry on a trade in “*dar-ül harb*” (in world of the war, Christian countries), to go through the passage (*derbend*) Bali effendi (now-a-days Kniajevo quarter in Sofia), where *gümrük* was collected. They had to pay it and were not supposed to try to cross the border without paying a duty, saying that they were going to Vidin, or just going round the *derbend*. They had to follow the route and were not allowed to travel to Nish without a firman (something like consignment note).⁴⁰

Other documents also showed how the Ottoman subjects were able to get involved in the international trade. A firman was sent to the *muhafız* in Vidin. The document states that under the protection of the peace treaty (*sulh*) between the two countries – Austria and the Ottoman Empires, merchants (*bazegân*) with goods were coming to the fortresses and the *palankas* in the border region between the two countries (*hudutunda*). They had to have a document (*senet*) from each one of the countries. The order in the fortress of Vidin was similar to the order in the fortresses of Temeşfar and Belgrade: All the foreign traders under the protection of the capitulations (*müstemin kâfiresi*) or Muslim and non-Muslim Ottoman subjects (*ehl-i zimmi ve islam*), traveling by land or by the Danube, as well as the Jewish, coming to the Ottoman Empire *dar-ül islam* or going to trade in the mentioned fortresses abroad (*dar-ül harb*), had to pay *gümrük*. While passing through they had to be checked (*yoklamak*) at the gates of the fortresses mentioned above and had to produce document (*hüccet*).⁴¹ This problem is treated in the same way in another order (*buyurultu*) to Vidin in 1721/22. Merchants from abroad (*dar-ül harb*) who came across the Danube between the bank of Eflâk (Wallachia, today Romania) and Vidin had to go through the customs in Vidin, according to the old law (*kanun*), and to pay duty (*gümrük*). The same was compulsory for local

³⁸ Бур-Марковска, М. Оp. cit., p. 43; Михнева, Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. М., 1985, с. 114.

³⁹ Димитров, Стр. Движението против поголовния данък през 1730–1731 г. – Векове, 1979, № 2, с. 158.

⁴⁰ OrO, S269, f. 47-a, doc. II, III, IV.

⁴¹ OrO, S67, p. 45, doc. I.

немски търговци имат разрешение и патент (*izin ve ruhsat*) да се движат из османската държава; 10–19 май 1784 г.³⁵

Османските поданици, търгуващи с чужбина, са православни или католици, албанци, арменци, българи, гърци, власи, евреи, сърби, както и мюсюлмани³⁶. Ако османската държава не успява да извоюва реално прилагане на реципрочност в търговията по капитулациите по отношение на Англия или Франция, то с по-голям успех тя го прави със средно- и източноевропейските държави³⁷. Именно в тази посока по всеобщо мнение балканските търговци се включват активно в търговията, като ползват и капитулациите/османските *ахднамета* и привилегии, предоставени от местните владетели. А ако няма протекция, могат да разчитат на своя съплеменник, който е тамошен поданик³⁸.

Османските поданици, търгуващи на далечни разстояния или за износ, имат специфичен статут. Немюсюлманите плащат еднократно мито (3–5%, а мюсюлманите – 2–4%) в определени пунктове срещу удостоверителен документ от местните *емини* и откупчици, тъй че да не бъдат тормозени с искане за повторно плащане. След 1691 г. квитанциите (*evrak*) за платено джизие служат зад граница и като „личен паспорт“, удостоверяващ, че съответният търговец е османски поданик³⁹. Ето пример как ставало прилагането на тези правила на практика. По искане на чиновник за събиране на митото (*gümriik emin*) в 1722 г. се заповядва търговците немюсюлмани (*zimmi tüccar*) и тези идващи от Йенишехир (дн. гр. Лариса, Гърция), Солун, Дойран, Пловдив, Татар Пазарджик с йенишехирска стока, *aba, meşin, sahtiyan*, сол, които отиват към Ниш на немската граница, за да търгуват в „*dar-ül harb*“ (в света на войната, християнските страни), да минават през прохода (*derbend*) Бали ефенди (дн. кв. Княжево на София), където се събира мито (*gümriik*). А не под предлог, че ще отидат към Видин или просто, заобикаляйки дербенда, да търсят начин да минат границата, без да платят мито. Не им се разрешава да „излизат от пътя“ и да пътуват към Ниш без ферман (нещо като пътен лист)⁴⁰.

Други документи също показват как османските поданици могат да се включат в междудържавната търговия. До *muhafiz* на Видин е изпратен фер-

³⁵ ОрО, R50, л. 54-а, док. I; вж. също: ОрО, S312/7, л. 11-в, док. I; *Димитров, Стр.* Цит. съч., с. 88, 90, 91 – 95.

³⁶ *Заборовский, Л.* Цит. съч., с. 149; *Panaite, V.* Peace Agreements in Ottoman Legal and Diplomatic View (15th – 17th c.). – In: Pax Ottomana. Studies in Memoriam prof. dr. N. Göyünç. Ed. K. Çiçek. Ankara, 2001, 288–290; Същият. Trade..., р. 270; *Геровский, Ю.* Цит. съч., с. 364, 362; *Панова, Сн.* Българските търговски..., 154–158; *Kafadar, A.* Death in Venice, 1575: Anatolian Muslim Merchants Trading in the Serenissima. – Journal of Turkish Studies (JTS), 10, 1986.

³⁷ *Lamaziere, C.* Les capitulation en Bulgarie. Paris, 1905; *Caleb, A.* Du regime des capitulationsen Thrqie par rapport a la Bulgaris. Geneve, 1908.

³⁸ *Бур-Марковска, М.* Цит. съч., с. 43; *Михнева, Р.* Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII в. Москва, 1985, с. 114.

³⁹ *Димитров, Стр.* Движението против поголовния данък през 1730–1731 г. – Векове, 1979, № 2, с. 158.

⁴⁰ ОрО, S269, л. 47-а, док. II, III и IV.

(verbatim: “coming from this side”, most likely meaning Ottoman territories) merchants and for those who were coming from the “lower ports” (probably, from the lower course of the Danube). However, instead of going through the customs, they had to load their goods on boats and to go directly (probably – going round the customs) abroad (*dar-ül harb*). Besides some *yoldaşes* (probably Janissaries) with their boats (*kayıks*), without permission from the custom officer (*gümrük emin*), ferried over merchants’ goods between Vidin and Wallachia, coming to the bank at secret places. The order was initiated by the tax farmer of the port duty in Vidin, who asked for a firman that had to be sent to the commander of the troops in the region along the Danube (*Tuna Çeribaşı*); 1722.⁴²

Ottoman subjects trading with foreign countries, like their colleagues from the European countries, were able to make use of Ottoman diplomatic envoys as well, following the common practice of combining diplomatic work with exchanging goods under the guise of presents, or, as the Russian used to call it at that time „kaznenaia”, state trade with no duties or with duty concessions at least. They could trade as “trusted” merchants (*hassa tüccarlari*), could be sent to Europe by the royal authorities or by local pashas to buy or sell goods.⁴³ A group of merchants, whose personal status, in the expression of Panaite, forms an interstitial category, were the subjects of tributary states. They were involved both in the international trade and in the trade in the Ottoman regions.⁴⁴

2.2. Participants in interregional Ottoman trade. The merchants on this level, in contrast to the small ones on the local level, were not united in corporations or trade companies. They were favored and had no limits in making a profit. They were also allowed to establish associations, and their work was not limited by the rules of the *hisba* (kind of Muslim moral business code), apart from the cases of trade prohibitions in particular goods.⁴⁵ They did not pay home duties, but a one-time duty on the goods, called sometimes in the sources a *bac*, or, more often, a *gümrük* – non-Muslims paid 3–5% and Muslims paid 2%. All the favored merchants, including *müstemin*, had to pay also extra fees and a *bac* when they engaged in internal commercial operations for which, of course, they had to have

⁴² OrO, S305, f. 22-b, doc. I (published in: Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ). Т. 2. Състав. Б. Цветкова. С., 1971, с. 158) and doc. II.

⁴³ Заборовский, Л. Op. cit.; Bağış, A. Osmanlı Ticaret’inde Gayri Müslimler. Ankara, 1983, 59–61; Pakalan, M. Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. I. İstanbul, 1946, 115–117; Новичев, Т. История Турции. Т. 3. Част 2. Ленинград, 1973, с. 105; Sanda, H. Reya ve Köylü. İstanbul, 1970, 96–99; Gökbilgin, M. Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseslerin ve Teşkilatına Etkileri. – Belleten, 121, Ankara, 1967, s. 111; Faroqhi, S. Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560–1650). – In: Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire. London, 1986, 79–80.

⁴⁴ Panaite, V. Trade and Merchants..., 268–269.

⁴⁵ Inalcık, H. The Hub of the City: the bedestan of İstanbul. – International Journal of Turkish Studies (IJTS), Vol. I, p. 1; *Idem*: Capital Formation in the Ottoman Empire. – Journal of Economic History (JEH), Vol. 29, p. 98; Marcus, A. The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the 18th c. New York, 1989, p. 169; Shaw, S. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Cambridge, 1976, 158–159.

ман. Под покровителството на мира (*sulh*) между двете страни – Австрия и османската, в крепостите и паланките в граничната им зона (*hudutunda*) идват търговци (*bazegân*) и донасят стоки. Те трябва да имат в ръцете си документ (*senet*) от двете страни. Редът във Видинската крепост е подобен на този в крепостите Темешфар и Белград: Всички, движещи се по суша и по Дунава чужди търговци под защита на капитулации (*müstemin kâfiresi*) или мюсюлмани и немюсюлмани османски поданици (*ehl-i zimmi ve islam*), а също и евреи, които идват в османската държава (*dar-ül islam*) или отиват по търговия в споменатите крепости, разположени в чужбина (*dar-ül harb*), трябва да плащат *gümriik*. При преминаването им те трябва да се проверят (*yoklamak*) на портите на споменатите крепости дали имат документ (*hüccet*)⁴¹. По подобен начин се третира въпросът в заповед (*buyurultu*) до Видин от 1721/2 г. Търговци от чужбина (*dar-ül harb*), които преминават през Дунава между брега на Влашко (*Eflâk*) и Видин, трябва да идват във видинската митница съгласно стария закон (*kanun*) и да плащат мито (*gümriik*). Същото се отнася за местните (отсамните) търговци и тези, които идват от долните (вероятно от долното течение на Дунав) пристанища. Но понастоящем вместо да минават през митницата, те товарят стоката на лодки и отиват (подминавайки митниците) в чужбина (*dar-ül harb*). Освен това някои йолдаши (вер. еничари) с техните лодки (*kayık*) без разрешение на митническия чиновник (*gümriik emin*) пренасят стока на търговци между Видин и Влашко, излизайки на брега на скрити места. Заповедта е инициирана от откупчика на видинското пристанищно мито, който е помолил да се изпрати ферман до командира на войската в Подунавието (*Tuna çeribaşı*); 1722 г.⁴²

Османските поданици, търгуващи в чужбина, подобно на своите колеги от европейските държави, могат да се възползват и от османските дипломатическите пратеничества, следвайки широко разпространената практика дипломатическата дейност да се съчетава с размяна на стоки под формата на подаръци или, както я наричат руснаците по това време „казнена“, държавна търговия без мита или поне с митнически облекчения. Те могат да търгуват и като облагодетелствани търговци (*hassa tüccarları*), изпращани в Европа от двореца или от местни паши да купуват и продават⁴³.

Една група търговци са тези, чийто персонален статус, по израза на В. Панаите, формира междинна категория, са поданици на османските васали⁴⁴. Те са ангажирани едновременно в международната търговия и в османската междурегионална търговия.

⁴¹ ОрО, S67, с. 45, док. I.

⁴² ОрО, S305, л. 22-б, док. I (публикувано във: Турски извори за историята на правото в българските земи (ТИИПБЗ). Т. 2. Състав. Б. Цветкова. С., 1971, с. 158) и док. II.

⁴³ *Заборовский, Л.* Цит. съч.; *Bağış, A.* Osmanlı Ticaret'inde Gayri Müslimler. Ankara, 1983, 59–61; *Pakalan, M.* Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü. C. I. Istanbul, 1946, 115–117; *Новичев, Т.* История Турции. Т. 3. Част 2. Ленинград, 1973, с. 105; *Sanda, H.* Reya ve Kölyü. Istanbul, 1970, 96–99; *Gökbilgin, M.* Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseslerin ve Teşkilatına Etkileri. – Belleten, 121, Ankara, 1967, s. 111; *Faroqhi, S.* Textile Production in Rumeli and the Arab Provinces: Geographical Distribution and Internal Trade (1560–1650). – In: Peasants, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire. London, 1986, 79–80.

⁴⁴ *Panaite, V.* Trade and Merchants..., 268–269.

a certificate. They were freed from market fees due in settlements with market through which they had traveled transit. The Ottoman territory was divided in big regions within which this mode was valid. As H. Inalcik points out, such one-time fees (*gümrük*) were due for every “customs zone” (coinciding with the taxation regions – *mukataa*); whenever the goods would be transferred to another zone the fee (*gümrük*) had to be paid again. Such long-distance merchants had to travel via particular roads and even stay at particular places; the goods could only be unloaded and unpacked at particular locations and there existed specific rules on the transfer of the goods to the retail dealers, local merchants who paid *bac* (see 2.3) and had sold it directly to the customers. In essence this was a home or a transit customs duty.⁴⁶ I would illustrate what was said about it by two examples. The first one dates to 1709. Before the court in Sofia was brought a group of *tabaks*, both Muslims and Christians, enumerated by their names, from Orta *mahalle* of *kasaba* Etropole and from *kasaba* Zlatitza. The proxy of the *emin* of *ihtisab* in Sofia wanted to tax them with *gümrük* and *ihtisab-i ihzariye*. He stated that although they did not belong to the *tayfe* of the *tüccars* they had brought in Sofia 22 pieces of *meşin* and *sahtiyân* leather but refused to pay the *gümrük*. The respondents however objected that they only process the raw material for which the *gümrük* has been paid by the *bazargân*s and then transfer it to the merchants. If then they were required to pay *gümrük* that would constitute a double taxation. They were workers (*işçi*) and not merchants. They stated that “the *gümrük* is paid by the *bazargân tayfe*” and that because of the harassment they suffered they had send an *arzuhal* to the capital. In response to that they have gotten a Sultan's order supporting their claims, which is presented to the Sofia court. The second example is a petition from 1762 by Halil, who was farming a *malikâne*, including the *ihtisab-i ihzariye* tax form Sofia, the *gümrük* on the European clothing (*akmişe-i frenk*), as well as a *resm-i kahfe*, *buzhane* etc. The *mukataa* includes the taxation of various fruits, *gön*, *sahtiyân*, linen, transported from Tekfurdağı by ox carriages by the *tayfe* of the *tüccars*. According to the old *Kamun* they had to be taxed for the benefit of the state by *resm-i gümrük* and *zarar-i kassabiye* levied on the carriages as was stated in the *berat* of the farmers of the *mukataa*. Some of the merchants refused to pay the *gümrük* or the reason that they were from janiseries or were *imams* and *hatibs*. There was an order from 1739 however that Muslims should pay in total 4% in *resm-i gümrük* and *zarar-i kassabiye* and the Nonmuslims (*kâfir*) – 5%.⁴⁷

It was possible for these merchants to obtain a sultan's document for buying goods for supplying certain state manufactures, a consumer centre, or the capital, i.e. they used a kind of monopoly and behind its screen they carried on their private trade. This kind of trade is illustrated by the following example. For example the supervisor (*nazır*) of state revenue source (*mukataa*) of Plovdiv and his representative named the people who were to sell state (*miriye*) rice at the markets of Tatar Pazarı,

⁴⁶ Bağış, A. Op. Cit., p. 60–61; Inalcik, H. The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 91–95, 107.

⁴⁷ OrO, S. 4, f. 14-b, doc. I; S 21, p. 65, doc. II.

2.2. Участници в междурегионалната османска търговия. На това ниво търговците, за разлика от дребните, ангажирани на локално ниво, не са обединени в корпорации или цехове, фаворизирани са, не са ограничени в печалбата, могат да правят сдружения и дейността им не се ограничава от правилата на *hisba* (своеобразен мюсюлмански нравствен бизнес кодекс) с изключение на забраните за търговия с определени стоки⁴⁵. Те не плащат вътрешни мита, а еднократна такса, мито, върху стоката, наричана в изворите *bas* или по-често *gümrük* – 3–5% немюсюлманите и 2% мюсюлманите, и надбавки към тях (дължими са от всички привилегирани търговци, вкл. и *müstemin*, когато осъществяват вътрешнотърговска дейност), за което, разбира се, трябва да имат удостоверение. Освободени са обаче от пазарни такси, дължими в селища с пазар, през които минават транзит. Самата османска територия е разделена на големи зони, в рамките на които важи въпросният режим. Както уточнява Х. Иналджък, тези еднократни гюмруци се дължат само в рамките на една „митническа зона“ (припокриваща се със специфичен данъчен район=*mukataa*); при преминаване на стоката в друг район се дължи повторен *gümrük*; подобни търговци на далечни разстояния трябва да минават по определени пътища и дори да отседат на определени места; не бива стоката да се разобаква и разтоварва освен на определените места; при определен ред те трябва да предават стоката на дребните търговци (вж. 2.3), които плащат *бадж* и непосредствено да я продават надребно на потребителите. По същес_тво това е вътрешно или транзитно мито⁴⁶. Ще дам два примера, които илюстрират казаното. Първият е от 1709 г. Пред Софийския съд са изправени поименно изредени табаци мюсюлмани и християни от махала Орта на касаба Етрополе и от касаба Златица. Пълномощникът на отговорника за събирането на таксата *ixmucab* в София иска да ги облага с *gümrük* и *ihtisab-i ihzariye*. Той твърди, че, макар да не са от *тайфата* на *муджарите*, те са донесли за продан в София 22 кожи (*meşin*) и *sahtiyan*, но пък отказват да плащат гюмрюк (*gümrük*). Ответниците обаче казват, че обработват суровините, за които е платен гюмрюк от *базергяните*, и ги предават на търговците; ако и тогава им искат гюмрюк, означава той да се плаща два пъти; те са работници (*işçi*), а не търговци. „Гюмруци се дават от *базергян тайфата*“, твърдят те и за тормоза, на който са подложени, са изпратили *arzuhal* до столицата. Съответно са получили султанска заповед в унисон с позицията си, която е представена пред Софийския съд. Вторият пример е изложение от 1762 г. от Халил, който е взел на откуп *malikâne*, включващо данъка *ihtisab-i ihzariye* на София, гюмрюк от европейски дрехи (*akmişe-i frenk*), както и *resm-i kahfe, bozahane* и др. В обсега на *мукамаата*

⁴⁵ *Inalcik, H.* The Hub of the City: the bedestan of Istanbul. – International Journal of Turkish Studies (IJTS), Vol. I, p. 1; *същият.* Capital Formation in the Ottoman Empire. – Journal of Economic History (JEH), Vol. 29, p. 98; *Marcus, A.* The Middle East on the Eve of Modernity. Aleppo in the 18th c. New York, 1989, p. 169; *Shaw, S.* History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. I. Cambridge, 1976, 158–159.

⁴⁶ *Vağış, A.* Цит. съч., 60–61; *Inalcik, H.* The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 91–95, 107.

Sofia, Samoko, Kostenets, the village of Saruhan beylu (probably now-a-days town of Septemvri), the village of Peshtera. In the court in Sofia one of them – Mahmud *bey* – produced a *mektup*, which read that from the month of *Recep* onwards nobody had a right to sell rice, except for merchants, who had been authorized to sell state rice, as it was regulated by the *kanun* and the custom.⁴⁸

Some aspects of the status of participants in interregional trade can be found illustrated in berats of 1695/96 and 1698/99 of tax farmers of the *gümriük* on tobacco, which is, actually, a home duty. The berats themselves contain in fact the principles of a (law) *kanun* which regulated a particular commercial activity. The *gümriük* had to be collected in the port of Istanbul, in Edirne, Filibe, Tatar Pazardzik, in the ports from Vidin to the mouth of the Danube, and in the ports on the Black Sea coast up to Istanbul. Tobacco was prohibited to be sold in any other places. In a berat of 1760/1761 we find mentioned the places for gathering tobacco: Thessaloniki, Yenişehir, Sofia, Tekfurdği, Gelipoli, Gümürçine (Komotini, Greece), Nish, Bosnia, Skopie. Duties had to be paid there by *tüccars* and *bazardâans*, who were distinguished from the petty merchants “at a *dükkan*”. The first ones were not allowed to sell tobacco at there “front doors”, i.e. to sell retail. The *resm-i gümriük* was: for an *okka* of tobacco of higher quality *yenice* and *vardar yeniceis* – 10 *akçes*, and for tobacco of lower quality – 4 *akçes*. “The tobacco merchants” had to have document *edatezkeresi*, but not to tell *emins*: “I have a *tezkere* from the last year’s *emin*”; or to try to cheat as 5–6 *bazargâans* show one and the same *tezkere*. It is explained how documents were issued for merchants transporting tobacco from the places of growing to the centers of sale.⁴⁹

It is possible to distinguish two kinds of long-distance merchants within the Ottoman Empire, according to the goods they buy or sell. Large scale sale operations inside Ottoman market of agricultural production, raw materials and semi-manufactured goods were carried out in the shape of “state trade” or state supply. In the public spirit in Rumeli, in reference to people who had made their fortune due to “state trade”, a new image appeared – an image of the *beratlı*, Christians in Muslims “merchant clothes”, riding horses, carrying guns and having berats (in fact, patents for large-scale and long-distance trade).⁵⁰ This collective image becomes clearer due to the portraits of church-donors, the pretentious tombstones of some Christian *celeps*, depicted as officers or nobility (*boyars*), or, in the texts of Orthodox hierarchs’ petition epistles for donations sent to “[...] reverent priests, the most noble archons, the most useful merchants and other Orthodox people [...]”.⁵¹

⁴⁸ OrO, S 1bis, p. 128, doc. II – published in: *Ихчиев, Д.* Материали за историята ни под турското робство. – ИИД, 1, 1905, с. 90; see also: *Грозданова, Е., С. Андреев.* Солаството по Българското Черноморие през XV–XIX в. С., 1982; OrO, S21, p. 65, doc. II; S4, f. 14-b, doc. I.

⁴⁹ OrO, R4, fol. 63-a, doc. I; R2, fol. 99-a, doc. I and fol. 99-b, doc. II, S21, p. 24, doc. III, R2, fol. 100-a, doc. I.

⁵⁰ It is interesting to follow how these practices were developed in the institution of the so called *avrupa tüccarlar* but here we are not concerned with this topic. See: *Beratlı*. – EI2, Vol. 1, p. 1171.

⁵¹ *Снегаров, Ив.* Исторически вести за Търновската митрополия. – ГСУ, Богосл. фак., 20, 5, 1942/3, 8–9.

влиза облагането на идващите от Текфурдаг и други места плодове, грозде и др. плодове, гьон, сахтиян, лен и др., донасяни от *тайфата* на *туджарите*, като се товарят на волски коли. Съгласно стария *канун*, те трябва да се облагат в полза на държавата с *resm-i gümrük* и *zarar-i kassabiye*, налаган върху колите, както е указано в берата на откупчиците на *мукатаата*. Някои от търговците обаче отказват да плащат гюмрюк под предлог, че са кой от разреда на еничарите, кой пък е имам или хатиб. Има обаче заповед от 1739 г., че мюсюлманите трябва да пращат общо 4% *resm-i gümrük* и *zarar-i kassabiye*, а немюсюлманите (*kâfir*) – 5%⁴⁷.

Възможно е част от търговците да се сдобият със султански документ, за да закупуват стоки за снабдяване на определени държавни производства или консумативен център, или столицата, т.е. ползват своеобразен монопол, под чието прикритие осъществяват и частната си търговия. Например надзорникът (*nazır*) на държавния приходоизточник (*mukataa*) Пловдив и неговият пълномощник са определили хора, които да продават държавен (*miriye*) ориз на пазарите в Татар Пазарджик, София, Самоков, Костенец, село Сарухан бейлу (вер. дн. Септември), село Пещера. Един от тях – Махмуд бей, е представил пред съда в София писмо (*mektur*), че от месец реджеп на пазарите никой няма право да продава ориз освен търговците, упълномощени да реализират държавния такъв, както е по кануна и обичая⁴⁸.

Аспекти от статута на участниците в междурегионалната търговия се илюстрират от берати от 1695/1696 и 1698/1699 г. на откупчици на гюмрука върху тютюна, което по същество е вътрешно мито, докато самите берати съдържат в смет вид закона (*kanun*), който регламентира дадената търговска дейност. Гюмрукът ще се събира в пристанищата на Истанбул, в Одрин, а също във Филибе, Татар Пазарджик, по пристанищата от Видин до устието на Дунав и по черноморския бряг до Истанбул. Забранява се да се изкарва тютюн за продан на други места. В берат от 1760/1761 г. местата, определени за събиране на тютюна, са Солун, Йенишехир, София, Текфурдаг, Гелиполи, Гюмурджина (дн. Комотини, Гърция), Ниш, Босна, Скопие. Именно тук ще бъдат облагани *туджарите* или *базергяните*, които се разграничават от дребните търговци „на дюкян“. На първите специално се забранява да продават тютюн „от портите си“, т.е. на дребно. Митото (*resm-i gümrük*) е: от една ока от по-качествените тютюни *йенидже* и *вардар йенидже* се взима по 10 акчета, от по-нискокачествените – по 4 акчета. „Търговците на тютюн“ трябва да имат на ръка документ (*edatezkeresi*), а не да казват на *емините*: „Имаме си *тезкере* от миналогодишния *емин*“ или да мамят, като 5 – 6 души *базергяни* представят едно и също *тезкере*. Обяснява се как се издават документите на прекарващите тютюна от местата, където той се отглежда, към централните на пласмент⁴⁹.

⁴⁷ ОрО, S 4, л. 14-б, док. I; S 21, с. 65, док. II.

⁴⁸ ОрО, S 1bis, с. 128, док. II – публикувано у: *Ихчиев, Д.* Материали за историята на турско робство. – ИИД, 1, 1905, с. 90; вж. също: *Грозданова, Е., С. Андреев.* Соларството по Българското Черноморие през XV–XIX в. С., 1982; ОрО, S21, с. 65, док. II; S4, л. 14-б, док. I.

⁴⁹ ОрО, R4, л. 63-а, док. I; R2, л. 99-а, док. I и л. 99-б, док. II, S21, с. 24, док. III, R2, л. 100-а, док. I.

Another kind of home interregional trade is selling and buying luxuries, manufacture goods, including textiles, spices, coffee, etc. The state's intervention here is much weaker. The quantities are much smaller. According to a document from the beginning of the 19th c. several merchants from Selânik, accompanied by three janissaries from Belgrade, transported coffee and other goods. They were attacked by 15 robbers in a village near the town of Vratsa. The janissaries *yoldaşes* in Belgrade were informed about the incident, as, apparently, they were responsible for the escort. The *yeniçeri ağası* sent an alarm letter to the *divan* of Rumeli and wanted an investigation to be launched in the village.⁵²

On this level it is sometimes difficult to distinguish state supply from free trade with the same goods. Merchants who worked in this area used the network of „stationary” small merchants. It was especially convenient when an interregional merchant was of a particular ethno-cultural community, whose local representatives were ones compatriots. In such cases a commercial network worked like a diaspora.

2.3. Participants in local trade. A local merchant was a petty one, rooted to local market (*bazar*, *suk* or *çarşı*), where exchange with villaşuışges and exchange inside a town were carried out. Local trade was regulated by the laws of *bac* – market dues *bac* and some other extra dues and fines.⁵³ The clauses of the well-known *kanuns* for *bac* from 15th – 16th c. is in the text of *berats* of the tax farmers of this tax.⁵⁴ As local merchants usually owned property and land in towns they had to pay a number of local taxes, including *ispenc* and *cizye*. They were usually united in trade companies. Some cases conducted by the *kadis* allow us to reconstruct the regulations and the practices on this level of trade. For example the Jewish community (*tayfe*), who lived in *dükkans* in *Çohaciler han* at Sofu Mehmed *paşa's* foundation (*vakf*), opposed in court the claims of the manager (*mütevelli*) of Yahya *paşa's* *vakf*, saying that they had run *dükkans* in the *bedesten* of the foundation and had paid rents for ages. They had to sell their goods (*yorgans* of special Yemeni cloth, clothes and gaily-colored silk) in the *bedesten* only, but not outside at the market streets (*suks*). Although the *mütevelli* had also an order (*buyurultu*) issued by the *vali* of Rumeli, according to which the Jewish had to be put back in the the *bedesten*, Jews proved by “old people” that for ages they and their “fathers and grandfathers” had been living in *Çohaciler han*, where they had been selling and buying goods; 1 April 1709.⁵⁵

A local merchant had a right to get involved in interregional or foreign trade, as a partner of wholesalers, and to buy and sell goods locally. These local merchants covered local markets, i.e. they “left” *çarşis* and town markets to go to trade fairs, fairs near monasteries, or, as it is mentioned in the documents, “to go about villages”. A merchant who had been attacked by

⁵² OrO, D568.

⁵³ Герозиева, Цв., Н. Генчев. Op. cit., 143–145; Митев, Пл. Търговията...

⁵⁴ See for example *berat* of *mukataa* of Silistre, Rusçrk, Hırsova, Tutrakan from 1730 – OrO, F. 119, a.u. 182.

⁵⁵ OrO, S4, f. 12-a, doc. I.

Могат да се разграничат два вида търговци на далечни разстояния вътре в османската държава според стоките, с които търгуват. Машабни стокви операции по пласмента в границите на вътрешния османски пазар на селскостопанска продукция, суровини и полуфабрикати най-често се осъществяват под формата на „държавна търговия“ или държавно снабдяване. В общественото съзнание в Румелия по отношение на хора, състоятелни благодарение на „държавната търговия“, се формира образът на бератлиите християни с мюсюлмански „дрехи на търговци“, яздещи кон и въоръжени и снабдени с берати (фактически патенти за едромашабна държавна търговия на далечни разстояния)⁵⁰. Този събирателен образ се уплътнява чрез ктиторските портрети, претенциозните надгробни паметници на някои християнски джелепи, представени като офицери, или в текстовете на просителните послания на православни йерарси за дарения, изпратени до „[...] благоговеини йереи, благороднейши архонти, полезнейши търговци и останали православни [...]“⁵¹.

Друга разновидност на вътрешната междурегионална търговия е с луксозни стоки, манифактура, вкл. текстил, подправки, кафе и пр. Тук държавната намеса далеч не се усеща така силно. Няма патенти за определен пазарен район, квоти и пр. Количествата не са толкова големи. В османски документ от началото на XIX в. четем, че няколко солунски търговци, придружени от трима белградски еничари, пренасяли кафе и друга стока. Те били нападнати в едно врачанско село от 15 разбойници. За същото, явно като ангажирани в охраната, са известени еничарите йолдаши в Белград и с писмо на еничарския ага е алармиран румелийският диван, за да се разследват жителите на селото⁵².

На това ниво понякога е трудно да се разграничи държавното снабдяване и свободната търговия със същите стоки. Подвизаващите се в тази сфера използват мрежата от „стационарни“ дребни търговци. Особено удобно е, когато междурегионалният търговец е от специфична етнокултурна общност и негови посредници по места са сънародниците му. В такъв случай търговската мрежа функционира подобно на диаспора.

2.3. Участници в локалната търговия. Местният търговец е дребен, закотвен на местния пазар (*bazar*, *suk* или *çarşı*), където се осъществява обменът със селото и се осигурява вътрешноградската размяна. Локалната търговия се регулира от законите за пазарни такси (*bac*) и различни допълнителни такси и глоби⁵³. Клаузите на добре познатите кануни за баджа от XV–XVI в., които те дължат, фактически се съдържат в бератите на откуп-

⁵⁰ Интересно е да се проследи как тези практики се развиват в институцията на т.нар. *avrupa ticcarlar*, но тук няма да се занимаваме с този въпрос. Вж.: Beratli. – E12, Vol. 1, p. 1171.

⁵¹ *Снегаров, Ив.* Исторически вестии за Търновската митрополия. – ГСУ, Богосл. фак., 20, 5, 1942/3, 8–9.

⁵² ОрО, D568.

⁵³ *Герогиева, Цв., Н. Генчев.* Цит. съч., 143 – 145; *Митев, Пл.* Търговията...

robbers introduced himself in court as follows: “I am from the group of Greek merchants (*urum taye-i tüccarlardan*) and I am going about villages”. An Armenian from the *tayfe* of *acems* (the name is illegible) who at that period carried on a trade in the *kasaba* of Ihtiman complained that his goods, which he had left in Hamza a month and a half earlier, had been stolen: 12 rolls of *boğas*, a rifle and a pair of shalwars.⁵⁶ On that very level the stationary main bodies of the minority diaspora showed themselves as a crucial element of the network that united both traveling merchants and merchants abroad from the same minority groups.

2.4. Specialized groups helping commercial activities. Both free trade and “state” trade were caravan trades in which **kiraci** had an important role.⁵⁷ They were local people who were hired to transport goods with pack animals and wagons, gave assistance to Dubrovnikan and Jewish merchants as well as to all the other merchants working in the area of private or “state” trades. They were hired individually or as a group led by a *kiracibaşı*. Arrangements probably were made in court with making a list of the goods for delivery and payment. On this basis claims were set up when the arrangements were not kept. Ismail, a Jew from Sofia “*frenk cemaat*”, brought to trial *kiraci* Stoyan son of Vuyo, a non-Muslim *zimma* from Breznik. Ismail’s client Mussi, a Jew from Selânik, hired Stoyan for tax (*icare*) of 200 *akçes*. He had to transport some goods to Sofia: *çoha*, kerchiefs and raw silk, – worth 21,911 *akçes*; everything was listed in a defter. But, apart from the list, Stoyan did not deliver the goods from Thessaloniki to Ismail. Stoyan justified himself and said that he had been robbed; 1619.⁵⁸ Large quantities of state supplies were transported by peasants on oxcarts, as it can be seen from a large number of orders around the extraordinary taxes *avariz*, government supply, etc.

Sürücüs transported livestock and could be very often seen around the *celeps* and in wholesale “state trade” where, actually, they carried out tax farmers and supply officers’ orders.⁵⁹ For example the courtier *hass kassapbaşı elhacc* Osman reported that some time earlier Dimitri, a **teller of sheep** (*sayıcı*), had had to buy sheep in Roumeli *vilayet* for 2,000 *guruşes*. In Rouse district, when he and his leader (*kılavuz*) parted, several riding robbers attacked Dimitri and the 3–4 shepherds (*çobans*) that accompanied him, killed them and stole 1,500 *guruşes* and goods. Beside the *voivoda* of Rouse illegally kept 520 sheep that had been bought for the state; 1688.⁶⁰

⁵⁶ OrO, S21, p. 88, doc. I; S149, fol. 21-b, doc. IV.

⁵⁷ *Murphey, R.* Op. cit., p. 117; *Сакъзов, Ив.* Търговията..., с. 23; *Подградская, Е.* Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII в. Кишинеv, 1991, с. 215; *Димитријевих, С.* Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку. Београд, 1970.

⁵⁸ OrO, S308, p. 10, doc. III – published in: Извори за българската история. Т. 21. С., 1977, p. 269.

⁵⁹ *Грозданова, Е., С. Андреев.* Джелепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII в. С., 1998.

⁶⁰ OrO, R3, f. 15-b, doc. II.

чици на същите такси⁵⁴. Понеже обикновено владеят имоти и земя в града, локалните търговци подлежат на различни местни данъци, вкл. испендж, както и джизие. Обикновено са обединени в гилдии. Отделни казуси, разглеждани от кадиите, позволяват да се реконструират нормите и практиката на това ниво на търговията. Например, общността (*tayfe*) на евреите, които живеят в дюкяни в Чохаджилерския хан към фондацията (*vakf*) на Софу Мехмед паша в София, отблъсква пред съда претенциите на управителя (*mütevelli*) на вакъфа на Яхия паша, че от стари времена държат дюкяни в безистена на фондацията и му плащат наем; че трябва да продават стоката си (юргани от специална йеменска тъкан, горни дрехи и пъстра коприна) само в безистена, а не навън по пазарните улици (*suk*). Макар че мютевелията има и заповед от румелийския валия, че евреите трябва да се заселят обратно в безистена, евреите доказват чрез „възрастни хора“, че от старо време те и „бащите и дедите“ им живеели в Чохаджилерския хан, където са продавали и купували; 1 април 1709 г.⁵⁵

Местният търговец може да е ангажиран във вътреимперската между-регионална или международна търговия като партньор на едрите търговци и по места изкупува или пласира дадена стока. Тези местни търговци обхващат локалния пазар, то ще рече „излизат“ от чаршията и градското тържище, за да стигнат до панаири, до събори край манастири и, както буквално се споменава в документите, да „обикалят по селата“. Нападнат на пътя от разбойници търговец се представя в съда така: „Аз съм от групата на гръцките търговци (*urum taye-i tüccarlardan*) и обикалям селата“. Арменец от групата на аджемите (*tayfe-i acem*), който в настоящия период търгува в касаба Ихтиман, се оплаква, че му е открадната оставената преди месец и половина у Хамза стока – 12 топа *boğası* (памучно платно), пушка и едни шалвари⁵⁶. Именно на това ниво стационарните ядра на диаспората на малцинствата се проявяват като възлов елемент на мрежата, която обединява и движещите се търговци, и тези в чужбина от същите малцинства.

2.4. Специализирани групи, подпомагащи търговската дейност.

И при свободната, и при „държавната“ става дума за керванна търговия, което определя голямата роля на **кираджиите**⁵⁷ – местни хора, които са наемани да превозват стоки с товарни животни и каруци, обслужват дубровничани, евреи и всички останали търговци, действащи на полето на частната и на „държавната“ търговия. Те са наемани индивидуално или като група начело с кираджибашия. Уговорките евентуално се правят пред

⁵⁴ Вж. напр.: *берат за мукатаата* Силистра, Русчук, Хърсово и Тутракан от 1730 г. – ОрО, ф. 119, а.е. 182.

⁵⁵ ОрО, S4, л. 12-а, док. I.

⁵⁶ ОрО, S21, с. 88, док. I; S149, л. 21–б, док. IV.

⁵⁷ *Murphey, R.* Цит. съч., с. 117; *Сакъзов, Ив.* Търговията..., с. 23, *Подградская, Е.* Экономические связи Молдовы со странами Центральной и Восточной Европы в XVI–XVII в. Кишинев, 1991, с. 215; *Димитријевих, С.* Дубровачки каравани у Јужној Србији у XVII веку. Београд, 1970.

The traffic on the Danube and the Black Sea was operated by **ship owners and captains** (*kapudans* and *gemicis*) who, on their part, were connected with qualified local people operating water transport – *cerahors*, *vozars*, *dumancis*, **owners of barns** in which state supplies were kept, etc.⁶¹

Without enumerating all such professions and their functions I would only note that these were local people, having good knowledge of the local geographic, social and economic environment.

2.5. All the merchants and their assistants mentioned above, who worked in the area of private trade, could be engaged in parallel **Ottoman “state trade”** – i.e. collecting taxes in kind, state deliveries, military supply and the supply of the capital and big towns. This is a field of cooperation between the authorized by the state functionary-*askeri* and “trusted” Ottoman merchants among whom we find quite a large number of representatives of ethno-religious “merchant minorities”. All of them relied on a line of jobbers who helped them to get in contact with villages, to store and transport large quantities of agricultural produce by land and by the water transport, etc.⁶²

Different levels of trade were operated by people with different financial resources and of different legal status, and each particular person played more than one of these roles.

However, together with these explained above horizontal abstract divisions of merchant class, there are some peculiar pillar trade structures, uniting merchants of different kinds, but from one ethno and confessional community.

3. Merchants from the “minority” ethno-confessional groups⁶³

I shall try to outline a short portrait of those small “professional groups” primarily on the basis of historiographic sources and shall illustrate the picture with some interesting cases from the Ottoman documents.

3.1. The Dubrovnians were the earliest on the trade field and, in fact, almost the only “*müstemin*” merchants trading in Bulgarian territory until 19th c., which had Ottoman privileges as citizens of the Republic of Dubrovnik, a tributary of the Ottoman Empire. They were not *reaya* of the sultan, although sometimes there were attempts to treat them as *reaya*. In the 15th-17th centuries they were organized in about ten colonies – a unique phenomenon on Bulgarian

⁶¹ *Иванова, Св.* Опис на османотурски сиджил R1 от град Русе от средата на XVII век, запазен в Ориенталския отдел на Народната библиотека “Св. св. Кирил и Методий“. Unpublished.

⁶² *Ibid.*; Опис на османотурски документи за занаяти и търговия XVI–XIX в., запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“. Ред. *С. Андреев*. Състав. *А. Велков, П. Груевски, Св. Иванова, М. Михайлова-Мръвкаророва, Н. Робев, Е. Силянова*. С., 1993; *Faroghi, S.* Trade and Revenue Collection in Later Sixteenth-century Salonica. – In: *Ottomans and the Sea*. Ed. *K. Fleet*. Oriente Moderno, Vol. 20 (81), n.s., 1–2001, p. 104.

⁶³ *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – Във: *Българският шеснадесети век*. С., 1996.

съда, като се описва стоката за доставка и заплащането; на тази база при неизпълнение на поетите ангажименти се отправят искове. Евреинът Исмаил от софийския „*frenk cemaat*“ призовава пред съда *кираджи* Стоян, син на Вуйо, немюсюлманин от Брезник. Клиентът (*müşteri*) на Исмаил – евреинът Муси от Солун, наел срещу 200 *акчета* такса (*icare*) Стоян да пренесе до София чоха, кърпи за глава и сурова коприна на стойност 21911 *акчета*, описани в дефтер. Но освен списъка Стоян не е предал на Исмаил стоката от Солун. Стоян се оправдава, че по пътя бил ограбен; 1619 г.⁵⁸ Големи количества държавни доставки се прекарват от селяни с волски каруци, както личи например от множество заповеди около извънредните данъци авариизи, държавните доставки и пр.

Суруджиите прекарват добитък и особено често ги виждаме около **дже-лепите** и в едрата „държавна търговия“, където те фактически изпълняват заповедите на откупчици и интенданти⁵⁹. Например дворцовият капуджибашия елхадж Осман е съобщил, че Димитри – брояч на овце (*savıcı*), е трябвало преди време да закупи овце във вилаета Румели за 2000 гроша. В каза Русе, когато се разделил с водача си (*kılavuz*), няколко конни разбойници нападнали Димитри и намиращите се с него 3–4 овчари (*çoban*) и ги убили, заграбили 1500 гроша и вещи. А русенският войвода неправомерно е задържал закупените за държавата 520 овце; 1688 г.⁶⁰

Трафикът по Дунав се обслужва от **корабопритежатели и капитани** (*kapudan* и *gemici*), свързани от своя страна с работещи към водния транспорт квалифицирани представители на местното население – **джирахори, возари, думанджии, собственици на хамбари**, които съхраняват държавни доставки и пр.⁶¹

Без да се изброяват всички професионални групи и техните функции само ще допълня, че всички те са били местни, хора, имащи добри познания за локалната географска, социална и икономическа среда.

2.5. Всички изброени видове търговци и техните помагачи, които се проявяват на полето на частната търговия, могат да са ангажирани и в паралелната **османска „държавна търговия“** – т.е. събирането на данъци в натура, държавни доставки, военно снабдяване и снабдяване на столицата и големите градове. Тук действат заедно оторизираните от държавата функционер-аскери и „доверени“ османски търговци, сред които откриваме немалко представители на етно-религиозните „търговски малцинства“. Всички се опират на верига от посредници, чрез които се свързват със се-

⁵⁸ ОрО, S308, с. 10, док. III – публикуван в: Извори за българската история. Т. 21. С., 1977, с. 269.

⁵⁹ Грозданова, Е., С. Андреев. Желепкешаните в българските и съседните им земи през XVI–XVIII в. С., 1998.

⁶⁰ ОрО, R3, л. 15-б, док. II.

⁶¹ Иванова, Св. Опис на османотурски сиджил R1 от град Русе от средата на XVII век, запазен в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Непубл. ръкопис

territory up to the 19th century. The colonies had legal-notary functions; they had to consume the autonomy jurisdiction given in the (*ahdnames*) and to guarantee some ex-territoriality as well. Dubrovnican colonies were corporative structures of individuals of identical status (there existed no practice of appointing or electing consuls) and they were treated by the authorities as individuals. The role of a consul was taken over by the Dubrovnik's envoys to Istanbul, and the problems between Dubrovnican merchants were solved by the respective institutions in the Republic itself. Some people in the colonies, frequently the priest supported by them, could collect information for given judicial dispute or to perform notary functions. In fact, people from Dubrovnik often addressed *kadi* court, where in their defense presented *ahdnames* and firmans, but without a consul's presence.⁶⁴

It is assumed that towards the colonies Dubrovnicans as well as Catholics gravitated. They were registered in the Ottoman tax registers as "*Latin*", "*Frenk*" or "Dubrovnican", but, most often were non-Muslims *zimmi*, reaya – either Bulgarianized Dubrovnican people, or local Catholics, or Dubrovnican people who had real estates on Ottoman territory.⁶⁵ For example in Rouse in the 18th century, according to tax registrations in a local *kadi sicil*, 13 *Latin* people had to pay *ispenc*, tithes and other taxes (probably, for the land that they owned) to the *malikâne* of the *voyvoda* in Rouse. Besides in the same town a *Latin tayfe* as a community was engaged in paying *avarizes* and vilayet expenditure as early as the middle of the 17th century, or were among the members of trade companies paying *imdat* (financial assistance for the *vali*).⁶⁶

Once a year Dubrovnican *cizie/harac* was paid collectively by the Republic at the expense of all the Dubrovnicans, then the Republic collected the sums of money individually from its subjects.⁶⁷ For example the *hulâsa* (a report accompanying the documents on given case from the province to the capital) on occasion of a letter of the "prince of the Republic of Dubrovnik" (*cumhuriyet*) of 1783 informed that the *ciziye* would be handed in to the sultan's treasury by ambassadors (*elçi*) Nicolo Saraka and Franchesco Gradi.⁶⁸

According to the *ahdnames* the merchants from Dubrovnik paid a duty once only and thus they were not obliged to pay local market taxes *bacs*, namely: a *gümriük* of 2%, in Bursa and Edirne – 3%, in Istanbul – 5% (without the tax *kassbiye*). The *gümriük* had to be paid, first of all, for imported goods. For the goods that were bought from the growers and makers in villages, according to some authors, they, in fact, did not have to pay export duties or *bacs*. Until 1521, the *gümriük* was paying on the spot (at the disposal of the imported goods or at the purchased of the local one), which caused constant arguments about

⁶⁴ Списаревска, Ђ. Права на дубровничани..., 32–34; An Economic and Social..., p. 260; Biegman, N. Op. cit., p. 69 – 70.

⁶⁵ Фрейденберг, М. Дубровник и Османская империя. М., 1989, с. 143.

⁶⁶ OrO, R5, fol. 33-a, doc. II; R1, fol. 22-a, doc. III, fol 24-a, doc. I; Сакъзов, Ив. Стопански врьзки..., с. 35; Винавер, В. Дубровник и Турска у XVIII веку. Београд, 1960, с. 53.

⁶⁷ Hadzibegić, H. Džizja ili Harač. – Prilozi za Orientalnu Filologiju (POF), T. 3–4, 1952/3, p. 73; Поповић, Т. Турска и Дубровник у XVI веку. Београд, 1973, 91–99.

⁶⁸ OrO, OAK 19/53; Biegman, N. Op. cit., p. 70.

лото, складират и превозват големи обеми селскостопанска продукция по суша и вода⁶².

Отделните нива на търговия се обслужват от хора с различни финансови възможности и юридически статут, а конкретните персони нерядко се проявяват в повече от една роля.

Наред с тези хоризонтални абстрактни деления на търговското съсловие обаче, съществуват и своеобразни пиларни търговски структури, обединяващи различните видове търговци, но от една етно-конфесионална общност.

3. Търговци от средите на малките етно-конфесионални групи⁶³

Ще се опитам да дам кратък портрет на тези малки „съсловни групи“ главно на базата на историографски източници, като ще илюстрирам картината с някои интересни казуси от османски документи.

3.1. Дубровничани се явяват най-рано на търговското поприще и са практически почти единствените „мюстемин“ (*müstemin*) търговци по българските земи, ползващи преференции от османците като граждани на трибутарната на османците република Дубровник. Те не са рая на султана, макар че понякога се правят опити да се третира като такава. През XV–XVII в. са организирани в десетина колонии – уникално явление в българските земи до XIX в. Колониите имат съдебно-нотариални функции и трябва да консумират автономната юрисдикция по *ахднаметата*, вкл. да си гарантират известна екстериториалност. Дубровнишките колонии са корпоративни структури на хора с идентичен статут (няма практика да се назначават или избират консули) и се третират от властите като такива. Ролята на консул се поема от пратеничествата на Дубровник до Истанбул, а порблемите между дубровнишките търговци се решават чрез съответните институции в самата република. Отделни лица в колониите, нерядко поддържаният от тях свещеник, могат да събират информация за даден съдебен спор или да осъществяват нотариални функции. На практика дубровничани често се обръщат към кадийския съд, където в своя защита предявяват *ахднамета* и фермани, но без присъствието на консул⁶⁴.

Предполага се, че към колониите гравитират дубровничани или католици, които са включвани като рая в данъчните османски регистри под името „латини“ (*latin*), „френки“ (*frenk*) или „дубровничани“, но по-скоро

⁶² Пак там; Опис на османотурски документи за занаяти и търговия XVI–XIX в., запазени в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“. Ред. С. Андреев. Състав. А. Велков, П. Груевски, Св. Иванова, М. Михайлова-Мръвкарлова, Н. Робев, Е. Силянова. С., 1993; *Faroqi, S.* Trade and Revenue Collection in Later Sixteenth-century Salonica. – In: *Ottomans and the Sea*. Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol. 20 (81), n.s., 1–2001, p. 104.

⁶³ Иванова, Св. Малките етноконфесионални групи в българските градове през XVI–XVII в. – Във: *Българският шеснадесети век*. С., 1996.

⁶⁴ *Списаревска, Й.* Права на дубровничани..., 32–34; *An Economic and Social...*, p. 260; *Biegtan, N.* Цит. съч., 69–70.

their privileges with local tax-collectors (many firmans insisted on taking from Dubrovnik merchants a duty of 2% for a sale, but local authorities could not get used to it), after that Dubrovnik started paying it collectively for all its merchants once a year – *maktu*. At that time they started paying the government revenue source *mukkataa* of a total *gümriik* (the *maktu* mentioned above) as redemption payment to the taxfarmers (*mültezims*) – Dubrovnikan, which in turn collected the sum alone from the merchants of different Ottoman towns.⁶⁹

However, in some places great pressure was still put illegally on the merchants from Dubrovnik aimed at making them pay taxes, duties and dues. A firman to the *valis* and the *kadıs* in Bosnia, Roumeli and Özi (Ochkov, today in Ukraine) was initiated by Dubrovnikan *elçi* Marokboga (?), Chenoristi (?) and Setmil (?). It is said that Dubrovnikan *bazergâns* came to the Ottoman state to “do trade (*ticaret*)”, but, breaking the rules, Ottoman functionaries searched through their foods, livestock and goods, demanded *bac* and introduced different illegal innovations *bedaatlar*.⁷⁰ But, according to the pretty clear position stated in a sultan’s *ahdname*, in Roumeli *eyalet* nothing had to be demanded from Dubrovnikan *bazergans*; year 1722. The names of affected people can be read in a similar firman to the *kadı* of Sofia: Mar, Martin, Gör[e] and Yovano bey. When they wanted to buy and transport some goods, the *mütesellim* of Sofia forcibly made those Dubrovnikan to pay a *bac* of 30 *guruşes*. This contradict to the *ahdname* and a sultan’s order they had in hands; year 1722.⁷⁰ Dubrovnikans in Rouse had such a copy of an *ahdname* of 8–16 November 1640, made, probably, due to coming to the throne of Ibrahim I (1640–1648). Proved by the copy of the document in the local *sicil* – the copy was made in 1657. The document acknowledges the rules of the *ahdname* by deceased sultan Ahmed khan (perhaps, Ahmed I, 1603–1617): “Dubrovnik pays annually 1,250 *filurs* in the treasury, and no more *harac* has to be demanded from Dubrovnik merchants; according to an old resolution, at the place of sale Dubrovnikans have to pay *gümriik* of 2 %, and in Istanbul, Bursa and Edirne only – *gümriik* of 5%, which is paid in the treasury separately. Currently the *mukataa* is formed from the *gümriik* and is bought off for 300,000 *akçes* for three years (for its collecting Dubrovnikans were acting as *kefils* for each other with their property); if they do not manage to sell anything, they are not supposed to pay *gümriik* or *bac* on the road”⁷¹

Historiography emphasizes especially the successfully organized network of local jobbers, which allows the Dubrovnikans to use a cheap way to obtain and to export overstock, of leather, wool and wax mainly, by land or by land and sea with local kiracıs and with (mainly) foreign ships trough the Black Sea ports. The Dubrovnikans had a three-level organization of commercial activity: merchants living and carrying on a trade in Turkey; merchants in Dubrovnik; merchants who traveled and carried on a trade between Turkey and Dubrovnik or a third

⁶⁹ Фрейденберг, М. Оp. cit., p. 143; Biegman, N. Оp. cit., p. 48, 56–57; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 25.

⁷⁰ S85, fol. 23-b, doc. I

⁷¹ OrO, S269, f. 4-b, doc.II и III; R1, fol. 29-b, doc. I; see also: Винавер, В. Оp. cit., p. 48.

са немюсюлмани зимми (*zimmi*), рая – то ли побългарени дубровничани, то ли местни католици, то ли дубровничани, които имат недвижими имоти на османска територия⁶⁵. Например в Русе през XVIII в., съгласно данъчни регистрации в местния кадийски сиджил, 13 души *латини* подлежат (вероятно за владяна от тях земеделска земя) на испендж, десетъци и др. към маликянето на русенския войвода. Освен това в същия град *тайфа* на *латините* е ангажирана като общност в изплащането на аварии и на вилаетските разходи още от средата на XVII в. или е сред плащащ *имдад* (финансова помощ за *валията*) *еснафи*⁶⁶.

Джизieto/хараджът на дубровничаните се плаща колективно веднъж годишно от републиката за сметка на всички дубровничани, а тя самостоятелно събира сумите от поданиците си⁶⁷. Например в *хуляса* (доклад, съд-провождащ документите по даден казус от провинцията към столицата) от 1783 г. по повод писмо на „княза на Дубровнишката република“ (*cumhuriyet*) се съобщава, че джизieto ще се предаде в султанската хазна от посланиците/*елчиите* Николо Сарака и Франческо Гради⁶⁸.

Съгласно *ахднаметата* дубровнишките търговци плащат еднократно мито, което ги освобождава от местните пазарни такси (*baç*), а именно: 2% гюмрук, в Бруса и Одрин – 3%, а в Истанбул – 5% (без таксата *kassbiye*). *Гюмрукът* се налага на първо място за внесените стоки, а за закупените на място от производителите по селата стоки, според някои автори, фактически не се плащат износно мито или *баджове*. До 1521 г. *гюмрукът* се плаща на място (при пласиране на внесената стока или при купуване на местна такава), когато правилата постоянно се оспорват от местните бирници (десетки фермани повтарят, че от дубровничани при продажба трябва да се иска 2% мито, с което местните власти изобщо не свикват). След това Дубровник започва да плаща общо неговата равностойност за всички свои търговци веднъж годишно – *макту*. От същото време държавният приходоизточник (*mukkataa*) от общия *гюмрук* (въпросното *макту*) започва да се дава на откуп на откупчици (*mültezim*) – дубровничани, които от своя страна сами събират сумата от търговците из отделните османски градове⁶⁹.

По места нелегитимният натиск за данъци, мита и такси върху търговците от Дубровник не престава. Ферман до *валиите* и *кадиите* на Босна, Румили и Йози (Очаков, дн. в Украйна) е инициран от дубровнишките *елчи* Маркобога(?), Ченористи(?) и Сетмил(?). Говори се, че дубровнишките търговци (*bazergân*) идват в османската държава да „правят търговия“ (*ticaret*), но противно на правилата османски функционери им се „бъркат

⁶⁵ Фрейденберг, М. Дубровник и Османская империя. М., 1989, с. 143.

⁶⁶ ОрО, R5, л. 33-а, док. II; R1, л. 22-а, док. III, л. 24-а, док. I; Сакъзов, *Ив.* Стопански връзки..., с. 35; *Винавер, В.* Дубровник и Турска у XVIII веку. Београд, 1960, с. 53.

⁶⁷ *Hadzibegič, H.* Džizja ili Narač. – Prilozi za Orientalnu Filologiju (POF). Т. 3–4, 1952/3, р. 73; *Поповић, Т.* Турска и Дубровник у XVI веку. Београд, 1973, 91–99.

⁶⁸ ОрО, ОАК 19/53; *Viegman, N.* Цит. съч., с. 70.

⁶⁹ Фрейденберг, М. Цит. съч., с. 143; *Viegman, N.* Цит. съч., с. 48, 56–57; Сакъзов, *Ив.* Стопански връзки..., с. 25.

country. Usually, merchants of the three groups worked in associations; one of the representatives settled down in one of Bulgarian colonies and organized a buying head office. He went about villages, bought goods directly from the peasants, stored them and used convenient transport to send it. This organization allowed them to keep advantageous prices.⁷²

The end of Dubrovnikan colonies was at the end of the 17th century. It was caused by some political events but also by gradual economic decay of the homeland. The Raguz changed the direction of its economic interests as well as the way of trading. In the 18th century classical colonies were not live in Bulgaria. Without jobbers, individual Dubrovnikan merchants managed to obtain goods on short tours without the old companies, perfect contracts between the counterparties, etc.⁷³ In the vali court in Sofia merchants of “Dubrovnikan origin” *zimma latinian* Milogav and Radich presented themselves in 1709. They were living at that moment in Sofia as guests (*misafir*) non-Muslim *Latin*. Some time earlier they had traveled from Eflâk via Vidin with their goods which they had bought for several *kises* and had transported on horseback. In the place of Timok they had been attacked and robbed by some haidouks, who had found shelter in the dairy farm of *voinuk* Yovan from the village of Bosniche, Iznepol district. Yovan however said he knew nothing about the incident, and was released.⁷⁴

The Dubrovnikans, in contrast to the representatives of the other merchant “minorities” in the Ottoman Empire, did not take active part in “state trade”, did not make much profit from local jobbing trade, and did not rely much on a family-kinship network in the specific merchant business. But, like European *müstemin* they were under the guardianship of their state (meant as support as well as restrictions, or at least following some regulations).

3.2. The Jews. The Jews started taking active part at Bulgarian market a little later than the Dubrovnikans. The relatively small Jewish communities, which here included mainly town residents, in fact, were “predestinated” to work in the field of trade and crafts.⁷⁵ Perhaps their communities were the first among the Ottoman subjects who started consuming completely the status of *zimmi*. It sort of made them closer to a colony of *müstemin* merchants. (The latter was an autonomous jurisdiction in intercommunity relationships, at least, that followed in the train of their commitment to joint responsibility to Ottoman authorities in cases of crime in the area of their micro-sphere and the rabbi’s adjudicate to commercial

⁷² Божин, И. Дубровник и Турска у XIV–XV в. Београд, 1952, с. 273; Снегаров, Ив. Стопански врџки..., с. 18, 145, 114; *Spisarevska, I. De l’activite` des associations commerciales...; Carter, F. The Commerce of the Dubrovnik Republic 1500 – 1700. – The Economic Histoury Review, II ser., Vol. 24, 3, 1971.*

⁷³ Сакъзов, Ив. Търговията на България с Анкон..., с. 41; Фрејденберг, М. Op. cit., 231–232; Радоних, Ј. Римска курија и јужнословенски земље од XVI до XIX веку. Београд, 1950, с. 548; Митев, Пл. Търговията...

⁷⁴ OrO, S 4, f. 116, doc. I. See as well S 4, f. 4-b, doc. III, quoted here in note 79 and 80. There is a possibility that the clerk, who had written down the names of the Dubrovnikans’ merchants, made a mistake and both documents are about the same people.

⁷⁵ Иванова, Св. Преди да се роди българският милет...

в храните, товарните животни и стоки, искат *бадж* и правят различни незаконни нововъведения (*bedaatlar*)⁷⁰. Но, съгласно ясно изразеното в султанското *ахднаме* становище, в еялет Румили от дубровнишките *базеряни* нищо не се иска; 1722 г. Аналогичен ферман до кадията на София конкретизира кои са били потърпевшите: Мар, Мартин, Гьор[е] и Йовано бей. Когато те поискат да закупят и да пренасят някои стоки, софийският *мютеселим*, противно на *ахднамето* и на султанската заповед, която е в ръцете им, събира от въпросните дубровничани насилствено 30 гроша под името *бадж*; 1722 г.⁷⁰ Такъв препис от *ахднаме* от 8–16 ноември 1640 г., вер. изготвен поради възкачването на престола на Ибрахим I (1640–1648), са имали дубровничани в Русе, за което научаваме от копие на документа в местния сиджил, направено в 1657 г. Документът потвърждава правата от *ахднамето* на покойния султан Ахмед хан (вер. Ахмед I, 1603–1617): Дубровник внася годишно 1250 *филура* в хазната и не трябва от дубровнишките търговци да се иска повече харадж; съгласно старо решение, на мястото на продажбата те трябва да плащат по 2% гюмрук, а само в Истанбул, Бурса и Одрин – по 5%, които се внасят отделно в хазната. Понастоящем от гюмука се формира мукатаа, дадена на откуп срещу 300 000 акчета за три години (за чието събиране дубровничани един на друг са гаранти (*kefil*) с имота си); ако нищо не продадат, да не им се иска гюмрук, както и „*бадж* на пътя”⁷¹.

В историографията специално се акцентира върху подходящо организираната мрежа от посредници измежду местните хора, която позволява на дубровничани по един евтин начин да извличат и експортират стоковите излишъци главно от кожи, вълна и восък по суша или по суша и море с местни кираджии и с (главно) непринадлежащи на Дубровник кораби през черноморските пристанища. При дубровничани съществува тристепенна организация на търговската дейност: търговци, живеещи и търгуващи в Турция; търговци в Дубровник, търговци, които пътуват и търгуват между Дубровник и Турция или и трета страна. Обикновено дубровничани от трите групи работят в сдружения, единият от представителите се установява в някоя от българските колонии и организира закупна централа. Той обикаля селата, закупува стока пряко от населението, струпа я и при удобен транспорт я изпраща, което позволява действително да се поддържат изгодни цени⁷².

Краят на XVII в. бележи краха на дубровнишките колонии по българските земи, които са жертва на политическите събития, но и на постепенен стопански упадък в родината. Рагуза променя посоката на стопанските си

⁷⁰ ОрО, S85, л. 23-б, док. I.

⁷¹ ОрО, S269, л. 4-б, док. II и III, както и: R1, л. 29-б, док. I; вж. също: *Винавер, В.* Цит. съч., с. 48.

⁷² *Божид, И.* Дубровник и Турска у XIV–XV в. Београд, 1952, с. 273; *Снегаров, Ив.* Стопански връзки..., с. 18, 145, 114; *Spisarevska, I.* De l'activite' des associations commerciales...; *Carter, F.* The Commerce of the Dubrovnik Republic 1500–1700. – *The Economic History Review*, II ser., Vol. 24, 3, 1971.

relationships between its members). The space organization of each particular community also reminds of a colonial structure (at least territorially a part of the Jewish concentrated around the business center of towns, as, by the way, Jewish *kahilia* “settled” in local *hans*, bazaars or caravanserais). In comparison to the rest of *reaya*, the Jewish managed to assure for themselves a better mechanism for fiscal taxation and tax paying – by a joint obligation of paying a total, fixed in advance sum of money – *maktu*.⁷⁶

The Jewish were an especially active economic and commercial element. They had brought to the Balkans their commercial professional skills, supported by the present of own educational institutions in their community.⁷⁷

In the big ports of the Empire Europeans retained Jewish people as intermediaries in the in-land or granted them the citizenship of their respective countries. They also used to be in contact with Jewish tax farmers for example of *gümrük*, while some foreigners tried to pay fewer taxes by organizing their business under a Jewish name, i.e. as Ottoman subjects. The commercial skills of the Jewish community was supported by several migrations from Europe to the Balkans from the end of the 15th century to the 18th century – sefarads, ashkenases, marans, frankoses – who updated the links of Ottoman economy with certain destinations from which, in fact, the Jews were expelled (although, as the time was going by, these links became weaker). For example, the network of commercial contacts within Jewish ethno-confessional configuration, spreading inside and outside the Ottoman state, connected with large networks of exchange on the whole Mediterranean coast, led to the originating of the sefarad Italian-Ottoman commercial axis, which dominated in Ottoman-Italian trade for a long time.⁷⁸

The Jewish were also involved in the Ottoman home trade (local and interregional). Here is an example. The divan of Rumeli summoned 28 Muslims of *kasaba* Dupniçe, including the *vekil* of the *zabits* and *other ağas, beys, çelebis, başe, seyids, müezzin. hoca, sekban, spahi*, a number of contractors and craftsmen, as well as *zimma kapamacı* Todor, Mitre and *hanci* Achko. In front of the court and all of them *zimma* Gavuro Miloradich⁷⁹, a merchant from Dubrovnik, declared that 13 months earlier he had sent his servant *zimma* Nikola from Vidin to his home country Dubrovnik to take there 4 bundles of “*londras*” *çoka*, 2 bundles of leather and 2 bundles of *filurentin* satin. Nikola was attacked, killed and robbed

⁷⁶ Бенбаса, Е., А. *Подруг*. История на сефарадските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, с. 102, 116; Еврейски извори... Т 2, 14–19; *Shmuelevit, A.* The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and the 16th c.: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Response. Leyden, 1984.

⁷⁷ Еврейски извори... Т. 2, с. 7.

⁷⁸ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Lewis, B.* The Jews of Islam. Princeton – New Jersey, 1984, 142–144; *Epstein, M.* The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th c. Freiburg, 1980, 158–159; *Rozen, M.* Strangers in a Strange Land: the Extraterritorial Status of the Jews in Italy and the Ottoman Empire in the 16th to 18th c. – In: Radrigue, A. (ed.) Ottoman and Turkish Studies Seire. Bloomington, 1992.

⁷⁹ I am not particularly sure how should his name be read. If I may speculate his name can be read into two separate names – Gabor and Miloradich.

интереси и начина на търгуване. През XVIII в. класическите колонии не са актуални в България. Чрез посредници отделни търговци успяват с кратки обиколки да извлекат стока без старите компании, изрядни договори между контрагентите и пр.⁷³ В 1709 г. пред валийския диван в София се явяват Милогав и Радич – „по произход“ от търговците на Дубровник, живеещи в София като гости (*misafir*), немюсюлмани латини (*zimma latinian*). Преди време двамата са идвали от Ефляк (Влашко, дн. Румъния) през Видин с тяхна стока и кожи, купени за няколко кесии (*kise*), натоварени на коне. В мястото Тимок ги нападнали и ограбили хайдутите, които се скрили в мандрата на войнук Йован от с. Босниче, каза Изнепол (дн. Трън). Йован обаче отрича да знае нещо по въпроса и е освободен⁷⁴.

Дубровничани, за разлика от представителите на другите „търговски малцинства“ в Османската империя, не се включват активно в „държавната търговия“, не печелят толкова от локална посредническа търговия, слабо се осланят на фамилно-родствена мрежа в специфично търговските си дела. Но подобно на европейските *мюстемин* те са под опеката (разбирана и като подкрепа, и като ограничения, или поне като спазване на определени изисквания) на своята държава.

3.2. Евреите. Малко по-късно от дубровничани на българския пазар се активизират евреите. Сравнително малобройните общности, които тук са изключително градско население, практически са „обречени“ на търговия и занаяти. Може би първи сред османските поданици общините им започват да консумират в пълнота статуса *зимма*⁷⁵, което сякаш ги сближава с колония на *мюстемин* търговци (автономна юрисдикция поне във вътрешнокомуналните отношения, следваща от обвързаността им с колективна отговорност пред османската власт при криминални деяния в областта на тяхната микросфера и ангажиране на равинския съд с търговските взаимоотношения на членовете ѝ). Пространствената организация на отделните общности също напомня колониална структура (териториално поне част от евреите обикновено се концентрират около бизнес центъра на съответния град, както впрочем еврейската *кахилия* „се нанася“ в местните ханове, безистени или кервансараи). В сравнение с останалата рая евреите успяват да си осигурят по-благоприятен механизъм за фискално обхващане и изплащане на данъци – чрез колективно задължение за представяне на глобална предварително определена сума – *макту*⁷⁶.

⁷³ Сакъзов, *Ив.* Търговията на България с Анкон..., с. 41; Фрейденберг, *М.* Цит. съч., 231–232; Радонић, *Ј.* Римска курија и јужнословенски земље од XVI до XIX веку. Београд, 1950, с. 548; Митев, *Пл.* Търговията...

⁷⁴ ОрО, S 4, л. 11-б, док. III. Вж. и документа S 4, л. 4-б, док. III, цитиран тук в бел. № 79 и № 80. Възможно е при изписването на имената на дубровнишките търговци писарят да е допуснал грешка, а в двата документа става дума за едни и същи хора.

⁷⁵ Иванова, *Св.* Преди да се роди българският милет...

⁷⁶ Бенбаса, *Е., А. Родриг.* История на сефардските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, с. 102, 116; Еврейски извори..., Т. 2, 14–19; Shmuelevit, *A.* The Jews of the Ottoman Empire in the Late 15th and the 16th c.: Administrative, Economic, Legal and Social Relations as Reflected in the Response. Leyden, 1984.

by *kiraci* Ahmed and his son Hasan from the village of Beleshniche, Nevrokop district, and by Istoyko, Drako's son, from Razlog, They had loaded the goods on 4 horses and "in health" came to *kasaba* Dupniçe. They had stayed in *zimma* Atanas's house in *Varoş* of the city for 10 days. They had sold the goods at a low price through the present in the court Jews (*yahudi*) ... (illegible), Sabatay and Avraam to the residents of the *kasaba* "whose names are listed at the end of the document" (here we can see people with the positions of a *müderris*, an *ayan*, the *kethüda* of Roumeli, a *serdar* of janissaries, three *zaims*, a *serdar*, an *odabaşı*, the *kethüda* of the *çavuşes*, the representative of the translator (*veki-i tercümdn*) – 18 people altogether from the local elite). The defendants said that the Jews mentioned had offered the *çoka* for sale in public, and they had not known that the goods had been stolen; 19 December 1709.⁸⁰

Jewish participation in the tax farming and in the "state" trade was significant. It is well known that they had monopoly of manufacturing *çoha* in Thessaloniki, which was related to issuing special patents that guaranteed them monopoly (*beylik*) of the market of raw materials for producing wool in a large area. Perhaps, they used every possibility they had to transfer goods and privileges from one level of trade to another through this network.⁸¹

For example in a *defter* of *Tuna defterdar* there are documents of 1613–1617 about the problems of several Jewish people – the partners Yasaf, David, Ishak and Mayer, tax farmers of the income from taxation of salt from Wallachia, transported through the Danube's ports from Vidin to Harsovo or Tutrakan. For 910 *yuks* of akçes Baruh, Aslan, Mayer and Levi managed to take a share of the divided into three part *mukataa* and then, before the examination of their documents, sold it in parts. In the documents there are discussed a large number of concrete problems of the same tax farmers, like: an argument of the Jewish tax farmers with the "*tüccar tayfesi*", who took Wallachian salt from the fields, transported it to the ports, but in paying taxes demanded in one lump of salt to be equal to 7–8 *okkas*, not to 17.5 *okkas*, as it was the rule; the tax farmers wanted an order to be issued to the *voyvodas*, *bacdars*, *kantarcis* in Yergögi, Küliye and other places "on the other bank", who pertained to their *iltizam* (refers to the region of the tax farmers), not to collect *resm-i bac* on the state's salt and the balances; Yani and Isterianos, representatives of the Wallachian *voyvoda*, who has the right to transport and sell on the Ottoman bank 4,000 karts of salt, refused to pay taxes to the tax farmers; the tax farmers insisted on salt being sold from state stores only; Jewish representatives wanted an order to be issued to local *kadis* not to intervene in legal claims, and representatives' case to be tried by a special (*müfettiş*) *kadi* only.⁸²

⁸⁰ OrO, S 4, f. 46, doc. I.

⁸¹ Панова, Сн. Стопанската дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ГОНПНЕРБ, 1966, 1, p. 108; Rozen, M. Contest and Rivalry..., 315–317; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 152, 41.

⁸² OrO, F. 26, a.u. 3623, f. 3; F. 26, a.u. 3836, f. 10-b, doc. III; F. 26, a.u. 3836, f. 13-b, doc. I; F. 26, a.u. 3836, f. 19-a, doc. II; F. 26, a.u. 3836, f. 19-a, doc. III; F. 26, a.u. 3836, f. 19-b, doc. II; F. 26, a.u. 3836, f. 19-b, doc. III.

Евреите са особено активен стопански и търговски елемент. Те донасят със себе си на Балканите търговски професионални умения, поддържани от наличието на собствени образователни институти в общините им⁷⁷.

По големите имперски пристанища европейците влизат в контакт с евреи като посредници или им дават свое поданство, а също контактуват с евреи откупчици (напр. на *гюмрук*), докато някои чужденци се стремят да облекчат данъчното си бреме, като уреждат търговията си под еврейско име, т.е. като османски поданици. Търговската експертност на еврейската общност се поддържа от неколкостепенни преселения от Европа към Балканите от края на XV до XVIII в. – сефаради, ашкенази, марани, франкоси, – които актуализират връзката на османската икономика с определени дестинации, откъдето всъщност са изгонени евреите, макар с времето тези връзки да изтъняват. Например мрежата от търговски контакти в рамките на еврейската етно-конфесионална конфигурация, разпростираща се вътре и вън от османската държава, свързана с широки обменни мрежи из цялото Средиземноморие, води до появата на сефарадска итало-османска търговска ос, която задълго властва в османо-италианската търговия⁷⁸.

Евреите са тясно ангажирани и във вътрешната османска търговия – локална и междурегионална. Нека дадем пример. Пред румелийския диван са призовани 28 мюсюлмани от касаба Дупница, сред които са *векилът* на *забитите*, *заим* и прочее аги, бейове, челебии, еничари и сеиди, мюеззин, ходжа, *секбан* и спахия, десетина предприемачи и занаятчии, а също немюсюлманите капамаджии (*zimma kapamaci*) Тодор, Митре и ханджи Ачко. Пред съда и всички тях дубровншките търговци *zimmi* Габар и Милорадич⁷⁹ заявяват, че преди 13 месеца изпратили своя слуга *zimma* Никола от Видин към отечеството си Дубровник, за да занесе 4 денка „*londra*“ чоха, 2 денка кожи и 2 денка *filurentin* атлас. Никола бил нападат, убит и ограбен от кираджиите Ахмед и сина му Хасан от с. Белешниче, каза Неврокоп, и от Истойко, син на Драко, от каза Разлог, които натоварили стоката на 4 коня и „със здраве“ дошли в касаба Дупниче. Отседнали за 10 дни в къщата на *zimma* Атанас във Вароша на града. Продали стоката на ниска цена чрез „присъстващите в съда евреи (*yahudi*) ... [не се чете], Сабатай и Аврам“ на жителите на касабата, „чиито имена са записани в края на документа“ (тук виждаме хора с длъжности *мюдеррис*, аянин, *кетхуда* на Румели, *сердар* на еничарите, трима *заими*, *сердар*, *одабаши*, *кетхуда* на *чавушите*, пълномощник на преводача (*vekil-i tercumdn*), или общо 18 души от местния елит). Ответниците се

⁷⁷ Еврейски извори... Т. 2, с. 7.

⁷⁸ *Mantran, R. Foreign Merchants...*; *Lewis. B. The Jews of Islam. Princeton – New Jersey, 1984, 142–144; Epstein. M. The Ottoman Jewish Communities and their Role in the 15th and 16th c. Freiburg, 1980, 158–159; Rozen, M. Strangers in a Strange Land: the Extraterritorial Status of the Jews in Italy and the Ottoman Empire in the 16th to 18th c. – In: Radrigue (ed.) Ottoman and Turkish Studies Seire. Bloomington, 1992.*

⁷⁹ Не съм сигурна в четенето на името; дори имам съмнения, че могат да се четат две имена – Габор и Милорадич.

Jewish merchants in Rumeli relied on a national network for spreading commercial information, for securing credit and partnership.⁸³ Jewish commercial and craft activity could have involved contacts with local manufacturers and merchants. But the system of partnerships and corporations, organized on an ethno-confessional and hierarchical principle, restricted such contacts and affected ordinary Jews slightly. A leading role in Jewish trade had, on one hand, the mentioned above Jewish tax farmers, and, on the other, – wholesalers, who regulated the whole trade in towns and who signed contracts with their partners in exit-receiving stations, with factors or consuls, were in contact with the representatives of private and especially with the “state trade” in the region – Muslim *askeri*.⁸⁴

In 18th – 19th centuries the most well-off Jewish bound more and more closely their commercial capital with the Ottoman tax farming system and transferred it from the area of currency to the area of money lending. Generally speaking, the Jewish remained connected with the old sectors of Ottoman economy and with the financial structure that had been built around the Ottoman state system, including janissaries; they were suppliers, customs and tax agents, bankers, money-lenders.⁸⁵

Despite the decline of the Jewish community, registered by historiography (English and Dutch trade authoritatively moved trade routes, and the Mediterranean coast and Italy – the places the main commercial contacts of the Balkan Jewish – were no more the center of European trade), in the 18th century they still remained some of the most active commercial elements, especially in Central Rumeli, on all levels of trade. That might have happened due to the saved trust between the Ottoman and the Jewish. Besides, richer and more active Jews moved to Europe, which became possible after thorough persecutions had stopped there, and less well-off Jews remained on the Balkans.⁸⁶

3.3. The Armenians. The Armenians consolidated their demographic and economical presence in the region a little later than the Dubrovnikans and the Jewish⁸⁷ and later than on other Ottoman and Central-European territories – in the 17th century. Just like the Jewish, the Armenians were predominantly town residents. There were three components in Armenian diaspora. Firstly, in some towns mahales and *tayfe* were formed – strong main bodies of the diaspora of Armenian population integrated in local economy. They became the stationary

⁸³ Маркова, И. Проблемы этногенеза евреев в болгарских землях и особенности межэтнических взаимодействий в XV–XVII в. – ВЪВ: Еврейское население в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века – Новое время. Славяне и их соседи. Вып. 5. М., 1994, с. 188; Epstein, M. Op. cit., 125–128.

⁸⁴ Панова, Сн., Българските търговци..., 88–89; Gerber, H. Moneylending in the Ottoman Empire. – Jewish Quarterly Review, Vol. 72, 1981; Бенбаса, Е., А. Подриг. Op. cit., 141.

⁸⁵ Бенбаса, Ел., А. Подриг. Op. cit., 134–140; Braudel, F. Op. cit., p. 146.

⁸⁶ Mantran, R. Foreign Merchants...; Иванова, Св. Малките етноконфесионални..., 56–61; Ivanova, Sv. “Own” foreigners of the Empire...

⁸⁷ Mantran, R. Foreign Merchants...; Иванова, Св. Малките етноконфесионални..., 56–61; Ivanova, Sv. “Own” foreigners of the Empire ...

оправдават, че споменатите евреи публично предложили чохата за продан, те не знаели, че тя е крадена; 19 декември 1709 г.⁸⁰

Откроява се присъствието на евреите в „държавната“ търговия. Добре известно е положението им на монополисти в производството на чоха в Солун, което е свързано с издаваните специфични патенти, гарантиращи им монопол (*beylik*) върху суровинния пазар на вълна в широк ареал. Вероятно те не пропускат възможността да прехвърлят стоки и привилегии чрез тази мрежа от едно ниво на търговия в друго⁸¹. Например във входящ дневник на Туна дефтердаря се срещат документи от 1613–1617 г. по проблеми на неколцина евреи откупчици на прихода от облагане на влашка сол, преминаваща през пристанищата от Видин до Хърсово и Тутракан – партньорите Ясаф, Давид, Исхак и Майер. Срещу 910 юка акчета Барух, Аслан, Майер и Леви успяват да вземат един дял от разделената на три части *мукатаа*, а след това, преди да са прегледани документите им, са го разпродали на части. В документите са разисквани множество конкретни проблеми на същите откупчици като: спор на евреите откупчици с „*туджарската тайфа*“, която взима от мините влашката сол, докарва я в пристанищата, но настоява при облагането един къс сол да се брои за 7–8 оки, а не както е прието – за 17 и половина оки; откупчиците настояват да се заповяда войводите, бадждарите, кантарджиите в Гюргево, Кюлие и други места „на оня бряг“, които спадат към техния илтизам (*iltizam* – визира се районът на откупения приход), да не събира *ресм-и бадж* от държавната сол и кантарите; пълномощниците на влашкия войвода Яни и Истерианос, който има право да прекарва и продава на османския бряг 4000 коли сол, отказват да плащат такси на откупчиците; откупчиците настояват, че солта трябва да се продава само от държавни хамбари; евреите-съдружници искат да се издаде заповед местните кадии да не се бъркат в съдебните искове, а проблемите им да се разглеждат само от специален *мофеттиш-кадия*⁸².

Търговците евреи в Румелия се опират на национална мрежа, която служи за разпространение на търговска информация, осигурява кредит и партньорства⁸³. Търговската и занаятчийската активност на евреите би могла да предполага контакти с местните производители и търговци. Но системата на сдружения и корпорации, комплектувани по етно-конфесионален и йерархичен принцип, ограничава подобни контакти и слабо засяга редовите евреи. Ръководна роля в търговската дейност на евреите изпъл-

⁸⁰ ОрО, S 4, л. 4-б, док. I.

⁸¹ Панова, Сн. Стопанската дейност на евреите на Балканите през XVI–XVII в. – ГОНПНЕРБ, 1966, 1, с. 108, Rozen, M. Contest and Rivalry..., 315–317; Сакъзов, Ив. Стопански връзки..., с. 152, 41.

⁸² ОрО, ф. 26, а.е. 3623, л. 3; ф. 26, а.е. 3836, л. 10-б, док. III; ф. 26, а.е. 3836, л. 13-б, док. I; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-а, док. II; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-а, док. III; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-б, док. II; ф. 26, а.е. 3836, л. 19-б, док. III.

⁸³ Маркова, И. Проблемы этногенеза евреев в болгарских землях и особенности межэтнических взаимодействий в XV–XVII в. – Във: Еврейское население в Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы. Средние века – Новое время. Славяне и их соседи. Вып. 5. М., 1994, с. 188; Epstein, M. Цит. съч., 125–128.

element of the diaspora together with Armenians from the other mahales, most often Muslim ones, as well as Armenians among the *haymanes* in some towns (I presume that the latter were town settlers-newcomers).

The second group of Armenians in Rumeli were *perakende* but in the sense of moving people with no permanent residence here, who formed individual currency units and often paid taxes as *maktu*, separately from the stationary population – “*perakende armeni maktu*”⁸⁸ According to a *berat* of a tax farmer of *perakende*’s *maktu* in today’s Macedonia we can find mentioned the following groups of Armenians: moving *perakendes* of Armenians and Greeks from Anatolia; Armenian *tayfe* of merchants and coming for *kâr* or profit from Kesrie, Van, Sis, etc., and from Eflâk (Wallchia), Serbia, Moldova; Anatolians, *perakendes* of Medine-i Müneverre. All of them paid taxes as annual *maktu*, the only people who did not have to pay were 46 Armenians from Karaman, Atine, Sivas and Kesrie. The *maktu* covered taxes *cerm-i cinayet* and *beyt-ül mal*, owned by the *perakende reaya* of Medine-i Müneverre, and for all the other Armenian *perakendes* – their *ciziye*. But some of those groups Armenians refused to pay and pointed out that “we paid our *maktu*, which has been fixed for Armenian *tayfe* and for Greeks from Anatolia, in our *vilayets*”, i.e. in their home places.⁸⁹

In different financial documents we come across descriptions of fiscal allocations as the tax “due by the scattered (*perakende*) Armenians who lived in the district of Silistra; the *ciziye* of *perakende* infidels Armenians in the district of Shoumen and Provadia, 1622; the *ciziye* of *perakende* Armenians “paid as *maktu*”, 1638/39; the *ciziye* of infidels Armenians and Greeks from Anatolia who were *perakendes* in Sofia district, 1619; “*armenian rumian*” (Armenians from Anatolia, I suppose) who were in Sofia district; 1619; *perakende* Armenians from the *vilayet* of Anatolia who lived in Plovdiv district; *cemaat* of the *acems* “*sürgün*” (immigrants, deported) of the *vakf* of Medine-i Müneverre, 1559.⁹⁰ In this case such people and groups is alluded that were without a permanent place of residence in Rumeli, but had families and heirs in their homeland, for example, in Anatolia. In the towns of Rumeli they had settled down in or around a han, a *bedesten*, a *caravanserai*, generally speaking, in the commercial area. It was easy for the tax farmers of *mukataa* to meet them in ports, in big market centers (there were not so many of them) in order to made them pay their individual *maktu*. Everything shows that their permanent movements around one destination was because of business mainly trade.

In a large number of the quoted documents we come across *perakende* Armenians, defined as “*acem*” as well. In tax-collection orders of the end of the 17th century, together with the non-Muslims infidels (*kâfir*) and the Jewish, we

⁸⁸ Турски документи за историјата на македонскиот народ (ТДИМН). Сер. 1. Т 3. Скопје, 1972, 67–68.

⁸⁹ OrO, R1, f. 22-a, doc.II.

⁹⁰ OrO, D 62, f. 195-a – quoted in: Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев. История на Добруджа. Т. 3. С., с. 30; ТДИМН. Сер. 1. Т. 3, 1972, 67–69; Galabov, G., H. Duda. Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia. Wien, 1960, p. 144; Извори за българската история (ИБИ). Т. 26. С., 1986, Baş Bakanlık Osmanlı Arşivi (BBOA), MM 236; TD 309.

няват, от една страна, споменатите евреи откупчици, а от друга – едрите търговци, регулатори на цялата търговска дейност в отделните градове, които се намират в договорни отношения със свои партньори в изходно-приемателните пунктове, фатори или с консули, контактуват с представителите на частната и особено на „държавната търговия“ във вътрешността на региона – мюсюлмани аскери⁸⁴.

През XVIII–XIX в. най-състоятелните евреи все по-тясно обвързват търговския си капитал с откупната система в османската държава и го пренасочват от сферата на обръщението към лихварството. Най-общо евреите остават свързани със старите сектори на османската икономика и с финансовата конструкция, изградена около османската държавна система, вкл. еничарите, те са снабдителни, митнически и данъчни агенти, банкери, лихвари⁸⁵.

Независимо от отчитания в историографията упадък на еврейството (английската и холанската търговия властно премества търговските пътища и Средиземноморието и Италия, където са главните търговски контакти на балканските евреи, вече не са център на европейската търговия), те си остават и през XVIII в. всред най-активните търговски еременти специално в Централна Румелия и на всички нива на търговска дейност. Предполага се, че това се дължи на запазеното доверие между османците и евреите. Пък и по-състоятелните и стопански активни евреи се изтеглят към Европа, станало възможно след прекратяването на отявлениите гонения там, а на Балканите и специално в българските земи остават евреи с по-скромни възможности⁸⁶.

3.3. Арменците. Арменците консолидират демографското и стопанското си присъствие в региона малко по-късно от дубровничани и евреи⁸⁷ и отколкото в други османски и средноевропейски територии – през XVII в. Подобно на евреите, арменците са изключително градско население. В арменската диаспора се диференцират три компонента. На първо място в някои градове се формират махали или *тайфи* – стабилни ядра на диаспората на арменското население, интегрирани в местния стопански живот. Те, заедно с арменците из останалите, най-често мюсюлманските, махали на съответния град, а също и с арменците сред *хайманетата* в някои градове (приемам, че това са установяващи се, новодошли в града), представляват стационарният елемент на диаспората.

Втората подгрупа всред арменците в Румелия са *перакенде*, но в смисъл на движещи се хора без постоянно местожителство. Те формират отделни фискални единици, нерядко плащащи данъците си под формата на *макту* и

⁸⁴ *Панова, Сн.* Българските търговци..., 88–89; *Gerber, H.* Moneylending in the Ottoman Empire. – *Jewish Quarterly Review*, Vol. 72, 1981; *Бенбаса, Е., А. Родриг.* Цит. съч., с. 141.

⁸⁵ *Бенбаса, Е., А. Родриг.* Цит. съч., 134–140; *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 146.

⁸⁶ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални..., 56–61; *Ivanova, S.* „Own“ foreigners of the Empire...

⁸⁷ *Mantran, R.* Foreign Merchants...; *Иванова, Св.* Малките етноконфесионални..., 56–61; *Ivanova, Sv.* „Own“ foreigners of the Empire ...

can find mentioned “moving and shifting Armenians-*acem*” (*sakin ve mütemekân ve murur ve ubur iden ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve armenian-i acem taifesi*).⁹¹ I suppose that *perakende* Armenians, who were mentioned above, were called *acem* in the sense of a Persian, a man from Iran, as they came from the eastern provinces, from the direction of Iran, or – as some of the authors believe – that they were Persian-Armenians (although, apart from “a Persian”, *acem* also means “a foreigner”), as in the documents most of these Armenian *perakendes* are considered to have come from the eastern provinces. These “Armenian Persians” could be met in all the area from the Middle East to Western Europe.⁹² In this meaning term *acem* might show one of the main sources of Armenian migrants – the eastern provinces and Iran. Apparently, they entered Armenian diaspora on calmer Balkans, in Anatolia, in Central and Eastern Europe, moving spontaneously or as a centrally carried out forced displacement (*sürgün*).⁹³ This process was particularly intensive about the beginning of the 17th century. Due to the great number of migrants from this direction, their name, *acem*, might have been used for all the other Armenians without a permanent place of residence *perakende*, who, in fact, were not from the eastern provinces.⁹⁴

The sources show a strong combination of social roles: Armenian *perakende acem*, who were denote as *tüccar* or *bazargân* at the same time. I cannot argue about all the Ottoman territories, but about Bulgarian land I can say with some certainty that, by the present moment, in sicils, individual documents or in some registers I have only come across examples which show that the mentioned above *acem tüccar* were ethnic Armenian (the ethnonym Armenian is written in the documents). What develops is an idea of a special class in Ottoman society verbalized by an idiom-term: an Armenian *acem tüccar*. The characteristic of the *acem* Armenians as “moving” merchants is confirmed by their frequent mentioning in the sources as residents of hans. In Silistra in mahale “*Çelebi efendi-armeniyan*” there was registered 29 people and in “*Mahale-i varoş-armeniyan*” – 31 people, in section “*Acems* in hans. They are *bazargân*.” – 18. In a *ceziye* register of 1690/91 in town of Akkerman there are: “*Tayfe* Armenian *perakendes* living in Akkerman” – 34 people; “Armenian guests (*misafir*) who are *acem tüccars*, residing in the hans

⁹¹ OrO, S67, p. 28, doc. I, 1718/21.

⁹² *Маргос, А.* Арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик през османското владичество. – Изв. на Народния музей – Варна, 18 (33), 119–120; *Braudel, F.* Op. cit., p. 145; *Шевченко, Ф.* Армяне на украинских землях в составе России в XVII – нач. XVIII в. – Вѣв: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 37.

⁹³ *Bardakjian, K.* The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. – In: Christians and Jews...

⁹⁴ Similar *acems* were met in other provinces of the Empire except on the Balkans: *Гасратян, М., С. Орешикова, Ю. Петросян.* Очерки истории Турции. М., 1983; *Üzaka, M.* A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden – New York – Köln, 1996, p. 68; *Faroghi, S.* Towns and Townmen..., 54–55, Note 268; An Economic and Social..., p. 517; *Gerber, H.* Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600– 700. Jerusalem, 1988, 116–121; *Braudel, F.* Op. cit., p. 146; *McCabe, J.* Baghdiantz. Silk and Silver: the Trade and Organization of New Julfa at the end of the 17th c. – *Revue des Etudes Armeniennes*, 25, 1994–1995, p. 389, 396, 406–407; *Van Roy, S.* Armenian Merchant Habits as Mirrored in the 17–18 c. Amsterdam Documents, REArm, n.s. 3, 1966, 347–357.

отделно от стационарното население – „*perakende armeni maktu*”⁸⁸. Съгласно брат на откупчик на *мактото* на *перакендета*, в днешна Македония откриваме следните групи арменци: *перакендета*, които се движат, арменци и анадолски гърци; арменска *тайфа* търговци и идващи за *кяр* и печалба откъм Кесрие, Ван, Сис и пр. и откъм Ефляк (Влашко), Сърбия, Молдова; рая анадолци, *перакендета* на Медина (*Medine-i Müneverre*). Всички те плащат данъците си под форма на годишно *макту*, от което са освободени единствено 46 души арменци от Караман, Атине, Сивас и Кесрие. *Мактото* покрива данъците *джерм-и джинайет* и *бейтюлмал*, дължими от *перакендетата* рая на Медина, а за всички останали арменци *перакендета* – джизие то им. Но някои от въпросните групи, отказвайки да плащат, изтъкват, че „ние плащаме *мактото* ни, което е определено за арменската *тайфа* и за анадолските гърци, в нашите вилаети“, т.е. в родните си места⁸⁹.

В различни финансови документи срещаме такива фискални пера като данъка „върху разпръснатите (*perakende*) арменци, живущи в казата Силистра; джизие то от *перакендетата* неверници арменци в казата Шумен и Провадия“, 1622 г.; джизие то от арменците *перакендета* „под формата на *макту*“, 1638/9 г.; джизие то от неверниците, арменците и гърците от Анадол, които са *перакендета* в Софийска каза, 1619 г.; „*armenian rumian*“ (предполагам арменци анадолци), които са в каза София, 1619 г.; *перакендета* арменци от вилаета Анадол, които живеят в каза Пловдив; *джемаат* на *аджемите* „*sürgün*“ (преселници, депортирани) към вакъфа на Медина, 1559 г.⁹⁰ В тези случаи се визират хора и групи, които трайно са без установено местожителство в Румелия, имат фамилии и наследници в родните си места, примерно в Анадола. Из румелийските градове те се установяват във или около някой хан, безистен, керван сарай, изобщо в търговската зона. Откупчиците на *мукаатаи* лесно могат да ги засекат по пристанищата, в големите пазарни средища, които са общо взето изброими, за да си платят индивидуалното макту. Всичко показва, че тяхното перманентно движение по определена дестинация е по бизнес, най-често търговия.

В много от цитираните документи попадаме на *перакендета* арменци, определени освен това и като „*асет*“. В заповедите за събиране на данъка джизие от края на XVII в., наред с немюсюлманите неверници (*kâfir*) и евреите, се споменават „движещи се и преместващи се арменци-*асет*“ (*sakin ve mütemekân ve murur ve ubur iden ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve armenian-i acet taifesi*)⁹¹. Предполагам, че въпросните *перакендета* арменци са наричани *асет* в смисъл на „персиец, човек от Иран“ поради това, че произхождат

⁸⁸ Турски документи за историјата на македонскиот народ (ТДИМН). Сер. 1. Т. 3. Скопје, 1972, 67–68.

⁸⁹ ОрО, R1, л. 22-а, док. II.

⁹⁰ ОрО, D 62, л. 195-а – цит. във: *Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев*. История на Добруджа. Т. 3, с. 30; ТДИМН. Сер. 1. Т. 3, 1972, 67–69; *Galabov, G., H. Dudua*. Die Protokollbücher des Kadiantes Sofia. Wien, 1960, с. 144; Извори за българската история (ИБИ). Т. 26. С., 1986; *Baş Bakanlık Osmanlı Arşivi – Istanbul* (ВВОА), MM 236; TD 309.

⁹¹ ОрО, S67, с. 28, док. I, 1718/21 г.

of the mentioned *kasaba*” – 55 people; “*tayfe perakende* Armenians merchants living in the mentioned *kasaba* as guest” – 19 people.⁹⁵

In 1698 local merchants in Rouse complained that “some *acem tüccars* in out town who come to the *bazergan*-hans and stay there sell there goods and, apart from this, tour villages and sell”; they had insisted upon forbidding this retail trade. However, in this connection *acem tüccars zimmi* Sefer and ... (illegible name) sent a petition (*arz*) saying that they should not be banned from buying and selling in the region.⁹⁶ The argument presents Armenian *acem tüccars* as “moving” merchants who used to come from distant places and stayed in special *bazergan* hans. They were distinguished from local merchants. It seems that, the practice was, goods brought by coming from remote places merchants were taken over by local merchants (who had to pay *bac*, I suppose), who delivered them to each customer, including the ones in villages. It is important to say that *acem tüccars* worked collectively as a corporation that everybody knew. Representatives of this hypothetical non-territorial corporation, not so formalized, but rather distinguished by the unified status of each individual, might have appeared periodically in *bazergan* hans in Rouse and traded, implemented retail trade delivery. Perhaps, on such occasions in particular they would take advantage of the *arz*, won by Sefer and his colleague, which gave them chance to trade in villages as well. However, such a situation was against local merchants’ interests, who were working in the field of the local retail trade delivery.

One of the more sensitive problems for such “moving” merchants was they were considered persons without known heirs and the estate they could leave behind in their place of trade could be taken by the *emins* of the treasury (*beyt-iil mal*). On the occasion of such people exactly a rather rare legal procedure was applied – legal registering of heirs. Dying at the *suk* (commercial street) of the *halaces* in Sofia Armenian Habib, a son of Yeshilli from the *sancak* Arab kır, Anatolia, named his son Abianos(?) as his heir in a legal proceeding initiated for this especially reason; year 1683.⁹⁷

Like the other long-distant merchants, *acem tüccars* did not have to pay market fee (*bac*) and were treated as *perakende* Armenians. They paid their *reya’s* taxes, like all the Ottoman subjects, but specifically – in the form of *maktu*. What were significant were the cases in which such Armenians were treated by authorities as a community/corporation with joint responsibility on the occasion of tax problems or of crimes. For example, at the end of the 17th century for ferrying over ships with cannons in the port of Rouse different corporations of town population had to provide *creators* and including a separate group of 10 *acem* people; while “the *tayfe* of *acems* in hans” in Rouse gave 250 *guruşes* for the *mübaya* (purchase of supplies) for the *vali’s* preparation for a campaign. The Armenians who lived for “trade and profit” in Çelebi efendi’s han at the *suk* in Rouse asked for and received a *hüccet* that Mehmed başe, wounded in the han, did not lodge claim against them; year 1694.⁹⁸

⁹⁵ BBOA, MM 4023.

⁹⁶ OrO, R2, f. 81-a, doc. I and f. 105-a, doc.I.

⁹⁷ OrO, S149, f. 29-a, doc. II; S149, f.4-a, doc. II.

⁹⁸ OrO, R4, f. 92-a, doc. II; R4, f. 37-a, doc. II; R4, f. 3-a, doc. III.

от източните провинции, откъм Иран, или – както още се споменават от някои автори, – че са персо-арменци (макар че освен „персиец“, терминът *асет* има и значение „чужденец“), тъй като за мнозинството от тези арменци *перакендета* в документите се посочва, че са от източните провинции. Тези „арменци-перси“ се срещат в целия ареал от Средния изток до Западна Европа⁹². В този смисъл терминът *асет* би могъл да показва един от основните източници на арменски мигранти – източните провинции и Иран. Изглежда именно те се вливат в арменската диаспора из по-спокойните Балканите, в Анадола, а и в Централна и Източна Европа, движещи се спонтанно или под формата на централно провеждано преместване (*sürgün*)⁹³, особено интензивно към началото на XVII в. Възможно е дори поради многобройността на мигрантите от тази посока те да дават името на всички други арменци без постоянно местожителство, *перакендета*, които всъщност не са от източните провинции⁹⁴.

Изворите внушават трайно съчетаване на социални роли: арменци *перакендета аджем*, които същевременно са обозначени като *туджари* или *базеряни*. Не мога да твърдя за всички територии на османците, но за българските земи с известна сигурност бих могла да кажа, че засега попадам единствено на примери в сиджили, в единични документи или в регистри, че въпросните *асет tüccar* са етнически арменци (етнонимът *арменец* е изписан в документите). Формира се представата за едно специфично съсловие в османското общество, което се вербализира с устойчивото словосъчетание = термин: арменец *асет tüccar*.

Характеристиката на *аджемите* арменци като движещи се търговци се затвърждава от честото им упоменаване в изворите като жители на ханове. В Силистра в махала *Çelebi efendi-armeniyan* са регистрирани 29 души; в *Mahale-i varoş-armeniyan* – 31; в рубриката „*Аджем* в ханове. *Базаряни* са“ – 18 души. В джизиерегистър от 1690/91 г. в гр. Акерман фигурират: „Гайфа арменци *перакендета*, които живеят в Акерман“ – 34 души; „Арменци гости (*misafir*), които са *аджем туджари*, намиращи се в хановете на споменатата касаба“ – 55; „живеещи в споменатата касаба като гости търговци *тайфа перакендета* арменци“ – 19 души⁹⁵.

⁹² *Маргос, А.* Арменската колония в Хаджиоглу Пазарджик през османското владичество. – Изв. на Народния музей – Варна, 18(33), 119–120; *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 145; *Шевченко, Ф.* Армяне на украинских землях в составе России в XVII – нач. XVIII в. – Във: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 37.

⁹³ *Bardakjian, K.* The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople. – In: Christians and Jews...

⁹⁴ Подобни *аджери* се срещат и в другите провинции на империята: *Гасратян, М., С. Орешкова, Ю. Петросян.* Очерки истории Турции. М., 1983; *Üzakça, M.* A Comparative Evolution of Business Partnerships. The Islamic World and Europe, with Specific Reference to the Ottoman Archives. Leiden – New York – Köln, 1996, p. 68; *Faroghi, S.* Towns and Townmen..., 54–55, Note 268; An Economic and Social..., p. 517; *Gerber, H.* Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600–1700. Jerusalem, 1988, 116–121; *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 146; *McCabe, I.* Baghdiantz. Silk and Silver: the Trade and Organization of New Julfa at the end of the 17th c. – Revue des Etudes Armeniennes, 25, 1994–1995, p. 389, 396, 406–407; *Van Roy, S.* Armenian Merchant Habits as Mirrored in the 17–18 c. Amsterdam Documents, REArm, n.s. 3, 1966, 347–357.

⁹⁵ BBOA, MM4023.

The presence of such *acem tüccars* in certain commercial centers in Rumeli is permanent. They form a relatively constant micro-structure in the respective town, although the members of this group varied. It was sort of a club through which taxes and duties could be collected, legacy problems could be solved in cases of merchants' death far from their homeland. Their "colleagues" *acems* were the only people who could take care of their legacy, prevent it from being taken by the *emin* of the *beyt-ül mal* and send it to the heirs. Authorities addressed this "club" in cases of criminal offences. This group was considered by authorities to be a legitimate representative that insisted on preserving the preferential status of the moving Armenians, by initiating lawsuits including.

The town of Rousse was a good example of the internal structure of Armenian community. In the 17th century Rousse was one of a few towns in Bulgaria with a differentiated Armenian mahale – "Armenian" (there were also Armenians in Muslim mahale "Elhacc Musa" who were sometimes called "Armenian Elhacc Musa"). However, sometimes a separate quota for *acems* was stipulated in the distribution of both extraordinary and local taxes between the payers in the town. For example in a tax *defter* is written: "at the *vilayet* meeting *naib* Abu *elhacc* consulted the *sicil* (and found out) that annually *acems* pay 100 *guruşes*." In the same year, 1695, in the list of distributed expenses of the *paşa* we can find separately registered "reaya *acem* who live in hans" or "*acems* who pay separately".⁹⁹

Thus we can summarize that *acem tüccars* were Armenians, distinguished from the other Armenian reaya: they were merchants who did not live in a given town permanently, but stayed in town hans for a long time as they were connected with interregional trade. The latter was a profitable job which placed them among the rich-class town residents. Their special tax status – paying of *maktu* – meant also that they could travel to remote places around the Empire. For Ottoman bureaucracy they were a separate class indicated by a group determinant that included the following components in different combinations: *acem, perakende, tüccar/bazargân*, Armenian, residents of *hans/bedestens*. They were treated as the other small groups in the Empire according to the rules of joint criminal and tax responsibility.¹⁰⁰ Armenian *perakendes* were not *beratli*, but their status was described in the *berats* of tax farmers of *maktu* or of their *cizye*. Therefore, it would be not precise to say that Armenian *perakendes* and merchants were privileged. However, it would be possible to define their status, given to them by Ottoman authorities, as a kind of a patent for carrying on an interregional trade.¹⁰¹ Some of them, of course, had the privilege to be suppliers of the palace (*kuyrulu*, i.e. licensed, privileged).¹⁰²

⁹⁹ R4, f. 92-a, doc. II; see also: f. 93-b, doc. II; R7, f. 14-a, doc. I.

¹⁰⁰ Иванова, Св. Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV–XVIII в. – ИПр, 1990, № 1; *eadem*. Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции, XVII–XVIII в. – ИДА, 65, 1993.

¹⁰¹ Shaw, S. History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 1. London – New York – Melbourne, 1976, 155–158.

¹⁰² Barsoumian, H. The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750–1850). – In: Christians and Jewis..., Vol. 1, 173–175.

Местните търговци в Русе се оплакват в 1698 г., че „някои от *аджем туджарите* в нашия град, като идват в *базергян*-хановете и отсядат там, продават стоките си, а освен това обикалят от село на село и продават“; настояват тази търговия на дребно да им се забрани. По проблема обаче *аджем туджарите* немюсюлмани (*zimmi*) Сефер и друг, чието име не се чете, са изпратили изложение (*arz*), че не бива да им се забранява да търгуват из района⁹⁶. Спорът представя арменците *аджем туджари* като „движещи се“ търговци, които идват отдалеко и отсядат в специфични *базергян*-ханове. Те са разграничени от местните търговци. Изглежда практиката е стоката на идващите отдалеч търговци да се поеме от местните търговци – предполагам подлежащи на бадж, които да я разпространят до всеки един потребител, вкл. и по селата. Съществено е, че *аджем туджарите* действат колективно като корпорация, известна на всички. Представители на тази хипотетична нетериториална корпорация, не толкова формализирана, колкото различима по унифицирания статус на всеки индивид, може би периодически се появяват в Русе, отсядат в *базергян*-хановете и търгуват, осъществяват разносна търговия на дребно. И именно по време на този престой може би те ще се ползват от извоюваната с арза на Сефер и неговия колега възможност да търгуват и из селата. Нещо, което обаче противоречи на интереса на местните търговци, действащи именно на полето на локалната разносна търговия.

Един от най-чувствителните проблеми, с които се сблъскват подобни „движещи се“ търговци, е наследството на починалите далеч от родните места, които лесно могат да бъдат взети от еминит на бейтолмала (хазната, *beyt-iül mal*) като такива без известни наследници. Именно по повод на такива хора се среща една иначе рядко прилагана съдебна процедура – съдебно регистриране на наследници. Умиращият на *сука* (търговската улица) на халачите в София арменец Хабиб, син на Йешили от санджак Араб към Анадола, е посочил на свикан за целта съдебен процес в самата си стая за свой наследник сина си Абианос(?); 1683 г.⁹⁷

Подобно на другите търговци на далечни разстояния в империята, *аджем туджарите* не подлежат на пазарна такса *бадж*, а са третираны като *перакендета* арменци и обикновено плащат раетските си данъци, дължими от всички османски поданици, по специфичен начин – под формата на *макту*. Показателни са случаите, когато подобни арменци се третират от властите като общност/корпорация с колективна отговорност по данъчни проблеми или при криминални престъпления. Например в края на XVII в. за прекарване на корабите с топове на Русенското пристанище различните корпорации на градското население трябва да осигурят джерахори, вкл. 10 души от аджемите; докато за осъществяване на закупуване на провизии (*mübaya*) за подготовка на валията за поход „*тайфата* на *аджеми* в ханове“ предава 250 гроша. Живеещите за „търговия и печалба“ в хана на Челеби

⁹⁶ ОрО, R2, л. 81-а, док. I и л. 105-а, док. I.

⁹⁷ ОрО, S149, л. 29-а, док. II; S149, л.4-а, док. II.

The sources of the region allow us to distinguish one more, a third in succession, group of Armenians – Iranian subjects trading with the Ottoman state under the protection of *ahdnames* that gave them special privileges in commercial business. As the documents show, privileges were given to a group: the *tayfe* of the *acem tüccars*, Iranian subjects or people coming from Iran (in many cases specially defined as Armenians) through Iranian-Ottoman agreements, and were respected at the request of the *tayfe* of *acem tüccars* themselves or at the request of special envoy of the Shah of Iran. For example, in an *arz* of 1703 the “*bendegân-i fukarasii acem ve sayri zimmi*”, who were from “*tüccars*”, complained that in the places where they stayed and traded *gümrük emins* made them pay a duty for the second time, although they had a document *eda teskeresi* from the *gümrük emin* in Erzurum verifying that they had already paid. The petitioners described in full their merchants’ rights given to them by the passed away sultans with shariat orders and confirmed in negotiations with the *şah* of Iran (*memleket-i acem*): merchants coming from the *acem* country (*diyar-i acem*) to the Ottoman state to be protected and guarded (*himayet ve siyanet*); from the goods of the *acem tüccars*, non-resident or resident, *gümrük* did not have to be demanded in quantities bigger than the ones specified in the old *kanun* (*kanun-i kadim*): from Muslims – *gümrük* and *zarar-i kasabbiye* of 4 *akçes* per 100, from infidels and Jews – 5 *akçes*. In this especially sense a *berat* was sent to the local authorities in Anatolia and Rumeli on 21 January 1697.¹⁰³ What was specified there was that the *tüccar tayfe* with their ships went in and out of the ports of Istanbul, Galata, Geliboli, Ergeli (near Edirne), Silivri, Aynoz (Enos, on the Aegean Sea coast, in the mouth of the River Maritsa), Mudania (in the region of Bursa) and Iznikmid; clothes, grain, provisions, tobacco, iron, *çoha*, *kumaş*, etc. were supplied by sea or by land.¹⁰⁴

Acems who were Persian subjects had a very important preference that referred to the legacy of the ones who had died in the Ottoman state. For example some *acem* Armenians from the *tayfe* of the *tüccars* arrived in the capital (Istanbul) and wanted a confirmation of the rule that the legacy of the died in the Ottoman state *acem tüccars*, who had come to trade here, had to

¹⁰³ Possibly the negotiations of *elçi* Rustem of the Iranian *şah* Hüsein with the sultan Mustafa II in Edirne in 1696, when the document was actually composed, that was used as a basis for the *berat* that I have studied, issued in 1699 – see: *Uzunçarşalı, I. Osmanlı Tarihi. C. III., 2 Kısım, Ankara, 1983, s. 250.*

¹⁰⁴ *Inalcik, H. İmtiyazat. – EI2, Vol. 52; In the Pozjarevac peace treaty with Austria from 1718 was also dealt with the movement of “acem tüccar’s” who came with goods from Iran (acem diyardan) and who passed transit through the Ottoman state on their way to Austria to the Islam border on the river Danube or Black Sea and returned to Persia. “If acem tüccars come from the state of the Caesar or from Iran they must pay only once 5% gümrük and reftiye and when they receive as a confirmation for this eda tezkeresi they must not be tormented with demands for a second tax payment”. Those provisions in the treaty between Austria and the Ottomans imposed to both sides the relevant arrangements to be made with Iran. Especially in regards to the Austria-Iranian transit trade road in 1721 the *şah* of Iran signed on behalf of its subjects *acem tüccars* who traded with *Nemçe* (or with *Frengistan memleketleri*) *beyannanam*. See: *Aktepe, M. 1720–1724 Osmanlı – İran Münâsebetleri ve Silhşör Remânî Mustafa Ağa’nın Revan Fetih-namesi. Istanbul, 1970, s. 1 – 8.**

ефенди на *сука* в Русе арменци искат и получават *хюджет*, че раненият в хана Мехмед баше няма иск към тях; 1694 г.⁹⁸

Присъствието на подобни *аджем туджари* в определени търговски центрове в Румелия е постоянно, те формират сравнително константна микроструктура в съответния град, но съставът на тази група е непостоянен. Това е нещо като клуб, чрез който биха могли да се събират данъци и мита, да се решават наследствени проблеми на тези, които, пътувайки, умират далеч от отечеството си. Техните „колеги“ *аджеми* единствени могат да се погрижат наследството им да не бъде взето от емина на бейтюлмала, а да се препрати на наследниците. Към същия „клуб“ се отнасят властите при криминални престъпления. Тази група се възприема от властите като легитимен представител, който настоява да се запазва преференциалният статус на движещите се арменци, вкл. и чрез завеждането на съдебни дела.

Град Русе ни дава добър пример за вътрешната структура на арменската общност. Русе е един от малкото градове в България, в който през XVII в. съществува обособена арменска махала – Армениан; освен това в мюсюлманската махала Елхадж Муса живеят арменци, понякога обозначавани като „Armenian Elhass Musa“. Понякога при разпределяне на извънредни и местни данъци между платците в града обаче се предвижда отделна квота за *аджеми*. Например в данъчен дефтер е записано: „На вилаетско събрание *наибът* Абу елхадж провери в сиджила [и установи], че годишно върху *аджемите* се разхвърлят по 100 гроша“. В същата, 1695 г. в списъка за разхвърляне харчовете на пашата отделно са вписани „раята *аджеми*, които живеят в ханове“, или „*аджеми*, които плащат отделно”⁹⁹.

Прочее може да се обобщи, че *аджем туджарите* са арменци, различаващи се от останалата рая арменци; те са търговци, непостоянни жители на градовете, в чиито ханове отсядат задълго, тъй като са свързани с междурегионална търговия, която е и доходоносно занятие, поставящо ги сред заможните съсловия на гражданите. Специфичният им данъчен статут – плащане на макту – означава и възможност да се движат из империята на далечни разстояния. От османската бюрокация те се възприемат като самостоятелни съсловие, индикирано с групов определител, включващ в различни съчетания елементите: *аджем*, *перакенде*, *туджар/базергян*, арменец, жители на ханове/безистени. Те се третираат подобно на останалите малки групи в империята, по правилата на колективната криминална и данъчна отговорност¹⁰⁰. Арменците *перакендета* не са *бератлии*, но статусът им подробно е описан в бератите на откупчиците на *мактото* или джизиеото им. Затова едва ли е подходящо да се каже, че арменците *перакендета* и търговци ползват привилегии. Може би обаче би могло предоставяният им от османската власт статут да бъде определен като своеобразен патент за из-

⁹⁸ ОрО, R4, л. 92-а, док. II; R4, л. 37-а, док. II; R4, л. 3-а, док. III.

⁹⁹ ОрО, R4, л. 92-а, док. II; вж също: л. 93-б, док. II; R7, л. 14-а, док. I.

¹⁰⁰ *Иванова, Св.* Институтът на колективната отговорност в българските градове през XV–XVIII в. – ИПр, 1990, № 1; *същата.* Данъчното облагане на населението в българските градове и формирането на неговите институции, XVII – XVIII в. – ИДА, 65, 1993.

be handed in to the other *acem tüccars* who were in the same places; it did not have to be illegally taken by the *emins* of the *beyt-ül mal*. For dealing with this case authorities in Istanbul relied on a previous case of this kind and on a *berat*, issued on the request of an Iranian envoy on 12 May 1699, for protecting and guarding (*himaye ve siyane*) of merchants coming from Persia (*diya-i acem'den gelen*).¹⁰⁵

The problem of the *acem tüccars*' legacies is treated in one more *arz* with long additional entries (*derkenars*) of 19–28 November 1723. In connection with the change of the order in Iran (*Memleket-i Iran mutegayir-el nizam olup*) a firman was issued saying that the legacies of the members of the *tayfe* of Armenian *acems*, who had originated from the state of Iranian shah (*memleket-i acem sah'dan hali olmak*) and then had died in the Islam (Ottoman) state without known heirs, had to be taken for the *mirye* of the *emin* of the *beyt-ül mal* through the mediation of the shariat court. Actually, some time earlier an agreement (*müsalahe ve mevadi*) with the *acem* shah was valid. According to it, nobody was allowed to trench upon the legacies of the members of the *acem tayfe*, and they had to be handed in to their heirs in their home country (*vatan*). In principle, the legacies of those who had died in sultan's state, and there were not heirs of theirs, was handed in to the *beyt-ül mal*; the legacies of deceased *zimmi* from the *acem tayfe* who had settled down in the Islamic Ottoman state (*sakin ve mütevettin*) and who did not have heirs known to the shariat, were withheld, but if there were known heirs, the legacies were brought to them in their homeland. On these grounds some members of the mentioned above *acem tayfe*, together with shah's *vekil*, appeared in court and fiercely put in claims on the legacies of the deceased Armenian *acems*¹⁰⁶ without heirs. They gathered the property and the belongings of all the *acems*, no matter with or without heirs, declaring that the deceased had heirs in their *vilayets*.¹⁰⁷ However, at that time it was ordered the legacies of the deceased in the Islamic Ottoman state *acems* without heirs to be taken by the *beyt-ül mal* for the *mirye*; 28 January 1724. The order concerned especially the *acems* in Istanbul, Haleb, Tokat, Sivas, Diarbakır, Erzerum, Izmir, Sigla (an area in Izmir), Kili, Isakça, Tulça, Maçın, and Akkerman. In a document of 20 October 1725 we can find mentioned also Varna, Küstenca, Haccioğlu Pazarçık (Dobrich), Balçık, Kavarna.¹⁰⁸

The quoted documents show a sudden change in treating Iranian *acem tüccars* by Ottoman authorities. It was connected with handing over power by Shah Hüsein (1694–1723), the last of the Sefavids, under the pressure of Afghan expansion. The Ottoman Empire and the Russian Empire occupied Iran and, after the treaty of 1724, divided some of its territories between them until prince

¹⁰⁵ OrO, OAK 149/27.

¹⁰⁶ Apparently, those were the mentioned above Ottoman subjects *acem tüccarlar*, about whom a similar document specifies that they were Armenians who dealt either with trade, or crafts, and that they were either settled down, or moving – see: OrO, F. 22, a. u. 267.

¹⁰⁷ See about the problem: Новичев, А. История Турции. Т. 1. Ленинград, 1963, 197–199; Shaw, S. Op. cit., p. 238.

¹⁰⁸ OrO, F. 20, a.u. 267.

вършване на междурегионална търговия¹⁰¹. Разбира се, някои от тях могат да ползват привилегии като снабдители на двореца (*kuyrulu*, т.е. лицензирани, привилегировани)¹⁰².

Изворите за региона позволяват обаче да се разграничи още една, трета група арменци – ирански поданици, търгуващи в османската държава под покровителството на *ахднамета*, предоставящи им специфични преференции в търговската дейност. Съгласно документите, преференциите са давани на група – *тайфата* на *аджем туджарите* персийски поданици или идващи от Иран (в много случаи специално определени и като арменци) чрез ирано-османски договорености, а се спазват по искане на самата тайфа на аджем туджарите или по искане на специални пратеници на иранския шах. Например в *арз* от 1703 г. „*аджери* и други немюсюлмани“ (*bendegân-i fukarası acem ve sayri zimmi*), които са „от *туджарите*“, се оплакват, че из местата, където са се установили и търгуват, *гюмрюк емините* изискват от тях повторно плащане на мито, въпреки че имат документ *eda teskeresi* от *гюмрюк емина* в Ерзерум, удостоверяващ, че са си платили. Просителите подробно описват предоставените им търговски права от покойните султани с шериатски заповеди и утвърдени в преговори с шаха на Иран (*memleket-i acem*): да бъдат покровителствани и защитени (*himayet ve siyanet*) идващите по търговия откъм *аджемската* страна (*diyar-i acem*) в османската държава; от търговската стока на *аджем туджарите*, приходящи или установили се на едно място, не трябва да се изисква *гюмрюк* в по-големи количества от определените в стария канун (*kanun-i kadim*): от мюсюлманите на 100 акчета да се взимат 4 акчета *гюмрук* и *зарар-и касабие*, от неверниците и евреите – по 5. Именно в такъв смисъл на 21 януари 1697 г. за пред местните власти в Анадола и Румелия е бил изпратен берат¹⁰³. Уточнява се, че *туджарската тайфа* влиза и излиза с корабите си в пристанищата на Истанбул, Галата, Галиполи, Ергели (Одринско), Силиври, Айноз (Енос, на Бяло море, при устието на Марица), Мудания (в района на Бурса) и Изникмид; с гемии или по суша доставят облекла, зърнени храни, провизии, тютюн, желязо, чоха, *кумаши* и др.¹⁰⁴

¹⁰¹ Shaw, S. History of Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. 1. London – New York – Melbourne, 1976, 155–158.

¹⁰² Barsoumian, H. The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet (1750–1850). – In: Christians and Jewis... Vol. 1, 173–175.

¹⁰³ Вероятно преговорите на *елчията* Рустем на иранския шах Хюсеин със султан Мустафа II в Одрин в 1696 г., когато е съставен документът, който служи за основа на разгледания от мен берат, издаден през 1699 г. – вж.: *Uzunçarşılı, I. Osmanlı Tarihi*. С. III., 2 Kısım, Ankara, 1983, s. 250.

¹⁰⁴ *Inalcik, H. İmtiyazat*. – EI2, Vol. 52. В Пожаревацкия мир с Австрия, 1718 г., се третира движението на „*аджем туджари*“, идващи със стока откъм Иран (*acem diyardan*), които транзитно преминават през османската държава на път за Австрия, до ислямската граница на река Дунав или Черно море, и обратно до Персия. „Ако *аджем туджарите* дойдат от държавата на цезаря или откъм Иран, трябва да платят еднократно 5% *гюмрук* и *редфтийе* и след като в удостоверение на това получат *eda tezkeresi*, да не бъдат тормозени с искане за повторно мито.“ Тези клаузи в договора между Австрия и османците налагат да се постигнат съответни уговорки на двете държави и с Иран. Специално по повод на австро-иранския транзитен търговски

Tahmasp II (1722–1732) managed to come to power.¹⁰⁹ At that time in particular, when no Iranian state existed, Iranian merchants, who were, in fact, Armenian, were deprived of their privileges of foreign subjects, which they had had before, according to the agreements with Iran. In the new situation they were treated as Ottoman subjects, i.e. Armenian *acem tüccars*-Iranian subjects were regarded as equal to Armenian *acem tüccars*-Ottoman subjects. It was a short term change, but the extreme situation, apparently, clearly defines the position of different kinds of *acems*.

Without mentioning term *ahdname*, the quoted documents refer to international agreements; the enforcement or amendment procedures they are providing for are by and large similar to the ones, applied in the relations with countries from Western and Central Europe. The role of Persian envoys *elçi* or *vekil*¹¹⁰ becomes clear. They might have been people from the *acem tayfe* who were staying in the respective region and were authorized to deal with the problems of the *acem tayfe*, especially with the legacies of those who were Iranian subjects. It becomes also clear that Iranian *elçi*, *vekils* and the *acem tayfe* as a whole were regarded by the Ottoman authorities as a subject based on *berats* and agreements, which allows us to seek for some analogy with the consular privileges and the foreign colonies of European nations in the Empire.¹¹¹

It becomes clear that at least a part of the *acems*, whom we come across in the Ottoman documents in Rumeli, in fact, should be treated as a corporation of foreign merchants, foreigners. We can claim with quite a high degree of certainty that in the central part of Rumeli Iranian subjects-*acem tüccars* were exclusively Armenian. The corporation of the Armenian *acem tüccars*-Persian subjects had collective privileges, reflected on in collective *berats*, although they were treated on the Ottoman territory as sultan's vassals, by analogy with some other merchants who were protected by *ahdnames* or by an international treaty with the Ottomans (*sulh*). Generally speaking, their status can be compared with the status of *müstemin*, given by *ahdname/capitulations*, for example, the one for the status of the Dubrovnikans. Besides it can be compared with a corporation with quite a lot of privileges. It seems possible to say that *acem tüccars*-Persian subjects formed a kind of colonies on the territory of Bulgaria, although we should be careful not to confuse them with other Armenian *acem tüccars* who were Ottoman subjects.

It also appears that Iranian *acems* were non-resident, i.e. they traveled permanently. However, some of them settled down on Ottoman territory and dealt with trade or crafts. In their business they inevitably were in contact with partners from or in Iran itself, i.e. they formed a multi-level structure which was typical for long-distance merchants. For assuring the religious cult locally, for finding jobbers and partners needed *acems*-foreign subjects must have been in contact

¹⁰⁹ In 1696 a document was composed which was used as a basis for the *berat* issued in 1699. studied here – see: *Uzunçarşalı, I. Op. cit., C. III., 2 kısım*, Ankara, 1983, s. 250; *Aktepe, M. Op. cit.; Kütükluoğlu, B. Osmanlı-Iran Siyasî Münâsebetleri 1578 – 590*. İstanbul, 1982. See also: OrO, OAK 136/2.

¹¹⁰ See for example arranging travelling of *acem elçi* in April 1723 – OrO, OAK 65/37.

¹¹¹ *Inalcik, H. Dar al ahd. – EI2, Vol. 2, p. 1615.*

Важна търговска преференция на *аджемите*-персийски поданици се оглася до наследствата на починалите в османската държава. Например, явили се в столицата (Иstanbul) *аджем* арменци от *тайфата* на *туджарите* настояват да се потвърди правилото, че наследствата на умрелите в османската държава *аджем туджари*, дошли да търгуват тук, трябва да се предават на другите *аджем туджари*, които се намират по същите места, а не да се прибират неправомерно от *емините* на *бейтюлмала*. За третиране на случая в Istanbul се позовават на по-раншен подобен казус и на издадения по искане на иранско пратеничество берат от 12.05.1699 г. за покровителство и протекция (*himaye ve siyane*) на търговците, идващи от Персия (*diya-i acem'den gelen*).¹⁰⁵

Проблемът с наследствата на *аджем туджари* се третира в още един *арз* с пространни допълнителни вписвания (*derkenar*) от 19–28.11.1723 г. Във връзка с промяна на реда в Иран (*Memleket-i Iran mutegayir-el nizam olup*), е издаден ферман, че наследствата на членовете на *тайфата* на арменците *аджеси*, които са произхождали от държавата на иранския шах (*memleket-i acem şah'dan halı olmak*), а след това са починали в ислямската османска държава без известни наследници, трябва да се прибират за хазната (*miryeye*) от *емина* на *бейтюлмала* с посредничеството на шериятския съд. Действително по-рано е било в сила сключено споразумение (*müsalaha ve mevadi*) с *аджем* шаха, според което никой не трябва да посяга върху наследствата на членовете на *аджем тайфата*, а същите трябва да се доставят на наследниците в родината им (*vatan*). По принцип наследствата на тези, които са починали в държавата на падишаха без наследници, се предава на *бейтюлмала*; наследствата на починалите немюсюлмани (*zimmi*) от *аджем тайфата*, които са се заселили и установили (*sakin ve mütevettin*) в ислямската османска държава, за които по шерията не са известни наследници, се задържат; а при известни наследници се доставят на същите в родните им места. На това основание някои от споменатата *аджем тайфа* заедно с *векила* на шаха призовават на съд и настървено претендират за наследствата на починалите без наследници арменци *аджеси*¹⁰⁶, заявявайки, че същите имат наследници в техните вилаети, събират имотите и вещите на всички *аджеси*, независимо дали имат или нямат наследници¹⁰⁷. Понастоящем обаче се разпорежда наследствата на починалите в ислямската османска държава *аджеси* и специално на тези в Istanbul, в Хaleb, Токат, Сивас, Диарбакър, Ерзерум, Съгла (квартал в Измир) и Измир, Кили, Исакча, Тулча, Мачин и Аккерма (а в друг подобен документ от 20 октомври 1725 г. се споменават Варна, Кюстенджа,

път в 1721 г. шахът на Иран подписва за своите поданици *аджем туджари*, които търгуват с Nence (или с Frengistan memleketleri) *beyannaname*. Вж.: *Aktepe, M.* 1720–1724 Osmanlı – Iran Münâsebetleri ve Silâhşör Remânı Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-namesi. Istanbul, 1970, s. 1–8.

¹⁰⁵ OpO, OAK 149/27.

¹⁰⁶ Очевидно се имат предвид разгледаните по-горе османски поданици *acem tüccarlar*, за които в аналогичен документ се уточнява, че са арменци, занимаващи се било с търговия, било със занаяти, и че или са уседнали, или се „движат“ – вж.: OpO, ф. 22, а.е. 267.

¹⁰⁷ Вж.: *Новичев, А.* История Турции. Т. 1. Ленинград, 1963, 197–199; *Shaw, S.* Цит. съч., с. 238.

with the representatives of stationary Armenian population and with Armenian *perakendes*=Ottoman *acem tüccars*. They often had business contacts with local Muslims, Jews, and Orthodox Christians as well. Due to this structure of the Armenian community and its privileges, which a part of its members obtained from Ottoman authorities as a professional-ethnic corporation, Armenian merchants became an important active economic element.

Among the Armenian diaspora outside the Ottoman state we can also find a three-part structure in which each element used – just as inside the Ottoman state – some kind of privileges granted by local authorities or under international agreements. It was extremely convenient facility for the functioning of the Armenian diaspora as a commercial network, including experts who knew roads, currencies, politics, and languages, on vast territories. It symbolized the triumph of Armenian trade from Russia to the Indian Ocean, from Isfahan to Poland, Moldova, Transilvania, and Austri.¹¹² This network of Armenian diaspora assured the canals of cultural exchange and Armenian religious organization that kept their identity. It seems that the situation allowed the result to become a reason: the efficient ethno-commercial multi-level network, skillfully using different statuses, helped Armenians to become preferred merchants in the countries of the region, and privileges were given to them. The same, to some extent, is typical also for the other merchant “minorities” in the Ottoman state.

3.4. The Greeks. Due to dramatic demographic changes in some Balkan regions and narrowing of the home market on the Balkans, in the 18th century export of raw materials to Europe appeared on their foreground. Balkan merchants, who had control on overland carrying trade, started playing a leading economic role here. Thus T. Stojanovic introduces the image of a prosperous Greek merchant who embodies a so called mixed group of conquered Orthodox merchants.¹¹³

In the present paper as Greek I define those people who in Ottoman documents are specially referred to as “*rum/urum*” in a situation in which a relevant group of Orthodox people are either given another ethno-name, or are not defined ethnically at all. However, *rum* may also mean an “Orthodox” and can be attached to people whose first names come from the general Orthodox name tradition or who had salient Slavonic, Albanian, Wallachian names. Therefore, in choosing sources about the Greeks I am guided by the presence of the determiner mentioned above – “*rum*” – that is applied to a person or a group of people who unambiguously distinguish themselves from the other Orthodox people in a particular place or region (the term might be used as an ethno-name, but I am not going to deal with the question whether the people it defines are really ethnic Greeks or not).

The question about the Greeks on Bulgarian territories leads to the topics of the ancient Greek colonization and Byzantium influence as well as to the history

¹¹² Braudel, F. Op. cit., p. 110; Барановский, Б. Какваз и Польша в XVII в. – Вьв: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII в. М., 1979, 252–253; Подградская, Е. Участие армян в развитии экономических связей стран подунавья и Балкан с Россией в XVII в. – Вьв: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 31.

¹¹³ Stojanovic, T. Op. cit., p. 255–263.

Хаджиоглу пазарджик (Добрич), Балчик, Каварна) без наследници да се вземе от страна *бейтоулмала* за държавата; 28 януари 1724 г.¹⁰⁸

Цитираните документи показват, че е настъпила рязка промяна в третирането на иранските *аджем туджари* от османците. Тя е свързана с отстраняването от власт на последния от сефавидите – шах Хюсеин (1694–1723) под натиска на експанзията на авганците, докато Османската и Руската империя окупират Иран и според споразумението от 1724 г. си поделят негови територии, докато принц Тахмасп II (1722–1732) успява да вземе властта¹⁰⁹. Именно тогава иранските търговци, които фактически са арменци, са лишени от преференции като чужди поданици по силата на договорите с Иран; съответно започват да се третират като османски поданици, т.е. арменците *аджем туджари* ирански поданици се приравняват на арменците *аджем туджари* османски поданици. Промяната е кратковременна, но екстремалната ситуация като че ли по-ясно очертава положението на различните видове *аджери*.

Без да се споменава терминът *ахднаме*, в цитираните документи се говори за международни договори; следват се процедури, познати от отношенията със западните и средноевропейските държави, да се иска спазване на постигнати договорености или разширяване на преференциите. Очертава се ролята на персийските пратеници *елчи* или *векили*¹¹⁰, които е възможно да са лица от *аджемската тайфа*, пребиваващи в съответния район, упълномощени по уреждане на проблемите и специално на наследството на иранските поданици. Става ясно също, че иранските *елчи*, *векили* и самата *аджем тайфа* са възприемани от османците като субект, опиращ се на берати и договори, което позволява да се търси аналогия с консулските преференции и чужди колонии на европейските държави в империята¹¹¹.

Става ясно, че поне част от *аджемите*, които срещаме в османските документи от Румелия, всъщност трябва да се третират като корпорация на чужди търговци, чужденци. С голяма доза сигурност може да се твърди, че в централните части на Румелия иранските поданици *аджем туджари* са изключително арменци. Корпорацията на арменците *аджем туджари* персийски поданици ползват колективни привилегии, отразени в колективни берати, макар аналогично на някои други търговци, покровителствани от *ахднамета* или от междудържавно споразумение с османците (*sulh*), да са третирани на османска територия като васали на султана. Статутът им най-общо може да се сравнява с този на *мюстемин*, добиван чрез *ахднамета*/капитулации, например този на дубровничани, но също и да се оприличава на корпорация с немалки преференции. Изглежда може да се говори, че *аджем*

¹⁰⁸ ОрО, ф. 20, а.е. 267.

¹⁰⁹ През 1696 г. е съставен документът, който служи за основа на разглеждания от мен брат, издаден през 1699 г. – вж.: *Uzunçarşılı*, I. Цит. съч., С. III., 2 kısım, Ankara, 1983, s. 250; *Актепе*, М. Цит. съч.; *Kütükluoğlu*, В. *Osmanlı-Iran Siyâsi Münâsebetleri 1578–590*. Istanbul, 1982. Вж също: ОрО, ОАК 136/2.

¹¹⁰ Вж напр. уреждане пътуването на *acet elçi* през април 1723 г. – ОрО, ОАК 65/37.

¹¹¹ *Inalcik*, H. *Dar al ahd*. – E12, Vol. 2, p. 1615.

of Orthodox Church before Ottoman conquest – all these factors set the scale and the character of the Greek diaspora in Rumeli. During the Ottoman period the territories with Greek population in Asia Minor and on the Mediterranean coast, as well as in Istanbul, had connections with the ports on the northern Black Sea coast, which stimulated further migration of the population, there is information that representatives of Byzantine aristocracy settled there. Thus it became inevitable that Greek people settled down in Bulgarian towns or around Orthodox bishop's residences. All these things altogether, probably, sustained the demographic status of Greek population. Similar was, perhaps, the role of the existing more important centers of the Greek diaspora in some small towns and villages through Rumeli, its demographic potential not only reproduced itself, but probably sustained also the demographic potential of the Greeks in big towns. These centers of the diaspora might have been connected with each other and with the Greek ethnos through migrations as well as through Greeks' business activities. A very important unifying characteristic of this diaspora is its affiliation to the Oecumenical patriarchate.

People and groups of people marked as *rum* appeared more clearly in the 17th century sources on Bulgarian lands, while in the timar registers (*tapu-tahir*) from the 15th – 16th cc. and the early *ciziyе* there are almost none of them. Groups of Greeks we find among the *perakendes* (people without permanent residency) in some Bulgarian settlements¹¹⁴ in 17th-18th c.c., which, perhaps, also shows how the diaspora was sustained through internal migrations. For Varna two timar registers of the 16th century (1526/7 and 1566–1569) do not point out any Greeks among non-Muslim population there. In 1691/2 after 860 payers of *ciziyе* 478 people were described as *perakendes* and about 462 of them it was written down that they were *rum*, about 16 – Wallachians (*eflâk*). In an *avariz* register of the town of 1706/07, apart from 9 Armenians and 4 *zimmi*, 10 *rum* people were written down in the Muslim mahales. In the Christian mahales among 136 people who were regular payers “*zimmi of Varoş*” about 94 of them it was explicitly mentioned that they were *rum*.¹¹⁴

In contrast to the other “merchant minorities”, Greeks (*rum*) could be found not only in the towns, but also in the villages on Bulgarian territories. Sometimes those were villages that flourished due to specific industries (silkworm breeding, shipping, salt producing, vine growing, intensive cattle breeding) as well as commercial activity, and their Christian population might have outnumbered the Christian population of neighboring towns with predominantly Muslim population.¹¹⁵ In many villages of this kind, and in some towns, those people who were registered as Greek formed a significant group among the Orthodox Christian residents and, obviously, were a community that was able to sustain the

¹¹⁴ ВВОА, 370; TD 542; MMD 423; МК 2596.

¹¹⁵ Мутафов, В. Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Горна оряховица през XVII в. – Год. на музеите в Северна България, 13, 1987; Вълчинова, Г., Р. Ганева. Мелник между “българина-орач” и “средиземноморска-лозар” (за трайността на една етнокултурна характеристика). – ИПр, 1997, № 2; Градева, Р. Селяни в международната търговия: Червена вода, XVII–XVIII в. – Алманах за историята на Русе, 4, 2002.

туджарите персийски поданици са образували нещо като колонии в българските градове, макар че винаги трябва да внимаваме да не ги объркаме с други арменци *аджем туджари*, които са османски поданици.

Видно е също, че иранските *аджеми* са „приходящи“, т.е. постоянно пътуващи, но от тях има и установили се в османските предели, които пък се занимават с търговия или със занаяти, а неизбежно в своя бизнес се свързват с партньори в самия Иран, т.е. формират типичната за търговците на далечни разстояния многостепенна структура. За осигуряване на религиозния си култ по места, за необходимите им търговски посредници и партньори *аджемите* чужди поданици най-вероятно контактуват с представителите на стационарното арменско население и на арменците *перакендета*=османските *аджем туджари*, макар нерядко да имат бизнес контакти с местни мюсюлмани, евреи, православни. Тази структура на арменската общност и привилегиите, които част от членовете ѝ получават от османската власт като професионално-етническа корпорация, я превръща във важен стопански активен елемент.

Сред арменската диаспора извън османската държава също ще открием триделна структура, всеки от елементите на която ползва – както е в османската държава – преференции от местните власти или от международни договори. Ясно е, че това е изключително удобство за функционирането на арменската диаспора в огромни пространства като търговска мрежа, включваща хора експерти, познаващи пътища, валути, политика и езици, и символизираща триумфа на арменската търговия от Русия до Индийския океан, от Исфахан до Полша, Молдова, Трансилвания, Австрия¹¹². Тази мрежа на арменската диаспора осигурява каналите на културен обмен и на религиозната организация на арменците, поддържащи тяхната идентичност. Изглежда ситуацията позволява следствието да се превърне в причина – ефективната етно-търговска няколкостепенна мрежа, умело ползваща различни статуси, превръща арменците в предпочитани търговци в държавите от този регион, на които да се предоставят преференции. Същото в някакъв смисъл е характерно и за другите търговски малцинства в Османската държава.

3.4. Гърците. При драматични за някои балкански райони демографски промени и стесняване на вътрешния пазар на Балканите, през XVIII в. на преден план в стопанството им излиза износът на суровини за Европа. А това изтласква балканския търговец, който има контрол върху сухопътната търговия (*overland carrying trade*), на водещи стопански позиции. Така Т. Стоянович въвежда образа на поспериращия гръцки търговец, олицетворяващ т.нар. от него сборна група на подчинени православни търговци (*conquered orthodox merchants*)¹¹³.

¹¹² *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 110; *Барановский, Б.* Какваз и Польша в XVII в. – Във: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII в. М., 1979, 252–53; *Подградская, Е.* Участие армян в развитии экономических связей стран поднавья и Балкан с Россией в XVII в. – Във: Из истории вековой дружбы. Ереван, 1983, с. 31.

¹¹³ *Stojanovic, T.* Цит. съч., 255–263.

centers of the diaspora in many ways, including the assimilation of the Slavs.¹¹⁶ For example, in a *ciziyе* register of four “Albanian/Arnavut” villages Liaskovets, Arbanasi, Dolna Oriahovitsa and Gorna Oriahovitsa of the end of the 17th century we can often find some ethno-determiners added to the payers’ names: *bulgar*; *sirf*, *eflák*, *rum*. In the well developed commercial village of Arbanasi (Arnavudkjoy) all the payers of the highest category were defined as “*rum*” – 42 people. In the middle category of 110 people 103 of them were “*rum*”. In the lower category there were 293 people defined as “*rum*”, 25 had no ethno-determiners, 2 were “*bulgar*” and 4 were “*eflák*”. In this example the personal determiner “*rum*”, perhaps, can be interpreted as an ethno-determiner – Greek (no matter whether it meant Greek people, people who regarded themselves as Greeks, or even, according to some authors, Albanians).¹¹⁷

We consider especially significant the documents in which the Greeks are mentioned as a decrepit tax-accountable community among the other Orthodox Christian payers of extraordinary and local (*vilayet*) taxes in a particular town: for example, “*rum kaftanciyans* and leather workers” or simply “*rum*” in Rousse, handing in *cerahors* together with the communities of the other town residents in 1694/5, or “*rum tayfesi*” among the group of Sofia residents, assuring sultan’s hunt in 1681.¹¹⁸

In a petition (*arz*) a *cizyedar* explained that the *maktu* of *perakende* Armenians and other “*yava kâfiresi*” (newly emerging infidels) for 1683–1684 would be collected, including the *maktu* of the coming to the *kaza* Sofia for a gain *tayfe* Armenians and the Greeks from Anatolia. He collected *ciziyе* (*yava-i ciziyе*) from the *tayfe* Greeks, *arnavuts* and Bulgarians, coming from Roumeli and dealing with a gain. The Greeks showed obstinacy and refused to pay under the pretext that in his *berat* (only) Greeks from Anatolia had been written down; they hid in powerful people’s farms and vineyards and did not pay their *cizye*.¹¹⁹ In the document the *maktu* that Armenians and Greeks from Anatolia had to pay is distinguished from *yava-i ciziyе* of the Greeks who, obviously, can be defined as migrants from other parts of Roumeli. It seems that we can notice two groups among the Greeks as well as among the Armenians. The first group includes people who took part in internal migrations temporarily, in the process of moving, in order to settle down somewhere permanently. In registers they were most frequently included under the heading of the *haymanes* and had to, possibly, pay *yava-i ciziyе*. The second group consisted of the *perakendes* – rather permanently “moving” people who had to pay *maktu* just because of their constant movement. However, there is one more division in this group of “moving” Greek *perakendes* – the ones from Anatolia and the ones from Roumeli.

¹¹⁶ Вълчинова, Г. Гръцкото население и гръцката идентичност в България: към историята на едно несъстояло се малцинство. – ИПр, 1998, № 2.

¹¹⁷ Мутафов, В. Ор. Cit., p. 247–248 – the author quoted: ОрО, Вд 97/12, translation Petko Gruevski.

¹¹⁸ ОрО, R4, f. 120-a, doc. I and 119-b, doc. I; S85, f. 93-a, doc. I.

¹¹⁹ ОрО, S85, f. 92-b, doc. III.

В настоящата работа под гърци имам пред вид хора, които изрично са определени в османските документи като *rum/urum*, и то в ситуация, в която релевантна група православни са с друг етноним или изобщо не са етнически определени. *Rum* обаче може да означава и православен, православни, и да се прикачва към хора с лични имена от общата за православните именна традиция, но и с изразени славянски, албански, влашки имена. Именно затова при подбора на извори за гърците се ръководя от наличието на въпросния определител „*rum*“ към човек или към група, които недвусмислено се отграничават от останалите православни в дадено селище или регион – възможно е терминът да се упортребява като етноним, но няма да се занимавам с въпроса дали означените с него действително са етнически гърци или не.

Въпросът за гърците в българските земи отвежда към темите за античната гръцка колонизация, за византийското влияние, към историята на Православната църква още преди османското завоевание – все фактори, определящи мащабите и характера на гръцката диаспора в Румелия. В османския период териториите с гръцко население в Мала Азия и Средиземноморието, а и Истанбул имат връзки с пристанищата по Северното Черноморие, което стимулира нови миграции на това население; има сведения, че там са се установили и представители на византийската аристокрация. Неминуемо е заселването на гърци в българските градове и около православните епископии. Всичко това вероятно поддържа демографския статус на гръцкото население. Подобна роля сигурно имат съществуващите по-значителни центрове на гръцката диаспора в някои малки градчета и села из Румелия и чийто демографски потенциал не само се самовъзпроизвежда, но може би поддържа този на гърците в големите градове. Вероятно центровете на диаспората са свързани един с друг и с гръцкия етнос чрез миграции, както и по повод на бизнес дейност на гърците. Важна обединителна характеристика на тази диаспора е принадлежността ѝ към Вселенската патриаршия.

Хора и групи, означени като *rum*, се появяват по-отчетливо в изворите през XVII в., докато в тимарските (тапу-тахрир) и ранните джизие регистри почти отсъстват. Групи гърци откриваме сред *неракендетата* (хората без постоянно местожителство) в някои български селища, което също може би подсказва как се поддържа диаспората чрез вътрешни миграции. За Варна два тимарски регистри от XVI в. (1526/7 и 1566–1569 г.) не посочват гърци след немюсюлманите. През 1691/2 г. след 860 платци на джизие са описани 478 души *неракендета*, като за 462 от последните е посочено, че са *rum*, а за 16 – власи (*eflák*). През 1695/96 не се споменават гърци. Но в *авариз* регистър на града от 1706/7 г. в мюсюлманските махали освен 9 арменци и 4 *zimmi* са записани 10 души *rum*; а в християнските махали сред 136 души редовни платци „*zimmi* на Вароша“ за 94 души изрично към името е посочено, че са *rum*¹¹⁴.

За разлика от останалите „търговски малцинства“, гърци откриваме и в села, а не само в градове, из българските земи. Понякога това са села,

¹¹⁴ ВВОА, 370; TD 542; MMD 423; МК 2596.

The documents inform us also about the “commercial” role of the Greeks in central Roumeli. In 1683 *haydut Usta* Kara Hasan with four Muslims from the *kaza* of Razgrad and Provadia robbed near the village of Beyalan Ali çelebi son of Turgut from Kayık mahalle in Rouse, and stole a horse, saddlebags and other goods. The accused admitted that they had given the prowl (*yagma*) to a person from the Greek community (*rum tayfesi*) in the surroundings of Provadia.¹²⁰ Special notice should be taken of the mentioned in the sources Greek-*çarşı* people, who had shops at *suks*, and some of them lived in the town business centers in *odayas* or *hans*. In a *ciziye* register of the town Kili in 1690/91 “*rum*” were registered among the permanent residents as well as under the heading of “merchants and arrived (from outside) *reaya*, who are *perakendes* in Kili” – 14 Greeks, 8 of whom belonged to the higher category. Under a separate heading we can find described “Etrboli *reaya* from *sancak* Trabazon”¹²¹. Among them there was a Greek from Istanbul who was a day-laborer in a higher category, but they were mainly of a lower category, defined as Greek and/or *gemici* – 35 people. Under the heading of “*kuyumcu*” in Kili we come across 8 Greeks as well. There are Greeks also among the people described under the heading “Amenians from Krim who live at the *çarşı* in Kili” – 13 people.¹²² In Ottoman documents, although less frequently than “*acem han*” or “Jewish home”, we can come across such denotations as “*urum çarşı*” in Sofia; “a Greek from Melnik” who lives at the “*Suk* of the *rumlar*” in Sofia.¹²³

In some documents we come upon the track of Greek merchants who do local trade going about villages. For example, “*urum Mano*”, who, according to a *kadı* record, came from Kostur, had been attacked by robbers and later declared: “I am from the *urum tayfe* and I sell goods in the villages of *kaza* Sofia”. The goods that he was selling were of the same kind as the goods stolen by the robbers: 10 rolls of material *bogası*, 6 *okkas* of silk, 20 *miskals* of thread, 5 cubits of *çoha*, 10 rolls of white material from Zlatitsa, 5 rolls of red material from Mosul, 15 belts, 10 *okkas* of packs of cotton caps, 2 rolls of rough kerchiefs, 2 rolls of fine kerchiefs, 5 rolls of *gaytn* from Istanbul, 10 packs of *ibrişim*, 100 dirhems of cloves, 1 *okka* of *sakız*, 2 *okkas* of incense, 10 packs of caps from blue *bogası*, 10 packs of caps from sandal cloth and other goods worth 50 *guruşes*.¹²⁴ In some isolated cases we find Greek merchants involved in state trade, especially in “sheep trade”.

The Greek diaspora “flowed” out of Ottoman borders due to some economic, political and cultural-religious factors. By the 17th century Greeks had become a

¹²⁰ OrO, R3, f. 37-a, doc. IV.

¹²¹ It is possible that the name Etrepol was wrongly read despite that at first glance the spelling is correct. If I read it correctly it turns out the Greeks from sancak Trabzon had come to the mid size settlement of Etopole and they had then moved to the town of Kili. Etopole was relatively well developed ore-mining settlement in which was mentioned a Greek and a Serbian mahale. See: Мутафчиев, П. Из нашите старопланински манастири. – Във: Същият. Избрани съчинения. Т. 2. С., 1973, с. 358. In the protocol book of the Greek company at the town of Brashov there was a list of the merchants from 1686 including people who were marked as Trapezunian merchants – Маслев, С. Op. cit., p. 94.

¹²² BBOA, MMD 4023.

¹²³ OrO, S22, p. 67, doc. I; S312/9, f. 5-a, doc. I.

¹²⁴ OrO, S21, p. 88, doc. I, published in: Румелийски делници..., с. 274.

които просперират благодарение на специфични производства (бубарство, корабоплаване, добив на сол, лозарство, интензивно скотовъдство) и търговска активност, и е възможно тяхното християнско население да надвишава това на съседните с преобладаващо мюсюлманско население градове¹¹⁵. В много от въпросните села, а също и в някои градове, обозначените в регистрите като гърци хора представляват значителна група сред православните жители и очевидно са общност с възможности да поддържа центровете на диаспората вкл. и чрез асимилиране на славяни¹¹⁶. Например в джизие регистър на четирите „албански/арнавудски“ села Лясковец, Арбанаси, Долна и Горна Оряховица от края на XVII в. към имената на отделните платци, техните отличителни белези и професии нерядко срещаме и етноопределители: *bulgar*, *surf*, *eflâk*, *rum*. В развитото търговско селище Арбанаси (Арнавудкьой) всички платци от висшата категория са обозначени като *rum* – 42 души, в средна от 110 души 103 са *rum*, а в нисшата 293 са *rum*, 25 са без етноопределител, 2 са *bulgar* и 4 *eflâk*. В този пример обозначението *rum* най-вероятно може да се тълкува като етноопределител – грък (независимо дали става дума за гърци или за гърчещи се хора, а според някои автори дори за албанци)¹¹⁷.

Показателни са документите, в които става дума за гърци като обособена данъчноотговорна общност сред останалите православни платци на извънредни и местни (вилеатски) данъци в даден град: например „рум кафтанджиян и кожари“ или просто *rum* в Русе, предоставящи *джирахори* заедно с общностите на останалите граждани в 1694/5 г., или *rum tayfesi* сред групите софийски граждани, подсигуряващи султански лов в 1681 г.¹¹⁸

В изложение (*арз*) джизиедар обяснява, че ще събира *мактуто* на *неракенде* арменци и други „*yava kâfiresi*“ (новопоявили се неверници) за 1683–1684 г., вкл. и *мактуто* на идващите в каза София за печалба *тайфа* арменци и анадолски гърци. Той събира джизие (*yava-i cizye*) на идващите от Румели и занимаващи се с печалба *тайфа* гърци, арнавути, сърби и българи. Гърците се инатят и отказват да плащат на джизиедаря под предлог, че в берата му са записани (само) анадолски гърци; крият се из чифлици и лозя на „силни хора“ и не плащат джизие си¹¹⁹. В документа е направено разграничение между *макту*, с което са обложени арменци и анадолски гърци, и *yava-i cizye* за гърци. Последните можем да определим

¹¹⁵ Мутафов, В. Нови сведения за етнодемографския, социалния и стопанския облик на град Горна Оряховица през XVII в. – Год. на музеите в Северна България, 13, 1987; Вълчинова, Г., Р. Ганева. Мелник между „българина-орач“ и „средиземномореца-лозар“ (за трайността на една етнокултурна характеристика). – ИПр, 1997, № 2; Градева, Р. Селяни в международната търговия: Червена вода, XVII–XVIII в. – Алманах за историята на Русе, 4, 2002.

¹¹⁶ Вълчинова, Г. Гръцкото население и гръцката идентичност в България: към историята на едно несъстояло се малцинство. – ИПр, 1998, № 2.

¹¹⁷ Мутафов, В. Цит. съч., 247–248 – авторът цитира: ОрО, Вд 97/12, преведен от Петко Груевски.

¹¹⁸ ОрО, R4, л. 120-а, док. I и 119-б, док. I; S85, л. 93-а, док. I.

¹¹⁹ ОрО, S85, л. 92-б, док. III.

leading merchant class. They had been granted privileges by the authorities in the area from Vienna to Moscow and they were taking maximum advantage of the presence of the Creek diaspora there which had old roots and had been replenished over the centuries. Subjects of the Ottoman state in general (or former subjects), such as inhabitants of the Balkans and Orthodox Christians, were denoted as Greek in the counties of Central and Eastern Europe. However, such a denotation means a class, Greek=merchant, uniting representatives of different Orthodox Christian nations on the Balkans, including Bulgarian, among whom Greeks had a leading role. As T. Stojanovic says, a Greek is a merchant peddler, and in this sense even a Jew can be a “Greek man”.¹²⁵ These people enjoyed the privileges granted to them by Ottoman authorities or by the authorities of their neighboring countries and formed colonies outside the country. Besides they formed trade companies between themselves or together with Ottoman subjects.¹²⁶

It seems again that there were three levels in the structure of the Greek diaspora consisting of merchants dealing with three levels of commercial activity: stationary merchants in the trade centers of the diaspora in Rumeli; merchants permanently traveling to remote places or abroad; Greek merchants trading outside the Empire as foreign, non-Ottoman subjects. There is no doubt that Greek dispersion, which pervaded Bulgarian territories as well, allowed them to make profit.¹²⁷ This three-level structure had become clear by the 17th century and by the 18th century it had contributed to the fact that the notion of a Greek became a kind of a professional term – a merchant in a large area.

Greeks were widely recognized as representatives of the largest group of non-Muslim Ottoman subject – Orthodox Christians, to whom Europe owes brotherhood love (Russia¹²⁸), political respect (Catholic countries), or general compassion. However, such a large number of examples rise an important question. Were only political or religious the factors that were favorable to “choosing” the Greeks for bearers of the privileges, granted by the Ottomans as well as by the neighboring countries’ rulers? That is, actually, the question about Greeks’ expertise that was constantly reproduced in their diaspora.

Great interest is provoked by Stojanovic’s contentions on Orthodox “ethic” that stimulated the development of merchants’ class among the Greeks: they had a distinct bent for trade, and their church did not restrict this bent, but, on the contrary, stimulated it. Stojanovic’s search for “Protestant” mental characteristics – religion, business and a nation are united¹²⁹ – resembles the strong opinion of

¹²⁵ Михнева, Р. Някои нови...; Панова, Сн. Българските търговци...; *eadem*. Българските търговски...; Бур-Марковска, М. Балканите и унгарския...; Маслев, Ст. *Op. cit.*; Гандев, Хр. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – Във: *Същият*. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 704–705; Stojanovic, T. *Op. cit.*, p. 291.

¹²⁶ Митев, Пл. Търговското братство..., 73–74.

¹²⁷ Mantran, R. Foreign Merchants..., p. 133.

¹²⁸ Флоря, Б. К истории установления политических связей между русским правительством и высшим греческим духовенством. – Във: *Связи России с народами Балканского полуострова*. М., 1990.

¹²⁹ Stojanovic, T. *Op. cit.*, p. 294.

като мигранти из Румелия. Струва ми се, че сред гърците се забелязват, както и сред арменците, две групи – хора, участващи във вътрешните миграции временно, в състоянието на преместване, за да се установят някъде за постоянно, които най-често в регистрите са включвани в рубриците на хайманетата и евентуално подлежат на *yava-i cizye*. Другата група са *перакендетата* – по-скоро перманентно „движещи се“ хора, подлежащи на *макту* именно заради това постоянно движение. Освен това обаче като че се набелязва и второ разграничение сред „движещите се“ гърци – тези от Анадола и тези от Румелия.

Документите ни осветляват и „търговската“ роля на гърците в централна Румелия. В 1683 г. хайдутинът Уста Кара Хасан с 4 мюсюлмани от села в казите Разград и Провадия са ограбили при с. Бейаланъ кон, дисаги и друга стока на Али челеби, син на Тургут, от русенската махала Кайък. Обвиненият признава, че плячката (*yagma*) дали на един човек от общността на гърците (*rum tayfesi*) в околностите на Провадия¹²⁰. Внимание заслужават срещашите се в изворите гърци – чаршийски хора, такива, които имат дюкяни по суковете, а в отделни случаи живеят в бизнес центъра на градовете в одаи и ханове. В джизие регистър на гр. Кили, през 1690/1 г. *rum* са отбелязани сред постоянните жители, както и в рубриката ”търговци и дошла (отвън) *reyaya*, които са *перакендета* в Кили“ – 14 гърци, от които 8 във висша категория. В отделна рубрика са описани „Етреболи рая от санджака Трабазон“¹²¹, сред които един истанбулски грък, надничар, във висша категория, но основно те са низша категория – обозначени като гърци и/или гемиджии – 35 души. В рубриката „куюмджии“ в Кили също срещаме 8 гърци. Такива откриваме и сред хората, описани в рубриката „Кримски арменци, които живеят на чаршията в Кили“ – 13 души¹²². В османските документи, макар и по-рядко от „аджем хан“ или от „еврейски дом“, но се появяват и такива означения като „урум чаршия“ в София; „грък от Мелник“, който живее на сука на *rumlar* в София¹²³.

Отделни документи ни отвеждат по следите на гърци, които осъществяват локална търговия, обикаляйки из селата. Например нападнатият от разбойници „*игит* Мано“, за когото в кадийски протокол от 1761 г. е посочено, че произхожда от Костур, заявява: „Аз съм от *урум тайфата* и из селата на каза София продавам стока“, като тази, която са му ограбили: 10 топа плат *богас*, 6 оки коприна, 20 мискала конци, 5 лакти чоха, 30 топа бяло златишко платно, 5 топа червено мосулско платно, 15 колана, 10 оки тестета памучни

¹²⁰ ОрО, R3, л. 37-а, док. IV.

¹²¹ Възможно е да чета погрешно името Етрепол, макар че на пръв поглед изписването е коректно. Ако го чета правилно, излиза, че гърци от санджак Трабзон са отишли в неголямото селище Еторопле и след това са се преместили в Кили. Етрополе е сравнително развито през XVII в. рударско селище, в което е отбелязана гръцка и сръбска махала. Вж.: *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. – Във: *Същият.* Избрани съчинения. Т. 2. С., 1973, с. 358; в протоколната книга на Гръцката компания в Брашов има списък от 1686 г. на търговците, вкл. и хора, обозначени като трапезундски търговци – *Маслев, Ст.* Цит. съч., с. 94.

¹²² ВВОА, MMD 4023.

¹²³ ОрО, S22, с. 67, док. I; S312/9, л. 5-а, док. I.

Bulgarians of that time, expressed both in sophisticated narratives and in folklore: Greeks were depicted there as merchants and as sly people. This opinion is sort of “sucked in” by the state’s vision – in Ottoman documents we come across ethno-determiners associated with a particular place in public division of labor. That is shown in the following example. Üsküdar *kârhane* for snuff (probably, a workshop for snuff) was an income source of a foundation (*vakf*). The foundation had the monopoly on selling snuff. In Istanbul and out of it Greeks and Jews (*rum* and *yahudi tayfes*) or Muslim merchants were allowed to have 40 snuff shops in the *kaza* of Selânik, Silivri, Karlılı (in the region of Yanina, Greece), Draç, Dardin.¹³⁰

I would not take part in the hypothetical argument between M. Weber and F. Braudel – the documents limit me to seeing mainly the professional characteristics of the Greek merchants. The Greeks were not only a minority in the region, but a nation with its own territory. They had a huge diaspora that gave also a part of Orthodox elite in the places with a predominantly non-Greek population. Bulgarian merchants and merchants on the Balkans in general started their “business carriers” under a Greek flag, but, latter on in the age of nationalisms, the Greeks’ commercial presence received a rather negative evaluation as it became a source of a nationalistic conflict. The highly assimilating capacity of the Greek merchant diaspora is an axiom in Bulgarian historiography. For example, assimilation through marriage based on an agreement: “someone become Greek” and get the business. However, this exchange included much more things. Because not only do one break off one’s ethnicity, but one also acquire new mentality, a new way of life; someone, actually, join the elite and start taking part in business, one become a part of the network. That someone also get education, expertness as at that time they were acquired in the process of family’s labor. This “new ethnicity” also gives higher expertness. It seems that the Greek diaspora itself in Bulgarian conditions really used to give such a possibility to the local Orthodox majority, i.e. to Bulgarians. This situation was promoted by Greeks’ privileged position in Ottoman administration, in the Oecumenical Patriarchate and its bishops as well as in the governments of Wallachia and Moldova, in the admiralty. Greeks were the first Orthodox people who broke a trail for modern education. However, the latter made its way slowly in the Greek community itself as well as in the eastern branch of the diaspora. This was paternal capitalism. The Greeks from Vienna, Buda, Sibiu, Bucharest, and Nezhin formed companies, but they sometimes had a role of colonies that worked as family-ethnic union used successfully for business purposes. Their trading technique included slyness, thrift, caution, doing business as a family, but not on a knowledge basis; taking advice and arbitration of a “consul”=a judge from one’s nationality and religion.¹³¹ Inevitably Greeks clashed with the local merchant class whose formation was slow and difficult. Local merchants had to fight the Greeks in Hungary or in Russia, and in the second half of the 18th century and the first half of the 19th century – in Bulgaria. They worked under the circumstances of medieval economy

¹³⁰ OrO, S21, p. 57, doc. I.

¹³¹ *Stojanovic, T. Op. cit., p. 309, 296.*

такета, 2 топа груби забрадки, 2 топа фини забрадки, 5 топа истанбулски гайтан, 10 тестета ибришим, 100 *дирхема* каранфил, 1 ока сакъз, 2 оки тамян, 10 тестета такета от син богас, 10 тестета такета от плат сандал и други на стойност 50 гроша¹²⁴. В отделни случаи откриваме гърци, ангажирани в държавната търговия, особено характерно в „овчата търговия“.

Гръцката диаспора се „излива“ извън османските граници, като факторите затова освен стопански са и политически, и културно-религиозни. Към XVII в. гърците се превръщат във водещо търговско съсловие, получаващо преференции от властите в ареала от Виена до Москва и максимално възползвайки се от наличието там на гръцка диаспора със стари корени и постоянно попълвана през вековете. Като гърци в държавите в Средна и Източна Европа са обозначавани изобщо (бивши) поданици на османската държава, православни балканци, но фактически става дума за обозначаване на едно съсловие, грък = търговец, обединяващо представители на различните православни народи на Балканите, вкл. и българи, сред които гърците имат водеща роля. Както казва Т. Стоянович, грък е и търговец (*peddler*) и в този смисъл дори един еврейн може да е „грък“¹²⁵. Тези хора ползват преференции от османците или съседите им и формират навън колонии, а по между си или съвместно с османски поданици – търговски компании¹²⁶.

Отново се очертава триделна структура на представителите на гръцката диаспора, ангажирани с трите нива на търговска дейност: „стационарни“ търговци в традиционните центрове на диаспората в Румелия; перманентно пътуващи на далечни разстояния или зад граница търговци; гърци, търгуващи зад границата на империята като чужди, не-османски поданици. Безусловно гръцката дисперсираност, която обхваща и българските земи, им позволява да печелят.¹²⁷ Тази триделна структура ясно се очертава към XVII в. и съдейства за превръщането към XVIII в. на понятието *грък* в нещо като професионален термин – търговец в един широк ареал.

Гърците са всепризнати представители на най-многобройните османски немюсюлмански поданици – православните християни, на които Европа дължи братска любов (Русия¹²⁸) или политическо уважение (католическите държави), или всеобщо съчувствие. Множество примери обаче изправят пред въпроса само политически и религиозни ли са факторите, благопроявящи гърците да бъдат „избрани“ за носители на привилегии и от османците, и от съседните владетели, т.е. въпросът за определена

¹²⁴ ОрО, S21, с. 88, док. I, публикуван в: Румелийски делници..., с. 274.

¹²⁵ Михнева, Р. Някои нови...; Панова, Сн. Българските търговци...; *същата*. Българските търговски...; Бур-Марковска, М. Балканите и унгарския...; Маслев, Ст. Цит. съч.; Гандев, Хр. Закономерности в отношенията между българския и гръцкия народ през Възраждането. – Във: *Същият*. Проблеми на Българското възраждане. С., 1976, 704 – 705; *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 291.

¹²⁶ Митев, Пл. Търговското братство..., 73–74.

¹²⁷ *Mantran, R.* Foreign Merchants..., p. 133.

¹²⁸ Флоря, Б. К истории установления политических связей между русским правительством и высшим греческим духовенством. – Във: *Связи России с народами Балканского полуострова*. М., 1990.

in the Ottoman state and its neighboring countries, on the closed for non-Ottoman subjects the Black Sea coast, etc. – economy of still not fully adopted principles of free trade. Economically underdeveloped regions (within or without the Ottoman state) that at a particular period had no developed merchant class of their own and that were subjected to demographic and economical colonization, become part of that network. In the East Greeks did medieval business in a medieval world. They became the major mediators of Europeans and in this respect – mediators between capitalistic economy and Ottoman economy. For a very long time the Greek diaspora remained a bearer of medieval commercial expertness that absorbed authority from an organization based on religious principles and paternal nepotism. It had a huge business network which, however, included just Greeks. Besides it was a hardly nationalistic environment. In Greek colonies and companies around Levanta, Eastern and Central Europe people from all the Balkan ethnic groups worked, and their documents were written in Greek language as well as in Bulgarian language for example.¹³²

* * *

The examined above “ethnic-merchants” were part of the Ottoman merchant class. Its members were most likely bilingual, they probably knew Turkish language as for some of them it was the language of their every day life, and they also wore clothes of eastern style. They knew very well East-European commercial juncture. Autonomous life, under the *zimmi* pact, helped them sustain their cultural identity and became their economic advantage. All of them formed, regardless of their ethnic group and religion, a cosmopolitan merchant class.¹³³ However, each one of its members kept his identity, separate network and family-ethnic support. Because on the Balkans as well as out of this region Balkan merchants were, usually, associated with certain ethnic communities – real ones (for example, Armenian, Jewish, Greek) or ones that were used only as a label for denoting/distinguishing of a group (for example Greek).¹³⁴ They all used a set of privileges, not very strictly defined, developing in the time and arranged differently for different “minorities”, different periods and regions, or even for different parts of the trade. That set of privileges is similar partly to the statue of *müstemin*. Practically, the Ottoman regulations as well as the regulations of the counties that were Ottoman contractors considered ethnic criteria in their orientation, so, actually, things like “ethnic privileges” appeared, and they could be easily seen by the society of that time.

The image of the “minority” merchant in the former public awareness could be seen in a narrative about the merchants and the robbers in Rumeli,

¹³² *Ibidem*, p.195–196.

¹³³ Панова, Сн. Българските търговци..., с. 61; Mc Neill, W. H. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th Century. – In: *Türkiyenin Sosyal ve Economic Tarihi (1071–1920)*. Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Ankara, 1980.

¹³⁴ Михнева, Р. Някои нови..., с. 143; Митев, Пл. Търговското братство...; Подградская, Е. Экономические связи..., с. 117; Бур-Марковска, М. Балканите и унгарския..., 33–34; Панова, Сн. Българските търговски компании..., с. 97.

експертност на гърците, която постоянно се възпроизвежда в рамките на диаспората им.

Интересни са разсъжденията на Стоянович за православната етика (orthodox „ethic“), която стимулира развитието на търговската класа сред гърците – същите имат подчертани наклонности към търговия и тяхната Църква всъщност не поставя прегради към тези наклонности, а напротив стимулира ги. Търсенето от Стоянович на „протестантски“ ментални характеристики – религия, бизнес и нация са едно¹²⁹ – наподобява категоричното мнение на българите от онази епоха, отразено и във високи наративи, и във фолклора – гъркът е представян като търговец и хитрец. Това като че се „просмуква“ и в държавната визия – в османски документи се срещат етно-определители, асоциирани с коркретно място в общественото разделение на труда. Както е в следния пример. В Юскюдар *кярхане* за емфие (вер. работилница за емфие) е приходаизточник на вакъф. Фондацията има монопол за продажбата на емфие. В Истанбул и извън него гърци и евреи (*“rum* и *yahudi tayfume*“) или пък мюсюлманите могат да разполагат с 40 дюкяна за емфие в казите Солун, Силиври, Карлъили (в района на Янина, Гърция), Драч, Дардин¹³⁰.

Не бих се намесила в хипотетичния спор между М. Вебер и Ф. Бродел – документите ме ограничават да виждам главно „експертната“ характеристика на гърците търговци. Гърците не са само малцинство в региона, а са нация със своя територия, но все пак имат огромна диаспора, която излъчва и част от православните елити в местата с преобладаващо не-гръцко население. Българският и изобщо балканският търговец започва „бизнес кариерата си“ под гръцки флаг, но търговското присъствие на гърците получава твърде негативна оценка като източник на националистичен конфликт. Аксиома в българската историография е високата асимилираща способност на гръцката търговска диаспора. Например асимилиране чрез брак, чиято договорна основа е „ставаш грък“ – получаваш бизнес. Но в тази размяна се включват много повече неща. Защото не само се откъсваш от своята етничност, но възприемаш нов манталитет, нов начин на живот, влизаш всъщност в елита; получаваш участие в бизнеса, включва се в мрежа. Получаваш обучение, експертност, доколкото те се усвояват в онази епоха в труда във фамилията. Така „новата етничност“ също дава по-висока експертност. И изглежда гръцката диаспора е тази, която в българските условия реално предоставя такава възможност на местното православно мнозинство – българите. За това спомага привилегированото положение на гърците в османската администрация, във Вселенската патриаршия и нейния епископат, в управлението на Влашко и Молдова. Гърците първи проправят пътя на модерното образование сред православните, но то прониква бавно в самата гръцка общност и в източния клон на диаспората. Това е патриархален капитализъм. Гърците от Виена, Буда, Сибиу, Букурещ, Нежин правят компании, но тези компании поняко-

¹²⁹ *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 294.

¹³⁰ *OpO, S21, с. 57, док. I.*

written completely in the style of sicil studies, shows that among all the robberies and crimes on the roads, crimes against merchants and against merchants of the “minorities” predominated. This “honor” was due, probably, to their position of the most well-off representatives of the reaya. This fact was not only recognized by historiography, but it was a part of the social ideas of former times. The wealth of non-Muslims, which inevitably was to be transported on the roads, was the most vulnerable. A merchant could be sought by a robber in order to make him sell the stolen goods – in order to turn full circle and a robber could become a negotian. On 18 October 1698 *acem tüccars* Nikogos and Sahik had to appear in front of the *kadı* in Rouse. Five months earlier their brothers Yalni and Rakil had traveled from Braila to somewhere in Wallachia, but had been robbed and killed by Niko’s *hayduks*-robbers. Niko had been caught and had admitted committing the crimes. He had said that a part of the stolen money he had given to *aci* (pilgrim) Buro son of Mihail from the village of Rahovtsi, *kaza* Turnovo. Then at the request of the brothers, heirs of the killed mercants, a shariat prosecution was initiated against *aci* Buro. He was arrested and delivered to *Üsuf ağa* by *bölükbaşı* janissary Ibrahim. *Aci* Buro had to seek for the mediation of Mussis, an Armenian, who handed in 600 *guruşes* of *aci* Buro’s own money to Nikogos and Sahik. However, after being released from prison, *aci* Buro established his rights and, denying his complicity in Niko’s crimes, wanted his money back. His allegations were supported by some “deserving trust Muslims”: Abas *bey* from Ohrid – the *zabit* of the village of Arnavut, kaasa Turnovo, and Hüsein *bey*, a resident of the same village. Then the court reminded Nikogos and Sahik to give the money back to *aci* Buro; 18 October 1698.

Similar legal proceedings were initiated by *celep* Andreyko son of Petre from the reaya of the village of Orta Rahoviche in *kaza* Turnovo. His troubles were the same: he had been accused falsely by Niko, arrested and tortured. He also gave 635 gold *guruşes* to Nikogos and Sahik through Mussis mediation in order to be freed from prison and to initiate legal proceedings against Niko.

How the legal actions ended becomes clear from the third protocol by the *kadı* in Rouse of 29 October 1698. Nikogos and Sahik appealed to the court and wanted another man to appear there – Agop son of Taman, an Armenian *acem tüccar*. It turned out that, in fact, it was Agop to whom Niko had given the stolen 1000 *guruşes* in order to buy goods for him from the town of Tokat in Asia Minor. This is where the story ends. We do not know what happened to Niko, but he must have been punished. What is interesting is that the *hayduk* prudently directed his attention to obviously rich people – a pilgrim, or an *aci*, and a *celep*, who had business connections with a rich Armenian and with other Muslims. So after a few years Niko all but became a well-off merchant and a pilgrim, like *aci* Buro, or a *celep*, like Andreyko. Not for nothing had he given the stolen money to Agop – he had wanted to enter the world of big business.¹³⁵

¹³⁵ OrO, R2, f. 12-a, doc. II, 12-b, doc. I and II.

га поемат ролята и на колонии, които функционират като родово-етнични обединения, използвани успешно за бизнес цели. Техниката на търговията им включва хитрост, пестеливост, предпазливост, осъществяване на бизнес като фамилия, а не на базата на знания; приемане на съвета и арбитража на „consul“ = съдия от собствената си националност и религия¹³¹. Неминуемо гърците влизат в конфликт с местната търговска класа, която бавно и трудно се заражда и трябва да се пребори с тях в Унгария или в Русия, а през втората половина на XVIII и първата на XIX в. – в България. Те действат в средновековната икономика на османската и съседните ѝ държави – среда, в която само частично са възприети принципите на свободната търговия, в затвореното за не-османски поданици Черно море и пр. Част от тази мрежа е наложена върху стопански изостанали райони (в османската държава и извън нея) без собствено търговско съсловие, които подлежат на демографска и икономическа колонизация. На изток гърците правят средновековна търговия в средновековен свят. Те се превръщат в главни посредници на европейците и в този план – посредници между капиталистическото стопанство и това на османците. Гръцката диаспора задълго остава носител на средновековна търговска експертност, всмукваща авторитет от религиозна организация, патриархална семейственост, която изгражда огромна бизнес мрежа, но в нея са обхващани именно гърци. Но това едва ли е националистическа среда. В гръцките колонии и компании из Леванта и Източна и Средна Европа се подвизават хора от всички етноси на Балканите, документите им се пишат не само на гръцки, но и, например, на български¹³².

* * *

Разгледаните „етно-търговци“ са част от общността на османското търговско съсловие. С изявен билингвизъм, при добро познаване на турския език, който за някои от тях е езикът на ежедневието, тези хора, облечени по източен маниер, познават отлично източноевропейската търговска конюнктура. Автономният им живот по пакта *zimmi* ги подпомага да поддържат своята културна идентичност, която се превръща и в стопанско преимущество. Всички те формират, независимо от своя етнос и религия, космополитно търговско съсловие¹³³, но в него всеки е запазил своята идентичност, сепаратна мрежа и родово-етнични опори. Защото също както на Балканите, така и извън тях балканските търговци обикновено се асоциират с определени етно-общности – действителни (арменски, еврейски, гръцки) или използвани само като етикет за обозначаване/отграничаване на една група (гръцки)¹³⁴.

¹³¹ *Stojanovic, T.* Цит. съч., с. 309, 296.

¹³² Пак там. 195–196.

¹³³ *Панова, Сн.* Българските търговци..., с. 61; *Mc Neill, W. H.* Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th Century. – In: *Türkiyenin Sosyal ve Economic Tarihi (1071–1920). Social and Economic History of Turkey (1071–1920).* Ankara, 1980.

¹³⁴ *Михнева, Р.* Някои нови..., с. 143; *Митев, Пл.* Търговското братство...; *Подградская, Е.* Економическите връзки..., с. 117; *Бур-Марковска, М.* Балканите и унгарския..., 33–34; *Панова, Сн.* Българските търговски компании..., с. 97.

One more similar case: Mehmed *usta* brought to the court a certain Avaz, from *gureba tayfesi*, who, in the presence of Sokas, an *acem* Armenian, admitted the following: seven months earlier during the night Avaz had stolen things belonging to Hasan *efendi*, a *kadı* from Filibe: 4 rolls of silk, a red satin caftan, a gaily-colored caftan and other clothes worth 130 *guruşes*. He gave the prowl to the Armenian in question to sell the things. The court confirmed the price of the stolen things, and “police officer” *usta* Mehmed had to collect the money.¹³⁶

4. The status of long-distance merchants – “own foreigners” of the Empire

Examining Ottoman ethno-religious “minorities” leads to some general characteristics that were favorable to commercial activity. It seems to me that an attitude of the same type towards them can be identified. I find “minority” Ottoman merchants similar to foreigners and called them “own foreigners of the Empire”. However, this image does not appear in the context of intriguing researches on the “others”, strangers in history. It is not based on a formalized status described in an Ottoman normative document, but it can be composed on the basis of individual document cases. It is not also a translation of a term. In the documents on the examined region, which have been used for this research work word foreigner (*ecnebi*) is rarely used for determining long-distance Ottoman merchants, as it is done, for example, with regard to the representatives of nations with capitulation rights *müstemin*.¹³⁷ This image can be regarded as an interpretation of the following ideas: the parallel drawn by S. Shaw between foreigners’ status and the Empire’s own non-Muslims *zimmis*’ status; Str. Dimitrov’s opinion that so called *avrupa tüccarlar* were treated as foreign subjects by Ottoman customs authorities and were exempted from poll tax; Sn. Panova’s idea that the role of foreign merchants in Bulgaria was played by the Jews and the Dubrovnikans. The image under consideration can be also interpreted as related to what Braudel calls “minorities-conquerors” and Stojanovic – “foreigners of the Islam”.¹³⁸ However, there is a provoking question behind all these aphoristic statements. In pre-modern states there was

¹³⁶ OrO, R3, f. 5-b, doc. II.

¹³⁷ *Faroqhi, S.* The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600–1630. – *Journal of Economic History*, Vol. 15 /2/; *An Economic and Social History...*, 317–318; for Muslim merchants in Buda see: *Фекете, Л.* Торговля в Буде в период турецкого господства во второй половине XVI в. – In: ВИННЮВЦЕ. Т. 1, 1964, с. 116; *Kaldy-Nagy, J.* The Strangers (*ecnebileri*) in the 17th Century Ottoman Military Organization. Between the Danube and the Caucasus. Budapest, 1987. I will give example which for me is a rare exception: For those who were paying *cizye* non-Muslims “*ehl-i zimmetden yahud ve nazaran*” in a *berat* of the redemption of the tax for 1779 was specified that they were “*sakin ve mütemekân ehl-i zimmet ve obur iden yerlü ve yabancı ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve armeni-i acem tayfeleri*” – OrO, R8, f. 46-b, doc. I.

¹³⁸ *Shaw, S.* History of the Ottoman..., 163–164; *Панова, Сн.* Българските търговци..., с. 55; *Димитров, Стр.* Сословия и классы болгарского общества в XVIII–XIX веках. – Във: Социальная структура общества в XIX веке. Страны Центральной и Юго-восточной Европы. М., 1982, 269–270; *Stojanovic, T.* Op. cit., 195–196; *Braudel, F.* Op. cit., p. 153; see as well: *Rozen, M.* Strangers in a Strange Land...

Всички те ползват един немного строго дефиниран, развиващ се във времето и аранжиран поразному за различните малцинства и дори за отделни части от тях, за отделни периоди и региони, дори за отделни видове търговия набор от преференции, наподобяващ в известна степен статута *müstemin*. На практика османският, както и регламентът от държавите – търговски контрагенти на османците, се ориентират по етно-критерии и фактически се ползват нещо като „етно-привилегии“, видими за някогашното общество.

Образът на „малцинствения“ търговец в някогашното обществено съзнание можем да провидим в един наратив, издържан изцяло в стилистиката на *sicil studies* за търговците и разбойниците в Румелия. Той подсказва, че сред всички грабежи и престъпления по пътищата, като че тези срещу търговци, и то от „малцинствата“, преобладават. Тази „чест“ вероятно може да се обясни с положението им на едни от най-състоятелните представители на раята – нещо, което не само се отчита от историографията, но е било част от някогашните социални представи. Тяхно е богатството, което неминуемо ще мине по пътя и, бидейки на немюсюлманин, е най-уязвимо. Отново търговецът може да бъде потърсен от разбойника, за да пласира крадената стока – така кръгът ще се затвори и разбойникът ще се опита да стане негодан. На 18 октомври 1698 г. пред кадията в Русчук били призовани арменците аджем туджари Никогос и Сахик. Преди 5 месеца братята на двамата Ялни и Ракил пътували от Браила из Влашко, но били убити и ограбени от хайдутите разбойници на Нико. Той бил заловен, признал престъплението си и казал, че част от откраднатите пари е дал на *аджи* (хаджи) Буро, син на Михаил, от с. Раховци, каза Търново. Тогава по искане на братята – наследници на убитите, било образувано шериятско преследване срещу аджи Буро. Бюлюкбашията еничарът Ибрахим го арестувал и предава на Юсуф ага. Аджи Буро бил принуден да потърси посредничеството на арменец Мусис, който дал на Никогос и Сахик 600 гроша от собствените пари на аджи Буро. Но след като излязъл от затвора аджи Буро не се отказал да търси правата си и, отричайки съучастие в престъпленията на Нико, поискал от двамата арменци парите си. Твърденията му били подкрепени от „заслужаващи доверие мюсюлмани“ – Абас(?) бей от Одрин, забит на с. Арнавуд, каза Търново, както и от жителя на същото село Хюсеин бей. След което съдът напомнил на Никогос и Сахик да върнат парите на аджи Буро; 18 октомври 1698 г.

Подобно дело е заведено и от джелепина Андрейко, син на Петре, от раята на с. Орта Раховиче в каза Търново. Неговите патила са същите – и той бил набеден от Нико, арестуван и измъчван. И той дал на Никогос и Сахик 635 златни гроша с посредничеството на Мусис, за да излезе от затвора и сам да заведе дело срещу Нико.

Изходът на делата става ясен от трети протокол на русенския кадия от 29 октомври 1698 г. Никогос и Сахик призовават Агоп, син на Таман, също арменец *аджем туджар*. Оказало се, че всъщност Нико дал ограбените 1000 гроша именно на Агоп, за да му закупи стока от гр. Токат в Мала Азия. Историята свършва дотук. Какво е станало с Нико, не е ясно, но сигурно е получил заслуженото си наказание. Интересно е обаче, че нашият хайдутин

a widespread phenomenon that foreigners were successful merchants. Was this valid for the Ottoman Empire, and how did it show itself?¹³⁹

However, I should make a very important caveat. A part of people who dealt with long-distance trade inside the Ottoman Empire were foreign subjects protected by *ahdnames*. According to Ottoman documents, in the central parts of Rumeli the merchants of this kind were Dubrovnikan and *acem tüccars* and also some merchants, subjects of the Middle and East European nations, but often of Balkan origin. At the same time quite a large number of *acem* Armenians were, in fact, Ottoman subjects, and while in the 18th century some other Ottoman *zimmi* also became foreign subjects or *beratli* and conducted their trade in the Balkans under foreign flag. Therefore, we cannot always distinguish categorically an Ottoman subject of a special status from a foreigner protected by an Ottoman *ahdname*.

My hypothesis is that “minority” long-distance merchants, standing out due to their qualities and distinguished for their ethno-religious traditions, in the course of time and to different extent accumulated some common or similar characteristics that allow us to compare them to an Ottoman corporation. I mean a set of characteristics which could have been typical for a particular Ottoman “merchant minority”. I call these characteristics completely conditionally a “status” as it emerged due to pragmatic needs of the Ottoman state. This hypothetical and conditional “status” was not settled once and for all, but was winning recognition in the course of time, perhaps, under the influence of: a) the common practice in European countries, that referred to current and former Ottoman subjects who traded inside the Ottoman state; b) the status of those people who were engaged in Ottoman “state trade” according to the conditions (privileges), listed in a *berat*, who were *askeri* or *reaya*, had the right to travel about towns and villages, to buy goods at preferential prices and to transport them, to ride horses, to wear Muslim clothes and hats, to carry guns, etc.; c) the status of capitulation merchants. I would describe the main elements of this “status”¹⁴⁰, as follows:

4.1. Long-distance merchants, who could be also engaged in foreign trade, had to pay *gümrük* (a kind of internal duty on transit goods) or *bac* (a one-time market fee collected at the place of the sale, which in fact is associated with transit duty, which apparently in the 17th and 18th centuries was also sometimes called *gümrük*, *kara gümrük*, also we can meet *bac ve geçit* as were called the different taxes on the internal trade, namely: 2–3% (2% *gümrük* and 1% *zarar-i kasbiye*) for

¹³⁹ Панова, Сн. Българските търговци..., с. 61; Mc Neill, W. H. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th century.” – In: Social and Economic History of Turkey (1071–1920). Ankara, 1980.

¹⁴⁰ Sunar, I. State and Economy in the Ottoman Empire..., p. 64; An Economic and Social..., 190–191, 303, 305, 728; Schattid, J. French Ottoman..., p. 378; Михнева, Р. По някои проблеми...; Menage, V. The English Capitulation of 1580. – IJMES, Vol. 12, 1980, 379–380; Panaitte, V. Trade 260–268; Тверитинова, А. Указ султана..., с. 299; Faroqhi, S. The Venetian..., p. 328; for the agreement with Poland from 1607, §5 – see: Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и метариалов. Сост. X. Ибраимбейли, Н. Пауба. М., 1984, с. 186; Biegan, N. Op. cit., p. 48; Menage, V. Op. cit., p. 380; Schamid, J. French Ottoman..., p. 379; Shacht, J. Aman. – In: E12, Vol. 1, p. 429; Тверитинова, А. Op. cit., 298–300.

пресметливо се е насочил към явно състоятелни хора – поклонник или хаджия и джелепин, които имат делови връзки с богат арменец, с други мюсюлмани. И насмалко Нико е могъл да стане след някоя година тежък търговец и хаджия като аджи Буро или пък джелепин като Андрейко. Ненапрасно е дал ограбените пари на Агоп – искал е да влезе в света на голямата търговия¹³⁵.

И още един подобен случай. *Уста* Мехмед докарал съда някой си Аваз, от *gurba tayfesi*, който признал в присъствието на Сокас, един от *аджем* арменците, следното: Преди 7 месеца през нощта Аваз е откраднал вещи на кадията на Филибе Хасан ефенди, а именно: 4 топа коприна, един червен атлазен кафтан, един пъстър кафтан и други дрехи на стойност 130 гроша. Плячката предал на въпросния арменец, за да ги продаде. Съдът потвърдил цената на откраднатите вещи и „полицейският чиновник“ *уста* Мехмед събрал сумата¹³⁶.

4. Статут на търговци на далечни разстояния – „собствени чужденци“ на империята

Вглеждането в османските етно-религиозни малцинства насочва към някои общи характеристики, благоприятстващи търговската дейност. Струва ми се, може да се обрисова еднотипно отношение на властта към тях. Бих оприличила „малцинствените“ османски търговци на чужденци – „собствени чужденци на империята“. Този образ обаче не се появява в контекста на интригуващите изследвания на „другия“, на „чуждия“ (strangers) в историята. Той не се основава на формализиран и описан в някакъв османски нормативен документ статус, а може да се композира на базата на отделни казуси от документите. Той не е и превод на термин. За пътуващите на далечни разстояния османски търговци в използваните документи за разглеждания регион почти не се употребява думата чужденец (*ecnebi*), както това се прави например по отношение на представители на нациите с капитулационни права *müstemin*¹³⁷. Този образ може да се разглежда като интерпретация на: паралела, който прави С. Шоу между статута на чужденците и на собствените немюсюлмани *zimmi* на османците; на становището на Стр. Димитров, че т.нар. *аврупа туджарлар* се третират от митническите османски власти като чужди поданици и са освободени от поголовен данък; на Сн. Панова, че роля на чужди търговци в България изпълняват евреи и дубровничани, или на това, което Бродел нарича „малцинства завоеватели“, а Стоянович –

¹³⁵ ОпО, R2, л. 12-а, док. II, 12-б, док. I и II.

¹³⁶ ОпО, R3, л. 5-б, док. II.

¹³⁷ *Faroghi, S. The Venetian Presence in the Ottoman Empire, 1600–630. – Journal of Economic History, Vol. 15 /2/; An Economic and Social History...*, 317–318; за мюсюлманите търговци в Буда вж.: *Фекете, Л. Торговля в Буда в период турецкого господства во второй половине XVI в. – ВЪВ: ВИИНЮВЦЕ. Т. 1, 1964, с. 116; Kaldy-Nagy, J. The Strangers (ecnebileri) in the 17th Century Ottoman Military Organization. Between the Danube and the Coaucasus. Budapest, 1987. Ще посоча пример, който за мен е рядко изключение: За плащащите джизие немюсюлмани евреи и християни (*ehl-i zimmetden yahud ve nazaran*) в берат на откупчик на данъка за 1779 г. е уточнено, че те са „*sakin ve mütemekân ehl-i zimmet ve obur iden yerlü ve yabancı ehl-i zimmet kâfire ve yahud ve eramine-i acem tayfeleri*“ – ОпО, R8, л. 46-б, док. I.*

Muslims; 2–5% for non-Muslim sultan's subjects; 4–5% for foreigners-*harbi*.¹⁴¹ This one-time taxation could have redeemed merchants of paying *bac* on a second place and it was used by both foreign merchants (according to capitulations) and Ottoman long-distance merchants.¹⁴² It looks that the *bac* was paid by the recipients of the goods and the local retail merchants that were selling it. The particular places for collecting *gümruk* or one-time *bac* were located in accordance with the commercial track and the goods type. In fact, this custom regime was used by a group or a community. (How convenient it is, for identifying this group, to use one-word ethno-determiners distinguishing sultan's subjects and being familiar to everybody!) It is important to mention that collecting the *gümruk* paid by long-distance merchants was very often differentiated as a separate *mukataa* and was bought by “specialized” tax-farmers and, very rarely, (similarly to Dubrovnikan practice) – by tax-farmers from their own “minority”.

4.2. Long-distance merchants were liable to usual taxation, including *cizye* payment, just like the rest *reaya* in the Empire. However, it was possible them to be in a special position in the case of these payments. This position can be defined as a preferential one – payment in the form of a (**group**) *maktu*.¹⁴³ Long-distance merchants often concentrated among *perakendes* and were differentiated in a separate *mukataa*, whereas the ones that were taxed in it can be identified on their affiliation to a particular ethno-confessional group. As I have already had an occasion to specify, term “perakende” is seen, first, in the relation of constantly living and “moving” people who change their place of residence at the moment, migrants from one place of residence to another, indicated as *perakende* or *haymane*, *nefyafte*, *nef*, *prişaleç*. Second, “perakende” can mean a “moving” individual (different from nomads), but it cannot mean *askeri* but *reaya*. I think that *acems*, Geeks, etc., were *perakendes* of this kind exactly – people who, in order to make a living, had to move, to appear in different places of the Empire as people without a permanent place of residence, who would not settle down but would leave after a certain period of time, they would continue their trade road. In this case, as it is directly said in the documents on arranging their legacies in cases of sudden death, they had families in one particular place in the Empire. However, they could pay their taxes as *maktu*, in a special tax unit of “moving” people, instead of in the place where their family resided. The sum of *maktu*, collected from *perakendes* of this type, usually include the due of them: *cisye*, perhaps *ispenc*, *adet-i agnam*, *avarizes* and *imdat*, *vilayet* expenses, etc.

In a *hüküm* to *Tuna defterdar* and the *kadis* of Varna, Balchik, Mangalia, Kyustendzha, Kara harman, Kara su, Silistra, Hadzhioglu Pazardzhik, Çartag,

¹⁴¹ *Inalcik, H.* The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, p. 91–95. The given information in the sources and in the science literature on the question of the size of *gümruks* is quite differential in the range, which corresponds with the changes in the Ottoman practice; see also: OrO, OAK 149/27 – muslims 4%, nonmuslims and jwes – 5%.

¹⁴² *Паюва, Сн.* Българските търговските компании..., 38–39.

¹⁴³ *Goffman, D.* The Maktu System and the Jewish Community of 16th c. Safed: A Study of Tow Documents from the Ottoman Archives. – Journal of Oriental Studies, III, 1982.

„чужденци на исляма“¹³⁸. Но провокиращият въпрос, който стои зад тези афористични изказвания, е дали и как широко разпространеното явление, че чужденецът е подходящият търговец в домодерните държави, е валидно за Османската империя.

Трябва да направя обаче една уговорка. Част от хората, осъществяващи вътреосманската търговия на далечни разстояния, са били чужди поданици, *müstemin* под протекцията на *ахднамета*. В централните части на Румелия, съдейки по османските документи, това са дубровничани и *аджем туджари*, третираны като поданици на васални държави. Същевременно немалко аджем арменци са всъщност османски поданици, докато османски *zimmi* през XVIII в. стават чужди поданици или бератлии. Следователно едва ли може да се направи категорично разграничение дали даден социален персонаж е османски поданик с особен статут или ползва статута на васалите на империята, или на покровителстван от османско *ахднаме* чужденец¹³⁹.

Хипотезата ми е, че открояващите се поради качествата си и разграниченими поради етно-религиозните си традиции „малцинствени“ търговци на далечни разстояния с времето и в различна степен натрупват някои общи или подобни характеристики, които позволяват да бъдат опиричени на османска корпорация. Става дума за набор от характеристики, част от които евентуално биха били присъщи на едно или друго от османските „търговски малцинства“. Съвсем условно наричам тези характеристики „статут“, доколкото той се очертава благодарение на прагматичните нужди на османската държава. Този хипотетичен и условен „статут“ не е еднократно решен, а се утвърждава с времето, вероятно и под влияние на: а) практиките в европейски държави, касаещи актуални или бивши османски поданици, които търгуват в османската държава; б) статута на лицата, ангажирани в османската „държавна търговия“ според условията (привилегиите), указани в берат, и които са *аскери* или рая, имат право да ходят по градове и села, да изкупуват на преференциални цени и да прекарват стоката, да яздят коне, да носят облекло и шапка на мюсюлмани, да носят оръжие и пр.; в) статута на капитулационните търговци¹⁴⁰. Бих описала основните компоненти на този „статут“ по следния начин:

¹³⁸ Shaw, S. History of the Ottoman..., 16–164; Панова, Сн. Българските търговци..., с. 55; Димитров, Стр. Сословия и класи българского общества в XVIII–XIX веках. – Във: Социальная структура общества в XIX веке. Страны Центральной и Юго-восточной Европы. Москва, 1982, 269–270; Stojanovic, T. Цит. съч., 195 – 196; Бродель, Ф. Цит. съч., с. 153; вж. и: Rozen, M. Strangers in a Strange Land...

¹³⁹ Панова, Сн. Българските търговци..., с. 61; Mc Neill, W. H. Hypotheses Concerning Possible Ethnic Role Changes in the Ottoman Empire in the 17th century.“ – In: Social and Economic History of Turkey (1071 – 1920). Ankara, 1980.

¹⁴⁰ Sunar, I. State and Economy in the Ottoman Empire..., p. 64; An Economic and Social..., 190–191, 303, 305, 728; Schattid, J. French Ottoman..., p. 378; Михнева, П. По някои проблеми..., 260–268; Тверитинова, А. Указ султана..., с. 299; Faroqhi, S. The Venetian..., p. 328; за договора с Полша от 1607 г., §5. Вж.: Османская империя в первой четверти XVII в. Сборник документов и метариялов. Сост. X. Ибраимбейли, Н. Пауба. М., 1984, с. 186; Biegan, N. Цит. съч., с. 48; Menage, V. Цит. съч., с. 380; Schamidt, J. French Ottoman..., p. 379; Schacht, J. Aman. – In: EI2, Vol. 1, p. 429; Тверитинова, А. Цит. съч., 298–300.

Amur-i faith, Yeni pazari, Provadiya it is confirmed that charges *beyt-ül mal amme-i hassa* in the ports of the *kazas* were legalized as *mukataas* which since 1 muharrem 1025 had been rendered to Jews Yako and Menahem. They had to pay three installments (*tahfil*) on which 495,000 Istanbul *kiles* of barley, 25 *yuks* and 49,000 *akçes* were due. A part of the *mukataa* were also the *dizye*, *beyt-ül mal* and *pencirk* paid by the Armenian *tayfe-i perakende*, *rum*, *laz*, *eflâk* and *bogdan*, living in the *kazas* mentioned above.¹⁴⁴ It is not always possible to make exact distinction between the subgroups in a “minority” community. Each group could have paid *cizye* in the form of *maktu* on different occasions. Thus “minority” merchants cannot stand out because among all these *perakendes* from their countrymen whose *cizye* and other taxes were collected as *maktu* in separate *mukataas* they could have found a comfortable niche for doing business.

Paying such taxes as *maktu* that was actually done through a separate *mukataa*, as far as it is concerned can be seen as a privilege.¹⁴⁵ In the *berats* of tax-farmers of such *mukataas* it is often emphasized that they are free (*serbest*) in collecting income. However, in public spirit *serbestlik* was sometimes regarded as freedom from legal boundaries, in these case boundaries valid for the *reaya* – “freedom” for payers themselves. Small groups of “moving” merchants involved in the payments in general of *maktu* autonomously had interacted with the tax framer/ tax agent and possibly had agreed with him, they were looking like preferential, *serbest*. I suppose that in turn it was the tax-framers, who had the *berats* and the *firmans* and who could find and distinguish their “objects” of taxation, and then make them pay. Tax-farmers could do this because they were experienced and knew the commercial routes of each kind of goods and each “minority”, and because they were prepared to write out perfect receipts for money paid. This was important for a “moving” person who was outside the commonly accepted system of territorial communities’ joint responsibility that secured social legitimacy for each subject as an accurate taxpayer. It was such people, unknown in a certain place that could be attacked for a second or a higher payment by tax collectors, including collectors of *bacs* and *gümrüks*. So they needed very much a document proving that a tax had been paid (*tezkere*, *eda tezkeresi*, *cizye evrak*, etc.). It also could be used as a “passport” when they crossed the borders of the Ottoman state and could guarantee enjoying the privileges granted to Ottoman subjects abroad. On the River Danube, the main line of communication, there was an intensive traffic of *perakendes* – merchants in connection with completing state, military and business tasks. This meant adjusting of the fiscal mechanisms in the region for “covering with *cizye* all the non-Muslim (*zimmi*) and those who arrive on ships for a trip and trade (*ticaret*)” (a *firman* of 1717). The tax-farmers of the *cizye* in Rushchuk and Yergogi (Giurgiu) complained that *reaya ehl-i zimmi* traveling on different vessels and going to other places, instead of paying to them, paid to other *cizyedars* from whom they in fact received a document (*evraks*).¹⁴⁶ In these

¹⁴⁴ OrO, F. 26, a.u. 3623, f. 14-a, doc. III.

¹⁴⁵ Goffman, D. Op. cit., p. 82.

¹⁴⁶ OrO, F. 26, a.u. 3625; OrO, Newly found fragment from sicil, p. 5, doc. I.

4.1. Търговците на далечни разстояния, които може да са ангажирани и в международната търговия, плащат **гюмрук** (един вид мито върху транзитни стоки) или бадж (еднократна пазарна такса на мястото на продаването, която фактически се отъждествява с транзитно мито; през XVIII и XIX в. терминът *бадж* изглежда понякога се заменя с *gümrük*, *kara gümrük*, а също и *bac ve geçit*, както се наричат и различни такси върху вътрешнотърговската дейност), а именно: 2–3% (2% *gümrük* и 1% *zarar-i kasbiye*) за мюсюлмани; 2–5% за немюсюлмански поданици на султана, 4–5% за чужденци – *harbi*¹⁴¹. Това еднократно облагане евентуално освобождава от плащането на *баджове* на второ място и се ползва както от истинските чужденци търговци, така и от османските търговци на далечни разстояния¹⁴². Изглежда *баджовете* се поемат от получилите стоката и разпредващите я на дребно локални търговци. Според търговското трасе и вида на стоката се определят и конкретни места, където се събира *гюмрукът* или еднократният *бадж*. Де факто този митнически режим се ползва от някаква група, от общност. (Колко е удобно, за да се идентифицира тази група, да се използват еднословните етноопределители, разграничаващи поданиците на султана и известни всекиму.) Немаловажно е, че събирането на *гюмука* на търговците на далечни разстояния нерядко се обособява като самостоятелна *мукатаа* и се отдава на откуп на „специализирани“ откупчици, а в редки случаи (подобно на практиката при дубровничани) – на откупчици от собственото „малцинство“.

4.2. Търговците на далечни разстояния подлежат на обичайното данъчно облагане вкл. с джизие, както останалата рая в империята. Но съществува възможност при тези плащания те да са поставени в по-особено положение, което може да се определи като преференциално – плащане под формата на **(групово) макту**¹⁴³. Нерядко търговците на далечни разстояния се концентрират сред *перакендетата*, обособени в отделна *мукатаа*, ориентирана към определена етно-конфесионална група. Както вече имах повод да уточня, терминът *перакенде* се разбира, първо, в релацията постоянно живеещи и „движещи се“ хора, които в момента сменят мястото на живеене, мигранти от едно място на живеене в друго, означавани като *перакенде* или *haymane*, *nef yafte*, *nef prişaleç* (пришълец). На второ място, *перакенде* може да означава движещ се индивид (различен от номадите), но не *аскери*, а рая. Именно такива *перакендета* смятам, че са *аджем*, гърци и пр. – хора, чието препитание изисква движение и които се появяват на различни места в имерията като хора без постоянно местожителство, които обаче няма да се установят, а след известен период ще напуснат, ще продължат по търговския си път. При това те,

¹⁴¹ *Inalcik, H.* The Customs Register of Caffa, 1487–1490. Sources and Studies on the Ottoman Black Sea, 91–95. По въпроса за големината на гюмруците в изворите и в научната литература се дават различни сведения в посочения диапазон, което съответства на промените в османската практика; вж. също: ОрО, ОАК 149/27 – мюсюлмани 4%, немюсюлмани и евреи – 5%.

¹⁴² *Панова, Сн.* Българските търговските компании..., 38–39.

¹⁴³ *Goffman, D.* The Maktu System and the Jewish Community of 16th c. Safed: A Study of Tow Documents from the Ottoman Archives. – Journal of Oriental Studies, III, 1982.

examples we should not see only the circumvention of the law. In fact the *maktu* have been favorable to long-distance trade by assuring possibility of “moving”.

4.3. No matter where traveling merchants landed, the aim was to get involved in some **collective responsibility in the event of criminal charges**. A traveling merchant had to join temporary groups, when he traveled and when he stayed somewhere – in a caravan, in a *caravansaray* or a han, in an *arabaci tayfe*, in a crew of a ship, etc. In such situations a group was regarded as a guarantee for a member’s lawful behavior, a merchant’s behavior respectively, or in cases of charging with criminal offences (as neighborhood-territorial communities – a *mahale* or a village – did for ordinary *reaya*). This joint responsibility was required by authorities, but at the same time it assured subjects and merchants’ movement. For example, a similar community of merchants in a han could have guaranteed for a particular merchant who had problems with local people or local authorities. With the participation of the shariat and the *mûtevelli* of *Çohaciler* han the room of *acem* Kirkor, who had disappeared, was open, his belongings were listed and then taken by the *mûtevelli*. Mahtaz *acem*, Sakiz *acem* and Muhtabat *acem* witnessed the action; 6 September 1744. It is these witnesses that suggest the presence of an interested group which, for example, would have insisted on giving Kirkor’s legacy to his heirs – as according to the law; in fact there were some interested parties that wanted the deceased to be treated as a stranger, a foreigner with unknown heirs and his inheritance to be taken by the treasury.¹⁴⁷

Small communities of every description in the Ottoman Empire were treated as legal entities, although it was not according to the shariat.¹⁴⁸ The usual practice concerning criminal offences really bound the members of different corporations of a permanent and nonpermanent type with joint responsibility. Such a treatment suggests that corporations (or groups), that were listed in a kind of a “catalog” of Islamic sermons, received recognition in principal as legal. It may be assumed that the small groups of long-distance merchants, formed on the basis of their common origin and professional engagements, having a specific way of life and getting different legitimacies from the state, can be regarded as a differentiated corporation treated as a legal entity. This is shown by the possibility it to be bound to joint responsibility in cases of criminal offences, or we should say that they were bound to joint responsibility because they were regarded as corporations.

Different was the status of foreigners, real *müstemin* – they should not have been regarded as one group, *tayfe*, with joint responsibility.¹⁴⁹ In the course of

¹⁴⁷ OrO, S312/7, f. 1, doc. IV.

¹⁴⁸ According to C. Imber the leading criterion one group to be define as communal was/is that it provided assistance for its members. In fact lawyers resorted of listing such communities – villages, urban neighborhoods/mahales and ethno-confesional groups in cities, craft groups or traveling merchants, gypsy camps, and caravan or ship crews. Especially for the merchant’s communes lawyers had indicated that “if today they assist each other through trade, then their communal group consists of merchants”. From this description = definition follows that the communal group, whose members were able to provide mutual aid, then were responsible to compensete the cost of certain offenses performed by each of its members. – *Imber, C. Ebu’s Su’ud...*, p. 240; 260–265.

¹⁴⁹ As stated in the agreement with Poland from 1607, § 22 “No merchant can not be caught instead of another; even if he had guaranteed for him; disputes between merchants even about mur-

както директно е казано в документи около уреждане на наследството им при внезапна смърт, имат фамилии на едно определено място в империята. Но данъците си плащат не там, а като *макту*, в специална данъчна единица на „движещите се“ хора. В сумата на *мактуто*, събирано от този тип *перакендета*, обикновено се включват дължимите от тях: джизие, евентуално *испендж*, *адет-и агнам*, *аваризи* и *имдад*, вилаетски разходи и пр.

В заповед (*hüküm*) до *Туна-дефтердаря* и кадиите на Варна, Балчик, Мангалия, Кюстенджа, Кара харман, Кара су, Силистра, Хаджиоглу Пазарджик, Чартаг, Амур-и фатих, Йени пазаръ, Провадя се потвърждава, че таксите *beyt-ül mal amme-i hassa* в пристанищата в казите са оформени в *мукатаи*, които от 1 мухаррем 1025 г. са отдадени на откуп на евреите Яко и Менахем, а те трябва да плащат 3 вноски (*tahfil*), по които се дължат 495 000 истанбулски килета ечемик и 25 юка и 49 000 акчета. Част от мукатаа е и джизие, *бейтолмал* и *пенджик* от намиращите се в споменатите кази *tayfe-i perakede* арменци, *rum*, *laz*, *eflâk* и *bogdan*¹⁴⁴. Невинаги може да се направи точно разграничение между различните подгрупи в една малцинствена общност, всяка от които би могла да плаща джизие под формата на *макту* по различен повод и специално да открийм „малцинствените търговци“. Защото последните вторично биха могли да намират удобна ниша всред всички тези *перакендета* от сънародниците си, чието джизие и други данъци се събират като *макту* в отделни *мукатаи*, за да осъществяват търговската си дейност.

Плащането на данък като *макту*, което на практика се осъществява чрез самостоятелна *мукатаа*, само по себе си се разглежда като привилегия¹⁴⁵. В бератите на откупчиците на подобни *мукатаи* често се настоява, че те са свободни (*serbest*) при събирането на прихода. Но в общественото съзнание сербезлъкът понякога се възприема като свобода от законовите рамки, в случая рамките, валидни за раята, от които „свободи“ се ползват самите платци. Малките групи на „движещи се“ търговци, участващи в плащането общо на *макту*, автономно контактуват с данъчния агент/откупчика, евентуално се договарят с него и изглеждат като преференциални, сербезлии. Предполагам, че от своя страна именно въпросните откупчици, снабдени с необходимите берати и фермани, могат да открият и различат своите данъчни „обекти“, да ги накарат да плащат. Откупчиците могат да вършат това, защото са опитни, за да занят търговските маршрути на всяка стока и на всяко „малцинство“ и защото са подготвени да им издават изрядни квитанции за платеното. Това е важно за един „движещ се“ човек, който е извън общоприетата система на колективна отговорност на териториалните общности, осигуряваща социална легитимацията на всеки поданик като изряден данъкоплатец. Именно такива непознати на дадено място хора могат да бъдат атакувани от данъчни агенти, вкл. такива по *баджове* и *гюмруци*, за повторно или по-високо плащане. И затова толкова им е необходим документ за платен данък (*tezkerе*, *eda tezkeresi*, *cizye evrak* и пр.), който освен това им служи за „паспорт“ при

¹⁴⁴ ОрО, ф. 26, а.е. 3623, л. 14-а, док. III.

¹⁴⁵ Goffman, D. Цит. съч., с. 82.

time the Ottomans agreed to expand the powers of their colonies and consuls, so that they were able to help individual *müstemin* merchants in case of criminal problems that inevitably would take them to the *kadi* court if an Ottoman subject had been involved. Later these bodies gained extritoriality.¹⁵⁰

4.4. Both Ottoman and foreign merchants had to be able to move and not to obey some of the restrictions of the *zimma* pact – to carry guns, to wear expensive (in fact, Muslim) clothes and to ride a horse, to have security guards, etc.¹⁵¹ This was a part of the possibilities that had to help them move. The sovereign could grant a collective courtesy (*aman*) through capitulations – a general protection for those who traveled and traded by land in the Ottoman Empire. However, for the concrete users of this privilege it gets a form of a document for traveling *izn hümayun, icazetname, yoltezkere*¹⁵² – permission with specified fixed itineraries, assuring passing through the customs, in order them to be provided with a certain escort, etc. In article 13 of the trading treatise between the Russian Empire and the Porte (Istanbul, 1783) we can find specified the following: “[...] subjects of the Sublime Porte [who in fact enjoyed Russian patronage in their capacity of Russian subjects] must not go and trade without informing the Sublime Porte. The passport needed they will receive from the Russian ambassador, but the Porte will have to be informed in advance.”¹⁵³

Similar requirements had to be fulfilled by Ottoman subjects as well. An attempt to control their “moving” was made. A Sultan decree (*adalet name*) of 1740 ordered not to come to the capital without a holy order. People coming for common group interests had to be two. People coming for personal reason had to have “an explanation by the *kadi* and local authorities or documents showing tax registrations, providing documents by *alaybeys*, in a word, if they were people who had something to do, they had to have a document that verified this [...]. “But merchants who bring grain to the capital must not be prevented from doing their job. As it is desired to help merchants [...] they are also given documents for quickening their arrival [...] Merchants’ job must be helped in all possible ways.”¹⁵⁴

The towns and the ports (*iskele*) in which foreigners were allowed to trade, as well as the roads, on which they were supposed to travel, were also specified. “Armenians and other Christians, who are under the rule of the Polish king and who travel to Moldova and other domains of ours, must not use hidden, unknown or unusual roads, but must travel on the usual for merchants’ roads.”¹⁵⁵

der should be considered and resolved by the leader of the caravan” – see: Османская империя..., 190–191.

¹⁵⁰ *Panaite, V.* Op. cit.; *van den Boogert, M.* Consular Jurisdiction in the Ottoman Legal System in the Eighteenth Century. – In: *The Ottoman Capitulation...*, 617–625.

¹⁵¹ *Stojanvic, T.* Op. cit., p. 238; *Маслев, Ст.* Op. cit., p. 53; *Иванова, Св.* Институтът на колективната отговорност...

¹⁵² *Panatie, V.* Peace Agreements..., 277–278.

¹⁵³ *Тверитинова, А.* Op. cit., p. 333.

¹⁵⁴ *Димитров, Стр.* Османски извори..., 58 – 61.

¹⁵⁵ *Schmidt, J.* *Frenc...*, p. 388. The Polish-Ottoman agreement from 1623 see in: Османская империя..., с. 194.

преминаване на границата на османската държава и гарантира ползване на привилегии, предоставени на османски поданици в чужбина. По голямата комуникационна артерия р. Дунав има интензивно движение на *перакендета*-търговци във връзка с обслужване на държавни, военни и бизнес задачи. Това предполага и приспособяване на фискалните механизми в района, за „да се обхванат с джизие всички немюсюлмани (*zimmi*) и тези, които идват с кораби за поход и търговия (*ticaret*)“ (ферман от 1717 г.). Откупчици на джизieto в Русчук и Йергьоги (Гюргево) се оплакват, че раите немюсюлмани (*ehl-i zimmi*), които се движат с различни плавателни съдове, и отиващите в други места, вместо да плащат на тях, плащат на други джизиедари, от които и получават документ (*evrak*)¹⁴⁶. В подобни примери не би трябвало да виждаме само заобикалянето на закона. Всъщност *мактутто* благоприятства осъществяването на търговска дейност на далечни разстояния, като осигурява възможност за движение.

4.3. Където и да попаднат пътуващите търговци, стремежът е да се окажат обвързани в някаква степен с колективна отговорност при криминални престъпления. На пътуващия търговец се налага да влиза във временни групи и когато е спрял някъде, и когато се движи – в кервана, в кервансарая или хана, в арабаджийска *тайфа*, в екипаж на кораб и пр. В такава ситуация групата се разглежда като гарант за законосъобразното поведение на своя член, респективно на търговеца, или при обвинения в криминални престъпления (както това правят за обикновената рая съседско-териториални общности – махала или село). Тази колективна отговорност се изисква от властта, но тя същевременно осигурява движението на поданиците и търговците. Например подобна общност на търговци в хан би гарантирала за отделния търговец, който има проблем с местните хора или власти. С участието на шериятския съд и на *мютевелията* на Чохаджилерския хан е отворена статията на изчезналия *аджем* Киркор, в която той живеел, и са описани вещите, които след това са взети от мютевелията. Свидетели на станалото са Махтаз аджем, Сакиз *аджем*, Мухтабат *аджем*; 6 септември 1744 г.¹⁴⁷ Именно тези свидетели подказват наличието на заинтересована група, която например би настояла наследството на покойния Киркор да се предаде на наследниците му – както е по закон, на практика обаче има заинтересовани покойникът да се третира като непознат, чужденец без известни наследници и наследството му да се прибере от хазната.

Всевъзможни малки общности в Османската империя се третират като юридически личности, макар това да не е прието по шерията¹⁴⁸. Действащата

¹⁴⁶ ОрО, ф. 26, а.е. 3625; ОрО, Новоначерен фрагмент от сиджил, с. 5, док. I.

¹⁴⁷ ОрО, S312/7, л. 1, док. IV.

¹⁴⁸ Според К. Имбър водещият критерий една група да бъде дефинирана като комунална е тя да осигурява помощ на членовете си. Фактически юристите прибягват до изброяване на подобни общности – села, градски махали и етно-корфесионални групи в градовете, занаятчийски групи или пътуващи търговци, цигански катуни, керван или екипаж на кораб. Специално за търговците юристите посочват: „Ако днес те си оказват взаимопомощ посредством

Similar trade-communication centers and routes were known by Ottoman long-distance merchants. It was those centers where the employees (*emins*, *vekils*) of tax-farmers of *mukataa* from revenues of *perakendes* arrived to search for such payers, it was where, and in the first place, *gümriüks* were collected. After reading a report written by Ibrahim, a tax-farmer of Silistra fiscal region (*nazaret*) that had the right to control the traffic of goods and to collect duty, becomes clear that people more and more often went round his customs network and the ports with strictly fixed territories. As early as 1712 he complained about this. His berat reads that, if any ports were founded outside the state ports mentioned in the *mukataa*, like the ports that some powerful people had opened, they had to be closed.¹⁵⁶

On the roads of interregional and foreign trade of the Empire different representatives of *zimmi* “minorities” traveled, different in appearance, wearing expensive Muslim style clothes, – Armenians, Greeks, Jewish, who in Halkokondil’s history were depicted in big round turbans, ankle-length caftans, belts and *ermenies*.¹⁵⁷ They were a minority among their compatriots as well, since they were free not to obey restrictions in living standards and appearance, imposed on non-Muslims in the Empire in accordance with the *zimma* pact. Or, as Abecsi wrote, among the Greeks and the Jewish there were privileged people who were allowed to wear yellow shoes and red trousers, as Muslims did, but they were dragomans in the embassies who did not pay annual tax.¹⁵⁸ The professional portrait of merchants in expensive Muslim style clothes took shape¹⁵⁹: “[...] some people, due to their clothes are excluded from the defter. They take *berats* as monks, translators [during the collection] (*maktu tercumans*) and *müsellem* and [as] for the exemption from taxes (*muafiet*).” 1699.¹⁶⁰ A “protective letter” of a Dubrovnikan merchant of years 1627/28, addressed to kadis, *beys* and *voevodas* in Roumeli, reads that the merchant has guarantees to trade with no restrictions, to travel, to carry a gun and to wear Muslim clothes – “a red hat, yellow shoes, green clothes”, and when he goes on a journey or to trade – to ride a horse and to carry a gun.¹⁶¹ This “masquerade” was a part of the regulation that assured recognizing long-distant merchants and, at the same time, to make his journey save.¹⁶²

Language was a part of the “visit card” of “minority” merchants or of their distinction. They spoke their languages, valid for the widely spread diaspora. However, which was their common language? Perhaps, Turkish and, to quite a considerable degree, Greek.

¹⁵⁶ Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев. История на Добруджа. Т. 2. С., 1988, с. 116.

¹⁵⁷ Шишманов, Ив. Стари пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СБНУНК, 4, 1891.

¹⁵⁸ Abecsi, E. L’ètat actuel de l’Empire ottoman. Н. 1–2, Paris, 1792.

¹⁵⁹ An Eionomic and Sotial..., p. 191; Османская империя..., с. 194.

¹⁶⁰ OrO, S14, f. 4-a, doc. I.

¹⁶¹ Бојнић, Д. Султански акта издата за захтеф Дуброваћке републике од 1627 до 1647 г. – Мешовита граћа, 1982, 10, с. 49, 70.

¹⁶² Ivanova, S. Masquerade – Imperial Interludes. – Etudes Balkaniques, 1994, 1, 31–32.

практика по криминалните престъпления реално обвързва различни корпорации от траен и нетраен тип с колективна отговорност. Подобно третиране предполага, че корпорациите (или групите), които се изреждат в своеобразен „каталог“ от ислямските правовеци и които си оказват помощ, получават принципно признание като юридически личности. Така вероятно може да се приеме, че малките групи на пътуващи на далечни разстояния търговци, които са обособени на базата на общия си произход и на професионални ангажменти, които водят специфичен начин на живот и получават от държавата различни легитимации, могат да се разглеждат като обособена корпорация, третирана като юридическа личност. И това проличава от възможността да бъдат обвързани с колективна отговорност при криминални престъпления или може би трябва да се каже, че те са обвързвани с колективна отговорност, защото са разглеждани като корпорации.

Различен е статутът на чужденците, истинските мюстемин – те не трябва да се разглеждат като една група, *tayfe*, с колективна отговорност¹⁴⁹. С времето османците се съгласяват да разширят пълномощията на техните колонии и консули, за да могат те да съдействат на отделните *мюстемин* търговци при криминален проблем, който неминуемо ги изправя пред кадийския съд, ако е замесен османски поданик. По-късно тези органи придобиват екстериториалност¹⁵⁰.

4.4. Османските и чуждите търговци трябва да могат да се придвижват и да не спазват някои от ограниченията по пакта *zimma* – да носят оръжие, да носят скъпи (фактически мюсюлмански) дрехи и да яздят кон, да ползват охрана и пр. Това е част от възможностите да се подпомага движението им¹⁵¹. Суверенът може да предоставя колективно благоволение (*aman*) чрез капитулации – генерална протекция за тези, които пътуват и търгуват по суша в Османската империя, но за конкретните ползватели на такава преференция това приема форма на документ за път *izn hümayun, icazetname, yoltezkere*¹⁵² – разрешение с посочване на определени маршрути, които да минават през митниците и за да може да им се осигури определена охрана и пр. В трактата за търговията между Руската империя и Портата, Истанбул 1783 г., § 13 се уточнява: „[...] Поданиците на Високата порта [, които фак-

търговия, тогава обществената им група се състои от търговци“. От това описание=дефиниция следва, че комуналната група, чиито членове са в състояние да си окажат взаимопомощ, е взаимноотговорна за компенсиране на щетите по определени правонарушения на всеки от членовете си. – *Imber; C. Ebu's Su'ud...*, p. 240; 260–265.

¹⁴⁹ Както е записано в договор с Полша от 1607, § 22: „Нито един търговец не може да бъде хванат вместо друг, даже ако е гарантирал за него; спорове между търговци и по убийства да се разглеждат и разрешават от предводителя на кервана“ – вж.: *Османская империя...*, 190–191.

¹⁵⁰ *Panaite, V.* Цит. съч.; *van den Boogert, M.* *Consular Jurisdiction in the Ottoman Legal System in the Eighteenth Century.* – In: *The Ottoman Capitulation...*, 617–625.

¹⁵¹ *Stojanvic, T.* Цит. съч., с. 238; *Маслев, Ст.* Цит. съч., с. 53; *Иванова, Св.* Институтът на колективната отговорност...

¹⁵² *Panaite, V.* *Peace Agreements...*, 277–278.

4.5. Stationary centers, in which long-distance merchants stayed in different towns and ports, were a documentary fact. They were similar to *müstemin colonies* or neighborhood-territorial communities in the Ottoman state, within which criminal responsibility assured a guarantee (*kefil*) for each member. For a traveling merchant a similar network of stations for social integration and legitimacy could be ensured by a han, a *bazar*, a place at the *çarşı*. Those were the places for a temporary stay and doing business of different people, i.e. at every given moment the structure of the people in such centers was different. However, every temporary resident had to obey certain rules of behavior, and a “moving” individual could establish his identity both as a merchant and as a subject in relation to whom ad hoc joint responsibility to start being in force. In documents about many Bulgarian towns we can come across such centers of commercial network where merchants group together, for example, *Çohaciler han* in Sofia. In the olden times it was the business center of the Roumeli capital, which was a temporary residence of representatives of all the “minorities” examined in this research work – *acems*, the Greeks, the Jewish, the Dubrovnikans. Two more examples: 7 *acem* shops in Nikopol, *vakf* property or the *suk* of the Greeks in Sofia.¹⁶³ Maybe it is this toponymic information about binding the components of commercial infrastructure with an ethnonym that proves common local practices.

Through these stations “moving” people, both foreigners and Ottoman subjects, who worked in interregional trade could pay their *gümruk* as merchants, or be covered for paying *cizye* and other personal taxes in the form of *maktu*, or at least to verify that they had paid in another place. After landing in such commercial centers, “moving” merchants joined temporarily a community of people bound with joint responsibility that made their identity legitimate and gave them guarantees in cases of criminal charges. For this exactly reason Ottoman *kanuns* provided that people staying in a han or a *caravanserai* must bear joint responsibility.¹⁶⁴

The role of the colonies, where “moving” merchants stayed locally, of course, could be played by neighborhood-territorial communities of “minorities” that lived in towns permanently – *mahales*, *tayfes* and *cemaats* of Jews, Armenians, Greeks, etc.

4.6. We can search for a distant analogy between consul institution and foreign *müstemin* merchants’ autonomous jurisdiction in confessional courts of individual *zimmi* in the Empire (see item 1) as well as in the institution of joint responsibility in cases of criminal charges, discussed above (see item 4.3)

With regard to long-distance merchants who were Ottoman subjects the principle that each one is a subject of his ruler must not have been valid, in contrast to capitulations that stated this for European *müstemin*. It was “minority” merchants who, in their capacity of *zimmi*, really had the possibility to use their religious as well as the shariat courts, the more so as they were familiar

¹⁶³ OrO, OAK 250/80, 1139; S312/9, f. 5-a, doc. I.

¹⁶⁴ Книга законов султана Селима I. Превод А. Тверетиновой. М., 1969, с. 37.

тически се ползват с руско покровителство като руски поданици] не трябва да тръгват да търгуват без знанието на Високата порта. Необходимият им паспорт да получат от руския министър [посланик], но предварително да се уведоми Портата¹⁵³.

Подобни са изискванията и за османските поданици. Правят се опити да се контролира пътуването им. Например султански акт (*адалет наме*) от 1740 г. разпорежда да не се идва в столицата без свещена заповед. Идващите за общи интереси да са 2 души, а тези по лични дела да имат „изложения от страна на кадията и местните власти или документи, указващи [...] данъчните им регистрации, удостоверения от *алайбеевете*, с една дума, ако са хора, които имат някаква работа, да имат документ, който да удостоверява това [...] Но да не се пречи на търговците, които докарват зърнени храни в столицата. Тъй като се желае да се оказва помощ на търговците [...], на тях също да им се дават документи за ускоряване на пристигането им [...] Търговското дело по всякакъв начин да се подпомага“¹⁵⁴.

Определят се и градове или пристанища (*iskele*), в които се позволява чужденци да търгуват, както и специални пътища, по които трябва да минават. „Арменците и другите търговци от християнската вяра под властта на полския крал, които пътуват в Молдова и др. наши владения, не трябва да ползват скрити, незвестни и необичайни пътища, а да пътуват по обичайните за търговците пътища.“¹⁵⁵ Подобни търговско-комуникационни центрове и мршрути са известни и за османските търговци на далечни разстояния. В тях именно идват и служители (*emin, vekil*) на откупчици на *мукамаи* от приходи от *перакендета*, за да търсят подобни платци; там на първо място се събират *гюмрюците*. От изложение на Ибрахим – откупчик на Силистренския фискален район (*nazaret*), който имал право да контролира трафика на стоки и да събира мито, е ясно, че хората все по-често заобикаляли неговата митническа мрежа и пристанищата, които имали точно определени територии. Още през 1712 г. той се оплаква по този повод. В берата му пише, че, ако извън държавните пристанища на споменатата *мукамаа* се създават пристанища по други места, каквито някои силни личности откриват, те да се закриват¹⁵⁶.

По пътищата на междурегионалната и международната търговия на империята се движат изглеждащите външно различни представители на „малцинства“ *зимми* със скъпи дрехи по мюсюлманска мода – арменци, гърци, евреи, които в историята на Халкокондил са изобразени с големи валчести чалми, дълги до земята кафтани, пояс и ермении.¹⁵⁷ Те са малцинство и сред своите съплеменници, свободно могат да не спазват ограниченията в бита и

¹⁵³ *Тверитинова, А.* Цит. съч., с. 333.

¹⁵⁴ *Димитров, Стр.* Османски извори..., 58–61.

¹⁵⁵ *Schmidt, J.* Frenc..., p. 388. Полско-османското споразумение от 1623 г. вж. в: *Османская империя...*, с. 194.

¹⁵⁶ *Димитров, Стр., В. Тонев, Н. Жечев.* История на Добруджа. Т. 2. С., 1988, с. 116.

¹⁵⁷ *Шишиманов, Ив.* Стари пътувания през България по посока на римския военен път от Белград за Цариград. – СБНУНК, 4, 1891.

with respective documentary forms, which were issued from the authorities in question. What strikes is the fact that they had turned toward the court more often than ordinary *reaya*, for legal naming of heirs and for legally appointed proxies (*vekils*) for taking in someone's legacy. In a *sicil* from Sofia there is a copied protocol by the kadi of Belgrade. In *Çiftlu* han in Belgrade the jury of the court was held in the room of Margir, an Armenian, because the latter was ill. In the presence of the judicial officer (*mevlâna*), sent by the court, and a few witnesses Margir declared that if he died of his illness, his heir would have to be his brother Arvatin. Thus was written down on the spot and reported to the kadi of Belgrade, who wrote the protocol that was later sent to the kadi of Sofia; 14 May 1680.¹⁶⁵ According to a protocol in a *sicil* from Sofia, Avgiasab(?) son of Magduvak, an Armenian, from *nahie* Gin, the village of Achka(?) died in Sofia on his way to Beç, where he was going on the march with the army. Earlier when he had been alive and in his right mind, before setting off, through a shariat *hüccet* he had named Hogaz son of Sarkis, son of Kasul, an Armenian, as his guardian (*vaiz*). Hogaz was supposed to take all Avgiasab's properties after his death as well as to pay back all his debts in his capacity of a guardian (*vaiz*) of his minor children living in the village mentioned. Hogaz initiated legal proceedings and summoned as witnesses Greeks (*urum*), residents of Sofia – Andon son of Beklyur son of Ishtrat, a baker as well as Mavram, son of Beklyur and son of Ishtrat – to testify that Avgiasab had died in their town indeed. At that moment he had had coins worth 600 *guruşes*, a horse and a mare. However, Sefer son of Hodjik, an Armenian, living in Belgrade, whom the witnesses knew, in their presence had taken the deceased man's possessions under the pretext of being related to him by the place of origin. In the witnesses' opinion, Hogaz, who had summoned them, had the right to take Sefer's things. The kadi of Sofia sent this testimony to his colleague in Belgrade for further carrying out.¹⁶⁶ It is true, in my superficial observations of *sicil*, that in Bulgarian towns such legal shariat proceedings were initiated by the Armenians mostly. Probably, because they were one of the most "mobile" "minorities", and because, in contrast to the Jewish, the Greeks and the Dubrovnikans, their possibilities to rely on their own legal bodies of the Armenian religious community, were limited. Besides the Greeks and the Jewish had neighborhood-territorial communities (*mahale*, *cemaat*) in most of the business centers, while the Armenians did not.

4.7. Like the other small groups in the Empire, traveling long-distance merchants used, although in a specific way, religious-cultural autonomy evolving from the *zimma* status. (By the way, *müstemin* also had personal privileges, including freedom of worship.)¹⁶⁷ Usually, in this area merchant groups acted together with their compatriots who lived in a certain town permanently. "Merchant minorities" could play the role of the elite in their community, but also

¹⁶⁵ OrO, S85, f.20-b, doc. I.

¹⁶⁶ OrO, S149, f. 30-b, doc. II.

¹⁶⁷ Панова, Сп. Търговски компании..., 38–39.

външния вид, наложени на немюсюлманите в империята по пакта *zimma*. Или, както казва Абеси: между гърците и евреите има някои привилегировани, на които е разрешено да носят жълти обувки и червени гащи като мюсюлманите, но това са драгоманите на посолствата, които не плащат годишен данък¹⁵⁸. Формира се професионален портрет на търговците с богати дрехи по мюсюлмански обарзец¹⁵⁹ – „[...] някои поради дрехите си се изключват от дефтера [на данъкоплатците], взимат берати като монаси, преводачи [при събирането] на мактуто (*maktu tercuman*) и мюселеми (*müsellem*), [както] и за освобождаване от данъци (*muafiyet*)“; 1699 г.¹⁶⁰ „Защитно писмо“ на дубровнишки търговец от 1627/8 г., адресирано до кадии, бейове и войводи в Румелия гласи, че му се гарантира възможност свободно да търгува, пътува и да носи оръжие и мюсюлмански дрехи – „червен калпак, жълти папуци, зелени дрехи“, а когато тръгва на път и търговия – да яха кон и да носи оръжие¹⁶¹. Този „маскарад“ е част от регламента, осигуряващ всъщност разпознаването на търговеца на далечни разстояния и същевременно – безопасното му движение¹⁶².

Част от „визитката“ на „малцствените“ търговци или на тяхната различност е езикът. Те говорят на своите езици, валидни в широко разпростряла се диаспора. Но кой е общият им език – вероятно турският, а в немалка степен и гръцкият.

4.5. Стационарни центрове за отсядане на пътуващите на далечни разстояния търговци в отделните градове и пристанища са документален факт и те наподобяват *мюстемин колонии*, или съседско-териториалните общности в османската държава, в чиито рамки колективната данъчна и криминална отговорност осигурява гаранти (*kefil*) за всеки член. За движещия се търговец подобна мрежа от пунктове за социален интегритет и легитимност може да се осигурява от хан, безистен, място на чаршията. Там временно пребивават и осъществяват бизнеса си различни персони, т.е. съставът на хората в тези центрове във всеки момент е различен, но на всеки временно пребиваващ се задават правила на поведение, а „движещият се“ индивид може да се легитимира и като търговец, и като поданик, спрямо който ад хок да започне да действа колективна отговорност. В документите за много български градове става дума за такива центрове на търговската мрежа, където се групират търговците – като Чохаджилердския хан в София, който е бил някогашният бизнес център на Румелийската столица и където се центрират представители на всички разглеждани тук малцинства – *аджеми*, гърци, евреи, дубровничани. И още два примера: 7 броя *аджем* дюкяни в Никопол – вакъфски имот или *сука* на гърците в София¹⁶³. Може би точно тези

¹⁵⁸ *Abecsi, E. L'e'tat actuel de l'Empire ottoman. Н. 1–2, Paris, 1792.*

¹⁵⁹ *An Eionomic and Social...*, p. 191; *Османская империя...*, с. 194.

¹⁶⁰ *OpO*, S14, л. 4-а, док. I.

¹⁶¹ *Бојнић, Д.* Султански акта издата за захтеф Дуброваћке републике од 1627 до 1647 г. – Мешовита граћа, 1982, 10, с. 49, 70.

¹⁶² *Ivanova, S. Masquerade – Imperial Interludes. – Etudes Balkaniques, 1994, 1, 31–32*

¹⁶³ *OpO*, ОАК 250/80, 1139 г.; S312/9, л. 5-а, док. I.

could not – it depended on the degree of their engagement in everyday problems of stationary population, on how much they helped the cult financially.

What I have described in 4.1 – 4.7 and what I conventionally call a “status” can be defined as a preference, a patent¹⁶⁸, as it facilitated the rule and the control of some subjects, so that the state could collect taxes, to engage them in state supply, to help interregional trade. I would like to emphasize for the last time the conventionality of this “status”, and also the fact that at different time and in different amount his elements were used or not by different “minorities”. Each concrete picture, probably, depended on the context of the existence of each “minority” and its merchants. The Armenians established later a more widely spread diaspora and territorial structures (*mahales*, town *cemaats*), but for long time retained and their “movable” structures. The Jewish seemed less “mobile” and more connected with stationary merchant centers with their craftsman’s and banking spheres. The Greeks’ old diaspora, their differentiated demographic structure might have helped their organic connection with all the components of local economy and ensured a convenient network for their traveling and trade. The Jewish established unified and well working communities and legal bodies, while the Greeks could rely on the Episcopal network. It was not always and not everywhere good, but was dense enough. It had old traditions and was a part of a hierarchy, steadily presented in the capital and permanently updated through its usage for the fiscal needs of the Patriarchate. Although more indirectly, the character and the organization of each diaspora outside the Ottoman state must have had some influence as well.

In pre-industrial societies the status of a foreigner (real or sham) was quite appropriate for stimulating trade and, at the same time, for controlling “moving” minorities”. However, why “minorities” or – which was sometimes the same – why foreigners were so actively involved in the Ottoman trade? We have come to the “forbidden”, “indecent” professions of the Middle Ages, particularly in the Islamic world, where non-Muslims’ occupation in a certain sphere could be determined by religious postulates. They were banned from some public and social practices, from access to some positions in society (in the government, in the army), but meanwhile some things forbidden for Muslims were left for non-Muslims (as, for example, usury). Another example could be the Dubrovnikans: they were allowed what was sometimes forbidden for the Muslims – to trade with the enemies. The Ottoman Empire regarded its *zimmi* as politically more reliable than the *müstemin* and – to paraphrase Braudel – if there had not been *zimmi*, they would have had to invent them.¹⁶⁹ Actually, it is being discussed in the historiography that the problem of trust was equally valid for the Christian commercial counteragents of the Empire. It is also presumed that the Europeans preferred trading with non-Muslim subjects of the Empire.¹⁷⁰

¹⁶⁸ *Islamoğlu, H., C. Keyder.* The Ottoman Social..., 304–305.

¹⁶⁹ *Braudel, F.* Op. cit, 153–154; *Keyvani, M.* Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period. Contributions to the Social Economic Histouy of Persia. Berlin, 1982, p. 176; *Le Goff, J.* Marchands et banquiers du Moyen Age. Paris, 1993, p. 15; *Faroqi, S.* The Venetians..., 312–313.

¹⁷⁰ *Martran, R.* Foreign..., p. 131.

топонимични сведения за обвързване на компоненти на търговската инфраструктура с етноним са доказателство за утвърдени практики по места.

Чрез тези пунктове „движещите се“ хора, било то чужденци, било османски поданици, обслужващи междурегионалната търговия, могат да платят *гюмука* си като търговци или да бъдат обхванати за плащане на джизие и други персонални данъци като *макту*, или поне да удостоверят, че това е направено на друго място. Попаднал в тези търговски центрове, „движещият се“ търговец временно се включва в общност от хора, обвързани с колективна отговорност, която легитимира неговата самоличност и го гарантира от обвинения в криминални престъпления. Именно затова в османските кануни се предвижда хора, отседнали в хан или кервансарай, да носят такава колективна отговорност¹⁶⁴.

Ролята на колонии, в които отсядат „движещите се“ търговци по места, разбира се, могат да изпълняват и съседско-териториалните общности на постоянно живеещите в градовете „малцинства“ – махали, *тайфи* и *джемати* на евреи, арменци, гърци и пр.

4.6. Далечен аналог на консулския институт и на автономната юрисдикция на чуждите *мюстемин* търговци можем да търсим в конфесионалните съдилища на отделните *зимми* в империята (вж. I), както и в разисквания по-горе институт на колективната отговорност при криминални престъпления (вж. 4.3.).

При търговците на далечни разстояния, които са османски поданици, не може да важи принципът, че всеки е поданик на своя владетел, което капитулациите тъй или иначе признават на европейските *мюстемин*. Но различните *зимми* имат определени възможности в това отношение. Именно за „малцинствените“ търговци реално съществува възможност да ползват както своите религиозни, така и шериатските съдилища, още повече че са познавали съответните документни форми, които се издават от въпросните органи. Прави впечатление, че те се обръщат към съда по-често, отколкото обикновените рай, за съдебно определяне на наследници, за съдебно назначени пълномощници (*vekil*) за прибиране на нечие наследство. В софийски сиджил е преписан протокол от кадията на Белград. В тамошния Чифтлу хан, в стаята на арменец Маргир, било проведено съдебно заседание, поради това, че той бил болен. Маргир заявил пред изпратения от съда служител (*mevlâna*) и свидетели, че, ако умре от болестта си, негов наследник трябва да е брат му Арватин. Същото е написано намясто и докладвано пред кадията на Белград, който съставил протокола, препратен до кадията на София; 14 май 1680 г.¹⁶⁵ Според протокол в софийски сиджил арменецът Авгисаб(?), син на Магдувак, от нахия Гин, село Ачка(?), отправяйки се с войската на поход към Беч, починал в София. Приживе и бидейки с ума си, когато тръгвал, той определил с шериатски *люджет* арменец Хогаз, син на Саркиз,

¹⁶⁴ Книга законов султана Селима I. Перевод А. Творотиновой. М., 1969, с. 37.

¹⁶⁵ ОрО, S85, л.20-б, док. I.

Political conflicts and religious affects kept excluding from medieval European societies people who were denied a full status of citizens in their home-countries or driven abroad. Merchants from these “minorities” were just pushed to go along the way of success – difficult success for which you had to fight, because you were not connected historically with the agricultural land and because you did not have a guaranteed status. The presence of an ethno-network of the diaspora that imitated a commercial network successfully was one of the main tools of successful trade. The network ensured the movement of people and goods, provided information, credit and partnership – the family instead of a trade intermediary.¹⁷¹ By analogy, political factors provoked the migration of Jews and Armenians and literally “caused” the existence of their diaspora in the Balkan region and out of it. The development of the Greek diaspora also had its political reasons supplemented by the leading position of the Christian community in the Empire, recognized not only by the Sultan’s, but also by the rulers of the neighboring counties and Russia.¹⁷² All the European countries to the North of the Empire, due to shortage of population, tended to offer possibilities to the immigrants to settle, privileges for religion exercising and trade. It is no chance that in all those countries we find privileged Armenians and Jews, and by the 17th century granting privileges to the Greeks from the Balkans had become a fact. All these things strengthened the qualities of the diaspora and made it play the role of a commercial network.

In relation to their non-Muslim subjects the Ottomans carried out a set of privileges of group nature – a old practice that covered ethno-religious groups with inner self-governing, according to the *zimma* pact, and made it possible, in some researchers’ opinion, to form “church states” without their own territories, which had extra-territoriality.¹⁷³ Some of the elements of the *zimma* status gave natural practical convenience for trading. For example, payment of *maktu*; the presence of a specific fiscal network for collecting church taxes and for collecting *cizye* to which this *maktu* could be attached; binding small ethno-religious groups with joint responsibility, which gave firmer guarantees for performing trading functions by the “mobile” elements of these “minorities”. The possibility for establishing autonomous judicial bodies within the *zimma* status allowed them, in places where they existed in reality, to perform notary and arbitration functions in commercial matters.

Perhaps, the “choice” to be an object of commercial preferences fell of Ottoman “merchant minorities” due to accumulated traditions and skills in these small ethno-groups that, just like families, ensured job training environment in the kinship group – a basic method of professional training

¹⁷¹ Broudel, F. Op. cit., p. 134, 154.

¹⁷² Symposium L’epoque phanariot. 21–25 octobre 1970. Institut for Balkan Studies. Thessaloniki, 1974.

¹⁷³ Иванов, H. Система милетов в арабских странах XVI–XVII в. – Восток, 1992, № 6, с. 31; Braude, B. Foundation Myths of the Millet System. – In: Christians and Jewis in the Ottoman... Vol. 1.

син на Казъл, за настойник (*vaiz*), който да вземе всичките му имоти, когато умре, и да плати дълговете му в качеството на настойник на малолетните му деца, които живеят в споменатото село. Хогаз завел дело и призовал жителите на град София – хлебаря Андон, син на Беклюр, син на Ищрат и Маврам, син на Беклюр, син на Ищра, които са гърци (*urum*), да свидетелстват, че действително въпросното лице е починало в техния град. В онзи момент той имал със себе си монети на стойност 600 гроша, кон и кобила. Но живеещите в момента в Белград Сефер, син на Ходжик, арменец, който е известен на свидетелите, под предлог, че е сродник по местопроизход на покойника, взел вещите му в присъствие на въпросните свидетели. Според тях поискалият свидетелството им Хогаз е в правото да прибере нещата от Сефер. Тези свидетелски показания софийският кадия е препратил на колегата си в Белград за по-нататъшно изпълнение¹⁶⁶. Действително, по мои бегли наблюдения върху сиджилите, в българските градове подобни съдебно-шериятски процедури се прилагат предимно от арменците, вероятно защото са едно от най-„подвижните“ „малцинства“, а и защото, за разлика от евреи, гърци и дубровничани, те имат най-ограничена възможност да се опанят на собствени съдебни органи на арменската религиозна общност. Пък и гърците, и евреите имат съседско-териториални общности (*mahale, cemaat*) в повечето търговски центрове, което далеч не може да се каже за арменците.

4.7. Подобно на останалите малки групи в империята, движещите се на далечни разстояния търговци ползват, макар и по специфичен начин, **религиозно-културна и комунална автономност**, следваща от статута *зимма*. (Впрочем и *мюстемин* ползват персонални привилегии, вкл. свобода на религията¹⁶⁷.) Обикновено в тази сфера търговските групи действат заедно със своите еднородци, постоянно живеещи в дадения град. „Търговските малцинства“ могат да играят роля на елит за своята общност, но може и не – зависи доколко се ангажират с ежедневните проблеми на стационарното население, доколко материално подпомагат култа.

Описаното (4.1.–4.7.), което съвсем условно наричам „статус“, може да се определи като преференция, патент¹⁶⁸, тъй като улеснява управлението и контрола върху част от поданиците, за да може държавата да събере данъците си, да ги ангажира в държавното снабдяване, да подпомогне междурегионалната търговия. За сетен път искам да подчертая условността на този „статут“, а също и, че неговите елементи в различно време и в твърде различен обем и съчетание се позват или не от отделните „малцинства“. Вероятно конкретната картина зависи от контекста на съществуването на всяко „малцинство“ и неговите търговци. Арменците създават по-късно по-разгърнатата диаспора и териториални структури (махали, градски *джемаати*), но заълго запазват „подвижни“ структури. Евреите изглеждат по-малко „подвижни“,

¹⁶⁶ OpO, S149, л. 30-б, док. II.

¹⁶⁷ Панова, Сн. Търговски компании..., 38–39.

¹⁶⁸ *Islamoğlu, H., C. Keyder. The Ottoman Social..., 304–305.*

in pre-industrial society.¹⁷⁴ It was of great importance in the Ottoman Empire due to the belated development of the modern education there. Each network of this kind could have played the role of a professional commercial school if formal education had not been available, which made them leading merchants in the region. Apart from this, the network of a respective diaspora outside the Ottoman state included centers where young people from the respective community of the Empire could go to get good for those times education in their own schools or in foreign one.¹⁷⁵ Such a course of thinking is suggested by the engagement itself of the representatives of “minorities” in diplomacy, translating, which required certain qualification (the Greeks as Ottoman dragomans, the Phanariots as governors, the Armenians as members of diplomatic teams of Ottoman partners from Eastern and Western Europe, the Jewish and the Armenians as bankers of Ottoman elite, and all the “minorities” – jobbers of the Western-Europeans.)

Thus we get to the trade expertness of the “minorities” – all over the world, as well as in the Ottoman Empire, they were always thought to know languages, to be familiar with dangerous roads, to know the peculiarities of the goods and the market, as well as measures and currencies, to have capital. They were considered to be prepared even for “swindle” (to go round the customs and to transfer their goods to a cousin of theirs, who lived on the opposite bank and was a foreign subject, so that they could avoid paying some fares and duties, or avoid at least the long stay at the quarantine station, etc.). The “laws” of the minorities must have also been in force – they united for self-defense, for mutual aid, as a foreign merchant was considered to be always wrong. For this reason treachery was especially hard for him due to the feeling of being chased, which, actually, made him free of scruples – merchants faced corruption and had their own “law of community” (as criminals did).¹⁷⁶ By the way, the same factors strengthened some *millets*’ special features, which some authors today consider to have been typical for them: attachment to traditions, conservatism, and medieval routine – an obstacle to their transformation into modern merchants.¹⁷⁷

Nevertheless “merchant expertness” is difficult to be proved from the point of view of a kind of quality implication as well as from the point of view of the existing Ottoman preferences to give priority to some communities. There have been expressed different views on such a connection.¹⁷⁸ I agree with S. Faroqhi that by the 18th century there had hardly been any legal acts of the Ottoman state

¹⁷⁴ Гелнър, Ър. Нации и национализъм. С., 1999, 36–55.

¹⁷⁵ *Mc Neillë, W. H.* Op. cit., p. 127; *Braudel, F.* Op. cit., 406–407.

¹⁷⁶ Галустиян, Д. Армяно-польские связи в XVI–XVII в. – Във: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII вв. М., 1979, 17, 22–24; *Барановский, Б.* Op. cit., 252 – 255; *Braudel, F.* Op. cit., p. 140, 153.

¹⁷⁷ *Мутев, Пл.* Търговията в българските земи...; *Ferrier, R.* The Armenians and the East India Company in Persia in the 17th and Early 18th c. – *The Economic Histor Review.* Vol. 26, 1, February, 1973, p. 56; *Rozen, M.* Contest and Rivalry..., p. 318.

¹⁷⁸ *Mc Neillë, W. H.* Op. cit., p. 127; *Faroqhi, S.* Migration in to 18th c. “Greater Istanbul” as Reflection in the Kadi Registers of Eyüp. – *Turcica*, Vol. 30, 1998.

по-здраво обвързани със стационарните търговски центрове, с тяхната занаятчийска и банкерска сфера. Старата диаспора у гърците, твърде диференцираната им демографска структура може би подпомага органичното им свързване с всички компоненти на местната икономика и осигурява удобна мрежа за тяхното движение и търговия. Евреите създават унифицирани и добре функциониращи общини и съдебни органи докато гърците могат да разчитат на епископската мрежа, която далеч навинаги и навсякъде е на ниво, но пък е достатъчно гъста, има стари традиции и е част от солидно представена в столицата йерархия, актуализираща се перманентно от използването ѝ за фискалните нужди на Патриаршията. Макар и по-косвено, влияние ще да са имали характерът и организацията на всяка диаспора извън османските граници.

В доиндустриалните общества подходящ вариант за стимулиране на търговията и същевременно за контролиране на „пътуващите малцинства“ се оказва статутът на чужденец – действителен или мним. Но защо „малцинствата“ или – което понякога е същото – защо чужденците въртят търговията на османците? Опираме до „забранените“, „непочтени“ професии на Средновековието, и в частност в ислямския свят, където заетостта на немюсюлманите в определена сфера може да се определя от религиозните постулати. На тях са им забранени битови и обществени практики, достъп до известни социални позиции (в управлението, армията), но успоредно с това някои забранени неща за мюсюлманите са оставени за немюсюлманите (като лихварството), или както е за дубровничани – на тях им е разрешено това, което може да е забранено за мюсюлманите – да търгуват с враговете. Османската империя разглежда своите *zimmi* като политически по-благонадеждни и, перефразирайки Ф. Бродел, – ако ги нямаше, ще трябваше да ги измислят¹⁶⁹. Впрочем въпросът за доверието е еднакво валиден и за християнските търговски контрагенти на империята. Смята се, че и европейците предпочитат да контактуват с нейните немюсюлмани¹⁷⁰.

Политическите конфликти и религиозните страсти непрекъснато изключват от средновековните европейски общества хора, които попадат в чужбина. Търговците в тези „малцинства“ просто са изтиквани на пътя на успеха – трудният успех, за който трябва да се пребориш, защото си лишен от историческата връзка със земята и защото нямаш добре гарантиран статус. Наличието на етномрежа на диаспората, която сполучливо имитира търговската мрежа, представлява едно от главните оръдия на успешната търговия. Мрежата способства движението на хора и стоки, осигурява информация, кредит и портнърство – семейството вместо посредник¹⁷¹. Аналогично политически фактори предизвикват миграция на евреи и арменци и буквално „причиняват“ тяхната диаспора на Балканите и извън тях. Развитието на

¹⁶⁹ Бродел, Ф. Цит. съч., 153–154; Keyvani, M. Artisans and Guild Life in the Later Safavid Period. Contributions to the Social Economic History of Persia. Berlin, 1982, p. 176; Le Goff, J. Marchands et banquiers du Moyen Age. Paris, 1993, p. 15; Faruqi, S. The Venetians..., 312–313.

¹⁷⁰ Martran, R. Foreign..., p. 131.

¹⁷¹ Бродел, Ф. Цит. съч., с. 134, 154.

that had been able to do such a differentiation. Hardly had there been trading activities in the Ottoman state that had been kept for certain ethnic groups in purely economic sense.¹⁷⁹ Ottoman “commercial policy” with relation to the country’s own subjects was in accordance with their commercial potentials – owning capital, expertness, presence of a professional network for making commercial contacts on a vast territory outside and inside the Empire.

However, the criteria listed have the most direct relation to cultural (ethno-religious) traditions of different groups of subjects. The secondary by nature ethno-religious differences, uniting people in a group and differentiating them from the others, became a major indicator for recognizing particular merchant groups which in the Ottoman conditions appeared in the garments of “merchant minorities” exactly. Packaging had its meaning. It was that marker which showed the presence of favorable traditions in the community, ensuring both expertness=labor training within a family-ethnic group and capital. The fact that they were Greek, Armenian, Jewish actually meant that in the Ottoman state and out of it they had a diaspora-network that was very similar to a commercial network. As a fact of public spirit, division by ethnic signs became a way of determining social values of a person.¹⁸⁰ What suggests itself is the recurring association of the representatives of certain ethno-cultural “minorities” with certain professions in the Empire. Thus, as many authors think, ethnic base of a part of the economic activity became a fact in the Empire. It shows itself in the appearance of trade companies, based on ethno-religious affiliation.¹⁸¹

Ethnic signs differentiating “merchant minorities”, on a terminological level, penetrated in Ottoman ruling practice, which was proved by a large number of documentary examples of the 17th century and later periods, at least. As, actually, it is proved by various historical evidences from Eastern and Southern Europe. People from the Balkans were real strangers there, enjoying different social, political and commercial privileges.¹⁸² It is difficult to enumerate thoroughly the factors making possible the receiving of privileges by peoples from the Balkans abroad: a) foreigners’ (people from the Balkans in the European countries) special position, expressed by the fact that they were not objects of local restrictions and were not affected by home duties or were free of paying them during transit transportation of goods, declared as goods being transported to the Ottoman empire; b) the weakness of local merchant class and so called second issue of serfdom, which put the strangers in a more favorable position for trading, especially with purposefully given government privileges for settling down, etc. It was for this reason that from the middle of the 17th until the 19th century Italians, Jews, Saxons, Greek-Ottoman subjects (the latter were actually Armenians, Wallachians, Slavs, and

¹⁷⁹ *Farahi, S.* Migration...

¹⁸⁰ *Фрейденберг, М.* Op. cit., p. 23.

¹⁸¹ *Бенбаса, Е., А.* Подриг. Op. cit., p. 133.

¹⁸² *Маслев, С.* Op. cit., 76–77; *Телбизов, К.* Op. cit.; *Бур-Марковска, М.* Българи от чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в. – ИПр, 1997, № 2, с. 16; *Ferrier, R.* Op. cit., p. 40.

гръцката диаспора също има своите политически причини, допълвани от водещото място в православната общност на империята не само пред султана, но и пред владетелите на съседните страни и в Русия¹⁷². Фактически всички европейски държави на север от империята са склонни поради недостиг на население да предоставят различни възможности: за заселване, за изповядване на религията и привилегии за търговия, на мигранти. Неслучайно практически във всички тези страни откриваме арменци и евреи, а към XVII в. вече е факт предоставянето на търговски привилегии на балканците – гърци. А всичко това подсилва качествата на диаспората, правещи я пригодна да играе ролята на търговска мрежа.

Спрямо своите немюсюлмански поданици османците разгръщат набор от преференции от групов характер – една стара практика, която обхваща етно-религиозни групи с вътрешно самоуправление по пакта *zimma* и позволява, според някои изследователи, да се оформят „църковни държави“ без собствена територия, които имат екстериториалност¹⁷³. Някои от елементите на статута *zimma* предоставят непосредствено практическо удобство за извършване на търговска дейност – например плащането на *макту*; наличието на специфична фискална мрежа за събиране на църковните данъци и на данъка джизие, към която може да се прикачи и това *макту*; обвързаността на малките етно-религиозни групи с колективна отговорност, което предоставя по-сигурни гаранции за изпълнението на търговските функции от „подвижните“ съставки на тези „малцинства“. Възможността в рамките на статуса *zimma* да се създават автономни съдебни органи позволява там, където реално съществуват, те да поемат някои нотариални и арбитражни функции.

“Изборът“ да бъдат обект на търговски преференции пада върху османските „търговски малцинства“ вероятно и поради натрупаните традиции и умения в тези малки етногрупи, които, подобно на фамилиите, осигуряват среда за обучение в труда в родствената група – основен метод на професионално обучение в доиндустриалното общество¹⁷⁴, който е много важен в Османската империя поради закъснялото развитие на модерното образование там. Всяка такава мрежа може да играе ролята и на професионална търговска школа при липса на формално образование, което ги превръща във водещи търговци в региона. Но освен това мрежата на съответната етнодиаспора извън османските граници включва центрове, в които младежи от дадена общност от империята могат да отидат да получат добро за времето си образование в собствени училища или в чуждестранни¹⁷⁵. Такъв ход на мисли се подсказва от самото ангажиране на представители на „малцинствата“ в дипломатията, преводачеството, които изискват определена квалификация (гърците като османски драгомани, фанариотите като губернатори, армен-

¹⁷² Symposium L'epoque phanariot. 21–25 octobre 1970. Institut for Balkan Studies. Thessaloniki, 1974.

¹⁷³ Иванов, Н. Система милетов в арабских странах XVI–XVII в. – Восток, 1992, № 6, с. 31; Braude, B. Foundation Myths of the Millet System. – In: Christians and Jews in the Ottoman... Vol. 1.

¹⁷⁴ Гелнър, Ър. Нации и национализъм. С., 1999, 36–55.

¹⁷⁵ Mc Neill, W. H. Цит. съч., с. 127; Бродель, Ф. Цит. съч., 406–407.

Albanians) were among the most active merchants in a wide area of Central and Eastern Europe as well as in the Ottoman Empire, where they traded as immigrant developers.¹⁸³ On a certain stage, of course, Balkan merchants inevitably became imposed rivals of local merchants' classes.

By the way, something similar happened in Bulgaria itself. Merchant class was born in "ethno-commercial minorities" – the Armenians, the Jewish, the Dubrovnikans. A little later Greek "merchant minority" became active. It contained a Slavonic component as well. The latter worked quite long under a Greek flag, as it was a guarantee for integrating in a network that enjoyed privileges out of the Ottoman empire, i.e. what P. Mihneva calls a general trading process.¹⁸⁴ However, when "students" got on their feet, what occurred was confrontation between Greeks and Bulgarians inside the Empire, first of all. Besides Bulgarian merchants did not appeal to Ottoman authorities for being recognized as a sort of "merchant nation" – this was just irrelevant, as the Ottoman state did not really create or legalize such "merchant nations".¹⁸⁵

I might have missed some other identities, much stronger ones that used to cross the borders of the states. According to some authors, just as there was kind of trans-national language "Lingua Franca" in Levanta, there were merchants or sailors whose identity was transnational in many ways; there were identities based on functions, on what a person does for a living. Had we order them devotion to the state, they would have been renegades. However, they did not always identify themselves with a state, a nation, even a religion.¹⁸⁶ On the other hand, the Armenians, the Jewish, the Greeks, who were the main mediators in that cosmopolitan world, were not mixed linguistically, ethnically or religiously. They were the components of a cosmopolitan and commerce-oriented "Levantine" subculture, within which they had relatively autonomous communities. Each community lived as a separate nation, and each member of the community – with his servants, families, market staked claim, zones of influence, networks and connections – everything that was under permanent supervision and the domination of a strong elite group which did not yield its leadership and, thus, the traditions that kept its power.¹⁸⁷ In the Empire and in South-East Europe even enjoying privileges mentioned above was frequently bound with the membership in a certain organization, based on an ethnic principle. For this exactly reason the Greeks, the Armenians, the Jewish were implicitly granted, or had to be granted privileges.¹⁸⁸ And the merchants were among the first to express the modern nationalism.

¹⁸³ *Magocsi, P. R.* Historical Atlas of East Central Europe. Seattle – London, 1993, p. 34.

¹⁸⁴ *Михнева, П.* Op. cit.

¹⁸⁵ *Barsoumian, H.* Op. cit., p. 171.

¹⁸⁶ *Brummett, P.* The Ottomans as a World Power: What we don't know about ottoman sea power. – In: *The Ottomans and the Sea.* Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol 20 (81) n.s., 1–2001, p. 8.

¹⁸⁷ *Маркова, И.* Op. cit., с. 118; *Goffman, D.* Izmir and the Levantine world, 1550–1650. Seattle – London, 1990, 77–78; *Braudel, F.* Op. cit., p. 141.

¹⁸⁸ *Бур-Марковска, М.* Българи от Чипровци..., с. 16; *Ferrier, R.* Op. cit., p. 40; *Панова, Сн.* Български търговски компании..., с. 108. The exemption of the foreigners from local judicial jurisdiction and recognition of their right to live by their own laws was a common Middle Age principle that easily fits the legal system, which is dominated by the principle of the personality of the laws (*Panaite, V.* Trade..., p. 268), the laws were applied not territorial but on the base of origin, nationality, religion, etc. – *Law in the Middle East.* Ed. M. Khadduri, H. Liebesny. Washington, 1955, p. 309, 320.

ците като част от дипломатическите екипи на източно- и средноевропейските партньори на османците, евреите и арменците като банкери на османския елит, а всички „малцинства“ – посредници на западноевропейците).

Така стигаме до търговската експертност на „малцинствата“ – за които и да е по света, както и за османските такива, неизменно се изтъква, че знаят езици, познават опасните пътища, вещи са за особеностите на стоката и пазара, както и за мерките и валутите, имат капитали, подготвени са дори за „далавера“ (да заобиколят митницата или да прехвърлят стоката на братовчеда отсреща, който обаче е тамошен поданик, и така да избегнат плащане на някои мита и такси или поне дългия престой в карантинната станция и пр., и пр.) Ще да са действали и „законите“ на малцинствата – те се сплотяват за самозащита, за взаимопомощ поради това, че иноземният търговец винаги е неправ и затова предателството е особено тежко за него, заради усещането, че го преследват, което впрочем го освобождава от скрупули – търговците се сблъскват с корупция и имат свой „закон на средата“ (подобно на престъпниците)¹⁷⁶. Впрочем същите фактори засилват смятаната от някои автори за типична за милетите в империята привързаност към традицията, консервативност, средновековна закостенялост – спирачка пред превръщането им в модерни търговци¹⁷⁷.

И все пак „търговската експертност“ е трудно доказуема както от гледна точка на някаква качествено предпоставяне, така и от гледна точка на съществуването на османски предпочитания да отличават една или друга общност. Изказани са различни виждания за подобна връзка¹⁷⁸. Ще се съглася със С. Фарохи, че до XVIII в. едва ли има легални актове на османската държава, които да създават подобно разделение, едва ли за империята има търговски дейности, запазени за определени етноси в чисто стопански план¹⁷⁹. Османската „търговска политика“ към собствените поданици е съобразена с търговските им потенцици – притежаване на капитали, експертност, наличие на професионална мрежа за осъществяване на търговски контакти на огромна територия вътре и вън от империята.

Но изброените критерии имат най-директно отношение към културните (етно-религиозна) традиции, на които са носители отделни групи поданици. Второстепенните по същество етно-религиозни различия, сплотяващи хората в една група и сепариращи ги от околните, се превръщат във водещ индикатор за разпознаването на отделните търговски групи, които в османски условия се появяват именно в одеянията на „търговски малцинства“. Опаковката има своето значение. Тя е маркерът, който сочи наличието на

¹⁷⁶ *Галустиян, Д.* Армяно-польские связи в XVI–XVII в. – Във: Россия, Польша и Причерноморье XV–XVIII вв. М., 1979, с. 17, 22–24; *Барановский, Б.* Цит. съч., 252–255; *Бродель, Ф.* Цит. съч., с. 140, 153.

¹⁷⁷ *Мутев, Пл.* Търговията в българските земи...; *Ferrier, R.* The Armenians and the East India Company in Persia in the 17th and Early 18th c. – The Economic Histor Review. Vol. 26, 1, February, 1973, p. 56; *Rozen, M.* Contest and Rivalry..., p. 318.

¹⁷⁸ *Mc Neill, W. H.* Цит. съч., с. 127; *Faroghi, S.* Migration in to 18th c. „Greater Istanbul“ as Reflection in the Kadi Registers of Eyüp. – *Turcica*, Vol. 30, 1998.

¹⁷⁹ *Farohi, S.* Migration...

It seems that Ottoman “choice” of an object of protections as a “moving” merchant did not depend, generally or crucially, on affiliation to an ethno-religious community or a “minority”, but on affiliation to a small class-professional community – *bazergân* or *tüccar*. The Ottoman Empire favored merchants-Ottoman subjects, who did not only completed important tasks in supplying goods, but were also a source of great state income.¹⁸⁹ Foreigners or own subjects, who were not an object of local restrictions, but limited themselves through their own preferences, were, by definition, separated as “merchant minorities” and, at the same time, were united, which made them skillful merchants and a convenient object of protection or control. One of the main definitions of a merchant in Rumeli – an Ottoman subject or a foreigner, a Muslim or a representative of “merchant minorities”, *askeri* or *reaya* – originates from his expert, professional characteristics. In central Rumeli this, actually, meant that merchants were mediators and they themselves relied on a network of mediators that ensured connections with small manufacturers, small local consumers as well as with a wider international network. It was this network of mediators that was provided by the diaspora.

¹⁸⁹ *Inalcik, H.* Sephardic Jews in the Ottoman Empire. – In: *From Empire to Republic: essays on Ottoman and Turkish social history.* Istanbul, 1995, p. 108; *Подградская, Е.* Экономические связи..., с. 117.

благоприятни традиции в общността, осигуряващи експертност=обучение в труд в родовоетническа група, а също и капитали. Това, че те са гърци, арменци, евреи, реално означава, че в османската държава и извън нея те имат диаспора=мрежа, която се оказва твърде подобна на търговска мрежа. Като факт на общественото съзнание членението по етнически признак се превръща в начин за установяване на социалната ценност на един човек¹⁸⁰. Натрапва се повтарящо се асоцииране на представители на отделни етно-културни малцинства с определени професии в империята. Така според немалко автори стават факт етническите основи на част от икономическата активност в империята, което се изразява в появата на гилдии, базирани върху етно-религиозната принадлежност¹⁸¹.

Етнобелезите, разграничаващи „търговските малцинства“, се просмукват на терминологично ниво в османската управленска практика и множество документални примери поне от XVII в. насетне го доказват. Както впрочем го доказват разнообразни исторически свидетелства от страните от Европейския югоизток. Там балканци се явяват истински чужденци и ползват различни социални, политически и търговски привилегии¹⁸². Факторите за получаването на привилегии в чужбина трудно могат да се изредят изчерпателно: това, че чужденците (балканци в европейски държави) не са обект на местни ограничения и не ги засягат вътрешни мита или са освободени от такива при транзитен превоз на стоки, за които може само да се обяви, че се карат към Турция; слабото местно търговско съсловие и т.нар. второ издание на крепостното право, които поставят пришълците в по-благоприятно положение за търговска дейност, особено с целенасочено предоставяните им от правителствата привилегии за заселване и пр. Именно затова от средата на XVII до XIX в. италианци, евреи, саксонци, гърци – османски поданици (последните фактически са и арменци, власи, славяни, албанци) са сред най-активните търговски елементи в един широк ареал на Средна и Източна Европа, а също и в Османската империя, където търгуват като *immigrant developers*¹⁸³. Разбира се, на определен етап балканските търговци неизбежно се превръщат в натрапен конкурент на местните търговски съсловия.

Впрочем нещо подобно се случва в самата България. Търговското съсловие се заражда сред „етнотърговските малцинства“ – арменци, евреи, дубровничани. Малко по-късно тук се активизира гръцкото „търговско малцинство“, което включва и славянски елемент, изявяващ се твърде дълго под гръцки флаг, защото това му гарантира интергиране в мрежата, ползването на привилегиите зад границите на Османската империя, т.е. това, което Р. Михнева нарича общ процес на търговия¹⁸⁴. Когато обаче „учениците“ си

¹⁸⁰ Фрейденберг, М. Цит. съч., с. 23.

¹⁸¹ Бенбаса, Е., А. Родриг. Цит. съч., с. 133.

¹⁸² Маслев, Ст. Цит. съч., 76–77; Телбизов, К. Цит. съч.; Бур-Марковска, М. Българи от Чипровско – посредници в търговския обмен през XVI–XVII в. – ИПр, 1997, № 2, с. 16; Ferrier, R. Цит. съч., с. 40.

¹⁸³ Magocsi, P. R. Historical Atlas of East Central Europe. Seattle – London, 1993, p. 34.

¹⁸⁴ Михнева, Р. Цит. съч.

стъпват на краката, се стига до изостреното противопоставяне най-напред вътре в империята между гърци и българи. Но българските търговци не апелират към османската власт, за да бъдат признати за нещо като „търговска нация“ – това просто не е релевантно, доколкото османската държава наистина не създава и не легализира подобни „търговски нации“¹⁸⁵.

Може би пропускам други идентичности, които са по-силни и пресичат държавните граници. Според някои автори както има своеобразен транснационален език *lingua franca* в Леванта, така има търговци, моряци, чиято идентичност в много отношения е транснационална; има идентичности, базирани на функции – на това, какво човек прави, за да си осигури прехраната. Ако задължително им предписваме преданост към държавата, тези мъже са ренегати. Но те невинаги се отъждествяват с една държава, с една нация, дори с една религия¹⁸⁶. От друга страна обаче, арменци, евреи, гърци, които са основните посредници в този космополитен свят, лингвистично, етнически, религиозно не са смесени. От тях се слобява космополитна и търговски ориентирана „левантийска“ субкултура, но вътре в нея те имат сравнително автономни общности. Всяка общност живее като отделна нация, а всеки неин член – със своите слуги, семейство, пазарен периметър, зони на влияние, мрежи от връзки – всичко това, се намира под постоянния надзор и под господството на здрава елитна група, която не отстъпва лидерството си, а с него и традициите, които го крепят¹⁸⁷. Дори ползването на споменатите привилегии в империята и в Югоизточна Европа често се обвързва с членство в определена организация, базирана на етнически прицип. Именно затова носителите на привилегии са подразбиращо се или задължително, да речем, гърци, арменци, евреи. И търговците са сред първите, които демонстрират модерен национализъм.

Като че ли най-общото и решаващото за османския „избор“ кой да е обект на протекции като пътуващ търговец не е толкова принадлежността към някаква етно-религиозна общност или „малцинство“, а това, че са част от една малка съсловно-професионална общност – *базаргян* или *туджар*. Османската империя гледа благосклонно на търговците – турски поданици, които не само осъществяват важни задачи по снабдяването със стоки, но са източник на големи държавни приходи¹⁸⁸. Чужденците или собствените поданици, които не са обект на местните ограничения,

¹⁸⁵ Barsoumian, H. Цит. съч., с. 171.

¹⁸⁶ Brummett, P. The Ottomans as a World Power: What we don't know about ottoman sea power. – In: The Ottomans and the Sea. Ed. K. Fleet. Oriente Moderno, Vol 20 (81) n.s., 1–2001, p. 8.

¹⁸⁷ Маркова, И. Цит. съч., с. 118; Goffman, D. Izmir and the Levantine world, 1550–1650. Seattle – London, 1990, 77–78; Бродель, Ф. Цит. съч., с. 141.

¹⁸⁸ Бур-Марковска, М. Българи от Чипровци..., с. 16 ; Ferrier, R. Цит. съч., с. 40; Панова, Сн. Български търговски компании..., с. 108. Освобождаването на чужденците от локална правна юрисдикция и признаване на права да живеят по собствени закони е общосредновековен принцип, който лесно пасва на правната система, която е доминирана от принципа на „the personality of the laws“ (Panaitie, V. Trade..., p. 268), законите се прилагат не териториално, а на база произход, националност, религия и пр. – Law in the Middle East. Ed. M. Khadduri, H. Liebesny. Washington, 1955, p. 309, 320.

но сами са ограничени от своите предпочитания, по дефиниция се сепарират като „малцинствени търговци“ и същевременно са сплотени, което ги прави и умели в търговията, и удобен обект за покровителстване или контрол¹⁸⁹. Една от главните дефиниции на търговеца в Румелия – османски поданик или чужденец, мюсюлманин или представител на „търговските малцинства“, *аскери* или *раи* – произхожда от експертните, професионалните му характеристики. А в Централна Румелия това на практика означава, че търговецът е посредник и сам се опира на мрежа от посредници, отвеждащи го до дребните производители, до дребния местен потребител, но и до широка международна мрежа. А точно тази посредническа мрежа е осигурена от диаспората.

¹⁸⁹ *Inalcik, H. Sephardie Jews in the Ottoman Empire. – ВЪВ: From Empire to Republic...*, р. 108; *Подградская, Е. Экономические связи...*, с. 117.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

RUSSIAN MIGRATION POLICY, BULGARIANS
AND THE PEACE TREATY OF ADRIANOPLE
OF SEPTEMBER 2, 1829

VANIA RACHEVA

The last two decades made the east Europeans witnesses and participants in intense migration processes. Their significant impact on the societies in political, economic and social transition and on the developed countries which hosted the flows of immigrants has not been sufficiently explored. After 1989 Bulgaria has made no exception to the global trend of group or single migration, and the numbers in the official statistics are quite telling. Bulgarian emigrants numbered 87,900 people in 1990; another 40,300 emigrated in 1991; and 68,000 Bulgarians left their country in 1992. In 1996, seven years after the fall of the Berlin Wall, emigration was no less intense and 62,000 Bulgarians left their motherland that year. These numbers should be supplemented with the number of unofficial emigrants, which is hard to calculate because emigration was disguised as tourist trips, international brigades, friendly visits, and various other forms.¹

It is currently assumed that during the past twenty years around a million and a half, often well educated people in active working age, have left Bulgaria. Whether this phenomenon has solely a negative impact is uncertain and clearly

¹ When considering the relative value of these numbers, one should bear in mind that, according to census data, Bulgaria's population counted 8,949,000 people in 1985. Some twenty years later, in 2004, the country's population was already down to 7,761,000 people. See for these and other numbers: *Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2005. С., 2006, п. 325, 423.* Another census was carried out during my work on this paper. According to the preliminary results published on the website of the National Statistical Institute, by the beginning of April 2011 Bulgaria's population numbered 7,351,214 people. See: <<http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=36&sp2=37&SSPP2=38>>. (web. 17 may 2011).

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

РУСКАТА ПРЕСЕЛНИЧЕСКА ПОЛИТИКА, БЪЛГАРИТЕ И ОДРИНСКИЯТ МИР ОТ 2 СЕПТЕМВРИ 1829 Г.

ВАНЯ РАЧЕВА

Последните две десетилетия направиха източноевропейците свидетели и участници в интензивни миграционни процеси. Те носят съществени и все още недостатъчно изследвани последици както за обществата в политически, икономически и обществен преход, така и за развитите страни, приемащи потоците от емигранти. След 1989 г. България не прави изключение от глобалната групова или поединична миграция на население и числата от официалната статистика са красноречиви. Така например през 1990 г. са емигрирали 87 900 българи, през 1991 г. – още 40 300 души, през 1992 г. страната е напусната от 68 000 души... На седмата година след падането на Берлинската стена, през 1996 г., емиграцията на българите продължава с почти същата интензивност и тогава родината са напуснали 62 000 души. Разбира се, тези числа трябва да се допълнят с трудно подаващите се на изчисление неофициални емигранти, „скрити“ зад пътувания под формата на екскурзии, бригади, гостувания и др.¹

¹ При изясняване на относителната стойност на тези числа трябва да се има предвид, че според преброяванията през 1985 г. България е имала 8 949 000 души население. Почти двадесет години по-късно, през 2004 г. жителите на страната вече са 7 761 000 души. Тези и др. числа вж. у: *Калинова, Е., И. Баева*. Българските преходи 1939–2005. С., 2006, с. 325, 423. Докато този материал се подготвяше за печат, в България се проведе поредното официално преброяване, според чиито първи резултати към началото на април 2011 г. населението на страната наброява 7 351 214 души. Повече вж.: <http://www.nsi.bg/census2011/pagebg2.php?p2=36&sp2=37&SSPP2=38> \посл. влизане 17 май 2011).

contingent on the vantage point, especially when migration helps for the formation of socially adaptable, “mobile” identities. In the beginning of the twenty-first century the emigrants’ nostalgia and rejection by the host society may be balanced by the growing pluralism, cosmopolitanism and respect for other cultures. On the other hand, the hosting societies’ fears and xenophobia may also grow rapidly, resulting in more frequent application of what is usually referred to as “policy of controlled migration.”²

There are almost no historical periods without migration processes, yet the current trend in historiography is to overestimate their importance and to see them as a panacea. Quite obviously, mass migrations are events with long-term consequences, which periodically give rise to new interpretations. This article is focused on the possible research avenues presented by a significant case of migration that took place more than 180 years ago. The mass migration of Bulgarians, nationals of the Ottoman Empire, was the result of the Russo-Turkish War (1828–1829) which ended with the Peace Treaty of Adrianople and of Russia’s imperial migration policy at the time. This case of Bulgarian migration cannot be classified as a new topic in historiography: it has been studied by Bulgarian, Russian, Soviet, Moldovan, Romanian, Ukrainian, and other scholars.³

² For a theoretical background on the different aspects of migration and a comparative historical approach to the problem, as well as for a discussion on the century-long traditions of „policy-controlled migration,” see: *Катсуарди-Херинг, О.* Миграция на населението в Югоизточна Европа от XV до началото на XIX в. – Балканистичен форум, 1999, issues 1–2–3, p. 10–13; *Брубейкър, Р.* Последници от разпадането на империите и отсяването на народите. – *Брубейкър, Р.* Национализмът в нови рамки. Националната общност и националният въпрос в Нова Европа. С., 2004, 262–296 [First published: *Rogers Brubaker.* Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. Los Angeles: U of California Press, 1996]; История на човешките миграции. Под общата ред. на *Р. Кинг*. С., 2009 [First published: *The History of Human Migration.* Ed. *R. King.* New Holland Publishers, 2007], 12–13; *Дичев, И.* Граждани отвъд местата. Нови мобилности, нови граници, нови форми на обитаване. С., 2009.

³ *Скальковский, А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848; *Скальковский, А.* Опыт статистического описание Новороссийского края. Ч. I–II. Одесса, 1850–1853; *Державин, Н.* Болгарские колонии в России. – СбНУН, 1914, кн. XXIX; *Державин, Н.* Болгарския колонии в России. Т. 2. Петроград, 1915; *Бернштейн, С.* Страници из истории болгарской эмиграции в России во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. – Ученые записки Института славяноведения (УЗИС). Т. 1. М.–Л., 1949, 327–342; *Велики, К.* Румыно-русская помощь, оказанная болгарам эмигрировавшим в Румынские княжества вследствие войны 1828–1829 гг. – *Romanoslavica* (București), 1958, No 2; *Конобеев, В.* Национально-освободительное движение в Болгарии в 1828–1829 гг. – УЗИС. Т. 20, 1960, 221–274; *Дикунеску, В.* Привилегии, давани на българските преселници във Влашко през 1803–1834 г. – Във: Сб. Изследвания в чест на М. С. Дринов. С., 1960, 399–415; *Кристанов, Ц., С. Маслев, И. Пенаков.* Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962, 69–96; *Мецгерюк, И.* Переселение болгар в Южную Бессарабию, 1828–1834 гг. (Из истории развития русско-болгарских дружеских связей). Кишинев, 1965; *Манко, А.* Второто масово преселение на българите в Русия в периода на руско-турската война 1828–1829 г. – Военно исторически сборник (ВИСб.), 1966, № 2, 53–60; *Велики, К.* Изселването от Карнобат във Влашко през 1830 г. – Известия на института по история (ИИИ), 1966, 16–17, 453–466; *Грек, И.* Българските доброволци (волонтери) от 1828–1829 година. – Векове, 1975, № 5, 8–20; *Боев, Р.* Българският доброволчески корпус в руската армия от 1829 г. – ВИСб., 1978, № 4, 84–90; *Велики, К.* Емигрирането на българите от Сливен във Влахия през 1830 г. – Във: Страници от миналото на българския народ.

Днес се приема, че през последните двадесет години от България са емигрирали около милион и половина души, основно хора в трудоспособна възраст и добре образовани. Отговорът на въпроса – дали това явление носи само отрицателни последици – не е еднозначен и зависи от гледната точка. Особено когато миграцията моделира социалноприспособими и „подвижни“ идентичности. В началото на ХХI в. е възможно носталгията на емигрантите и отхвърлянето от обществото да се балансират от плурализма, космополитизма и уважението към другите култури. Но също така да се обострят от засилващите се страхове на приемащите общества и нарастващата ксенофобия, водещи до все по-честото прилагане на т.нар. „политика на контролирана миграция“².

Факт е, че почти няма епохи без миграционни процеси, но историографската тенденция да се преувеличава значението им и да се превръщат в панацея е реалност. Факт е също така, че масовите миграции са събития, които отзвучават десетилетия и периодически се поддават на нови интерпретации. В този текст става дума за възможните посоки на изследване на една друга сериозна българска миграция, случила се преди повече от 180 години. Тогава масовото преселение на българи – поданици на Османската империя, е последица от завършилата с Одринския мир руско-турска война от 1828–1829 г. и от имперската руска преселническа политика по това време. Българското преселение не може да се определи като нов проблем за историографията. Изследвано е от български, руски, съветски, молдовски, румънски, украински и от други автори³.

² Теоретични постановки за различните страни на миграцията и сравнително-историческият подход при изследването на проблема, както и за вековния опит при „политически управяването миграции“ вж. у: *Катсиарди-Херинг, О.* Миграция на населението в Югоизточна Европа от XV до началото на XIX в. – Балканистичен форум, 1999, № 1–2–3, 10–13; *Брубейкър, Р.* Последици от разпадането на империите и отсяването на народите. – Във: *Брубейкър, Р.* Национализмът в нови рамки. Националната общност и националният въпрос в Нова Европа. С., 2004, 262–296 [първа публ.: *Brubaker, R.* Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe. 1996]; История на човешките миграции. Под общата ред. на *Р. Кинг*. С., 2009 [първа публ.: *The History of Human Migration.* Marshall Editions, 2007], 12–13. *Дичев, И.* Граждани отвъд местата. Нови мобилности, нови граници, нови форми на обитаване. С., 2009.

³ *Скальковский, А.* Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае. Одесса, 1848; *Същият.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I–II. Одесса, 1850–1853; *Державин, Н.* Болгарские колонии в России. – СБНУН, 29, 1914; *Същият.* Болгарския колонии в России. Т. 2. Петроград, 1915; *Бернштейн, С.* Страницы из истории болгарской эмиграции в России во время русско-турецкой войны 1828–1829 гг. – Ученые записки Института славяноведения (УЗИС). Т. 1. М.–Л., 1949, 327–342; *Велики, К.* Румыно-русская помощь, оказанная болгарам эмигрировавшим в Румынские княжества вследствие войны 1828–1829 гг. – *Romanoslavica* (București), 1958, No 2; *Конобеев, В.* Национально-освободительное движение в Болгарии в 1828–1829 гг. – УЗИС. Т. 20, 1960, 221–274; *Джулеску, В.* Привилегии, давани на българските преселници във Влашко през 1803–1834 г. – Във: Изследвания в чест на М. С. Дринов. С., 1960, 399–415; *Кристанов, Ц., С. Маслев, Ив. Пенаков.* Д-р Иван Селимински като учител, лекар и общественик. С., 1962, 69–96; *Мещерюк, Ив.* Переселение болгар в Южную Бессарабию, 1828–1834 гг. (Из истории развития русско-болгарских дружеских связей). Кишинев, 1965; *Манко, А.* Второто масово преселение на българите в Русия в периода на

The possibility of resettling Christians from the Balkan and the Asian territories of the Ottoman Empire and from Persia, with a view to the forthcoming end of the Russo-Persian War of 1826–1828 and the forthcoming Russo-Turkish War, was planned well in advance among the political and military factions close to the Russian Emperor Nicholas I (1825–1855). By imperial decree, a Committee was set up in November 1827 to organize the newly added provinces. It had extensive powers to establish rules for the management of the “Armenian” province, newly founded after the Treaty of Turkmanchai (February 10, 1828) signed between Russia and Persia. The province was formed by the former khanates of Erevan and Nakhichevan. A significant part of the Committee’s tasks consisted in putting into practice the grand plan for the resettlement of the Armenians from Persia and for changing the ethnic composition of this new border province of Russia by settling there a compact Christian population.⁴ Not surprisingly, as members of the Committee were appointed a number of functionaries of the Asian department of the Russian Ministry of Foreign Affairs, as well as some important political figures like Count Karl V. Nesselrode and V. S. Lanski, in charge respectively of the Ministry of Foreign Affairs and of the Ministry of Internal Affairs, the Minister of Finance Egor F. Cancrin, the chief of the Headquarters of the Russian army general Ivan Diebitsch (Karl Friedrich Anton von Diebitsch), and more.⁵

С., 1987, 77–111; *Медведева, О.* Российская дипломатия и эмиграция болгарского населения в 1830-е годы. (По неопубликованным документам Архива внешней политики России). – Советское славяноведение, 1988, № 4, 24–33; *Степанова, Л.* Первое консульство России в болгарских землях (Сливен, 1830–1833). – Вьв: Проблемы истории стран Юго-Восточной Европы. Политика. Культура. Историография. Кишинев, 1989, 155–185; *Медведева, О.* Деятельность российского консула в Сливене Г. В. Ващенко (1830–1833 годы). – Славяноведение, 1999, № 4, 71–76; *Белова, Е.* Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи. (По материалам Новороссии и Бессарабии 1751–1871 гг.). Дис. М., 2004. The text is partially accessible on: <<http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/64274.html>> (Web. 15 April 2010); *Дойнов, С.* Българите в Украйна и Молдова през Възраждането. (1751–1878). С., 2005, 84–115; *Медведева, О.* Когда говорят документы. – Вьв: Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянская идентичность – новые факторы консолидации. М., 2008, 209–226; *Станчев, М.* Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1 (1711–2006). Статистический сборник. С., 2009; *Медведева, О.* Первый российский консул в болгарских землях Г. В. Ващенко о местном населении. 1830-е годы. – Вьв: Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. М., 2010, 36–55.

⁴ *Шишов, А.* Русские генерал-фельдмаршалы Дибич-Забалканский, Паскевич-Эриванский. М., 2001, 60–61. The text of the Treaty of Turkmanchai between Russia and Persia from February 10, 1828 is published in: Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Сер. II (1815–1830). Т. 7 (15). *А. Л. Нарочницкий* (ответств. ред.). М., 1992, p. 410–413, doc. 138. During the Armenian migration from Persia there even emerged an idea to dislocate the Muslims from the territory newly acquired by Russia. The establishment of ethnically and religiously homogeneous districts was considered to ensure conflict-free coexistence and easier government. More on this topic in: Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Т. II (1814–1830). Под ред. на *Ц. П. Агаяна*. Ереван, 1978, p. 566–567, doc. 332.

⁵ *Шишов, А.* Op. cit., p. 61, 290. An important role in the justification and organization of the Persian Armenians’ migration was played by the Armenian Christopher E. Lazarev, a Russian statesman, official from the Russian Ministry of Foreign Affairs, and founder of the Moscow Institute of Oriental languages. He was also among the first, who immediately after the migration took an active

Възможността за преселване на християни от балканските и от азиатските владения на Османската империя и от Персия, с оглед очертаващия се край на руско-персийската война от 1826–1828 г. и предстоящата руско-турска война, е предварително планирана в средите на близкото политическо и военно обкръжение на руския император Николай I (1825–1855). С императорски указ през ноември 1827 г. е създаден Комитет за устройство на новоприсъединените провинции. Той е с широки пълномощия и трябва да изготви правила за управление на новосъздадената след Туркманчайския мирен договор (10 февруари 1828 г.) между Русия и Персия „Арменска“ провинция, която включва бившите Ереванско и Нахичеванско ханство. Съществена част от задачите на Комитета е свързана с реализирането на грандиозния замисъл за преселване на арменците от Персия и осъществяване промяната на етническия състав на тази новопридобита гранична за Русия провинция с компактно заселване на християни⁴. Неслучайно членове на Комитета са редица служители на Азиатския департамент на руското Външно министерство, както и отговорни политически фактори като управляващите Външното и Вътрешното министерство граф Карл В. Неселроде

руско-турската война 1828–1829 г. – Военно исторически сборник (ВИСБ.), 1966, № 2, 53–60; Велики, К. Изселването от Карнобат във Влашко през 1830 г. – Изв. на Института по история (ИИИ), 16–17, 1966, 453–466; Грек, Ив. Българските доброволци (волонтери) от 1828–1829 година. – Векове, 1975, № 5, 8–20; Боев, П. Българският доброволчески корпус в руската армия от 1829 г. – ВИСБ., 1978, № 4, 84–90; Велики, К. Емигрирането на българите от Сливен във Влахия през 1830 г. – Във: Страници от миналото на българския народ. С., 1987, 77–111; Медведева, О. Российския дипломатия и емиграция българского населения в 1830-е годы. (По неопубликованным документам Архива внешней политики России). – Советское славяноведение, 1988, № 4, 24–33; Степанова, Л. Первое консульство России в болгарских землях (Сливен, 1830–1833). – Във: Проблемы истории стран Юго-Восточной Европы. Политика. Культура. Историография. Кишинев, 1989, 155–185; Медведева, О. Деятельность российского консула в Сливене Г. В. Ващенко (1830–1833 годы). – Славяноведение. 1999, № 4, 71–76; Белова, Е. Внутренняя политика российского правительства по заселению юга Российской империи (По материалам Новороссии и Бессарабии 1751–1871 гг.). Дис. М., 2004. Текстът е частично достъпен на: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/64274.html> (посл. влизане април 2010 г.); Дойнов, Ст. Българите в Украйна и Молдова през Възраждането. (1751–1878). С., 2005, 84–115; Медведева, О. Когда говорят документы. – Във: Славянский мир в третьем тысячелетии. Славянская идентичность – новые факторы консолидации. М., 2008, 209–226; Станчев, М. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Т. 1 (1711–2006). Статистический сборник. С., 2009; Медведева, О. Первый российский консул в болгарских землях Г. В. Ващенко о местном населении. 1830-е годы. – Във: Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII–XXI вв. Российско-болгарские научные дискуссии. М., 2010, 36–55.

⁴ Шишов, А. Русские генерал-фельдмаршалы Дибич-Забалканский, Паскевич-Эриванский. М., 2001, 60–61. Текстът на Туркманчайския договор между Русия и Персия от 10 февруари 1828 г. вж. във: Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Сер. II (1815–1830). Т. 7 (15). А. Л. Нарочницкий (ответств. ред.). М., 1992, с. 410–413, док. 138. В хода на арменското изселване от персийските провинции дори възниква идея да се организира разместване на живеещото в новопридобитата от Русия територия мюсюлманско население, за да се обособят етнически и верски еднородни области с цел безконфликтно съжителство и по-лесно управление. Повече вж. във: Присоединение Восточной Армении к России. Сборник документов. Т. 2 (1814–1830). Под ред. на Ц. П. Асаяна. Ереван, 1978, с. 566–567, док. 332.

This Committee, however, was preceded by another organization with similar tasks, established earlier in 1827. Its head was the chief of staff of the Emperor Nicholas I, Count Tolstoy, who was charged with the thorough rationalization and organization of the government in the Transcaucasian region, a region with strategic importance for Russia. The staff members under Count Tolstoy were chosen with that task in view: the Little Russia military governor Knyaz Nicholas Repnin-Volkonski, the chief of the Khersonian settlements General-Lieutenant Count Ivan O. Vitt and the chief of staff of the military settlements General Kleymichel. One of the earnestly discussed projects concerned the resettlement of 80,000 Little Russian Cossacks and their families to the Persian border. This move would allow the formation of a protective shield of militarized Christians in the newly acquired territories where the population confessed different religions. The project was impressive, but not one to withstand careful consideration. Consequently, Emperor Nicholas I, who at the time trusted most in the Caucasian affairs the commander of the Caucasian front, general-field-marshal Count Ivan Paskevich (1782–1856), actually transferred the decision-making to him. Without directly rejecting the idea, general Paskevich undermined it by facilitating instead the resettlement of Orthodox Armenians from Persia to Russia. After signing the Peace Treaty of Adrianople, general Paskevich further organized the resettlement of more than 10,000 Armenian families from Asian Turkey to the Transcaucasian Russian provinces.⁶

The Armenian migration will be discussed in more detail later on. Here we need to emphasize that both generals Paskevich and Diebitsch were given extraordinary powers and enjoyed the Emperor's complete trust during the military campaigns against Persia and the Ottoman Empire. A number of interesting documents from their correspondence have survived, which will allow us the opportunity to trace (in a following paper) the mechanisms of decision-making as well as the parallels between the events at the Balkan and the Caucasian fronts, which lead to the migration of a great number of people.

Similar projects for the resettlement of Christians from the Balkan provinces of the Ottoman Empire to Southern Russia were discussed immediately before the start of the Russo-Turkish War in 1828–1829. Because of the uncertainties imminent in every emerging military and political crisis, however, no particular specifications or practical measures were devised.⁷ Such measures were discussed in

part in formulating the official Russian version about the events. See: Описание переселения армяне аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Почерпнутое из современных записок *Сергеем Глинкою*. Москва, в Типографии Лазаревых Института восточных языков, 1831. There are several photo-type editions of this publication. Only in 1990, for example, it was re-published in Baku in thirty thousand copies.

⁶ *Шишов, А.* Op. cit., 290–292, 311, 318, 426–427; *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Сер. II (1815–1830). Т. 8 (16). А. Л. Нарочницкий (отв. ред.). М., 1995, p. 357, 402.*

⁷ A suggestion about settling a number of Bulgarians in Russia has been expressed on the eve of the war by Emperor Nicholas I himself, but in the context of the terms for forming volunteer detachments. Volunteers had to commit themselves on their free will to an obligation to migrate along with their families to Southern Russia after the conclusion of the peace treaty. Recruiting volunteers

и В. С. Лански, министърът на финансите Егор Ф. Канкрин, началникът на Главния щаб на руската армия ген. Иван И. Дибич и др.⁵

Дейността на този Комитет е предшествана от проектите на друг такъв от същата, 1827 г. начело с управляващия щаб на император Николай I граф Толстой, чиято дейност е свързана с цялостното осмисляне и организиране управлението на стратегическия за Русия Закавказки район. Съставът на тази структура (малорусийският военен губернатор княз Николай Г. Репнин-Волконски, началникът на Херсонските поселения ген.-лейтенант граф Иван О. Вит и началник-щаб на военните поселения ген. Клеймихел) до голяма степен е предопределен от задачите, които тя трябва да реши. Един от сериозно обсъжданите проекти е за преселване към персийската граница на 80 000 малорусийски казаци и техните семейства. Това би позволило създаването на защитен пояс от военизирани християни сред друговерците в новоприсъединените области. По мащабите си този план е впечатляващ, но не издържа сериозна критика. Затова император Николай I, който по кавказките дела се доверява в този момент на главнокомандващия Кавказкия фронт ген.-фелдмаршал граф Иван Ф. Паскевич (1782–1856), фактически предоставя решението на него. Без директно да отхвърля проекта на администраторите, ген. Паскевич го завоалира, като съдейства и практически осъществява преселването в Русия на православни, арменци от Персия. А след подписването на Одринския мир, ген. Паскевич ще организира преселването в закавказките руски провинции и на повече от 10 000 арменски семейства от Азиатска Турция⁶.

По-подробно това преселение ще бъде коментирано по-долу. Тук е интересно да се отбележи, че генералите Паскевич и Дибич разполагат с широки пълномощия и пълното доверие на императора по време на военните кампании срещу Персия и срещу Османската империя. Запазени са редица интересни документи от тяхната кореспонденция, които позволяват в отделен материал да се проследят механизмите на вземане на решения, а също и да се направят паралели за случващото се на Балканския и на Кавказкия фронт в двете последователни за Русия войни, довели до масова миграция на голям брой хора.

Подобни проекти за преселване на християни от балканските провинции на Османската империя в Южна Русия са разглеждани непосредствено и преди началото на руско-турската война от 1828–1829 г. Но предвид не-

⁵ Шишов, А. Цит. съч., с. 61, 290. Съществена роля за обосновката и организацията на арменското преселение има руския държавен деятел, служител на руското Външно министерство и основател на Московския институт за източни езици, арменецът Христофор Е. Лазарев. Той е също така сред първите, които още след преселението съдействат активно и целенасочено за изграждане на официалната руска версия за събитията. Вж.: Описание переселения армяне аддербиджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Почерпнутое из современных записок *Сергеем Глинкою*. Москва, в Типографии Лазаревых Института восточных языков, 1831. Текстът е преиздаван няколко пъти фототипно. Например през 1990 г. в Баку е отпечатан в 30-хиляден тираж.

⁶ Шишов, А. Цит. съч., 290–292, 311, 318, 426–427; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. Сер. II (1815–1830). Т. 8 (16). А. Л. Нарочницкий (ответств. ред.). М., 1995, с. 357, 402.

earnest and actually undertaken only at the time of the second, successful but also very risky Russian military campaign in 1829 and were directly linked with the organization of volunteer irregular formations of Bulgarians. These formations were distributed arms and were directed to assist the Russian army not only in the area of hostilities but also at the rear of the Turkish army after the Russians passed the Balkan Mountain Range in the summer of 1829. At a suggestion by general field-marshal count Ivan Diebitsch (1785–1831) and other military and civil officials and on the orders of the Emperor, Bulgarian volunteers committed in writing to migrate with their families to Russia after the war was over.⁸ This condition shows without a doubt that the Bulgarian emigration was not only planned, but also expected by the persons directly involved in the war. However, its magnitude would depend on a number of factors, among which were: the actual strength of volunteer units; the policy of the Sultan's administration towards the Bulgarians, and the conduct of the Turkish army towards civilians in the area of hostilities; the campaign launched by emissaries, who were sent by circles and persons directly interested in settling the fugitives in specific areas and estates; the spreading epidemics; the non-observance of the amnesty guaranteed by the Peace Treaty of Adrianople; and even the mass psychosis that affected some settlements...

It appears obvious that during the first years of his rule, Emperor Nicholas I and a number of high government and military officials followed the nearly century-old Russian tradition to complete “a number of internal and foreign goals” by displacing great groups of people.⁹ Yet even before the beginning of the Russo-Turkish War of 1828–1829 some differences had already occurred in the views of the political and military figures bound up in the affair; these concerned the scope, the manner of resettlement, and the response to the anticipated objections of the Sublime Porte. Different notions existed also regarding the required *professional qualification* of the settlers, their eventual settling in Crimea or Bessarabia, as well as the actual benefits and the burdens on the imperial treasury ensuing from such a large-scale initiative. Despite the fact that the commanders of the Balkan and the Caucasian fronts, generals Diebitsch and Paskevich, were the driving force behind the practical realization of the migration of thousands of Christian families that were subjects of Sultan Mahmud II (1808–1839), the mediation role

for irregular military formations assisting the regular Russian army had been a practice at both the Balkan and the Caucasian theaters of war during the Russo-Turkish wars. *Носкова, И.* Формирование Крымской группы болгар в XIX в. – Във: *Георгиева, И., К. Стоилов* (eds.). *Българите в Крим*. С., 2009, p. 81; *Внешняя политика России...*, Т. 8 (16), p. 206.

⁸ See: *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), p. 10, doc. 1, p. 51–53, doc. 17, p. 62, doc. 20, p. 206, doc. 217, doc. 80, p. 227, doc. 85; *Пейчев, А.* Оперативните действия по време на руско-турската война от 1828–1829 г. – Във: *Одринският мир от 1829 г. и балканските народи*. С., 1981, 106–110; *Боев, Р.* Антитурското движение на населението от Българското черноморско крайбрежие през руско-турската война 1828–1829 г. – *ВИСБ.*, 1970, № 5, 18–38; *Боев, Р.* Българският доброволчески корпус..., 84–90.

⁹ The mass migrations of Slavs to Russia supplied “human and material resources for its military forces and its economy; the southern borders of the country were fortified, the cultivation of the uncultivated steppe lands was speeded up.” See: *Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в.* *Лециловская, И.* (ed.). М., 2003, 312–313.

яснотите, съпътстващи всяка предстояща военно-политическа криза, конкретни параметри и практически мерки тогава не са набелязани⁷. Такива се обсъждат и вземат едва в хода на втората успешна, но и много рискована за Русия военна кампания от 1829 г. Те са пряко свързани с необходимостта от целенасочено раздаване на оръжие и организиране на доброволчески нередовни формирования от българи за подпомагане на руската армия в района на бойните действия и в тила на турската армия след минаването на Балкана през лятото на 1829 г. По предложение на ген.-фелдмаршал граф Иван И. Дибич (1785–1831) и на други военни и граждански чиновници към армията, и съгласно нарежданията на императора, доброволците писмено се ангажират след мира да се изселят със семействата си в Русия⁸. Това условие красноречиво говори, че българската емиграция освен планувана, е и прогнозируема за лицата, пряко ангажирани с успешното приключване на войната. Машабността ѝ обаче ще зависи от още редица фактори, сред които са: числеността на формираните доброволчески отряди; политиката на султанската администрация спрямо българите и поведението на турската войска в района на бойните действия; агитацията на специално изпратени емисари от пряко заинтересовани среди и лица за заселване на бежанците в конкретни области и имения; плъзналите епидемии; неспазването на обещаната в Одринския мир амнистия; че дори и масовата психоза, обхванала по стечение на обстоятелствата жителите на някои селища...

Видно е, че в първите години от управлението си император Николай I и редица отговорни правителствени и военни лица продължават почти вековната руска традиция чрез преселванията на големи групи хора да се решават „редица вътрешни и външни задачи“⁹. Още преди началото на руско-турската война от 1828–1829 г. обаче се очертават разминавания в разбиранията на ангажираните с проблема политически и военни фигури за обхвата, начина на осъществяване на изселването и реакциите срещу протестите на Високата порта. А също така и по отношение вижданията за *професионалната ква-*

⁷ Предложение за заселване на известен брой българи в Русия е изказано в навечерието на войната от самия император Николай I, но в контекста на условията за формиране на доброволчески отряди. Доброволците трябва да се обвържат по своя воля със задължение след сключването на мира да се преселят със семействата си в Южна Русия. Практиката да се набират доброволци за ирегулярни войсковы формирования в помощ на редовната руска армия не е новост нито за Балканския, нито за Кавказкия военен театър в хода на руско-турските войни. *Носкова, И.* Формирование Крымской группы болгар в XIX в. – Във: *Българите в Крим. Състав. Ив. Георгиева, Кр. Стоилов. С.*, 2009, с. 81; *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 206.

⁸ Вж. *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 10, док. 1, с. 51–53, док. 17, с. 62, док. 20, с. 206, с. 217, док. 80, с. 227, док. 85; *Пейчев, А.* Оперативните действия по време на руско-турската война от 1828–1829 г. – Във: *Одринският мир от 1829 г. и балканските народи. С.*, 1981, 106–110; *Боев, Р.* Антитурското движение на населението от Българското черноморско крайбрежие през руско-турската война 1828–1829 г. – *ВИСб.*, 1970, № 5, 18–38; *Боев, Р.* Българският доброволчески корпус..., 84–90.

⁹ В резултат от масовите преселвания на славяни в Русия са попълвани с „хорски и материални резерви нейните военни сили и стопанство, укрепени са южните граници на страната, ускорено е облагородяването на пустеещите степни земи“. Вж: *Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в. Ответств. ред. И. Лециловская. М.*, 2003, 312–313.

of count Alexander Chernishev (1785–1857), a general from the cavalry and a future war minister, who at that time acted as a chief of the headquarters, should not be neglected. No less important were the views on the migration policy held by the New Russian and Bessarabian general-governor Count Mikhail Vorontsov (1782–1856). He had the heavy task to balance the needs of his region, the imperial fiscal policy and the interests of the big landowners and the old colonists in Southern Russia. The success of the planned resettlement would largely depend on his administrative experience and actions. As pointed in previous research on the topic, Vorontsov had earlier proposed to man the Russian Black Sea navy by campaigning among sailors and shipbuilders from the Black Sea ports of the Ottoman Empire. The inadequate success of this initiative had been attributed to the poor popularity of the idea of migration among the Greeks, who formed the majority of the *sea-farers* of the Ottoman Empire.¹⁰

Migration of separate groups of Bulgarians to Southern Russia¹¹ started immediately after the beginning of the hostilities. According to the official Russian records, 242 families arrived in 1828 in Southern Bessarabia, mainly from Northern Bulgaria, which had become the terrain of hostilities. Fewer Bulgarians came from the left bank of the Danube, seeking the assistance of the Russian consuls in Bucharest and Iassy for obtaining passports for migration.¹² The episodic migration continued until the start of the active hostilities during the second campaign of the war in the spring of 1829. During the first half of the year Bulgarian families emigrated from the regions captured by Russian troops. They settled mainly in coastal cities on the Russian Black Sea coast, in the agricultural Bulgarian colonies on the Crimean Peninsula and in Bessarabia.¹³ Some schol-

¹⁰ One of the first to study the decision-making mechanisms in the process of the Bulgarians' resettlement to Russia during the war of 1828–1829, was the Soviet linguist and scholar of Bulgarian studies Samuel Bernstein (1911–1997). See: *Бернштейн, С.* Op. cit., 327–342. See details about the activities of Vorontsov's emissaries (the Greeks Kumbari, Pheognosti and Kokinos) and about the financial support provided for the popularization among the Bulgarians of the idea of migration to the Russian Black Sea settlements, in: *Мецперюк, И.* Op. cit., 74–76, 163–164, 172–185; *Носкова, И.* Op. cit., 83–84.

¹¹ The present article is focused on the migration of Bulgarians to Russia. The examples related to the Bulgarian migration to Wallachia and Moldova (both were under Russian occupation between the Peace Treaty of Adrianople and 1834) are given only to provide a basis for comparison. More details on the privileges of the Bulgarian immigrants who settled in the Danubian principalities as a result of the war, as well as the obstacles they met and the reasons that caused some of them to return to their native places, can be found in: *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния. XIV век – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, 76–98, 103; *Косев, Д., В. Дикулеску, В. Паскалева.* За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (До руско-турската война 1877–1878 г.). – Във: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Изследвания. Т. 1 (XII–XIX в.). С., 1965, 287–290; *Дикулеску, В.* Op. cit.; *Велики, К.* Румыно-русская помощь...

¹² *Мецперюк, И.* Op. cit., p. 66, n. 3.

¹³ According to archive data, in 1829 a total of 653 people were transported by steamers to Crimea; 1,375 people – to Bessarabia, 47 people – to Odessa, and 80 families – to Wallachia and Moldova. There is evidence of the activity of emissaries and of their obligations in assisting the emigrants from the area of Dobrudzha; one such emissary was the Bulgarian – and a Russian na-

лификация на преселниците, за заселването им в Крим или Бесарабия и за калкулирането на реалните ползи и тежести за имперската хазна от мащабното начинание. Макар главнокомандващите на Балканския и на Кавказкия фронт, генералите Дибич и Паскевич, да са *двигателите* за практическото осъществяване на миграцията на хиляди семейства от християнските поданици на султан Махмуд II (1808–1839), немаловажна е посредническата роля и на изпълняващия длъжността началник на Главния щаб и бъдещ военен министър, генералът от кавалерията граф Александър И. Чернишев (1785–1857). Съществени са и вижданията по преселническата политика на новорусийския и бесарабски генерал-губернатор граф Михаил С. Воронцов (1782–1856), който трябва умело да балансира нуждите на региона, който управлява с интересите на имперския фиск, и тези на едрите земевладелци и на старите колонисти в Южна Русия. Още повече че именно от неговия управленски опит и конкретни действия до голяма степен ще зависи успешният завършек на планираното преселение. В литературата е изяснена първоначалната идея на графа да се попълни кадрово руският Черноморски флот чрез целенасочена агитация сред моряци и корабостроители от черноморските пристанища на Османската империя. Коментиран е и незадоволителният успех на акцията, за което допринася слабата популярност на идеята за преселение сред гърците, от чиито среди главно са *мореплавателите*, поданици на султана¹⁰.

Преселването на отделни групи от българи в Южна Русия¹¹ започва още след началото на бойните действия. По официални руски данни през 1828 г. в Южна Бесарабия пристигат 242 семейства, главно от районите на Северна България, станали терен на войната. Има и единични случаи на българи от левия бряг на р. Дунав, които търсят съдействието на руските консули в Букурещ и Яш за получаване на паспорти за преселение¹². Епизодичното изселване продължава до началото на активните бойни действия от втората кампания на войната през пролетта на 1829 г. През първата половина на годината от

¹⁰ Сред първите, проучвали механизмите за изработване на решението за преселение на българи в Русия по време на войната от 1828–1829 г., е съветският българист и езиковед Самуил Бернштейн (1911–1997): *Бернштейн, С.* Цит. съч., 327–342. Конкретна фактология около дейността на емисарите на Воронцов (гърците Кумбари, Феогности и Кокинос) и финансовия ресурс, с който са изпратени да агитират за преселване в селищата по Черноморието, вж. у: *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., 74–76, 163–164, 172–185; *Носкова, И.* Цит. съч., 83–84.

¹¹ В статията се интерпретира конкретно преселването на българите в Русия. Примерите, свързани с миграцията им във Влахия и Молдова (които след Одринския мир до 1834 г. са под руска окупация), се дават при необходимост от сравнение. Повече за привилегиите на заселилите се в резултат от войната българи в Дунавските княжества, за трудностите, които срещат, и причините за връщането на част от тях по родните места вж. у: *Трайков, В., Н. Жечев.* Българската емиграция в Румъния. XIV век – 1878 г. и участието ѝ в стопанския, обществено-политическия и културния живот на румънския народ. С., 1986, 76–98, 103; *Косев, Д., В. Дикулеску, В. Паскалева.* За положението и стопанската дейност на българската емиграция във Влашко през XIX в. (До руско-турската война 1877–1878 г.). – Във: Българо-румънски връзки и отношения през вековете. Изследвания. Т. 1 (XII–XIX в.). С., 1965, 287–290; *Дикулеску, В.* Цит. съч.; *Велики, К.* Румыно-русская помощь...

¹² *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., с. 66, бел. 3.

ars claim that in the heat of the war from June until September 1829 migrations stopped. All are unanimous, however, that the climax of the legal Bulgarian migration in the Russian territories was in the spring and the summer of 1830. It coincided with the schedule for the phased withdrawal of Russian occupation troops from the Sultan's Balkan territories, and in particular from the Bulgarian lands, which had been previously regulated in clause XI of the Peace Treaty of Adrianople and by the following Convention of Petersburg from April 1830. The withdrawal from Eastern Thrace started in the spring of 1830. Each step of the withdrawal was carried out upon payment by the Sublime Porte of a portion of the war contribution.¹⁴

AVAILABLE DOCUMENTARY SOURCES ABOUT THE BULGARIAN MIGRATION AND THEMATIC RESEARCH OPPORTUNITIES

Despite the long history of research on the topic, there are still many factual and thematic gaps concerning the migration discussed here and its consequences. Several factors impede the researchers' progress. The first is the nature of the examined problem: most Bulgarian emigrants¹⁵ from the beginning of the 1830s did

tional – Peter Ganchev. There is also information about the similar engagement of the military commandants of the Black Sea cities and fortresses conquered by the Russians. More information on this topic in: *Манко, А.* Op. cit., p. 56; *Меццериук, И.* Op. cit., 75–76, 118.

¹⁴ *Меццериук, И.* Op. cit., p. 93, 111–112. The text of the Peace Treaty of Adrianople and the additional Convention of Petersburg are published in: *Внешняя политика России...*, Т. 8 (16), p. 266–270, doc. 103; *Шеремет, В.* Адрианопольский трактат и посольство А. Ф. Орлова в Турцию (1829–1830 гг.). – *История СССР*, 1972, № 1, p. 145. Clause XIII of the Peace Treaty of Adrianople provides with general amnesty nationals of both Empires who took part “in the hostilities” or “supported either of the two negotiating states.” Despite the guaranteed amnesty, these persons were also allowed to immigrate with their families and movables during a period of eighteen months to a country of their choice: Russia, the Ottoman Empire, or the autonomous principalities of Wallachia and Moldova.

¹⁵ This article discusses mainly the migration of Bulgarians. Some national historiographies pay particular attention to the so-called Gagaouz (Turkish-speaking Christians). A part of them indeed emigrated en masse during the first quarter of the 19th century, mainly from the areas of Silistra and Varna. In this article, however, all emigrants are terminologically referred to as *Bulgarians*. My motives for this come from the indisputable fact that the *majority* of emigrants were Bulgarians, compared to Gagaouz and Greeks. Another reason is that in the official Russian documents on the Bulgarian colonies at least until the middle of the 19th century no distinction was made between Bulgarians and Gagaouz. According to the expert in Bulgarian history Ekaterina Chelak from Kishinev, the ethnonym *Gagaouz* was first mentioned in the confidential “Statistical synopsis of the colonies in the Bessarabian area,” drawn up in 1837 for the needs of the Russian Ministry of Internal Affairs by the official Ivan Tolstoy. In: *Челак, Е.* Училищното дело и културно-просветният живот на българските преселници в Бесарабия (1856–1878). С., 1999, p. 32; *Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. Составлен под руководством Петра Кеппена.* Санктпетербург, 1861, 62–63. More about the origin of the Gagaouz in: *Димитров, С.* Гагаузкят проблем. – *Във: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали.* В. Търново, 1995. Т. 4, 147–168 and cited bibliography. Statistics on the number and the proportion of Bulgarian, Gagaouz and Greek colonists compared to the population of Southern Russia in:

районите, завзети от руски войски, се изселват български семейства, които са въдворени предимно в пристанищни градове по Руското Черноморие, в земеделските български колонии на Кримския полуостров и отново в Бесарабия¹³. Някои изследователи твърдят, че в разгара на войната от юни до септември 1829 г. изселванията спират, но всички са единодушни, че пикът на легалното българско преселение в руските територии е през пролетта и лятото на 1830 г. То съвпада с регламентирания в чл. XI на Одринския договор и последвалата Петербургска конвенция от април 1830 г. график за поэтапно изтегляне на окупационните руски войски от балканските владения на султана, и по-конкретно от българските територии. Изтеглянето започва от Одринска Тракия през пролетта на 1830 г. и се осъществява съобразно вноските на Портата по изплащане на предвидената контрибуция¹⁴.

ДОКУМЕНТАЛНО СЪСТОЯНИЕ НА ПРОБЛЕМА ЗА БЪЛГАРСКОТО ПРЕСЕЛВАНЕ И ТЕМАТИЧНИ ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ

Въпреки историческата дистанция, и днес съществуват много празноти във фактологично и в тематично отношение за разглежданото тук преселение и последиците от него. Трудностите пред изследователите се определят от няколко фактора. На първо място – от характера на проучвания проблем: повечето български преселници¹⁵ от началото на 30-те години на XIX в. не

¹³ Според архивни данни напр. през 1829 г. от крепостта Варна с параходи са превозени в Крим – 653 души, в Бесарабия – 1375 души, в Одеса – 47 души, а във Влахия и Молдова – 80 семейства. Запазени са и свидетелства, които показват дейността на емисари и техните задължения по оказване съдействие на преселващите се от района на Добруджа, както е българинът руски поданик Петър Ганчев. А също и за задълженията в тази посока на военните коменданти на превзетите от русите черноморски градове и крепости. Повече вж. у: *Манко, А.* Цит. съч., с. 56; *Мецериук, Ив.* Цит. съч., 75–76, 118.

¹⁴ *Мецериук, Ив.* Цит. съч., с. 93, 111–112. Текстът на Одринския мир и допълнителната Петербургска конвенция вж. във: *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 266–270, док. 103; *Шеремет, В.* Адрианополский трактат и посольство А. Ф. Орлова в Турцию (1829–1830 гг.). – История СССР, 1972, № 1, с. 145. Чл. XIII на Одринския мир предвижда обща амнистия за поданиците на двете империи, взели участие „във военните действия“ или „показали привързаност към която и да е от двете договарящи се държави“. Въпреки гарантираната амнистия, на същите се позволява в срок от осемнадесет месеца да се преселят заедно със семействата си и движимо имущество в избрана от тях страна – в Русия, в Османската империя или в автономните Влахия и Молдова.

¹⁵ Статията изследва само миграцията на българите. В някои национални историографии особено внимание се отделя на т.нар. гагаузи (християни, говорещи турски език), част от които също се изселват компактно през първата четвърт на XIX в., главно от районите на Силистренско и Варненско. В този текст всички преселници терминологично са означени като *българи*. Мотивите ми за това произтичат от несъмненото числено *превъзходство* на изселените се българи спрямо гагаузи и гърци. Свързани са също и с факта, че в официалната руска документация за българските колонии поне до средата на XIX в. българи и гагаузи практически не се разделят. Според кишиневската българистка Екатерина Челак етнонимът *гагаузи* се споменава за първи път в конфиденциален „Статистически обзор на колонииите в Бесарабска област“, изработен през 1837 г. за руското Министерство на вътрешните работи от чиновника Иван Толстой. Вж.: *Челак, Е.* Училищното дело и културно-просветният живот на

not settle at one place or immigrate in just one country. Many left with the notion of temporary migration, dictated by specific critical circumstances (for instance, the policy of preliminary dislocation of population from the war theatre prompted by the Sublime Porte; the threat of retaliation for their partiality for or actual participation in the war on Russia's side; the dangers to physical survival caused by the epidemics of plague and cholera that had broken out; the active Russian agitation; the direct threats and violence to their fellow citizens from disbanded volunteers who had already signed up for resettlement, etc.). Some of the emigrants set off with the intent to leave the Ottoman Empire. However, they did not cross the border but settled in abandoned homes in the settlements along their route, especially in Dobrudzha and the ports along the Northern Black Sea coast as well as on the right bank of the Danube.¹⁶ Many refugees, after settling initially at Wallachia, Moldova, or Southern Russia, failed to adapt economically or politically, or could not cope with homesickness and moved on, putting their families to ruin. A significant part of them took advantage of the eighteen-month period fixed by the Peace Treaty of Adrianople, and of the urgent policy of the Sublime Porte to bring them back, and had already returned to their homeland before the end of 1831. Yet many managed to settle well and started a new life in their new homeland. Therefore, we aim to investigate not a single act of emigration, but a process of transition and adaptation of a large group of people in very different environments; a process that over the years spanned thousands of lives and had economic and social repercussions on domestic policy in certain parts of the Ottoman Empire, Russia and the Danubian principalities of Wallachia and Moldova.

Second, difficulties to evaluate the magnitude of the migration process after the Treaty of Adrianople stem from the need to establish the approximate number of the Christians who left the Balkan territories of the Ottoman Empire. Such attempts have been made by the Bulgarian historical science as well as by contemporaries of the events, some of whom were also either participants in the migration, or their immediate descendants. It seems to me, however, that even today these challenging estimates, which rely on different numbers stated in various surviving documents, defy an objective calculation and get embellished by social or political motivations. These motivations differ in time and affect not only the national historiography. They are the product of political partisanship, of disappointment caused by national catastrophes and the failed attempts at national unification, and of a methodology burdened by the obligatory postulates of *the class-party approach*.

Intriguing, for instance, are the numbers of the Bulgarian emigrants mainly from the eastern Bulgarian lands, which were “swept by the hurricane of massive

Державин, Н. Болгарския колонии в России... Т. 2, VI–VII.

¹⁶ Interesting data about this *internal* migration, which has never been studied in its own right, is provided by many witnesses and participants in the process. Later testimonials about the fate of the settlers and their descendants are published in works on local history. This interesting topic deserves separate examination.

се установяват на едно място и не емигрират само в една държава. Много от тях тръгват с нагласата за временна миграция, продиктувана от конкретни кризисни обстоятелства (напр. политиката на предварително разместване на население от театъра на бойните действия, практикувана от Високата порта; заплаха от физическо отмъщение за декларирано пристрастие или реално участие във войната на руска страна; опасност за физическо оцеляване, породена от избухналите чумна и холерни епидемии; активна агитация от руска страна; директни заплахи и саморазправа към съгражданите от страна на разпуснатите волонтири (доброволци), които вече са подписали задължение за изселване и др.). Някои от преселниците потеглят с намерение да напуснат пределите на Османската империя. Но не преминават границата, а се настаняват в напуснатите домове в селищата по пътя, особено в района на Добруджа или пристанищните градове на северното Българско Черноморие и по десния бряг на р. Дунав¹⁶. Голяма част от бежанците след първоначалното отсядане във Влахия, Молдова или Южна Русия, не успяват да се адаптират стопански или политически, не се справят с носталгията и се местят, подлагайки себе си и семействата си на окончателно разорение. Значителна част се възползват от 18-месечния срок, фиксиран в Одринския мир, а и от настойчивата политика на Високата порта да ги върне, и се прибират по родните си места още до изтичането му през 1831 г. Разбира се, немалко са и тези, които се устройват добре и започват нов живот в новата си родина. Както се вижда, става въпрос за изследване не толкова на еднократен акт на емиграция на голяма група от хора, а по същество за изследване на процес на преход и адаптация в различна среда, обхващащ няколко години от живота на хиляди хора. Процес на преход и адаптация, свързан също така и с последици от икономическо и от обществено естество за вътрешната политика частично на Османската империя, Русия и дунавските княжества Влахия и Молдова.

Трудностите пред изследващите преселението след Одринския мир прозвучат на второ място от мащабността на проблема, пряко свързан и с броя на изселените се християнски поданици на султана от балканските владения на Османската империя. Българската историческа наука е правила неколкостепенни опити да установи приблизителния брой на емигриралите българи. Такива *изчисления* започват още съвременниците на събитията, някои от които са активни участници или потомци на потърпевши от преселението българи. Но и до днес тези трудно поддаващи се на обективно пресмятане

българските преселници в Бесарабия (1856–1878). С., 1999, с. 32; Хронологический указатель материалов для истории инородцев Европейской России. Составлен под руководством *Петра Кеттена*. Санктпетербург, 1861, 62–63. Повече за произхода на гагаузите вж. у: *Димитров, С.* Гагаузкият проблем. – Във: *Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали*. Т. 4, В. Търново, 1995, 147–168 и пос. лит. Статистика за броя и процентното съотношение на колонистите българи, гагаузи и гърци спрямо населението на Южна Русия вж. у: *Державин, Н.* Болгарския колонии в России. Т. 2, VI–VII.

¹⁶ Интересни данни за тази неизследвана специално *вътрешна* миграция дават много очевидци на самото изселване. Такива данни от по-късни свидетелства са публикувани в краеведски изследвания за осъществена вече адаптация на преселниците и техните поколения в новите селища. Би било интересно този проблем да се изследва самостоятелно.

emigration”¹⁷, as pointed out by the Bulgarian Marxist historiography until 1989¹⁸. The following examples are extracts from the works of recognized historians, experts in the problems of the Bulgarian emigration during the 19th century. In 1980 the Romanian specialist in Bulgarian history Constantine Veliki and the Bulgarian historian Veselin Traykov published a collection of documents of the Ministry of Finance of Wallachia. They report the emigration of Bulgarians there during and after the end of the Russo-Turkish War of 1828–1829. The collection is restricted by the thematic scope of the volume and does not include materials about other regions where the refugees headed to. In the introduction the compilers discuss the problem in general terms and assume that “some regions of Southeastern Bulgaria remain depopulated”, because “in total, more than a hundred thousand people” have emigrated. In 1981, when Bulgaria celebrated thirteen hundred years of statehood, a valuable joint collection was published to present works of Bulgarian and Soviet historians dedicated to the Russo-Bulgarian relations during the Revival period. The volume contains an article by the Bulgarian historian Stefan Doynov about the migration movements from the Bulgarian lands during the Russo-Ottoman wars in the first half of the 19th century. On the basis of his work in Russian archives but also relying on other data, the author calculated that “during the war and in 1830” “about 140,000 Bulgarians sought refuge” in Bessarabia, Odessa, Crimea, Moldova and Wallachia. (In 1978 the Academy of Sciences of the Armenian Socialist Republic issued a documentary collection, in the introduction of which the number of Armenian immigrants to Russia as a result of the Russo-Persian War of 1826–1828 and the Russo-Turkish War of 1828–1829 was calculated. Accidentally or not, the exact same number was pointed out:

¹⁷ This figurative comparison was articulated by Viktor Teplyakov, a witness of the events, Russian traveler, amateur archeologist, writer and aide to the New Russian and Bessarabian general-governor S. Vorontsov. Teplyakov was sent for the period from March to July 1829 to the Balkan territories under Russian control with the task to explore and collect archaeological artifacts: [Тепляков, В.]. Письма из Болгарии. Писаны во время кампании 1829 г. Виктором Тепляковым. М., 1833, p. 124.

¹⁸ Historians who are aware of the mechanisms of ideological legitimacy that function in totalitarian societies would probably bear in mind some features of the Marxist historiography practiced in the countries of the former socialist bloc. In the Bulgarian case, works on Russia’s role in the massive Bulgarian migrations from the first half of the 19th century, clearly show an inclination towards commenting on *less dangerous* aspects of the problem; the sanctioned discourse draws on the terminological array of categories and epithets that became a fixture of the Soviet and the Bulgarian historiographies. For instance, the controlled launching of armed detachments of Bulgarian volunteers in the Russian army during the war of 1828–1829 is regarded exclusively as a manifestation of the “struggle for national liberation” from Ottoman rule. A customary convention in the historiographical tradition is the inclusion of statements regarding the “deep-seated historical roots of amity between the Bulgarian and the Russian nations” and the important role of the “strong Bulgarian Diaspora” that was instrumental in the following decades. Even the usual negativism towards tsarism in general, and to the “policeman of Europe”, the Russian emperor Nicholas I, in particular, fails to cast doubt on the assertion that Russia did *not* organize the migration which in reality led to a demographic and economic collapse of entire areas in Eastern Bulgaria. Therefore I am inclined to reflect on the possibility that the conspicuous focus placed by the Bulgarian historians from the *pre-perestroika* period on the number of Bulgarian emigrants is their tacit and only possible means of dissent against the obligatory historiographical tenets of the totalitarian period.

разнопосочни цифри от многото документи са, струва ми се, *дописвани* от обществено-политически мотиви. Тези мотиви са различни във времето и важат не само за националната историопис. Те са продукт на политически *филства* и *фобства*, на претърпени национални катастрофи и несбъднато национално обединение, на методологическа обремененост и задължителните постулати на *класово-партийния подход*...

Любопитни например са сочените от марксистката българска историография до 1989 г. цифри за броя на изселените се българи¹⁷, главно от района на „изметените от урагана на огромната емиграция“¹⁸ източни български земи. Примерите са взети от изследвания на утвърдени историци, специалисти по проблемите на българската емиграция от XIX в. През 1980 г. румънският българист Константин Велики и българският историк Веселин Трайков издават сборник с документи на Финансовото министерство на Влахия, отразяващи емигрирането на българи там по време и след края на руско-турската война от 1828–1829 г. Изданието е тематично и не съдържа материали за други райони, към които се насочват бежанците. В увода обаче съставителите разглеждат проблема цялостно и приемат, че „Югоизточна България на места остава обезлюдена“, защото се преселват „общо над сто хиляди души“. През юбилейната за България 1981 г. (тогава се чества 1300-годишнината от създаването на българската държава) излиза ценен съвместен сборник на български и съветски историци, посветен на руско-българските отношения през Възраждането. В този том е публикувана статията на българския историк Стефан Дойнов, посветена на преселническите движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в.

¹⁷ Историците, познаващи механизмите за идеологическа обосновка на тоталитарните общества, вероятно ще *държат сметка* за някои специфики на марксистката историография в страните от бившия социалистически лагер. В българския казус, и с оглед ролята на Русия за масовите български изселвания от първата половина на XIX в., е забележим стремеж да се коментират *по-безопасни* сюжети със съответно терминологично *въоръжаване* чрез определени категории и епитети, които твърдо влизат в арсенала на съветската и на българската историография. Така например контролираното създаване на въоръжени отряди от доброволци в руската армия по време на войната се разглежда единствено като проява на „националноосвободителната борба“ против турската власт. Съществува негласен обичай задължително да се пише за „дълбоките исторически корени на дружбата между българския и руския народ“ и за създаването на „плътна българска диаспора“ с важна роля в следващите десетилетия. Дори негативизмът срещу царизма изобщо, пренесен конкретно върху „жандарма на Европа“ – руският император Николай I, не е в състояние да хвърли съмнение върху твърдението, че Русия не е организатор на изселването, практически довело до реален демографски и стопански срив на цели райони от Източна България. Възможно ли е фокусирането на българската историческа наука от *пред-перестроечните* години върху изчисляването на броя на българските изселници да представлява всъщност израз на негласна, затова и единствено възможна, съпротива срещу задължителните историографски тези на тоталитарното време?

¹⁸ Образното сравнение е на съвременник на събитията, руският пътешественик, любител археолог, писател и служител при новорусийския и бесарабски генерал-губернатор С. Воронцов – Виктор Тепляков. Той е изпратен от март до юли 1829 г. в района на владяната от руската армия територия на Балканите с поръчение да проучва и събира археологически ценности. Вж.: [Тепляков]. Письма из Болгарии. Писаны во время кампании 1829 г. Виктором Тепляковым. М., 1833, с. 124.

“around 140,000 people.”¹⁹) Another Bulgarian example appeared in 1986 in a monograph on the economic, political and cultural aspects of Bulgarian emigration beyond the Danube from the 14th century until the Berlin Congress in 1878. In this volume Bulgarian historians Veselin Traykov and Nikolay Zhechev assumed that from 1828 to 1830 “around 140,000–150,000 people emigrated from Bulgaria”. They even speculated that “these numbers are only approximations, for multiple crossings of the Danube have remained undocumented”.²⁰

These examples illustrate that the vast amount of primary sources on a certain topic does not *a priori* facilitate its investigation. Here lies the next significant challenge to the researcher of the Bulgarian migration waves in the second quarter of the 19th century. In contrast to the lack of information about previous Bulgarian migrations, thousands of diverse Russian (as well as Romanian, Ottoman, Bulgarian, etc.) documents have been preserved about the events of 1828–1830, including many lists of (potential) immigrants prepared by the Russian authorities at different phases of the planning stage and the actual migration process. These documents include further data about the later process of partial reverse migration back to the Ottoman Empire through the end of the 1830s. One of the reasons for the abundance of primary material is that the convoys of refugees were accompanied by Russian soldiers all the way from their homelands in the Ottoman Empire through the principalities of Wallachia and Moldova to the Russian border; then the refugees stayed under quarantine controlled by Russian civil authorities, and were registered by Russian or by Romanian officials. From 1829 to 1834 the latter carried out the instructions of general count Pavel Kiselyov (1788–1872), chairman of the Wallachian and Moldovan parliaments (Divan) during the Russian occupation regulated by the Peace Treaty of Adrianople. This documentation, when it becomes available to more researchers, will make possible a multifaceted interpretation, including statistical research. Currently, however, *the migra-*

¹⁹ See: Присоединение Восточной Армении..., p. 5. To the best of my knowledge the latest published figures on the number of Armenian immigrants estimate a total of 14,047 families, or between 90,000 and 100,000 people, see: *Паяслиян, С. История на Армения от наченките до наши дни*. С., 2011, p. 124 [First published in English: *Simon Payaslian. The History of Armenia from the Origin to the Present*. Palgrave Macmillan, 2007]. See and: *Хаджар, В., П. Гусейн-Заде*. „Родословная” армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, Application № 3.

²⁰ For the examples see: *Велики, К., В. Трайков*. Българската емиграция във Влахия след руско-турската война 1828–1829. Сборник от документи. С., 1980, p. 7; *Дойнов, С.* Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. – Във: *Българското възраждане и Русия*. С., 1981, 310–311. Later on, the author changes his estimate, and in his monograph already mentions “the greatest migration wave – around 150,000 people”, see: *Дойнов, С.* Българите в Украйна и Молдова..., p. 9, 111. (He is also among the first ones who after 1989 openly judge the Russian migration policy towards Bulgarians as negative: *Дойнов, С.* Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862). – Исторически преглед, 1992, № 11–12, 18–39); *Трайков, В., Н. Жечев*. Op. cit., p. 113; *Станчев, М.* Op. cit., p. 25. It should be stated that the authors (representatives of different national schools) who have explored the migration only to a particular area or state point out a comparatively smaller number of Christian emigrants. See: *Челак, Е.* Op. cit., 30–31; *Манко, А.* Op. cit., p. 54; *Трайков, В., Н. Жечев*. Op. cit., p. 92; *Носкова, И.* Op. cit., 89–90; *Мецюрюк, И.* Op. cit., p. 94–95, n. 87–88, p. 124.

Въз основа на работа в руските архиви и други данни авторът пресмята, че „по време на войната и през 1830 г.“ в Бесарабия, Одеса, Крим, Молдова и Влахия са „потърсили убежище около 130–140 000 българи“. (През 1978 г. Академията на науките на Арменията съветска социалистическа република издава документален сборник, в чийто предговор също се изчислява броят на арменците, преселени в Русия вследствие на руско-персийската война от 1826–1828 г. и на руско-турската война от 1828–1829 г. Случайно или не, но тук се сочи същата цифра: „ок. 140 000 души“¹⁹). И още един български пример – от 1986 г. от монографичното изследване на стопанските, политическите и културните аспекти на българската емиграция отвъд Дунав за периода от XIV в. до Берлинския конгрес от 1878 г. Тук българските автори Веселин Трайков и Николай Жечев приемат, че през трите години от 1828 до 1830 „от България са се изселили около 140–150 000 д.“. Нещо повече, те приемат, че „посочените цифри са само приблизителни, тъй като многобройните прекосвания на Дунав остават недокументирани“²⁰.

Горното е показателен пример също и за това, че съхранената огромна документация невинаги е условие, улесняващо изследването на даден проблем. Тук именно виждам следващото сериозно предизвикателство пред всеки, заел се да изследва проблема за българската миграционна вълна от втората четвърт на XIX в. Действително, за разлика от предишни български изселвания, за събитията от 1828–1830 г. са отлежали хиляди руски (а също румънски, османски, български и др.) документи от разнороден характер, включително достатъчно списъци от отделните етапи на планиваната и осъществена миграция, както и сведения за последвалата частична обратна миграция до края на 30-те години на XIX в. Една от причините за това е свързана с факта, че през целия път (от родните места в Османската империя, през княжествата Влахия и Молдова та до руската граница) керва-

¹⁹ Вж.: Присоединение Восточной Армении..., с. 5. Последните известни ми публикувани данни за броя на преселените арменци, а именно: общо 14 047 семейства, или между 90 000 и 100 000 души, вж. у: *Паяслиан, С.* История на Армения от наченките до наши дни. С., 2011, с. 124 [първа публ. на англ.: *Payaslian, S.* The History of Armenia from the Origin to the Present. Palgrave Macmillan, 2007]. Вж също: *Хаджар, В., Р. Гусейн-Заде.* „Родословная“ армян и их миграция на Кавказ с Балкан. Баку, 2003, приложение № 3.

²⁰ Цитираните примери вж. у: *Велики, К., В. Трайков.* Българската емиграция във Влахия след руско-турската война 1828–1829. Сборник от документи. С., 1980, с. 7; *Дойнов, Ст.* Преселнически движения от българските земи по време на руско-турските войни през първата половина на XIX в. – Във: Българското възраждане и Русия. С., 1981, 310–311. Впоследствие авторът променя тази цифра и в свое монографично изследване вече говори за „най-голямата преселническа вълна – около 150 000 д.“, вж.: *Дойнов, Ст.* Българите в Украйна и Молдова..., с. 9, 111. (Авторът е от първите, които след промяната от 1989 г. открито преценяват като негативна руската изселническа политика спрямо българите: *Дойнов, Ст.* Последното масово преселение в Южна Русия (1861–1862). – Исторически преглед (ИПр.), 1992, № 11–12, 18–39); *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 113; *Станчев, М.* Цит. съч., с. 25. Трябва да се отбележи, че относително по-малък брой на изселилите се християни сочат автори, представители на различни национални школи, които документално изследват миграцията само в определен район или държава. Вж.: *Челак, Е.* Цит. съч., 30–31; *Манко, А.* Цит. съч., с. 54; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 92; *Носкова, И.* Цит. съч., 89–90; *Мецгерюк, Ив.* Цит. съч., с. 94–95, бел. 87–88, с. 124.

tion archives are in the possession of at least six countries (Russia, Ukraine, Moldova, Romania, Turkey, and Bulgaria) that in the course of over 180 years have passed through different stages of co-operation or confrontation, neighborly relations or hierarchical dependence. Only an insignificant part of what is preserved has been published.²¹

To this context belongs also the following feature in the representation of the discussed migration: the thesis that the Bulgarian migration “has not been urged” by the Russian government, an assertion which has been persistently promoted in the Russian and Soviet historiography over the past 150 years. According to its proponents, the Russian government not only did not organize the process of migration, but, “proceeding from its economic and political interests, was skeptical about it and took measures to stop it”.²² This thesis was advanced immediately after the Peace Treaty of Adrianople. On the one hand, it was part of the attempts of the Russian diplomacy to prevent further confrontation with Great Britain and the other Great Powers in view of the forthcoming decisions about the status of the young Greek state. On the other hand, public declarations by the commander-in-chief general Diebitsch and the chancellor Nesselrode (and some partial and belated initiatives of Russian officials²³ to restrict the migration) were meant to prevent further deterioration of the relations with the Sublime Porte after the signing of the Peace treaty, when Russia was apprehensive of the Ottoman administration’s response to the significant loss of taxpayers from the Balkan and Asian provinces. Not surpris-

²¹ Without any claims for a comprehensive review, the iconic works on the topic include: *Кисимов, П.* Бягство на сливенци подир руските войски на 1830 г. – Българска сбирка, 1903, № 1; *Селимински, И.* Народното братство в град Сливен и голямото народно преселение в 1830 г. – Библиотека *Исторически спомен*. Кн. 9. С., 1928; *Романски, С.* Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930; Документи за българската история. Т. III. Състав. *Панчо Дорев*. – Документи из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. 1 (1564–1872). С., 1940; *Тодоров, Н.* Руски документи за демографското състояние на част от Източна България през 30-те години на XIX в. – Известия на държавните архиви (ИДА), 1967. Т. 13; *Трайков, В.* Българската емиграция във Влахия...; *Боев, Р.* Руски документи и материали за крепостта Варна от 1828 г. – ВИСб., 1980, № 3, 168–172; *Плетньов, Г.* Руско-турската война 1828–1829 г. и положението на българския народ. (По приписки и летописи). – ВИСб., 1988, № 6, 124–131; *Медведева, О.* Проблемът за българската емиграция в Русия през 1830 г. в дейността на руската дипломатия (по неопубликовани документи на АВПР). – ИДА, 1989. Т. 57, 155–205; *Христатиев, В.* Документи за Созополската българска доброволна дружина по време на руско-турската война 1828–1829 г. – ВИСб., 1992, № 1, 154–168.

²² *Степанова, Л.* Op. cit., p. 177; *Медведева, О.* Материали Российского консульства в Сливене как источник для изучения положения болгарского населения в 30-е годы XIX века. – *Славяноведение*, 1995, № 5, p. 70; *Медведева, О.* Проблемът за българската емиграция..., p. 157; *Медведева, О.* Когда говорят документы..., 208–218; *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), p. 5. Few studies disagree with this thesis. For example, see the work of the Soviet linguist and expert on Bulgarian history Samuel Bernstein: *Бернштейн, С.* Op. cit., p. 327–342.

²³ Such as Gerasim Vashchenko, for example, an official of the Russian embassy in Istanbul, who in the spring of 1830 was appointed for interim Russian consul in Sliven. By January 13, 1830 general Diebitsch had already foreseen the scale of the forthcoming migration and duly informed the Emperor through general Chernishev. Being well-informed about the situation in the Bulgarian territories, the commander-in-chief considered it “useful not to weaken the Christian population in this area.” *Меццержук, И.* Op. cit., 81–82.

ните от бежанци са съпровождани от руски военни, престояват в карантината под контрола на руски граждански власти и са описвани от руски или румънски чиновници. Но дори последните от 1829 до 1834 г. изпълняват инструкции на ген. граф Павел Д. Киселъв (1788–1872), председател на влашкия и на молдовския Диван по време на руската окупация, регламентирана в Одринския мир. Тази документация, когато бъде достъпна на широк кръг изследователи, ще даде възможност за разностранна интерпретация, позволяваща и статистическа обработка. Към днешна дата *архивът* на преселението обаче се съхранява в поне шест държави (Русия, Украйна, Молдова, Румъния, Турция, България), преминали през последните повече от 180 години през различни етапи на сътрудничество или конфронтация, на добросъседство или йерархическа зависимост. Само незначителна част от съхраненото е издадена²¹.

В контекста на написаното дотук е и следният акцент в представянето на изследванията по проучвания проблем. Става дума за упорито прокаравана теза в натрупаната за повече от век и половина руска и съветска историческа литература. Тя е свързана с твърдението, че преселението на българите, в това число и в Русия, „не е подтиквано“ от руските управляващи. Руското правителство не само не е организатор на емиграцията, но, „изхождайки от своите икономически и политически интереси, съдържано се отнасяло към нея и предприемало мерки, за да я спре“²². Тезата всъщност се *ражда* още след подписването на Одринския мир. Тя е обоснована, от една страна, от опитите на руската дипломация да не допусне по-нататъшно конфронтиране с Великобритания и останалите Велики сили, предвид предстоящото решение за статута на младата гръцка държава. От друга страна, публичните декларации на главнокомандващия ген. Дибич и на канцлера Неселроде (и реално

²¹ Без претенции за изчерпателна историографска снимка на проблема, ето някои емблематични издания и автори: *Кисимов, П.* Бягство на сливенци подир руските войски на 1830 г. – Българска сбирка, 1903, № 1; *Селимински, Ив.* Народното братство в град Сливен и голямото народно преселение в 1830 г. – Библиотека *Исторически спомен*. Кн. 9. С., 1928; *Романски, С.* Българите във Влашко и Молдова. Документи. С., 1930; Документи за българската история. Т. 3. Състав. *П. Дорев.* – Документи из турските държавни архиви (1564–1908). Ч. 1 (1564–1872). С., 1940; *Тодоров, Н.* Руски документи за демографското състояние на част от Източна България през 30-те години на XIX в. – Изв. на държавните архиви (ИДА), 13, 1967; *Трайков, В.* Българската емиграция във Влахия...; *Боев, Р.* Руски документи и материали за крепостта Варна от 1828 г. – ВИСб., 1980, № 3, 168–172; *Плетньов, Г.* Руско-турската война 1828–1829 г. и положението на българския народ. (По приписки и летописи). – ВИСб., 1988, № 6, 124–131; *Медведева, О.* Проблемът за българската емиграция в Русия през 1830 г. в дейността на руската дипломация (по непубликувани документи на АВПР). – ИДА, 57, 1989, 155–205; *Христакиев, В.* Документи за Созополската българска доброволна дружина по време на руско-турската война 1828–1829 г. – ВИСб., 1992, № 1, 154–168.

²² *Степанова, Л.* Цит. съч., с. 177; *Медведева, О.* Материали Российского консульства в Сливене как источник для изучения положения болгарского населения в 30-е годы XIX века. – Славяноведение, 1995, № 5, с. 70; *Медведева, О.* Проблемът за българската емиграция..., с. 157; *Медведева, О.* Когда говорят документы..., 208–218; Внешняя политика России... Т. 8 (16), с. 5. Исклученията от тази постановка не са много. Вж. напр. изследването на Самуил Бернщейн: *Бернщейн, С.* Цит. съч., 327–342.

ingly, the authors who interpret Russian policy in this vein base their arguments specifically on diplomatic correspondence from the period.²⁴

Even current Bulgarian historiography ignores many significant topics directly related to the Bulgarian migration. The nineteenth-century observers have already stated the profound demographic and economic consequences for the Bulgarian ethnic community in the affected areas. Nevertheless, the decade after 1829, when the abandoned settlements in the Ottoman Empire were gradually recovering, has not been sufficiently studied. The attitude of the Sublime Porte and the local authorities to the Bulgarian emigration has never been the object of adequate research. The response of the Muslim population in these regions and the attitude of the other Bulgarians to the migration and its consequences have not been discussed. The subsequent Ottoman policy of encouraging the emigrants' return has not received serious attention. This transitional period for the Bulgarians was part of the greater process of reform in the Ottoman Empire and it is potentially an appropriate vantage point for a study of the changes in the local power structures and the interpersonal, socio-political and economic relations and dependencies at the local level. The mechanisms for the social and psychological adaptation of the refugees in the host countries have been insufficiently studied. Only some recent studies have begun to address the adaptation and the rationalization of the mass emigration into the collective memory of the community.²⁵

Let us revert to the place of Bulgarians in the Russian imperial policy during the 1820s–1830s. The role of Russia as the mastermind of the Bulgarian emigration after the signing of the Peace Treaty of Adrianople can be interpreted correctly only if understood in the context of the general Russian strategy for the defense of Southern Russia, for its settling and economic development.²⁶

SOME ASPECTS OF RUSSIAN MIGRATION POLICY UNTIL THE BEGINNING OF THE 1830S AND ITS IMPLICATIONS FOR THE BULGARIANS

The Russian policy to stimulate migrations of Christians from the Ottoman Empire and the Austrian monarchy started under Peter I (1682–1725, emperor

²⁴ Successful policy implementation, however, often requires some difference between publicly declared intentions and real actions. At thirty one years of age, Emperor Nicholas I was already aware of this in 1827. On the occasion of the forthcoming parley with Persia, he commented in front of general Paskevich on the *rules of the oriental policy*, where “lie and deceit” aren’t considered vices if only “they provide an opportunity for gaining any benefit.” *Внешняя политика России...* T. 7 (15), p. 71–72, doc. 26.

²⁵ *Drosneva, E., M. Kirova. Wars and Migrations: Field Observations, 1828–2009.* – In: *Mitev, P., I. Parvev, M. Baramova, V. Racheva*, (eds.). *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlovitz and the Peace of Adrianople, 1600–1829.* Berlin, 2010, 271–279, and cited bibliography.

²⁶ In this article we do not discuss in detail Russian settlement policy. It is interpreted, however, as a consistent imperial policy for assimilation of the new frontier territories with a focus on the period of the Bulgarian migration.

предприетите, но закъснели частични действия на някои руски чиновници²³ за ограничаване на изселването) са продиктувани от стремежа за предотвратяване изострянето на отношенията с Портата след току-що подписания мир и предвид очакваната реакция на османската администрация срещу загубата на данъкоплатци от балканските и азиатските провинции на султана. Неслучайно авторите, които интерпретират руската политика в цитираната светлина, се позовават на дипломатическа кореспонденция от епохата²⁴.

И до днес остават неразработени съществени теми, пряко свързани с разглежданата тук масова българска миграция. Още наблюдателите от XIX в. констатираха сериозните демографски и икономически последици върху живота на българската етническа общност в засегнатите от изселването райони. Десетилетието след 1829 г. обаче, когато в Османската империя постепенно се възстановяват напуснатите селища, не е изследвано достатъчно. Проблемът за отношението на Високата порта и на местните власти към българското изселване не е разработван самостоятелно. Не е коментирана реакцията към преселението и последиците от него на живеещото в региона мюсюлманско население, както и на останалите българи. Не е проучвана сериозно последвалата политика на Османската империя за поощряване завръщането на емигрантите. Този преходен за българите период е част от голямата тема за реформите в империята на султана и носи потенциал за изследване на промяната във властовите структури по места и личностните политико-социални и стопански връзки и зависимости на микроиво. Слабо проучвани са и механизмите за социално и личностно приспособяване на бежанците в държавите, в които се установяват. Едва в последните години²⁵ се изследва адаптацията и осмислянето на масовото изселване в колективната памет на общността.

Да се върнем обаче към темата за мястото на българите в руската имперска политика от 20-те и 30-те години на XIX в. Ролята на Русия като първоначален подбудител и организатор на българското изселване след подписването на Одринския мир може да бъде вярно преценена само ако се разглежда в контекста на цялостната руска политика по отбрана, заселване и икономическо развитие на Южна Русия²⁶.

²³ Такъв е напр. временно назначеният през пролетта на 1830 г. за руски консул в Сливен чиновник от руското посолство в Цариград Герасим Ващенко. Може да се отбележи, че още на 13 януари 1830 г. ген. И. Дибич предвижда мащабите на предстоящото изселване и уведомява за това императора чрез ген. Чернишев. Главкомандващият е добре запознат със ситуацията в българските земи и смята за „полезно да не отслабваме в този край християнското население“. *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., 81–82.

²⁴ Много често обаче за уметелото реализиране на успешна политика е нужна преднамерена разлика между публично декларираните намерения и реални действия. Това добре е разбирал 31-годишният император Николай I още през 1827 г. Тогава по повод предстоящите мирни преговори с Персия той коментира пред ген. Паскевич *правилата на източната политика*, в която „лжата и измамата“ не се считат за пороци, ако „предвиждат възможност за получаване на някаква изгода“. *Внешняя политика России...* Т. 7 (15), с. 71–72, док. 26.

²⁵ *Drosneva, E., M. Kirova.* Wars and Migrations: Field Observations, 1828–2009. – In: *P. Mitev, I. Parvev, M. Baramova, V. Racheva.* (eds.). *Empires and Peninsulas. Southeastern Europe between Karlovitz and the Peace of Adrianople, 1600–1829.* Berlin, 2010, 271–279 и пос. лит.

²⁶ В студията руската колонизационна политика не се разглежда детайлно. Тя се интерпретира като принципно следвана и трайна имперска политика за усвояване на новите гра-

from 1721). In 1715 he issued a decree on allocating land in the large provinces of Kiev and Azov for the settling of Moldavian, Wallachian and Serbian officers and soldiers and on supplying them with adequate annual financial and food support. These measures were related to the formation of Hussar regiments according to national-territorial affiliations; the measures were aimed at ensuring security at the western and southern borders.²⁷ The practice of transplanting militarized Russian population started at the same time and with the same aim. Although at first the policy of displacement was used as a punishment for disobedience, after 1722 and the so-called Caspian campaign against the Persian fortress of Derbent it acquired a new aspect. Emperor Peter I ordered the construction of a special fortress, called the Saint Cross, and the resettlement of 1,000 Don Cossacks to serve as its garrison and frontier security guard.²⁸

Between the death of Emperor Peter I in 1725 and the ascension of Empress Catherine II in 1762 there had been eight coups d'états in Russia. Each new leader "would replace the members of the ruling elite."²⁹ Such *dynamics* are not supposed to lead to the establishment of a lasting political strategy and policy. This supposition is disproved however by the Russian colonizing policy, and particularly its success in guarding the border, reinforcing the army, and the gradual but permanent economic reclamation of the steppes. Difficulties were not insignificant. Researchers stress the pervasive lack of "material and human resources" to protect the southern Russian frontier. Therefore, as early as in the 1740s under Empress Elizabeth Petrovna (1741–1761), a project to fortify the border and to settle farmers there (Russian colonists, escaped serfs or immigrants) was worked out along with plans for military colonization.³⁰

With that end in view the Russian government started a practice of dispatching officers and officials abroad to recruit Christians, mostly among the Austrian Serbs, to settle in the Southern Russian territories. The initiative was facilitated by the demilitarization undertaken in the mid-18th century in some parts of the Austrian Military border along the Middle Danube and by the transition of these territories under the jurisdiction of Hungarian civil authorities. As a result of a settlement between Vienna and Petersburg in 1751–1752 the so-called New Serbia and Slavo-Serbia were established and populated. Military colonists were organized in military-type settlements and separated in Hussar and infantry regiments. They received in "eternal and hereditary possession" land and annual financing in accordance with their rank, and in peacetime they were allowed to engage in trade and crafts. In 1760 the two regions had a population of 26,000, settled in 122

²⁷ Recruitment of migrants, especially from the Austrian territories, and their transportation to the Russian borders was carried out secretly. *Лециловская, И.* Сербь в России. – Вьв: Славянские народь..., 277–279; *Белова, Е.* Русско-турецкие войны и миграционная политика России в первой половине XVIII в. – *Вопрось истории*, 2008, № 5, п. 141.

²⁸ *Шишов, А.* Казачь атаманы. М., 2008, п. 95, 98, 101. See also: *Хронологический указатель материалов для истории инородцев...*, п. 7, 14.

²⁹ *Каменский, А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. М., 1999, п. 137.

³⁰ *Белова, Е.* Op. cit., п. 144.

НЯКОИ АСПЕКТИ НА РУСКАТА ПРЕСЕЛНИЧЕСКА ПОЛИТИКА ДО НАЧАЛОТО
НА 30-ТЕ ГОДИНИ НА XIX В. И БЪЛГАРИТЕ

Руската политика за поощряване на преселвания на християни от Османската империя и от Австрийската монархия започва при Петър I (1682–1725, император от 1721 г.). През 1715 г. той издава указ за заделяне на земя в Киевска и в Азовска губерния за заселване на молдовски, влашки и сръбски офицери и войници със съответна годишна парична и продоволствена издръжка. Тези мерки са свързани с формирането на хусарски полкове по национално-териториален признак и целият обезпечаване охраната на западните и южните граници²⁷. Затова и практиката за разместване на военизирано руско население със същата цел води началото си от това време. Първоначално приложена като мярка срещу неподчинение, тази политика придобива нов облик след 1722 г. и т.нар. каспийски поход срещу персийската крепост Дербент. Император Петър I нарежда построяването на специална крепост Свети Кръст, а за гарнизонна служба и погранична стража заповядва преселването на 1000 донски казаци²⁸.

От смъртта на император Петър I през 1725 г. до възкачването на императрица Екатерина II през 1762 г. в руската история са извършени осем преврата, а всеки нов владетел „по правило сменя персоналия състав на управляващата върхушка“²⁹. Подобна *динамика* сякаш не предполага утвърждаване на трайни принципи в политиката. Това предположение обаче се оборва от фактите за следването на руската колонизаторска политика с цел охрана на границата, попълване на армията и постепенно, но трайно стопанско усвояване на степите. Това не означава, че трудностите, които трябва да се преодоляват, са малко. Сред сочените от изследователите проблеми се откроява недостигът на „материални и човешки ресурси“ за надеждна защита на южноруската гранична зона. Затова още през 40-те години на XVIII в. при императрица Елизавета Петровна (1741–1761) се разработва проект за укрепване на пограничните линии и заселването им със земеделци (колонисти, чужди емигранти и избягали крепостни селяни) и военна колонизация³⁰.

С тази цел започва широко да се практикува изпращането на офицери и чиновници зад граница, за да агитират християни, главно от австрийските сърби, за заселване в южните руски територии. Това е благоприятствано

нични с Османската империя територии. Проблемът се търси в развитие и с акцент върху хронологически отрязък, пряко свързан с българската проблематика.

²⁷ Вербовката на преселниците, особено в австрийските владения, както и придвижването им до руските граници се извършват тайно. *Лециловская, И.* Сърби в России. – Във: *Славянские народы...*, 277–279; *Белова, Е.* Русско-турецкие войны и миграционная политика России в первой половине XVIII в. – *Вопросы истории*, 2008, № 5, с. 141.

²⁸ *Шишов, А.* Казачьи атаманы. М., 2008, с. 95, 98, 101. Вж. също: *Хронологический указатель материалов для истории инородцев...*, с. 7, 14.

²⁹ *Каменский, А.* Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация. М., 1999, с. 137.

³⁰ *Белова, Е.* Цит. съч., с. 144.

towns and villages. In the mid-18th century among the Slav immigrants in the New Russian steppes there were around 1,600–1,800 Bulgarians.³¹

Under Empress Catherine II (1762–1796) the Russian immigration policy saw a new development that affected the future Bulgarian immigration in the Russian Empire. Catherine II continued the efforts of her predecessors for recruitment of Christian immigrants from the Balkans and from the frontier areas of the Habsburgs for the Hussar regiments. On her ascendance to the throne she issued a manifest which summoned foreigners to settle in Russia. At the same time the Empress initiated political and administrative changes aiming at the administrative centralization of the areas along the southwestern border inhabited by privileged colonists. In 1762 the Office for Supervision of Foreign Settlers, presided by count Grigoriy Orlov, was founded by imperial order. Soon New Serbia and Slavo-Serbia were transformed administratively and included in one of the many Russian provinces, New Russia, established in 1764. Imperial manifests were issued providing privileges to attract German and Balkan Christian colonists, but these were now encouraged to settle as farmers and craftsmen.³²

The extension of the southern Russian borders and the strategic and economic interests of the Empire in Crimea and Transcaucasia led to further changes. After the Treaty of Kuchuk-Kainarji (1774) the province of New Russia encompassed new lands along the northern Black Sea shore. The shift of the borders eliminated the need of semi-autonomous Cossack governance in the Ukrainian territories that had lasted for almost two centuries and was known as the Zaporizhian Sich. The formal reasons for the abolishment of the system of self-governance in 1775 were the crushing of the riot led by Yemelyan Pugachev and the crackdown on heresy. After the annexation of Crimea in 1783 New Russia was turned into Ekaterinoslavsko namestnichestvo (a district named after Catherine II the Great).³³ The Russian-Ottoman wars of 1768–1774 and 1787–1791 resulted in the first compact groups of Bulgarian immigrants coming to New Russia. Although there is no precise data on the number of Bulgarian immigrants at that time, it is

³¹ See more in: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., 59–60; *Костяшов, Ю.* Сербские граничары. – Вопросы истории, 1997, № 5, 143–144; *Челак, Е.* *Op. cit.*, p. 26. *Медведева, О.* Переселение болгар в Россию. – ВЪв: Славянские народы..., 299–301; *Лециловская, И.* *Op. cit.*, 283–286, 295; *Станчев, М.* *Op. cit.*, 17–18.

³² One of the reasons for withdrawing the special status of the military settlements was their inefficiency as well as the widespread corruption and the permanent quarrels between the settlers, the local residents, and the neighboring Cossacks. Some researchers point out that by 1764 the huge sum of seven million rubles had been spent for New Serbia alone: *Лециловская, И.* *Op. cit.*, p. 288.

³³ Some of the former Zaporozhians found refuge and an opportunity to pursue their traditional way of life at the mouth of the Danube under Ottoman rule. Later others settled in Banat by permission of the Austrian Emperor Joseph II (1765–1790). Still others were settled between the rivers Western Bug and Dniester by Prince Grigoriy A. Potyomkin-Tavricheski, who rehabilitated the Cossack army during the Russo-Turkish war of 1787–1791. He was the architect of the Russian settlement policy in Crimea and as a statesman began its actual implementation. *Водарский, Я., О. Елисеева, В. Кабузан.* Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков. (Численность, размещение, этнический состав). М., 2003, p. 70, 78, 87–88; *Шишов, А.* *Op. cit.*, 133–138, 141, 156–157, 160–163; *Костяшов, Ю.* *Op. cit.*, p. 141; *Лециловская, И.* *Op. cit.*, p. 288 and cited bibliography. Following the Peace of Iassy (1791), Ochakov and later Bessarabia in 1812 were also added to New Russia.

от предприетата в средата на XVIII в. демилитаризация на отделни части от австрийската Военна граница в района на Средното Подунавие и преминаването на тези територии под юрисдикцията на унгарски граждански власти. В резултат на постигнатите договорки между Виена и Петербург и предприетите конкретни стъпки, през 1751–1752 г. се създават и заселват т.нар. Нова Сърбия и Славяносърбия. Военните колонисти са организирани в селища от типа на военните и разпределени в хусарски и пехотни полкове. Те получават във „вечно и потомствено владение“ земя, годишно финансиране съгласно военния чин, който имат, а в мирно време могат да се занимават с търговия и занаяти. През 1760 г. населението на двете области вече е повече от 26 000 души, въдворени в 122 населени пункта. В средата на XVIII в. сред славянските заселници в Новорусийските степи има и около 1600–1800 българи³¹.

Важни акценти в руската преселническа политика и с оглед българската тематика бележи управлението на императрица Екатерина II (1762–1796). Тя продължава опитите на своите предшественици за вербуване на християнски изселници от Балканите и от Хубсбургските погранични райони за хусарските полкове. Още с встъпването си на престола, Екатерина II издава Манифест, с който призовава иноземците да се заселват в Русия. Новата владетелка обаче предприема политико-административни промени с оглед централизиране управлението на тези привилегировани колонистки райони по югозападната граница. С императорски указ от 1762 г. се създава Канцелария за надзор на чуждестранните заселници, ръководена от граф Григорий Орлов. Скоро земите на Нова Сърбия и Славяносърбия са трансформирани и включени в една от многото руски губернии – наречена Новорусийска и учредена през 1764 г. Издадени са императорски манифести, съдържащи привилегии, които целят привличането на немски и балкански християнски колонисти, но те вече са стимулирани да се заселват като занаятчии и земеделски стопани³².

Разширяването на южните руски граници и стратегическите и икономическите интереси на империята в Крим и Закавказието водят до още промени. След Кючук-Кайнарджийския мир (1774) в Новорусийската губерния са включени нови земи от Северното Причерноморие. С преместването на границата отпада необходимостта от просъществуващото почти два века полусамостоятелно казашко управление в украинските територии, известно повече като Запорожка сеч. Формалният повод за унищожаването му през 1775 г. е потушаването на бунта на Емелян Пугачов и борбата с ересите. След присъединяването на Крим към Русия през 1783 г. Новорусийският край е пре-

³¹ Повече вж.: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., 59–60; Костяшов, Ю. Сербские граничары. – Вопросы истории, 1997, № 5, 143–144; Челах, Е. Цит. съч., с. 26; Медведева, О. Переселение болгар в Россию. – Във: Славянские народы..., 299–301; Лециловская, И. Цит. съч., 283–286, 295; Станчев, М. Цит. съч., 17–18.

³² Една от причините за ликвидиране на особения статус на териториите на военните поселения е тяхната неефективност, ширеща се корупция, постоянни спречквания с местните жители и съседните казашки поселения. Изследователи твърдят, че докъм 1764 г. само за Нова Сърбия е изразходвана огромната сума от 7 млн. рубли – Лециловская, И. Цит. съч., с. 288.

well-known that the majority of them entered the newly formed military detachments. Along with other settlers from the Ottoman Empire and former Zaporozhian Cossacks, they formed the so-called Black Sea Cossack army.³⁴

Colonization has clearly proven its effectiveness since the Roman Empire, shortly after the conquest of the hostile regions along its frontiers, settled there loyal citizens from the interior. Researchers of global migrations appropriately focus on the myth of the Trojan hero Aeneas, who survived the destruction of Troy and settled in Latium in Italy, where he founded a dynasty. Not incidentally, Aeneas was depicted in Roman mythology as a warrior-turned-colonist.³⁵ A clear indication of the effectiveness of the Russian colonization policy was the fact that in 1787 when Empress Catherine II visited New Russia the population of the province had already reached 700,000 people.³⁶

It should be pointed out that the resettlement of Bulgarians from the Ottoman Empire to Russia was carried out as an illegal operation in peacetime. According to the treaties of Kuchuk-Kainarji (1774) and Iassy (1791), only the inhabitants of the Danubian principalities of Wallachia and Moldova were entitled to immigrating in Russia.³⁷ Yet many Bulgarians lived in the two principalities. The resettlement of Christians beyond the Danube in Russia was not regulated by any other treaties. This circumstance, reinforced by the neighborly relations between the two empires during part of the rule of Emperor Paul I (1796–1801) and Sultan Selim III (1789–1807), obstructed legal migration.

Migration did not stop, however. On the contrary, a new tendency in the Russian policy was launched towards immigration of Bulgarians to South Russia, which became quite obvious at the beginning of the rule of the next Russian Emperor, Alexander I (1801–1825). I refer to the support of the Russian ambassadors in Constantinople and the Russian consuls in Wallachia and Moldova, as well as the Kherson military governor Armand Emmanuel du Plessis, Duc de Richelieu, to the illegal transfer to Russia, by land and by sea, of hundreds of Bulgarian refugees. They originated mostly from Thrace and the Black Sea coast, but there were also people who came from more distant territories, fleeing from the anarchy that swept large parts of the Balkan provinces of the Ottoman Empire. The preferred settlers were experienced farmers and stock-breeders, gardeners, vine-growers and craftsmen. They were accommodated for the most part in the Crimean Peninsula, in the districts of Kherson, Tiraspol and Odessa, and less in Southern Bessarabia.³⁸ The

³⁴ *Тютюнджиев, И.* Български военни формирования в Украйна през XVIII в. – Във: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. В. Търново, 1995, 132–134; *Дойнов, С.* Българите в Украйна и Молдова..., 5–58; *Державин, Н.* *Op. cit.*, p. VI; *Носкова, И.* *Op. cit.*, 66–67; *Медведева, О.* *Op. cit.*, 301–303; *Белова, Е.* Внутренняя политика российского правительства по заселению... – Във: Славянские народы..., p. 238, 243–244.

³⁵ See more in: *История на човешките миграции...*, p. 50.

³⁶ *Лециловская, И.* Сербы в России... – Във: Славянские народы..., p. 288.

³⁷ *Медведева, О.* *Op. cit.*, 305–306.

³⁸ *Державин, Н.* *Op. cit.*, p. VI; *Трайков, В., Н. Жечев.* *Op. cit.*, pp. 53, 55–56; *Георгиева, И.* Българите в Крим. – Във: Българите в Крим..., p. 8, 10; *Носкова, И.* *Op. cit.*, 69–74; *Берницеин, С.* Из истории болгарских поселений в Крыму (По материалам Одесского исторического архива). – Във: Изследвания в чест на М. С. Дринов. С., 1960, 273–281.

върнат в Екатеринославско наместничество³³. Водените от Екатерина II две руско-турски войни, от 1768–1774 и от 1787–1791 г., поставят началото на първите компактни заселвания и на българи в Новорусия. И макар да няма точни данни за броя на българските преселници от това време, повечето от тях формират нови военни части. Заедно с други преселници от Османската империя и *бивши* запорожки казаци, те образуват т. нар. Черноморска казашка войска³⁴.

Всъщност колонизационната политика е доказала резултатността си още от времената на Римската империя, която скоро след завладяването на враждебните области по граничните си територии ги населва с лоялни преселници от вътрешността. Изследователите на световните миграции удачно акцентират върху мита за троянския герой Еней, който се спасява след разорението на Троя и се преселва в областта Лациум в Италия, където впоследствие основава династия. Едва ли случайно в римската митология Еней е обрисуван като воин, превърнал се в колонист³⁵. За резултатността на руската колонизационна политика говори фактът, че през 1787 г., когато императрица Екатерина II посещава Новорусия, населението на провинцията вече е 700 000 души³⁶.

Трябва обаче да се отбележи, че преселването на българи от Османската империя в Русия в мирно време става по нелегален път. По условията на Кючук-Кайнарджийския (1774) и на Яшкия (1791) договор право на свободно преселване в Русия получават само жителите на дунавските княжества Влахия и Молдова³⁷. Действително, там по това време живеят и много българи. Но преселването на християни отвъд Дунав в Русия не е регламентирано от никакви други договори. Това, както и добросъседските отношения между двете империи през част от управлението на император Павел I (1796–1801) и султан Селим III (1789–1807), препятства легалната миграция.

³³ Част от бившите запорожци намират убежище и възможност да продължат досегашния си начин на живот в делтата на Дунава под властта на турския султан. Други по-късно се заселват в Банат с позволението на австрийския император Йосиф II (1765–1790). Трети са привлечени по време на руско-турската война от 1787–1791 г. от княз Григорий А. Потьомкин-Таврически, който възстановява казашката войска, като ги заселва между реките Западен Буг и Днестър. Той е държавникът, който разработва основите на руската преселническа политика в Крим и започва да я прилага. *Водарский, Я., О. Елисева, В. Кабузан*. Население Крима в конце XVIII – конце XX веков. (Численность, размещение, этнический состав). М., 2003, с. 70, 78, 87–88; *Шишов, А.* Цит. съч., 133–138, 141, 156–157, 160–163; *Костяшов, Ю.* Цит. съч., с. 141; *Лециловская, И.* Цит. съч., с. 288 и пос. лит. След Яшкия мир (1791) в Новорусия влиза и Очаков, а през 1812 г. – и Бесарабия.

³⁴ *Тютюнджиев, Ив.* Български военни формирования в Украйна през XVIII в. – Във: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 4. В. Търново, 1995, 132–134; *Дойнов, Ст.* Българите в Украйна и Молдова..., 5–58. *Державин, Н.* Цит. съч., с. VI; *Носкова, И.* Цит. съч., 66–67; *Медведева, О.* Цит. съч., 301–303; *Белова, Е.* Внутренняя политика российского правительства по заселению...; *Лециловская, И.* (ответств. ред.). Славянские народы..., с. 238, 243–244.

³⁵ Повече: История на човешките миграции..., с. 50.

³⁶ *Лециловская, И.* Сербы в России... – Във: Славянские народы..., с. 288.

³⁷ *Медведева, О.* Цит. съч., 305–306.

details of the process such as preparations, mechanisms for recruitment and concealment of the emigrants, the financial provision for all links along the chain as well as for the direct organizers, many of whom were Balkan employees of the Russian missions, were elaborated on for the first time by the Soviet historian Victor Grachev (1926–2010), an expert on the history of the Southern Slavs in the first half of the 19th century. Grachev’s interesting yet not quite popular article examines the role of the Russian government in the successful organization of illegal and exploitative human trafficking. (Accuracy requires to note that when Gradichev wrote in 1981 about the Bulgarian migration of 1800–1806, he did not employ the present-day terminology used in this paper.) From 1800 through 1805, as a result of secret arrangements, 3,731 people “of this very useful in agriculture and tirelessly hardworking nation [i.e. Bulgarians]” were transported by sea; twelve piasters were paid for each person to the ships’ captains.³⁹

The Russo-Turkish War of 1806–1812 put an end to the secret resettling of Christian subjects of the Sultan on the right bank of the Danube. One of its consequences was the first organized mass migration of Bulgarians to Russia. Many documents about these events have been published and many of the facts and aspects have been studied. During the war of 1806–1812, however, the Russian government had not yet settled on a strategy for the future status of the settlers. Already in May 1805 the provincial authorities in Crimea were ordered to acquire land from the local estates and to hand it in possession of the Supervisor of the Crimean colonies for the settling of the Bulgarian colonists. An imperial decree from September 1, 1807 bestowed additional privileges to the Bulgarian settlers in Russia. It provided 60 tenths⁴⁰ for each family “in perpetuity.” These measures proved hard to put into practice mainly because a significant part of the land in Crimea and Bessarabia was private. As a result, the first attempt to accommodate the immigrants from 1807–1808 ended with many being resettled in the interior of New Russia, where they were awarded with “all the benefits, advantages and patronages of the law, prescript to the Russian nationals by birth.”⁴¹ In practice,

³⁹ *Грачев, В.* Към въпроса за преселването на българи в Русия в началото на XIX в. (1800–1806 г.). – *Във: Българското възраждане и Русия.* С., 1981, 264–289. See also: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., p. 60, 156; *Станчев, М.* Op. cit., p. 25. Later authors describe the initial settling of Bulgarians on Crimea as “considered carefully and adequately organized by the authorities.” See: *Носкова, И.* Op. cit., p. 71, 81. Traditional interpretations of Soviet historiography on the nature of the migration policies of the Russian Empire have been recently re-introduced with the assertion that the Slavs’ migration to Russia represented “the humane aspect of the Petersburg’s policy on the Balkans”: *Лециловская, И.* (ed.). *Славянские народы...*, 312–313; *Медведева, О.* Болгарские переселения в Россию в политике российского государства в XVIII – первой трети XIX вв. – *Във: Славянский мир в третьем тысячелетии. Россия и славянские народы во времени и пространства.* М., 2009, 35–38.

⁴⁰ A tenth is equal to 10,925 decares. Cited: *Челак, Е.* Op. cit., p. 29.

⁴¹ *Трайков, В., Н. Жечев.* Op. cit., 58–67; *Носкова, И.* Op. cit., 73–74, 79; *Челак, Е.* Op. cit., 28–29; *Грек, И.* Органи на управление на „заддунавските преселници” през първата половина на XIX в. – *Във: Българите в Северното Причерноморие.* Т. 3. В. Търново, 1994, p. 127; Баграцион в Дунайских княжествах. Сб. документов. Т. 3. М., 1949; М. И. Кутузов. Сб. документов. Състав. *Л. Г. Бескровнаго.* Т. 3, М., 1952; Кутузов в Дунайских княжествах. Сб. документов. Състав. *Н. В. Березняков.* Кишинев, 1948.

Това не означава, че емиграцията спира. Напротив, набелязва се нова тенденция в руската политика по преселване на българи в Южна Русия, която се проявява най-отчетливо в началото на управлението на следващия руски император – Александър I (1801–1825). Става дума за съпричастността на руските посланици в Константинопол и на руските консули във Влахия и Молдова, както и на херсонския военен губернатор Емануил О. Дюк-де Ришельо, към нелегалното прехвърляне по суша и по море на семействата на стотици български бежанци, спасяващи се от анархията, обхванала по това време голяма част от балканските провинции на Османската империя. Те произхождат предимно от Тракия и Черноморието, но има и такива, които идват от по-далечни територии. Предпочитани заселници са добрите земеделци и скотовъдци, градинари, лозари и занаятчии. Настанявани са основно на Кримския полуостров, в Херсонски, Тирасполски и Одески окръг, и по-малко в Южна Бесарабия³⁸. Предварителната подготовка, механизмите за издирване и укриване на изселниците, финансовото подсигуряване на всички звена по веригата, както и на преките организатори, много от които *балканци*, чиновници на руските мисии, за първи път са детайлно показани от съветския историк Виктор П. Грачев (1926–2010), специалист по история на южните славяни от първата половина на XIX в. Неговата интересна и немного популярна статия практически разглежда участието на руското правителство в успешното организиране на нелегални канали за трафик на хора (коректността изисква да се посочи, че през 1981 г., изследвайки преселенията на българи в Южна Русия в периода 1800–1806 г., авторът не е използвал популярната днес терминология). В резултат на това от 1800 до 1805 г. включително само по море са превозени 3731 души „от този много полезен в земеделието и неуморимо трудолюбив народ“, като за всеки човек на шкиперите на корабите са заплатени по 12 пиастра³⁹.

Руско-турската война от 1806–1812 г. слага край на тайното преселване на християнски поданици на султана от десния бряг на р. Дунав. Една от нейните последици е първото организирано масово изселване на българи в Русия. За тези събития са публикувани интересни документи, много от

³⁸ *Державин, Н.* Цит. съч., с. VI; *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 53, 55–56; *Георгиева, Ив.* Българите в Крим. – Във: *Българите в Крим...*, с. 8, 10; *Носкова, И.* Цит. съч., 69–74; *Бернцейн, С.* Из истории болгарских поселений в Крыму. (По материалам Одесского исторического архива). – Във: *Изследвания в чест на М. С. Дринов.* С., 1960, 273–281.

³⁹ *Грачев, В.* Към въпроса за преселването на българи в Русия в началото на XIX в. (1800–1806 г.). – Във: *Българското възраждане и Русия.* С., 1981, 264–289. Вж. също: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., с. 60, 156; *Станчев, М.* Цит. съч., с. 25. Следващи автори определят началното заселване на българите в Крим като „щателно обмислено и достатъчно добре организирано от властите“. Вж. у: *Носкова, И.* Цит. съч., с. 71, 81. Някои традиционни трактовки на светската историография за характера на преселническата политика на руската империя напоследък бяха отново актуализирани с твърдението, че „преселническото движение“ на славяните в Русия усилва „хуманния аспект на балканската политика на Петербург“: *Лециловская, И.* (отв. ред.). *Славянские народы...*, 312–313; *Медведева, О.* Болгарские переселения в Россию в политике российского государства в XVIII – первой трети XIX вв. – Във: *Славянский мир в третьем тысячелетии. Россия и славянские народы во времени и пространстве.* М., 2009, 35–38.

this meant expanding serfdom over the refugees, and was met with considerable resistance.

The arrangements regarding the civil status and assimilation of Bulgarian refugees during this long Russo-Turkish war obviously caused some difficulties to the Russian commanders-in-chief. General Mikhail Kutuzov (1745–1813) placed refugees under the care of a special official, state chancellor Coronelli. The reluctance of a great part of the Bulgarian emigrants in the Danubian principalities to be transplanted to Bessarabia and the attempts of some representatives of the Bulgarian political elite to find a way out of this predicament have been discussed in historiography. Led by the bishop Sophronius of Vratsa (1739–1813), a group of Bulgarian notables suggested to the Russian authorities a project for giving territorial, cultural, educational, and judicial autonomy to the Bulgarian emigrants in Wallachia and Moldova after the Peace Treaty of Bucharest (1812). The proposed district would include the areas of temporary settlement on the left bank of the Danube.⁴² The project was not approved. With an eye on the forthcoming resettlement of the emigrants to Bessarabia, on the eve of the signing of the Peace Treaty of Bucharest on May 5, 1812, Coronelli organized the collection of comprehensive statistical data about them. His list, however, included Bulgarians that had settled in the principalities before 1806. It appears, consequently, that an attempt to point out an accurate number of Bulgarian emigrants during the war will be somewhat speculative.⁴³ It is noteworthy, however, that before the first Russo-Turkish War in the 19th century, in the district of Budzhak (the southern part of Bessarabia enclosed between the mouths of the rivers Danube and Dniester, nowadays in Moldova and Ukraine) there were around 8,000 Bulgarians that were Transdanubian emigrants. By 1819, the official Russian statistics about Bessarabia showed a much larger number of Bulgarian families, from 2,524 to 4,348.⁴⁴ These numbers include the families of Bulgarian volunteers who participated in the war on the Russian side. At first, they kept their militarized status in the new settlements.

⁴² Велики, К. Емигрирането на българите във Влахия по време на руско-турската война от 1806–1812 г. – Във: Страници от миналото на българския народ. С., 1987; Рачева, В. Неприметным образом. Начало болгарско-российских политических контактов при Александре I. – Российский исторический журнал Родина. М., 2009, № 6, 37–40.

⁴³ Coronelli was a governor of all territories conquered by the Russians on the right bank of the Danube. He was appointed in 1809 by the commander-in-chief general Petar I. Bagration (1765–1812) and granted extraordinary authority on all civil matters. The data Coronelli collected refers to 20,316 Bulgarian families numbering in total 87,037 people. Грачев, В. Към въпроса за преселването на българи..., p. 275; Дойнов, С. Преселнически движения от българските земи..., 300–301.

⁴⁴ Statistics about the number and dislocation of Bulgarians in Bessarabia and in Crimea during the first half of the 19th century, when the majority of the Bulgarian colonies in Russia were actually established, is included in: Челац, Е. Ор. cit., p. 28, 32; Дойнов, С. Ор. cit., p. 301; Носкова, И. Ор. cit., p. 80; Станчев, М., Ор. cit., p. 25, 27–30; Уварова, Е. Греко-болгарские колонии юга Украины в начале XIX в.: опыт сравнительного анализа. – Във: Университетски четения и изследвания по българска история. Ред. И. Баева, П. Митев. С., 2008, 145–155; Полторак. В. Основание болгарских колоний Херсонской губернии в начале XIX века в свете топонимических данных. – Във: Просвета и промяна. Сб. в чест на Румяна Радкова и по случай 150-годишнината на Болградската гимназия. С., 2010, 425–458.

фактологичните аспекти са изследвани. Трябва обаче да се отбележи, че по време на самата война руското правителство няма ясна стратегия за бъдещия статут на преселниците. За това говорят следните факти. Още през май 1805 г. е наредено на губернските власти в Крим да откупуват земя от местните помешчически имения и да я предават във владение на надзорника на кримските колонии, за да се използва за заселване на български колонисти. Следва и императорски указ от 1 септември 1807 г. за допълнителни привилегии на българските заселници в Русия, който предвижда по 60 десетини⁴⁰ на всяко семейство за „вечно потомствено ползване“. Тези мерки обаче се оказват трудно приложими до голяма степен поради факта, че значителна част от земята в Крим и в Бесарабия е в частни ръце. Затова и първият опит за устройване на новите преселници, резултат от военните кампании от 1807–1808 г., е свързан с разселването им във вътрешността на Новорусия, като им се дава правото да ползват „всички облаги, преимущества и покровителства на законите, предписани на руските поданици по рождение“⁴¹. Това на практика означава разпространяване на крепостното право върху бежанците и логично среща тяхната сериозна съпротива.

Явно регулирането на статута и положението на българските бежанци по време на тази дълга руско-турска война създава известни затруднения на руските главнокомандващи. Затова ген. Михаил И. Кутузов (1745–1813) поверява грижата за тях на специален чиновник – статски съветник Коронели. В литературата е коментирано нежеланието на голяма част от българските емигранти в Дунавските княжества да бъдат преселени в Бесарабия и опитите на отделни представители на българския политически елит от това време да намерят изход от създалото се положение. Начело с епископ Софроний Врачански (1739–1813) те предлагат нереализиран тогава проект за предоставяне на териториална, културно-просветна и съдебна автономия на българските изселници във Влашко и Молдова след Букурещкия мир от 1812 г. Предвижданата област включва районите на временно заселване по левия бряг на р. Дунав⁴². С оглед на предстоящото преместване на преселниците в Бесарабия в навечерието на подписването на Букурещкия мир от 5 май 1812 г., Коронели организира събирането на подробна статистика за тях. В изготвения от него списък обаче са включени и българи, преселили се в княжествата преди 1806 г. Затова ми се струва, че опитът да се посочи точна цифра на изселените през войната българи ще е в известна сте-

⁴⁰ Една десетина е равна на 10,925 декара. Цит. по: *Челак, Е.* Цит. съч., с. 29.

⁴¹ *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., 58–67; *Носкова, И.* Цит. съч., 73–74, 79; *Челак, Е.* Цит. съч., 28–29; *Грек, Ив.* Органи на управление на „заддунавските преселници“ през първата половина на XIX в. – Във: *Българите в Северното Причерноморие.* Т. 3. В. Търново, 1994, с. 127; *Багратион в Дунайских княжествах.* Сб. документов. Т. 3. М., 1949; *М. И. Кутузов.* Сб. документов. Т. 3. Състав. *Л. Г. Бескровнаго.* М., 1952; *Кутузов в Дунайских княжествах.* Сб. документов. Състав. *Н. В. Березняков.* Кишинев, 1948.

⁴² *Велики, К.* Емигрирането на българите във Влахия по време на руско-турската война от 1806–1812 г. – Във: *Страници от миналото на българския народ.* С., 1987; *Рачева, В.* Неприметным образом. Начало болгарско-российских политических контактов при Александре I. – *Российский исторический журнал Родина,* М., 2009, № 6, 37–40.

Emperor Alexander I continued the policy of his famous grandmother about restricting the freedoms of the Cossack regiments.⁴⁵ In 1803 he issued Rules for the Ural Cossack Army that marked another step for turning them into regular formations. A symbol of the new arrangements was the introduction of a standard uniform for the Cossacks, but the most essential aspect was the concentration of the civil and military power over the Cossacks in the hands of a single administrative authority. The reforms caused unrest and riots among the Cossacks, many of which were “staroobryadtsi” (“old-believers”). After the Peace Treaty of Bucharest (1812) when Bessarabia was added to Southern Russia, the need of frontier service on the Dniester diminished. One of the results of this was the transformation in 1817 of the Bugski Cavalry Cossack Regiment into an Ulan division. This reform affected around 600 families of Balkan immigrants, most of them Bulgarians, which were also included in the personnel of the so-called military settlements.⁴⁶

Obviously, the status of the Bulgarian colonists in Russia was established under Emperor Alexander I. However, for a number of reasons, including the Napoleonic Wars, the final decision on the issue was postponed until 1818. Then the Board of Trustees for the foreign settlers in the Southern part of Russia was established, presided by General Ivan Inzov (1777–1845) who reported directly to the Minister of Interior Affairs. In the following year, the Bulgarian settlers were granted rights of foreign colonists. A decree of the Governing Senate of December 29, 1819, followed by a written act of the Ministry of Interior Affairs of March 12, 1820, determined their social, economic, legal and administrative status. Fifty-seven Bulgarian colonies were organized in four colonial provinces: Kagulski, Prutski, Izmailski and Budzhashki districts, managed by the Bessarabian Office of Foreign Settlers.⁴⁷ The Bulgarian colonists were considered a special category of rural population. According to the documents, each of them

⁴⁵ The tendency of settling only married Cossacks in the frontier areas was firmly established at the end of the 18th century, when by Catherine II's order Cossacks and their families were transplanted in the devastated Black Sea steppes in the Kuban region. Around 25,000 people were divided across 40 Cossack settlements. Their administration, despite the Cossacks' resistance against the practice of serfdom and the occasional desertions, irreversibly progressed towards centralization. *Шишов, А. Оп. cit., p. 136.*

⁴⁶ *Ibid., 172–179, 194–195, 203; Копобеев, В. Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972, 170–171; Ячменихин, К. Экономический потенциал военных поселений в России. – Вопросы истории, 1997, № 2, 40–43.*

⁴⁷ Since we are discussing the Bulgarian migration to Bessarabia (the area between the rivers Prut and Dnepr was given the administrative name District of Bessarabia in 1813), our focus is on the administration of the Bulgarian colonists there. The administrative reorganization affected also the Bulgarians in Crimea, who used to be subordinate to the Offices of Kherson and Tauric and (along with the district of Bessarabia) were directly subordinate to the Board of Trustees and general Inzov. In 1818 the settlement of Bulgarians in Crimea was already discontinued and even an official order of the Ministry of Internal Affairs of August 5, 1819 was issued on this matter. See: *Хронологический указатель материалов для истории инородцев...*, p. 61; *Носкова, И. Оп. cit., p. 80; Челак, Е. Оп. cit., p. 28, 31; Водарский, Я., О. Елисеева, В. Кабузан Оп. cit., p. 79, 81, 92–93.* The colonist status of Bulgarians, as well as the other foreign colonists, was abolished in 1871, when they were given the same status as the former state peasants. See: *Белова, Е. Оп. cit.*

пен спекулативен⁴³. Все пак, с оглед конкретната тема на този материал, е интересно да се посочи, че преди първата за XIX в. руско-турска война, в областта Буджак (южната част на Бесарабия, заключена между устията на реките Дунав и Днестър, днес в Молдова и Украйна) има около 8000 души отвъддунавски преселници. Към 1819 г. официалната руска статистика за Бесарабия сочи нарастване на българските семейства от 2524 на 4348⁴⁴. В тези числа са включени и семействата на български доброволци, участвали на руска страна във войната, които първоначално запазват военизирания си статут в новите поселения.

Император Александър I продължава също така и политиката на своята знаменита баба по отношение ограничаване свободите на казашките полкове⁴⁵. Още през 1803 г. той издава „Правила за Уралската казашка войска“, които бележат поредната стъпка от превръщането им в регулярни формирования. Нововъведенията, чиито символен белег е уеднаквената униформа, но по същността си представляват съсредоточаване на гражданското и военното управление в един административен орган на власт, предизвикват въстания и бунтове сред казаците, голяма част от които са старообрядци. След Букурещкия мир от 1812 г., когато Бесарабия е присъединена към Южна Русия, необходимостта от погранична служба на р. Днестър отпада. Една от последиците на това е трансформирането през 1817 г. на Бугския конен казашки полк в уланска дивизия. Тази реформа се отразява и на около 600 семейства на балкански преселници, повечето от които са от българските земи. Те също са включени в състава на т. нар. военни поселения⁴⁶.

От изнесеното дотук е видно, че именно при император Александър I се оформя окончателният статут на българите колонисти в Русия. По редица причини, сред които са и Наполеоновите войни, крайното решение обаче е

⁴³ Коронели е назначен още през 1809 г. от главнокомандващия ген. Петър И. Багратион (1765–1812) за управляващ всички превзети от Русия територии на десния бряг на Дунав със специални правомощия по гражданските въпроси. Изготвената от него статистика включва 20 316 семейства с обща численост от 87 037 души. Вж.: *Грачев, В.* Към въпроса за преселването на българи..., с. 275; *Дойнов, Ст.* Преселнически движения от българските земи..., 300–301.

⁴⁴ Статистика за броя и разпределението по селища на българите в Бесарабия и в Крим през първата половина на XIX в., когато именно е оформена основната част от българските колонии в Русия, вж.: *Челак, Е.* Цит. съч., с. 28, 32; *Дойнов, Ст.* Цит. съч., с. 301; *Носкова, И.* Цит. съч., с. 80; *Станчев, М.* Цит. съч., с. 25, 27–30; *Уварова, Е.* Греко-болгарские колонии юга Украины в начале XIX в.: опыт сравнительного анализа. – Във: Университетски четения и изследвания по българска история. Състав. *И. Баева, Пл. Митев.* С., 2008, 145–155; *Полторак, В.* Основание болгарских колоний Херсонской губернии в начале XIX века в свете топонимических данных. – Във: Просвета и промяна. Сб. в чест на Румяна Радкова и по случай 150-годишнината на Болградската гимназия. С., 2010, 425–458.

⁴⁵ Тенденцията в граничните области да се заселват само семейни казаци е трайно утвърдена в края на XVIII в., когато по заповед на Екатерина II казаци и семействата им са заселени в опустошените черноморски степи на Кубанския край. Около 25 000 души са разпределени в 40 казашки селища, чието управление, въпреки съпротивата срещу закрепостяването и бягствата, неотменно върви към централизиране. *Шишов, А.* Цит. съч., с. 136.

⁴⁶ Пак там, 172–179, 194–195, 203; *Конобеев, В.* Българското националноосвободително движение. Идеология, програма, развитие. С., 1972, 170–171; *Ячменихин, К.* Экономический потенциал военных поселений в России. – Вопросы истории, 1997, № 2, 40–43.

received 60 tenths for use in perpetuity, without the right to sell it. The colonists were allowed to import in Russia property and goods to the value of 300 rubles per family without paying taxes. Theoretically, they were granted the opportunity to found factories, practice crafts, trade and sell goods throughout the country. They could also buy land as a private property, but out of the territory of the establishment. Bulgarians who settled in Bessarabia during and after the war of 1806–1812 were exempted from taxes and communal and military service for seven years, and those who came earlier – for three years. After this period, each family would pay 14 rubles a year in state taxes as well as a land tax of 15–20 kopecks per tenth.⁴⁸ The colonists were exempted from civil and military service as well as from sojourn and support of army staff at their homes in peacetime. The decree also guaranteed them “freedom of worship according to their customs.”⁴⁹

With regard to the Bulgarian topic, special attention deserves the Russian immigration policy in the first years of Emperor Nicholas I’s rule. Some facts were discussed in the beginning of this article where also emerged the main figures involved in the implementation of the imperial migration policy. Now I will pay attention to the migration of Orthodox Armenians from Persia and the Ottoman Empire to Russia, which was organized by Russia in the late ‘20s and the early ‘30s of the 19th century. The exploration of this event would allow for more adequate interpretation of contemporary Russian immigration policy regarding Bulgarians. A detailed comparison between the two topics would provide interesting, perhaps surprising parallels. However, here I will only attempt to outline some aspects of such a comparison:

- Figures and administrative structures with crucial role in the process of migration;
- Organization, protection and escort of the refugees’ convoys to the quarantine stations;
- Allocated financial resources for the enterprise;
- Specifics of the initial reception and accommodation of the refugees.

The migration of Armenians from Persia to Russia and their settlement in the newly acquired frontier province, which was purposely named Armenian, was established by Clause XV of the Treaty of Turkmachai (February 10, 1828). The

⁴⁸ After the new settlers arrived in 1830 some provisions were revised: the tenths of land in the colonist districts were decreased from 60 to 50 and the land tax was increased to 22 kopecks per tenth. Those settlers who due to the lack of vacant land were accommodated in settlements outside the Bulgarian colonies were allotted the same amount of land as the state Russian peasants (30 tenths) by an ordinance of the Committee of the Ministers from October 1830. *Челак, Е. Оp. cit.*, 30–31; *Мецперюк, И. Оp. cit.*, 137–138.

⁴⁹ *Челак, Е. Оp. cit.*, 29–33. The magnitude of the administrative reforms in the South Russian frontier territories which were undertaken by Emperor Alexander I can be understood better, if we bear in mind that the administrative, territorial, financial, and agrarian changes covered also the government of the Don Cossacks’ and the other military-cum-agricultural settlements. In 1818, a special commission was entrusted with suggesting changes in the regime of land ownership and financing of the Cossack settlements. It was led by the aforementioned general-aide-de-camp Alexander Chernishev, a future Military Minister under Emperor Nicholas I and an upholder of the immigration policy. See further details in: *Иллуоос, А. Оp. cit.*, p. 203, 219.

отложено до 1818 г. Тогава е създаден Попечителен комитет за чужди преселници в Южния край на Русия с председател ген. Иван Н. Инзов (1777–1845), пряко подчинен на министъра на вътрешните работи. На следващата година на българските преселници са предоставени права на чуждестранни колонисти. С указ на Управляващия сенат от 29 декември 1819 г., последван от писмен акт на Министерството на вътрешните работи от 12 март 1820 г., се определя тяхното социално-икономическо, правно и административно положение. Териториално обособените български колонии административно са организирани в 57 колонии в четири колонистки окръга: Кагулски, Прутски, Измаилски и Буджашки. Те са управлявани от Бесарабската кантора на чуждите преселници⁴⁷. Българските колонисти по статус са особена категория селско население. Съгласно документите те получават по 60 десетини земя за вечно ползване без право на покупко-продажба. Колонистите могат безмитно да внесат в Русия имущество и стоки на стойност до 300 рубли на семейство. На теория те могат да основават фабрики, да упражняват занаяти, да търгуват и продават стоки из цялата страна. Както и да закупуват земя в частна собственост, но извън територията на „въдворението“. Настанените в Бесарабия българи по време и след войната от 1806–1812 г. се освобождават от плащане на дължими данъци и повинности в срок от седем години, а дошлите по-рано – за три години. След изтичането на този срок всяко семейство изплаща годишно по 14 рубли държавни данъци и поземлен данък от 15 до 20 копейки на десетина⁴⁸. Колонистите се освобождават от гражданска и военна служба, от престой и издръжка на военни по домовете си в мирно време. Указът им гарантира „свобода на вярата по техните обичаи“⁴⁹.

⁴⁷ Тъй като в студията се разглежда българското преселение в Бесарабия (от 1813 г. Пруто-Днепровското междуречие получава административно наименование Бесарабска област), акцентът е върху организацията на българските колонисти тук. Трябва да се спомене обаче, че реорганизацията засяга и българите в Крим, които тогава са административно подчинени на Херсонска и на Таврическа кантора и заедно с Бесарабската са пряко подчинени на Попечителния комитет на ген. Инзов. Фактически обаче още през 1818 г. заселването на българи в Крим е прекратено, за което излиза и официално нареждане на Вътрешното министерство от 5 август 1819 г. Вж.: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., с. 61; Носкова, И. Цит. съч., с. 80; Челах, Е. Цит. съч., с. 28, 31; Водарский, Я., О. Елисева, В. Кабузан. Цит. съч., с. 79, 81, 92–93; Колонисткият статут на българите, както и на другите чуждестранни колонисти е премахнат през 1871 г., когато те са приравнени по статут с бившите държавни селяни. Вж.: Белова, Е. Цит. съч.

⁴⁸ След идването на новите преселници от 1830 г. някои положения са ревизирани: десетините земя в колонистките окръзи са намалени от 60 на 50, а поземленият данък е увеличен на 22 копейки на десетина. За преселниците, които поради недостиг на свободна земя са настанени в селища извън българските колонии, наделите земя през октомври 1830 г. с постановление на Комитета на министрите дори са изравнени с тези на държавните руски селяни (30 десетини). Челах, Е. Цит. съч., 30–31; Мецгерюк, Ив. Цит. съч., 137–138.

⁴⁹ Челах, Е. Цит. съч., 29–33. Машабността на предприетите от император Александър I реформи в управлението на южноруските гранични територии може да се разбере по-добре, когато се отчете, че административно-териториални, поземлени и финансови промени обхващат също така управлението на донското казачество и на другите военизирани селища. През 1818 г. особена комисия е натоварена да предложи промени в режима на поземлени владения и финансиране на казашките поселения. Тя е оглавена от споменатия в началото на текста ген.-

process of resettlement was paced in accordance with Persia's promptly paying its war-contributions and with the deadlines for withdrawal of the Russian troops from the occupied Persian territories. The withdrawal deadlines were specified in an additional act of the treaty and bound to the payment of contributions.⁵⁰ The resettlement started in the early spring of 1828 from the vicinity of Maragi from where the Russian army had to withdraw in the end of March. Afterwards, in the end of May, it was turn of the emigrants from Urmiyski and Hoyski districts. "Eight thousand two hundred forty-nine families with a total number of approximately 45,000 people" were included. By preliminary calculations of the Russian government the emigrants would receive land lots, would be exempted from taxes for a period of six years, and the poorest among them would be granted a one-time financial aid. For that purpose, 50,000 rubles from the Persian contribution would be committed to the commander-in-chief general Ivan Paskevich.⁵¹

Behind the initiative for Armenian migration in Russia stood two Armenians, closely bound to Russian state and apologists of its role as a protector of the Orthodox Christians. The first of them is an official of the Russian Ministry of Foreign Affairs and, the aforementioned Colonel Christopher Ekimovich Abamalek-Lazarev (1786–1858), an heir of a wealthy and prominent Armenian family. In 1816 Lazarev, who played a major role in organizing the migration, had founded and backed financially the Institute of Oriental Languages in Moscow. Numerous published documents about Armenian immigration expose his direct participation in recruitment of immigrants on behalf of the Russian government during the war. Lazarev participated also in collecting the detailed statistics of the migrants' property status and in the preparations of preliminary lists of immigrants. His contribution to the organizing of the refugees' convoys is undoubted, along with his efforts to ease the difficulties of the emigration and to prevent the ruin of his compatriots who took the path of emigration. The second important figure involved in the organization of the Armenian mass migration to Russia in 1828 was the chief of the Armenian eparchy in Georgia, Bishop Nerses Ashtaraketsi (1771–1857).⁵² The activity of a wealthy Armenian lobby among the Russian rul-

⁵⁰ An Imperial decree from 21 march 1828 established "Armenian province" out of the former Erevan and Nakhichevan khanates, see: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., p. 18; Присоединение Восточной Армении..., p. 446–451, doc. 245; Внешняя политика России... Т. 7 (15), p. 422–423, doc. 139, p. 692, n. 196. The Treaty of Turkmanchai provided a one-year period, during which all who wished were allowed to emigrate. For arrangement of property or other financial issues, however, were provided five years as well as an opportunity for authorization of special persons to represent the emigrants locally. The obstacles from the Persian government and the difficulties in realization of the procedure itself are probably among the reasons why the Peace Treaty of Adrianople's provisions regarding the same matters are simplified. The treaty of September 2, 1829, which gave legal opportunity for resettlement of Christian nationals of the Ottoman Empire, provided a period of only eighteen months for exchange of population and sale of property: Внешняя политика России... Т. 8 (16), p. 266–270, doc. 103.

⁵¹ Внешняя политика России... Т. 7 (15), p. 692–693, n. 196; Присоединение Восточной Армении..., p. 463–466, doc. 255. In comparison, in 1830 from the Asian provinces of the Ottoman Empire to Russia would migrate "more than 90,000 Armenians". *Мецгерок, И.* Op. cit., p. 200.

⁵² There are many published documents and comments about the two, see for instance: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., p. 15; Внешняя политика России...

С оглед българската тематика особено внимание заслужава изследването на руската преселническа политика от първите години на управлението на император Николай I. В началото на студията вече бяха коментирани някои факти и бяха посочени основните лица, ангажирани с осъществяването ѝ. Сега ще обърна внимание на организираното в края на 20-те и в началото на 30-те години на XIX в. преселване в Русия на православни арменци от териториите на Персия и на Османската империя. Познаването на това събитие позволява да се прецени по-достоверно руската преселническа политика от това време и към българите. Едно подробно сравнение между двете изселвания би дало интересни, може би неочаквани паралели. Тук обаче само ще се опитам да го набележа в следните посоки:

- лица и структури, ангажирани с осъществяването му;
- организация, охрана и съпровод на бежанските кервани до карантинните пунктове;
- заделен финансов ресурс за успешно осъществяване на мероприятиято;
- дейност по посрещане и настаняване на бежанците.

Изселването на арменци, поданици на Персия, и целенасоченото им заселване в специално именуваната „Арменска“ новопридобита гранична за Русия провинция е легитимирано в чл. XV на подписания на 10 февруари 1828 г. Туркманчайски мирен договор. Етапите за осъществяването му са последица от прецизираните в допълнителния акт към договора срокове за изтегляне на руските войски от окупираните персийски територии, съобразно своевременното внасяне от страна на Персия на части от контрибуцията⁵⁰. Преселението започва през ранната пролет на 1828 г. от околностите на Мараги, откъдето руската армия трябва да се изтегли в края на март. След това, в края на май, се организират изселниците от Урмийски и от Хойски окръг. Обхванати са „8249 семейства с обща численост около 45 000 д.“. По предварителни разчети на руското правителство емигрантите ще получат поземлени участъци, ще бъдат освободени от данъци за шест години, на най-бедните от тях ще се предостави еднократна заемообразна финансова

адютант А. И. Чернишев, бъдещ военен министър при император Николай I и привърженик на преселническата политика. Повече вж.: *Шишов, А.* Цит. съч., с. 203, 219.

⁵⁰ С императорски указ от 21 март е образувана „Арменска област“ от бившите Ереванско и Нахичеванско ханства, вж.: *Хронологический указатель материалов для истории инородцев...*, с. 18; *Присоединение Восточной Армении...*, с. 446–451, док. 245, *Внешняя политика России...* Т. 7 (15), с. 422–423, док. 139, с. 692, бел. 196. Договорът от Туркманчай предвижда едногодишен срок, в който желаещите да се преселят могат да го направят. За уреждане на имуществени и други финансови въпроси са определени пет години и възможност за упълномощаване на специални лица, които да осъществят това на място. Пречките от страна на персийското правителство и трудностите по реализацията на тази процедура вероятно са сред причините в Одринския мирен договор да са предвидени по-опростени условия за същото. В договора от 2 септември 1829 г., който дава законова възможност за преселение на християни поданици на Османската империя, вече се предвижда срок от осемнадесет месеца за взаимна размяна на население и продажба на имущество: *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 266–270, док. 103.

ing circles is one of the crucial differences, easily detected by even a cursory comparison between the Armenian and the Bulgarian migrations. In the early '30s of the 19th century Bulgarians were much less known in Russia and mostly Russian officers and officials without any connections to Bulgaria were bound up in organizing the migration. The single evidence of Bulgarians sent as emissaries among their compatriots during the Russo-Turkish war I have discovered, concerns few Russian nationals, most of whom were with the status of colonists.⁵³

It is interesting to elucidate the mechanism of organization, security and escort of the refugee convoys of Armenians and respectively of Bulgarians to the quarantine stations at the Russian borders. In the case with the resettlement of the Persian Armenians, there are detailed instructions, the application of which in the spring and summer of 1828 can be traced in many published documents. Unfortunately, no such instructions concerning the Bulgarian emigration in the spring and summer of 1830 have been published, neither a sufficient amount of Russian documents concerning their putting into practice has been issued. It is quite striking that in the interesting series „Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел” (repeatedly cited here) only two notes in volume 8 (16), which includes documents from October 1828 to July 1830, concern the Bulgarian migration.⁵⁴ This lack of documents contrasts sharply to the number of documents and annotations, which elucidate the migration of Armenians from the Asian provinces of the Ottoman Empire, which migration was guaranteed by the same Clause XIII of the Peace Treaty of Adrianople and took place at the same time. Yet, thanks to a number of articles and monographs, intriguing facts are still available, and these allow for some parallels to be drawn.

General Paskevich was a skillful commander-in-chief and a diligent administrator determined to implement the instructions to increase the number of the Christians in the former Nakhichevan and Erevan Khanates, transformed in the new Armenian

Vol. 7 (15), p. 382, 438, 554; Присоединение Восточной Армении..., p. 21–22, doc. 3, p. 443–444, doc. 243, p. 456–457, doc. 249, p. 479–480, doc. 270, p. 552–553, doc. 321, p. 564–568, doc. 332, p. 617, п. 6; Дегоев, В. Россия и Кавказ XVIII – первой половины XIX вв.: Взгляд с Запада. – Выв: Дегоев, В. Большая игра на Кавказе: История и современность. М., 2001, p. 72.

⁵³ Even in the commission formed in the fall of 1830 to manage the Bulgarians' accommodation in the vacant state lands outside the colonists' districts, the two Bulgarians recommended by the President of the Commission Colonel Harchevnikov for the positions of “officials for special missions” were not approved by the authorities. The Bulgarians in question, Petar Gavrilovich Ganchev and Petar Ivanovich Dimov, were Russian nationals, who had fulfilled several assignments concerning resettlement of Bulgarians in Russia between 1824 and 1830. See: Мецгерюк, И. *Op. cit.*, 118–119. As an exception to the rule of the few Bulgarian emissaries being former colonists in Russia, can be mentioned Ivan Seliminski from the town of Sliven. Thirty-one year old, Greek-educated, Seliminski lived in Europe for a few years and was among the supporters of the immigration in Russia, though after 1830 he himself settled in Wallachia. Seliminski even refused an offer of the Russian authorities to contribute to the establishment and arrangement of the new colonies in Bessarabia. His memoirs are among the most cited *local, Bulgarian* sources about the resettlement in 1830 and its consequences. Крестанов, Ц., С. Маслев, И. Пенаков. *Op. cit.*, p. 98, and the works cited there.

⁵⁴ See: Внешняя политика России..., p. 649–650, n. 298 to doc. 188 and p. 651–652, n. 303 to doc. 196.

помощ. За целта 50 000 рубли от персийската контрибуция ще бъдат предоставени на главнокомандващия ген. И. Паскевич⁵¹.

Съществена роля за обосновката и осъществяването на преселението от Персия имат двама арменци, тясно обвързани с Русия и с политиката ѝ за покровителство над православните. Първият от тях е споменатият вече полковник Христофор Екимович Абамалек-Лазарев (1789–1871), чиновник от руското Външно министерство. Произхождащ от видна и богата арменска фамилия, през 1816 г. той основава в Москва със свои средства Института за източни езици и ще има съществена роля в организирането на преселението. Многобройните публикувани документи за арменското изселване регистрират прякото му участие в агитацията за преселване, осъществявана от името на руското правителство още в хода на войната. Проследимо е неговото участие при събирането на детайлна статистика за броя и имущественото състояние на изселващите се и изготвянето на предварителни списъци. Несъмнен е също и приносът му за организацията на бежанските кервани, както и неговите опити да облекчи тежестите на преселението и да предотврати разорението сред сънародниците си, поели пътя на емиграцията. Втората фигура с не по-малък принос за масовата арменска миграция в Русия от 1828 г. е архиепископът на арменската епархия в Грузия епископ Нерсес Аштаракецки (1771–1857)⁵². Дейността на това богато арменско лоби сред руските управляващи е една от съществените отлики, лесно установима дори при бегло сравнение между арменското и българското преселение. В началото на 30-те години на XIX в. българите са малко познати в Русия, а пряко ангажираните с организацията на тяхното преселение са почти изцяло руски офицери и чиновници. Единичните достъпни ми сведения за българи, изпращани по време на руско-турската война от 1828–1829 г. като емисари сред сънародниците си, се отнасят за руски поданици, самите повечето със статут на колонисти⁵³.

⁵¹ Внешняя политика России... Т. 7 (15), с. 692–693, бел. 196; Присоединение Восточной Армении..., с. 463–466, док. 255. За сравнение през 1830 г. от азиатските провинции на Османската империя ще се преселят в Русия „повече от 90 000 арменци“. *Мецгерюк, Ив.* Цит. съч., с. 200.

⁵² Публикуваните документи и коментари за двамата са много, вж. напр.: Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., с. 15; Внешняя политика России... Т. 7 (15), с. 382, 438, 554; Присоединение Восточной Армении..., с. 21–22, док. 3, с. 443–444, док. 243, с. 456–457, док. 249, с. 479–480, док. 270, с. 552–553, док. 321, с. 564–568, док. 332, с. 617, бел. 6; *Дегоев, В.* Россия и Кавказ XVIII – первой половины XIX вв.: взгляд с Запада. – Във: *Дегоев, В.* Большая игра на Кавказе: история и современность. М., 2001, с. 72.

⁵³ Дори в специално съставената през есента на 1830 г. комисия, отговаряща за настаняването на българите в свободните държавни земи извън колонистките окръзи като „чиновници за особени поръчения“, не са допуснати изрично предложените от председателя ѝ полк. Харчевников двама българи. Става дума за българите руски поданици Петър Гаврилович Ганчев и Петър Иванович Димов, които в периода 1824–1830 г. неколкократно изпълнявали поръчения по преселване на българи в Русия. Вж.: *Мецгерюк, Ив.* Цит. съч., 118–119. Като изключение от *правилото* малцината емисари българи да са предимно от старите руски колонисти, може да се спомене Иван Селимински от гр. Сливен. Тогава 31-годишен, гръцки възпитаник, живял няколко години в Европа, той е сред привържениците на изселването в Русия, макар че сам се

province. Pashkevich himself signed detailed instructions for “moving the Armenians from their places and escorting them to our borders” just two weeks after the signing of the Russian-Persian Peace Treaty. Under Colonel Christopher Lazarev’s command, General-major Pankratiev, supported initially by twenty five Cossacks and an officer, was put in charge of organizing the refugees in accordance with the schedule for the withdrawal of the Russian troops. Pankratiev was responsible for the immigrants up to their crossing the border, where they would pass under the care of a specially formed temporary Erevan management, later replaced by a special Committee to the Armenian district management. In his instructions General Paskevich recommended that no force should be used in the process of recruiting prospective immigrants to Russia. Instead, the Armenians should be persuaded to expect significant privileges, following their adoption of Russian citizenship. They were to be encouraged in the belief that after their resettlement in the Russian territories, they would be able to engage in trade, to settle in towns and benefit from having common rights with the local merchants⁵⁵, while villagers would get proper land in a sufficient amount... All families who voluntarily wanted to immigrate in Russia were registered in lists prepared in accordance with detailed list templates, with special references to the poorest and those most in need of assistance with the travel. The lists were transferred to general Paskevich and then, after his departure from the occupied Azerbaijani province, to the chief of the occupation army who replaced him.⁵⁶ All families (or even entire settlements) were given free standard passes. The passes contained the number of settlers as well as a statement guaranteeing their exemption from taxes. For convenience and logistic and security purposes, people were divided into groups of 150 to 300 families. Colonel Lazarev was initially provided with 25,000 silver rubles from the contribution paid by Persia, to distribute among the poorest in the form of a loan, and

⁵⁵ Documents interpreted by Ivan Meshteryuk suggest that similar promises were also given by Russian generals to Bulgarians from towns along the Black Sea and in Eastern Thrace. It is known, however, that in the early ‘30s of the 19th century in the four Bulgarian colonists’ districts there was only one urban-type settlement – Bolgrad (Bolhrad). Most merchants and craftsmen among Bulgarian immigrants wanted to settle in the seaport towns of Reni, Kishinev, Galatz, Izmail, Akerman, etc. The cases of immigrants who originated from urban areas and insisted to stay in the towns of Reni and Izmail are interesting. Many of them could no longer wait for permission and returned to the Ottoman Empire. In their stubborn struggle against the town administration and the judicial authorities, the few families who remained insisted that they had arrived in 1830 at the “beneficent invitation” of the generals I. Diebitsch and L. Rot, who had assured them that they would receive protection and would not be left without the “necessary support.” By 1837 only 27 Bulgarian immigrants had remained in the town of Reni. They complained that they have not yet been able to restore their property to its “original state”, i.e. to the prosperity they had achieved in Varna. *Международно право*, И. Оп. cit., p. 152, n. 159, p. 153–157.

⁵⁶ What is known regarding the involvement of general Diebitsch in organizing the Armenian migration, allows us to conclude that two years later he acted similarly in the Balkan territories of the Ottoman Empire. Not surprisingly, through 1828 General Paskevich was promptly and regularly informing Diebitsch, then chief of the Headquarters, about the course and the effectiveness of the measures concerning the Armenian resettlement. General Diebitsch was accompanying the Emperor who personally attended the Balkan theater of war during the first campaign of the Russo-Turkish War. The two were constantly in touch with each other, and probably were able to track the effectiveness of the measures concerning the Armenian migration. See: *Присоединение Восточной Армении...*, p. 496–498, doc. 286; *Внешняя политика России...* Т. 7 (15), p. 554.

Интересно е да се поясни механизмът по организиране, охрана и съпровождение на бежанските кервани от арменци, и съответно от българи, до карантинните пунктове на руските граници. Разполагаме с детайлни инструкции по казуса с преселването на персийските арменци. Тяхното прилагане през пролетта и лятото на 1828 г. може да бъде проследено в многото публикувани документи. За съжаление, за българското изселване от пролетта и лятото на 1830 г. не са обнародвани подобни руски инструкции, нито достатъчно документи по практическото му реализиране. Прави впечатление, че в интересната и цитирана неколкостранно тук поредица „Външната политика на Русия от XIX и началото на XX век. Документи на Руското министерство на външните работи“ в том 8 (16), който обхваща периода от октомври 1828 г. до юли 1830 г., за българското преселение не е публикуван нито един документ; за него става дума само в две бележки⁵⁴. Това изглежда странно, предвид броя на документите и анотациите, обнародвани за изясняване на случващото се по същото време през 1830 г. преселение на арменци от Азиатските провинции на Османската империя, гарантирано по същия чл. XIII на Одринския мирен договор. Но все пак, благодарение на редица статии и монографии, е достъпна интересна фактология и за българското преселение, която позволява по-долу да се направят някои паралели.

В изпълнение на инструкциите за увеличаване на християнското население на бившите Нахичеванско и Ереванско ханство, трансформирани в новата „Арменска“ област, умелят главнокомандващ и усърден администратор ген. Паскевич лично разписва детайлни правила „за вдигането на арменците от местата им и съпровождане до нашите граници“ само две седмици след подписването на руско-персийския мир. За организиране на бежанците, съгласувано с графика на изтегляне на руските войски, отговаря генерал-майор Панкратиев, в чието разпореждане са предадени първоначално 25 казаци и един оберофицер. Всичките са под контрола на полк. Х. Е. Лазарев. Техните функции се прекратяват след преминаването на границата, когато за бежанците грижите се поемат от специално създаденото временно Ереванско управление, по-късно заменено от Комитет към Арменското областно управление. При агитацията за преселване ген. Паскевич препоръчва да не се използват насилствени мерки, а да се правят внушения за предоставяните им привилегии след приемането на руско поданство. Да се обнадеждават от името на правителството, че след преселването си в руските области ще могат да се занимават с търговия, да се заселват в градовете и да се ползват от общи с тамошните търговци права⁵⁵, а селяните ще получат удобни земи в

установява след 1830 г. във Влашко. И дори отказва предложението на руските власти да стане сътрудник при създаването и уреждането на новите колонии в Бесарабия. Оставените от него мемоари са сред най-цитираните *домашни* извори за преселението от 1830 г. и последиците от него. *Кристанов, Ц., С. Маслев, Ив. Пенаков*. Цит. съч., с. 98 и цит. лит.

⁵⁴ Вж.: *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 649–650, бел. 298 към док. 188 и с. 651–652, бел. 303 към док. 196.

⁵⁵ Че такива агитации са правени от руски генерали и сред българите, жители на някои градове по Черноморието и в Източна Тракия, свидетелстват документи, интерпретирани от

also for incidental expenses. Each family in need received aid, not to exceed 10 rubles, in return for a special receipt.⁵⁷

Resettlement of so many people in a region devastated by war was indeed accompanied with considerable incidentals. In May 1828 General Paskevich was informed that many of the emigrants had come to “extreme poverty” and needed money to buy or hire pack-animals to transport their property. Those who had left in April were in the worst situation because they not just hadn’t been able to arrange their property and financial affairs, but also could not benefit from the harvest of the crops. More funds were needed also because the refugees had to be supplied with food through the next harvest and to be provided with sowing-seeds. The situation of the specially founded Committee for assistance of the settlers was difficult as the resources of the region were primarily calculated to support and provide food supplies for the Russian army, which was already engaged in the war with the Ottoman Empire which had started in April 1828. As it often happens, the refugee wave soon led to a humanitarian crisis: a part of the Armenian immigrants were doomed to famine and bankruptcy and many did not survive the winter.⁵⁸

Russia’s growing interest towards the frontier Asian provinces of the Ottoman Empire, where Armenian Christians lived, can be traced from the fall of 1828 on. Then the Headquarters of the Russian army gave orders for data to be collected regarding the number, material status and the disposition toward migration among Armenians in the districts of Bayazed, Vaspurkan, Mush, Kar and Ahaltsik. Published diplomatic and military documents prompt that the strategy of Russia towards these territories and the Armenian and other Christian population living there was determined not only by the imperial interests for securing “stable borders,”⁵⁹ but also by the course of the war itself. And in 1828, as it is well-known, it went better for Russia on the Caucasian front. Logically, in some circles of the Russian Ministry of Foreign Affairs gained popularity the idea to use “the current situation to obtain all sorts of benefits for the districts” under Russian control, by “attracting people from the newly conquered areas through peaceful means for voluntary resettlement to the Russian frontier territories of the Caucasus”. However, the forthcoming second campaign of 1829 and its financial funding, the problems with the establishment of the Armenians in Persia, the lack of vacant lands in Georgia and in the Armenian province, as well as Commander-in-chief General I. Paskevich’s sober view on the topic, were among the reasons which delayed “the hasty migration” of Christians from the Turkish Asian districts. Thus, in the beginning of February 1829 General Paskevich was given the right to determine, on his own, the scale of the migration by taking into account the “necessary political cautiousness as well as the local circumstances.”⁶⁰ It can

⁵⁷ Присоединение Восточной Армении..., р. 463–466, doc. 255, р. 564–568, doc. 332.

⁵⁸ Присоединение Восточной Армении..., р. 481–483, doc. 271, р. 486, doc. 275, р. 487–488, doc. 277, р. 496–498, doc. 286; Внешняя политика России... Т. 7 (15), р. 554.

⁵⁹ Присоединение Восточной Армении..., р. 552–553, doc. 321; Внешняя политика России... Т. 8 (16), р. 48.

⁶⁰ Внешняя политика России... Т. 8 (16), р. 48, 87–88, 92; Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., р. 19, 160.

достатъчно количество... На всички семейства, които доброволно пожелаят да се преселят в Русия, се съставят подробни списъци по образец, като специално се отбелязват най-бедните и нуждаещите се от помощ при пътуването. Списъците се предоставят на ген. Паскевич, а след неговото заминаване от окупираната азербайджанска провинция – на заместилia го началник на окупационните войски⁵⁶. Всички семейства (и дори цели селища) се снабдяват с открити листове по образец, в които е отбелязан броят на преселващите се, както и обещаното освобождаване от данъци. За удобство, по-лесна охрана и продоволстване по пътя, хората се разделят на групи от по 150 до 300 семейства. На полк. Лазарев първоначално се предоставят 25 000 сребърни рубли от изплащаната от персийското правителство контрибуция за раздаване на помощ под формата на заем на най-бедните и за непредвидени разходи. Всяко нуждаещо се семейство получава срещу специална разписка помощ, която не може да превишава 10 рубли⁵⁷.

Преместването на толкова много хора в област, опустошена от войната, обаче е съпроводено с немалки непредвидени разходи. Още през май 1828 г. ген. Паскевич научава, че голяма част от преселващите се са изпаднали в „крайна бедност“ и се нуждаят от пари, за да закупят или наемат животни за превоз на имуществото си. Тръгналите още през април са в най-лошо положение, защото не само че не успяват да уредят имуществените си и финансови въпроси, но и не могат да се възползват от прибирането на реколтата. Необходими са още средства и защото на новите места бежанците трябва да се продоволстват до следваща реколта и да им се осигурят семена за посев. Положението на специално създадения Комитет за помощ на преселниците е трудно, а ресурсите на региона са първостепенно подчинени на изхранването и издръжката на руската армия поради започналата през април с.г. вой-

Иван Мещерюк. Известно е, че в началото на 30-те години на XIX в. в четирите български колонистки окръга има само едно селище от градски тип – Болград. Повечето търговци и занаятчи от българските емигранти обаче искат да се установят в пристанищните градове Рени, Кишинев, Галац, Измаил, Акерман и др. Интересни са казусите на преселници граждани, които настояват да останат в гр. Рени и в гр. Измаил. Мнозина не дочакват разрешение и се връщат в Османската империя. В последвалата упорита борба с градската администрация и съдебни власти малцината останали семейства настояват, че са дошли през 1830 г. по „благотворната покана“ на генералите И. Дибич и Л. Рот, които ги уверявали, че ще получат защита и няма да останат без „необходимото подпомагане“. Към 1837 г. останалите в гр. Рени едва 27 души се оплакват, че още не могат да възстановят стопанствата си „до началното състояние“, т.е. до равнището, което имали във Варна. *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., с. 152, бел. 159, с. 153–157.

⁵⁶ Фактите, свързани с ангажираността на ген. Дибич по организиране на българското преселение позволяват да се мисли, че той е процедирал две години по-късно по подобен начин в балканските владения на Османската империя. Неслучайно ген. Паскевич своевременно и редовно информира през 1828 г. тогавашния началник на Главния щаб за хода и резултатността от предприетите от него мерки по преселението. Ген. И. Дибич съпровожда императора, който лично присъства на Балканския боен театър през първата кампания на руско-турската война. Двамата непрекъснато поддържат връзка и вероятно имат възможност да проследят и сработването на мерките по арменското преселение. Присоединение Восточной Армении..., с. 496–498, док. 286; Внешняя политика России... Т. 7 (15), с. 554.

⁵⁷ Присоединение Восточной Армении..., с. 463–466, док. 255, с. 564–568, док. 332.

only be added that at the same time, general Ivan Diebitsch, the other favorite of Emperor Nicholas I was appointed for Commander-in-chief at the Balkan theater of war with extensive powers, similar to those of General Pashkevich.

In order to complete the brief description of the Armenian migration in Russia, I will add a few more details about the steps made after the signing of the Peace Treaty of Adrianople. In October 1829 General Paskevich asked for official permission to organize the immigration of 10,000 Armenian volunteers' families, who despite the amnesty guaranteed by the treaty, were considered in danger of Turkish persecution. The General calculated that one million rubles in bank-notes should be sufficient for the purpose (grown wiser after the difficulties of the migration in 1828, now Paskevich stipulated for 25 silver rubles per family⁶¹). Emperor's answer was soon received through the commander of the Headquarters General Chernishev. Nicholas I allowed for "90,000 chervontsi" (a gold coin, costing 5 or 10 rubles) to be used for the Armenians' migration. This sum had been initially granted by the treasury for the recruitment of Kurds in Russian military service. There was also a proposal that a part of the Armenians who participated in the war would settle in the vicinity of the fortress of Ahaltsik in order to secure the new border.⁶²

In December 1829 many Armenian families in the Turkish pashalics occupied by the Russian troops had already received their tickets for resettlement "in Georgia and other Russian territories". To meet their needs, General Paskevich, in his capacity of a Commander-in-chief of Georgia, set up a special Committee under the chairmanship of the Georgian governor Sergey S. Strekalov to supervise the immigrants' settling down at the new places.⁶³ In the summer of 1830, at the height of the emigration from the district of Erzerum (which coincided with the climax of Bulgarian migration), the Sublime Porte, worried about the economic, fiscal and demographic consequences for the affected provinces, started addressing complaints to the Russian government.⁶⁴

But let us return to the Balkans and trace some significant steps of the Bulgarian mass migration in 1830. It affected the areas of the hostilities and especially the settlements along the Bulgarian Black Sea shore, Eastern Thrace (mainly the towns of Sliven, Yambol, Karnobat, Aytos, Kotel, Nova Zagora and the settlements in their vicinities, as well as the area of Edirne), Dobrudzha and the

⁶¹ It might be interesting to know that according to the account of the contemporaries, at the same time the monthly pay of a soldier in the Turkish irregular military forces at the Balkan theater of war was "around 16 Russian rubles." [Тепляков]. *Op. cit.*, p. 181.

⁶² *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), p. 357, 407.

⁶³ *Ibid.*, p. 404, 437.

⁶⁴ *Ibid.*, p. 552. Two years earlier Persia reacted similarly to the financial losses and "depopulation of Maraga, Salmas and Urmiya": *Внешняя политика России...* Т. 7 (15), p. 594–595, doc. 196. Ethnic resettlement undoubtedly affects the regions of origin for many decades to come. For an intriguing 21-century point of view on the topic, with valuable historical references, see: *Форест, Б. Новият път на коприната. – National Geographic – България. 2010, Август, 51–77. [Forrest, Brett. The New Silk Road. A railroad through the southern Caucasus will soon connect Europe and Asia, fueling dreams and discord in the region. – National Geographic, 2010, August], See: <<http://ngm.nationalgeographic.com/2010/08/new-silk-road/forrest-text>> (Web. February 2012).*

на с Османската империя. Както често става в историята, бежанската вълна скоро довежда до криза, в резултат на която част от преселените се арменци са обречени на глад и разорение, а мнозина не преживяват зимата⁵⁸.

Засилване на интереса на руското правителство към граничните азиатски провинции на Османската империя, в които живеят арменци, поданици на султана, може да се проследи от есента на 1828 г. Тогава Главният щаб на руската армия организира събирането на подробни сведения за числеността, материалното състояние и настроенията сред арменците в областите Баязед, Васпуркан, Муш, Кар и Ахалцик. Публикувани дипломатически и военни документи подсказват, че стратегията на Русия към тези територии и живеещото в тях арменско и друго християнско население се определя не само от имперските интереси за осигуряване на „стабилни граници“⁵⁹, но и от хода на войната. А през 1828 г. тя, както е известно, протича по-успешно за Русия именно на Кавказкия фронт. Логично в някои кръгове на руското Външно министерство придобива популярност идеята да се използва „настоящото положение за получаване на всевъзможни изгоди за областите“ под руско управление, „като се привличат чрез миролюбиви средства жители от ново-завоюваните области за доброволно заселване на пограничните руски владения на Кавказ“. Очерталата се обаче втора кампания през 1829 г. и нейното финансово подсигуряване, проблемите с устройването на арменците от Персия, недостигът на свободна земя в Грузия и в Арменската област, както и трезвата оценка на главнокомандващия ген. И. Паскевич са сред причините, отложили „прибързаното преселение“ на християни от турските азиатски области. Така в началото на февруари 1829 г. ген. Паскевич получава правото сам да регулира мащабите на миграцията, като се съобразява с „нужната в политическо отношение предпазливост и местните обстоятелства“⁶⁰. Може само да се добави, че с подобни широки пълномощия на Балканския военен театър е назначен по същото време за главнокомандващ и другият фаворит на император Николай I, ген. И. Дибич.

За да завърши краткото представяне на арменското преселване в Русия, ще добавя още няколко шриха относно предприетите след подписването на Одринския договор стъпки. През октомври 1829 г. ген. Паскевич иска официално разрешение за организирано изселване на 10 000 арменски семейства на доброволци, които, въпреки обявената в договора амнистия, са заплашени от евентуално преследване от турските власти. За целта генералът пресмята като достатъчна финансовата помощ в размер на 1 млн. рубли в банкноти (поучен от трудностите при преселението от 1828 г., сега Паскевич предвижда по 25 сребърни рубли на семейство⁶¹). Скоро чрез управляващия Главния

⁵⁸ Присоединение Восточной Армении..., с. 481–483, док. 271, с. 486, док. 275, с. 487–488, док. 277, с. 496–498, док. 286; Внешняя политика России... Т. 7 (15), с. 554.

⁵⁹ Присоединение Восточной Армении..., с. 552–553, док. 321; Внешняя политика России... Т. 8 (16), с. 48.

⁶⁰ Внешняя политика России... Т. 8 (16), с. 48, 87–88, 92; Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., с. 19, 160.

⁶¹ Може би е интересно да се знае, че по свидетелство на съвременници по същото време

eastern part of the Bulgarian bank of the Danube. In July 1829 General Diebitsch undertook a move surprising to many – he passed the Balkan Mountains with two columns near the Black Sea coast. The manoeuvre was successful, albeit extremely risky – as the Russian Commander-in-chief had at his disposal no more than 37,000 people according to the most optimistic calculations.⁶⁵ In this difficult situation the successful advancing of the Russian army (which was shrinking because of the plague and cholera epidemics), was definitely facilitated by the volunteer detachment forces formed of local Christians (the same strategy was applied at the Asian theater of war). After May 1829 Emperor Nicholas I allowed the Commander-in-chief to equip the volunteer detachments with trophy Turkish arms. Considering the mass participation of Bulgarian population from some settlements in the hostilities during the last stage of the war, but also their taking part in plundering the property of those who had fled, it is easy to imagine the fears and the sentiments in favor of emigration to Russia even after the amnesty, which was proclaimed by the Sublime Porte and set forth in Clause XIII of the Peace Treaty of Adrianople.

In Russia, in this situation, the details of the impending migration were under discussion. On October 8, 1829, the Committee of Ministers passed a decision of internment of the emigrants “from Rumelia” in Bessarabia, and the Minister of Internal Affairs was obliged to advance the issue.⁶⁶ Meanwhile, the leadership was undertaken by General Diebitsch, who organized Bulgarian migration committee. Under his supervision were the generals Rot (who would replace Diebitsch as a commander-in-chief of the Russian troops on the right bank of the Danube and retain the post until the troops’ final withdrawal), Obruchev, Vahten and a considerable number of military functionaries. They were engaged both in collecting data about the Bulgarians willing to resettle and in issuing special “migration tickets” on behalf of the commander-in-chief. In the beginning of February 1830, in the course of the preliminary arrangements for the migration, Diebitsch received special instructions from Nicholas I. The Emperor granted the right to settle in Russia mainly to those Christians who had participated in the war and had reasons to fear for their lives. However, he did consider an influx of poor emigrants from the Balkans in Russia undesirable. The instructions stated documents of migration to be issued only to those who could resettle “on their own expenses.”⁶⁷ Whether this order was observed strictly or not it is hard to prove; yet it was hardly accidental. General Diebitsch and his subordinates would spend the winter in the eastern Bulgarian districts of the Ottoman Empire. This would allow them to collect reli-

⁶⁵ Пейчев, А. *Op. cit.*, 106–107; Шишов, А. Русские генерал-фельдмаршалы..., 88–100; Рачева, В. Отражението на руско-турската война от 1828–1829 г. и Одринският мир от 2 септември 1829 г. върху българите в Добруджа. – Във: *Времето на Левски*. Сб. статии. С., 2010, 20–28, 34–40.

⁶⁶ It must be specified that these measures concern the emigration during the spring and summer months of 1830. From September 1829, when the Peace Treaty of Adrianople was signed, through March 1830 only 2,399 people had resettled, according to the unpublished „Register of the number of the citizens of Rumelia, to whom passes are issued for resettlement in Besarabia.” See: Мецгерюк, И. *Op. cit.*, 85–86, 137.

⁶⁷ Носкова, И. *Op. cit.*, p. 82.

щаб ген. А. Чернишев е получен отговорът на императора. Николай I решава за осигуряване преселението на арменците да се използват „90 000 червонци“ (жълтица, златна монета от 5 или 10 рубли), по-рано отпуснати от хазната за привличане на кюрди на руска военна служба. Предлага се също така част от участвалите във войната арменци да бъдат заселени в района на крепостта Ахалцик и да се използват за защита на новата граница⁶².

Още през декември 1829 г. много арменски семейства в заетите от руските войски турски пашалъци вече са получили своите билети за преселване „в Грузия и други принадлежащи на Русия области“. За посрещане на нуждите им ген. Паскевич, в качеството си на главнокомандващ в Грузия, учредява особен Комитет по устройство на преселниците на новите места под председателството на грузинския губернатор Сергей С. Стрекалов⁶³. През лятото на 1830 г., в разгара на изселването от Ерзерумска област (което по време съвпада с пика на българското преселение), започват да пристигат сигнали за оплаквания на Високата порта, притеснена за стопанските, данъчните и демографските последици за засегнатите провинции⁶⁴.

Да се върнем обаче на Балканите и да проследим някои моменти от масовото българско преселение, осъществено през 1830 г. То засяга районите на бойните действия и особено селищата по българското черноморско крайбрежие, Източна Тракия (основно градовете Сливен, Ямбол, Карнобат, Айтос, Котел, Нова Загора и селищата около тях, както и Одринско), Добруджа и източната част на българския бряг на р. Дунав. През юли 1829 г. ген. Дибич предприема изненадващ за мнозина ход – преминава Стара планина с две колони в близост до черноморското крайбрежие. Маньовърът е успешен, но и изключително рискован, защото за целта руският главнокомандващ (по най-оптимистичните изчисления) разполага с не повече от 37 000 души⁶⁵. В трудната ситуация успешното придвижване на топящата се от чумна и от холерна епидемия руска армия е облекчено от доброволчески отряди на местните християни (впрочем недостигът на военна сила се компенсира по същия начин и на Азиатския боен театър). Те са снабдени с трофейно турско

месечното заплащане на един войник в турските ирегулярни формирования на Балканския военен театър е „около 16 руски рубли“. [Тепляков]. Цит. съч., с. 181.

⁶² Внешняя политика России... Т. 8 (16), с. 357, 407.

⁶³ Пак там, с. 404, 437.

⁶⁴ Пак там, с. 552. Реакцията на Персия срещу финансовите загуби от „обезлюдяването на Марага, Салмас и Урмия“ две години по-рано е същата: Внешняя политика России... Т. 7 (15), с. 594–595, док. 196. Подобни масови етнически размествания несъмнено оставят своя отпечатък за десетилетия напред върху жителите на региона. Интригуващ поглед от XXI в. с ценни исторически препратки вж. у: *Форест, Б.* Новият път на коприната. – National Geographic – България, 2010, август, 51–77 [Forrest, Brett. The New Silk Road. A railroad through the southern Caucasus will soon connect Europe and Asia, fueling dreams and discord in the region. – National Geographic, 2010, August], вж.: <http://ngm.nationalgeographic.com/2010/08/new-silk-road/forrest-text> (посл. влизане февруари 2012).

⁶⁵ *Пейчев, А.* Цит. съч., 106–107; *Шишов, А.* Русские генерал-фельдмаршалы..., 88–100; *Рачева, В.* Отражението на руско-турската война от 1828–1829 г. и Одринският мир от 2 септември 1829 г. върху българите в Добруджа. – Във: *Времето на Левски*. Сб. статии. С., 2010, 20–28, 34–40.

able information about the material status of the Bulgarians in the Empire through the spring, when the withdrawal of the occupation army from the territories south of the Balkan had been scheduled. Not surprisingly, the first detailed lists of those who wished to resettle were prepared as early as February 1830. Apart from data about the number of the family members and their property status, they included also the men's professions.⁶⁸

The information about the anticipated migration was dispatched by the Headquarters of the Commander-in-chief of the Balkans to a number of key figures in Russia directly involved with the decisions concerning the resettlement of the Bulgarians. Thus, in February 1830, the trustee of the Bulgarian colonies General Ivan Inzov recommended decreasing of the colonists' land shares from 60 to 50 tenths, a suggestion which was provoked by the lack of vacant state lands in the territories under his control. Inzov calculated that around 4,000 families could settle in Budzhak.⁶⁹ His proposal was approved by the Emperor. Moreover, measures were undertaken to decrease the land shares of the old colonists with 10 tenths and thus to provide more space for the new immigrants in the four colonists' districts.⁷⁰

⁶⁸ About the relative prosperity of the population in the southeastern Bulgarian lands back then, as well as for statistical information based on unpublished Russian archives regarding the social and economic characteristics of the 32,000 Bulgarian emigrants expected by February 1830, see: *Трайков, В., Н. Жечев*. Op. cit., p. 83, 92, 95; *Мецериук, И.* Op. cit., p. 124, 172–175. A big part of the Bulgarians arrived in Bessarabia with property consisting of a considerable number of domestic animals, Ottoman currency, and various goods, imported over the border in accordance with the colonists' privileges not to pay duty or taxes. However, many of them had left their immovable property in their homeland and only few had managed to sell it at a fair price. It is interesting that the Russian authorities registered "not a few wealthy families" even among the emigrants who spent the winter in Bessarabia in temporary lodgings and did not settle, but started to return back to their homelands in 1831. This group included "families who possess a great quantity of live-stock, various movable property and carts for its transportation." Such examples give good reasons to the Soviet historian Ivan Meshteryuk to suggest that mostly "well-off emigrants" emigrated abroad: *Мецериук, И.* Op. cit., 183–184.

⁶⁹ The trustee of the Transdanubian colonists General Inzov and his subordinates initially did not have accurate information about the available vacant lands in the districts under their subordination, namely Kagulski, Prutski, Izmailski and Budzhashki districts, which had been populated with earlier Bulgarian colonists. One of the reasons was that many governmental offices and high-standing officials demonstrated involvement in the settling of the new immigrants, but their efforts lacked coordination. Reception and accommodation of the migrants was concentrated in the hands of the civil authorities of New Russia and Bessarabia districts, of the Trustee Committee for Foreign Settlers in Southern Russia, and of the trustee of the Transdanubian settlers in Bessarabia. The general management was carried out by the Committee of Ministers and by the Minister of Internal Affairs. However, the final success depended on "callous and indifferent officials from the central and local institutions." The measures taken for securing the necessary land shares resulted in acquisition of between 140,000 and 250,000 tenths of land, on which, in accordance with the new norm, around 5,000 newly arrived families could settle. In Bessarabia, however, the newcomers turned out to be around 7,000 families. A similar lack of accurate information regarding the amount of vacant lands became obvious in May 1830 when count Vorontsov asked the departments of the Tauric civil governor and the mayors in Crimea for a reference. An easy solution of this serious problem happened to be the permission for *temporary* settlement of the migrants on privately owned lands, in the estates of the big landowners. *Мецериук, И.* Op. cit., 102–103, 111, 131–133; *Носкова, И.*, Op. cit., 86–87.

⁷⁰ *Хронологический указатель материалов для истории инородцев...*, 61–62; *Мецериук, И.* Op. cit., p. 90, n. 79, p. 111, n. 30, p. 133, 137.

оръжие, след като още през май 1829 г. император Николай I е разрешил на главнокомандващия да въоръжава християнското население. Предвид масовото участие на българите от някои селища в последния етап на войната както в преките военни действия, така и в последвалото разграбване на имуществото на забегнали жители, можем да си представим страховете и нагласите за изселване дори след амнистията, обявена от Високата порта и фиксирана в чл. XIII на Одринския договор.

В такава обстановка в Русия се обсъжда подготовката на предстоящото българско преселение. На 8 октомври 1829 г. Комитетът на министрите гласува принципно решение за вдвояване в Бесарабия на пристигащите „от Румелия“ емигранти. И задължава министъра на вътрешните работи да представи конкретни мерки по въпроса⁶⁶. Междувременно ген. И. Дибич организира преселнически комитет и взема под свой контрол ръководството по изселването на българите. В негово лично подчинение са ген. Рот (който ще го замести като командващ оставащите руски войски на десния бряг на р. Дунав до окончателното им изтегляне), ген. Обручев, ген. Вахтен и значителен брой военни чиновници. Те събират сведения за желаещите да се преселят и издават от името на главнокомандващия специални „преселнически билети“. В хода на предварителната подготовка по организацията на преселението в началото на февруари 1830 г. Дибич получава специални инструкции от Николай I. Императорът предоставя правото на преселение главно на тези християни, които са взели участие във войната и имат основание да се опасяват за живота си. Той обаче счита за нежелателен притока в Русия на бедни емигранти от Балканите. Предвижда се документи за преселване да се издават само на тези, които имат възможност да се преселят „за сметка на собствени средства“⁶⁷. Трудно може да се каже дали това нареждане е спазвано стриктно. То обаче едва ли е случайно. Ген. Дибич и подчинените му военни и граждански чиновници ще презимуват в източните български области на Османската империя и ще имат възможност до началото на пролетта, когато започва поетапното изтегляне на окупационната армия от областите на юг от Балкана, да съберат достоверна информация за материалното състояние на българите поданици на султана. Неслучайно първите подробни списъци на желаещите да се преселят са изготвени още през февруари 1830 г. и в тях, освен данни за членовете на семействата и имотното им състояние, са вписвани и професиите на мъжете⁶⁸.

⁶⁶ Трябва да се прецизира, че тези мерки касаят емиграцията от пролетта и лятото на 1830 г. От подписването на Одринския мир до март 1830 г. според непубликуваната „Ведомост за броя на жителите на Румелия, на които са издадени билети за преселване в Бесарабия“ са се преселили едва 2399 души. Цит. по: *Мецериук, Ив.* Цит. съч., 85–86, 137.

⁶⁷ *Носкова, И.* Цит. съч., с. 82.

⁶⁸ За относителното благосъстояние на населението в югоизточните български земи тогава и статистическа информация на основата на непубликувани руски архиви за социалната и икономическата характеристика на предвижданите към февруари 1830 г. 32 000 д. български преселници вж.: *Трайков, В., Н. Жечев.* Цит. съч., с. 83, 92, 95; *Мецериук, Ив.* Цит. съч., с. 124, 172–175. Голяма част от българите пристигат в Бесарабия с имущество, състоящо се от значително количество домашни животни, турски пари и разни стоки, прекарани през границата,

The commanders of the Second army, preparing for the migration of “tens of thousands of people,” ordered the emigrants’ convoys guarded by Cossacks and disbanded volunteers, to head for several major border stations. Depending on the final destination, marked on the migration tickets, these were: Nikopol–Măgurele, Svishtov–Zimnicea, and most often Silistra–Călărași, Hârșova–Pioa Pietri, Măcin–Brăila, and then northwards to Galatz and Akerman. Among General Diebitsch’s greatest concerns, apart from the food supplies for the emigrants, which were managed by the commissariat, was the need to prevent epidemics among the troops returning to Russia. Thus, in April he had already urged on Vorontsov the necessity of sufficient control over the quarantine facilities as well as of supplying food to the emigrants during their stay at the stations.⁷¹

However, the General-Governor of Southern Russia chose to act upon logic very different from the considerations of the military officials. Well-known for his proverbial pursuit of economies, he supposed that “even at small cost and with less effort the diseases among the immigrants can be prevented, if those among them who are in need are provided with what is the most necessary.” It was decided to give aid only to the poor, and more specifically to those among them who wanted to settle as colonists-farmers in Budzhak. In most cases the townspeople among the migrants were refused any “monetary and food aid.” The treasury paid for the immigrants’ sojourn in the quarantine (which lasted from 15 to 45 days) 30 kopecks per adult and 15 per child “daily aid for food supplies.” Those who arrived in Russia “with tickets” signed by the Russian consuls or commanders did not receive any “state quarantine aid.”⁷² In order to exchange the Turkish currency which immigrants brought with them, initially 15,000, and later 10,000 rubles more were given in disposition of the official Zolotarev. However, Vorontsov ordered him to exchange money only to the ones in need and in such amounts which would allow them to meet only their most urgent needs. Obeying this order, Zolotarev used for exchange only about half of the provided money. Thus, in the words of the expert in the problem Ivan Meshteryuk, the government undertook measures from the very beginning in order the immigrants “to manage without state material support.”⁷³ As a result of all this even wealthy Bulgarians fell into hardship and were not able to benefit from the Turkish money they brought, because the food suppliers at the army refused to accept these as a means of payment...

These data, issued by Ivan Meshteryuk on the grounds of his work in the Soviet archives, reflects the situation at the quarantine station Sotunovo in the peak of the Bulgarian migration in the spring and the summer of 1830. The same author makes an attempt based on incomplete data to calculate the total amount of the governmental aid, provided to the Bulgarians who arrived in Bessarabia. He grounds his estimate on the calculations of Samuel

⁷¹ Трайков, В., Н. Жечев. *Op. cit.*, p. 88; Мещеряк, И. *Op. cit.*, p. 90, 96, 103.

⁷² Носкова, И. *Op. cit.*, 85–86. For instance, the arrival of around 800 Bulgarians and Greeks “in very poor condition” was expected in the beginning of May 1830 in Akerman. To meet their most urgent needs and supply them with tents, flour, semolina (groats), and firewood, Vorontsov granted to the frontier and quarantine officials only 3,000 rubles. Мещеряк, И. *Op. cit.*, p. 107, 108–109, 154.

⁷³ *Ibid.*, 105–108, 115–116, 121.

Тази и друга информация за очакваната емиграция е разпратена от щаба на главнокомандващия на Балканите на редица отговорни лица в Русия, пряко свързани с решаването на проблемите около българското преселение. Затова през февруари 1830 г. попечителят на българските колонии ген. Иван Инзов за първи път предлага намаляване на поземления надел (дял) за колонистите от 60 на 50 десетини. Тази мярка той предвижда поради недостига на свободни държавни земи в поверените му територии. Той изчислява, че в Буджак е възможно да се заселят около 4000 семейства⁶⁹. Предложението му получава одобрението на императора. Взети са също така и мерки да се намалят с 10 десетини поземлените надели на старите колонисти, за да се осигури още място в четирите колонистки окръга за новите преселници⁷⁰.

Командването на Втората армия, подготвяйки преселването на „няколко десетки хиляди души“, разпорежда охраняваните от казаки и разпуснати доброволци (волонтири) кербани да се насочат към няколко основни пункта за преминаване на границата. В зависимост от набелязаната в изселническите билети крайна точка, те са: Никопол – Мъгурели, Свищов – Зимнич, и най-вече Силистра – Кълъраш, Хърсово – Пиоа Пиетри, Мачин – Браила и на север към Галац и Акерман. Сред основните грижи на ген. Дибич, освен обезпечаване продоволстването на емигрантите чрез интендантството, е предотвратяване разпространението на епидемии сред връщащите се в Русия войски. Затова още през април той настоява пред Воронцов да се по-

съгласно колонистките привилегии без платено мито и такси. Много от тях обаче са оставили недвижимото си имущество в родината и малцина са тези, които са успели да го продадат на изгодни цени. Интересно е, че дори сред прекаралите зимата в Бесарабия във временни квартири и неустроили се изселници, когато започват да се връщат през 1831 г., са отбелязани „немалко заможни семейства“. В това число „имащи голямо количество животни, различно движимо имущество и коли за превоза му“. Такива примери дават основание на съветския историк Иван Мецерьок да предположи, че зад граница са емигрирали главно „състоятелни преселници“: *Мецерьок, Ив.* Цит. съч., 183–184.

⁶⁹ Попечителят на откъднунавските колонисти ген. Инзов и неговите подчинени отначало нямат точна информация за наличната свободна земя в подведомствените им Кагулски, Прутски, Измаилски и Буджашки окръзи, заселени със стари български колонисти. Една от причините е, че грижи по устройването на новите преселници демонстрират много правителствени учреждения и високопоставени чиновници, но работят несъгласувано. Приемът и настаняването на преселниците са съсредоточени в ръцете на гражданските власти на Новорусийския край и Бесарабска област, на Попечителния комитет за чуждите заселници в Южна Русия и на Попечителя на заддунавските преселници в Бесарабия. Общото ръководство осъществяват Комитетът на министрите и министърът на вътрешните работи. Много неща обаче зависят намясто от „загубели чиновници от централните и местни учреждения“. След взетите мерки за подsigуряване на поземлените надели са осигурени 140 000–250 000 десетини земя, на която по новата норма могат да се настанят ок. 5000 новопристигнали семейства. А в Бесарабия те ще се окажат с около 2000 повече. Същата неяснота по въпроса за свободните земи цари и във ведомствата на таврическият граждански губернатор и на градоначалниците в Крим, когато през месец май граф Воронцов ще поиска справка. Лесно решение на този сериозен проблем се оказва разрешението за *временно* настаняване на преселниците на помешески земи. *Мецерьок, Ив.* Цит. съч., 102–103, 111, 131–133; *Носкова, И.* Цит. съч., 86–87.

⁷⁰ Хронологический указатель материалов для истории инородцев..., 61–62; *Мецерьок, Ив.* Цит. съч., с. 90, бел. 79, с. 111, бел. 30, с. 133, 137.

Bernstein (Meshteryuk considers these to be “clearly lowered”), according to whom by the summer of 1831 the expenses “reached totally 65,000 rubles and 71,000 leva.” According to Meshteryuk, the sum was much bigger. For instance, according to a report by Vorontsov, the total amount of 95,754 rubles in bank-notes had been spent on 51,150 people between June 1, 1829 and September 29, 1830. But only 67,353 rubles were spent on food aid. The rest were spent on building and heating of quarantines, on support of officials and doctors, and on postal and other expenses. On the other hand, according to data from the Headquarters, foods costing 96,926 rubles were granted for food aid from the Bessarabian military stores. It seems that Meshteryuk just summed up the last two numbers and thus reached the conclusion that by the end of September 1830 the average sum of 2 rubles and 19 kopecks had been spent per each emigrant.⁷⁴ However, we should not forget that a part of the aid was raised from contributions by the old colonists. And also, that it was given as a loan at interest.⁷⁵ In the following months and years this last circumstance will be an impediment for the return to their homelands of those families who lacked the means to repay their debts...

I have focused on the financial aspect of the reception and accommodation of the Balkan migrants in 1830 mainly because I do not deem it inappropriate to assume that the allocated financial resource indicated the overall attitude of the Russian government and local authorities towards the Bulgarians. Moreover, I assume that the amount both of the allocated and of the practically realized financial support happened to be of crucial significance to the success (or failure) of the Bulgarian migration in Bessarabia. In this context it should be remembered that the actual contribution provided by the Peace Treaty of Adrianople and paid by the Sublime Porte to Russia was around 5 million Dutch ducats. I will make yet another comparison: on April 18, 1828 (i.e. four days after the announcement of the Russo-Turkish War) Emperor Nicholas I ordered a secret payment of the first gratuitous grant for Greece to Count Ioannis Kapodistrias, the first Greek president and former Russian Foreign Minister. The grant amounted to 1,500,000 rubles, paid in Spanish escudos. The second grant made at the end of March 1829 of the following year approached one million rubles.⁷⁶ At stake were the imperial interests of

⁷⁴ Meshteryuk estimates the amount of money as insufficient and draws the conclusion that “all these kinds of aid were one of the means to keep the emigrants in Budzhak.” It should be also mentioned that in November 1830, because of the already critical situation for some of the emigrants and also because of the approaching famine in the winter due to poor crop, the state treasury urgently allocated new 100,000 rubles to Vorontsov for meeting the most urgent needs of those migrants who were scattered in temporary lodgings. Thus, according to one of the few authors who tried to calculate (though approximately) the expenses on the support of the migrants, the total sum allocated in Bessarabia through the end of 1830 was about 265,000 rubles. *Мещерюк, И.* Op. cit., p. 110, 127–128.

⁷⁵ *Манко, А.* Op. cit., p. 58; *Мещерюк, И.* Op. cit., p. 128.

⁷⁶ For information regarding the financial compensations paid by the Sublime Porte to Russia as well as how the contribution was spent by the Russian government see: *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), p. 266–270, doc. 103, p. 601–602, n. 165. Detailed and interesting data about the financial expenses of Russia on the support of the Greek refugees after the outbreak of the Greek

лагат специални грижи за организиране на карантини и да се подсигурят с продоволствие преселниците по време на престоя им в тях⁷¹.

Генерал-губернаторът на Южна Русия обаче подчинява действията си на логика, твърде различна от тази на военните. Известен с пословичния си стремеж към икономии, той предполага, че „и при неголеми разходи и старание може да се предотвратят заболяванията сред имигрантите, ако нуждаещите се бъдат обезпечени с най-необходимото“. Решено е помощ да се дава само на бедните, и то на тези от тях, които искат да се въдворят като колонисти земеделци в Буджак. В повечето случаи на гражданите се отказва „парична и продоволствена помощ“. Хазната отделя за времето на престой в карантината (който е от 15 до 45 дни) по 30 копейки за възрастен и по 15 за дете „дневна помощ за продоволствие“. На тези, които пристигат в Русия „с билети“, подписани от руските консули или военачалници, „държавна карантинна помощ“ не се предоставя⁷². С цел обмяна на турската валута, която преселниците носят със себе си, в разпореждане на чиновника Золотарев са предадени 15 000, а после още 10 000 рубли. Воронцов обаче му нарежда да обменя парите само на нуждаещите се и в граници, достатъчни за удовлетворяване на най-необходимите потребности. Изпълнявайки указаниято, Золотарев използва за обмяна само около половината от сумата. По този начин, по думите на познавача на проблематиката Ив. Мещерюк, правителството от самото начало предприема мерки, щото преселниците „да се оправят без държавна материална подкрепа“⁷³. В резултат на това се стига дотам, че дори състоятелните българи изпадат в тежко положение и не могат да се възползват от донесените турски пари, защото доставчиците на храни при войската отказват да ги приемат като заплащане за продоволствието...

Тези данни, изнесени от Иван Мещерюк въз основа на работа в съветските архиви, не са обобщаващи и отразяват ситуацията на един карантинен пункт (този при Сотуново) в пиковия момент на българската миграция през пролетта и лятото на 1830 г. Същият автор прави немного успешен опит въз основа на непълни данни да изчисли общата сума на оказаната правителствена помощ за пристигналите в Бесарабия българи. Той взема за основа сметките на С. Бернщейн (който смята за „явно занижени“), според когото към лятото на 1831 г. разходите „съставляват всичко 65 000 рубли и 71 000 лева“. Според Мещерюк сумата е много по-голяма. Например в отчет на Воронцов за периода от 1 юни 1829 г. до 29 септември 1830 г. за 51 150 души са изразходвани общо 95 754 рубли в книжни пари. От тях обаче само 67 353 са отишли за продоволствена помощ. Останалите са използвани за строителство и отопление на карантини, за издръжка на чиновници и лекари, за

⁷¹ Трайков, В., Н. Жечев. Цит. съч., с. 88; Мещерюк, Ив. Цит. съч., с. 90, 96, 103.

⁷² Носкова, И. Цит. съч., 85–86. Например в началото на май 1830 г. в Акерман се очаква пристигането на около 800 българи и гърци „в много бедно състояние“. За посрещане на най-наложителните им нужди, като снабдяване с палатки, брашно, грис (булгур) и дърва, Воронцов отпуска на граничните и карантинните чиновници едва 3000 рубли. Мещерюк, Ив. Цит. съч., с. 107, 108–109, 154.

⁷³ Мещерюк, Ив. Цит. съч., 105–108, 115–116, 121.

Russia in the newly founded independent Greece; undoubtedly these interests were considered significant and supported accordingly.

But let us leave the financial aspects of the issue and eventually outline how the accommodation of Bulgarian migrants in the towns and villages of Bessarabia was put in practice. Basic instructions were prepared in April 1830 by General-governor Vorontsov. According to these, all migrants who after leaving the quarantine wished to pass under the control of the main custodian of the Transdanubian settlers General Inzov were accommodated according the colonists' decree of December 29, 1819, which provisions have already been commented on in this article. By July 1, 1830, all the vacant lands in the four Bulgarian colonists' districts were occupied. There settled totally 4,393 families of farmers and craftsmen, or around 27,000 people. Among these were also migrants from the towns of Sliven and Yambol, the majority of whom preferred to establish themselves in the only urban-type settlement in Bessarabia – Bolgrad. Official statistics show that in 1832 the newcomers in the town were 3,841 people, and thus the number of its citizens had increased more than four times.⁷⁷

However, it is known that the Bessarabian quarantines continued accepting Bulgarian immigrants even through the end of August. So the rest of the migrants (the ones who for one reason or another were not admitted to or did not wish to be granted the status of colonists-farmers) were allowed, again in accordance with general Vorontsov's instructions from April 1830, to live in Bessarabia and in New Russia freely, "in accordance with the tickets issued by the Bessarabian civil governor" Sorokunski. No one had the right to collect taxes from them or to make them serve duties. These conditions, however, were valid temporarily until new directives have been issued. The Minister of Internal Affairs suggested that the colonists' privileges should also spread over the settlers outside the actual colonies. But for various reasons, among which not without importance were the private interests of big landowners from the area (some of whom were high state officials), the final decision was delayed, and a voluminous correspondence was formed on it. A good illustration of the dimensions of the problem is an imperial decree from July 4, 1830, which temporarily suspended the resettlement of Russian state peasants and terminated the distribution of lands in Bessarabia to private individuals until the situation of the emigrants from Rumelia was resolved.⁷⁸

The situation required a "Commission for temporary management of the Rumelian and Bulgarian immigrants, interned on state lands in Bessarabia" to

riot from 1821 to 1829 and about the repeated financing of the Greek president Kapodistrias and his administration see in: *Внешняя политика России...* Т. 7 (15), p. 506, 507, doc. 169, p. 550–551, doc. 183; *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), p. 154–155, doc. 57, p. 578, n. 82, etc.

⁷⁷ *Мецериук, И.* *Op. cit.*, 103–105, 110–111, 133, 152–153, n. 159.

⁷⁸ Some clarity about the number of migrants whose status remained unsettled at that time is provided by a partial statistics from November, concerning the immigrants temporarily settled in state or private lands in Akermanski and Izmailski districts (no data about Banderski, Ogreevski, Yashki and Hotinski districts has been published). The statistics include more than 1,739 families, who possess 830 horses, 4,127 head of cattle, 10,941 sheep and goats. *Мецериук, И.* *Op. cit.*, p. 103, 113–114; *Челак, Е.* *Op. cit.*, 124–125, 133, 175.

пощенски и др. разходи. От друга страна, по данни на Главния щаб за продоволствена помощ, от бесарабските армейски складове са отпуснати храни на стойност 96 926 рубли. Мещерюк малко произволно, струва ми се, събира двете крайни цифри и обобщава, че към края на септември 1830 г. средно на всеки преселник са се паднали по 2 рубли и 19 копейки⁷⁴. Да не забравяме при това, че част от помощта е набрана чрез вноски от старите колонисти. А също и че тя се раздава под формата на заем с лихви⁷⁵. Това ще се окаже една от причините в следващите месеци и години част от семействата, желаещи да се върнат по родните си места, да са възпрепятствани да го направят, докато не изплатят дължимите суми...

Спрях се по-подробно на финансовата страна на въпроса за посрещане и настаняване на преселниците от Балканите през 1830 г., защото смятам, че не би било преувеличено, ако заделеният финансов ресурс се определи принципно като показателен за общото отношение на правителството и на местните власти към българите като цяло. Приемам също така, че от една страна, отпуснатата и, от друга, практически реализираната финансова подкрепа ще се окаже до голяма степен от решаващо значение за успеха (или неуспеха) на българското преселение в Бесарабия. На този фон е удачно да се припомним, че реално платената от Високата порта (предвидена по Одринския договор) контрибуция на Русия възлиза на около 5 млн. холандски дуката. Също за сравнение ще посоча, че на 18 април 1828 г. (четири дни след обявяването на руско-турската война) император Николай I нарежда тайното изплащане на първата безвъзмездна субсидия за Гърция на първия гръцки президент и доскорошен руски външен министър граф Йоанис Каподистрия в размер на 1 500 000 рубли, платени в испански екю. Втората субсидия е от края на март 1829 г. и е в размер на 1 млн. рубли⁷⁶. Несъмнено залогът за обезпечаване на имперските руски интереси в новосъздаваща се свободна Гърция е оценен и подкрепен подобаващо.

Да оставим обаче финансовата страна на нещата и накрая да щрихираме как е осъществено настаняването на българските преселници по градовете и селата на Бесарабия. Основните положения са изготвени през април 1830 г.

⁷⁴ Оценявайки я като недостатъчна, авторът обобщава, че „всички видове помощ се явяват едно от средствата да се задържат преселниците в Буджак“. Трябва също да се спомене, че през ноември 1830 г., предвид настъпващата гладна зима поради неурожай и кризисното положение на част от емигрантите, държавната хазна отпуска спешно на Воронцов още 100 000 рубли за покриване най-належащите нужди на пръснатите във временни квартири преселници. Така, според един от малкото автори, опитал се да изчисли, макар и приблизително, разходите за издръжка на преселниците, общата заделена сума в Бесарабия до края на 1830 г., е от порядъка на 265 000 рубли. *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., с. 110, 127–128.

⁷⁵ *Манко, А.* Цит. съч., с. 58; *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., с. 128.

⁷⁶ За финансовите обезщетения, които Високата порта трябва да плати на Русия, и информация за изразходването на сумата вж.: *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 266–270, док. 103, с. 601–602, бел. 165. Подробни и интересни сведения за финансовите разходи на Русия по издръжка на гръцките бежанци след избухването на гръцкото въстание от 1821 г. до 1829 г. и за неколкочкратното финансиране на гръцкия президент Каподистрия и неговата администрация вж. във: *Внешняя политика России...* Т. 7 (15), с. 506–507, док. 169, с. 550–551, док. 183; *Внешняя политика России...* Т. 8 (16), с. 154–155, док. 57, с. 578, бел. 82 и др.

be founded, under the chairmanship of Colonel Harchevnikov. Harchevnikov was well aware of the problems of the migration from its very outset as he had been a subordinate of General Diebitsch. The Commission started its work in mid-September 1830, and functioned as an independent body with sessions in the town of Akerman. At the end of November 1830 the Commission was placed under the direct command of General Inzov.⁷⁹

The commission was entitled to communicate all issues that concerned the settlers directly to the Bessarabian civil governor Sokorunski and to the New Russian and Bessarabian General-governor Vorontsov. Thus the local police and civil service officials were formally suspended from intervention in all matters concerning the migrants. The civil service and police officials had to refer to the Commission for any administrative or judicial interventions in the migrant's affairs. The commission's tasks were formulated according to instructions by Sorokunski, Inzov and the Corps commander Krasovski, and which were eventually sanctioned by Vorontsov. These tasks were restricted to the completion of the process of housing the migrants in either state or landowners' villages, as well as to the selection of sites for new settlements. Among the Commission's priorities was the determining of the settlers' needs and of the adequate aid to be given by the government. Although the food supplies were also among the major tasks of the Commission, for a long while Colonel Harchevnikov had no precise instructions on that issue. Not only do we lack information today, but it also appears that it had not been clear to Harchevnikov himself whether he was to help the immigrants who settled on the landowners' lands or in the cities, or just those who settled on state lands. It remains unknown, too, how he was supposed to treat the immigrants who considered their sojourn in Bessarabia as temporary and were planning to return to their homeland or to settle beyond the river Prut. The conditions in which the members of the Commission worked as well as the open or tacit opposition of the local authorities, represented significant impediments to the Commission's initiatives. Yet by November 16, 1830, lists of all temporarily settled migrants were completed; the needs of each family were determined as well as the professions the settlers intended to pursue. The migrants who settled in urban areas, however, remained out of the sight of the Commission.

Up to my knowledge, there is no comprehensive statistical data regarding the Bulgarian merchants and craftsmen who in 1830 requested to settle in the towns of Bessarabia. More data has been published and discussed concerning the merchants and craftsmen who immigrated in the Danubian principalities at the same time. After the war, the number of Bulgarian emigrants in the Vallachian capital Bucharest only exceeded 10,000. Of a special interest is the case of the Bulgarians

⁷⁹ The immigrants who had remained in Bessarabia under the government of the Commission of Harchevnikov were transferred under jurisdiction of the colonists' department not earlier than the end of September 1831. Thus, the commission's formal abolition was on October 1, 1831, when its archives were handed in the office of the Chief custodian of foreign immigrants. Our comment on the commission's activities draws on the study of Ivan Meshteryuk: *Мещерюк, И.* Op. cit., p. 117, 119–123, 126, 130, 134, 154.

от генерал-губернатора Воронцов. Съгласно тях, всички преселници, които след излизане от карантината пожелаят да минат под управлението на главния попечител на заддунавските преселници ген. Инзов, се устройват според колонисткия указ от 29 декември 1819 г., чиито положения бяха коментирани по-горе в текста. Към 1 юли 1830 г. свободните земи в четирите български колонистки окръга са напълно заети. Там са заселени общо 4393 семейства на земеделци и занаятчии, или около 27 000 души от пристигналите. Сред тях са и преселници от градовете Сливен и Ямбол, които масово предпочитат да бъдат въдворени в единственото селище от градски тип – Болград. Официална статистика сочи, че през 1832 г. новодошлите в градчето са 3841 души, с което жителите му нарастват повече от четири пъти⁷⁷.

Известно е обаче, че приемът на български емигранти в бесарабските карантини се прекратява едва в края на август. На всички останали преселници (които по една или друга причина не са успели или не са пожелали да получат статута на колонисти земеделци), съгласно същите инструкции от април на ген. Воронцов, се разрешава свободно да живеят в Бесарабия и Новорусия „според билетите, издадени от бесарабския граждански губернатор“ Сорокунски. Никой няма право да взема от тях данъци и да ги принуждава да отбиват повинности. Тези условия са временни и действат до новите разпореждания на правителството. Министърът на вътрешните работи предлага и върху тях да се разпрострат колонистките привилегии. Но по различни причини, сред които не без значение са и частните интереси на едри помешчици от региона, включително и на висши държавни чиновници, окончателното решение се бави и по него се заформя обемиста преписка. Показателен пример за размера на проблема е императорски указ от 4 юли 1830 г., с който временно се преустановява преселването на руски държавни селяни и се прекратява раздаването на земи в Бесарабия на частни лица до уреждане положението на емигрантите от Румелия⁷⁸.

Ситуацията налага създаването на „Комисия за временно управление на румелийските и български изселници, въдворени на държавни земи в Бесарабия“ под председателството на полковник Харчевников. Последният е в течение на проблема по преселението от самото начало като подчинен на ген. Дибич. Комисията е сформирана в средата на септември 1830 г. и действа като самостоятелен административен орган до края на ноември с.г., като през повечето време е с непълен щатен състав. До приключването на работата си заседава в гр. Акерман. В края на годината комисията минава под прякото подчинение на ген. Инзов⁷⁹.

⁷⁷ *Мецеров, Ив.* Цит. съч., 103–105, 110–111, с. 133, 152–153, бел. 159.

⁷⁸ За известна яснота каква част от изселниците по това време остават с неуреден статут, може да се цитира частична статистика от месец ноември за временно въдворените върху държавни и частни земи в Акермански и в Измаилски окръг (не са публикувани данни за окръзите Бендерски, Огреевски, Яшки и Хотински). Данните са за повече от 1739 семейства, които притежават 830 коня, 4127 глави едър рогат добитък, 10 941 овце и кози. Вж.: *Мецеров, Ив.* Цит. съч., с. 103, 113–114; *Челак, Е.* Цит. съч., 124–125, 133, 175.

⁷⁹ Едва в края на септември 1831 г. всички останали в Бесарабия преселници, които са под

from the town of Sliven. Some of them, even though they reached the Russian border, decided not to enter Russia, but to settle instead in Brăila, Galatz, Giurgiu, Bucharest, Ploesti, and even founded their own town – New Sliven (Nov Sliven, later Alexandria).⁸⁰

Regardless of the lack of comprehensive information, scholars who have studied the migration of Bulgarians in Bessarabia in particular, state that in fact “around the half of all immigrants” used to be townspeople in their homeland. In the beginning of July 1830 the Russian government directed General-governor Vorontsov’s to facilitate the permanent settlement of this particular category of migrants. As a result, the merchants and the craftsmen were offered to settle freely in the towns, to benefit from considerable privileges, and to practice their professions independently from local corporative communities and urban authorities.⁸¹ However, if fully put into practice, these privileges would have threatened to turn the newly arrived enterprising Balkan merchants and craftsmen into strong competitors of the local entrepreneurs. The latter circumstance was one of the reasons for the local authorities and district institutions’ delaying and sabotaging of the instructions. The professional guilds and the local urban community logically viewed the ten-year period of exemption of the newcomers from taxes and military service as the greatest source of concern; that is well illustrated and discussed extensively in the literature.⁸²

From the preceding discussion it follows that there existed considerable reasons for the significant number of Bulgarians leaving Bessarabia in 1831 (and then through 1834, when the issuing of passports for the immigrants after the Treaty of Adrianople would cease⁸³). Undoubtedly, crucial among those reasons were administrative issues and the lack of accommodations and initial support for the newcomers. Of no less importance, however, was the lack of natural resources and the consequent impossibility for the migrants’ families to procure some basic necessities. The requests for documents required for returning to the Ottoman Empire, the numbers of which were growing quickly in the early spring of 1831, were often backed up with complaints about the poor quality of the granted land, lack of conditions for stock-breeding, lack of water, lack of buildings for living and farming, as well as lack of building materials.

⁸⁰ *Кристанов, Ц., С. Маслев, И. Пенаков.* Op. cit., p. 110, 108, 111, 112; *Табаков, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2. Общественополитически живот в Сливен и Сливенско. II изд. С., 2002, 109–175; *Велики, К., В. Трайков.* Op. cit., 7–11, 15–17, 21–22, 37–45, 51–52, 60–61, etc.; *Кирова, М.* „Голямото преселение” от Сливенско през 1830 година – някои исторически проекции. – Във: Българската емиграция през Възраждането. Състав. *Кр. Шарова.* Сливен, 2003, 93–97.

⁸¹ *Манко, А.* Op. cit., p. 59; *Мецерьук, И.* Op. cit., p. 149, 151, 157.

⁸² *Мецерьук, И.* Op. cit., 134–135, 150, 153–159, 161, etc.

⁸³ By 1835, when the measures undertaken by the Russian government seized the reverse migration to the principalities of Wallachia and Moldova and to the homelands in the Ottoman Empire, nearly 19,000 people had emigrated from Bessarabia. More see in: *Трайков, В., Н. Жечев.* Op. cit., p. 100; *Мецерьук, И.* Op. cit., 198–199. For information regarding the number, the territorial distribution, and the economic status of the immigrants “from beyond the Danube” who by 1832 still remained in Bessarabia, see: *Станчев, М.* Op. cit., 31–35.

За нейните пълномощия свидетелства правото ѝ да се отнася по всички въпроси пряко до бесарабския граждански губернатор Сорокунски и новорусийския и бесарабски генерал-губернатор Воронцов. Местните земски и полицейски чиновници формално са отстранени от намеса в делата на преселниците, които трябва да се обръщат към Комисията за всичко, изискващо административна или съдебна намеса. Задачите ѝ са определени в инструкция, изработена от Сорокунски, Инзов и корпусния командир Красовски и подписана от Воронцов. Те се свеждат до дейности по завършване разквартируването на преселниците в държавни и помешчески села и подбор на места за създаване на нови такива. За целта сред приоритетите е изясняване на нуждите на всички преселници, за да се определи размера на необходимата помощ. Макар продоволстването да е сред главните задачи на Комисията, дълго време полк. Харчевников няма точни инструкции по въпроса. Не е ясно следва ли да оказва помощ на заселените в земите на помешчиците и в градовете или само на тези, които са на държавни земи. Също не е известно как да се постъпва с имигрантите, които разглеждат пребиваването си в Бесарабия като временно и се готвят да се връщат в родината или да се заселят оттагък р. Прут. Условиата, в които работят служителите на Комисията, както и явната, и скритата съпротива на представители на местните власти не предполагат постигането на големи резултати. Все пак към 16 ноември 1830 г. на всички временно настанени преселници са съставени списъци, установени са нуждите на всяко семейство и вида занятие, което възнамеряват да упражняват. Извън ползрението на Комисията остават гражданите.

Към момента не ми е известна пълна статистика за всички българи, които през 1830 г. желаят поради професионална и социална характеристика да се заселят в градовете на Бесарабия. Повече данни са публикувани и коментирани за преселилите се по същото време търговци и занаятчии в Дунавските княжества. Само във влашката столица Букурещ след войната броят на българските емигранти е повече от 10 000 души. Особено интересни са сведенията за българите от Сливен, някои от които, макар и да стигат до руската граница, се установяват в Браила, Галац, Гюргево, Букурещ, Плоещ и дори създават свой град – Нов Сливен (по-късно Александрия)⁸⁰.

Все пак изследователите, които специално са проучвали преселването на българите в Бесарабия, пишат, че практически преселилите се граждани са „около половината от всички изселници“. Руското правителство в началото на юли 1830 г. насочва вниманието на ген.-губернатора Воронцов върху

управлението на комисията на Харчевников, са предадени на колониисткото ведомство. Затова формалното ѝ закриване е на 1 октомври 1831 г., когато архивът ѝ е предаден в канцеларията на Главния попечител на чуждите заселници. Тук и по-долу дейността ѝ е коментирана по изследването на Иван Мещерюк: *Мещерюк, Ив.* Цит. съч., с. 117, 119–123, 126, 130, 134, 154.

⁸⁰ *Кристанов, Ц., С. Маслев, Ив. Пенаков.* Цит. съч., с. 110, 108, 111, 112; *Табакон, С.* Опит за история на град Сливен. Т. 2. Общественнополитически живот в Сливен и Сливенско. 2 изд. С., 2002, 109–175; *Велики, К., В. Трайков.* Цит. съч., 7–11, 15–17, 21–22, 37–45, 51–52, 60–61 сл.; *Кирова, М.* „Голямото преселение“ от Сливенско през 1830 година – някои исторически проекции. – Във: Българската емиграция през Възраждането. Състав. *Кр. Шарова.* Сливен, 2003, 93–97.

A careful study of the impact of the Bulgarian migration of 1830 on the community's collective memory is still to come. However, the outlines of the representation of the *Bulgarian* Bessarabia in one of the first public accounts of the events, which was published by an anonymous author in the Istanbul Bulgarian magazine "Български книжици" in April 1859, are quite telling. "When they came," the text reads, the Bulgarian "refugees" found the area "a barren desert" where "only wolves were howling". However, for "a few years ... the hard-working Bulgarians ... drove away the wolves..., and the bank became green with vines and gardens..., and in the wide fields sheep started to bleat," and the wind to bring "the voices of Bulgarian maidens" in the wild fields and desolate valleys.

INSTEAD OF A SUMMARY

What would have been the destiny of the thousands of Bulgarians who set off for Southern Russia in 1830, to Wallachia and Moldova, or settled in Dobrudzha and in towns along the Danube, if there had been no Clause XIII in the Peace Treaty of Adrianople, but instead the treaty had declared the division of the Ottoman Empire? Some say that in history there is no *if*. But others state that the questions we formulate might be more important than the answers discovered. Is the question about the possible future of those Bulgarians completely speculative, when during the Russian-Turkish War of 1828–1829 there was no lack of Russian projects for a fundamental resolution of the Oriental issue by the reorganization of the European part of the Ottoman Empire?

When discussing the potential consequences of the Russo-Turkish war for the Bulgarians, I would like to take into consideration the following fact. According to the records of the sessions of the "Special Committee on the Eastern Question", which was formed by Emperor Nicholas I just two days after the signing of the Peace Treaty of Adrianople, the aforementioned projects were considered the departing point for the decisions regarding the further policy towards the Ottoman Empire.⁸⁴ But the predetermined decisions of the Committee actually legitimize the Russian imperial policy to benefit from the preservation of the *weak neighbor* in the person of the unreformed Ottoman Empire.

Authors of the documents under discussion are experienced Russian diplomats and high-rank officials in the Asian department of the Ministry of Foreign Affairs. Among those were the former Russian Foreign Minister and now President of the newly established Greece, count Ioannis Kapodistrias, a Greek by origin, the Corsican at Russian service and an ambassador in Paris at that time, count Pozzo di Borgo, and one of the few who were experts in the details of the Russian oriental policy, the secret adviser Dmitry V. Dashkov, who was also a confidant of Chancellor Carl Nesselrode.⁸⁵

Reduced to the question of what should emerge in the Balkans in lieu of the collapsed Ottoman Empire, the contents of the projects can be summarized thus.

⁸⁴ Внешняя политика России... Т. 8 (16), p. 278–280, doc. 106, p. 285–287, doc. 107.

⁸⁵ The summary of these projects is in accordance with: Внешняя политика России... Т. 8 (16), p. 287–294, doc. 108.

създаването на условия за трайно настаняване на тази категория преселници. За целта се предлага търговците и занаятчиите да се заселват свободно в градовете, да се ползват от значителни привилегии и да упражняват професиите си, независимо от местните корпоративни общества и градските власти⁸¹. Привилегиите обаче, ако бъдат добросъвестно приложени, заплашват да превърнат новодошлите предприемчиви балканци в реална конкуренция и са сред причините за желанието на местните власти и областните учреждения да бавят или саботират решенията. Най-голям проблем за професионалните гилдии и местното градско общество логично се оказва 10-годишното освобождаване от данъци и от военна служба, за което са запазени и коментирани в литературата редица примери⁸².

От изнесеното дотук е видно, че причините за значителния брой българи, които през 1831 г. (а след това и до 1834 г., когато ще бъде наложен заповед за издаване на задгранични паспорти⁸³) ще напуснат Бесарабия, са не една и две. Несъмнено много важни са административно-управленските проблеми и ресурсната неподготвеност на администрацията да настани новодошлите и да посрещне първоначалните им нужди. Не по-малко съществени обаче са и редица природни и битови дадености. Исканията за получаване на необходимите документи за обратно връщане през ранната пролет на 1831 г. вземат широки размери често с мотив за лошо качество на получената земя, за липса на условия за отглеждане на добитък, на вода, на постройки за живот и стопанство, както и въобще на строителен материал.

Задълбоченото изследване на отражението на българското преселение от 1830 г. в колективната памет на общността тепърва предстои. Но едва ли са случайни шрихите, които анонимният автор на един от първите публични разкази за отзвука на тези събития (публикуван в цариградското българско списание „Български книжици“ през април 1859 г.) е избрал, за да нарисова образа на *българска* Бесарабия. „Кога-то са дошли“, четем в текста, българите-„беженари“ заварили областта „гола пустиня“, в която „само вълците вияли“. За „няколко години“ обаче „работните българи“ по дивите поля и в необитаемите долища „вълците испъдиха [...], а брега позеленя от лозя и градини [...], а по-широките полета овци зеха да бляят“ и вятарът да носи „Български момински глас“.

ВМЕСТО ОБОБЩЕНИЕ

Каква щеше да е съдбата на хилядите българи, поели през 1830 г. към Южна Русия, Влахия и Молдова или отседнали в Добруджа или в крайду-

⁸¹ Манко, А. Цит. съч., с. 59; Мещерюк, Ив. Цит. съч., с. 149, 151, 157.

⁸² Мещерюк, Ив. Цит. съч., 134–135, 150, 153–159, 161 сл.

⁸³ До 1835 г., когато взетите от руското правителство мерки прекратяват обратното преселване към княжествата Влахия и Молдова и към родните места в Османската империя, от Бесарабия се връщат близо 19 000 души. Повече вж.: Трайков, В., Н. Жечев. Цит. съч., с. 100; Мещерюк, Ив. Цит. съч., 198–199. За броя, териториалното разпределение и икономическото състояние на останалите към 1832 г. в Бесарабия „задунайски преселници“ вж.: Станчев, М., Цит. съч., 31–35.

The decision will clearly be a collective one of the Great Powers, but Russia must be master of the situation with an opportunity to “set the pace” of the discussions. In case of a *sudden* dissolution of the Sultan’s empire there are two possible variants: “division of the Ottoman territories among the big states, or their fragmentation in a few independent districts”. The latter variant appears more interesting to us. According to it, the Balkan territories of the Ottoman Empire would constitute five districts: Dacia (to cover Wallachia and Moldova), Serbia (which would annex Bosnia and Bulgaria), Macedonia (“under this name are understood the entire contemporary Rumelia and the islands in its possession”), Epirus (along with “Upper and Lower Albania”) and “the district of the Hellenes” (or Greece). It is clear that the *lack of a Bulgarian lobby* in the Russian Foreign Ministry is among the reasons no Bulgarian state is envisioned and the Bulgarian ethnic territories are divided mainly between two of the planned districts. In this reading of the pertinent history, the Bulgarian migration perhaps doesn’t appear only as an event of tragic proportions...

навските градове, ако в Одринския мир не съществуваше чл. XIII, а вместо това клаузите предвиждаха разделяне на Османската империя? Някои теоретици казват, че в историята няма *ако*. Но други пък твърдят, че формулираните въпроси са по-важни от намерените отговори. Дали въпросът напълно е лишен от основание, след като по време на руско-турската война от 1828–1829 г. не липсват руски проекти за кардинално решаване на Източния въпрос чрез преустройство на европейската част на Османската империя?

Основание тези неприложими проекти все пак да бъдат отчетени, когато се коментират последиците за българите от разглежданата тук руско-турска война, виждам в следния факт. Според протоколите от заседанията на създадения от император Николай I два дни след подписването на Одринския мир „Специален комитет по Източния въпрос“ те са в основата на приетите решения за по-нататъшната политика спрямо Османската империя⁸⁴. А предварително начертаните решения на комитета всъщност легитимират руската имперска политика за изгодата от запазването на *слабия съсед* в лицето на нереформираната империя на султана.

Автори на документите са обиграни руски дипломати и висши чиновници в Азиатския департамент на Министерството на външните работи. Това са гъркът, бивш руски външен министър, а тогава президент на създаваща се Гърция граф Йоанис Каподистрия, корсиканецът на руска служба и посланик в Париж по това време граф Поцо ди Борго, а също и един от малкото детайлно запознати с тънкостите на източната руска политика и доверено лице на канцлера Карл Неселроде, тайният съветник Дмитрий В. Дашков⁸⁵.

Сведено до въпроса „какъв трябва да бъде редът на нещата“ на Балканите на мястото на рухналата Османска империя, съдържанието на проектите може да се обобщи така. Решението ще бъде колективно на Великите сили, но Русия трябва да е господар на положението с възможност „да задава тона“ в дискусиите. При *внезапно* разпадане на империята на султана са възможни два варианта: „разделяне на турските владения между големите държави или раздробяването им на няколко независими области“. По-интересен е последният вариант, при който балканските владения на Османската империя ще съставят пет области: Дакия (ще обхваща Влахия и Молдова), Сърбия (която ще присъедини към себе си Босна и България), Македония („под това наименование се разбира цяла днешна Румелия и принадлежащите ѝ острови“), Епир (заедно с „Горна и Долна Албания“) и „областта на елините“ (или Гърция). Както е видно, *липсата на българско лоби* в руското Външно министерство е причина да не се предвижда българска държавност и разделя българските етнически територии основно между две от проектираните области. На този фон българското преселение може би не изглежда само като една трагична страница...

⁸⁴ Внешняя политика России... Т. 8 (16), с. 278–280, док. 106, с. 285–287, док. 107.

⁸⁵ Съдържанието на проектите е обобщено по: Внешняя политика России... Т. 8 (16), с. 287–294, док. 108.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

GEORGI S. RAKOVSKI IN WALLACHIA (1855). TWO GREEK DOCUMENTS¹

DIMITRIOS M. KONTOGEORGIS

Georgi Stoikov Rakovski (1821–1867) was a prominent revolutionary figure of the 19th century Bulgaria and more broadly the Balkans, who served Bulgarian nationalism both with “pen” and “sword”. His life and his ideas have, justifiably enough, attracted historical interest which resulted in the production of a voluminous and well-rounded bibliography.² Despite, however, the intensive and ongoing research on Rakovski’s life and activities, there still remain many unanswered questions and “gaps” in our knowledge for certain phases of his life, one of which is his sojourn in Wallachia in 1855–1856. The aim of my short contribution to this volume is to present two documents which testify to Rakovski’s acquisition of the Greek citizenship in 1843.

It is well-known that in December 1854, after several months of leadership of an armed force of young Bulgarians in the Balkan Mountains, waiting in vain the Russian army to cross the Danube, and hiding afterwards at his hometown, Kotel (Summer -December 1854), Rakovski decided to go to Wallachia.³ One can presume that his prior arrest as a Russian spy, in 1853, had made him not only reluctant and cautious, but also attentive to the fact that the Ottoman Empire was a highly dangerous place for revolutionary preparation. This was probably the reason why he chose to move to Wallachia; to seek a more auspicious environment for his political and cultural agenda.

¹ I would like to thank the Director and the personnel of the Service of Diplomatic and Historical Archives, Greek Ministry of Foreign Affairs for their help.

² See, among others, Veselin Traikov, *Georgi Stojkov Rakovski. Biografija*, Sofia, Bălgarska Akademija na Naukite, Institut za Balkanistika, 1974 and Mari A. Firkatian, *The Forest Traveler: Georgi Stoikov Rakovski and Bulgarian Nationalism*, New York, Peter Lang, 1996.

³ Traikov, *Georgi Stojkov Rakovski*, 111–115 and Firkatian, *The Forest Traveler*, 41–45.

The fact, however, that the Danubian Principalities in 1855 were under the double Habsburg-ottoman occupation, undermined the potential of any political undertaking. Those Greeks and Bulgarians who had supported the Russians in Wallachia, by, for instance, financing or participating in voluntary legions, which were later incorporated to the Russian army,⁴ were harassed by the authorities.⁵ It was only natural that Rakovski decided to keep a low profile, which partly explains the insufficiency of information and written sources for this period of his life. Wallachia not being hospitable to Rakovski's plans, the Bulgarian revolutionary decided to move to Serbia and afterwards to Novi Sad, a flourishing centre of Serbian letters.

In order to facilitate his entrance in Serbia, and to secure himself from a contingent extradition to the Ottoman authorities, Rakovski applied, in September of 1855, to the General Consulate of Greece in Bucharest for the issuance of a new passport, as he had lost his previous one, issued in Athens. He declared that he had been in Wallachia for ten months, since his arrival there a few days after the New Year's in 1855. Konstantinos Fostiropoulos, the secretary of the Consulate transmitted promptly Rakovski's request to the Greek Ministry of Foreign Affairs, asking for verification from the Municipality of Athens.

On the 16th of October 1855, the Municipality informed the Greek authorities that Rakovski had indeed been registered as a citizen of Athens on the 9th of July in 1843. This confirmation on behalf of the registry office is important as it reveals with accuracy that Rakovski had been in Athens in the summer of 1843 and maybe even earlier, although he himself mentions in his autobiographical notes that he arrived at the Greek capital in 1844.⁶

The acquisition of various "protections" and their use according to the circumstances used to be a common practice in the Balkans until the last quarter of the 19th century. It was highly popular amongst the merchants, who wanted to benefit from the various privileges accompanying each country's citizenship.⁷ Rakovski, nonetheless, obtained the Greek and later Russian citizenship in order to facilitate his political endeavors. He had acquired his first Greek passport in

⁴ For the Greek Volunteers see Maria N. Todorova, «The Greek Volunteers in the Crimean War», *Balkan Studies* 25/2 (1984), 539–564.

⁵ The Diplomatic and Historical Archive (D.H.A) of the Greek Ministry of Foreign Affairs provides ample documentation for the prosecution of those who had cooperated with the Russians during the Russian occupation of the Principalities. See for example, D.H.A., folder 36.5a/1855, Greek Consulates in the Danubian Principalities. For the Austrian occupation of the Principalities see Leonid Boicu, *Austria și Principatele Române în vremea războiului Crimeii 1853–1856*, Bucharest, Editura Academiei Române, 1972.

⁶ *Arhiv na G. S. Rakovski*, v. I, Pisma i räkopisi na Rakovski, Sofia, Bălgarska Akademija na Naukite, 1952, p. 496. For this complicated subject see Traikov, *Georgi Stojkov Rakovski*, p. 83.

⁷ See Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Une citoyenneté empirique: le statut des marchands étrangers en Valachie (1829–1859)», *Actes du IIe Colloque international d'Histoire, Économies méditerranéennes: Équilibres et intercommunications XIIIe–XIXe siècles*, v. III, Athens 1986, 205–216.

the August of 1841 by the Greek Vice-Consul in Braila Ioannis Velissarios.⁸ Having, however, been issued for a short period and not according to the law which provided for the candidate's enrolment to the registry of any municipality in free Greece, the passport was not valid. This was, probably, the reason why he issued a new one in 1843.

It is worth mentioning that, although Rakovski had the Greek citizenship, he did not, as far as we know, use it when he was charged and sentenced to three years (1844–1847) imprisonment by the ottoman authorities for fomenting a revolt. Still, it seems that a Greek passport had not outlived its usefulness, and therefore Rakovski renewed it in 1855, as it is proven by the documents below, and again in 1857 (from the Greek General Consulate of Vienna).⁹ It is worth mentioning, that in the beginning of the autumn of 1857, when Rakovski was questioned by the Austrian authorities, he pleaded Greek protection, in order to avoid his extradition to the Ottoman Empire.¹⁰ A year later, in 1858, Rakovski became a Russian citizen, adding the Russian “protection” to the “useful tools”, which would facilitate his revolutionary plans.

Annex:

1.

Rakovskis' Application

Ἀντίγραφον Τὸ ἐν Βλαχία Γενικὸν Προξενεῖον τῆς Ἑλλάδος.
Ὁ ὑποφαινόμενος Γεώργιος Σ. Ρακόβσκις δημότης Ἀθηνῶν λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ ἀναφέρω εἰς τὴν Σεβαστὴν ταύτην ἀρχὴν ὅτι εὐρισκομένος ἐνταῦθα εἰς Βλαχίαν πρὸ δέκα μηνῶν καὶ ἀπωλέσας τὸ ἐξωτερικὸν διαβατήριόν μου ἐξ Ἀθηνῶν παρακαλῶ τὸ Γεν. τοῦτο Προξενεῖον ὅπως εὐαρεστηθῆ νὰ γράψῃ εἰς τὸ Β. Ὑπουργεῖον ὅπως ἐξετάσῃ νὰ εὐρεθῆ τὸ δημοτικὸν μου γενομένης ἐρεῦνης εἰς τὰ ληξιαρχικὰ βιβλία ἀπὸ τὸ 1842 μέχρι τοῦ 1844 καὶ νὰ μοὶ σταλῆ ἐνταῦθα.

μένω μὲ τὸ ἀνήκον Σέβας Εὐπειθέστατος Ὑπήκοος (ὑπογ)
Γεώργιος Σ. Ρακόβσκις

Βουκ. τῆ 1 Σεπτεμβρίου 1855

Copy. The General Consulate of Greece in Wallachia

The undersigned Georgios S. Rakovski, citizen of Athens has the honour to inform this honourable Authority that during his stay here in Wallachia for ten months now, he lost his passport issued in Athens. He would therefore beg

⁸ Veselin Traikov, *Rakovski i balkanskite narodi*, Sofija, Nauko i Izkustvo, 1971, 321–325.

⁹ *Arhiv na G. S. Rakovski*, tom II, Pisma do Rakovski, Sofia, Bălgarska Akademija na Naukite, 1957, p. 192.

¹⁰ *Arhiv na G. S. Rakovski*, v. I, p. 493. Firkatian, *The Forest Traveler*, p. 55, 59.

the General Consulate to ask the Royal Ministry to inquire for his registration into the Register of citizenship from 1842 to 1844 and have the information dispatched here.

With due respect,

I am Sir, your obedient Subject

(signature) Georgios S. Rakovski

Bucharest, on the 1st of September 1855.

2.

Αντίγραφον. Αριθμός 6072/Δ. 3323. Έν Αθήναις τὴν 16 (8βρίου) Οκτωβρίου 1855 ἐπὶ τοῦ ἀριθμοῦ 12.757. Πρὸς τὴν Β. Νομαρχίαν Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, Περὶ τῆς δημοτογραφήσεως τοῦ Γεωργίου Σ. Ρακόβσκη.

Κατὰ τὴν ὑπὸ τὸν ἀπέναντι ἀριθμὸν ἐν ἐπισημειώσει καὶ ἐπιστρεφόμενης διαταγῆν πληροφορῶ τὴν Β. Νομαρχίαν ὅτι ὁ ἐν τῇ περιλήψει σημειούμενος ὑπάρχει ἐγγεγραμμένος δημότης Ἀθηναίων ὡς ἑξῆς.

α Στοιχεῖον Ρ' ἀριθμὸς 37. 1843 Ἰουλίου 9. Ρακόβσκη Σ. Γεώργιος, Βουλγαρία, ἐτῶν 23, Μαθητῆς. ἄγαμος, αὐτεξούσιος». Εὐπειθέστατος Ὁ Δήμαρχος Ἀθηναίων Κ. Γαλάτης

Copy. No. 6072/Δ. 3323, Athens, October 16, 1855, reference 12.575, To the Royal Prefecture of Athens and Boiotia, on Georgios S. Rakovski's registration.

In response to the herewith returned order, I inform the royal Prefecture that the name mentioned in the summary is registered as a citizen of Athens as follows:

Letter R', number 37. 1843 July 9, Rakovski S. Georgios, Bulgaria, 23 years old, student, not married, adult.

Your obedient servant,

the Mayor of Athens K. Galatis.

Source:

Diplomatic and Historical Archives, Greek Ministry of Foreign Affairs, folder 49.1/1855.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

BULGARIANS IN MOLDOVA AT THE END OF XX CENTURY

ETHNOLOGICAL STUDY OF TWO LOCAL COMMUNITIES

TANYA BONEVA

Today we live in the era of total population migration. Huge masses of people change their residences to live outside their families, ethnic and cultural background in similar or very different natural and social conditions, facing ethnic, religious and cultural diversity. A part of them change their residence for a short time to study; to overcome social and economic difficulties; others find salvation from economic crises, religious and political repressions in a long term emigration. This movement changes visibly the population of many countries in the world where cohabit people from different races, religions and cultures. What happens? What is the future of nations? What is the future of the multiethnic societies? Instead of trying imagine the future we could examine similar phenomena in the past.

Some of the answers could be found in the study of old, stable emigration communities. Human world knows the phenomena from the very old times. The emigrant waves followed the history of the mankind, they changed the map of the human populations, making individual and collective strategies of survival and integration in the new places. The trauma after people left their homes, the ideas they created to overcome it, their experience in saving stable communities presents patterns of human behavior that are not to be found in official documents. Written sources reveal only a part of the complex reality of migrants: survival, adaptation, integration, critical situations, etc are not usually described there. A possible way to study these communities' past and present is to combine written and oral sources. Ethnological research is the alternative way to learn facts, ideas and desires of the people, transmitted among the generations in the communities,

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

БЪЛГАРИТЕ В МОЛДОВА В КРАЯ НА ХХ ВЕК

ЕТНОЛОЖКО ПРОУЧВАНЕ НА ДВЕ БЪЛГАРСКИ СЕЛА

ТАНЯ БОНЕВА

Днес живеем в свят, в който миграцията става начин на живот. Големи групи от хора променят местожителството си, за да живеят вън от семействата си и от своята етническа и културна среда при подобни или много различни природни и социални условия. За част от тях преместването е временно, свързано с икономически трудности или с цел обучение. За други миграцията е пътят за спасение от политически или религиозни репресии. Тя променя значително населението на редица страни по света, където съжителстват хора от различни религии, раси и култури. Какво се случва? Какво е бъдещето на мултиетничните общества? Тези въпроси са задавани от политици, учени и обикновени хора. Изучаването на подобни процеси в близкото и далечното минало е една възможност да се потърсят техните отговори.

Преселническите вълни следват човешката история, те създават индивидуални и колективни стратегии на оцеляване и интеграция в нови природни, политически и социални условия. Травмата при напускането на родните места, идеите, които преселниците оформят, за да я преодолеят, полезният им опит при изграждане на стабилни общности, както и процесите на асимилация в чужда среда се откриват в някои спомени и автобиографии, в пътеписи и селищни изследвания. Тези идеи и норми се предават през поколенията и чрез устни разкази и норми на поведение в семействата и селищата. Те са част от паметта на общността на емигрантите (мигрантите), която е съхранена вътре в нея и се открива чрез теренно етноложко проучване.

that are very often unfamiliar outside of them. These facts and ideas are collected in ethnological field studies. This paper will try to prove the necessity of the different sources of knowledge.

According to the last population census carried out in the Soviet Union in 1989 in Ukraine lived 233,800 Bulgarians and in Moldova 88 418¹. Most of them live in the region of Bessarabia. Bulgarian ethnic identity of this people was registered in their Soviet passports². A good reason for a long term ethnographic study! Bulgarian ethnic identity preserved after more than 160 years in emigration!

Bulgarian emigrants settled in the territory of the Russian Empire between the rivers Prut and Dnieper in a long process of forced migration out of the Ottoman Empire between 1801–1863³ in the aftermath of political and economic crises and several Russian- Turkish wars⁴. It is important to say that in communist times field studies of Bulgarian ethnographers among Bulgarian population in the USSR has been almost impossible⁵. Only after the disintegration of the USSR in the 1990s when Bessarabia became a part of two independent states Moldova and Ukraine. Bulgarian ethnologists could make their field work among Bulgarian population there. This paper presents some results of my field work in Moldova in 1994–1999⁶.

1. Historical Background

When our grandparents went out of Bulgaria

I will stress once more, that Bulgarians settled in the southern part of the Russian Empire between 1801–1863. The region of Bessarabia (southern part of Moldova) was populated by them in 1831–1835. Most of the emigrants were peasants. Their social composition remained rural, it changed very slowly until the middle of the 20th century⁷. Bulgarians were accorded a colonist status along with

¹ *Наулко, В. І.* Етнични процеси серед болгарської діаспори в Україні. – Вів: Україна і Болгарія: віхи історичної дружби. Ред. В. Станко. Одеса, 1999, 146–147.

² In the same statistic 81,7% of Bulgarians in the Odessa region identified Bulgarian as their native tongue, 16,6% Russian, and 1% Ukrainian (*Наулко, В. І.* Op. cit., p. 146).

³ Waves of migration peaked in 1801–1802, 1806–1812, 1829–1833, 1856–1858, 1861–1863.

⁴ The reception of foreign emigrants was part of a deliberate imperial policy to populate the lands reclaimed from the Ottoman Empire. In 1844 87,000 Bulgarian colonists lived in the territory between the Prut and Dnieper rivers, along the coast of the Sea of Azov; by 1897 this figure had reached 170 000 (*Державин, Н.* Болгарские колонии в России: Таврическая, Хирсонская и Бессарабская губернии. С., 1914, 1–27).

⁵ The study of Bulgarian songs in Bessarabia by N. Kaufman in 1970s was an exception: *Кауфман, Н.* Народни песни на българите от Украйна и Молдова СССР. Т. 1–2. С., БАН, 1982.

⁶ I have visited the villages of Korten, Tvarditsa, Viktorovka, Valiaperza, and Kirsovo in Moldova and Suvorovo, Banovka and Ternovka in Ukraine. The last village is outside Bessarabia. It is a part of the tow Nikolaev, Nikolaevska oblast, Ukraine.

⁷ In Russian Statistics of 1897 90.4% Bulgarians lived in villages (*Державин, Н.* Op. cit., p. 51). In 1926 6.4% of all Bulgarians in Ukraine were town residents. (Атлас болгарских говоров в

Българите имат своите стари и нови емигрантски общности по света. Една от най-големите е създадена на територията на Руската империя от края на XVIII до 60-те години на XIX в. в резултат на няколко големи емигрантски вълни. Емиграцията поставя на изпитание съхраняването и стабилността на тези общности. В това изследване са представени резултатите от проучването, направено от авторката през 90-те години на XX в. на две български села в Молдова – Кортен и Твардица, създадени през 30-те години на XIX в. на територията на Руската империя от преселници от едноименните селища в България. Включени са и теренни материали от други български селища в Молдова и Украйна¹.

Наблюденията и разговорите с голям брой млади и стари жители на Кортен и Твардица представляват етноложката част от работата. Включени са и различни по характер писмени документи и изследвания, които допълват картината на дългосрочната емиграция в исторически план.

1. Историята

Според последното преброяване на населението в СССР, направено през 1989 г., в Молдова има 88 418 българи, а в Украйна – 233 800². Повечето от тях живеят в своите села в Бесарабия, създадени през първата половина на XIX в. Българското самосъзнание на тези хора е регистрирано и в техните паспорти на съветски граждани³. Добра причина за етнографско изследване! След разпадането на СССР през 1991 г., когато българите стават част от населението на тези две независими държави, вече е възможно продължителното им етноложко проучване в постсъветското пространство. Трябва да се отбележи, че до разпадането на СССР теренното проучване на българите там беше почти невъзможно⁴.

Изселниците от българската етническа територия напускат Османската империя и се заселват в Руската империя на няколко вълни по време или веднага след поредицата от руско-турски войни през периода 1801–1863 г.⁵

¹ Представените резултати са част от обширно етноложко проучване на различни селища в Молдова и Украйна през 1994–2001 г. През този период аз посетих селата Кортен, Твардица, Викторовка, Валипержа и Кирсово в Молдова и Суворово, Бановка и Терновка в Украйна.

² *Наулко, В. І.* Етнични процеси серед болгарскої діаспори Україні. – Във: *Украйна І България: вікі історичної дружби*. Ред. В. Станко. Одеса, 1999, 146–147.

³ В същата статистика 81,7% от българите в Одеска област определят българския като техен роден език, за 16,6% това е руският, а за 1% – украинският (*Наулко, В. І.* Цит. съч., с. 146).

⁴ Проучването на народните песни на българите в Бесарабия, направено от Н. Кауфман през 70-те години на XX в., представлява едно изключение: *Кауфман, Н.* Народни песни на българите от Украинска и Молдовска СССР. Т. 1–2. С., БАН, 1982.

⁵ Най-масовите емигрантски вълни са през 1801–1802, 1806–1812, 1829–1833, 1856–1858, 1861–1863 (*Скальковский, А.* Болгарские колонии в Бесарабии и новороссийском крае. Одеса, 1848, 45–84; *Мецгерюк, И.* Переселение болгар в Южную Бессарабию. 1828–1834. Кишинев, 1965). През 1844 г. 87 000 български колонисти живеят на територията между реките Прут и Днепър; на брега на Азовско море и другаде. През 1897 г. техният брой достига 170,000 (*Державин, Н.* Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бесарабская губернии. – Сб. НУ 29, 1914, 18–27).

Germans, Greeks, Jews, Swedish and other emigrants. The Russian authorities carried out a thorough registration of their ethnic or religious identity⁸. In 1844 r. 87 000 Bulgarian colonists live on the territory between Prut and Dnieper, in Crimea, on the Asov see coast⁹. Many of the colonies were organised primarily on an ethnic basis, along with other cases of ethnic complexity¹⁰. Settlers memories and documents provide evidence for local or regional names, which reveal the migrants' place of origin¹¹. Some of the local communities like Tvarditsa, Glavani, Golitsa, Vaisal, etc. preserved the names of the villages in Bulgaria where from migrants originally came. Most of these villages still exist in Bulgaria.

My first expeditions in Moldova was in 1994 in Korten and Tvarditsa¹², Bulgarian villages at that time in Chadurlunga, now in Taraklia region of Moldova. I returned there in 1996 and 1997. I am personally obliged to prof. Sava Novakov from Korten, who was the chief of Bulgarian section of the Institute of National minorities at the Republica Moldova Academy of Sciences¹³.

Bulgarians in Korten and Tvarditsa settled in Bessarabia in 1830–1831. At that time this territory was part of the Russian Empire. Both villages took the names of the old villages the migrants came from in a forceful emigration after the Russian-Turkish war in 1828–1829¹⁴. In the Imperial authorities' official documents at the

СССР. Ред. С. Б. Бернштейн. М., Наука, 1996, 97); in 1959 the town population increased to 25,6% and in 1989 – 42,6% (Наулко, В. I. Op. cit., p. 146). By way of comparison, in Moldova only 18% of Bulgarians lived in towns in 1989 (Новаков, С. Проблемы языка, истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и Украине. Кишинев, 1993.; с. 3).

⁸ This related to Bulgarians, Swedes, Greeks, Slavoserbs, as well as Luterans and Menonites, amongst others. Ethnic names were used to indicate personal or group identity. Bulgarians were described as Bolgari (Bulgar, Bulgari) and Turkish subjects, Bolgari Turkish subjects from Rumelia or migrants from Rumelia. (Archive, f. 6)

⁹ Державин, Н. Op. cit., p. 27.

¹⁰ For example, the administration received personal petitions for settlement where the applicants were for example: Bulgarian Nikolai Hristoforov, a Turkish subject from Rumelia, or Bulgarian Petar Serbinov (Odessa city archive f. 6, a.u. 127, 1–6; f. 6, a.u. 194, 1–5). Many other documents note the ethnic origin of the colonists. In the towns, ethnic identity became associated with having a Bulgarian family name: Todor Bolgar and Petr Bolgar in Bolgrad, were registered in 1826–1827 (ОА, f. 6, a.u. 1914, p. 3), Malii Buialuk was a “Greco–Bulgarian colony” and it remained ethnically mixed in the 20th century, when N. Derzavin studied Bulgarian colonies. He stressed the mixture of family names: some Greeks used Bulgarian names and some Bulgarians – Greek families' names (Derzavin, 1914: 101).

¹¹ For example, in the document of 1st of April 1835 a colonist Ivan Ivanovich Shop in Kiruitnia (Korten) village was registered (Novakov & Chervenkov, 1980: 74). Shopi was and still is a famous regional group in west Bulgaria. Such regional and local names, reflecting the places of colonists' origin in Bulgaria are found in the ethnological study of Bulgarian colonies in Russia at the beginning of 20th century. In the village of Ternovka, near the town of Nikolaev, Bulgarians divided and described themselves regionally as Shopi, Ruptsi, and by their local descent: Turnovtsi, Liaskovtsi, Vaisaltsi and so on (Derzavin, 1918: 14), reflecting regional and local (village) names, preserved until today in Bulgaria.

¹² I also visited the villages of Viktorovka, Valiaperza, and Kirsovo in Moldova and Suvorovo, Banovka and Ternovka in Ukraine. The last village is outside Bessarabia. It is a part of the town Nikolaev, Nikolaevska oblast, Ukraine.

¹³ Sava Novakov is the Bulgarian name of this prominent Bulgarian intellectual. He was famous in the public sphere with his Russian name: Savelii Zaharovich Novakov.

¹⁴ Новаков, С. Степной родник. Кишинев, 1966, 13–14), Poglubko & Zabunov, 1980: 5–10.

Заселването с християни на новозавладените от Османската империя земи е част от целенасочената политика на Руската империя. Повечето от преселниците са селяни⁶. Българите получават статут на колонисти заедно с други големи общности от преселници: гърци, евреи, немци, шведи и др. Руските власти правят пълна регистрация на населението и на неговата етническа и религиозна идентичност⁷. Подобно на Кортен и Твардица, много колонии са организирани на етнически принцип, въпреки че други са заселени от смесено по етнически състав население. Някои от тях, като посочените две колонии, както и Главани (бълг. Главан), Голица, Вайсал, Кулефча (бълг. Кюлефча) и др., носят имената на селата, които са напуснали в България. В личните молби на българи, отправени към местните власти за заселването им в определени колонии, изрично е посочена българската им етническа принадлежност⁸. Теренните материали, събирани от Н. Державин в края на XIX и началото на XX в. също потвърждават общото самоопределяне на жителите на различни български села в Руската империя като българи⁹.

1.2. Социален ред и етническа идентичност

Руските власти установяват стройна система на управление и контрол в новозавладените територии. Системата на земевладение в колониите се основава на общинната собственост на селската община (*мир*) и преразпределянето ѝ е ограничено само вътре в общината¹⁰. Всеки колонист, който има семейство, получава парцел (*надел*) от около 50–60 десетини¹¹ държавна земя „в негово вечно и неоспоримо наследствено владение“ без лични или семейни права на собственост върху него. Тази земя не може да бъде продавана, залагана или по друг начин предавана във владение на други стопани. Семейният надел се наследява от най-малкия син в семейството, но, ако реши, бащата може да посочи друг наследник измежду

⁶ До средата на XX в. техният социален състав се променя много бавно. В руската статистика от 1897 г. 90,4% от българите живеят в села (*Державин, Н.* Цит. съч., с. 51). През 1926 г. 6,4% от всички българи в Украйна живеят в градовете. (Атлас болгарских говоров в СССР. Ред. С. Б. Бернштейн. М., Наука, 1996, с. 97). През 1959 г. градското население се увеличава до 25,6% а през 1989 г. вече е 42,6% (*Наулко, В. I.* Цит. съч., с. 146). В Молдова през 1989 г. 18% от българите живеят в градове (*Новаков, С.* Проблеми языка истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и Украине. Кишинев, 1993, с. 3).

⁷ В документите преселниците са назовавани с етническите си имена: българи, шведи, гърци, славосърби, както и според религиозната си принадлежност: лютерани и менонити. Етнически имена се използват, за да се посочи личностна или групова идентичност. Българите са описани като българи (булгар, булгары) и турски поданници, българи, турецкие переселенцы из Румелии (Одеский городской архив. ф. 6).

⁸ Например администрацията получава лични молби за заселване в определени колонии, в които се посочва: „Болгарин Николай Христофоров, турецкий поданный из Румелии“ или „Турецкий поданный Петар Сербинов“ (арх. ед. 127, л. 1–6; а.е. 194, л. 1–5). Много други документи показват етническия произход на колонистите.

⁹ *Державин, Н.* Цит. съч., с. 52 и др.

¹⁰ Пак там, 59–60.

¹¹ Една десетина е равна на 14,5 декара.

central and local administrative levels the villages are registered as being inhabited by Bulgarians, they are Bulgarian colonies. Bulgarian ethnic identity was expressed at the time of colonies' formation in the designation of the villages by the names of their old settlements –Korten and Tvarditsa in Bulgaria. In the official documents Korten was registered Kiriutnia and for a long time it preserved the same administrative name. Korten is the local name of the village, used by Bulgarians in the village and the region. Double nomination: Kiriutnia in the official administrative sources and Korten in the local space lasted until 1995 when under the authority of the Moldovan government, the village restored its Bulgarian name Korten.

Bulgarian ethnic identity in the both villages was manifested in the USSR 1989 census: in Korten 94.4% of the 3567 inhabitants and in Tvarditsa 94.3% of the 6382 inhabitants declared themselves Bulgarians and Bulgarian – their mother language (Novakov, 1992). The impressive census data put forward this study of ethnic culture and identity. What was to be Bulgarian in the both communities during their 160 year history in Bessarabia in the context of changing social and political conditions.

1.2. Social order and ethnic identity

The Russian authorities established a coherent system of governance and control in the newly colonized region. The system of land tenure was based on communal (*mir*) property. Every colonist who had a family had been allotted a share (*nadel*) of approximately 50–60 decimals (*desetina*)¹⁵ state owned land “for their eternal and incontestable hereditary possession”, without personal or family property rights over it. Such land could not be sold, assigned, pledged or otherwise disposed of in order to prevent its passing into alien hands. These shares of state land (*nadel*) were inherited by the youngest son in the family, but the father could appoint another heir among his children and relatives if he so chose. The colonists were entitled to buy private property outside the state-owned plots that they were accorded upon their settlement. The system of land tenure practiced was common tenure and redistribution was restricted to within the commune¹⁶

Social life was regulated by the collective decision-making. Each colony was governed by an assembly (*mirskii shod* or communal convent) which included one land-holder from each estate (*dvor*). The assembly elected a standing executive body called a village (colonial) *prikaz* (*order*) and a mayor (*starosta*) who was elected by the share holders (*hoziaini*). Individual farmers depended on the commune. Agricultural life and consecutive stages of seasonal agricultural activities were regulated by decisions of the colonial assembly (*shod* or convent). The extensive three-field system of crop rotation was applied¹⁷. At the time of settlement the assembly reflected relative social equality. The economic framework

¹⁵ One *desetina* = 14.5 *dekara* (1 *decar* = a quarter of an acre).

¹⁶ *Новаков, С., Н. Гургулов. Страницы истории села Кортен. Кишинев, 1995, 1914, 59–60.*

¹⁷ The whole community land is divided into three fields, where a system of crops alteration was applied: in the first field autumn cereals were sown, in the second -spring cereals and the third remained uncultivated for a season. *Державин, Н. О.р. cit., p. 63.*

децата си или други роднини. На колонистите се разрешава да купуват земи като частна собственост вън от държавните надели, които са им предоставени при заселването¹².

Обработваемата земя трябва да се разпределя между всички селяни „равномерно и добросъвестно“. Земята на всяко село се дели с колективни решения на няколко големи парцела, за да може парцелът с орната земя да се замени с нов, като предишният се оставя незасят и се превръща в пасише за домашните животни, за да се натори и да възстанови плодородието си. Всеки стопанин има ивици в полетата, които се засаждат с различни култури (пшеница, ръж, царевица и др.)¹³.

Социалният живот в колониите се регулира чрез колективни решения. Всяка колония се управлява от общо събрание, назовано *мирски сход*, който включва един стопанин от всяко семейно стопанство (*двор*). Събранието избира ръководство на общината, назовано селски (колониален) *приказ* и кмет (*староста*), в чийто избор участват притежателите на земя, по един от всяко стопанство (*двор*). Отделните стопани зависят от общината. Селскостопанският живот и последователните стадии на сезонните земеделски дейности се регулират от решенията на общото събрание на колонистите. Прилага се екстензивната триполна система на земеделие¹⁴. По време на заселването общото събрание отразява относително социално равенство. Икономическата рамка, наложена от държавата на колонистите съсредоточава икономическия и социалния живот вътре в колониите.

Този социален ред възпроизвежда продължителния институционален консерватизъм на селската икономика в империята и не стимулира индивидуализма и пазарния принцип на организацията на земеделието. Икономическата стратегия на семейството в семейното стопанство се основава на демографското възпроизводство, взаимната помощ с труд между семействата и временното (сезонно) използване на наемен труд на хора извън семейството. Притежанието на стопанство и къща е главна жизнена цел за българите в колониите. Социалният живот се ограничава предимно в селата и възпроизвежда социални норми, възгледи за света, система на наименоване, език, обичаи, песни и митове за миналото, които репродуцират до голяма степен обществото и културата на българите от периода преди изселването. Това развитие на колониите е стимулирано до определена степен от политиката на стабилност, осъществявана от руската администрация. Дълго време имперските власти зачитат местните закони и

¹² Тази система на земеползване в колониите е създадена с правителствен указ от 1819 г. и от инструкцията на И. Инзов от 1821 г., издадена в Кишинев на български и руски език (Във: *Поглубко, К., Ив. Забунов. Обновльонная Твардица. Кишинев, 1980, с. 14*).

¹³ Пак там.

¹⁴ Цялата земя на общината се разделя на три полета, където се прилага система на ротация на зърнените култури. В първото поле са засаджани зимни сортове жито, във второто – пролетни сортове житни култури, а третото остава неразорано през сезона (*Державин, Н. Цит. съч., с. 63*).

imposed by the state did not stimulate personal economic activities, it confined economic and social life to the local communities.

This long lasting institutional conservatism did not promote individualism in the local communities. A family unit economic strategy was based on demographic reproduction, mutual aid and seasonally hired labor. The ownership of a farm and house were the major life goals for the Bulgarian peasants. Social life was confined mainly to the villages and restricted the reproduction of social norms, world view, nominative system, language, customs, songs and myths of the past all to the patterns created in the time before emigration. This was to a certain degree stimulated by the policy of stability, promoted by the Russian administration. For a long time the Empire authorities respected the local laws and institutions, traditions, religion and education in the mother tongue of the foreigners. Everyday life and festivities in the villages were regulated by the ethnic and religious traditions of the settlers¹⁸.

This social order promoted social conservatism and cultural stability for a long time. Economic modernization started with the regulations of 1871 when the colonists were endowed with the rights of state peasants but these were not put into practice until 1906–1910, when peasants were granted the right to personal land titles and to resettlement on free land¹⁹.

1.3. Historical memory

I have mentioned that Bulgarian ethnic identity in the both villages was manifested in the USSR 1989 census: in Korten 94.4% of the 3567 inhabitants and in Tvarditsa 94,3% of the 6382 inhabitants declared themselves Bulgarians and Bulgarian, their mother language (Novakov 1992). Living in the villages I was received very friendly. People addressed me "Nashata Bulgarka", stressing that their parents had always used the phrase: "Our dear Bulgarians" (Nashite mili Bulgari") speaking about Bulgarians. Everybody was ready to speak with me, telling "I am Bulgarian". Hospitality and help I met facilitated my work in collecting interviews with the local people, observing everyday life, family and community social relationships, rites and holidays, finding local and regional studies.

1.3.1. Departure

In many Bulgarian villages in Bessarabia are collected stories about the time and reasons of emigration, the old villages left by their grad-grand-parents, about Bulgaria and Bulgarians. Both my field interviews and local studies recorded the difficult decision to emigrate and the symbolic rituals carried out following this

¹⁸ *Миронов, Н.* Социальная история России. Т. 1. М., Наука, 1999, 29–32.

¹⁹ *Червенков, Н., И. Грек.* Българите в Молдова и Украйна. Минало и настояще. С., 1993, с. 41.

институции, религията и образованието на майчин език на чужденците колонисти. Ежедневният живот и празниците в селата се регулира от техните религиозни традиции¹⁵. Тази икономическа организация на колонистите е един от факторите за запазване на етническите черти на културата на българите и тяхното етническо самосъзнание. Икономическата модернизация започва със законите от 1871 г., когато всички преселници, дошли „отвъд Дунав“, както и немците колонисти са лишени от статуса си на колонисти и са включени в групата на собствениците с възможност да изкупят земята си от общината. Истинската модернизация на селската икономика не се осъществява реално до 1906–1910 г. Едва със Столипиновите реформи селяните получават право на лична собственост върху земята си, както и правото да се заселват върху свободна земя¹⁶.

2. Локалните общности – минало и настояще

Днес селата Кортен и Твърдица са в Молдова. В тази част на Южна Молдова (Бесарабия) се намират и други български, молдовски и гагаузки селища. Моята първа експедиция през 1994 г. беше в с. Кирютня (Кортен) и Твърдица (Твардица)¹⁷. Върнах се там през 1996 и 1997 г., когато посетих и с. Викторовка, в което живеят българи и молдовани. Българите идват от с. Кортен, където купуват земя и се заселват след 1908 г.¹⁸

Както беше посочено, българите в Кортен и Твърдица пристигат в Бесарабия през 1829–1830 г., в условията на принудителна емиграция от родните селища, осъществена след руско-турската война от 1828–1829 г. По това време тази част на съвременна Молдова е територия на Руската империя¹⁹.

В документите на имперската руска администрация на местно и регионално административно ниво двете села са описани като „български колонии“, населени с българи. Тяхната българска принадлежност се открива на първо място в имената на селата, избрани от преселниците – същите като на техните родни селища. Все пак, докато Твърдица е записана в официалните документи със същото име, но според руската фонетична система (Твардица), официалното име на Кортен в руските документи е Кирютня. Това е външно име на селото, употребявано от

¹⁵ Миронов, Н. Социальная история России. Т. 1. М., Наука, 1999, 29–32.

¹⁶ Червенков, Н., И. Грек. Българите в Молдова и Украйна. С., 1993, с. 41.

¹⁷ По време на моите експедиции в Молдова и Украйна посетих също селата Викторовка (населено от молдовани и от българи от Кортен, закупили земя там след Столипиновите реформи в началото на ХХ в.), Валяпержа и Кирсово в Молдова, Суворово, Васильевка (с. Вайсал), Бановка и Терновка в Украйна.

¹⁸ Първата покана да изследвам българите в тези селища беше от проф. Сава Новаков (Савелий Захарович Новаков) от Кортен, който беше ръководител на Центъра по българистика в Института за националните малцинства на Молдовската академия на науките. Изказвам голямата си благодарност за неговата помощ по време на моите експедиции.

¹⁹ Новаков, С. Степной родник. Кишинев, 1966, 13–14; Поглубко, К., Ив. Забунов. Цит. съч., 5–10.

decision: people went to the cemetery where a service for the souls of the dead grandparents was performed- a forceful emigration that is reminiscent of the Exodus of Hebrews from Egypt²⁰ Part of the traumatic memory is recorded in a group of melancholic songs concerning the forced marriage of Bulgarian maidens to the Turks, the difficult times of political crises when uncontrollable military bands (*kurdzalii*) ransacked the villages. The main reason for the difficult decision was religious discrimination. Bulgarians left a Turkish (Muslim) state to settle in an Orthodox Slav state²¹. In Korten and Tvarditsa historical memory imprints ideal images of the Bulgarian landscape onto the old settlement: green mountains, fruitful plains and rivers²², a pleasant climate, cold, sweet spring water, cultivated fields and gardens, vineyards on the slopes. This idealistic picture of Bulgarian life contrasts with the stories and songs of religious and political repression by the turks. Memories of their new land, the Budjak pointed the new reality in contrast with the “native”: flat steppe, salt water, cold winters and hot summers²³.

The new villages are situated in places designed to remind them of the old villages they had to leave behind, no matter how tenuous such parallels were in reality. They are surrounded by hills and small rivers – the markers of the habitat Bulgarians left behind. Indeed it is impressive to see that Bessarabian Tvarditza looked for some similar landscape to that of the old village. They settled on the small “hills” of the great flat Budzak plane, that could remind to the old village landscape: Tvurditsa in Bulgaria is situated on the slopes of the mountain.

2. Ethnic culture and identity

2.1 Anthroponimy

Bulgarians in Bessarabia carry orthodox and popular Bulgarian personal and family names. At the time of migration and in the first years of the settlement the Russian administration registered the emigrants’ families. In a in Kiriutnia (Korten) colony family list made in April 1835 family names remain unchanged, because Bulgarian and Russian families are formed by the same rules with the ending – ov. -ev. However, the list reflects the imprint of the Russian nominative forms on some personal names and prenames: Georgii (Georgi) Ianiev-ich Kalchishkov, Ivan Russev-ich (Russev) Kishkilev, Zlati Kurtov-ich Petkov, Deniu Konstantinov-ich (Konstantinov) Tanurkov, Dmitrii (Dimitar) Zlatiev-ich (Zlatev) Chumertov, Petr

²⁰ *Новаков, С., Н. Гургуров.* Op. cit. p. 14.

²¹ It is significant to mention the memories of a migrant from the village of Iserlia in South-eastern Bulgaria: “In the Vilaet, i.e. in Turkey, we did not have churches. If somewhere a church was constructed, it was far from the village, like a hut. The priest delivered the service wearing a turban on his head, fearful of the Turks- Muslims, even the men attended wearing their hats, not daring to remove them. (Chervenkov & Grek, 1993: 67–68)

²² Korten in Bulgaria is a village situated under the slopes of the Sredna Gora mountain in the valley of the Tundza river. Tvarditsa is located on the flat slops of the same mountain in the same region of Sliven.

²³ *Новаков, С.* Степной родник, с. 9; *Новаков, С., Н. Гургуров, К. Поглубко, Ив. Забунов.* Обновльонная Твардица. Кишинее, 1980, p. 13, 15.

различните – молдовани, руснаци и др. Българите в Кортен, както и българите в региона са наричали и наричат жителите на Кирютня „кортенци, т.е. хора от село Кортен. Селото е записано Кирютня във всички официални документи до 1990 г. Тогава по предложение на местните жители и със заповед на Президиума на Върховния съвет на Република Молдова е възстановено неговото българско име Кортен²⁰.

Специфична черта на бежанската вълна по това време е семейният принцип на изселване. Според локалните изследвания за с. Кортен през септември или октомври 1829 г. 70 семейства завинаги напускат родното си село и тръгват с керван към „Русията“. През зимата на 1929–1930 г. те живеят в гагаузките села Гайдар, Чадърлунга и Казаклия²¹. Според устни разкази, през 1830 г. към тях се присъединяват още 40 семейства, пристигнали от същото село²². През пролетта на 1830 г. върху отпуснати от имперската власт земи кортенци създават своето село недалеч от с. Чадърлунга (дн. районен център гр. Чадърлунга)²³. Според първия списък на жителите на Кортен, направен от имперските власти през 1835 г. в селото живеят 106 семейства, които включват 654 души²⁴. През селото протича малка река (Лунгуца), а самото то е разположено върху четири прави улици – две на юг и две на север от стара чешма, в огромната за българските представи равнина. И до днес Кортен запазва този принцип на застрояване на няколко дълги, прави улици, пресечени от по-малки улички.

Според локално проучване на селото част от жителите на с. Твърдица тръгват за Русия през 1829 г. заедно с бежанци от други съседни селища²⁵. Селото също е основано през 1830 г. от „българи от Румелия“²⁶.

През 1832 г. в Твардица живеят 137 семейства²⁷. Подробният списък на семействата в селото от 1835 г. („Ревизская сказка“) включва 153 семейства и 855 жители (437 жени и 418 мъже)²⁸. Селото е разположено върху неравна местност в равнината. То заема няколко улици, които следват неравностите на терена.

²⁰ *Новаков, С.* Степной родник, с. 15; *Новаков, С. Н., Н. Гургуров.* Страницы истории села Кортена (1830–1995). Кишинев, Штиинца, 1995, с. 112 (публикуван е самият указ за преименуване на селото).

²¹ До днес те запазват близки приятелски отношения с жителите на тези селища.

²² *Новаков, С., Н. Гургуров.* Цит. съч., с. 20.

²³ Предполагаме, че керванът с преселниците от Кортен е тръгнал на път на 21 септември 1829 г. По предание на този ден от селото тръгват 70 семейства (около 350–400 човека). Към тях се присъединява голям керван от Твърдица – 35 коли (*Новаков, С., Н. Гургуров.* Цит. съч., с. 14).

²⁴ Вж. тук приложение № 1.

²⁵ В песен за преселването се казва: „Хората впрягат, отиват във Московия – Русия“... (*Поглубко, К., И. Забунов.* Цит. съч., с. 11).

²⁶ Пак там, с. 10.

²⁷ *Мещерюк, И. И.* Цит. съч., с. 140.

²⁸ За съжаление този списък не е публикуван. Той е описан в местната история на селото (*Поглубко, К., И. Забунов.* Цит. съч., с. 13).

(Petar) Dimitriev-ich (Dimitrov) Gurgurov and so on. (Новаков, С. Н. Червенков, 1980: 74–81). Giving Russian forms to personal names was gradually imposed by the church according to its nominative practice. At the time of baptism, girls and boys received a Russian name: Mara became Maria, Todora – Feodora, Russa – Alexandra, Pena – Praskovia, Todor – Feodor, Sava – Savelii and so on. Bulgarians couldn't not accept these new names. The problem was resolved by double nomination. Bulgarians adopted two personal names: the official names were used in formal contexts and remained in the church registers, but the Bulgarian names were used in the families and in the local communities when communicating with other Bulgarians. Importantly, every personal name was given according to the strict norms of traditional Bulgarian nominative practice (Кръстева-Благоева, 1999): the baby received the name of his/her grandfather /grandmother, of the god-parents or a symbolic name given in the cases of its health crises to maintain his/her health. The same personal and family names were preserved in families through the generations. This constituted a very strong link with the grandparents, kin and the past.

A cardinal change in the nominative system of Bulgarians and many other ethnic communities was promoted only after 1956 when peasants in the USSR received their Soviet passports. From that time onwards the official name in its Russian form became a representative one in all official contacts between the individuals in local communities and even more important outside them.

To the present day, Bulgarian family names remain an official marker of ethnic identity. Thus family names reflect Bulgaria anthroponymy at the time of migration. Most of them are formed by the Bulgarian nominative rules with the end -ov (for males) and -ova (for females), but there are also family names formed by the Turkish nominative rules Karra, Taukchi, Arabadzi, ect. (Поглюбко, К. Забунов, 1980: 59–60, 88–95).

2.2. Ethnic endogamy

The long term continuity of Bulgarian names in both Korten and Tvarditsa was closely connected with the practice of local marriage endogamy, observed until the 1960s. It was explained by Bulgarians in Tvarditsa in terms of references from the Books (Holy Scriptures): "One should not marry a Russian or Moldovan, because one is Bulgarian and from Tvarditsa. We are one nation and one blood must be maintained It is written in the Books: "The evil will begin when people mix their blood, the people have made a sin". Another influential idea in Tvarditsa was that of the 'guest'. Bulgarians always saw their move to Russian Empire as temporary believing that in the future they would return to their native land and village: "Bulgaria is our fatherland, sooner or later we will return there. We are guests here. We are born here, but we are Bulgarians. The blood must not be mixed... We must live according to our laws. We are born Bulgarian and baptized in our village church"²⁴.

²⁴ This practice concerned the majority of Bulgarian communities in the 19 century. Its importance is underlined in the famous study of Bulgarian colonies in Russia in the beginning of 20

2.1. Историческата памет

„Когато наште предци излезли от България“

В Кортен, Твардица и в други селища са събрани разкази за времето на заминаването. Според история от с. Кортен, преди да заминат от селото, бъдещите емигранти отиват на гробището, където извършват служба за своите починали роднини. Самото заминаване се описва като Exodus на евреите в Египет²⁹. Една от основните причини, изтъквана от бежанците, е религиозното безправие. Ето спомените на един българин от с. Исерлия (с. Исерлии, дн. с. Блатец, Бургаско), Югоизточна България, за условията, при които християните са практикували своята религия в империята: „Във Вилаета, т.е. в Турция ние нямахме църкви. Ако някъде се построеше църква, тя беше като колиба, далеч от селото. Свещеникът правеше служба, носейки тюрбан на главата си, страхувайки се от турците-мюсюлмани. Даже мъжете, които присъстваха, носеха шапките си, защото не смееха да ги махнат“³⁰. Част от травматичната памет се запазва до днес в паметта на преселниците в меланхоличните песни за живота в родината на дедите им, за времето на кърджалиите³¹ – политически безредици в Османската империя от края на XVIII и началото на XIX век, за женитби на български за турци и др.³²

Новите селища са построени на природни места, избрани за да напомнят за старите села, независимо колко бледи са приликите. Наистина е впечатляващо да видиш, че Твардица в Южна Бесарабия е разположена върху неравен терен от малки „хълмчета“ в огромната равнина, които напомнят за старото селище Твърдица в България, разположено върху склоновете на Средна гора, недалеч от гр. Сливен³³. Кортен е на равно място, край речичката Лангуца, но част от пространството на селището е хълмът Подиша. Село Кортен в България е разположено в подножието на Средна гора в долината на р. Тунджа.

2.2. Антропонимия

Първият пълен списък на жителите на с. Кирютня (Кортен) е направен на 1 април 1835 г. (Список переселенцев по ревизкой сказке на 1 апреля 1835 года). Той описва структурата на семействата и възрастта на техните членове. Описани са 104 семейства (342 души от мъжки пол, 312 души от женски пол и отделно две семейства на свещеници (14 души), общо

²⁹ Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., с. 14.

³⁰ Червенков, Н., И. Грек. Цит. съч., 67–68.

³¹ Мутафчиева, В. Кърджалийското време. С., 2002.

³² Вж. за това: Кауфман, Н. Цит. съч. Веднага трябва да се отбележи, че в песните и разказите за живота преди преселването представата за турците е негативна.

³³ Днес с. Твърдица е град Твърдица. Общините на двете селища поддържат редовни връзки със своите роднини в село Твардица и Кортен, Молдова.

Ethnic endogamy facilitated the stability of traditional agricultural and pastoral activities typical for Bulgarian peasant economy before and after emigration. Bulgarians combined corn, vineyard and wine production with husbandry, all well developed pursuits before emigration to Bessarabia, but developed in the new lands alongside the establishment of vegetables and fruits market production. (Новаков, Гургулов, 1995: 22–29). The most honorable social category in the villages was that of the middle class. Hard working master of the family household (*stopanin, hoziain*) was expected to create wealth with his own and his families' hands. The social and ethnic identity of Bulgarians in the local communities and outside them was that of experienced workers. On the whole, the rural culture of the Bulgarians preserved its ethnic features until the period of radical economic reforms which followed the inclusion of Bessarabia in the USSR in 1944.

3. Education and National policy in the Russian Empire

3.1. Russian schools in 19 and 20 century

Until the 1860s the Russian authorities showed tolerance towards the schools, newspapers, magazines and all forms of education and public activities of the foreign population in the Empire. After the 3rd Polish uprising in 1863, however, the official national policy changed. By the end of the 1860s the first acts of educational russification were evident through the closure of minority schools, newspapers and magazine presses (Mironov 1999: 30–32). After 1878, when Bessarabia became a part of the Russian Empire, the Bolgrad school was transformed and in 1886 Bulgarian language and history were dropped from the curriculum, marking a policy of large-scale Russification. This happened in accordance with the new national policy of integration that was applied across the Empire. A desire for integration in modern science and culture was evident amongst Bulgarians in 1865 when the New Russian University opened its doors in Odessa. The Bulgarian community (from different villages) donated money for the creation of a Slavic library. Local schools were attended only by a small part of the population in the both villages. For instance: in 1897 in Korten only 147 boys and 3 girls were enrolled while 330 children remained illiterate; in 1905 in the 3 schools in the same village 235 studied, but 131 remained illiterate, in 1915 in the 4 class there were 264 pupils but another 260 did not attend the school. The situation was similar in Tvarditsa, where in 1880–1890 the two 4 class schools contained 172 pupils, but 500 children did not received an education (Poglubko, Zabunov, 1980: 27)

century: “In the Berdiansky, Bessarabsky, Pheodossiisky and Hersonsky *uyezds* mixed marriage is gravely repudiated by popular custom. Here a Bulgarian man never marries a Russian girl, and vice versa. The only exception is made for widowers” (*Державин, Н. Op. cit., p. 44*).

668 жители)³⁴. Написан на руски език, той е един интересен документ от времето на преселването. Семействата, заселени в колонията Кириутня, са описани в две колони: отляво са записани мъжете в семейството (съпругът и неговите синове или други мъжки членове на семейството), а отдясно – техните жени и дъщери или други жени – членове на семейството. Чиновниците, правили списъка, са записвали личните, бащините и фамилията имена на българите. Повечето лични имена са записани така, както са съобщени от жителите на селото и значителна част от тях представляват българската християнска антропонимия: Иван, Тодор, Илия, Никола, Колю, Митьо, Митю, Михалъ, Христю, Танас, Яни, Руси, Костю, Неделчо и др. Те показват българската норма на образуване на личните имена или техни съкратени форми и носят диалектните черти на източните български говори. Други лични имена като Николай, Георгий, Михайлъ Игнатий, Дмитрий, Петр и др. са записани според руската християнска писмена норма, позната на административното лице. Някои от българските мъжки лични имена в този списък са изключително архаични и типични за именната система на българите до днес: Добри, Слав, Стойчо, Съби, Себи (вер. Съби?), Стани, Желю, Жеко, Новак, Радой, Драгия, Драган, Босю, Вачко, Сиво, Кънчо, Кунчо, Койчо, Деню, Недю, Недко и имат ясно символично значение (Добри, Новак, Босю, Желяз, Продан и др.). Женските имена представят също християнската антропонимия: Ивана, Мара, Мария, Марина, Ирина, Катерина, София, Анна, Аница, Яна, Йордана, Герга, Гергина, Елисавета, Евдокия, Епифана, Христина, Параскева, Петра, Марина, с типични съкратени форми според местния диалект: Таша, Дона, Цона, Вела, Пена, Нейка, Елка, Каля, Неделя, Неда, Дена, Злата и др. Както при мъжките имена, и тук се откриват старинни именни форми: Груда, Вида, Рада, Чубра, Бойка, Слава, Стана, Стояна, Султана, Жера, Замфира и др. И в двете групи имена има еднакви мъжки и женски имена: Иван, Ивана, Йордан, Йордана, Добри, Добра, Злати, Злата, Стоян, Стояна и др.

Преобладаващата част от фамилията в посочения списък са вярно записани. Повечето от тях също са образувани по правилата на българската именна система и до днес са част от нашата антропонимия: Петков, Станчев, Марков, Новаков, Бакалов, Терзиев, Москов, Караджов, Бучков, Чавдаров, Куртов и др., както и русифицирани (Кынчев). Срещат се фамилии, които отразяват диалектни особености на източнобългарските говори: Желюв, Белюв, Багув, Момчов, Люленин и др. Сравнително малка част от тях са оформени по правилата на османската норма: Каба, Карафизи, Мутафчи, Таукчи, Настрадаин, Манаф и др., но и Войник (семейство № 43)³⁵. В рамките на изключенията е фамилията Шоп (регионално название на част от населението на Западна България).

³⁴ Вж. този списък в приложението към текста.

³⁵ *Новаков, С., Н. Червенков*. Прошлое и настоящее села Кириутня. Кишинев. Штиинца, 1980, Приложение: Список переселенцев по ревизкой сказке на 1 апреля 1835 года. Вж. този списък в края на настоящия текст.

3.2. Bulgarian language and education in XIX–XX cc.

The language of the local communities still remains an archaic regional dialect of the region of Sliven in Bulgaria, mixed with Russian and Moldovan words and phrases. For me (a native Bulgarian speaker) it was not difficult to understand the old dialect forms of the Bulgarian language

Education in the villages passed through different periods from early settlement onwards. Local private and parochial schools in the Bulgarian villages were opened in the 1840s; they were maintained by the colonists and the classes were conducted in Russian. In 1842 and 1844 1st and 2nd class parochial and ministerial schools, organized by the Ministry of Education, were opened and in 1858 schools in Tvarditsa and Korten were established, supported by the local communes. A very small portion of village children enrolled in these schools. (Новаков, С. Н. Червенков, 1980:10, 19; Поглубко К., И Забунов 1980: 20). Modern education was the path to integration in the wider society. The Central School in the Bulgarian town of Bolgrad in Bessarabia was opened in 1859 and spread modern education among Bulgarians (at that time this part of Bessarabia, which had been returned in 1856 to Moldova, belonged to the newly unified Romanian state). The school syllabus included Bulgarian, Russian, Greek, Moldovan, Latin, French and German languages as well as history, natural studies and mathematics. Two libraries and a publishing house were also established (Радкова, Р. 1978: 101–135). In 1869 in Komrat a Bessarabian-Bulgarian Central School was opened and it boasted 200 students. Bulgarian was included in the syllabus. Bulgarian language education was introduced in the Bulgarian villages mostly through the alumni of these two schools. At that time Bulgarian books and newspapers were published in Bolgrad and Odessa. In 1865 books and school textbooks were delivered in Korten in Bulgarian, published in Komrat by a Bulgarian teacher (Novakov, Chervenkov, 1980: 11; Poglubko, Zabunov, 1980: 27).

4. Bessarabia in the Romania kingdom

After the First World War, when Bessarabia was included in the Romanian national state, Bulgarians passed through a difficult period of intensive political pressure dedicated to changing their ethnic identity, through education in Romanian schools and prohibition of the Bulgarian language, customs and songs in public places. Bulgarians resisted this policy. Most of the children did not attend the Romanian schools, especially girls. At that time only a small part of the male population and even a smaller number of females learned Romanian and became bilingual²⁵.

²⁵ At the end of the century public libraries were opened in Shikirli kitai (Suvorovo) village and in Komrat (Червенков, Н., И. Грек. *Op. cit.*, 74–93).

Наред с изписването на някои лични имена според руската именна традиция, списъкът носи и други черти на външното описание. Написан от хора, които познават руската система на именуване, в него всички бащини имена са изписани с окончанието **ич**: Иван Русев-ич (бълг. Русев) Кишкилев, Злати Куртов-ич (бълг. Куртов) Петков, Колю Иванов-ич Танурков, Добри Драгиев-ич (бълг. Драгиев) Тузлуков, Злати Васильев-ич (бълг. Василев) Люленин, Георги-й (бълг. Георги) Янев-ич Кальчишков, Деню Константинов-ич Танурков, Дмитрий (бълг. Димитър) Златев-ич Чумертов, Минчо Иванов-ич Мутафчи и др. По същите причини са променени някои имена: Колю Себов-ич (Събов?) Новаков, Абретен (Обретен?) Ненчов-ич Дерменджиев, Лейчо(?) и др. С изключение на посочените добавки и грешки, този първи списък на българите в Кортен показва състоянието на именната система на българите в началото на XIX в. Посочените имена остават част от именната система на селото до днес. Запазени са и повечето от посочените фамилии.

В друг списък (вероятно от 1853 г.) са записани имената на 14 българи от с. Кортен, участници като помощна войска в Кримската война (1853–1856). Това са: Иван Георгиев Таласъмов (бълг. Таласъмов), Желяз Обретенов Дерменджи, Иван Пеюв Кръстев, Стойчо Дмитриев Гургуров, Марко Маринов Терзи, Колю Желев Барбаров, Николай Радоев Дяков, Михаил Дмитриев Марков (не се връща от войната), Дмитрий Новаков Новаков, Петр Стоянов Яламов, Колю Стоев Арабаджи, Иван Иванов Трифонов, Прокопий Пеюв Яврумов, Колю Иванов Шопов³⁶. Тук имената са записани много по-вярно и отразяват българската норма за лично и бащино име и фамилия. Имената на участниците са записани и в първия списък. Това са деца на семейства на преселници. В списъка от 1835 г. Желяз Обретенов Дерменджи е на 8 години и е син на Абретен Ненчович Дерменджиев (№ 56); Стойчо Дмитриевич Гургуров е брат на Петр Дмитриевич Гургуров и през 1835 г. е на 12 г. (№ 38); Марко Маринов Терзи през 1835 г. е на 23 г. и е син на Марин Жежович Терзиев (№ 64); Николай Радоев Дяков е на 4 г. през 1835 г. и е сирак, живее с майка си в семейството на братовчед си Георгий Радоевич Янчев (№ 72) и др.

От първия пълен списък на жителите на с. Твардица, направен през 1835 г. са известни фамилиите: Караиванов, Калинков, Питроп, Шарков, Маслинов, Ламбов, Главчев, Димитров, Попов, Балчев³⁷. Част от тези фамилии се повтарят в списъка на мъже от Твардица, участници в Кримската война от 1853–1856 г. Той е подобен на списъка на мъжете от с. Кортен, участници от същата война. В него имената на жителите са изписани в съответствие с нормите на българския език: Константин Иванов Шарковъ, Анастасъ Костовъ Кличковъ, Стоян Минчувъ Влайковъ, Петко Поповъ, Андонъ Велков Минковъ, Тодоръ Васильков Бодлев, Константин Дмитриев Кара, Петко Иванов Забунъ, Добри Калевъ Бобоковъ, Стани Колевъ Искизарски,

³⁶ Новаков, С., И. Гургуров. Цит. съч., 58–59.

³⁷ Този списък не е публикуван. Посочените фамилии от него да публикувани от Поглубко, К., Ив. Забунов. Цит. съч., с. 13.

5. Soviet times

5.1 Education

A radical change in education in Bulgarian villages occurred only after the Second World War when Moldova became part of the USSR. One of the first goals of Soviet policy was to liquidate illiteracy. Free primary education was established in Moldova in 1944. In accordance with the proclaimed right of nations to self-determination, Moldovans and Russians in Moldova studied in their national schools, but Bulgarians did not have a national school. They studied in Russian schools and did not learn Bulgarian as a subject. In Korten and Tvarditsa after 1944 all the children entered primary school and gained seven years of schooling. In 1966 a secondary school was opened. The teachers were Russians, Ukrainians and Bulgarians²⁶ Education in Russian schools integrated Bulgarians in Soviet society. Bulgarian language remained in everyday oral communications within the local communities and among Bulgarians in the region, it preserved the archaic forms. Dialects did not undergo processes of modernization and preserved its archaic diversity, incorporating Russian, Moldovan and Ukrainian words and phrases. Modern Bulgarian is associated with some books of Bulgarian writers like Ivan Vazov, Hristo Botev, etc. still found in home libraries. Secondary education in Russian and free university education in the same language enabled youth to enter different universities and to change their social status and profession. A great part of the educated people left the villages and settled in towns and cities. They did not follow the rules of endogamy and married Russian, Moldovan, and other women and men from different ethnic groups. The relative ethnic homogeneity of the villages remained, but a part of the younger population left the villages.

In the 1990s Russian was usually used in official communications, even after the separation of Moldova from USSR in 1991, Russian remained the formal language of administration and it is still the language of communication in interethnic relationships. It is a *lingua franca* of the region. The generations educated after 1950 are bilingual. In the 1990s Russian was still the language taught in the schools of many Bulgarian villages in Moldova. The local population of Korten and Tvarditza have decided to keep Russian schools for the following ten years.

6. Bulgarian peasant society transformations in the soviet times

Peasant traditions and economic activity are an important part of the Bulgarian ethnic culture in Bessarabia. Traditional seasonal and life cycle rites and customs, local feasts and communications were organized and influenced by the Orthodox Christian church, deeply connected to the economic life and social values of the peasants. Bulgarian weddings, baptisms and funeral rites as well

²⁶ Новаков, С. Золотой родник, 40–41.

Драгни Костовъ Деспотовъ и др.³⁸ И двата посочени списъка вероятно са написани от българи и там грешките в описанието са минимални.

Разликите в изписването на личните, бащините и фамилните имена в различните документи доказва, че съдържанието на писманите документи невинаги отразява реално описваните явления. Повечето от регистрираните в посочените списъци имена и фамилии се запазват до днес почти без промени в същите селища. По тази причина безкритичното използване на писмените документи може да доведе до неточно описание и още повече – до прибързани изводи за несъществуващи процеси в обществото и културата на хората, които описва.

2.2.1. Правила на именуване

Изборът на лично име при българите има за цел да утвърди семейната общност от имена, които се предават през поколение във всяко семейство. Имената отразяват и демографски кризи в семейството, както и начините за преодоляването им. Бебетата момчета получават името на кръстника, на дядото по бащина, на дядото по майчина линия и на други възрастни роднини, а момичетата – на свекървата, майката на съпругата и др., както и символични имена, давани в случай на демографска криза в семейството. Смисълът на тези имена е да се въздейства чрез името за запазване на живота на бебето (Стоян, Стояна, Желяз, Стойчо, Стана и др.³⁹). В семейния списък на село Кортен могат да се видят тези правила на именуване в семейството. В много семейства първият или вторият син носи името на дядо си по бащина линия (№ № 1, 9, 10, 12, 17, 20, 21, 22, 26, 27, 31, 37, 39, 48, 50, 54, 59, 61, 62, 70, 71, 75, 76, 77, 78, 85, 88, 90, 93, 97, 103). В отделни семейства, наред с дъщерите, са записани и майките на съпругите. В някои случаи момичетата също носят имената на своите баби (№ 22, 60, 83, 93). От третата група са имената: Стоян, Стани, Стана, Стоянка, Бойка и др.

2.3. Семейната структура в условията на миграция

В документа от 1835 г. от всички описани семейства само пет са без деца (№ № 14, 30, 49, 51, 96). Повечето от семействата са индивидуални – те включват брачна двойка и техните деца: 79 от 106 семейства (№ № 1, 2, 4–11, 13–22, 24, 25, 27, 29, 30, 34 -37 и др.). По-малко от една четвърт от тях (26 семейства) са разширени или сложни: съпруг, съпруга, неженените им деца и един или повече женени синове и техните деца (№ № 3, 12, 20, 26, 32, 33, 53, 85, 86 и др.) Няколко семейства включват други роднини: братя (племенници) на съпруга или друг роднина, както и един от родителите на мъжа или жената (№ № 22, 60, 83, 93). Има и семейства на вдовци (№ № 20, 27, 68, 71).

³⁸ Пак там, с. 65 (фотокопие на списъка).

³⁹ *Кръстева-Благоева, Е.* Личното име в българската традиция. С., Марин Дринов, 1999.

as some rituals related to life cycle celebrations were an ethnic marker in the villages. They contain specific elements in the different villages – a sign of the long lasting local development of the traditional culture. They were organized by the rules of Christian tradition, but most of them were a complex combination of official and popular beliefs and norms.

Religious identity was a very important part of Bulgarians' ethnic identity, indeed religious identity was one of the factors of migration in the first place. But it was strongly contested in Soviet times. Waging war on religion was a central aspect of communist ideology. In the 1950s many churches were closed and destroyed. Closure was the fate of the church in Korten. But in Tvarditsa the church did not close and still remains a centre of religious life. For the believers the times were very difficult. The Communist party and Komsomol organized atheist propaganda against attending church services, prayer, lent and Christian rites such as marriage, baptisms and funeral rites. Home icons were discouraged. Bulgarians did not stop practicing, most of them kept their icons at home and baptised their children in the churches and monasteries far away from the villages. Even members of the Communist party and Komsomol activists followed this practice. The marriage ceremony is central in the Christian marriage; it is a part of a big complex of rites that complete the marriage contract (*svatba*). The impossibility of organizing a religious marriage ceremony gave the traditional wedding greater importance; it took over some of the functions of a marriage contract. The official civil registration of the marriage was not important. It could take place years after the actual consummation of the marriage and even after the birth of a child. Similarly a specific form of crypto-Christianity emerged in the celebration of Christian holy days (Christmas, Easter, patron days of St Georgi (St George), St. Ivan (St. John), etc.), which was strictly confined to the family circle. All the holy days became a specific manifestation and mix between official and popular Christianity.

6.1. Economic reforms

The socialist transformation began with economic reforms in the villages that changed the main productive organization from family farms into *kolkhoz* collective forms of production. Soviet propaganda and local authorities used the social category of *kulak* (“rich peasants who exploited the labour of the poor”) to describe the enemy in socialist villages. In July 1949, 60 “*kulak*” families (most of them middle class masters) were expropriated and moved from Korten. Only some of them returned to the village in 1956, after the XX congress of the Communist party of the Soviet Union, when an amnesty was given²⁷. It is important that the old communal form of property combined collective and individual activities. The independent peasant free in his economic activity emerged only after the Stolipin reforms and developed during the first three decades of the 20 century. The *kolkhoz* was a new form of collective organization of the land where through official acts of the Soviet State, the *kolkhozy* were granted land in “eter-

²⁷ Новаков, С., Н. Червенков. Ор. cit., 39–40.

Тази структура на семействата отразява основна черта на българското селско семейство: стремежът да се родят повече деца се определя от неговата важна икономическа роля и на семейно стопанство.

Структурата на отделни семейства показва преживяна критична ситуация. Семейството на Костю Русевич Кишкилев, 44 г. (№ 23), който има жена Нейка (42 г.), двама синове (Йордан, 12 г., Иван, 2 г.) и една дъщеря Кера (16 г.), включва и братовчедите Стоян Райкович Калоев (24 г.) и Иван Райкович Калоев (18 г.), както и братовчедките Неделя (21 г.) и Цона (15 г.). Семейство № 28 на Георгий Петрович Факиров (34 г.) и жена му Дона имат две деца – син Иван на 4 г. и дъщеря София на 1 г. В него са включени майката на жена му Райса(?), на 69 г., и нейната дъщеря Петра – 19 г., както и племенникът на Г. Факиров – Слав Петрович Турлаков (10 г.). Още по-интересно като състав е семейство № 43. То се състои от съпруг Петр Кръстевич Войник (44 г.), жена му Дона (39 г.) и дъщеря им Стана (10 г.), неговия брат Минчо (50 г.), жена му Чубра (44 г.), дъщеря му Дона (3 г.), синовете Яни (18 г.), Колю (16 г.), Петр (1 г.) и майка му Анна (74 г.), както и от родственика на Минчо Желю Колювич Желюв (22 г.). Включването на млади роднини по мъжка и женска линия (братя, братовчеди, племенници) може да се тълкува като преживяна криза от тях (загуба на родители, съпруг, съпруга и пр.).

Деца са богатството на семейството. В българското село те са основната работна сила, на която селското семейство разчита за своята стопанска дейност. Както беше посочено, в семейния списък на с. Кортен само 5 семейства са без деца. Тези с едно дете са 18, с две деца – 9, с три деца – 21, с четири деца – 21 семейства, 11 семейства – с пет деца, 5 семейства – с шест деца, 1 – със седем деца, 2 – с осем деца, 1 – с девет, и 1 – с десет деца. Семействата с три, четири, пет, шест и повече деца са 61 от всичките 106. И то в кризисна ситуация на принудителна миграция.

Организацията на стопанствата в колониите, които са част от общината, също е на семеен принцип. Както беше посочено, стопаните нямат икономически права върху тях⁴⁰. Забавянето на развитието на пазара на земята до началото на XX в. ограничава икономическата активност до семейното стопанство и съхранява стремежа да се раждат повече деца в семейството и създаването на големи и разширени семейства в българските села в империята.

Българската идентичност на населението на двете села 160 години по-късно е представена в цитираното преброяване от 1989 г., когато в Кирютня (Кортен) 94,4% от 3567 жители, а в Твардица 94,3% от 6382 жители са декларирали, че са българи, а техният майчин език е български (Новаков, 1992). Тази впечатляваща картина, която е очертана в преброяването стана една от причините да направя първото си теренно проучване именно в тези две селища. Какво е било и какво е да си българин след 160 години живот в Бесарабия в контекста на променящи се социални и политически условия?

⁴⁰ Вж. тук бел. № 10–15.

nal and gratuity property”²⁸. In the place of the middle class peasant new social identities (*kolkhoznik*) emerged and in turn resulted in the emergence of some more prestigious groups: “*udarnik truda*”²⁹, “*geroi truda*”³⁰, “*stahanovets (Stakhanovite)*”³¹ that were the ideal types of *kholhosnitsi*. In the Soviet State, the social and ideological identity was more important than the ethnic origin.

6.2. Communism in collective memory

For Bulgarians in Bessarabia after the first difficult decade (the forceful *kolkhoz* organisation in 1946, the famine in 1946–47 and the first poor years of the *kolkhoz*), named “the time of Stalin”, life took a more positive direction. It was the time of modernization of everyday life: electrification, better communications, medical care, free education in schools and universities, social mobility and social prosperity not only in the two villages discussed here, but across the Soviet Union. The quality of life changed with the construction of new modern houses with financial assistance from the *kolkhozy* and mutual help from the villagers. New public buildings were constructed: the *Dom Kulaturi* (the house of culture) with a theatre, hall and a library, kindergartens, new schools and *kolkhoz* administration, *Dom Bita* (The House of Communal services) and stores became a centre for social life. The image of Soviet man (*Sovetskii cheloviek*) and Soviet people (*Sovietskii narod*) central in the Soviet ideology and propaganda closely reflected modernization trends in both villages and it gradually included positive connotations. Although village life stories convey the difficulties in the towns and cities (the need for a document proving citizenship – *propiska*), the shortage of many goods and the social control of life by the Party and Komsomol nomenclatura, the time of Breznev was generally considered as the height of the socialist well being. “The time of Breznev” in the 2 half of the 1965–1982 was described as the best time in their lives. “We lived in the time of communism, but we did not recognize it at the time”, said many middle aged people. This kind of statement was heard often during the difficult political, economic and social reforms of the post Soviet period.

Historical memories, language, ethnic traditions, long term social stability and relative immobility were the main factors in giving relative stability to a Bulgarian ethnic identity in both villages discussed. The Russian Empire provided a conservative social and economic stability for the foreign colonies; this policy did not inspire economic and cultural integration. The policy of Russification was not realized through education because the cultural and economic integration of the foreign population in the Empire did not include the peasants who remained

²⁸ In 1951 the Soviet state granted to the *kholhoz* in Korten 5507 hectares of land (Новаков, Степной родник, с. 29)

²⁹ Shock worker.

³⁰ Labour hero

³¹ This symbolic identity bears the name of Stakhanov, a famous Russian miner, who in august 1935 over-fulfilled 14 times the daily norm of work. A Stakhanov movement developed to stimulate labour productivity in different sectors of economy.

Документалните данни от преброяването бяха веднага потвърдени от моите срещи и наблюдения. С пристигането ми в селата бях посрещната много приятелски. Хората ме наричаха „нашата българка“, казвайки, че родителите им са наричали българите в България „нашите мили българи“.

Всеки с готовност разговаряше с мен, казвайки: „Аз съм българка, българин“. Гостоприемството и помощта, която получавах, улесни моята работа да събера интервюта, да наблюдавам ежедневието, семейните и общностните отношения, обредите и празниците, да намеря местни и регионални проучвания.

3. Етническа ендогамия

Запазването на българската идентичност в Кортен и Твардица е пряко свързано с практиката на локална брачна ендогамия, спазвана до 60-те години на XX в. в тези селища. Това не е изолирано явление, а се отнася до голямата част от българите в Руската империя⁴¹. В Твардица сключването на бракове вътре в селото и в българската общност се обяснява с Писанието (Библията): *Лошото ша съ начене, когато хората смесят кръвта си. Тогава те правят грях. В Писанието пише: когато руснак се жени за българка, българка за молдованин или молдованин за циганка, кръвта се смесва, хората правят смъртен грях и Господ съкращава живота им. Затова днес хората умират млади. Ако си роден в Твърдица, трябва да се ожениш за мома (ергенин) от същото село, от същата нация.* Българите винаги са разглеждали бягството в Руската империя като временно, вярвайки, че те ще се върнат в родната земя и в селата на прадедите си. *България е нашата родина и рано или късно ние ще се върнем там. Ние тук сме гости. Родени сме тук, но сме българи. . . не трябва да смесваме кръвта си. Ние трябва да живеем според своите закони. Ти си родена българка и си кръстена в нашата църква в селото*⁴². Идеята за завръщане в България и в селата на дедите е най-важният фактор за запазване на българската култура и идентичност в тези селища. Подобни идеи се откриват и в други български села в Молдова и Украйна.

Тази практика на бракове вътре в селата и в българската общност съдейства и за запазването на българската именна система. Все пак във времето Руската православна църква се намесва в именуването на българите. При кръщението си в църквата децата получават имена, които съответстват на официалната християнска номинация, възприета в Руската църква: Мара се записва Мария, Тодора – Феодора, Тодор – Феодор, Гьорги – Георгий, Димитър, Митю – Димитрий, Дмитрий, Сава – Савелий, Пена – Праско-

⁴¹ За тази практика пише Н. Державин в своето известно изследване на българските колонии в Русия в началото на XX в. „В Бердянски, Бесарабски, Феодосийски и Херсонки уезд смесените бракове не се приемат, тук един българин никога не се жени за руско момиче и обратното. Изключение се прави само за вдовците“ (*Державин, Н.* Цит. съч., с. 44).

⁴² Интервю със Степанида Папурова, 35 г. (1997), от с. Твардица, която разказва как я е възпитавала нейната баба.

largely illiterate. It was only with the national policy of the Soviet Union at the time of Khrushchev and Breznev that progress was made in terms of integration of the nations in the Soviet State. Bulgarians were both Bulgarians, but also became Soviet citizens. This double identity was a sign of integration of the communities both on the local and multiethnic levels. The des-integration of the USSR radically changed the political and social situation. Today Moldova is an independent state. A future field study on the ethnic processes in the Bulgarian villages will add new insights to the relationship between continuity and ethnic identity.

7. Bulgarians in the Republic of Moldova

Today the official policy in Moldova recognizes the rights of ethnic minorities to study their mother tongue. In 1993 in Tvarditsa and in Korten opened Bulgarian language kindergartens and the Bulgarian language is studied in schools. A Bulgarian secondary School was opened in Chisinau. Bulgarians from Moldova and Ukraine receive their education in Bulgarian Universities. Bulgarians and their identity are in a process of change. Modern Bulgarian language education and free communications between the villages Korten and Tvarditsa in Bulgaria and Moldova will add new characteristics to their identity.

Conclusions

This ethnological study of long term Bulgarian emigration communities in Moldova gives the possibility to observe different patterns of individual and collective behavior in the context of different time and space. It marks the organization of social, religious and cultural order imposed on the population by laws and rules of the state, as well as the influence of the unwritten rules, created by the common people to oppose the official regulations and to survive in the new places. The long lasting practice of ethnic endogamy in the Bulgarian village communities in Bessarabia combined with conservative economic and social order of the Russian society made possible the preservation of social and ethnic identity and culture in the Bulgarian villagers until 1917. Between the two world wars when Bessarabia became a part of Rumania, Bulgarians lived in the atmosphere of ethnic repressions and aggressive nationalism. The radical social and economic reforms in Bessarabia after the Second World War when it became a part of USSR changed some stable characters of Bulgarian peasants. In the 1970s and 1980s they became "soviet people". The identity of the young people, educated in Russian schools and Universities became complex: local Bulgarian, bilingual, communicating in Russian language even with other young Bulgarians from the region. Ethnic identity remains in the specific historical memory of the villages, Bulgarian language and Bulgarian names, rites and traditional food. Migration and emigration in the post Soviet states is a traumatic reality for many individuals and families. It creates new challenges to the national and ethnic identity of the people in Moldova, Ukraine and other post Soviet states.

вья, Стана – Степанида, Татьяна, Теодора – Феодора, Руса – Александра, Рада – Раиса и др. Тези нови имена остават в кръщелните свидетелства, без да се възприемат като свои. Хората продължават да именуваат децата си според българската традиция с цел да запазят своите български имена и фамилии, предавани през поколенията, и така да се съхранят като българи. Именната система се удвоява: официални имена, записани в църковните регистри, използвани в комуникациите с представителите на държавата, и своите, български, използвани в семейството и българската общност на локално и регионално ниво. Целта е да се запазят и предават по наследство едни и същи имена, характерни за различните семейства и родове. Има семейства в Кортен и Твардица, в които от преселването до днес през 6–7 поколения се повтарят едни и същи български имена. Силата на представата кое име е българско и кое не беше изразена най-ясно във въпроса на местни жени за моето „истинско“ лично име. Те смятаха, че моето българско име е Стана⁴³.

3.1. Българската традиция

Селските традиции и традиционната икономическа активност са важна част от характеристиката на българските общности и тяхната култура в Молдова до днес. Традиционните сезонни и свързани с жизнения цикъл обреди и местните празници и взаимоотношения в общностите са организирани и повлияни от Православната църква и са дълбоко свързани с икономическия живот и ценностите на селяните. Българските сватби, обреди около раждането и кръщаването на децата, както и погребалните обреди са важни белези за самоопределяне на българската идентичност. Те съдържат специфични елементи в двете селища, както и в другите български села в Молдова. Това е знак за продължително развитие на традицията на локално ниво. Те са структурирани на основата на християнската традиция и са съчетание от християнски и народни вярвания и норми.

Религиозната идентичност на православни християни е много важна част от българската идентичност. Принадлежността на българите към християнската вяра, определяна на популярно ниво като „българска вяра“, е една от причините за изселването на българите от Османската ислямска империя.

През 60-те години на ХХ в. съветските граждани получават паспорти. В тях българите са записани с руски православни имена. Както беше посочено, Пена е Прасковья, Стана е Степанида, Татьяна, Мара – Мария, Тодора – Феодора, Сава – Савелий, Илия – Илья и пр.; техните бащини имена са според руската норма с окончание на **-ич** (Иванов-ич). Тези имена стават

⁴³ „Ти си Стана, нали, Таня е руско име“, ми каза една от симпатичните ми домакини в Твардица. Аз, разбира се обясних, че името ми наистина е Таня и трябваше да посоча причината за това: обичта на моята майка към Пушкин, неговото произведение Евгений Онегин и пр.

BIBLIOGRAPHY

- Архив** – Государственный архив Одесской области (Odessa Regional State Archive).
- Атлас** (1958) – Атлас болгарских говоров в СССР. Ред. С. Б. Бернштейн. Москва, Наука. (*Atlas of Bulgarian dialects in SSSR*. Ed. S. B. Bernshtein, Moskow, 1958).
- Кръстева-Благоева, Е.** 1999. Личното име в българската традиция. С. Марин Дринов. (**Blagoeva, E.** *Personal name in the Bulgarian Tradition*. Academic Publishing House Marin Drinov. S., 1999).
- Бонева, Т.** Етничната култура на локалната общност. – Във: Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. – *Studia Balkanica*, 23, 2001, 761–783. (**Boneva, T.** *Ethnic Culture in the Local Community*. – *Studia Balkanica*, 23, 2001, 761–783).
- Бонева, Т.** Социализмът и модернизацията, отразени в житейски разкази. – Българска етнология, XXX, 2004, № 4, 79–98. (**Boneva, T.** *Socialism and Modernization, reflected in Life Stories*. – *Bulgarian Ethnology*, XXX, 2004, 79–98).
- Державин, Н.** Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. С., БАН, 1914. (**Derzavin, N.** *Bulgarian Colonies in Russia: Tavricheska, Hersonska and Bessarabska provinces*. S. 1914).
- Кауфман, Н.** Народни песни на българите от Украйна и Молдова СССР. Т. 1–2. С., БАН. (**Kaufman, N.** *Narodni pesni na bulgarite ot Ukrainka i Moldovska SSSR*. Vols. 1–2. S., Bulgarska arademia na naukite. (BAN), 1982).
- Мещерюк, И.** Переселение болгар в Южную Бессарабию в 1828–1829 гг. Кишинев, Штиинца, 1965 (**Meschcheriuk, I.** *Bulgarian Emigration in the Southern Bessarabia in 1828–1829*. Chisinau. 1965).
- Миронов, Б.** Социальная история России. Т. 1–2. Москва, Наука, 1999. (**Mironov. B.** *Social History of Russia*. Vols. 1–2. Moskow, 1999).
- Наулко, В. І.** Етнични процеси серед болгарської діаспори України. – Във: Украйна і Болгарія : віхи історичної дружби. Ред. В. Станко. Одеса, 1999. (**Naulko, V. L.** *Ethnic processes among Bulgarian diaspora in Moldova and the Ukraine, Ukraine and Bulgaria: stages of historical friendship*. Odessa, 1999).
- Новаков, С.** Степной родник. Кишинев, 1966 (**Novakov, S.** *Steppe fountain*. Chisinau, 1966).
- Новаков, С.** Проблемы языка, истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и Украине. Кишиневу 1993. (**Novakov, S.** *Problems of Language, History and Culture of Bulgarian Diaspora in Moldova and Ukraine*. Chisinau, 1993).
- Новаков, С., Н. Гургуров.** Страницы истории села Кортен. Кишиневу 1995. (**Novakov, S., N. Gurgurov.** *Pages from the history of Korten village*. Chisinau, 1995).
- Новаков, С., Н. Червенков,** Прошлое и настоящее села Кирютня. Кишинев, 1980. (**Novakov, S., N. Chervenkov.** *Past and present of Kirutnia Village*, Chisinau, 1980).
- Новаков, С., Н. Гургуров.** Страницы истории села Кортен. Кишинев 1995. (**Novakov, S., N. Gurgurov.** *Pages from the history of Korten Village*. Chisinau, 1995).
- Ив. Забунов.** Обновльонная Твардица. Кишиневу, 1980. (**Poglubko, K., I. Zabunov.** *Renovated Tvarditsa*. Chisinau, 1980).
- Радкова, Р.** Към историята на Болградската гимназия. – Векове, 1978, № 3 (**Radkova, R.** *On the History of Balgrad school*. – *Vekove*, 1978, № 3).
- Червенков, Н., И. Грек.** Българите в Молдова и Украйна. Минало и настояще. С., 1993. (**Chervenkov, N., I. Grec.** *Bulgarians in Moldova and Ukraine*. S. 1993).

престижни за хората от общността, които учат и работят извън селищата. В тези паспорти е отбелязана и тяхната етническа идентичност – българин, българка.

4. Стопанско развитие

Етническата ендогамия улеснява не само запазването на българската култура, но и на традиционната земеделска и скотовъдна дейност, донесена от родните селища. Българите комбинират производството на жито, грозде, плодове, зеленчуци и вино с отглеждането на стада от едри и дребни животни, стопански дейности, добре развити преди бягството им в Русия. В селата се развива и производството на зеленчуци и плодове, но вече насочени към пазара (Новаков, Гургуров, 1995: 22–29). Най-престижната социална категория в българските села са селяните, които притежават къща и стопанство (стопанин, хазяин) и са създали богатството си с труд и с усилията на своето семейство. Социалната и етническата идентичност на българите в тези общности и вън от тях е на трудолюбиви и умели земеделци. Като цяло селската култура на българите запазва своите етнически черти до периода на радикалните икономически реформи, станали след включването на Бесарабия в СССР през 1944 г.

5. Образованието в селищата през XIX – първата половина на XX век

5.1. Руските училища в Бесарабия през XIX век

Архаичният български диалект с локални специфики е все още основно средство за ежедневни взаимоотношения на локално и регионално ниво в българските селища Кортен и Твардица. В него са навлезли руски и молдовски думи и фрази. За мен не беше трудно да разбирам и да се опитвам да говоря на тези архаични диалектни варианти на българския език. Състоянието му в тези села е пряко свързано с развитието на учебното дело в тях.

Образованието в селищата се развива бавно и включва малка част от населението от заселването насетне. Местни частни и парохиялни училища на руски език са отворени в българските колонии през 40-те години на XIX в. Те се издържат от колонистите. През 1842 и 1844 г. са отворени I и II клас парохиялни и министерски училища, организирани от Министерството на образованието. В Кортен начално училище е открито през 1844 г. В него се обучават 30 деца⁴⁴. В с. Твардица през 1864 г. 150 момчета и 20 момичета посещават училището. През 80-те и 90-те години там има две училища със 172 ученици, но други 500 деца до 14 години не посещават училище⁴⁵.

⁴⁴ Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., с. 78.

⁴⁵ Поглубко, К., Ив. Забунов. Цит. съч., 28–29.

Образованието на български език се разпространява с отварянето през 1859 г. на Централното училище в Болград, известно като Болградската гимназия. Чрез него се разпространява модерното образование сред българите в Бесарабия, която по това време е част от Румънското кралство. Програмата на училището включва български, руски, гръцки, молдовски, латински, френски и немски език, както и история (вкл. българска), естествена история и математика. Създадени са две библиотеки и издателство⁴⁶. През 1869 г. Комрат става вторият център на развитие на българското образование, когато е отворено Бесарабско-българско централно училище. То обучава 200 ученици, а българският език е един от предметите в неговата учебната програма.

Обучението на български език се разпространява в българските села най-вече от възпитаници на тези две училища. По това време се публикуват български книги в Болград и Одеса. През 1865 г. П. Калянджи, учител от Комрат, автор на учебници и сборници с разкази на български език изпраща в Кортен 80 книги и учебници на български език: 20 екземпляра «Читанка», 10 сборника „Другар за децата“, съдържащи стихове и разкази на български и руски писатели⁴⁷. Известно време там работи Димитър Филов, от Калюфер⁴⁸. Българският език се преподава като предмет в селата на Молдова до към края на XIX в., създават се публични библиотеки, където е събрана литература на български език⁴⁹.

5.2. Образование и национална политика в Руската империя

До 60-те години на XIX в. руските власти са толерантни към училищата, вестниците, списанията и всички форми на образование и публични дейности на чуждото население в империята. След Третото полско въстание през 1963 г. официалната национална политика се променя. От края на 60-те години първите действия, насочени към русификация на образованието, стават реалност чрез затварянето на училищата, вестниците и списанията на малцинствата⁵⁰. Тогава започва политиката на русификация на образованието.

Както беше посочено, по времето, когато Бесарабия е част от Румънското кралство, в Болград през 1859 г. се открива Болградската гимназия, а през 1869 в Комрат – Бесарабско-българското централно училище. Така се поставя началото на модерно светско образование за българите. След 1878 г., когато Бесарабия отново става част от Руската империя, Болградската гимназия

⁴⁶ Радкова, Р. Към историята на Болградската гимназия. – Векове, С., 1978, № 3, 101–135.

⁴⁷ Новаков, С. Прошлое и настоящее села Кириютня. Кишинев Штиинца, 1980, с. 27; Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., с. 79.

⁴⁸ Пак там.

⁴⁹ В края на XIX в. публични библиотеки се създават в село Шикирли китай (дн. Суворово, Украйна) и в гр. Комрат (Грек, И., Н. Червенков. Цит. съч., 74–93).

⁵⁰ Миронов, Б. Цит. съч. Т. 1, 30–32.

е трансформирана и през 1886 г. българският език и история са извадени от програмата. Така се реализира политиката на русификация на образованието. Стремешът на българите към модерно образование и наука се проявява през 1865 г., когато в Одеса се открива Новорусийският университет. Тогава българите от различни селища събират пари за създаване на славянска библиотечка и за обучение на българчета в университета⁵¹.

Познанията по руски език се разпространяват сред сравнително малка част от жителите на селата, а местните училища са посещавани от малко деца. Например: през 1897 г. в Кортен само 147 момчета и 3 момичета ходят на училище, докато 330 деца остават неграмотни, а през 1905 г. в трите училища на същото село се обучават 235 ученици, докато 131 са неграмотни. През 1915 г. в четирите класа на училището има 264 ученици, докато 260 други деца не посещават училище⁵². Ситуацията в с. Твардица е подобна. През 1880–1890 г. в четирикласното училище учат 172 ученици, други 500 деца не получават образование. Неграмотността засяга особено момичетата. Те обикновено не ходят на училище. Аргументът на родителите им е: „Тя няма да ходи салдат да знае да пишува писма“. Ежедневното общуване в семействата и селищата остава на български, той се предава като майчин език през поколенията. Към този архаичен безписмен език се включват думи и познания за писмения български, преподаван от възпитаниците на училищата в Болград и Комрат. Българският остава езикът на българите не само в тези села, но и на цялата общност в Молдова. Руското образование до 1917 г. не променя практиката да се говори на български (с локални диалектни специфики) в Кортен, Твардица и другите български селища в Бесарабия.

Макар и малка, част от българите в двете селища учат в различни училища извън селищата. Михаил Столейков учи в централното училище на Комрат в 1878 г., Спиридон Столейков – през 1879, Иван Столейков – през 1880 г., Степан Момчев – през 1883, Христофор Чавдар – през 1886 г. В гимназията в гр. Кагул учи Георгий Банков⁵³. Отделни момичета учат в гимназия⁵⁴.

6. Кортен и Твардица в Румънското кралство (1918–1940)

„Румънското“ време е един от травматичните периоди в паметта на българите. Румъния окупира Бесарабия в началото на 1918 г., но властите срещат съпротива, свързана с голямото противопоставяне на поддръжници на комунистическата идеология, установена в Русия, и нейните противници⁵⁵. След Първата световна война, между 1918–1921 г., в много селища на Беса-

⁵¹ Грек, И., Н. Червенков. Българите в Молдова и Украйна. Минало и настояще. С., 1993, 74–93.

⁵² Новаков, С., Н. Червенков. Цит. съч., с. 19.

⁵³ Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., 78–79

⁵⁴ Мария и Мелания Барбарови учат в женската гимназия в гр. Бендери (Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., 78–79).

⁵⁵ В гр. Бендери е образуван Красногвардейски полк, в Одеса – интернационална дивизия (Новаков, С., Н. Червенков. Цит. съч., 23–24).

рабия са създадени училища на роден (български) език. Румънските власти закриват тези училища и започват политика на румънизация. Българите преминават през труден период на интензивен политически натиск за промяна на етническата си идентичност. В селата са назначени примари (кметове) румънци, открити са румънски училища, с учители-румънци. Свещениците, писарите, полицаите също са румънци. На българите е забранено да говорят на своя език на обществени места, да изпълняват своите обичаи и празници и да пеят песните си⁵⁶.

Българите се противопоставят на тази политика. Повечето деца не посещават румънските училища, особено момичетата. По това време част от мъжкото население научават румънски.

През този период, според локалните изследвания, се увеличава социалното неравенство между селяните. Особено негативно въздейства политиката на наказателни мерки като реквизиция на зърното на стопаните, въвеждане на много преки и косвени данъци и др. Селяните обедняват. Малоземлените селски стопанства в Кортен са около половината от стопанствата в селото⁵⁷.

7. Съветското време

7.1. Кортен и Твардица в първите десетилетия на съветската власт

Установяването на съветската власт през 1940 г. е свързано с радикална реформа на селската икономика. Проведена е аграрна реформа – на бедните семейства са раздадени части от земите на богатите селяни. Основание за това е постановление от 1940 г. за ограничаване на селския надел до 20 ха. Този акт има последици за 15 богати стопани, наричани „кулаци“, които притежават между 20 и 30 хектара обработваема земя. На 70 бедни семейства са раздадени по 2–2,5 ха обработваема земя и 0,25 ха лозя, заедно с работен добитък и оръдия на труда. През същата година са конфискувани земите на 10 богати семейства – 140 ха обработваема земя е разпределена между бедните селяни⁵⁸. Конфискацията е свързана с изселването на тези семейства, което до днес е останало в паметта на техните роднини като несправедливо и страшно събитие.

Създадена е потребителна кооперация – „съветска потребителна кооперация“. Прилагат се форми на съвместен труд – „супруга“ (бълг. спрега), когато двама стопани, които имат по един кон се сдружават да орат заедно нивите си⁵⁹. Това сдружаване става под контрола на селските съвети.

През 1942 г. територията на Молдова отново е окупирана от Румъния. Този период, наречен „Второто румънско“, също е свързан с известната

⁵⁶ Новаков, С., Н. Червенков. Страници истории села Кортен (1830–1995), Кишинев, 1995, 83–84

⁵⁷ Пак там, с. 29.

⁵⁸ Пак там, 31–32.

⁵⁹ Пак там, с. 32.

румънска политика на асимилация и отнемане на социални права. Всички реформи на земеползването са унищожени, възстановено е статуквото отпреди 1940 г.

7.2. Икономическите реформи на съветската власт

Съветската власт в посочените села е възстановена отново през август 1944 г. Българите не са били призовавани в армията, но са изпращани на „трудов фронт“ в заводите в Урал и в други градове на СССР, за да заместят мъжете, които са на фронта. По това време се създава стабилна група работници от мъже, научили различни професии по време на „трудовия фронт“.

През 1946–1947 г. настъпва най-страшният момент от историята на българските села в Молдова и Украйна. През 1945–1946 г. започва масова реквизиция на зърното и други продукти, произведени от селяните. 1946 година е наплодородна и настъпва масов глад, в който умират значима част от хората в селата. В Кортен от глад загива всеки четвърти жител⁶⁰. През есента на същата година в селото са създадени два колхоза. На колхозите е връчен от името на съветското правителство „Държавен акт за вечно ползване на земята“, според който на тях се дава 2417 ха земя. В колхозите не се приемат богатите („кулашки“) семейства. 74 такива семейства са изселени⁶¹ в Алтайския край през 1949 г.⁶² След XX конгрес на КПСС от 1956 г. политиката по отношение на тях се променя. В началото на 1958 г. правителството разрешава на изселените да се завърнат „у дома“. Част от тях остават в Алтайския край, други се завръщат в Молдова, но са заселени в други селища. Едва през 1989 г. те получават пълна реабилитация⁶³. Тази политика по отношение на най-добрите стопани (хозяи) в селата се осъжда от всички. И през 90-те години на миналия век къщата и дворът на богатия селянин Петков оставаха запустели и необитаеми. Сталинският режим не вярва на българите и не ги включва във войската по време на Втората световна война. От 1947 до 1954 г. българите и гагаузите не се призовават в армията. По това време не им е разрешено да учат в университетите.

Колхозите са нова форма на колективна организация на земята, която отнема стопанствата на селяните и променя изцяло тяхната социална характеристика. Както беше посочено, основна черта на поведението на българския селянин преди периода на комунистическо управление е стремежът му да организира максимално добре своето семейно стопанство чрез труда на децата си и взаимопомощта на съеляните. По тази причина най-уважаваната социална категория е селянинът със своя къща и свое стопанство, което обработва заедно със семейството си. В колхоза селянинът става наемен работник, който работи срещу заплащане (до 60-те години това заплащане

⁶⁰ Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., с. 87

⁶¹ Новаков, С., Н. Червенков. Цит. съч., 38–39.

⁶² Новаков, С., Н. Гургуров. Цит. съч., с. 88, 89.

⁶³ Пак там, с. 89.

е предимно в натура). Престижните социални категории в селото в този период са колхозниците, сред които се открояват други категории: „бригадир“ „ударник труда“, „герой труда“ и др. Те са идеалните типове колхозници. В съветското време социалната и идеологическата идентичност е по-важна от етническия произход.

8. Българската култура в съветско време

Както беше посочено, селските традиции и традиционната икономическа активност са важна част от характеристиката на българските общности и тяхната култура в Молдова до днес. Въпреки опитите на румънската власт да ограничи българската традиция и забраната да се говори на български език, езикът и традициите са съхранени, календарните празници като Великден (Пасха), Гергьовден, Коледа, Лазарки, Бабинден, Тодоровден, св. Богородица и др. остават в културната традиция и са важен белег на етническа идентичност. Същото се отнася за сватбата, обредите около раждането и кръщаването на децата, както и погребалните обреди. Българската храна също е белег за етническа принадлежност, подчертаван до днес.

Религиозната идентичност на православните християни е много важна част от българската идентичност. Принадлежността на българите към християнската вяра, определяна на популярно ниво като „българска вяра“, е една от причините за изселването им от Османската ислямска империя. Религиозността е поставена на изпитание в съветското време. Атеизмът е основна идеологическа характеристика на комунистическите общества. Обявена е война на религията, която се изразява в затваряне и разрушаване на църквите, прогонени са свещениците. Църквата в Кортен е затворена, но тази в Твардица е съхранена и до днес е център на религиозния живот. За вярващите периодът на съветската власт е много труден. КПСС и Комсомолът организират атеистична пропаганда срещу посещението на църковните служби, молитвите, постенето и християнските обреди кръщение, венчавка и погребение. Забранени са домашните икони. Въведен е гражданският брак. Въпреки това, българите не престават да вярват и да спазват християнските обреди, празници и вяра. Дори членовете на КПСС и Комсомола следват тази практика. Християнската служба в църквата (венчавката) е най-важната част от сключването на християнския брак, но тя е част от комплекс обреди (сватба), чрез които се утвърждава бракът. Тъй като църковната венчавка е забранена, традиционните сватбени обреди придобиват много голямо значение. Те поемат функциите на брачен договор. Бракът се осъществява именно чрез поредица от традиционни сватбени обреди и се смята за сключен след като те приключат. Официалната гражданска регистрация на браковете много често става известно време след създаването на семейството и най-вече – след раждането на първото дете. Специфична форма на криптохристиянство се появява при празнуването на християнските празници. Така Коледа, Великден, Гергьовден, Ивановден и други големи празници се ограничават до изпълнението на обредите в дома и семейството. Всички те стават специфична проява на смесването на канонично и народно християнство.

8.1. Съветското училище

През 1940 г., по време на първия период на установяване на съветската власт в Бесарабия, започва политика на интеграция на населението в съветското общество чрез ликвидиране на неграмотността в селата⁶⁴. През 1940–1941 г. се въвежда задължително начално образование. След 1944 г. се отварят училища на руски език в селата. В Кортен и Твардица те съществуват до днес, независимо че селищата са в Молдова. Българският език остава средство за безпипсмена комуникации между българите. Чрез руското училище постепенно поколенията, учили след края на 40-те години на миналия век, започват да научават руски. От втората половина на 50-те години част от младежите отиват за учат в университетите на Молдова и Русия. Училището улеснява интеграцията на българите в съветското общество. Повечето от хората от средното и младото поколение съвсем свободно говорят и български, и руски език, който през 90-те години на ХХ в. беше официален административен език за общуване между българи, руснаци, молдовани, гагаузи и други етнически общности в Молдова. Той е и престижният език за междуетническо общуване в тази част на страната.

Чрез образователната и професионалната миграция на част от българите извън родните им селища се създава групата на интелектуалците и професионалистите, които работят в градовете и селата на СССР. Именно от тях започват промените в начина на живот, нарушена е брачната ендогамия, появяват се нови имена в антропонимията на българите. Тези млади хора сключват междуетнически бракове, децата им носят руски или други модерни имена на времето. Те са „съветски хора“.

9. Комунизмът в колективната памет

За повечето българи в Кортен и Твардица след първите тежки десетилетия („трудовият фронт“, гладът от 1946–1947 г., принудителното организиране на колхозите по същото време и трудните години след това, ограничаването на правото на образование, изселванията от 1949 и др.), както и атеистичната политика през целия период, трудните времена се свързват със „Сталиновото време“. От края на 60-те години постепенно животът започва да се модернизира: електрификация, комуникации (нови пътища, телефони), безплатно здравеопазване, безплатно образование в училищата и университетите, социална мобилност и възможности за реализация в голямата съветска страна.

Устните разкази определят като недостатъци на системата трудното преместване на ново място поради необходимостта от жителство („прописка“), недостига на стоки и опашките, контрола на поведението на личността от КПСС и Комсомола. През 70-те години започва промяна на селищата със строежа на нови модерни жилища с финансовата помощ на колхозите

⁶⁴ Пак там.

и взаимопомощ между семействата. Всички села променят облика си чрез нови обществени сгради: Дом на културата („Дом культуры“) с библиотека, театър, театрален салон и кино, „Дом быта“ (Битов комбинат), детски градини, нови сгради на училището и на колхоза. Центърът на селата е оформен от тези постройки. В Кортен днес има дори хотел. Образът на „съветския човек“ и на „съветския народ“ е важна част на съветската идеология и пропаганда от периода на Брежнев. През 90-те години на миналия век в условията на икономическа криза в постсъветското време модернизацията от късния период на комунизма (най-вече Брежнев) остава част от престижното минало.

ПРИЛОЖЕНИЕ № 1

СПИСОК ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ ПО РЕВИЗКОЙ СКАЗКЕ⁶⁵ НА 1 АПРЕЛЯ 1835 ГОДА

(Новаков, С., Н. Червенков. Прошлое и настоящее села Кирютня. Кишинев, Штиинца, 1980, Приложение, с. 74–81)

Колонисты	Воз- раст	Колонистки	Воз- раст
1. Иван Русевич Кишкилев <i>сын Руси</i>	39 14	Ивана Русевича жена Злата	34
2. Злати Куртович Петков <i>синовья</i> Кунчо Дмитрий Слав	54 29 16 13	Злата Куртовича жена Дона <i>дочь</i> Таша	44 6
3. Иван Константинович Танурков – вдовец <i>синовья</i> Драгне Танас Стоян Деню Деню Ивановича <i>сын</i> Иван	59 20 14 12 24 1	Ивана Константиновича <i>дочь</i> Йордана Деню Ивановича жена Таша	11 22
4. Тодор Константинович Бучков <i>сын</i> Дмитрий	29 2	Тодора Константиновича жена Дона	24
5. Колю Иванович Танурков <i>синовья</i> Яни Николай	29 4 1	Колю Иванович жена Вида <i>дочь</i> Евдокия	29 2
6. Минчо Иванович Мутафчи <i>синовья</i> Михаил Стоян Семен	59 16 14 10	Минчо Ивановича жена Мария	42
7. Иван Иванович Шоп <i>синовья</i> Колю Георгии	49 21 16	Ивана Ивановича жена Аница <i>дочери</i> Пена Яна	44 16 10

⁶⁵ Ревизская сказка се назовава преброяването на населението.

8. Минчо Георгиевич Душков	60	Минчо Георгиевича жена Пена	44
<i>сыновья</i> Кунчо	18	<i>дочь</i> Мара	16
Колю	16		
9. Колю Себович Новаков	39	Колю Себовича жена Стояна	34
<i>сыновья</i> Себи	16	<i>дочери</i> Гургина	17
Тодор	14	Вела	10
Недко	13	Султана	8
Желю	12		
Дмитрий	6		
10. Колю Радоевич Робаков	34	Колю Радоевича жена Малама	34
<i>сыновья</i> Новак	10	<i>дочери:</i> Мария	6
Радой	8	Параскева	1
11. Иван Радоевич Робаков	29	Ивана Радоевича жена Неделя	26
<i>сын</i> Пенчо	2	<i>дочери</i> Дена	8
Цона	6		
Мария	2		
12. Добри Драгиевич Тузлуков	29	Добри Драгиевича жена Пекка	24
<i>сын</i> Драгия		<i>дочери</i> Мари	9
		Стана	5
		Параскева	1
Племянник Драгия Семенович Тузлуков	12		
13. Злати Васильевич Люленин	39	Злати Васильевича жена Яна	34
<i>сыновья</i> Руси	14	<i>дочери</i> Мария	10
Маноил	1	Стояна	5
14. Новак Николаевич Петков	30	Новака Николаевича жена Цона	28
15. Марко Стоевич Станчев	44		
<i>сын</i> Иван	13		
16. Колю Стоенович Арабаджиев	24	Колю Стоеновича жена Тодора	22
		<i>доч</i> Мария	
17. Георгий Яниевич Кальчишков	48	Георгия Яниевича жена Стана	44
<i>сыновья</i> Петр	20	<i>дочери</i> Стояна	21
Яни	16	Мария	18
18. Георгий Петрович Таласов	49	Георгия Петровича жена Чубра	39
<i>сыновья</i> Дмитрий	18	<i>дочери</i> Злата	20
Игнат	9	Калина	11
Иван	1		
19. Слав Златиевич Бучков	64	Слава Златиевича жена Герга	46
<i>син</i> Колю	12	<i>дочери</i> Зрафа(?)	20
Цона	18		
Каля	16		

20. Колю Димитриевиц Марков – вдовец <i>синовья</i> Цони Дмитрий	64 22 35 6	Колю Димитриевица дочь Злата Дмитрия Колевича жена София	24 29
Дмитрия Колевича <i>синовья</i> Колю Диордий Марку	2 1		
21. Иван Новакович Трифонов <i>синовья</i> Новак Тодор Иван	54 16 9 2	Ивана Новаковича жена Бойка <i>дочь</i> Дена	49 10
22. Дмитрий Златиевиц Чумердов <i>сыновья</i> Злати Петр Димитрий	33 9 7 1	Дмитрия Златиевица жена Стана <i>мать</i> Милка <i>дочери</i> София Милка	29 74 13 11
23. Костю Русинов Кишкилев <i>синовья</i> Йордан Иван <i>Двоюродные братья</i> Стоян Райкович Калоев Иван Райкович Калоев	44 12 2 24 18	Костю Русевича жена Нейка <i>дочь</i> Кера <i>Двоюродные сестры</i> Неделя Цона	42 16 21 15
24. Жежо Къневич Арабаджиев <i>сын</i> Йордан	36 7	Жежо Къневича жена Злата <i>дочери</i> Руса Кера Мария Елена	34 13 10 3 1
25. Босю Събович Новаков <i>сын</i> Игнат	49 17	Босю Събовича жена Рада <i>дочери</i> Стана Арма Мария	39 18 12 8 6
26. Новак Събович Новаков <i>сыновья</i> Драгия Дмитрий Съби Съби Новаковича син Тодор	64 16 22 29 3	Новака Събовича жена Калина <i>дочери</i> Злата Руса Стана Домна Дмитрия Новаковича жена Стана <i>дочь</i> Йордана Съби Новаковича жена Калуда <i>дочь</i> Мария	44 18 17 14 1 2 2

27. Слав Новакович Трифунов –	34		
вдoveц	8		
<i>синовья</i> Петко	6		
Новак			
28. Георгий Петрович Факиров	34	Георгия Петровича жена Дона	34
<i>сын</i> Иван	4	<i>дочь</i> София	1
		<i>мать</i> Раиса	69
		<i>ее дочь</i> Петра	19
Племянник Слав Петкович Турлаков	10		
29. Михаль Петрович Цопул	34	Михаила Петровича жена Жела	34
<i>сын</i> Михайль	12	<i>дочери</i> Пейка	7
		Анна	1
30. Георгий Величкович Широv	44	Георгия Величковича жена Анна	34
31. Петко Пеювич Гуйгов	54	Петко Пеювича жена Яна	52
<i>синовья</i> Василь	24	<i>дочери</i> Дона	17
Пею	10	Мария	11
Марко	27	Марко Петковича жена Йордана	26
Марко Петковича син Георгий	1		
32. Иван Георгиевич Манаф	59	Ивана Георгиевича жена Неда	64
<i>синовья</i> Колю	28		
Атанас	16		
Петко	26	Петка Ивановича жена Злата	22
Петко Ивановича сын Иван	1		
33. Иван Златиевич Бучков	70	Ивана Златиевича жена Дена	59
		<i>дочь</i> Недела	19
<i>синовья</i> Минчо	24	Минчо Иванович жена Минка	24
Стани	34	Стани Ивановича жена Стойка	32
34. Сиво Драгиев Таукчи	49	Сиво Драгиевича жена Цона	39
<i>синовья:</i> Драгия	20	<i>дочь</i> Пейка	4
Петко	16		
Григорий	14		
Желю	12		
35. Колю Колевич Шишков	54	Колю Колевича жена Стойка	36
<i>сын</i> Юрдан	16	<i>дочери</i> Пейка	12
Рада	10		
Федора	1		
36. Злати Константинович Бучков	39	Злати Константиновича жена Цон	34
	16	<i>дочери</i> Сйба (Съба?)	
	12	Жела	
	9	Каля	
	1	Домна	

37. Стойчо Иванович Шишков	54	Стойчо Ивановича жена Мария	39
<i>сыновья</i> Диордий	17	<i>дочь</i> Мария	1
Мани	15		
Стоян	13		
Илия	3		
38. Петр Димитриевич Гургуров	27	Петра Димитриевича жена Тодора	27
<i>братья</i> Симеон	22	<i>дочери</i> Дона	3
Иван	20	Анастасия	1
Тодор	18	<i>мать</i> Неделя	54
Петко	14	<i>ее дочь</i> Бойка	9
Стойчо	12		
39. Колю Жечович Барбаров	35	Коли Жечевича жена Ивана	32
<i>сыновья</i> Жечо	9	<i>дочь</i> Мария	1
Диордий	5		
40. Иван Жечович Барбаров	29	Ивана Жечовича жена Милка	29
<i>сын</i> Михаил	3	<i>дочь</i> Елена	1
<i>братья</i> Андрей	22	Петра Жечовича жена Герга	24
Марин	16		
Петр	27		
Петра Жечовича сын Георги	1		
41. Жерко Пеювич Малков	34	Жерко Пеювича жена Стояна	34
<i>сыновья</i> Петко	15	<i>дочери</i> Цона	20
Минчо	11	Пена	16
Колю	7	Злата	13
Василь	3	Каля	12
Стояна	8		
Стояна	5		
42. Иван Пеювич Малков	31	Ивана Пеювича жена Димка	27
<i>сын</i> Георгий	1		
43. Петр Кръстевич Войник	44	Петра Кръстевича жена Дона	39
<i>дочь</i> Стана	10	Минчо Кръстевича жена Стана	25
<i>брат</i> Минчо	24		
Минчо Кънчевича жени брат	20		
Кънчо Милович Стратов			
44. Минчо Манолович Делибалтов	50	Минчо Манолович жена Чубра	44
<i>сыновья</i> Яни	18	<i>дочь</i> Дона	3
Колю	16	<i>мать</i> Анна	74
Петр	1		
Его родственик Желю Колювич	22		
Желюв			

45. Дмитрий Минчович Керкинчев	44	Дмитрия Минчовича жена Стана	42
		<i>дочери</i> Неделя,	16
		Анна	4
		Елисавета	1
46. Колю Койчевич Делибалтов	74	Колю Койчевич жена Злата	54
<i>сыновья</i> Петр	29		29
Иван	34		
Ивана Колювича сын Петко		Ивана Колювича жена Мария	
<i>дочь</i> Евдокия	1		
47. Георгий Петрович Кынчев	24	Георгий Петровича жена Мария	20
<i>братья</i> Симеон	16	<i>дочь</i> Анна	1
Милан	12	<i>сестры</i> Кристина	14
Милка	8		
48. Петко Николаевич Герков	64	Петко Николаевича жена Руса	54
<i>сыновья</i> Колю	16	<i>дочь</i> Добра	19
Димитрий	12	<i>двоюродная сестра</i> вдова	
		Рада Барбанова	45
		ее <i>дочь</i> Марина	20
49. Петр Добревич Караджов	24	Петра Добревича жена Марина	24
<i>братья</i> Злати	19	Злати Добревича жена Марза	19
Тодор	16		
50. Атанас Георгиевич Манаф	64	Атанаса Георгиевича жена Цона	44
<i>сыновья</i> Георгий	20	<i>дочери</i> Анна	19
Петко	10	Милка	18
Димитрий	1	Стойка	16
		Милка	12
		София	9
		Анна	5
51. Константин Минчович Карафизи	30	Константина Минчовича жена Же- лязна	30
52. Петко Яневич Банков	29	Петра Яневича жена Васи́ла	29
<i>брат</i> Вачко		<i>дочери</i> Дона	6
		Мария	1
		Вачко Яневича жена Мария	
		Петка Яневича мать Нейка	64
53. Стоян Вачкович Банков	59	Стояна Вачковича жена Руса	54
<i>сыновья</i> Прокопий	14	<i>дочери</i> Неда	16
Петко	10	Дейка	8
Вачко	21	Вачко Стояновича жена Цона	20
Йордан	24	Йордана Стояновича жена Стояна	22
		Йордана Стояновича <i>дочь</i> Ирина	2

54. Дмитрий Васильевич Минчев	27	Дмитрия Василевича жена Сиба	24
сын Василь	3	дочь: Ивана	5
Его родственник Тодор Пеювич		мать Рада	49
Гвоздев			
55. Злати Иванович Атанасов	29	Злати Ивановича жена Тона	27
сын Василь	3		
56. Абретен Ненчович Дерменджиев	50	Абретена Ненчовича жена Дена	44
сыновья Янчо	22	дочери Неделя	15
Иван	16	Мария	3
Йордан	11		
Иван	10		
Колю	9		
Желез	8		
57. Пею Кънчевич Яврумов	36	Пею Кънчевича жена Злата	33
синовья Диордий	7		
Прокопий	6		
Василь	1		
58. Недю Петрович Багув	39	Недя Петровича жена Злата	34
		дочери Жера	13
		Цона	9
		Дона	3
59. Колю Петрович Багув	35	Колю Петровича жена Гергина	32
сын Петр	10	дочери Стана	8
		Мария	1
60. Петко Петрович Багув	30	Петка Петровича жена Мария	22
братя Генчо	27	дочь Параскева	64
Минчо	22	мать Жера	
Иван	19		
61. Димир Димович Путаров	38	Димира Димовича жена Рада	37
сыновья Димо	14	дочери Христина	12
Иван	10	Дона	8
		Злата	2
брат Недко	34	Недко Димовича жена Пена	29
Недко Димовича синовья	9		
Илия	2		
Стоян			
62. Петко Лейчович Сталейков	42	Петка Лейчовича жена Жела	41
сыновья Иван	12	дочь Слава	2
Лейчо	8		
Николай	1		

63. Кунчо Иванович Куртов	20	Кунчо Ивановича Жена Пена	24
<i>сыновья</i> Василь	9		
Игнатий	1		
<i>брат</i> Тодор	24		
64. Марин Жекович Терзиев	44	Марина Жековича жета Калина	42
<i>сыновья</i> Лейчо	21	<i>дочери</i> Цона	12
Жеко	18	Мария	5
Радой	3		
Марко	23		
Марко Марковича		Марка Марковича жена Рада	21
<i>сыновья</i> Георгий	2		
Илия	1		
65. Георгий Жекович Терзиев	39	Георгия Жековича жена Гергина	29
	2	<i>дочь</i> Мария	
66. Иван Павлович Дюлеров	20	Ивана Павловича жена Герга	20
		<i>дочь</i> Мария	1
67. Драган Сивович Москов	54	Драгана Сивовича жена Дойка	54
		<i>дочери</i> Гергина	16
		Стояна	10
		Яна	8
		Мария	3
68. Койчо Димитриевич Страдов – вдовец	54	Койчо Димитриевича дочь Анастасия	16
<i>сыновья</i> Андрей	26	Андрея Койчевича жена Анна	22
Михаль	19		
69. Яни Иванович Безволев	29	Яни Ивановича жена Кина	26
<i>брат</i> Продан	22	Продана Ивановича жена Арма	20
		<i>дочь</i> Мария	1
70. Йордан Васильевич Крестников	22	Йордана Васильевича жена Пена	24
<i>братья</i> Василий	12	<i>дочь</i> Анна	2
Димитрий		Василия Васильевича жена Герга	22
71. Желю Нейков Желев – вдовец	44	Желю Нейковича дочери	
<i>сыновья</i> Иван	22	Дона	14
Нейко	24	Мария	13
		Груда	11
		Жела	8
		Нейка Желовича жена Руса	24
72. Георгий Иванович Янчев	35	Георгия Ивановича жена Жера	34
<i>сыновья</i> Стоян	8	<i>дочь</i> Тодора	5
Вачко	6		
Василь	2		
Николай	1		
Двоюродный брат Николай Радоевич Дьяков	4	Георгия Ивановича тетка – вдова Пена Радоева	46

73. Неделчо Пейкович Димитриев	34	Неделчо Пейковича жена Бойка	29
<i>сыновья</i> Димитрий	9		
Иван	1		
<i>брат</i> Пенчо – вдовец	29		
74. Миндо Пейкович Караджов	34	Миндо Пейковича жена Тодора	32
<i>сын</i> Митьо	12	<i>дочери</i> Неделя	9
<i>брата</i> Диордий	19	Ирина	8
Стойко	14	Мария	2
		<i>сестра</i> Мария	14
75. Никола Миланович Настрадаин	74	Никола Милановича жена Стояна	60
<i>сыновья</i> Милан	19	<i>дочери</i> Тодора	29
Станчо	14	Гарда	23
76. Иван Николаевич Настрадаин – вдовец	40	Ивана Николаевича	4
<i>сын</i> Николай	9	<i>дочь</i> Замфира	
77. Марин Николаевич Настрадаин	26	Марина Николаевича жена Елена	24
<i>сын</i> Николай	5	<i>дочь</i> Нейка	1
78. Колю Драгиевич Белюв	34	Колю Драгиевича жена Стойка	34
<i>сыновья</i> Драгия	14	<i>дочери</i> Злата	16
Балю	11	Йордана	9
Петко	5		
79. Василь Славов Кутанов	69	Василия Славовича жена Жера	74
<i>дочь</i> Пена	16		
80. Петко Стоянович Доксул	29	Петка Стояновича жена Мария	24
81. Петр Куджа Иванов	39	Петра Куджи жена Слава	39
<i>сын</i> Михаил	3		
82. Тодор Димович Бакалов	34	Тодора Димовича жена Дена	30
<i>дочь</i> Мария	2		
83. Андрей Иванович Каба	30	Андрея Ивановича жена Васила	26
<i>дочь</i> Рада	4		
<i>мать</i> Рада	64		
84. Стоян Иванович Калоев – холост	24	Стояна Ивановича <i>мать</i> Вела	52
<i>сестры</i> Неделя	17		
Цона	15		
85. Петко Николаевич Чавдаров – вдовец	74	Колю Петковича жена Мария	22
<i>сыновья</i> Колю	29	Митотия Петковича жена Мита	29
<i>дочь</i> Мария	1		
Иван	19		
Митотий	34		
<i>дочери</i> Ивана	5		
Домна	1		

86. Василий Николаевич Чавдаров	64	Василия Николаевича жена Цона	59
<i>сыновья</i> Георгий	34	Георгия Васильевича жена Рада	29
Кръстю	26	Кръстю Васильевича жена Рада	24
Петко	24	Петка Васильевича жена Прода	23
Колю	16	Василия Николаевича дочь Минка	18
Съби	12	Кръстю Васильевича дочь Мария	1
Георгия Васильевича сын Василий	1		
Петка Васильевича сын Георгий	1		
87. Кирчо Стоянович Млячков	39	Кирчо Стояновича жена Елка	29
<i>сыновья</i> Стойко	10		
Костю	8		
Иван	3		
Павел	1		
88. Петко Васильевич Люленин	32	Петка Васильевича жена Стояна	29
<i>сыновья</i> Михаль	8	<i>дочь</i> Мария	1
Василь	5		
Петко Васильевича жены брат	16		
Пенко Михайлович Велюв			
89. Миндо Иванович Атанасов	34	Миндо Ивановича жена Ирина	29
<i>брат</i> Тодор	16	<i>дочери</i> Ивана	10
Стояна	8		
Катерина	1		
90. Стоян Николаевич Яламов	49	Стояна Николаевича жена Рада	39
<i>сыновья</i> Колю	18	<i>дочери</i> Кера	3
Марко	16	Яна	
Христо	13		
Петр	7		
91. Пею Кръстевич Петков	31	Пею Кръстевича жена Епифана	22
<i>сыновья</i> Петр	5	<i>мать</i> Мара	
Иван	2		
<i>брат</i> Митю	19		
92. Штерю Петкович Бакалов	29	Штерю Петковича жена Ивана	29
<i>дочь</i> Мария			
93. Петр Иванович Делибалтак	35	Петра Ивановича жена Стоян	34
<i>сыновья</i> Диордий	12	<i>мать</i> Уляна	64
Иван	11	<i>дочь</i> Уляна	8
Дмитрий	1		
94. Съби Минчович Карафизи	24	Съби Минчовича жена Неделя	23
<i>братъ</i> Иван	22	<i>дочь</i> Анна	1
Колю	16	Ивана Минчовича жена Койна	22
Съби Минчовича <i>мать</i> Стояна	54		

95. Константин Минчович Момчев	45	Константина Минчовича жена Цона	40
<i>сын</i> Петр	2	<i>дочери</i> Катерина	5
Елка	2		
96. Милан Радневич Шереметьев	44	Милана Радневича жена Дона	44
97. Манол Димович Пейков	59	Манола Димовича жена Нейка	44
<i>сыновья</i> Димо	21	<i>дочь</i> Цона	16
Колю	11		
Михаль	9		
98. Драгия Железкович Банков	22	Драгия Железковича жена Стояна	20
<i>сын</i> Дмитрий	1		
99. Пейко Димович Пейков	39	Пейка Димовича жена Стойка	34
<i>сыновья</i> Дмитрий	13	<i>дочь</i> Марина	6
Манол	10		
100. Слав Жечович Титев	49	Слава Жечовича жена Рада	39
		<i>дочери</i> Нейка	13
		Желязна	10
		Мария	1
101. Петко Николаевич Табанов	29	Петка Николаевича жена Нейка	29
		<i>дочь</i> Мария	2
		<i>мать</i> Валкана	54
<i>брат</i> Иван	26	Ивана Николаевича жена Тодора	24
		<i>дочь</i> Стефана	
102. Митю Велкович Митков	34	Митю Велкович жена Стойка	31
		<i>дочь</i> Стана	14
		<i>мать</i> Стана	64
103. Петр Георгиевич Пегливанов	34	Петра Георгиевича жена Мария	29
<i>сыновья</i> Иван	8	<i>ее мать</i> Пена	60
Георгий	1		
104. Василия Дмитриевича Петков	34	Василия Дмитриевича жена Йордана	32
<i>братья</i> Аргир	24	<i>сестра</i> Неделя	15
Яни	21		

И т о г о: 104 семьи: **342** души мужского пола и **312** душ женского пола. Кроме того 2 семьи священослужителей – всего **14** душ:

1. Священник Марко Дмитриевич	45	Марко Дмитриевича жена Христина	43
Малов	14	<i>дочери</i> Стойка	13
<i>сыновья</i> Кръстю	10	Койна	9
Неделко	3	Мария	4
Дмитрий			
2. Священник Економ Петр Федоров	35	Петра Федоровича жена Кера	34
Златев	6	<i>дочери</i> Мария	13
<i>сыновья</i> Симеон	3		10
Василий			

ЛИТЕРАТУРА

- Архив** – Государственный архив Одесской области.
- Атлас** (1958) – Атлас болгарских говоров в СССР. Ред. С. Б. Бернштейн. Москва, Наука.
- Кръстева-Благодеева, Е.** 1999. Личното име в българската традиция. С., Марин Дринов.
- Бонева, Т.** Етничната култура на локалната общност. – Във: Изследвания в чест на чл.-кор. проф. Страшимир Димитров. – *Studia Balkanica*, 23, 2001, 761–783.
- Бонева, Т.** Социализмът и модернизацията, отразени в житейски разкази. – *Българска етнология*, XXX, 2004, № 4, 79–98.
- Державин, Н.** Болгарские колонии в России: Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии. С., БАН, 1914.
- Кауфман, Н.** Народни песни на българите от Украинска и Молдовска СССР. Т. 1–2. С., БАН.
- Мещеряк, И.** Переселение болгар в Южную Бессарабию в 1828–1829 гг. Кишинев, Штиинца, 1965.
- Мионов, Б.** Социальная история России. Т. 1–2. Москва, Наука, 1999.
- Наулко, В. І.** Етнични процеси серед болгарської діаспори в Україні. – Във: *Україна і Болгарія : віхи історичної дружби*. Ред. В. Станко. Одеса, 1999.
- Новаков, С.** Степной родник. Кишинев, 1966.
- Новаков, С.** Проблемы языка, истории и культуры болгарской диаспоры в Молдове и Украине. Ред. С. Новаков. Кишинев, 1993.
- Новаков, С., Н. Гургуров.** Страницы истории села Кортен. Кишинев 1995.
- Новаков, С., Н. Червенков.** Прошлое и настоящее села Кириютня. Кишинев, 1980.
- Поглубко, К., Ив. Забунов.** Обновльонная Твардица. Кишинев, 1980.
- Радкова, Р.** Към историята на Болградската гимназия. – *Векове*, 1978, № 3.
- Червенков, Н., И. Грек.** Българите в Молдова и Украйна. Минало и настояще. С., 1993.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

THE INTELLECTUALS AND THE COMMUNIST REGIME IN BULGARIA IN THE BEGINNING OF THE 1960s

EVGENIA KALINOVA

The 1960s were a decade of contradictions. Western countries followed the new American doctrine of “building bridges” with the Soviet bloc, which stimulated cultural exchanges, but also provoked suspicions about “ideological diversion” among the Communist leadership. The decade was also marked by a strong drive by East European countries towards economic liberalization, which led to a liberalization of the political regimes. In these circumstances, growing demands for creative freedom came from the intelligentsia. The defensive response of the BCP was directly influenced from Moscow. Nevertheless, Todor Zhivkov’s policy in the cultural sphere had its own specific aspects. It could be described as a mixed approach of “carrots and sticks” – it aimed at seducing the artists, but turned to repression if their actions exceeded the limits set by the Party.

Bulgarian historians and cultural scientists have already taken important steps in the research of particular moments¹ in the development of the spiritual sphere in 1960s; there is also a first attempt for a summarized view on the cultural policy of the decade². The present study is an attempt for an analysis of the relations

¹ *Avramov, D.* Letopis na edno dramaticno desetiletie. Sofia, 1994; *Baeva, I.* Bulgaria i “Prazhkata prolet” 1968. – In: *Baeva, I.* Bulgaria i Iztochna Evropa. Sofia, 2001, 124–143; *Elenkov, Iv.* Kulturniat Front. Sofia, 2008, 195–217; *Kalinova, E.* Bulgarskiat variant na suvetskoto “razmraziavane” v kulturata (1953–1963). – In: Bulgaria i Russia prez XX vek. Sofia, 2000, 418–424; *Migev, Vl.* Bulgarskite pisateli i politicheskiat zhivot v Bulgaria 1944–1970. Sofia, 2001, 171–275; *Prazhkata prolet’68 i Bulgaria.* Sofia, 2005, 51–88, 148–163; *Hristova, N.* Specifika na Bulgarskoto “dissidentstvo”. Sofia, 2005, 206–252; Spomenut i zabravata. Pisatelite i tyahnata “memoarna” pamet za 1962 godina. – *Istoricheski pregled*, 2002, No 3–4; *Vlast i inteligentia.* Bulgarskata 1968 godina. – *Ibid.*, 2000, No 5–6, 205–225.

² *Kalinova, E.* Transformaciite v kulturata. – In: *Istoria na bulgarite.* T. 3 – Ot Osvobozhdenieto (1878) do kraja na Studenata vojna (1989). Sofia, 2009, 550–596.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

ИНТЕЛИГЕНЦИЯТА И КОМУНИСТИЧЕСКИЯТ РЕЖИМ В БЪЛГАРИЯ В НАЧАЛОТО НА 60-ТЕ ГОДИНИ

ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА

В историографията 60-те години често и с основание са определяни като десетилетие на противоречията. В политически план диалогът Изток – Запад вече е започнал, но върху него слагат своя отпечатък Карибската и Берлинската криза и смяната на лидерите на двете суперсили – САЩ и СССР. Западните държави се придържат към новата американска доктрина за „прехвърляне на мостове“ към съветския блок, заменила политиката на „сдържане на комунизма“, и засилват пропагандната си активност по отношение на социалистическите страни, вкл. и в културната сфера. Това дава тласък на културния обмен, но възражда у ръководителите на Източния блок „психологията на обсадената крепост“, която трансформира отхвърления преди няколко години Сталинов тезис за изострянето на класовата борба в постулат за неотслабващата идеологическа битка и за невъзможното „мирно съвместно съществуване“ в сферата на идеологията. Ситуацията се усложнява и от набиращата скорост съветско-китайски конфликт, провокиран от „догматичното“ или „ревизионистичното“ отношение към прилагането на принципите на марксизма-ленинизма. Единството на международното комунистическо движение е поставено на изпитание.

Същевременно десетилетието е белязано от засилен стремеж на източноевропейските страни към икономически реформи, предизвикани от обективната необходимост да се замени изчерпваният модел на екстензивно развитие на народното стопанство с интензивен, основан на постиженията на науката и техниката и съобразен, поне отчасти, с пазарните принципи. Либерализацията в областта на икономиката се преплита и с либерализиране, макар и ограничено, на политическите режими. В тези условия все по-силно зазвучава гласът на интелигенцията в защита на творческата свобода и все

between those in power and the intellectuals in the period between 1960 and 1963. It is based mostly upon rich documentary material in the Central State Archive, memoir testimonies and the achievements of Bulgarian historiography.

The decade began with a peculiar equilibrium between the authorities and the artistic intelligentsia³. The former clearly understood that pressure for following the Party's directions had to be carefully applied in order to win over the intellectuals on the eve of the ambitious economic programs. The artists have also understood that freedom had limits, defined by the Party, and came at a high price. The beginning of the 1960s saw a vibrant literary life. It saw the appearance of the impressive metaphoric poetry of Konstantin Pavlov's "Satires", as well as a collection of epigrams by Radoy Ralin, Vasil Popov's short stories, the poem "In the Tender Autumn" and the play "When roses dance" by Valeri Petrov⁴. The authorities accepted these new tendencies and gave prizes away generously. There was also excitement in the literary magazines "September", "Flame" and "Literary Thought". The publication of "Literary News", a newspaper which presented contemporary Western authors and published forbidden writers⁵, began in May 1961. The same year saw young artists come to the forefront. Those in power tried to tolerate them in order to win them over. Organizations for support, but also for control, were set up in 1960 – Offices of the Young Writer and the Young Composer, the Workshop of the Young Artist. The first edition of an international contest for young opera performers⁶ was also held in 1961. Young poets drew the public's attention. The poetry and the citizen behavior of Soviet poets such as Evgenii Evtushenko, Robert Rozhdestvensky, and Andrey Voznesensky had a strong impact on them. They were especially attracted by attempts for direct contact with the audience. Thus, they read their poems in clubs, in the universities and even on the street. Especially influencing was "the poetry show on wheels", organized by the poets Lubomir Levchev, Stephan Tsanev, and K. Pavlov and the critic Tzvetan Stoyanov. They toured cities, where they were welcomed with huge interest, especially from young students⁷.

The significance of the phenomenon "young poetry" and "free verse" can be illustrated by the vivid discussion which started in the literary circles in 1961 and lasted until 1963. In reality, young poets were rediscovering "vers libre", which had established itself in poetry long ago, and was introduced to Bulgaria even before the First World War. In the context of timid liberalization they saw in free verse a chance to escape the "pedantic search of a strict number of syllables,

³ *Hristova, N.* Konflikt "vlast-inteligentzia" v Bolgarii. 1956–1957 godii. – In: 1956 god. Rosiisko-bolgarskie nauchnie diskussii. Moskva, 2008, 316–328; *Kalinova, E.* Intelligentzia I vlast mezhdru dvumia volnami destalinizacii v Bolgarii. 1956–1961 godii. – In: 1956 god...., 329–356.

⁴ *Slavov, A.* Bulgarskata literatura na razmraziavaneto. Sofia, 1994, 107–109; *Avramov, D.* Dialog mezhdru dve izkustva. Sofia, 1993, 369–370.

⁵ *Slavov, A.* Bulgarskata literatura..., 164–165; *Kalinova, E., I. Baeva.* Bulgarskite prehodi 1939–2005. Sofia, 2005, p. 170; *Vasilev, M.* Dvizhenie i suzriavane po aprilski put. Hronika na literaturnite mnjenja i diskusii sled april 1956. Sofia, 1986, 30–32, 53–54, 60–67.

⁶ Centralen Durzhaven Arhiv na Republika Bulgaria (CDA), f. 1-B, op. 6, a.e. 4113, l. 1–4; a.e. 4528, l. 1.

⁷ *Levchev, L.* Ti si sledvashtiat. Sofia, 1998, 138–144; *Slavov, A.* Bulgarskata literatura..., p. 213.

по-чести са опитите ѝ да отстоява правото на самостоятелно, освободено от партийна опека, търсене на собствени пътища. Тези процеси заплашват да се изплъзнат от контрола на комунистическите партии, чиито лидери добре помнят кошмара на „унгарската“ 1956 г., а през втората половина на 60-те години са изправени пред изпитанията на „Пражката пролет“. Разхлабената примка трябва да бъде отново затегната с познатите изисквания за вяност към социалистическия реализъм, за класовост и партийност. Комунистическите партии в Източна Европа ревниво пазят „правото“ си да преценяват кои факти и явления са „идеологическа диверсия“ и каква е опасността от тях за социалистическия режим. Защитните мерки, които БКП предприема, са пряко повлияни от действията на Никита Хрущов, а след него – на Леонид Брежнев. Политиката на Тодор Живков (в края на 1962 г. той успява да съсредоточи в ръцете си освен партийната и държавната власт) в културната сфера обаче има и специфики, които позволяват да бъде определена по-скоро като политика на „камшика и захарчето“, залагаща както на привличането на творците, така и на репресиите, когато действията и поведението им надхвърлят определените от партията граници.

Българските историци и културолози вече са направили важни стъпки в проучването на отделни моменти¹ от развитието на духовната сфера през 60-те години, налице е и първи опит за обобщен поглед върху културната политика през десетилетието². Вникването в спецификата му обаче изисква детайлно вглеждане в противоположните процеси в отношенията между властта и интелигенцията между 1960 и 1963 г. Настоящата студия е стъпка в тази посока, основана най-вече на изобилния документален материал в Централния държавен архив, мемоарните свидетелства и постигнатото от родната историография.

* * *

Десетилетието започва с особен вид равновесие, настъпило в отношенията между властта и художествената интелигенция. След сътресенията от 1956 г. и двете страни изглеждат някак примирени с необходимостта да се съобразяват една с друга³. Управляващите са наясно, че духът не може да

¹ Аврамов, Д. Летопис на едно драматично десетилетие. С., 1994; Баева, И. България и „пражката пролет“ 1968. – Във: Баева, И. България и Източна Европа. С., 2001, 124–143; Еленков, Ив. Културният фронт. С., 2008, 195–217; Калинова, Е. Българският вариант на съветското „размразяване“ в културата (1953–1963). – Във: България и Русия през XX век. С., 2000, 418–424; Мигев, Вл. Българските писатели и политическият живот в България 1944–1970. С., 2001; 171–275; Пражката пролет '68 и България. С., 2005; 51–88, 148–163; Христова, Н. Специфика на българското „дисидентство“. С., 2005, 206–252; Споменът и забравата. Писателите и тяхната „мемоарна“ памет за 1962 година. – Исторически преглед, 2002, № 3–4; Власт и интелигенция. Българската 1968 година. – Исторически преглед, 2000, № 5–6, 205–225.

² Калинова, Е. Трансформациите в културата. – Във: История на българите. Т. 3 – От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). С., 2009, 550–596.

³ Христова, Н. Конфликт „власт – интелигенция“ в Болгарии. 1956–1957 годы. – Във: 1956 год. Российско-болгарские научные дискуссии. Москва, 2008, 316–328; Калинова, Е. Ин-

of strict pace, of a round little rhyme”, and to create poetry which was “looser, close to ordinary human speech, based upon associative and figurative thought, upon the inner energy of speech”⁸. These arguments were used in defense of free verse by Vesselin Hanchev, Stephan Gechev, Vladimir Bashev, Boris Delchev, and Stephan Tsanev, who were criticized for imitating Western models.

The authorities were also apprehensive of some processes in the area of fine arts. A new generation of artists was entering the field. Additionally, art centers outside the capital were “awakening”. There was a renewed interest towards folklore and medieval art, which young artists saw as a chance for creative experiments and a renewal of methods of expression⁹. Public interest in artistic monuments was reignited, even though the subject had been forgotten and forbidden as part of the fight of authorities against religion. ‘Art’ magazine published increasing number of calls in support of the preservation of Bulgarian antiquities. The unique exhibition “2500 Years of Art in Bulgarian Lands”, which toured several Western capitals between 1959 and 1961, revealed the potential of using old Bulgarian art to build a new image of the country abroad. Overcoming the rigidity of some parts of the Party leadership, the National Art Gallery organized an impressive exhibition of icons, which in 1965 formed the core of a permanent exposition in the crypt of “Alexander Nevsky” temple in Sofia. The beginning of 1960s also saw renewed interest towards another episode of Bulgaria’s cultural history, which has been politically condemned – the New Artists’ Society. Following Alexander Zhendov’s exhibition in the end of 1958, exhibitions by Petar Mladenov, Pencho Georgiev, Kiril Tsonev, and Bencho Obreshkov were organized in 1960-1961¹⁰. Along with the 1960 celebrations of popular names in the art of painting, such as Professor Nikola Marinov, Dechko Uzunov and Konstantin Shturkelov, these events allowed the young generation of artists to create its own understanding of past traditions and of the road to take forward.

The authorities realized the importance of attracting the young artists. This was to be done through the Studio of Young Painters¹¹. It allowed them to participate more actively in the artistic life by providing them with information about upcoming initiatives and an opportunity for official trips and exhibitions, thus building up their confidence. The breeze of renewal was felt strongly among young painters from Plovdiv. Inspired by the cultural traditions of their city, Dimitur Kirov, Georgi Bojilov, Yoan Leviev, Ivan Kirkov from Asenovgrad and others were boldly searching for their own style, while their paintings caused heated discussions. Party members accused the youngsters that in their ambition towards innovation, they have abandoned social realism and have fallen into mannerism, imitation and formalism¹². The artists from Plovdiv received support from some of their colleagues from Burgas, Russe, and Pleven, as well as from the management of Bulgarian Artists’ Union in the face of Stoyan Sotirov, Alexander

⁸ *Avramov, D. Dialog mezhdu...*, 396–397, 400–401.

⁹ *Avramov, D. Letopis na edno...*, 152–168.

¹⁰ *Ibid.*, 194–202.

¹¹ CDA, f. 1-B, op. 5, a.e. 452, l. 62.

¹² *Avramov, D. Letopis na edno...*, 339–340.

бъде върнат обратно в бутилката и натискът за следване на партийните предписания трябва внимателно да се дозира, за да се спечели интелигенцията в навечерието на амбициозните икономически програми. Творците също са научили „урока“ си от предходните години – свободата, към която се стремят, има определени от партията граници и висока цена, която не всеки от тях е готов да заплати. Така властта се приспособява към новите условия, като се отказва от прекалената подозрителност към интелигенцията и от стремежа да контролира отблизо и непрестанно творческия процес, а творците предпочитат да се възползват от това смекчаване, за да се съсредоточат върху специфичните проблеми на литературата и изкуството, избягвайки откритата конфронтация с властта.

Напрежение в отношенията все пак има и то, както в предходния период, е свързано с писателите. В началото на 60-те години продължава раздвижването в литературния живот. През 1960 г. се появява книгата „Сатири“ на Константин Павлов, наречена по-късно от Атанас Славов „литературен връх на 1960 г.“ заради впечатляващите, изпълнени с метафори и отличаващи се от традиционното разбиране за поезия стихове, „разкъсващи идеологическия воал, зад който върхушката криеше лицемерния си лик“, сборникът с остро публицистични епиграми „Безопасни игли“ на Радой Ралин, разказите на Васил Попов, поемата на Валери Петров „В меката есен“, която става явление в художествения живот с искрената болка от изгубеното доверие и отчуждението между хората⁴. Писателите и поетите с изострена чувствителност и талант съзират възможности за разчупване на каноните, за творчески експерименти. Резултатите не са задължително шедьоври, но подсказват освободен път на възможно творческо развитие. Така през 1961 г. Валери Петров създава пиесата „Когато розите танцуват“, в която възпява любовта по необичаен начин – чрез преплитане на различни жанрове в „шешметен фойерверк“. Д. Аврамов си припомня как е възприета постановката: „Най-важното и най-увличащото, поне за мен, бе чувството за свобода, което получавахме и което се излъчваше от цялата пиеса... Да опиташ всичко, да импровизиращ, ако и да сгреша, бе тайната съблазън, изпитвана почти болезнено от всеки, който се стремеше към новото“⁵.

Властта се съобразява с новите тенденции и щедро раздава награди – Димитровска през 1962 г. за поемата „В меката есен“, наградата на ЦК на ДКМС през 1961 г. за втората книга на младия поет Любомир Левчев „Завинаги“, утвърждаваща модерния свободен стих и др. Управляващите пресмислят и значението на материалните и моралните стимули. През юни 1960 г. е решено да се приеме нов указ за Димитровските награди, присъждани през две години на „автори на най-забележителни трудове и творби, които подпомагат решаването на задачите на социалистическото строителство и

телигенция и власт между двама волнами десталинизации в Болгарии. 1956–1961 годы. – Във: 1956 год..., 329–356.

⁴ Славов, А. Българска литература на размразяването. С., 1994, 107–109; Аврамов, Д. Диалог между две изкуства. С., 1993, 369–370.

⁵ Аврамов, Д. Диалог между..., с. 371.

Obretenov and Boris Ivanov. This was in sharp contrast with the position of the Bulgarian Writers' Union, close to the upper Party structures, while for S. Sotirov and B. Ivanov, formed in the Society of New Artists, the search for the modern and its defense were a central conviction¹³.

The authorities' response strategy was not easy to implement: vigilance without reintroducing the "old dogmas"; tolerance towards artists who succumbed to "penchants"; but "lurches" were to be criticized¹⁴. On 6 March 1961 a National Exhibition of Young Artists was opened. The event had been awaited with great interest not only because it was the first presentation of the young generation, but also because it represented a test for the attitudes of older people and the authorities. Critics approved highly the works of Svetlin Rusev, Georgi Baev, Ivan Filchev, Alexander Patzev, and V. Delcheva. However, there were remarks of pretense, pseudo-innovation and "imitation of the works of foreign artists, who have grown up in different world, with different worldview"¹⁵. Both the National Exhibition of Young Artists and the Common Exhibition of Provincial Artists (which comprised 80 artists from 7 districts), which opened on 12 February 1962 in Sofia, were demonstrations of a new and positive development – the "geography" of fine art has been broadened. A whole generation of talented painters not only set on its artistic path outside the capital, but also continued working in the province. They were supported not only by the management of Bulgarian Artists' Union and many prominent art specialists from the capital, but also by the local party and administrative structures, which provided the required material work conditions. Additionally, the growing public interest also had a stimulating effect. This was the way in which artists like G. Baev from Burgas, S. Rusev from Pleven, I. Filchev from Lovech and artists from Plovdiv established themselves, and some of them became iconic for their cities of birth and for Bulgarian art. The exhilaration was obvious not only in the paintings themselves, but also in the heated discussions they arose. The art specialist Dimitur Avramov explains: "At the time, the fate of each picture excited us. In the absence of minimal conditions of free political speech, the approval or the rejection of a work, author, or style, was one of the few possibilities to oppose openly the stupidity, the dogmatism and the backwardness, as well as to defend the freedom of personal choice"¹⁶.

Another worrying fact for the BCP was the ongoing disunity among the artists. The confrontation was linked to decade-old issues between the professors in the Institute for Fine Arts and the ones in the leadership of the BPU – "The Institute considers that the Union cannot counter Western influence, while the Union thinks that the Institute emaciates art"¹⁷. This has led to differences in the attitude towards the period of the cult, towards innovation and finally – to the division between "young" and "old". The authorities insisted that "unlived attitudes from the past must be put aside" in order not to distract the artists from

¹³ Ibid., 191–192, 294.

¹⁴ CDA, f. 1-Б, op. 5, a.e. 448, l. 69–70; *Hristova, N.* Specifika na..., 214–215.

¹⁵ *Avramov, D.* Letopis na edno..., 280–292.

¹⁶ Ibid., p. 352.

¹⁷ CDA, f. 1-Б, op. 5, a.e. 452, l. 77.

по-нататъшния възход на науката и културата в НРБ⁶. Като най-съществена причина за промяната е посочен засиленият интерес на обществото към начина на определяне на лауреатите. Предвижда се работата на комисиите, които ги номинират, вече да не е „далеч от погледа и преценката на широките обществени слоеве“, а списъците с предложените за награждаване трудове и творби и данни за авторите им да се публикуват в печата поне четири месеца преди присъждането на наградите и да бъдат предмет на широко обсъждане, а направените препоръки да се вземат предвид от комисиите. Разширен е и кръгът на организациите и институциите, които могат да правят предложения за награждаване и са повишени критериите и изискванията към значимостта на предлаганите творби⁷.

Оживлението в литературния живот се отразява в тона на специализираните вестници и списания. На страниците на сп. „Септември“ са публикувани статии за естетиката, за метода на соцреализма, за ролята на критиката, а неговият главен редактор Христо Радевски е сравняван с Александър Твардовски – главният редактор на съветското сп. „Новый мир“, превърнало се по това време в символ на обновителните процеси в СССР. Сп. „Пламяк“ също защитава соцреализма, но публикува и нови оценки за литературното наследство. Важно значение за формиране на литературното съзнание и особено за развитието на естетиката и литературознанието играе сп. „Литературна мисъл“. През май 1961 г. започва да излиза в. „Литературни новини“, който внася нов тон в литературната периодика, като представя съвременни западни автори, публикува творби от писатели, забранявани или обявявани за еретични, атакува догматичните позиции на партийни авторитети като Тодор Павлов, лансира модернизма⁸. Дори в официоза „Работническо дело“ се появяват художествени творби и оценки, разминаващи се с партийните указания. Това е резултат от творческите позиции на писателите Васил Акъов, завеждащ отдел „Литература и изкуство“ на вестника, и заместничката му Свобода Бъчварова⁹.

⁶ Първият указ за удостояване с Димитровски награди е публикуван в Държавен вестник на 28 май 1949 г. и после е променян многократно. – Централен държавен архив на Република България (ЦДА на РБ), ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4179, л. 6, 136–139.

⁷ Решенията за наградите се вземат от две назначавани от Министерския съвет комисии (по науката, изобретателството и рационализациите и за литература и изкуство) и се оповестяват в печата на 18 юни – денят, в който е роден Г. Димитров. В новия указ се предвижда вместо трите степени на всеки вид на наградата да има само по една: за научни трудове (60 хил. лв.), изобретения и рационализации (50 хил. лв.), литература и изкуство (40 хил. лв. за творчество и 30 хил. лв. за изпълнителско майсторство). – Пак там, л. 140.

⁸ В редколегията на излизания на две седмици вестник са „стопроцентови радикали“, изгонени от заемани постове заради открито изразено насъгласие – Васил Акъов, Р. Ралин, Стефан Продев, Симеон Владимиров. – *Славов, А. Българска литература...*, 164–165. *Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2005. С., 2005, с. 170; Василев, М. Движение и съзряване по априлски път. Хроника на литературните мнения и дискусии след април 1956 г. С., 1986, 30–32, 53–54, 60–67.*

⁹ По решение на Политбюро на ЦК на БКП от 21 ноември 1956 г. в. „Работническо дело“ в неделните дни излиза с отделна страница за наука, литература и изкуство. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4404, л. 88.

the goal to turn art into an important factor for ideational and aesthetic education. This position both served the interests of the Party and responded to the need of more tolerance among artists.

In the beginning of 1960s the development of music and cinema did not worry the authorities the same way as the developments among writers and artists did. The Party's criticism was generally not aimed at composers, but at music performers. The instructions, given by Mitko Grigorov gave on 4 March 1961 to the secretaries from district Party committees in terms of agitation and propaganda, were clear: "We must really put an end to this flood of such modern dances, of such jazz, which are completely under the influence of the Western art". However, the time of the open prohibitions was gone and Grigorov claimed the Party was not against dance music and jazz as such, but against their "grinds and howls"¹⁸.

Neither were there worrying events in cinema—the production of movies was significant (9 movies premiered each year in 1960 and 1961), while the topics included the life of the working class, Bulgarian-Soviet friendship, as well as the obligatory subject of "the heroic fight against fascism led by the Communist Party"¹⁹. Efforts for a wider variety of genres were also productive. Party censors however were on the alert for possible infiltration of Western influences and for "inappropriate" presentation of topics, sensitive to the authorities. Movies were "played" and "stopped" outside the art circles. For example, this was the case Binka Zhelyazkova's 1961 film "We were young", based on a script by Christo Ganey about the partisans' life. The movie interpreted the resistance from the point of view of the present with a great degree of poetic expression and philosophical understanding. In the art council, the film was almost unanimously considered an achievement, but it has aroused a "behind-the-scenes atmosphere of suspicion" and of hints that it was a "Franco-Italian mish-mash"²⁰. Nevertheless, it was approved for screening at the international cinema festival in Moscow, where it won a golden medal, which paved the way for its recognition in Bulgaria. Another work which aroused suspicion due to its unusual metaphorical style was Valeri Petrov's script "The Sun and the Shadow", which dealt with the popular anti-war topic. The censors feared that "here we are served some bourgeois smuggling, something which will embarrass our cinema art"²¹. The director, Rangel Vulchanov, was only allowed to carry on his work after prominent Soviet film artists rated highly the script. Additionally, fear of poetic uncertainty and of the "abstractionism", popular in the West, led to the intervention of censors in the animated cinema. Thus, in 1961 Todor Donev's debut, the film "Duet", whose script was co-authored by the director, Donyo Donev and Anastas Pavlov, was put on hold by several councils of directors because of its abstract depiction of the "peaceful coexistence"²². Such

¹⁸ Ibid., a.e. 448, l. 70–71.

¹⁹ Ibid., a.e. 493, l. 3–6; *Yanakiev, Al. Cinema.bg. 100 godini filmov proces. Lichnosti, filmiq kina. Sofia, 2003, p. 298.*

²⁰ CDA, f. 1-B, op. 5, a.e. 493, l. 52–53; *Stanimirova, N. Bulgarski kinorezhisiori. Sofia, 1984, 48–49, 212–213.*

²¹ CDA, f. 1-B, op. 5, a.e. 493, l. 53; *Stanimirova, N. Bulgarski kinorezhisiori, p. 102.*

²² *Marinchevska, N. Bulgarsko animacionno kino 1915–1995. Sofia, 2001, 104–105.*

Писателите се чувстват по-свободни да защитават различни мнения както в литературните издания, така и на конференции и дискусии в творческото им обединение – Съюзът на българските писатели (СБП)¹⁰. Разгорещени спорове предизвиква организираната в края на 1959 г. сесия на съюза, която трябва да анализира постиженията на българската литература за 15-те години след 9 септември 1944 г. На страниците на в. „Литературна мисъл“ и сп. „Пламяк“, както и по време на самата сесия, докладите на Пенчо Данчев (за естетиката и литературната теория) и на Стоян Каролев (за романа) предизвикват острите критики на Васил Колевски, Иван Руж, Георги Караславов, Александър Обретенов. Обвиненията са в принижаване на ръководната роля на БКП в развитието на литературата, пренебрегване на съвременната тематика и подценяване на партийните оценки за естетиката, дадени от Тодор Павлов. Критикуваните не само не се отказват от тезите си, но на свой ред отправят обвинения към критикуващите ги в недобросъвестност, опростителство и прилагане на остарели стандарти¹¹. Своята позиция те не променят дори и след указанията, дадени им на две съвещания при секретаря на ЦК на БКП Митко Григоров.

През 1961 г. на преден план в културния живот излизат изявите на младите творци. Управляващите се опитват да проявят повече разбиране и ги толерират, за да ги спечелят на своя страна. В предходната година възникват и организационни форми за подкрепа, но и за контрол – кабинетите на младия писател, на младия композитор, ателието на младия художник. От 1961 г. започва и провеждането на международен конкурс за млади оперни изпълнители, който завоюва висок престиж и става традиционен¹². Общественото внимание е привлечено от проявите на младите поети. С първите си стихосбирки, издадени в края на 50-те и началото на 60-те години, те вече са демонстрирали стремеж към повече оригиналност в изграждането на образите особено чрез използване на метафорите, както и по-голяма доза интелектуалност. Силно въздействие върху тях оказва поезията и гражданското поведение на съветските поети Евгений Евтушенко, Роберт Рождест-

¹⁰ На страниците на в. „Литературен фронт“ например са публикувани разнопосочни оценки за романа на Драгомир Асенов „Пътищата се разминават“ – докато Чавдар Добрев го критикува заради акцента върху отрицателните страни на социалистическата действителност, а Васил Колевски направо го обявява за отклонение от социалистическия реализъм. Яко Молхов го защитава, наблягайки на „очистителната“ сила на използваната гротескна форма. – *Василев, М.* Движение и съзряване..., 29–30. Показателна за дискусиите и различията в писателските среди е теоретичната конференция „Партията и литературата“, проведена през март 1960 г. от СБП в рамките на партийната учебна година. Отново писатели и критици като Емил Манов, Георги Джагаров, Стоян Каролев, Минко Николов, Иван Мартинов, Я. Молхов се обявяват против опростителството при оценяването на литературното наследство и западната литература, както и против останалите от култа представи за партийността в творчеството, докато В. Колевски отново е в ролята на бдителен защитник на позициите на БКП и предупреждава, че който отхвърля ръководната ѝ роля е поел пътя на равизионизма, водещ до буржоазната идеология. – *Мигев, Вл.* Българските писатели..., 170–171.

¹¹ Пак там, 168–169; ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4189, л. 75–76; *Василев, М.* Движение и съзряване..., 54–55.

¹² ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4113, л.1–4; а.е. 4528, л. 1.

interventions, however, were rare and Bulgarian animated cinema had significant achievements with T. Dinov, Rummyana Buchvarova, Zdenka Doicheva, Christo Topuzakov, Stephan Topaldzhikov.

Thus, in the beginning of the 1960s there is a balance between the authorities and the intellectuals – the activities of artists did not exceed the limits considered as dangerous by the Party, while the Party’s pressure was carefully applied. However, this changed after another of Khrushchev’s destalinisation speeches during the XXII Congress of CPSS (17–31 October 1961). Stalin was exposed again²³, and his body was removed from Lenin’s mausoleum. The public response was stronger than in 1956 due to the public nature of the criticism, but also because the previous years have prepared the intellectuals and the anti-stalinist pathos corresponded to their hopes. Khrushchev’s actions gave Zhivkov the courage to deal with his opponents, who were linked with stalinism. During a plenum of CC of BCP (November 1961), T. Zhivkov claimed that the explanatory work for the nature of the cult had not been completed and that “the huge historical meaning” of the April 1956 plenum had not been understood²⁴. The second wave of destalinisation gave an impetus to the activities of the artistic intelligentsia. It reached its peak in 1962 and was encouraged by the key phase of T. Zhivkov’s struggle for taking control of the state. For this, Zhivkov counted on the intellectuals. They were asked to remind the public about the vices of the cult, to underline the role of the April plenum (1956) and of Zhivkov personally in exposing those vices, and to become a reliable pillar of support. This was the aim of Zhivkov’s meetings with the unions of artists from February till April 1962, but unlike his meetings during 1950s, he was not delivering Party instructions, but rather they became a forum of free thought for part of the artists.

The first meeting of CC with composers and music specialists took place on 6, 7 and 9 February 1962. M. Grigorov, Secretary for ideological matters, called for an “open conversation” about the consequences of the cult²⁵. The report of the chief secretary of the Composers’ Union Filip Kutev, which gave direction to the debates, pointed out cases of favoritism of music artists by Vulko Chervenkov, the consequences of the decree of the CC of the BCP on music from 1948²⁶, and the op-ed article “Harmful Production” in the newspaper “Rabotnitchesko delo” from 1952, where Parshkev Hadzhiev’s operetta “Deliana” was heavily criticised. According to F. Kutev the decree has been “mechanically applied” and has led to dogmatic assessments of prominent Western and Soviet composers, while the article has paralyzed the development of music and stage genres up until 1956. F. Kutev criticized again “the group which makes its own music under the influence

²³ Materiali na XXII kongres na KPSS. Sofia, 1962, 339–352, 615.

²⁴ CDA, f. 1-B, op. 5, a.e. 479, l. 104–108, 261.

²⁵ Ibid., a.e. 491, l. 1–3.

²⁶ The question is about the Decree of 10 February 1948 about V. Muradeli’s opera “Velikata druzhba” (“The Great Friendship”). This opera was proclaimed to be an example of “formalism” and composers as Dmitri Shostakovich, Sergei Prokofiev, Aram Hatchaturyan were accused to be representatives of “the anti-democratic formalist trend”. – Ob opere “Velikaya druzhba” V. Muradeli. Moskva, 1953, 24–31.

венски, Андрей Вознесенски¹³. Особено им импонира диалогичността и стремежът за пряк контакт с публиката. Те са принудени да го търсят и по друга причина – ръководството на СБП е стреснато от демонстративната им дързост, довела до отказа им от класическия римуван стих и замяната му с т.нар. свободен стих, който е възприеман като подражание на чужди образци. Затова се правят опити да се ограничи разпространяването на книгите на младите поети и достъпът им до литературните вестници и списания. В отговор те започват да четат стиховете си в клубове, сред литературни кръгове, в университетите и дори на улицата. Особено въздействащо е „поетичното шоу на колела“, организирано от Л. Левчев, Стефан Цанев и Константин Павлов, представяни от критика Цветан Стоянов. Те обикалят Пловдив, Русе, Варна, Свищов, Бургас, посрещани с огромен интерес най-вече от студентската младеж¹⁴.

За значимостта на явлението „млада поезия“ и „свободен стих“ говори дискусиата, която започва в литературните издания през 1961 г. и продължава чак до 1963 г. Интересът към свободния стих съвсем не е само литературен, тъй като от него „умът лесно се прехвърляше към проблемите за традицията и новаторството, към пасторалния и урбанистичния възглед, а оттам и към опасните политически алюзии за ревизионизъм и догматизъм“¹⁵. Всъщност младите поети не откриват, а преоткриват *vers libre*, наложил се отдавна в световната поезия, появил се в България още преди Първата световна война и утвърден в творчеството на Гео Милев, Н. Вапцаров, Е. Багряна и др. Причините за това преоткриване са в стремежа на младите поети да се оттласнат от шаблоните на предходния период и максимално да се възползват от плахата либерализация на режима, за да дадат израз на своята непринуденост. В свободния стих те съзираат възможност да се освободят от „педантичното търсене на точен брой срички, на точна стъпка, на закръглена римичка“, които са „камък на врата на поета“, и да заговорят искрено на езика на своето динамично и противоречиво време, изискващо нова форма на поезия – „разкрепостена, приближена до обикновения човешки говор, изградена върху асоциативната и образна мисъл, върху вътрешната енергия на словото“¹⁶. И още нещо – това трябва да е поезия, предназначена не толкова за естетическа наслада, колкото за провокиране на критичен размисъл и търсене на собствени отговори за големите проблеми на съвременността.

¹³ През 1960 г. Е. Евтушенко за първи път посещава България, след като поетът Вл. Башев е успял да установи връзка с него. В мемоарите си Л. Левчев описва възхищението на младите български творци от този „световен поет“ и въздействието на „волнодумствата“ на Евтушенко върху тях. – *Левчев, Л.* Ти си следващият. С., 1998, 138–144.

¹⁴ Ат. Славов публикува откъс от писмо на български емигрант в Канада, който като ученик в гимназията посещавал тези рецитали: „Заедно с моите съученици изпадах в екзалтация от бунтарските нотки в гласовете. Най-много харесвах Цанев [...] Едно негово стихотворение, наречено „Размисли“, четях всеки ден като молитва и дори бях научил наизуст [...] Спомням си и други, които ми бяха направили силно впечатление [...] След като ги бях прочел, усещах някакво пречистване като след молитва [...]“ – *Славов, А.* Българска литература..., с. 213.

¹⁵ *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 171.

¹⁶ *Аврамов, Д.* Диалог между..., 396–397, 400–401.

of aesthetics foreign to us”, implying the composers Konstantin Iliev and Lazar Nikolov, who, following the decree of CC of BCP, were constantly accused of breaking with national tradition and realism and of flirting with Western influences. In the report their names were mentioned in connection with the topic of innovation, on which Kutev presented the Party’s point of view – the real innovator was inspired by “the great ideas of the present-day, clearly expressed in the program of XXII Congress of CPSU”; otherwise one is just a “pitiful satellite, feeding on the shabby currents of decadent bourgeois music”²⁷.

Despite the direction given by the report, the participants in the meeting did not follow it during the first two days. From the start, the first speeches Lubomir Pipkov, Todor Popov and Marin Goleminov brought forward the right of freedom and creative innovation in support of K. Iliev and L. Nikolov. K. Iliev’s statement, his first chance to express his creative and civil beliefs, caused a stir. His biggest disappointment was that due to the restrictions his works did not get across to an audience and did not receive critical appraisal. K. Iliev concluded his statement with strong words: “I think there is one thing we should be recognized for – the courage to stand up for what we believe in... To lie in art and to serve whomever – this won’t happen.”²⁸

These deviations were corrected during the last day, when most statements came from people occupying head positions in music life. They criticized the period of the cult, but without rejecting completely the decree of BCP of 1948, since its statement in on socialist realism was still valid as well as its demands “for more melody... for the introduction of the modern, for cultivation of numerous genres, which formalism and the West ignore”²⁹. The three of them refuted the arguments of K. Iliev and those who took his side. Their leitmotiv was that the West should not be allowed to dictate the development of Bulgarian music.

The meeting concluded with the compulsory final speech from the secretary of CC of the BCP M. Grigorov, who warned that his speech was written in agreement with T. Zhivkov. The speech made all the common declarations about the leading role of the Party on the “ideological front”, but they were accompanied with assurances that the CC will not interfere in the specific artistic questions. Artists were required not to divide over art, age or other line, to have respect for each other, and to be more persuasive than dogmatic in their critique. Behind the apparent tolerance, however, it was implied again that there was no place for different ways of thinking and free choice and that those who express them would be taken back to the Party’s positions, even if with softer methods. That was also present in the approach towards K. Iliev and L. Nikolov, recommended by M. Grigorov – they were to be given the chance to present their art in front of specialists and the general public and to organize a discussion, so that they can be given a “good lesson” from the audience³⁰. Despite the promise of non-

²⁷ CDA, f. 1-Б, op. 5, a.e. 491, l. 12–13, 15–17.

²⁸ Ibid., l. 131–134, 139–141.

²⁹ Ibid., l. 171–172, 187.

³⁰ Ibid., l. 265–266, 271–273.

С такива аргументи през 1961 г. на страниците на сп. „Пламък“ защитават свободният стих Веселин Ханчев, Стефан Гечев, Владимир Башев, Борис Делчев, Стефан Цанев. Те са остро критикувани от Младен Исаев, Слав Хр. Караславов, Камен Зидаров и особено от Васил Колевски, за които свободният стих е подражание на западни образци, замърсяващо идейната чистота на българската поезия; нарушение на правилата, което обезобразява стиха; отказ от българските традиции и отдалечаване от патоса на социалистическата съвременност¹⁷.

Оживлението в литературните среди, а и в цялата културна сфера, в началото на 60-те години кара управляващите да вземат мерки за задържането му в границите на позволеното от гледна точка на интересите на БКП. През март 1960 г. към Политбюро на ЦК е създадена комисия, която „да подпомага Политбюро в работата му по обсъждане и решаване на идеологическите въпроси“. Твърде симптоматично за неин председател е посочен Вълко Червенков¹⁸. Няколко дни по-рано бъдещите членове на комисията Рубен Аврамов, завеждащ отдел „Наука, образование и изкуство“ към ЦК на БКП, М. Григоров и В. Червенков информират подробно Политбюро за състоянието в СБП в навечерието на годишното събрание на съюза. Оценката е, че в литературата през последните години има определени постижения, творците възприемат метода на соцреализма и срещу него няма открити критики, а по-голямата част от писателите, проявили „колебания“ след Априлския пленум от 1956 г., са се „убедили в правотата“ на неговите решения и на линията на партията (К. Зидаров, Мл. Исаев, Веселин Андреев) и постепенно „тръгват в крак с нея“. Други (Ем. Манов, Б. Делчев) не са си направили изводи за своето поведение и грешки, но се стремят да разработват новите си произведения от партийни позиции. Все още обаче има и такива, които не разбират социалистическата действителност и проявяват черногледство¹⁹.

Конкретните опасения са свързани със състоянието на литературната критика и най-вече с това, че част от изявените критици допускат сериозни грешки, като подценяват идейната страна на произведенията и връзката им със съвременността и проявяват „увлечения по линия на естетизма“, с което могат да тласнат развитието на литературата в нежелана от партията посока. Конкретно са посочени имената на Стоян Каролев и Пенчо Данчев и оценките, дадени от двамата в публикации и доклади през предходната година. Особено сериозно е „прегрешението“ на Ст. Каролев, който в 120-те страници на доклада си за развитието на романа пред сесията за литературата през 15-те години след 9 септември 1944 г. „не намери за нужно да покаже направляващата роля на Партията“. На същата сесия П. Данчев изцяло подкрепил Каролев и също не разкрил ролята на партията. Тревогата се подсилва и от недостатъчната сплотеност на писателите, от наличието на недоверие и

¹⁷ По-подробно вж.: *Василев, М.* Движение и съзряване..., 57–65.

¹⁸ Другите членове са Митко Григоров, Рубен Аврамов и Начо Папазов, а месец по-късно е включен и Тодор Павлов. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4116, л. 1–2; а.е. 4139, л. 1.

¹⁹ Пак там, а.е. 4189, л. 73–75.

interference by the CC of BCP in artistic questions, M. Grigorov commented all subjects – innovation had to be not in the form, but in the subject matter; the methods of expression could be diversified, but “our socialistic life cannot be described through abstract forms”; stage music needed to be developed, but songs should not be “sugary and empty of content” and their performance should not be “lifeless, dragged out and distorted”³¹. This was the conclusion of the debates that had started lively and openly.

The representatives of the high Party leadership met with the Union of Filmmakers on 9 and 13 March 1962 and proceeded similarly. Venelin Kotsev, head of the Direction of Cinematography, recalled the decree of the CC of the BCP on cinematography from July 1958, which played “an exceptionally beneficial role” into for correcting the deviations from soc-realism³². According to Kotsev, films on contemporary issues were not moving, because their creators were focused on negative events and on problems which were secondary for the Party. The real debate began with the following statements from artists, whose films have been criticized after 1956. They revealed the serious damage caused by fear of violating the stereotypes set by the BCP and by the enforcement of these requirements by the Party, but also by internal censorship. Emil Petrov described the fear of violating the Party’s prohibitions as “primitivism of the civil position of the authors”, while Rangel Vulchanov sadly noted because of their self-limiting in terms of art, artists have “forgotten how to fly”³³. The greatest difference between the authorities and the artists was over the consequences of the decree of 1958. In their statements, E. Petrov, Pavel Vezhinov, Vulco Radev and Christo Ganey pointed at its negative consequences to the irritation of the party leaders since the decree was voted after Chervenkov and therefore criticizing it was attacking the “April” leadership of T. Zhivkov. The strong reservations of the filmmakers’ towards the decree were in contrast with the hopes, awakened in them by the XXII Congress of the BCP. According to Anzhel Vagenstein, they accepted its resolutions “not only with their mind, but also with their heart, as well as a personal destiny”, expecting that it wouldn’t be just “conjuncture and a temporary tactical step”; Valeri Petrov recalled that Bulgaria had followed Soviet Union “also in its mistakes”, but that now it had to continue following the USSR for it was “on the right track”³⁴.

Towards the end of the meeting, the participants made speeches defending the Party leadership wanted to hear. The secretary of the CC of the BCP M. Grigorov emphasized that the “CC cannot abdicate from its right and obligation to lead the ideological front and there cannot be any question about that”³⁵. Therefore, criticism of the 1958 decree were misplaced and it was still necessary “since it has been voted after the April plenum, and thus it was not based on dogmatic positions, but on ours, Party, Marxist positions”. The other subject in

³¹ Ibid., I. 274–280.

³² Ibid., a.e. 493, I. 3–4, 17.

³³ Ibid., I. 62, 69–70, 138.

³⁴ Ibid., I. 65, 77, 107.

³⁵ Ibid., I. 258.

подозрителност сред тях и към ръководството на СБП. Загатва се и за „някако груповски прояви“, отново свързани с П. Данчев (той е и член на секретариата на съюза)²⁰. Ситуацията е преценена като сериозна и се предлага лично първият секретар на ЦК на БКП Т. Живков и членове на Политбюро да се срещнат с „актив на писателите“, като на тази среща се осъдят неправилните позиции на П. Данчев, Ст. Каролев и др. и се предотврати деленето на групи в името на сплотяването около партията.

Тези препоръки се преценени за основателни и на 16 юни 1960 г. Т. Живков информира Политбюро на ЦК на БКП за работата на СБП в духа на направените от Р. Аврамов оценки. Политбюро подчертава подкрепата си за ръководството на съюза начело с Г. Караславов, допринесло за сплотяването на творците, но отново набляга на „елементите на груповщина“, от която писателите трябва да се пазят „като от огън“. Предупреждението да се прекрати „всякаква дейност от когото и да било“ срещу поставеното от партията ръководство на съюза е отправено конкретно към П. Данчев и Ст. Каролев²¹. Същевременно в решението на Политбюро многократно се говори за необходимостта от разгръщане на свободни творчески дискусии в съюза и в печатните му органи – „страстни, но доброжелателни и в спокоен дух на взаимно уважение“, при повече търпимост и без лични обиди и прибързано квалифициране на едно или друго изказване като проява на ревизионизъм и антипартийност. И за да не се подвежат писателите от тези призови, също няколко пъти се напомня, че изказваните мнения не трябва да са антипартийни и антимакаркистички. На следващия ден – 17 юни 1960 г., Т. Живков и членовете на Идеологическата комисия излагат тези оценки пред съюзното и партийното ръководство на СБП, като препоръчват с тях да се запознае „партийният актив“ на съюза (това става на 24 юни), но пред по-широки писателски среди да се излага същността им, без пряко да се „заангажира“ Политбюро. Очевидно партийните лидери се опасяват от аналогии с раздаваните „отгоре“ оценки по времето на култа, но пък не могат да си позволят да оставят без контрол писателите, още повече че и на двете срещи се издигат гласове, макар и малобройни, срещу сектантските позиции и мнителността на Г. Караславов и оглавяването от него съюзно ръководство²².

В края на 1960 г. в списъка на „грешниците“ в съюза за пореден път е включен Емил Манов. Той си позволява да пренебрегне указанията на Политбюро да не се критикува ръководството на СБП и при обсъждането на органа на съюза – в. „Литературен фронт“, го нарича (не за първи път) „главен орган на догматизма и сектантството“, а одобрената от ЦК на БКП редколегия определя като „хора, които много от старото не са забравили и нищо ново не са научили“²³. Наред с опасността от тази критика „отвътре“,

²⁰ Пак там, л. 78–80.

²¹ Пак там, л. 6–9.

²² Пак там, л. 69–72; *Мигев, Вл. Българските писатели...*, 172–173; *Христова, Н. Специфика на ...*, 207–209.

²³ *Мигев, Вл. Българските писатели...*, с. 175.

M. Grigorov's speech aroused from the changes after the 22th Congress, but it also mirrored T. Zhivkov's opinion that it was necessary to loosen the grip in contrast with Chervenkov. Therefore, M. Grigorov claimed that the Party trusted the artists and was even ready to accept some of their mistakes on artistic questions. They should be corrected by persuasion, but M. Grigorov immediately set the limits: "Freedom means, while standing on Party positions, to seek new ways of showing the beautiful even brighter – in both ideological and artistic way, and to move cinematography forward."³⁶

M. Grigorov delivered almost the same speech during the meeting with the painters, which took place from 21 to 23 March 1962. The call for another criticism of the cult brought up memories of the Alexander Zhendov's treatment, the 1950 decree for the Fine Arts Gallery, and the exclusion of teachers from that school. A very critical line was taken (unlike during the meetings with composers and movie makers) in the report of BAU president Stoyan Sotirov, himself subject to attacks during the period of the cult. He announced the names of those driven by "career motives", who caused great damage to the fine arts and whose victims have become some of the most prominent artists³⁷. S. Sotirov, Nikola Mirchev, Mara Tsoncheva, Marko Behar were unanimous that the direction of art has been dictated by people with "markedly low art talents". Their strength resided in the support of the CC of the BCP; therefore, the emphasis of the artists on the behavior of these people, who were already excluded from the Bulgarian Artists' Union, was telling of an unspoken apprehension of the repetition of the same situation, where people without talent but highly loyal to the Party's leadership were left to determine the direction of the fine arts.

In contrast with the meeting between the CC of the BCP and the movie makers, where the main topic were the years after the 1956 April plenum, the painters discussed mostly the damage caused by the cult. Key among them was a 1950 decree of the CC of the BCP for the Fine Arts Academy, which brought much grief to many talented artists and caused a drawn out conflict between professors from the Academy and the painters from outside the establishment, which lasted for more than ten years. Assessments of this document were unanimously negative; furthermore, since it was linked with V. Chervenkov, the Party leadership did not defend it either³⁸ (unlike the 1958 decree for the cinematography). During the meeting the most disputed topics were innovation, the right of creative experiments and seeking a personal style, and the attitude towards Western art. The open-minded way of thinking from part of the artists was evident in S. Sotirov's report, which spoke about the "huge relief" from the escape from petty and ignorant tutelage and for the renewed right of the painter to be "original, unique, to think with his own head"³⁹. Young artists were defended by Bogomil Raynov, Mara Tsoncheva, Christo Neikov, and Marko Behar. They insisted that the young generation should not be

³⁶ *Ibid.*, I. 263–265.

³⁷ *Ibid.*, a.e. 497, I. 4, 65–68.

³⁸ *Ibid.*, I. 5, 39, 63–64, 169–172.

³⁹ *Ibid.*, I. 9–11.

от края на 1960 г. все по-голяма тревога започва да предизвиква новата политика на Запада, насочена към „прехвърляне на мостове“ към интелигенцията в социалистическите страни. Западните радиостанции отделят нарастващо внимание на българските писатели, а от легациите на капиталистическите страни в София все по-често ги канят на приеми и разговори в тесен кръг. Политбюро е сериозно обезпокоено и на 2 март 1961 г. възлага на специална комисия да набележи мерки за ограничаване на проникването на западното влияние „сред някои слоеве на трудещите се“²⁴.

Особената чувствителност на висшето партийно ръководство към проявите на „груповщина“ и към чуждите влияния е породена от ситуацията вътре в страната и в международното комунистическо движение. Споровете, които десталинизацията поражда между КПСС и Китайската комунистическа партия, както и ориентацията на Югославия към създаване на движение на необвързаните страни и отстояването на националния път към социализма²⁵, стимулират част от партийните членове в България да търсят нови пътища за „подобряване“ на съществуващия режим. Плод на тези тенденции е писмото, което т.нар. група на Никола Куфарджиев (тя обединява седем журналисти, профсъюзни дейци, икономисти, научни работници – бивши участници в антифашисткото съпротивително движение) изпраща на 1 юни 1960 г. до ЦК на БКП. В него остро се критикува „бюрократичният държавен социализъм“ и се призовава висшият партиен орган да обсъди „дейността на такива дейци като Тодор Живков, В. Червенков, М. Григоров, Б. Велчев, Г. Цанков и други виновници за създаването на тежко положение в страната и партията“²⁶. Писмото, макар и да не е дело на преки конкуренти за властта, е тревожен сигнал за Т. Живков и той отново подема борбата срещу „антипартийната груповщина“, като освен групата на Куфарджиев включва в нея и преките си съперници Йонко Панов и Добри Терпешев. Темата за опасността от „груповщината“ и необходимостта от сплотяване около линията на партията, олицетворявана от Т. Живков, се прехвърля от политическата сфера и в културната.

Върху културната политика на управляващите рефлектират и конфликтите в международното комунистическо движение, разгорели се с нова сила през ноември 1960 г. на Московското съвещание на 81 комунистически партии. Китайската комунистическа партия, подкрепяна и от Албанската защитава сталинския модел, като се противопоставят на ръководната роля на КПСС в социалистическия блок и обявяват себе си за истински последователи на марксизма. Съвещанието осъжда и политиката на Югославия за „национален комунизъм“, която заплашва единството на Източния блок и принижавя ролята

²⁴ В комисията са В. Червенков като член на Политбюро и заместник-председател на Министерския съвет, Георги Цанков – член на ПБ и министър на вътрешните работи, Начо Папазов – министър на просветата и културата, Енчо Стайков, Иван Абаджиев и Петър Игнатов. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4399, л. 9.

²⁵ Лалков, М. Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999, 209–211.

²⁶ Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи..., 140–141.

limited by requirements for blind adherence to tradition and by too much suspicion of Western influence. Innovation, however, was accepted as a slogan also by the Party leadership. Therefore, for some painters the declarations of attachment to the new were not so much an expression of their inner conviction as a way to comply with the Party line.

The longest (11–13 and 18–19 April 1962) and the most controversial meeting was the one between the CC of the BCP with the “creative active” of Bulgarian Writers’ Union. Nearly 80 participants took part and more than half made statements; T. Zhivkov was also present. The two sides of the dispute were clearly defined since the end of 1950s. Thus, the first side was represented by the general secretary of the Bulgarian Writers’ Union – Georgi Karaslavov at the beginning of the meeting. He accused “one small, but extremely active, irreconcilable and aggressive group” of “oppositional” activity that destroyed all attempts for constructive work in the union⁴⁰. Those included the usual people, who were “accused” (and punished) during the last 5–6 years Emil Manov, Pencho Danchev, Stoyan Karolev, Boris Delchev and their supporters David Ovadya, Ludmil Stoyanov, Valeri Petrov. Their sin was the call they made following the 1956 April plenum for setting up a congress and electing a new CC of the BCP, a “stormy and steamy attack against the line of the CC”⁴¹. Karaslavov’s anger was further provoked by the critical attitude of those writers towards the Bulgarian Writers’ Union leadership.

Among those, who shared the general secretary’s assessment were Angel Todorov, Borislav Nonev, Dimitur Metodiev, Andrey Gulyashki, Slavcho Vasev, and Pavel Matev. According to them there was not enough talk of the Communist ideology, “as if that is something threadbare” and that led to cases such as Konstantin Pavlov, when “youth is outweighed by skepticism”, or Yordan Radichkov, who was “over-praised”, but started to lose the “political view, the social hearing”⁴². Thus, the line of the Party management received much support at the meeting. Nevertheless, the detailed statements of Emil Manov, Nevena Stefanova, Blaga Dimitrova, Bozhidar Bozhilov, and Petar Pondev expressed the hopes and sufferings of the other part of the writers. The words of the most criticized of them – E. Manov, aroused particular interest. He revealed the situation in the Bulgarian Writers’ Union after the April plenum of 1956, the drive of some artists towards the democratization of the cultural life, and the opposition of others, who wanted to keep the monopoly on literary policy. The second wave of destalinization gave new strength to Manov. Having experienced many attacks and having been caused significant grief, he spoke about these attacks in order to illustrate the methods used by the BCP leadership, “wishing they will never happen again to anybody”⁴³. By that Manov had in mind the establishment of an environment which made the management untouchable, the interpretation of

⁴⁰ *Ibid.*, a.e. 500, l. 8–12.

⁴¹ *Ibid.*, l. 9–10, 12.

⁴² *Ibid.*, l. 278–280.

⁴³ *Ibid.*, l. 259–260.

на КПСС²⁷. Китайският и югославският път се оказват привлекателни за някои среди от българската интелигенция (групата на Куфарджиев е привърженик на югославския модел) и те поддържат връзки с легациите на двете страни в София. Китайските критики на десталинизаторската политика на Хрущов са квалифицирани от българските управляващи като догматизъм и защита на култа, а опасността от засилващото се югославско и западно влияние – като ревизионизъм. Този политически климат неизбежно оказва влияние и на процесите в културната сфера – обвиненията в догматизъм и ревизионизъм са най-често срещаните в началото на 60-те години.

На 3 март 1961 г. специален пленум на ЦК на БКП осъжда „антипартийната дейност“ на групата на Н. Куфарджиев, като Т. Живков използва ситуацията, за да изключи от партията и старите си лични противници Й. Панов и Д. Терпешев²⁸. Още на следващия ден ЦК организира съвещание със секретарите, отговарящи за агитацията и пропагандата в околните партийни комитети. След като ги запознава с решенията на пленума, М. Григоров призовава критиката и обсъждането на трудностите и недостатъците да се разгръща открито в партийните организации, а не „по кюшетата и кафенетата, зад гърба на Партията“, когато може да излезе от контрола ѝ²⁹. Той предупреждава, че буржоазната пропаганда се е активизирала и се опитва да спечели интелигенцията, като посолствата на Югославия, САЩ, Франция, Великобритания, Израел открито са „тръгна-ли да пробият тук у нас“, използвайки политиката на БКП за създаване на „известен контакт“ и на културни връзки с капиталистическите страни³⁰. Следват познатите призови за повишаване на бдителността и за пресичане на преките контакти на легациите с творческата интелигенция, на която трябва да се разяснява, че подобни връзки са „против реда у нас“. Тревогата на управляващите се подсилва от някои „увлечения“ в изкуството. Като пример М. Григоров посочва Иван Радоев, чиято пиеса „Светът е малък“ е посрещната с голямо одобрение, но в следващата – „Юстиниановата монета“, са взели връх интелигентски и чужди на социалистическия реализъм разбирания. При това Ив. Радоев ги е формулирал и открито в 15 точки – манифест за това, как трябва да се създават драматични произведения. Партийната реакция е незабавна и откровена: „Ние му казахме: „Както си залетял по тази инерция, третата пиеса направо ще я свалим от сцената и ще я обявим за упадъчна, модернистична пиеса“³¹.

²⁷ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 448, л. 4–6, 22–23, 31.

²⁸ Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи..., с. 141.

²⁹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 448, л. 59.

³⁰ Според М. Григоров посолството на Югославия е създадо широки връзки с артисти, журналисти, хора от СБП, художници, композитори, на които изпраща литература и ги кани на приеми, „за да може по-легално да върши своята разложителна работа“. В последно време се е активизирала и американската легация – предлагала „стотици научни и популярни филми“ и дори безплатни прожекторни апарати и изпращала литература, която българските научни и културни дейци не смятали за нужно да върнат или поне да съобщят в ЦК и „заедно с книгите те гълтат и тяхната идеология“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 448, л. 63–64.

³¹ Пак там, л. 69.

every attempt at criticism as an attack on the Party line, the shameless careerism and the total intolerance towards other ways of thinking. The hopes of the author, as well as those of a part of the rest of the artists, lied with the irreversible changes of the XXII Congress of CPSU.

The five day discussions were closed with the final words of T. Zhivkov, which (unlike the speeches of M. Grigorov at the end of the meetings with composers, movie-makers and artists) were not so much further instructions following the discussions, but more of a rehearsal for the upcoming Plenum of CC on ideology the following day. Zhivkov did not want to take side into the disputes. His goal was to underline his own merits in the fight against Chervenkov and the cult, so that it did not look as if it has been inspired only by Moscow. That is why he explained how he formed a “core” in Politburo before Stalin’s death, which started a struggle against the cult after the April plenum, not “head-on” but by “encircling actions”, which included leaving V. Chervenkov in the Party leadership. This approach was chosen because of the “centrifugal forces” in CC around the organizational secretary Georgi Chankov and because of the economic difficulties. These obstacles have already been overcome and “we were heading to such events”, which would remove the consequences of the cult, “even without the XXII Congress”⁴⁴. Having made clear the answers to these questions, Zhivkov focused his attention on those who participated actively in the implementation of the Party policy at the time of the cult: “It will be incorrect if we take the stick now and start hitting. It will be incorrect to destroy authorities built by our Party”. His flirt with the writers reached its peak: “We consider that all our established writers should be guaranteed maintenance so that they can do their job. We are a state. What would it cost a state to support them...”⁴⁵

The meetings of CC of BCP with the artistic unions were marked by high rates of participation and openness from artists. The atmosphere of criticism and the tactics of the BCP leadership contributed to this. It called for honest conversation, without a limitation in the number of statements, and listened to them patiently. T. Zhivkov and its close circle sensed the predominant mood and used it cleverly. The plenum of the CC of the BCP on questions of ideology from April 20th and 21th 1962 played a key role in this. T. Zhivkov left the main report and the closing speech to M. Grigorov. The envisioned collision with Chervenkov’s circle predetermined the refusal of direct command over the intellectuals so that they could be won over as an ally. M. Grigorov assured the artists that the Party trusted them completely and because of that will continue in its dominant role without significant intervention. Therefore, the overblown administration of the ideological departments and of the instructors in the CC and in the local Party structures was to be replaced by “wide commissions or actives from prominent artists on public bases”⁴⁶ on the Soviet model. The artists unions should have had more autonomy, reduce the bureaucracy and focus on collective management, which should be

⁴⁴ Ibid., l. 512–524.

⁴⁵ Ibid., l. 533, 540–542.

⁴⁶ Ibid., a.e. 502, l. 9–10, 258.

В следващите дни ехото от пленума на ЦК на БКП продължава да се усеща в действията на управляващите в сферата на културата и особено към писателите. На 9 март 1961 г. Политбюро решава да освободи Васил Акъов и Свобода Бъчварова от ръководството на отдел „Литература и изкуство“ на официоза „Работническо дело“, тъй като, въпреки многократно отправяните им критики, не са застанали на „здрави партийни позиции“³². На същото заседание Политбюро обсъжда и „някои недостатъци в работата по списването на в. Стършел“. През годините след Априлския пленум от 1956 г. вестникът, чийто главен редактор е Димитър Коцев-Челкаш, многократно създава трудности на управляващите с безкомпромисната си критика. През 1956–1958 г. творбите на Р. Ралин, Николай Тодоров-Вородот, Стефан Гечев-Диаватов, на самия Челкаш са преценявани като особено злостни, антипартийни, заядливи и клеветнически. Някои от авторите по настояване на Секретариата на ЦК са наказани и уволнени от редакцията³³. Но и в началото на 60-те години, според властите, вестникът продължава да публикува „клеветнически, политически вредни, изопачаващи нашата действителност материали“, които подхранвали вражеската пропаганда и подклаждали антипартийни настроения. Управляващите са възмутени от епиграмите, сатирите и фейлетоните на Р. Ралин, Хр. Радевски, Блага Димитрова, Челкаш и от карикатурите на Г. Анастасов, които осмивали ръководната роля на БКП, клеветели партийните ръководители и злорадствали заради някои икономически трудности³⁴. Чашата на търпението прелива, когато най-порицаваният – Р. Ралин, през 1960 г. издава книга с епиграми с провокиращото заглавие „Безопасни игли“. За властта тя е откровено предизвикателство и „връх на литературните изстъпления“ на автора³⁵.

Така логично се стига до решението на Политбюро от 9 март 1961 г., с което Челкаш е освободен от поста главен редактор на „Стършел“ поради допуснати груби политически грешки и сериозни слабости в ръководството на вестника и заради покровителстване на антипартийни

³² За заместник главен редактор на в. „Работническо дело“ по въпросите на литературата, изкуството и културата е определен Димитър Методиев – заместник партиен секретар на СБП. – Пак там, оп. 6, а.е. 4404, л. 89–90.

³³ Христова, Н. Петдесет години „Стършел“. (Исторически етюд). – Във: Гнездото на Стършелите. С., 1995, 72–78.

³⁴ Партийните функционери привеждат като най-ярки примери епиграмата на Блага Димитрова „Имотният“: „Има той връзки със всички. / Има той всичко в ръце: / постове, вила парички, / само си няма лице!“ (бр. 773, декември 1960) и сатирата на Христо Радевски „Приказка за старите дрехи“, разкриваща как властта развращава и сиромашкия син, издигнал се на висок пост, който се откъсва от народа, „окупиран от роднини, / от лакеи и лъжци, / от хитреци и подлещи, / самолюбци най-безлични / и ласкатели различни“ и става „горделив и жесток“, а в резултат за народа настъпват „дни тежки“ и той „живее нечовешки“ (бр. 737, март 1960 г.). – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4404, л. 80–82.

³⁵ Реакцията на властта е разбираема – в книгата, издадена от издателство „Български писател“, са включени епиграми като „Отечество любезно“: „България, България, понасяща България! / Познавам те от оня ден и вчера. / Страна, в която всичките бездария / направиха огромна кариера.“ и „Похвално слово“: „До кога над страната ни бащина / ще вилнее таз страшна простация?“, в които тя разпознава себе си. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4404, л. 84.

periodically renewed. M. Grigorov, influenced by the statements made during the meetings, was even close to overcoming the traditional suspicion towards informal groups – he insisted that “we should not watch suspiciously when people gather to discuss topical subjects, and this not to be seen as a making of fractions”, because this was a natural way of communication for artists⁴⁷. About the issue of innovation, the Party leadership advised: “We shouldn’t be afraid of the fact that there are kind of unusual to us decisions made into the artists’ works”. Even if there were formalistic tendencies and “vilification” into the works of some young artists, they still shouldn’t be accused of being trapped under Western influence. They should be not approached “with the stick”, but should instead be given a chance to present their works in front of audience and critics who should help them “see their mistakes and, in case they are talented, to attract them to the Party”⁴⁸. Party leadership sensed other issues as well, which it included in its program. On the Plenum it was promised that culture relationships with the capitalist countries will be developed, even if it was repeated that peaceful coexistence is not related to both ideologies. The other problem was the material provisions for artistic work. The Plenum decided that “the most prominent artists will be provided with even more beneficial conditions, so that they can fully dedicate themselves to creative work”⁴⁹.

In order for the new directions to reach the intellectuals, a national meeting on the ideological questions took place (23–24 April 1962) after the Plenum. Present at the meeting was the secretary of CC of CPSU Leonid Ilichov. His presence there was meant to end any remainings from the cult and to avoid the 1956 Hungarian scenario. Ilichov warned that only a people “with insufficient Party maturity” could combine the cult with Marxism-Leninism. The cult was “a painful appendage” which the Party was removing, “and socialism’s successes remain”. Ilichov also reiterated the leading role of the Communist Party in the field of culture, while artistic discussions and experiments should be “based on Marxism-Leninism, should work for socialism and communism”⁵⁰. In conclusion M. Grigorov clarified that the meetings with the intellectuals were meant to serve as a vent for the hardship from the years of the cult. After the cult was condemned, “it won’t be good if we are constantly turning around it”⁵¹. The page was declared closed – but the next years demonstrated who has read and understood its content and in what manner.

In 1962 the second wave of destalinisation revived the hopes of intellectuals that the Party leadership in Sofia and Moscow will break completely with the cult. The reforms of Nikita Khrushchev reached their peak, the culture sphere included. He proposed a revision of Andrei Zhdanov’s 1946 decrees and a limitation of censorship⁵². Khrushchev’s attempts to reform the system still had the support of the

⁴⁷ *Ibid.*, l. 11.

⁴⁸ *Ibid.*, l.13–14, 17–18, 20.

⁴⁹ *Ibid.*, l. 175–176, 179–180.

⁵⁰ *Ibid.*, a.e. 503, l. 291–295.

⁵¹ *Ibid.*, l. 298.

⁵² *Boffa, D. Istoria Sovetskovo soyuza. T. 2. Moskva, 1994, 506–507.*

прояви в редакцията. Отстранен е и заместникът му Ангел Тодоров. Не е възприето обаче предложението на отдел „Пропаганда и агитация“ при ЦК за други (вкл. на Р. Ралин) уволнения от редакцията, както и настояването му партийната организация при СБП да потърси партийна отговорност на Р. Ралин³⁶. Политбюро за пореден път инструктира „Стършел“ за „правилната“ сатира и хумор – те трябва да защитават БКП, да утвърждават новото в живота, да бичуват отрицателните явления, които спъват икономиката. Критиката не трябва да е клеветническа, а да бъде „остро оръжие на Партията“ в борбата за социализъм и да няма нищо общо с аполитичността, черногледството и нихилизма. Позволено е да се критикуват консерватизма, бюрокрацията, презрителното отношение към физическия труд, угодничеството, ходатайството и буржоазните остатъци, както и империалистическата политика и „упадъчната“ западна култура. Най-важното изискване към хумора и сатирата остава „високата идейност и политическата яснота“³⁷.

През следващите няколко месеца върху отношението на ЦК на БКП към писателите продължава да тегне недоверието и тревогата и затова наказанията продължават. Те са налагани не от висшия партийен орган, а от плътно обвързаните с него писателски среди начело със секретаря на СБП Г. Караславов, Г. Димитров-Гошкин, Ив. Руж, Павел Матев. На 16 май 1961 г., в духа на пленума на ЦК от 3 март с.г., те остро критикуват Емил Манов и Пенчо Данчев за антипартийна, разколническа и фракционна дейност. Макар и за двамата да се припомнят прегрешения далеч преди 1956 г., основните упреци са за поведението им през последните 2–3 години³⁸. Партийното бюро на Писателския съюз, предварително инструктирано от секретаря на ЦК М. Григоров, настоява за изключване на двамата от партията, за отстраняването им от всякакви отговорни длъжности и за забрана да бъдат публикувани техни творби, „докато не покажат, че искрено са се осъзнали“³⁹. В защита на Е. Манов и П. Данчев се изказват съвсем малко писатели, но единодушно е прието предложението на застаналия на тяхна страна Веселин Андреев за наказването им не с изключване, а със „строго мъмрене с последно предупреждение“. За своята лоялност към властта Г. Димитров-Гошкин и П. Матев още в края на 1961 г. са предложени за Димитровска награда⁴⁰, а по-късно заемат и високи постове в държавната йерархия.

³⁶ Пак там, л. 86–87. На мястото на Челкаш е назначен Асен Босев. Вл. Мигев и Н. Христова пишат, че Р. Ралин е отстранен от редакцията на „Стършел“, но в решението на Политбюро това не е включено. – Христова, Н. Петдесет години..., 82–87; Мигев, Вл. Българските писатели..., с. 174.

³⁷ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 4404, л. 71–77, 3.

³⁸ Упреците към Ем. Манов са най-тежки по повод повестта му „Недостоверен случай“ и за острата му критика към съюзния орган „Литературен фронт“ от края на 1960 г. П. Данчев за пореден път е атакуван за поведението му при обсъждането на българската литература през декември 1959 г., тълкувано като противопоставяне на ръководството на СБП и „груповщина“. – Мигев, Вл. Българските писатели..., 175–176.

³⁹ Христова, Н. Специфика на..., 212–213.

⁴⁰ Мигев, Вл. Българските писатели..., с. 177.

intellectuals⁵³. In Bulgaria he was “the epitome of the saving historical change”⁵⁴ to many artists. However, there were others, who considered the Party line to be nothing but a flirt that would not last long. For both sides 1962 was the high point of liberalization. The literary circles saw a significant discussion on free poetry. It was defended by the poets Stephan Tsanev, Lubomir Levchev, Georgi Dzhagarov, and the critics Atanas Slavov, Tsvetan Stoyanov, and Minko Nikolov. The debates continued until the beginning of 1963⁵⁵. The discussions were focused on the right of existence of “intellectual” poetry and on the “intellectual” poets’ ambition to gain freedom of expression on ideological and political questions. In its memoirs, L. Levchev confessed that “from the subject of free verse the mind easily jumped to the problems of tradition and innovation, to pastoral and urban view, and from there to dangerous political allusions of revisionism and dogmatism”⁵⁶. In 1962 also saw a comeback of satire. The performance of “Improvisations” in the Satiric Theatre in the autumn of 1962 provoked a strong public reaction. The play was a combination between writings of the talented Radoy Ralin and Valeri Petrov, the masterful direction of Grisha Ostrovski, the dedication of actors Encho Bagarov, Grigor Vachkov, Konstantin Kotsev, Nevena Kokanova, Tatyana Lolova, Georgi Partsalev, Stoyanka Mutafova, the decors of Boris Dimovski and the music of Kiril Donchev. The play criticized privileges, corruption, bureaucracy, and the manners in the field of culture⁵⁷. Furthermore, during the same year the movies of directors, who were among the most criticized in the previous years, were released. One of them, “Arrested Flock”, a story about the experiences of illegal youngsters, awaiting the execution of their death sentences, was based on the script of Emil Manov and was directed by Ducho Mundrov. The authors’ aim was to present their human face and not to follow Party directions. The film “The Sun and the Shadow” by Rangel Vulchanov, based on a script by the poet Valeri Petrov, combined in poetical form love, youth and the sea, which were then opposed to the threat of a new nuclear war. The Party censors approached the movie with suspicion, but the high praise of prominent Soviet directors ‘saved’ the movie and it won various prizes⁵⁸.

The authorities observed the increasing outspokenness of artist intellectuals with worry. The situation reminded them of 1956 – the Party leadership was rewarding the artists with the hope that it can control them, but soon felt that this control became more and more ineffective. Therefore, the VIII Section of the Second Department of State Security was set up in November 1962 – “for counter-espionage on the enemy fractions from the number of youngsters, intellectuals,

⁵³ *Romm, M.* Chetiire vstrechi s N. S. Khrushchev. – In: Svet I teni “velikovo desyatiletia”. N. S. Khrushchev i evo vremya. Leningrad, 1989, 309–310.

⁵⁴ *Levchev, L.* Ti si sledvashtiat, p. 173, 195.

⁵⁵ *Traykova, E.* Bulgarskite literaturni polemiki. Sofia, 2001, 180–181.

⁵⁶ *Levchev, L.* Ti si sledvashtiat, p. 171.

⁵⁷ *Avramov, D.* Dialog mezhdú..., 371–374; *Slavov, A.* Bulgarskata literatura..., 114–115; *Hristova, N.* Specifika na..., 230–231.

⁵⁸ *Stanimirova, N.* Bulgarski kinorezhisiori, p. 102, 215.

В началото на 60-те години управляващите изпитват опасения и от някои процеси, развиващи се в сферата на изобразителното изкуство. Най-впечатляващите моменти в него са устремното навлизане в културния живот на ново поколение млади художници (подобно на младите поети и писатели), както и „събуждането“ на извънстолични художествени центрове. Стремелът към обновление възражда интереса към традициите на народното творчество и средновековното българско изкуство – фрески, икони, дърворезба. Част от младите художници преоткриват техния колорит и художествени решения и съзират в тях възможност за творчески експерименти и обновяване на изразните средства⁴¹. По същото време се пробужда и обществен интерес към паметниците на изкуството и тяхното съхранение – тема, забравена и забранена като част от борбата на властта с религията в предходните години. На страниците на сп. „Изкуство“ зачестяват призивите за издирване и спасяване на българските старини, а между 1959 и 1961 г. една уникална изложба – „2 500 години изкуство по българските земи“, показана в няколко западни столици, разкрива възможностите на старото българско изкуство за изграждане на нов образ на страната в чужбина. Преодолявайки съмненията в идеологическата целесъобразност и закостенялостта на част от партийното ръководство, Националната художествена галерия урежда впечатляваща изложба на икони, които през 1965 г. съставят ядрото на постоянна експозиция в криптата на храма „Св. Александър Невски“ в София⁴².

В началото на 60-те години търсенията на нови художествени решения събуждат интерес и към друг забравен и политически анатемосан епизод от българската културна история – Дружеството на новите художници. Създадено през 1931 г., то успешно съчетава индивидуалния талант на членовете си с елементите на европейското модерно изкуство, но от края на 40-те години е тежко засегнато от политическите обвинения във формализъм, чийто връх е разправата с една от емблематичните фигури в дружеството – Александър Жендов⁴³. След дългия период на изолация през 50-те години стремелът за съизмерване с европейските тенденции предизвиква засилен интерес към постиженията на „новите художници“. След изложбата на Ал. Жендов, организирана в края на 1958 г., през 1960–1961 г. са уредени изложби и чествания на юбилеи на Петър Младенов, Пенчо Георгиев, Кирил Цонев, Бенчо

⁴¹ В тези години Родопите и тяхното изкуство, история и природа оказват особено силно въздействие върху цели групи млади художници от София (Лика Янко, Ваня Дечева, Славка Денева, Жени Механджийска) и Пловдив (Ив. Кирков, Димитър Киров, Енчо Пиронков, Марин Топалов). Но тъй като интересът им е към старината, а не към промените, които социализмът носи в този край, понякога към творбите им се отправят остри критики. – *Аврамов, Д. Летопис на едно...*, 152–168.

⁴² *Аврамов, Д. Летопис на едно...*, с. 168, 178–182.

⁴³ През 1950 г. Жендов е обвинен в „груповщина“ и преклонение пред западното изкуство, изключен е от БКП и скоро след това умира. – Политическото убийство на Александър Жендов. Стенографски протокол на годишното отчетно-изборно събрание на първичната организация на БКП при Съюза на художниците в България, състояло се на 7, 8 и 10 юли 1950 г. – *Вести на ВС на БСП*, 1990, № 4–7.

and clergy”⁵⁹. A little bit earlier – in the beginning of September 1962, during a meeting with a Soviet delegation T. Zhivkov did not hide that the BCP was having “difficulties” with the writers and directors and that Soviet leadership was also responsible for that to an extent: “It should be considered that our artistic intellectuals are connected with the Soviet artistic intellectuals. No matter what deviations happen with you, they immediately occur here as well; no matter what nuances you possess, we possess them too”⁶⁰.

This relationship surfaced once again in the end of 1962 and the beginning of 1963. The controversial reforms by N. Khrushchev provoked a counter attack from the “orthodox ideologists”. The rising new conservative wave pushed Khrushchev towards taking a political risk – he decided to take the lead in order to be able to establish control over those members of the Communist Party. Consequently, that opposed him to the intellectuals⁶¹. The logic of political survival dictated that either liberalization was to be sustained, with the unpredictable consequences for the regime which this entails, or criticism was to be stifled. In the end of December 1962 around three hundred representatives of the artistic intelligentsia were invited to a meeting with Khrushchev. He delivered a speech in which he instructed them what was beautiful, what the people could understand, and what contribution artists should make to the construction of communism. The key point, however, was that all decisions would be taken exclusively by the Party⁶². On 7th and 8th of March 1963, at another meeting, Khrushchev was crystal clear: “Pardon me, but we won’t share the Party leadership with anyone. The Party and the people are one and the same! You don’t think that there will be absolute freedom under communism, do you? This is a well-built, organized society, but again there will be powerful people who will tell who should do what”⁶³.

In Bulgaria, Khrushchev’s speech was particularly painful for those intellectuals who had come to believe in the irreversibility of the détente. They sensed the end of yet another illusion. For T. Zhivkov, Khrushchev’s speech provided an opportunity for a “frontal attack” against free thinking under the reliable “umbrella” of the Soviet example. A meeting of the “Art and Culture” section of the CC of the BCP with the leaders of artistic unions, publishing houses, and mass communication services took place between 1 and 4 April 1963. It was a complete opposite of the meetings with the artistic circles, organized the previous year. The tone was set by the secretary of the Central Committee Nacho Papazov in a speech, meant to bring back to reality those who “thought naively or were miscalculating” that following the 1956 April plenum there was “some self-distancing” by BCP from the leadership of the cultural sphere. Fighting the cult was dropped, while Western influence and

⁵⁹ Da se zapazi za vechni vremena. Informacionen bulletin. (To Be Preserved Forever. Information Bulletin). Sofia, 2002, p. 93. This department later was transformed into the VI Department of State Security.

⁶⁰ CDA, f. 1-B, op. 5, a.e. 535, l. 15.

⁶¹ *Burlackii, F.* Khrushchev. (Shtrihi k politicheskomu portretu). – In: *Inovo ne dano*. Moskva, 1988, p. 435; *Solzhenicin, A.* Sreshti v Kreml. Iz literaturnia zhivot. – *Fakel*, 1998, No 6, p. 24.

⁶² *Romm, M.* Chetiire vstrechi..., 311–314.

⁶³ *Solzhenicin, A.* Sreshti v Kreml..., p. 38.

Обрешков⁴⁴. Техните творби, облъхнати от досега на авторите им както с българската традиция, така и със западните художествени школи, са ярко отрицание на обвиненията във формализъм, отправяни им в предходното десетилетие. Изложбите на „новите художници“, заедно с организираниите през 1960 г. чествания на такива големи имена в българската живопис като проф. Никола Маринов, Дечко Узунов и Константин Щъркелов, подтикват младото поколение творци да изгражда собствено разбиране както за традициите, така и за пътя, по който то трябва да поеме.

Властта внимателно следи художественото и идейното оформяне на младите художници. Тя добре осъзнава колко важно за нейната бъдеща стабилност е насочването и спечелването им за партийната кауза. За целта се разчита на създаденото Ателие на младите художници с председател Владимир Гоев⁴⁵, както и на заделянето на значителни финансови средства. За подготовката на общата художествена изложба, посветена на 15-та годишнина от 9 септември 1944 г., Министерството на просветата и културата осигурява „няколкостотин хиляди лева не само на млади, но и на известни художници“, както и транспортни средства за Съюза на българските художници (СБХ). От 1961 г. министерството се включва и в изграждането на ателиета за завършващите академията студенти, които продължават своята специализация. Близко 300 млади художници са командирани от министерството за срок от два до шест месеца, за да подготвят участието си в първата голяма проява на Ателието на младите художници – Националната младежка изложба през март 1961 г.⁴⁶ Независимо от намеренията на управляващите, създаването на Ателието е посрещнато с големи надежди от младите. То им дава възможност да участват по-активно в художествения живот, като им осигурява не само информация за предстоящи инициативи и обсъждания, право на командировки и на организиране на лични и колективни изложби, но и създава у тях повече самочувствие и увереност в собствените сили. При това Ателието има подкрепата на ръководството на СБХ и особено на главния секретар (от февруари 1959 г.) Стоян Сотиров, един от участниците в Дружеството на новите художници, притежаващ изключителен организаторски талант и усет за новото в изкуството⁴⁷.

⁴⁴ Аврамов, Д. Летопис на едно..., 194–202.

⁴⁵ През пролетта на 1961 г. Иван Башев, бъдещият външен министър, тогава завеждащ управление и после заместник-министър в Министерството на просветата и културата, на среща на Секретариата на ЦК на БКП с ръководството на СБХ признава, че Ателието е нужно, защото „в идеологическата област трябва да има един център, откъдето младите да бъдат напътствани, за да се осигури смяна на генерациите“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 452, л. 62.

⁴⁶ Пак там, л. 29–32, 61. Според Вл. Гоев командироването на младите художници е било по нареждане и идея на Ив. Башев, на когото принадлежала и инициативата за провеждане на национални младежки изложби. Башев има заслуги и за създаването на сбирката от икони, както и за организирането на държавна комисия за откупуване на творби за обогатяване на фонда на Националната художествена галерия. – Гоев, Вл. Спомен за един голям културен деец, дипломат и министър. – Международни отношения, 1998, № 3, 48–50.

⁴⁷ На инициативността и себраздаването на Ст. Сотиров в голяма степен се дължи раздвижването на художествения живот в провинцията и защитата и насърчаването на младото поколение творци там. – Аврамов, Д. Летопис на едно..., 272–276.

the creation of works not for “people”, but only for a “group of snobs who wander in cafes in Sofia and some big cities”⁶⁴ was declared the greatest danger. N. Papazov also gave particular examples – paintings by Ivan Kirkov and Lubomir Dalchev, poems by Dimitur Dublev and Anastas Stoyanov, the “Intellectual’s Poem” by Lubomir Levchev, the short stories of Vassil Popov; the plays “Improvisations” and “Blacksmiths and Thunderbolts” by Ivan Peychev at the Theatre of Burgas. Experiments and innovation were allowed only on the base of social realism and in case they helped “the deed of the Party”, otherwise they were only mannerisms and a search for sensation.

The tone of the following 25 statements corresponded to the change in the Party policy. However, while the leaders of the artistic unions like Kamen Kalchev, Filip Kutev, Emil Petrov, and Nikola Mirchev were more moderate⁶⁵, the “orthodox” ones – Todor Pavlov, Georgi Karaslavov, Dimitur Metodiev, Pavel Matev, and Slavcho Vasev openly rejoiced at this change. They described how they have observed worryingly the increasing influence of “decadent schools from the capitalist world” and how they have been waiting impatiently for a speech, which would free them from their “burden and dismay”⁶⁶. They further underlined that the points, which Khrushchev made in his speech, were not new for the BCP, as T. Zhivkov had already included them in his “More Often Among the People, Closer to Life!” speech as early as 1958; they were, however, understood incorrectly at the time. The aspects of the cult towards T. Zhivkov and his “April line” were becoming more and more evident. Theatre activists, composers, and artists declared that they were firmly on the positions of social realism (its variety was no longer mentioned) and that a clear communist position was mandatory for every work⁶⁷. The speakers had no opponents. The sessions demonstrated that participants were well aware of the “tightening of the reins” and that they would not oppose it, either because it corresponded to their inner attitude or because they were fully aware that any disagreement would lead to their removal from the positions they were occupying.

A new meeting, with the participation of an even wider circle of representatives of the intellectuals and of the ideological institutes, as well as in the presence of the first secretaries of the regional committees of the BCP was organized on 15 April 1963. At the meeting, T. Zhivkov delivered a long speech – “The Communist Ideology – a High Principle of Our Literature and Art”. It was in the spirit of Khrushchev’s speech, but the common principles and assessments were placed in a different context⁶⁸. Thus, in Khrushchev’s speech the problems which people from the artistic circles caused to the Party were presented as a consequence of their personal shortcomings, mistakes, and aberrations. Consequently, this implied confrontation with the intellectuals and a return to the open dictate of the Party in

⁶⁴ CDA, f. 1-Б, op. 5, a.e. 570, l. 3–4, 9–16.

⁶⁵ Ibid., l. 24–26, 40a–43, 46–47, 72–77.

⁶⁶ Ibid., l. 109–110, 152–153, 171a–172.

⁶⁷ Ibid., l. 202, 136–138, 142–143.

⁶⁸ *Zhivkov, T. Izkustvoto, naukata i kulturata v sluzhba na naroda. Rechi, statii i dokladi. T. 2. Sofia, 1965, 201–204.*

Полъхът на това обновление особено силно се усеща в средите на младите пловдивски художници. Черпещи сили от културните традиции на своя град, отгледал творци като Златю Бояджиев, Цанко Лавренов, Данаил Дечев, Васил Бараков, в началото на 60-те години младите Димитър Киров, Георги Божилов, Йоан Левиев, асеноградчанинът Иван Кирков и др. проявяват стремеж към дръзки художествени експерименти и търсене на ярък индивидуален почерк. Картините им предизвикват разгорещени спорове при обсъжданията на окръжните изложби и интересът към тях расте както в София, така и в другите големи градове. Партийните функционери са стреснати и започват да твърдят, че в стремежа си към новаторство младите художници загърбват принципите на соцреализма, откъсват се от традициите и народа и изпадат в маниерност, подражателство на чужди образци и формализъм⁴⁸.

Страната на младите пловдивски художници заемат част от колегите им от Бургас, Русе, Плевен, но и ръководството на СБХ начело със Стоян Сотиров, Ал. Обретенов, Борис Иванов. Те категорично отхвърлят обвиненията във формализъм и твърдят, че увлечението по формата и колорита е позволено, защото времето на „погребалното настроение“ в изложбените зали вече е отминало и българското изкуство има нужда от нови форми, багри и композиционни решения, а „който не се увлича, той не е артист“⁴⁹. Поведението на съюзното ръководство като цяло контрастира с това на колегите им от СБП и причината е вероятно в приближеността на вторите към висшите партийни структури, докато за формираните в Дружеството на новите художници Ст. Сотиров и Борис Иванов търсенето на модерното и неговата защита са се превърнали в дълбоко и изстрадано вътрешно убеждение⁵⁰.

Тревогата на управляващите от тенденциите, очертали се на Пловдивската изложба, са формулирани от секретаря на ЦК на БКП М. Григоров на срещата на ЦК от 4 март 1961 г. с отговарящите за пропагандата и агитацията секретари на окръжните партийни комитети. Официалната партийна оценка е, че изложбата на пловдивските художници не е „изцяло формалистична и упадъчна“ и дори някои от младите творци заслужават поощрение, но част от тях са допуснали модернистични „увлечения“ и се опитвали „да ги про-

⁴⁸ Пак там, 339–340.

⁴⁹ На обсъждането на окръжната изложба в Пловдив през декември 1960 г. Борис Иванов, член на ръководството на СБХ, една от водещите фигури в Дружеството на новите художници, вѳодушевно приветства младите творци: „Нещата се промениха – настъпва пролетта! Пукат се ледовете! [...] Говорим за дръзновение, а когато някой наистина се осмели, хващат го за гушата, давят го [...] Тези млади художници трябва да бъдат гордостта на вашия град [...] Радостно е, че те не искат да вървят по старите, тревясащи пътища, а са открили нов, свой път на развитие. Поради това трябва да не им създаваме пречки, а всячески да ги подкрепяме [...]“ – *Аврамов, Д.* Летопис на едно..., 343–344.

⁵⁰ Като бивши членове на „новите художници“, обвинени във формализъм, Б. Иванов с емблематичното за периода на култа постановление за Художествената академия от 1950 г. е отстранен от преподавателска работа и е принуден дълго време да изпълнява приложни поръчки, а Ст. Сотиров през същия период се отдава на организационна работа в СБХ и на практика не се занимава с живопис. – *Аврамов, Д.* Летопис на едно..., 191–192, 294.

cultural affairs. This result also corresponded to the ambitions of Khrushchev's opponents to discredit him in the eyes of public opinion. In Zhivkov's speech, the main focus was upon the increased influence of the "bourgeois ideology" in culture, but also in "everyday life" and "especially in some circles of young people". This observation acknowledged the change in the policy of the USA and other Western countries from the beginning of the 1960s, when they adopted a strategy of "building bridges" with the Eastern bloc in the economic and cultural sphere in order to erode Soviet influence. Thus, certain apprehension of the ideal, called "Western way of life", could easily be felt in Zhivkov's speech. He painted an "ideological invasion" which "imposed" works of art and literature, which were "disconnected from life" and which provoked "pessimism, desperation, lack of faith in the future"⁶⁹. This led to a more and more uncritical attitude towards everything emanating from the West, while everything Bulgarian was more and more neglected. It is in this context then that T. Zhivkov delivered the key part of his speech, closely following the way the Soviet original dealt with bourgeois influence in literature and art. Beginning with abstractionism in fine arts, Zhivkov put the focus on "pseudo-innovation". This was not only due to the reflex to repeat assessments coming from Moscow, but also due to fear of Party functionaries that relativity would undermine the educational and propaganda role of art. From the fine arts Zhivkov then moved to literature, in which he declared that "darkness" and "pessimism" were a deviation from socialist realism since they did not serve to confirm the Communist ideal. As examples of "blind alleys", Zhivkov gave the poems of Nevena Stefanova and Georgi Dzhagarov and the work of the young belletrist Vassil Popov⁷⁰. Cinema, in which "pseudo-innovational sways" were described as most powerful, also received sharp criticism. Furthermore, Zhivkov discerned foreign influences in preaching a "removed universal ideology" and "humanism in general"⁷¹, as well as in theatre. Zhivkov wrapped up his speech with Khrushchev's words that the coexistence of socialist realism and formalistic tendencies in literature and art was impossible. With no reservations socialist realism was announced as the only artistic method, while communist ideology was declared mandatory. As if to bring the artists back to reality after the flirt of the Party leadership with them in 1962, Zhivkov reminded them that creative freedom was allowed only within the bounds of the struggle for socialism and under the control of the BCP, as well as that "the good and talented artist" had also to be "good and talented politician in art"⁷².

The speech had immediate consequences. Nevena Stefanova's book "New poetry" was removed from bookstores; the play "Improvisations" was removed from stage, while the play "True Ivaylo" by Stephan Tsanev was also censored; the forum for free thinking – the newspaper "Literary News", was closed; any discussion of free verse poetry was stopped, and the Bulgarian Writers' Union

⁶⁹ Ibid., 201–204.

⁷⁰ Ibid., 225–227.

⁷¹ Ibid., p. 237, 241–243.

⁷² Ibid., 254–255.

възгласяват като път за развитие на нашето изкуство⁵¹. Рецептата за начина, по който властта трябва да реагира, не е лесна за изпълнение: да се проявява бдителност, без да се въвеждат отново „старите догми“ в ръководството на изкуството; да има търпимост към творческата работа, но тя да не надскача рамките на соцреализма и партийните възгледи за ролята на изкуството; да не се отричат изцяло творците, поддали се на „увлечения“, но „залитанията“ задължително да се критикуват.

Доколко тези указания се прилагат показва откритата два дни по-късно – на 6 март 1961 г., Национална изложба на младите художници. Събитието е очаквано с изключителен интерес и вълнение като първа по рода си изява на младото поколение, но и като лакмус за отношението на по-възрастното поколение и на властта към него. За участие са представени около 4 хил. творби, но журито одобрява 385, от които 162 са произведения на живописиста⁵². Многобройните отзиви в пресата единодушно подчертават таланта на младите художници и желанието им да търсят свой индивидуален почерк, хвалят ориентирането им към съвременната тема и най-вече стремежа им да се откъснат от стария модел на описателни, илюстративни композиции и да внушат новото не толкова като сюжет, а като „състояние, атмосфера, настроение, характерно за днешния човек“. Много висока оценка критиците (Б. Райнов, Д. Остоич, Ат. Божков) дават на творбите на Светлин Русев, Георги Баев, Иван Филчев, Атанас Пацев, Мария Столарова, Ваня Дечева, Иван Гонгалов и др. Същевременно в тези утвърждаващи изложбата рецензии се констатира и „някои тревожни отклонения“ – самоцелни опити за постигане на оригиналност на всяка цена, претенциозност, псевдоноваторство и „увлечения към формални търсения“⁵³. Те се проявяват от безспорно талантлив художници (повечето от Пловдивската школа) като Иван Кирков, Димитър Киров, Йоан Левиев, Георги Божилов и затова в очите на някои критици (Вера Динова-Русева, Преслав Кършовски) са още по-опасни, защото не са изолирани случаи, а „обезпокояващо явление“, в резултат на което българската действителност се принизява и изкривява и се тръгва по пътя на „наподобителството на творби на чужди художници, израснали в друг свят, с друг светоглед“⁵⁴. На обсъждането при закриването на изложбата в края на април 1961 г. обаче изкуствоведи и утвърдени художници категорично отстояват правото на младите художници да експериментират и да търсят свой стил и ги защитават от обвиненията във формализъм и подражателство. Разбира се, младите художници са подвластни на влияния от различни посоки и това е естественият път за тяхното израстване, но подтекстът на обвиненията, който ги прави наистина опасни, е, че по този начин се осъществява „внос“ на чужда идеология, а засилената условност замъглява ясната идейност, която трябва да присъства в творбите на социалистическия реализъм.

⁵¹ 5ЩДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 448, л. 69–70; *Христова, Н.* Специфика на..., 214–215.

⁵² *Аврамов, Д.* Летопис на едно..., с. 276

⁵³ Пак там, 280–288.

⁵⁴ Пак там, 289–292.

refused to grant membership to Konstantin Pavlov, Stephan Tsanev, and Vassil Popov. Additionally, T. Zhivkov used various occasions to meet with writers and directors who, according to the Party leadership, were influenced the most by Western propaganda. At these meetings Zhivkov perfected his approach, which later became his “trademark”. The success of this approach can be partly explained with the psychology of Bulgarian intellectuals. Zhivkov played the role of a direct, honest and friendly person who does not even prepare his own speeches beforehand, but improvises in order to share thoughts, which were of interest to him. Usually his tone was concerned and at times too self-critical. In this way, he built for himself an image of an “ordinary person”, which did not stop him from firmly demonstrating who was in charge of the cultural sphere. In the following years, Zhivkov perfected his “soft” attacks and realized the advantage of his approach. The artists criticized in his speech from 15 April 1963 were partly “compensated” or received a quiet amnesty. Furthermore, he continued delivering high prizes to both artists who supported the Party line and to people with truly significant achievements⁷³.

Following the peak of liberalization in 1962 and the subsequent crackdown in the spring of 1963, Bulgarian intellectuals were faced with a choice either to follow their creative intuition or to accept the rules of the Party, which proposed guaranteed security – both material and creative (allowing creative expression within limits defined by the authorities), in exchange for political loyalty. Part of them accepted the new rules and received a certain status and benefits for this. In exchange, they helped establish the formula of the “April line”, identified with T. Zhivkov⁷⁴. The myth of his exceptional contribution for the “April Spring” in cultural affairs and for the emergence of the “April generation” of artists, who received positions, benefits and fame in exchange for their loyalty to the Party, was thus established. It is difficult, however, to declare with certainty that this approach was a “carefully prepared state strategy”⁷⁵ for the destruction of the members of the artistic intelligentsia, who were particularly active during the détente. Nevertheless, the assessment of the formerly rebellious poet Lubomir Levchev for the consequences of the spring of 1963 seems filled with sincere sadness: “Only the most deplorable and unexpected result – the split and the opposition within our generation, remained. The illusions of youth were over. Rural or urban, patriots or imitators of foreign models, quiet or loud, loyal or suspicious, the men of this or that person – we were already ruthlessly separated for ever. And there is no April glue which can put the pieces together again”⁷⁶.

⁷³ *Migeu, V.* Bulgarskite pisатели..., p. 221; CDA на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 5409, л. 2, 125–126, 142; а.е. 5575, л. 4.

⁷⁴ *Yahiel, N.* Todor Zhivkov i lichnata vlast. Spomeni, dokumenti t analizi. Sofia, 1997, 140–141.

⁷⁵ *Slavov, A.* Bulgarskata literatura..., p. 62. Nevertheless, it is quite possible that T. Zhivkov made use of his experience, acquired in his struggle against his political opponents during the period 1956–1962.

⁷⁶ *Levchev, L.* Ti si sledvashtiat, p. 172.

Както Националната изложба на младите художници, така и откритата на 12 февруари 1962 г. в София Обща изложба на провинциалните художници (80 от седем окръжни групи) са ярка демонстрация на едно ново и положително явление в културния живот на страната – разширява се „географията“ на изобразителното изкуство. Цяло поколение талантиливи художници не само започва творческия си път извън столицата, но и продължава да работи в провинцията. Те са подкрепяни както от неуморния председател на СБХ Ст. Сотиров, цялото ръководство на съюза и много авторитетни столични изкуствоведи, така и от местните партийни и административни органи, които осигуряват материалните условия за разгръщането на дарованията – не само високи цени на откупуваните картини, редовни контрактиции и сигурно заплащане за осигурена приложна дейност, но и изграждане на нови изложбени зали, ателиета, творчески бази, клубове на културните дейци. Стимулиращо въздействие върху художниците оказва и растящият обществен интерес към творчеството им⁵⁵. Така се утвърждават имената на творци като Георги Баев от Бургас, Светлин Русев от Плевен, Иван Филчев от Ловеч, вече споменатите пловдивски художници, част от които стават емблематични не само за родните си градове, но и за българското изкуство.

Оживлението в изобразителното изкуство в началото на 60-те години е осезаемо не само в картините, но и във високия градус на обсъжданията. Той се дължи не само на естествените творчески вълнения и пристрастия и на навлизашото младо поколение. Изкуствоведът Д. Аврамов представя и друго обяснение: „Тогава съдбата на всяка картина ни вълнуваше. Кой в журито гласува „за“ или „против“, кой на чия страна застава при обсъждането на изложбата, какви тенденции поощрява и поддържа, как вижда развоя на българското изкуство – поне за мен не беше само естетически въпрос, но и заемане на определена гражданска позиция. При липсата на елементарни условия за свободна политическа волеизява утвърждаването или отхвърлянето на едно произведение, автор, стил бе една от оскъдните възможности да се противопоставим открито на тъпотата, догматизма и ретроградността, както и да защитим свободата на личния избор“⁵⁶.

Властта явно долавя този нюанс в поведението на творците в сферата на изобразителното изкуство и опасността, която произтича от него. Другото явление, което тревожи партийното ръководство, е продължаващата (макар и в по-слаба форма) разединеност между художниците, условно изразена по линията „стари – млади“, зад която стои оценката за направеното в годините

⁵⁵ Описвайки творческия подем в провинцията в началото на 60-те години, Д. Аврамов отбелязва, че тогава тя се прощава „с колоритната, но тъжна фигура на някогашния художник, който в най-добрия случай си изкарваше прехраната от скромна учителска работа по рисуване, почти изцяло лишен от възможности да се посвети на изкуството [...] и следователно без обществено самочувствие“, докато променените условия през разглеждания период карат провинциалния художник „да се чувства по-стабилен и по-уверен тук, в своя град, отколкото в столицата“. Д. Аврамов посочва като пример Пловдив, където преди Втората световна война групата на художниците е едва от двайсетина човека, а към края на 80-те години тя вече има 350 редовни членове. – *Аврамов, Д.* Летопис на едно..., 352–353.

⁵⁶ Пак там, с. 352.

на т.нар. култ и нееднозначното разбиране за съдържанието на излязлото на преден план понятие „новаторство“. На 31 март 1961 г. Секретариатът на ЦК на БКП организира среща с ръководството на СБХ и изтъкнати художници, за да им разясни партийната оценка по двата главни проблема. Преди това обаче, в духа на провъзгласената линия на толерантност към споровете, на творците е предоставена възможност да изкажат своите мнения. Разделението сред тях е съвсем явно. Едната страна е представена най-ярко от Ал. Обретенов, Владимир Гоев и Николай Шмиргела. Те подчертават сериозните постижения най-вече на младите художници, противопоставят се на отправяните обвинения във формализъм, оправдават нежеланието им да бъдат надзиравани и ръководени⁵⁷. Тримата са убедени, че „сега реакционни художници нямаме“, че „ръководството се състои в това – да вярваш на човека“. Доста по-различен е тонът на другата група – Димитър Остоич, проф. Иван Фунев и особено проф. Илия Петров, който подчертава, че с „пролетта“ в изкуството се спекулира – „Нима е било зима досега, нима досега не се е родило нищо?!“. Според него подобно отношение задълбочава разделението млади – стари, а младите художници преднамерено са тласкани към самоцелно новаторство и търсене на индивидуалност. В желанието за откриване на собствен творчески почерк Ил. Петров съзира пътя към формализма и, „ако овреме не отчетем тази слабост, ние неминуемо ще пожънем една гнила жетва, ако не днес, то утре“⁵⁸. Той дава и конкретен пример – неговият студент Иван Кирков, който бил воден от желание да учуди публиката, да изтъкне своята оригиналност, а художник, който „винаги мисли за себе си“, не може да отрази пълно живота и да разбере „идеите и законите, които движат развитието на обществото“. Открито в защита на Ив. Кирков се изказва Н. Шмиргела.

Опит да постигне баланс между двете позиции прави Богомил Райнов. Той е против лекомисленото обявяване за формализъм на всяко търсене на една по-ярка гама или по-изразителна форма, но веднага се опитва да се дистанцира от прекалената защита на първата страна в спора. Според него търсенето на собствен стил заслужава похвала, ако е вдъхновено от задачата да се отразява животът от позициите на „социалистическите хора“, но това е нелек път и докато бездарните остават на равнището на епигонството, „на доверие взимат западни елементи“ и срещу тях трябва да има отпор, то талантливите

⁵⁷ Ал. Обретенов особено набляга на тенденцията художникът да „говори със собствен маниер“, на творческата смелост, от която „някои се боят, а тя изисква по-голяма отговорност“. Според него има „едно раздвижване, една пролет“ и затова ще има не само цветя, но и локви, и кал, „но цветята завързват плодове, а не калта и локвите“ и затова художниците не трябва да бъдат „бити“ за грешките, които допускат в процеса на търсене на своята индивидуалност, а да им се помага. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 452, л. 9–10, 13, 29–32, 45.

⁵⁸ На същата позиция стои и Д. Остоич: „Много говорим за необходимостта от разнообразие, за лични стилове, но трябва да обясним на младите какво разбираме под тези понятия, защото у някои стремежът към разнообразие става самоцел и изпуска главното.“ Той също е против „безкритичното“ отричане на периода до 1956 г. в изкуството, когато то е имало своите изявени творци като Илия Петров, Б. Ангелушев и др. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 452, л. 15–17, 25–27.

те като Ив. Кирков и Йоан Левиев трябва да бъдат търпеливо и внимателно съветвани, за да се освободят от маниерността. Проблемът е да се направи разграничение „кой грехи от младост и кой защото е несъгласен с принципите на социалистическия реализъм“⁵⁹. Самият Райнов добре знае, че подобна преценка никога не може да е обективна и зависи от партийната гледна точка. Затова, въпреки защитата на критикуваните млади художници, позицията на Райнов е по-близко до тази на управляващите⁶⁰, изразена от представителя на Министерството на просветата и културата Иван Башев и Рубен Аврамов – завеждащ отдел „Наука, образование, изкуство и култура“ на ЦК на БКП, които в края на срещата дават окончателните оценки. И двамата са категорични, че има реална опасност от упадъчни явления, срещу които трябва да се вземат сериозни мерки. Р. Аврамов предупреждава, че в последно време е налице „засилване на буржоазното влияние изобщо“ и „в отличие от Айзенхауер, Кенеди работи по-гъвкаво“. Затова се налага постоянна бдителност и разяснителна работа, защото проникването на чуждото влияние сред интелигенцията бързо намира отражение в целия обществен живот⁶¹. Аврамов посочва партийното изискване и по втория основен проблем – нужно е сплотяване около БКП, в името на което „личните дразги и настроения“ трябва да останат на заден план, а „прегрешенията“ от предходния период да се забравят, ако хората в момента са застанали на „правилни“ позиции. Противопоставянето между художниците в голяма степен е свързано с продължаващите почти цяло десетилетие проблеми в отношенията между преподаващите в Института за изобразителни изкуства творци и тези в ръководството на СБХ – „Институтът смята, че съюзът не може да се противопостави на западното влияние, а пък съюзът смята, че институтът изсушава изкуството“⁶². Оттук и различията в отношението към периода на култа, към темата за новаторството и в крайна сметка – деленето на млади и стари. Инструкцията на партийните ръководители е „неизживените настроения от миналото да се сложат настрана“, за да не отклоняват творците от повелята на партията за превръщане на изкуството във важен фактор за идейното и естетическото възпитание на народа. Независимо че тази линия има за цел да обслужи партийните интереси, тя отговаря на обективната необходимост да се внесе повече толерантност в отношенията между художниците.

⁵⁹ Пак там, л. 38–40.

⁶⁰ С основание Н. Христова обяснява тази двойственост в поведението на Б. Райнов с ролята му на „официален говорител“ на ЦК на БКП още от началото на 50-те години, поради което той „никога не се е изказвал просто като естет“. В неговата реакция нагледно се отразяват разнопосочните тенденции в отношенията власт – интелигенция в началото на 60-те години. – Христова, Н. Специфика на..., 214–215.

⁶¹ Р. Аврамов си позволява и преки обвинения срещу художниците: „Във вашия съюз има хора, които и подаръци приемат, и на приемите им за едно шише вино и за една торга отиват, да не говорим за това, че са забравили и народност, и национална гордост [...] Има някои, които просто от алчност отиват, други от наивност, а трети съвършено ясно поддържат тези връзки с Югославия и Америка, за да разлагат“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 452, л. 74, 84.

⁶² Пак там, л. 77.

В началото на 60-те години развитието на музикалното и филмовото изкуство не тревожи управляващите така, както процесите в средите на писателите и художниците. Властта е доволна от реализацията на нейния призив от края на 50-те години за създаване на повече музикално-сценични произведения и такива в големите симфонични форми (увертюри, симфонични поеми, симфонии) на съвременна и близка до партийните изисквания тема⁶³. Упреците ѝ са отправени не към композиторите, а по-скоро към изпълнителите на съвременната естрадна музика. В инструкциите, които на 4 март 1961 г. М. Григоров дава на секретарите по агитацията и пропагандата от окръжните партийни комитети, ясно е отразена позицията на управляващите: „Ние трябва действително да турим край на този порой от такива съвременни танци, такъв джаз, които изцяло са изпаднали на позициите на западното изкуство“. Същевременно, съзнавайки, че времето на откритите забрани е отминало, М. Григоров се застрахова, че партията се обявява не против танцовата музика и джаза като цяло, защото това щяло да бъде „сектантщина“, а само против „крайностите“ в тях, срещу „кълченцията и виенията“⁶⁴.

В киното също няма особено тревожни явления – производството на филми е сравнително голямо (през 1960 и 1961 г. имат премиери по девет филма годишно), тематиката обхваща най-вече съвременността – животът на работническата класа, българо-съветската дружба, работата на органите на Държавна сигурност, възпитанието на децата, както и задължителните теми за „героичната борба против фашизма начело с Комунистическата партия“. Усилията за по-голямо жанрово разнообразие дават резултат с наличието на „героико-драматични платна, кинопоеми, лирични комедии, приключенски жанр“⁶⁵. Партийните цензори обаче са нащрек за проникване на западни влияния и за „неправилно“ представяне на определени теми, към които управляващите са особено чувствителни. „Спирането“ и „пускането“ на фил-

⁶³ Такива са симфониите на Александър Райчев „Новият Прометей“ и на Жул Леви „На живот и смърт“, увертюрите на Васил Казанджиев „1923 година“ и „Партизани“ на Марин Големинов. Докато след 9 септември 1944 г. до края на 50-те години е създадена само една опера и един балет, след призива на VII партийен конгрес от 1958 г. са представени пет опери („Хитър Петър“ на Веселин Стоянов, „Имало едно време“ и „Луд гидия“ на Парашкев Хаджиев, „Ивайло“ на Марин Големинов, „Отец Паисий“ на Найден Геров), шест оперети от Виктор Райчев, Асен Карастоянов, Димитър Вълчев, Петър Ступел, Парашкев Хаджиев и три балета. Само за 2–3 години до началото на 1962 г. се появяват или са в процес на работа 15 опери, оперети и балета. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 10–11.

⁶⁴ Според М. Григоров западните нрави твърде дълбоко са проникнали сред българската общественост и дори било получено писмо от международна туристическа организация в ГДР, в което се твърдяло: „Страх ни е да пускаме наши туристи да дойдат у вас!“, тъй като в България техните туристи били възпитавани в западен дух. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 448, л. 70–71.

⁶⁵ Пак там, а.е. 493, л. 3–6. През 1960 и 1961 г. са премиерите на „Отвъд хоризонта“ на реж. Захари Жандов, „В тиха вечер“ на Борислав Шаралиев, „Първи урок“ на Рангел Вълчанов, „Хитър Петър“ на Стефан Сърчаджиев (с рекорден брой зрители), „Бъди щастлива, Ани“ на Владимир Янчев, „Нощта срещу 13-ти“ на Антон Маринович и др. – Янакиев, Ал. Синема. bg. 100 години филмов процес. Личности, филми, кина. С., 2003, с. 298.

ми се определя извън творческите среди и независимо от професионалната оценка на художествените съвети. Такава е съдбата на филма „Звезди“ (реж. Конрад Волф, сценарий Анжел Вагенщайн), посветен на епизод от спасяването на евреите през Втората световна война. През 1959 г. при обсъждането му в Художествения съвет, въпреки високата оценка на редица творци, е наложена внесена „отвън“ оценка за спирането му, а след това по решение на Министерството на просветата и културата отново е „пуснат“⁶⁶.

През 1961 г. подобна ситуация се създава около филма на Бинка Желязкова „А бяхме млади“ по сценарий на Христо Ганев от партизанския живот. Той е с висока степен на поетична условност и на философско осмисляне на съпротивата от гледна точка на съвременността. В Художествения съвет филмът почти единодушно е оценен като голямо постижение, но около него се създава „задкулисна атмосфера на подозрение“, на намеци, че е „една френско-италианска бърканица“. Все пак управляващите се решават да го представят на II Международен кинофестивал в Москва, където получава златен медал и това отваря пътя му и към признаване в България – на Фестивала на българския филм във Варна същата година създателите му са наградени с първа награда „Почетна роза“, а на следващата година Б. Желязкова става лауреат на Димитровска награда⁶⁷. С подозрение е посрещнат и сценарият на Валери Петров „Слънцето и сянката“, който е посветен на актуалната антивоенна тема, но е с необичайна, силно метафорична стилистика. Опасенията на цензорите са, че „тук ни се поднася някаква буржоазна контрабанда, нещо, което ще изложи нашето киноизкуство“. Работата на режисьора Рангел Вълчанов по филма продължава едва след високата оценка, която изтъкнатите съветски филмови творци Михаил Ром и Сергей Герасимов дават на сценария⁶⁸. Страхът от поетичната условност, от модния на Запад „абстракционизъм“ води до цензурска намеса и в анимационното кино – през 1961 г. режисьорският дебют на Тодор Донеv – филмът „Дует“, по негов сценарий, написан в съавторство с другия режисьор на филма – Доньо Донеv, и с Анастас Павлов, е спиран от няколко сценарни съвета, преди да бъде пуснат в производство. Мотивът е, че темата за мирното съвместно съществуване е представена прекалено абстрактно. По същата причина друг сценарий на Анастас Павлов за „Голямата и малката тапа“ така и не стига до реализация⁶⁹. Но като цяло тези намеси в анимацията са редки – началото на 60-те години е време на сериозни постижения на това изкуство в лицето на Тодор Динов, Радка Бъчварова, Зденка Дойчева, Христо Топузаков, Стефан Топалджиков.

Така в началото на 60-те години между властта и интелигенцията като че ли е установено известно равновесие – активността на творците не над-

⁶⁶ Калинова, Е. Интелигенция и власт..., 342–343.

⁶⁷ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 52–53; Станимирова, Н. Български кинорежисьори. С., 1984, 48–49, 212–213.

⁶⁸ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 53; Станимирова, Н. Български кинорежисьори, с. 102.

⁶⁹ Маричевска, Н. Българско анимационно кино 1915–1995. С., 2001, 104–105.

хвърля опасни за управляващите граници, а партийният натиск върху тях е внимателно дозиран. През този кратък период от Москва не идват импулси за по-активна политика в културната сфера – тя не тревожи особено Кремъл (поне не толкова, колкото селското стопанство и строителството). Тонът на Н. Хрущов в речта му пред III конгрес на съветските писатели на 22 май 1959 г. е почти дружески, а през юли 1960 г. той откровено заявява, че „ЦК е доволен от създаденото положение“ и „бурята е отминала“⁷⁰. Промяната идва след поредния десталинизаторски акт на Хрущов, предприет на XXII конгрес на КПСС (17–31 октомври 1961 г.) в резултат на засилващите се критики най-вече към външната политика на СССР. Сталин отново е подложен на остро политическо разобличаване, но за разлика от 1956 г. този път то е публикувано в пресата, а със специално постановление на конгреса се признава за „нецелесъобразно“ да се пази в мавзолея на Ленин саркофагът с тялото на Сталин поради „сериозните нарушения от Сталин на ленинските завети, злоупотребите с властта, масовите репресии против честни съветски хора и други действия в периода на култа към личността“⁷¹. Настоява се за премахване на все още стоящите по местата си портрети и статуи на Сталин. Общественият отзвук от тези действия на Хрущов е много по-силен, отколкото резонанса от „секретния“ му доклад през 1956 г. не само поради публичността на критиката, но и защото изминалите години са подготвили интелигенцията и новата доза антисталински патос отговаря на нейните надежди. Те се подклаждат както от разобличаването на сталинските престъпления, така и от следващите стъпки на Хрущов, който включва в приетия на XXII конгрес нов устав на КПСС изисквания за ограничаване до три мандата на заеманата длъжност и задължително обновяване на ръководните органи при избори поне с една трета⁷².

Действията на Хрущов дават смелост на Т. Живков да се разправи с конкурентите в борбата за властта, свързани с периода на сталинизма в България отпреди 1956 г. и все още заемащи високи постове. Това става на пленум на ЦК на БКП на 28–29 ноември 1961 г. „Българският Сталин“ – В. Червенков, е заклеймен повторно и обвинен във фракционерство, догматизъм, антисъветизъм, некадърност и самовлюбеност и е изваден от Политбюро на ЦК на БКП, но не и от ЦК (през декември с.г. е отстранен и от поста заместник-председател на Министерския съвет)⁷³. Т. Живков по примера на Хрущов обявява, че разяснителната работа за култа и последствията от него не е доведена докрай, още са живи култовски остатъци в пропагандата, манифестациите, украсата на обществените места. Той подчертава, че не се разбира в достатъчна степен „огромното историческо значение“ на Априлския пленум от 1956 г. В тази връзка особено се разчита на художествената

⁷⁰ Хрущев, Н. Высокое призвание литературы и искусства. М., 1963, 75–111, 132–147.

⁷¹ Материали на XXII конгрес на КПСС. С., 1962, 339–352, 615.

⁷² Пак там, 598–599.

⁷³ По предложение на Т. Живков в Политбюро са включени неговите верни сътрудници Станко Тодоров и Митко Григоров, който е и секретар на ЦК по идеологическите въпроси. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 479, л. 261.

интелигенция. Живков смята, че е наложително в ЦК на БКП да се проведат срещи с широк кръг представители на литературата и изкуството, за да се обсъдят проблемите на културата, но и защото „има някои прояви на фронта на изкуството, които говорят за проникване на чуждо влияние, за отклонения от пътя на социалистическия реализъм и увлечение по различни модни, несоциалистически течения“⁷⁴. Тези срещи се реализират още в началото на следващата, 1962 г.

* * *

Втората вълна на десталинизацията в СССР и нейното отражение в България дават силен тласък на оживлението сред интелигенцията. То стига своята кулминация през 1962 г. на основата на позитивните промени сред творците след 1956 г. и поощрявано от призивите на ръководството на БКП за „разчистване на остатъците от атмосферата на култа“ в културата като елемент от влизащата в решаваща фаза борба на Т. Живков за овладяване и на държавната власт. За спечелването и задържането ѝ в сложната международна и вътрешна обстановка в началото на 60-те години Живков особено разчита на интелигенцията. От нея се иска да си припомни пороците на култа, както и ролята на пленума от април 1956 г. и лично на Живков за критикуването и постепенното им преодоляване и така, сплотена около неговата линия за разведряване на обстановката и поощряване на творчеството, да стане негова и на партията надеждна опора. За постигането на тази цел Живков, отричайки В. Червенков, се възползва от неговата практика за организиране на срещи с творческите съюзи. Те се провеждат от февруари до април 1962 г., но, за разлика от тези в началото на 50-те години, не са просто място за поредния партийен инструктаж, а се превръщат във форуми на разкрепостеното мислене на голяма част от българските творци.

Първата среща на партийни ръководители от ЦК е на 6, 7 и 9 февруари 1962 г. с „актива“ на Съюза на българските композитори – около 30 композитори и музиковеди, комунисти и безпартийни. Секретарят по идеологическите въпроси М. Григоров призовава за „откровен разговор“ за последиците от култа към В. Червенков (отбелязвайки все пак, че при

⁷⁴ Пак там, л. 104–108. Пленумът разглежда преди всичко политически въпроси, но репликата на Т. Живков за западното влияние сред интелигенцията все пак провокира 62-годишният Раденко Видински да сподели, че от търговски съображения младежите са подложени на „разложение“ от „разни оркестри, танци, извращения“, които той „просто не може да търпи“: „Това е безобразие, това разлага, не дава никакво възпитание. За това ние ще платим много скъпо [...] Не може ли с тези левове да им създадем развлечение, напълнено с идейно съдържание, да ги насочим по пътя, по който трябва да вървят. Затова и хулигани, и каквито щете у нас!“. Т. Живков се съгласява по принцип с него, защото би било „престъпление“ партията да не вземе мерки срещу проникването на западното влияние сред младите, но уточнява, че ще бъде голяма грешка, ако партийната политика се опита за застави младежта да живее и да се забавлява по начина, по който това е правило поколението на Р. Видински и останалите членове на ЦК. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 479, л. 138, 307–308.

композиторите не е имало „фрапантни случаи на вмешателство“, както при писателите и художниците) и за творческите въпроси и обстановката, в която работят творците⁷⁵. Двата кръга проблеми са очертани и в доклада на главния секретар на съюза Филип Кутев, който трябва да даде тон на обсъжданията. Той посочва конкретни случаи на фаворизиране на музикални дейци от страна на В. Червенков и, разбира се, отражението на емблематичните за периода документи – постановлението на ЦК на ВКП (б) за музиката от 1948 г. и редакционната статия „Вредно произведение“ във в. „Работническо дело“ от 1952 г., разгромяваща оперетата на Парашкев Хаджиев „Деляна“⁷⁶. Според Ф. Кутев постановлението е било „механично пренесено на наша почва“ и е довело до догматизъм в оценките на изтъкнати западни и съветски композитори и в разбирането за реализма и новаторството, а статията в официоза е внесла смущение и е парализирала музикално-сценичните жанрове чак до 1956 г.

Другият проблем, поставен в доклада, също не е нов. Ф. Кутев за пореден път отправя критика към „групата, която създава своята музика под влиянието на чужда за нас естетика“, т.е. към композиторите Константин Илиев и Лазар Николов, които след постановлението на ЦК на ВКП (б) неперестанно са обвинявани в опити за скъсване с националната музикална традиция и с реализма и в увлечения по западни модерни течения. В доклада на съюзното ръководство имената им са свързани с актуалния в момента въпрос за новаторството и Кутев точно представя партийната гледна точка – истинският новатор е дълбоко свързан с живота, изразител на най-типичното и вълнуващото в съвременността и „вдъхновяващ се от великите идеи на съвремието, ярко изразени в програмата на XXII-я конгрес на КПСС“. В противен случай той е „жалък епигон, предъвкващ овехтели течения от упадъчната буржоазна музика“⁷⁷.

Независимо от ясно очертаните насоки в доклада, които трябва да станат основа за разискванията, през първите два дни участниците в тях не се съобразяват с дадените оценки. Те не само разширяват кръга на проблемите, като включват в тях актуалния въпрос за качеството на естрадната музика (Димитър Петков, Марин Големинов, Петър Ступел, Димитър Тъпков), за липсата на достатъчен обществен интерес към българската опера (Д. Петков, М. Големинов, П. Хаджиев), за претовареността на творците с обществени задължения (Д. Тъпков, Д. Петков), за слабата пропаганда на българската музика в чужбина (Тодор Попов, М. Големинов, Д. Тъпков)⁷⁸. Още в

⁷⁵ М. Григоров съобщава, че и Т. Живков е искал да присъства, но бил възпрепятстван. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 1–3.

⁷⁶ Става дума за постановлението от 10 февруари 1948 г. за операта на В. Мурадели „Великата дружба“, в което тя е обявена за пример за формализъм, а композитори като Дмитрий Шостакович, Сергей Прокофиев, Арам Хачатурян са посочени като представители на „антинародното формалистично направление“. – Об опере „Великая дружба“ В. Мурадели. Москва, 1953, 24–31.

⁷⁷ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 12–13, 15–17.

⁷⁸ С изключение на Д. Петков, който смята, че естрадната музика има „застрашителни успехи“, „избутва“ класическата музика и влияе зле на младежта, останалите я защитават с

първите изказвания на Л. Пипков, Т. Попов и М. Големинов на преден план се извежда въпросът за правото на свобода и творчески търсения, конкретизирано в защитата на К. Илиев и Л. Николов. След като предупреждава, че е нужна повече взискателност в преценките и дълбочина в анализа, за да не се налага често да се правят „салтоморталета, които понякога са пагубни“, Л. Пипков пръв прави косвена защита на двамата си колеги. Той призовава за повече търпение и благородство към творческите търсения и към новите изразни средства, за да може „човекът на изкуството спокойно да даде зрелия плод на това, което мисли“, без да се бои, че ще бъде заклеймен⁷⁹. Още по-откровен е Т. Попов, който направо отхвърля оценката в доклада на ръководството на съюза за различните естетически позиции на К. Илиев и Л. Николов и дори заявява, че му харесва непреклонността, с която двамата композитори толкова дълго време отстояват правото да вървят по собствен път. Показателно е и изказването на Марин Големинов (сам изживял еволюция в отношението си към К. Илиев и Л. Николов). Лакоично и образно той посочва начина на действие на партийното и съюзното ръководство – на подобни форуми да се търси „едно грамоотводче“ и тази роля е запазена за двамата композитори. М. Големинов също отстоява правото на творчески експерименти, а в твърденията му прозвучават дори еретични нотки: „Ние премного се оеснафихме, като говорим постоянно за социалистическия реализъм и смятаме, че това, което може да излезе и от по други средства, няма място в нашата действителност [...] Ние не можем да бъдем толкова строги съдници [...]“⁸⁰.

Тези настроения продължават и на втория ден от срещата. В развълнувано изказване на Иван Маринов от по-младото поколение творци основната тема отново е новаторството като въпрос на вътрешна творческа нагласа и смелост („Има хора сред нас, които се боят да не сгрешат и предпочитат сигурното зло пред несигурното добро.“) Той единствен си позволява да призове към самокритика онези, които през годините на култа са имали абсолютната възможност да дават окончателни оценки в духа на тогавашните изисквания, а сега същите хора „пишат уводни статии, въздигайки отричаните преди Онегер, Прокофиев, Бритън в символи на прогресивната мисъл“. Финалът на изказването му е емоционален изблик на убеждението, че новите, младите творци ще създадат и новата музика, стига „да имаме малко спокойствие, за да можем да се безпокоим“⁸¹. Това провокира Парашкев Хаджиев за също толкова емоционално споделяне, че набедените композитори са били негови студенти и той открива в творбите им „едно прекрасно майсторство“, макар и лично да е смутен от специфичното съотношение на тоновете, но „съществуването на няколко млади ком-

убеждението, че „всеки жанр има своето предназначение, своята публика и своето време“ и въпросът е не да бъде ограничавана, а да се подходи към нея с висок професионализъм. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 27–28, 75, 77–82, 124–125.

⁷⁹ Пак там, л. 40.

⁸⁰ Пак там, л. 72–73.

⁸¹ Пак там, л. 91–94, 96.

позитори, които търсят начин да овладеят техниката на атоналната музика, не е голяма опасност⁸².

Безспорен интерес предизвиква изказването на Константин Илиев, в което той за първи път има възможност публично да изрази своето творческо и гражданско кредо. Според него няма разлика в естетическата и идеологическата платформа между него и Лазар Николов, от една страна, и по-възрастното поколение, от друга, но има отлики в авторския почерк и творческата индивидуалност. Двата не отричат постигнатото в българската музика, но смятат, че са „приемници и продължители, не и подражатели“. К. Илиев с основание отправя упрек, че обвиненията към него са за произведения, писани в началото на 50-те години, когато е трябвало да се приложат на българска почва оценките от постановлението на ВКП (б) за музиката, и двамата с Л. Николов като млади творци са се оказали най-подходящи⁸³. Той отхвърля многобройните, продължили повече от десет години обвинения в принадлежност към пунктуалистичното, електронното или конкретното течение в съвременната музика, които всъщност той и Л. Николов „органически“ не приемат, но до този момент никой не ги е питал за тяхното мнение. Но най-голямо е огорчението му, че музиката им като цяло не е стигала до публиката и не е била подложена на професионална критика. К. Илиев е искрено възмутен и от намеците за липсата на патриотизъм, а краят на изказването му е недвусмислена декларация на неговата гражданска и творческа позиция: „Аз мисля, че едно нещо може да ни се признае – доблестта да отстояваме нещо, в което вярваме [...] Да лъжем в изкуството и да станем в угода на когото и да е – това няма да стане“⁸⁴.

Така първите два дни на срещата в ЦК на БКП със Съюза на българските композитори показват, че настроенията и оценките на творците се отличават от тези в доклада на съюзното ръководство, тонът е твърде критичен и насочката на обсъжданията не е в руслото, зададено от М. Григоров. Отклоненията са поправени в последния ден на срещата – 9 февруари 1962 г. Изказват се предимно хора, заемащи ръководни постове в музикалния живот – ректорът на Българската държавна консерватория Веселин Стоянов, музиковецът Стоян Петров от ръководството на Съюза на композиторите, Венелин Кръстев – бивш главен редактор на сп. „Българска музика“ и работил в Комитета за наука, изкуство и култура (КНИК), а след това в Министерството на просветата и културата. Мненията им са в дисонанс с изказванията в предходните дни и практически отхвърлят основните идеи в критиките. Те се придържат

⁸² Пак там, л. 96–97. П. Хаджиев дава и сведения за своята „злополучна“ оперета „Деляна“, която е била много добре посрещната от публиката, но разгромена в уводна статия на в. „Работническо дело“. Той посочва интересната подробност, че е бил извикан от „едно лице в ЦК“, което му обяснило, че в акцията нямало „скрити намерения“ лично към него, към музиката и автора на либретото и му обещава в най-близко време да му предложат договор за нова оперета, дори преди да е налице ново либрето. Така се ражда оперетата „Айка“ и композиторият по-леко преживява разправата с „Деляна“. Всъщност ударът е насочен най-вече към Искра Панова и Рубен Леви от ръководството на КНИК.

⁸³ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 131–134.

⁸⁴ Пак там, л. 139–140, 141.

към зададената в началото на срещата задача – да се разкритикува периодът на култа, но внасят и съществено уточнение – постановлението на ВКП (б) от 1948 г. не трябвало да се отхвърля изцяло, защото в него постановката за социалистическия реализъм била правилна, а и в момента си оставали валидни изискванията в него „за по-голяма мелодичност, за яснота на израза, за ясна, сбита и отчетлива форма, за единство на съдържанието и формата, за навлизане на съвременността, за култивиране на редица жанрове, които формализмът и Западът пренебрегват“⁸⁵. Една реплика на Ст. Петров („не Стоян Петров говори, а говори Партията!“), провокирана от апострофите на недоволните от този подход композитори, ясно показва откъде са дошли указанията за оценката на постановлението.

Другата част от изказванията на тримата е посветена на оборване на основните моменти от самозащитата на К. Илиев и на онези, застанали на негова страна. Лайтмотивът е, че не трябва да се позволява Западът да диктува насоките на развитие на българската музика, а ако се приеме за правилен подходът да се изпълнява всяко музикално произведение, „даже и тогава, когато има очевиден характер на буржоазно влияние“, то тогава ще се стигне до „предаване на позициите на нашето социалистическо изкуство“⁸⁶. В критиката се включва и композиторът Александър Райчев, който не само е от поколението на К. Илиев и Л. Николов, но е бил техен приятел, съмишленик и също обвиняван по времето на култа в упадъчни влияния. В изказването му обаче ясно личи колко сериозно са се раздалечили пътищата на тримата композитори и то може би най-точно възплава духа и подхода, който партийните ръководители биха искали да доловят в обсъжданията. Ал. Райчев е категоричен, че произведенията на двамата не са творби на социалистическото изкуство, защото „не посегнаха нито един път към конкретна тема“ и тяхното новаторство е „изсмукано от пръстите“, защото не е подхранено от социалистическата действителност. Той е против свободата всеки да пише, както сам реши, защото това значи да се предадат партийните позиции. На него се пада да произнесе открито думите: „Каква е тази партия, която не може сега в общи линии да не даде преценка все пак какво е едно произведение [...] Тя не е безсилна. Може би са се правили грешки от партийни позиции при известни преценки, обаче в общите принципи преценки Партията никога не е грешила“⁸⁷. Райчев е съобразил изказването си и с другото изискване на партийното ръководство – да се работи за сплотяване на творците. Той припомня огорченията, които е преживял по времето на култа, за

⁸⁵ Пак там, л. 171–172, 187. Тази оценка е заимствана от начина, по който на 28 май 1958 г. отново с постановление на ЦК на КПСС е извършена не отмяна на документа от 1948 г., а „поправяне на грешките“ в него по отношение на оценките за операта „Великата дружба“ на В. Мурадели и за творчеството на Д. Шостакович, С. Прокофиев, А. Хачатурян и др. В новото постановление се подчертава, че като цяло това от 1948 г. е изиграло положителна роля в развитието на съветското музикално изкуство и справедливо са били осъдени формализмът и „мнимото новаторство“. – Свет и тени „великого десятилетия“. Н. С. Хрушев и его время. Лениздат, 1989, 138–139.

⁸⁶ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 163, 169, 195.

⁸⁷ Пак там, л. 209–214.

да направи извода, че трябва да се забравят в името на общото дело и на основата на комунистическия морал и той е готов да обича своите учители и колеги и да работи заедно с тях, както е готов и да протегне приятелска ръка на К. Илиев и Л. Николов, но бърза да напомни, че „тя е на член на Партията [...] и няма да направи компромис и да защитава други позиции освен тези на Партията и на нашата идеология“⁸⁸.

Срещата завършва със задължителното заключително слово на секретаря на ЦК на БКП М. Григоров, който изрично предупреждава, че то е съгласувано с Т. Живков. В него добре познатите заявления, че партията ще продължи да ръководи идейно и политически всички сектори на „идеологическия фронт“, са смекчени с уверения, че ЦК няма да се меси в решаването на специфичните творчески въпроси и да опекунства на композиторите. Главното, което се изисква от творците, е да преодолеят тенденцията да се разделят и противопоставят по творчески, поколенчески или друг признак, да се уважават взаимно, да създадат обстановка на искреност и търпимост, а в критиката главният метод да бъде този на убеждението, а не лепенето на етикети и разгромяването на „сгрещилия“. Зад привидната демократичност и толерантност на тази позиция обаче личи отново старата теза, че иначекомислието и свободният избор нямат място и проявилите ги ще бъдат връщани на партийните позиции, макар и с по-меки средства. Това става ясно и от поведението, което М. Григоров препоръчва по отношение на К. Илиев и Л. Николов – да им се даде възможност да представят своето творчество пред специалисти и широката публика, да се организира дискусия и така двамата щели да видят своите увлечения и да получат от публиката „добър урок“. Ако творците са на погрешни идейно-естетически позиции, трябва да им се даде възможност да се убедят в това, а „не да се администрира и ругае, не само да се пишат остри статии срещу тях“, и така те ще могат да се върнат към партийната линия в областта на изкуството⁸⁹.

Макар и обещал, че ЦК на БКП няма да се меси в творческите въпроси и да опекунства, М. Григоров без колебание дава оценки по всички разисквани теми на срещата – за новаторството, което трябва да е не толкова във формата, колкото в новата съвременна тема; за изразните средства, които могат да се разностраняват, но „с абстрактни форми не може да се описва нашият социалистически живот“; за естрадната музика, която трябва да се развива, но песните да не са „сладникави и изпразнени от съдържание“ и изпълнението да не е „безжизнено, провлачено и изкълчено“; за жанровете, върху които трябва да обърнат внимание композиторите – нови маршове, масови песни за партията, Комсомола, социалистическото строителство, борбата за мир⁹⁰. Указания се дават дори за провеждането на предстоящото годишно събрание на Съюза на композиторите, защото, според партийния

⁸⁸ Пак там, л. 208, 215.

⁸⁹ М. Григоров препоръчва опита, направен вече с художници, смятани за повлияни от западното изкуство, чиито картини са допуснати до изложби и след това подложени на критика от изкуствоведи и публика. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 491, л. 265–266, 271–273.

⁹⁰ Пак там, л. 274–280.

ръководител, демокрацията не означава, че трябва да се позволи на събра- нието „стихийно да ни завлече, независимо от това какво ние смятаме за правилно“. По този добре познат от предходните години начин завършват тридневните обсъждания, започнали с приповдигнат тон, разкрепостеност и откровено посочване на проблемите.

Втората среща на представители на висшето партийно ръководство е на 9 и 13 март 1962 г. със Съюза на кинодейците. Тя протича по начин, кой- то е сходен с проведената преди това среща със Съюза на композиторите. Призивът на М. Григоров за откровен разговор за обстановката в съюза и за разчистване на „остатъците от култа“ е последван от две изказвания на ръководни дейци – Венелин Коцев – началник на Управлението на кинематографията, и Христо Сантов – секретар на Съюза на кинодейците. И двамата вземат за отправна точка постановлението на ЦК на БКП за кинематографията от юли 1958 г., което изиграло „изключително благотворна роля“ за ориентирането на творците и за преодоляването на отклоненията от соцреализма, както и за превръщането на Съюза на кинодейците от „масова организация“ в „истински творчески съюз“⁹¹. В. Коцев прави преглед на създадените филми, в които количествено преобладават тези на съвременна тема, но сред тях липсват високохудожествени и въздействащи както поради традиционния проблем с недостига на качествени сценарии, така и защото творците в противовес на схематизма и лакировката, налагани в периода на култа, обръщат поглед към отрицателните явления и характери и към второ- степенни за партията проблеми. Затова В. Коцев напомня, че свободата на творчеството не означава откъснатост от живота и отчуждение от големите въпроси на социалистическото строителство⁹². В по-критичен тон, но най- вече по отношение на организационните и финансови проблеми на Съюза на кинодейците, се изказва Хр. Сантов. Според него обществото и партийното и държавното ръководство не отчитат достатъчно заслугите на съюза, той е лишен от обществен авторитет и признание, защото има едва десетгодишна история и е пропуснал „онова златно време, в което дядо господ е давал къс- метите“, т.е. материалната база и финансовите привилегии⁹³.

⁹¹ След постановлението се извършва пререгистрация на членовете на съюза, започнал като Дом на киното с акцент върху квалификацията на кинематографистите. След нея в съ- тава му влизат най-вече творци с доказани качества. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 3–4, 17.

⁹² За решаване на сценарния проблем през 1961 г. Съюзът на кинодейците и Управлени- ето на кинематографията организират курс за млади сценаристи с 18 участници, а в началото на 1962 г. в Студията за игрални филми се създават творчески колективи, които да осигурят привличане на повече писатели в работата на кинематографията и да засилят връзката между режисьори и сценаристи. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 7–9, 37.

⁹³ Особено важно за съюза е решаването на въпроса с включването му към т.нар. твор- чески фонд, който се попълва най-вече от отчисления от билетите за кино и от него се ползват другите творчески съюзи, но не и този на кинодейците, защото няма разрешение отчисления от техните хонорари също да отиват във фонда. И докато напр. Съюзът на композиторите из- дига „грамаден дом“ с пари от фонда, Съюзът на кинодейците работи в „три тавански стаи на Дома на техниката“ и не може да покрие „и най-елементарните си ежедневни нужди“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 22, 26–29.

Истинските разисквания са в следващите няколко изказвания, които са на творци, чиито филми повече или по-малко са били подложени на критика след 1956 г. В периода на култа в киното не е нанесен конкретен „показен“ удар и някои от изказалите се обясняват това с „младостта“ на това изкуство в България – не е имало достатъчно време да се утвърдят „фалшиви авторитети“ и затова „нашите местни култчета бяха далеч по-малокръвни, отколкото някои други, добре охранени и солидно тренирани представители на големия култ в другите съюзи“ (Павел Вежинов)⁹⁴. Същевременно творците (Емил Петров, Анжел Вагенщайн, Рангел Вълчанов) разкриват сериозните поражения, нанесени от системата преди 1956 г., но запазили се и през следващите години, защото са свързани със страха от нарушаване на създадените от Комунистическата партия стереотипи и със задължителното, налагано от партийните органи, но и от вътрешната цензура на твореца, съобразяване с нейните изисквания и оценки. Ем. Петров определя страха да не се сбърка и навлезе в забранени от партията зони като „примитивизъм в гражданската позиция на авторите“, а Рангел Вълчанов тъжно отбелязва, че поради самоограничаването в творчески план те са „отвикнали да летят“⁹⁵.

Най-силно е разминаването в оценките, дадени в първите два „официални“ доклада за постановлението от 1958 г. Изказванията на Емил Петров, Павел Вежинов, Вълчо Радев, Христо Ганев, Янко Янев направо посочват негативните последици от този документ, което е крайно неприятно за партийните лидери, защото постановлението не е от времето на Червенков и критиката срещу него е пряко насочена към линията на „априлското“ ръководство на Т. Живков. Вместо да разкриват вредните последици от култа, какъвто е замисълът на провежданите срещи, творците изказват открито своето недоволство от настоящата партийна политика. Пръв дава тон Емил Петров, според когото след постановлението са се появили силни догматични тенденции, и то „под формата на задкулисна борба“ – творците са разделяни на политически неблагонадеждни, „които всеки момент могат да се превърнат в декаденти“, и на такива, „възхвалявани като единствени носители на правителствената и партийната линия в изкуството“. След като в постановлението е критикувано „притъпяването“ на комунистическата идейност и буржоазното влияние, вкл. и на италианския неореализъм, след

⁹⁴ Пак там, л. 77.

⁹⁵ Много искрена и точна е картината на душевната драма на част от творците, разкрита в думите на Анжел Вагенщайн: „Тъжното е, че ние неусетно за самите себе си, подменяхме жизнената правда с готови схеми, взимахме желаното за обективно съществуващо, вулгарната социология притъпи усета ни към психологията на човека и живите хора виждаха себе си на екрана като безплътни, много често безмозъчни и съвсем често безполови социални единици... Имаше един много добре осъзнаван фактор: страхът да не сбъркаш. А седнеш ли да твориш с такъв страх, ти вече си направил първата фатална грешка [...] По мисловните ти пътища започват да се мяркат плакати: „Презастрахова ли се?“ И ти вече чуваш възможните обвинения и се ограждаш от тях, ти знаеш вкуса на онзи, който отсъжда и неусетно се приспособяваш към него, после решаваш, че бомбата, каквато ти се струва в мечтите ти открития от теб сюжет, може да избухне в твоя вреда и я заместваш с жабешка бомбичка: хем по-малко гърми, хем е безвредна.“ – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 62, 69–70, 138.

него се стига до другата крайност – борба против новите търсения и тенденции в изкуството, поставяне на идейността и партийността над изискванията за художествената форма и същност на творбите⁹⁶. П. Вежинов е още по-остър – постановлението е провокирало „своеобразен лов на вещици, макар и в дребни размери“, търсене на формализъм и буржоазно влияние и в най-обикновените естетически факти, за което е допринасяла и стиуацията в Художествения съвет на Студията за игрални филми, председателстван след Априлския пленум от неподготвения за спецификата на киното поет Христо Радевски⁹⁷. Убеждение, че постановлението е довело до „задръжане в тази смелост, с която бяха започнати да се поставят някои от проблемите на нашето кино“, изказва и Вълчо Радев, който направо защитава най-критикувания в постановлението филм „Животът си тече тихо“⁹⁸. Сценаристът на този филм – Христо Ганев, и друг критикуван в този документ режисьор – Янко Янков, също посочват, че тази стъпка на управляващите е довела до разединение сред творците⁹⁹.

Силната резервираност на кинодейците към постановлението и партийната политика след него контрастира с надеждите им, събудени от XXII конгрес на КПСС. Според А. Вагенщайн те са приели решенията на този форум „не само с разума, но и със сърцето си, като лична съдба“, с очакването, че той няма да бъде само „конюнктура и временен тактически ход“. П. Вежинов също отбелязва, че цялата творческа интелигенция „дълбоко вярва“, че усилията да се разчистят остатъците от култа, т.е. да се демократизира общественият и културният живот, „няма да бъдат прекратени по средата на пътя“, а Валери Петров напомня, че българската страна убедено е следвала Съветския съюз „и в грешките му“, а сега трябва да го стори, защото наистина там са „на прав път“¹⁰⁰. За втори път след 1956 г. надеж-

⁹⁶ Ем. Петров посочва и конкретни примери за такова отношение – перипетиите, с които е свързана реализацията на филмите „Звезди“, „А бяхме млади“, „Слънцето и сянката“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 49–59.

⁹⁷ П. Вежинов набляга най-вече на това, че става дума за периода след 1956 г. Според него Хр. Радевски се е държал в художествения съвет „като някакъв надзорник, обкръжен с политически незрели и идейно съмнителни личности, които ако се оставят на свобода, кой знае какви бели ще направят“. Като пример Вежинов дава мнението на Радевски, че комунистите не могат да имат дори „известна грубост в обноските“, което води до „чувствително фризиране“ на сценария на Вежинов „Отвъд хоризонта“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 78–79.

⁹⁸ Пак там, л. 109–110.

⁹⁹ Хр. Ганев обаче посочва и друга страна, която постепенно се утвърждава в политиката на Т. Живков към интелигенцията – след постановлението той е бил уволнен, но към него управляващите са проявили „ново отношение“, не само не са го преследвали, а са го подтикнали към творчество и „в резултат на това се появи бързо написаният от мен сценарий на „А бяхме млади“. Същото се повтаря и с този филм – утвърден е след остри критики, които „за нас бяха едно второ постановление“, но след това създателите му получили „много, много почит и уважение, прекалено много“. Плод на същото ново отношение към подложения преди това на остра критика за филма „На малкия остров“ Валери Петров била високата оценка, която в последно време била дадена на творбите му в драматургията, киното и поезията. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 117–119, 129.

¹⁰⁰ Пак там, л. 65, 77, 107.

дите на творците, свързани с поредната вълна на десталинизацията, са насочени най-вече към разкрепостяване на творчеството и създаване на нормална атмосфера за него. Всички говорят за необходимостта от свободно търсене на нови идеи и изразни средства, на нови начини на емоционално и интелектуално въздействие, което обаче да не води отново до лепене на етикети и идеологически обвинения в чужди влияния и формализъм. След удара, нанесен при първото „размразяване“ през 1956 г., творците открито настояват да се промени отношението към творческото експериментиране. А. Вагенщайн емоционално призовава: „Изкуството се нуждае от неспокойни мисли и спокойна творческа атмосфера [...] И нека бъркаме [...] Дълбокото и убедено съзнание в правото ти да грешаш в изкуството е вече наполовина изминат път към преодоляване на грешката! Това е вече подстъп към смелия експеримент [...] Другият път – пътят на страха, на презастраховката, на предпазливостта и паниката – това е път на посредствеността. Да го оставим окончателно и безвъзвратно!“¹⁰¹. В характерния за него поетичен натюрел В. Петров акцентира върху „магията на киното“, което по същество е обратното на търсената от партията възпитателна роля, защото главното за поета е не комунистическата идейност, а „художеството, изкуството“, изразено със собствен почерк. Той, както и П. Вежинов, В. Радев, Я. Янков са убедени, че българското кино трябва да се съизмерва с най-високите световни критерии, да се откаже от „вехториите“ и да търси модерността, а за това е нужно да се познават постиженията на световната кинематография, защото и от „буржоазното кино много нещо може да се научи, не само като професионализъм, а и като култура на киното“¹⁰². Творците, имайки горчивия опит от суровата партийна присъда за влиянието на неореализма в българските филми, бързат да се застраховат, че при прилагането на високите съвременни стандарти няма да допускат идейни компромиси, но подобна проверка на постигнатото равнище е задължителна, защото иначе „ще се ограничим в самодоволство и ще изостанем“.

Тази част от кинодейците, която се стреми към повече свобода на творчеството, добре знае, че в условията на държавния социализъм може да я постигне само при съгласие, получено от ръководството на Комунистическата партия. Затова не учудват призивите, които те отправят за почести срещи и по-тесни връзки с ЦК. А. Вагенщайн изказва гореща убеденост, че „ЦК ще ни помогне да търсим, да опитваме“; П. Вежинов уверява, че творческата интелигенция „искрено, от душа и сърце“ подкрепя партията в разчистването на култа; В. Радев настоява отношенията между партийните ръководители и филмовите дейци да бъдат „нещо повече“ от случайно ръководствено по време на премиера¹⁰³. Но на срещата прозвучават и мнения, в които (въпреки променената фразеология) е жива носталгията по ясните и еднозначни партийни авторитети и оценки. Георги Панчев от Студия-

¹⁰¹ Пак там, л. 71–72.

¹⁰² Пак там, л. 81, 102–103, 106–107, 112, 129.

¹⁰³ Пак там, л. 71, 77, 109–110.

та за документални филми предлага да се върне и дори разшири практиката членовете на Политбюро да гледат и оценяват всички филми – игрални, документални и научнопопулярни, което щяло да бъде по-ползено от постановленията. Предложението звучи толкова ретроградно, че дори М. Григоров изненадано пита: „Няма ли да ви пречи тази работа?“, но Г. Панчев е убеден, че „членовете на Политбюро и ЦК гледат с много по-голяма широта на всички проблеми“¹⁰⁴.

В края на срещата (така, както става и на тази с композиторите) се изказват хора, ясно доловили (или може би предварително подготвени) какво биха искали да чуят партийните ръководители. Показателен е примерът с Иван Димитров от Студията за игрални филми. Той много точно посочва смисъла, който партията влага в изискването за „преодоляване на остатъците от догматизма“ – да води до „идейно изясняване“ на творците и филмите им, до задълбочено овладяване на метода на социалистическия реализъм (Димитров страда, че на срещата малко се е говорило за него) и сплотяване на творческите сили. Нещо повече, той предупреждава, че не се обръща достатъчно внимание на проникването на чуждите влияния и на увлеченията по „различни модни несоциалистически течения“ и призовава към непримирима борба против опитите да се подценява и пренебрегва „изпитаният път“ на соцреализма¹⁰⁵. В изказването си Ив. Димитров успява да подложи на критика най-важните моменти в мненията на режисьорите, дали тон на истинската дискусия, като ги представя даже за неблагоприятни и безпричинно оплакващи се, докато истината била, че след постановлението отношението към тях е било най-добронамерено¹⁰⁶.

Пак по сценария на предходната среща секретарят на ЦК на БКП М. Григоров произнася заключително слово, съдържащо партийната оценка по повдигнатите от творците въпроси и задачите, които им се поставят. Отново проличават двете преплитачи се линии в партийната политика. Първата е припомнянето на „аксиомата“ за неотменното право на БКП да ръководи културния живот и кинематографията в частност, защото, независимо че са допускани грешки, „ЦК не може да абдикира от своето право и задължение да ръководи идеологическия фронт и по това не може да има никакъв спор“¹⁰⁷. Оттук и категоричното противопоставяне на М. Григор-

¹⁰⁴ Пак там, л. 174.

¹⁰⁵ Пак там, л. 180, 186.

¹⁰⁶ Според Ив. Димитров атмосферата в Студията за игрални филми след постановлението е била много тежка: „Някои от засегнатите другари изживяваха дълбоки вътрешни сътресения, а други им съчувстваха и това създаваше напрегната обстановка. Повечето от тези другари бяха включени в ръководството на партийната и обществените организации в Съюза. Партийната организация полагаше усилия и се отнасяше най-внимателно към тях. От съображения да не ги безпокоим ние споменавахме за постановлението само от годишно на годишно събрание и затова не мога да се съглася, че то е било размахвано едва ли не като секира. Напротив, партийното и държавното ръководство създадоха условия за най-свободно тълкуване и приложение на този документ в практическата работа на кинотворците.“ – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 493, л. 181–182.

¹⁰⁷ Пак там, л. 258.

ров срещу критиките на постановлението на ЦК от 1958 г., което не само е изиграло положителна роля, но и продължавало да е актуално, защото „след като е взето след Априлския пленум, то не изхожда от догматични позиции, а от наши, партийни, творчески, марксистически позиции“, а тези, които изпитват съмнения към него, трябва „още да помислят и да огледат някои неща“¹⁰⁸.

Другата линия е продиктувана от промените след XXII конгрес на КПСС, но тя съвпада и с разбиранията на Т. Живков и обкръжението му за отношенията с интелигенцията, която трябва да стане негова опора в решителния рунд за овладяването на цялата власт в държавата. За целта е нужно известно „отпускане на юздите“ и видимо разграничаване от времето на Червенков. То обаче е предварително поставено в определени рамки, за да не застраши стабилността на режима. Така М. Григоров нееднократно твърди, че партията се отнася с доверие към творците и дори е готова да приеме и някои техни грешки по творчески въпроси, които няма да бъдат последвани от унищожаване (в пряк и преносен смисъл) на допусналите ги. Преодоляването им трябва да става без „лепене на етикети“, а по пътя на убеждението: „Когато някой не е убеден, оставете го да помисли. Нека цяла година да мисли по своите разбираня“. Но в крайна сметка творецът задължително трябва да стигне до дадените от партията оценки, а ако някой „затъне и се увлече по формализма или западното влияние, ще му го кажем“. М. Григоров с основание определя, че „само отгоре да се декретира, да се върви по заповед – това е примитивизъм“, но веднага спуска и бариерата – тази свобода не означава отказ от партийните позиции: „Свобода значи, като стоиш на партийните позиции, да търсиш нови начини да покажеш хубавото по-ярко и в идейно, и в художествено отношение и да движиш напред кинематографията“¹⁰⁹. На думи високоставеният партиен деец призовава за новаторски дух и експерименти в името на високото художествено майсторство, но предупреждава, че това не трябва да става за сметка на приглушаването на идейността и партийността, защото в следващите филми „можем да се смъкнем до някакви общочовешки позиции“. М. Григоров призовава творците да преодолеят дълбоката бразда на делене на „новатори-артисти и идейници – по същество консерватори“ и да се сплотят на основата на партийните изисквания, като „няма да държим сметка кой какъв е бил до Априлския пленум“, но след него всички трябва да се преустроят, защото партията е против съществуването на групи и фракции, които се опитват да създават настроения срещу ЦК¹¹⁰. На исканията на творците за отваряне към западните кинематографии М. Григоров отговаря утвърдително, но напомня, че е нужна бдителност, защото „единствената форма на съществуване между нашата идеология и буржоазната е формата на война до пълното ликвидиране на буржоазната идеология“¹¹¹.

¹⁰⁸ Пак там, л. 260–261.

¹⁰⁹ Пак там, л. 263–265.

¹¹⁰ Пак там, л. 272–273, 267, 270.

¹¹¹ Пак там, л. 275–277.

Десет дни по-късно М. Григоров произнася почти същата заключителна реч и на проведената от 21 до 23 март 1962 г. среща с художниците. По-засилен и изведен на преден план е само акцентът върху отношението към онези кадри, които в годините на култа са били много активни и срещу които има силни настроения както сред потърпевшите от тяхната дейност, така и сред младите творци. Призивът за поредно критикуване на култа отново възражда спомена за разправата с Ал. Жендов, за постановлението от 1950 г. за Художествената академия и изключените от нея преподаватели, за групата доверени хора на ЦК на БКП в ръководството на Съюза на художниците, които под призива за партийност налагат собствените си принизени художествени критерии и измерват останалите през призмата на своята посредственост в името на кариеристични амбиции. Силно критичният тон е зададен (за разлика от срещите с композиторите и кинодейците) от доклада на председателя на СБХ Стоян Сотиров – сам подложен на ударите през периода на култа. Съвсем откровено той посочва имената на онези, които „нямаха никакъв творчески актив“, но водени от „кариеристични подбуди“ са подвеждали ЦК на партията и са нанесли големи вреди на изобразителното изкуство и чиито жертви са станали едни от най-изтъкнатите и талантиви български художници¹¹². Ст. Сотиров, Никола Мирчев, Мара Цончева, Марко Бехар са категорични, че насоките на развитие на изкуството са определяни от хора с „подчертано ниски творчески възможности“, наложили на останалите своето ограничено виждане за соцреализма като обективизъм и натурализъм, „поднесени в най-претенциозна форма за вярност към партийната линия в изкуството“¹¹³. Тяхната сила е била в подкрепата от висшето партийно ръководство и затова връщането на художниците към поведението на тези хора, които вече са отстранени от СБХ, е неизказано опасение от повтаряне на явлението бездарни, но предани на новото партийно ръководство да определят пътя на изобразителното изкуство.

Повишеният градус на критичното отношение сред част от творците е насочен и към присъстващи на срещата техни колеги, свързани в една или друга степен с реализирането на партийната линия в годините на култа. Тяхното поведение по време на срещата е твърде различно. Някои (Ал. Обретенов) предпочитат да говорят по неутрални, макар и важни теми (напр. за дизайна на стоките за широко потребление), с което предизвикват справедливо недоволство у по-младото поколение¹¹⁴. Стою Тодоров се проти-

¹¹² Става дума за Любен Белмустаков, Иван Керезиев, Кольо Колев, Елена Гаврилова, ветеринарният лекар Георги Ангелов и за продължилите тяхната линия Петър Славов, Асен Димитров, Лазар Марински, Стоян Конаклиев, Петър Вълчев, които вече са отстранени от съюза. Към тях Никола Мирчев добавя и Деню Чоканов, Иван Гоцев, Кръстю Белев. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 497, л. 4, 65–68.

¹¹³ Пак там, л. 68, 83–84, 167.

¹¹⁴ Мария Недкова – една от трите жени (от общо над 50 участници), иронизира загрижеността на секретаря по идеологическите въпроси на СБХ Ал. Обретенов „за формата на бутилките, за кутиите на радиоапаратите или за килимите“. Според нея от изказванията на част от съюзното ръководство човек оставал с впечатление, че едва ли не главната задача са „предимно добре оформените панаири, етикетите, опаковките, предметите за подаръци и ра-

воставя на прекалената „дипломатичност“ на „някои другари, врели и кипели в 17–18 годишното развитие на съюза“, които се въздържат от ясна оценка за времето на култа, а някои (Панайот Панайотов – ректор на Института по изобразително изкуство „Николай Павлович“) се изказват съвсем безлично, вместо да се саморазкритикуват за погрешните си методи¹¹⁵. Изключение прави само изкуствоведът Богомил Райнов – от началото на 60-те години той нееднократно говори за грешките си както пред писателите, така и пред художниците и на тази среща също си прави „известна самокритика“ за „безогледното“ отричане на западни изложби и за своя „принос“ чрез статии и изказвания за „много грубото отношение към кадрите в областта на изкуството“. В тази връзка той поставя няколко важни въпроса. Първият е за подозрително бързата смяна на оценките и позициите на част от творците, които не само не са си направили самокритика, но, разчитайки на късата памет на останалите, са започнали да се представят за борци срещу култа, докато друга част стоят скептично настрана, убедени, че е по-добре да бъдат зрители и да изчакат „да мине шумът и пак всичко да тръгне по старому“¹¹⁶. Б. Райнов обаче не оправдава и онези, които смятат, че, рушейки култа, „ще сринем и цялата марксистко-ленинска естетика“ и всеки ще може да прави „каквото иска, а задачата на властта е да дава средства и да ни остави на мира“.

Вторият въпрос е твърде важен и болезнен не само за самия Б. Райнов, но и за голяма част от висшето партийно ръководство и е от значение за осъществяването на партийното изискване за сплотяване на интелигенцията. Става дума за оценката и съдбата на хора като него, които в периода на култа са имали съзнанието, че служат искрено на партията, а не лично на В. Червенков, а „сега искат от тебе да се самокритикуваш за това, че си мислил за партията, че си служил на партията, че си вярвал в партията“¹¹⁷. Подобни тревоги имат и някои от филмовите дейци и още на срещата с тях М. Григоров изказва позицията на висшето партийно ръководство. В редиците на художниците обаче има много повече хора в положението на Б. Райнов и на срещата с тях твърде често се чуват призови за пристъпване към поредната самокритика и това разтваря все още незаздрави рани. Затова М. Григоров подробно се спира на този въпрос. На партията е нужно единството на творците, но тя съзнава, че не може да го постигне със старите методи на сплашване и наказания. Сериозни опасения у нея предизвиква ясното и нееднократно изразено желание да се отстранят хората,

ботилниците на фонда“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 497, л. 55–56.

¹¹⁵ Пак там, л. 133–134, 140.

¹¹⁶ Б. Райнов е категоричен, че той лично е „мислил дълго време по тези неща“ и не се е „събудил на 22-я конгрес“, за да види, че преди това е грешил. Своите грешки е допуснал през 1951 г. в активната си дейност сред художниците, но в изминалия оттогава десетгодишен период е имал време да преоцени своите постъпки и писания. За разлика от него хора като Атанас Божков и Атанас Пацев не само не са си направили самокритика, но „преминаха в атаки срещу този и онзи“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 497, л. 32–33.

¹¹⁷ Пак там, л. 45–46.

провеждали партийната линия при Червенков, защото логиката на това поведение може да отведе прекалено далеч – чак до въпроса за миналото на първите партийни ръководители и на самия Т. Живков. Затова М. Григоров е категоричен: „При култа активните дейци провеждаха партийната линия и тя в основата си не беше погрешна“, но при осъществяването ѝ са допуснати грешки. Задачата е „да се преустройваме, а не да се заменяме едни с други, да заменим нашия основен кадър с тези, които тогава не са водили никаква активна дейност. Това ще бъде авантюра за нашата страна. Това са изобщо нереални, неправилни разговори [...] Ние имаме създадени авторитети и не може към тях да се провежда анархистична линия [...]“¹¹⁸.

За разлика от срещата на ЦК на БКП с филмовите дейци, където основна тема са годините след Априлския пленум от 1956 г., художниците дискутират най-вече нанесените от култа поражения. Сред тях важно място заема постановлението на ЦК на БКП за Художествената академия от 1950 г., донесло много огорчения за редица талантиви творци и създадо конфликт между преподавателите в академията и художниците извън нея. Той продължава повече от десет години и според Марко Бехар „в основата стоят най-вече неизяснените въпроси за насочеността и развитието на изобразителното изкуство по пътя на социалистическия реализъм, догматичното и сектантско тълкуване на метода на социалистическия реализъм, мярката, която определя кое влиза и кое излиза от рамките на метода“. Изказалите се на срещата са единодушни в отрицателното си отношение към този документ (макар някои да се презастраховат с твърдения, че в него има и все още валидни постановки), а тъй като той е свързан с В. Червенков, партийното ръководство също не го защитава¹¹⁹ (за разлика от постановлението от 1958 г. за кинематографията).

На срещата, както и на предходните две, сред най-обсъжданите въпроси са тези за новаторството, правото на творчески експерименти и на търсене на личен почерк, отношението към западното изкуство. Разкрепостеното мислене на част от творците проличава още в доклада на Ст. Сотиров, който говори за „огромното облекчение“ от премахването на дребнавото и често невежо опекунство и от възстановеното право на художника „да бъде оригинален, самобитен, да мисли със своята глава, да се бори със свои средства за тържеството на социализма“. Той внушава, че страхът от чуждите влияния и формализма заедно с подозрителността на висшестоящите към творците

¹¹⁸ Пак там, л. 200–202.

¹¹⁹ На отрицателните последици от партийния документ се спират Стоян Сотиров, Б. Райнов, Дечко Узунов, Марко Бехар. Разделението обаче е твърде сериозно и засяга и други въпроси – отношението към качеството на преподаването в Института за изобразителни изкуства, начинът на попълване на преподавателския състав и т.н. М. Бехар обръща внимание на нежеланието и на двете страни за конструктивно решаване на споровете – повечето от 11-те преподаватели, които са в Президиума на СБХ се обявяват против създаването на Ателието на младия художник, малко от тях присъстват и участват в обсъждането на изложбите на младите и на провинциалните художници, а от другата страна хората от ръководството на СБХ отказват поканата да участват в обсъждането на дипломните работи на студентите от випуск 1961 г. и в обсъждането на учебните програми. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 497, л. 5, 39, 63–64, 169–172.

правят изкуството „фотографично, елементарно и неизразително“ и призовава към повече доверие¹²⁰. В открита защита на творческите търсения на младите застават Б. Райнов, Мара Цончева, Хр. Нейков, М. Бехар. Те съветват да се проявява повече търпение и внимание към новото, което младото поколение носи в себе си, то да се поощрява и да не бъде ограничавано с тесногърди изисквания за сляпо придържане към традицията и с прекалена бдителност към западните влияния¹²¹. Като предупреждение прозвучават думите на М. Цончева, че забелязващите се усилия да се поставят отново граници в разбирането за многообразието на социалистическия реализъм, за да не се надхвърлела социалистическата идейност, ще доведат до опекунство и схематизъм, а това, от което се нуждае изкуството, е „още по-голямо раздвижване“, „нови и разнообразни художествени търсения“. Тя откровено признава: „Аз бих искала да имаме повече такива неспокойни, търсещи млади художници като Кирков, Киров, Левиев, Св. Русев и други [...] Повече ме безпокоят онези млади художници, които завършват Художествената академия с малка художествена култура, които не се вълнуват от големи проблеми, не си поставят големи задачи, работят малко и в повечето случаи тъпчат по един традиционен път“¹²².

Голямото внимание, отделяно на новаторството, не е израз единствено на разкрепостеното мислене на част от творците. Това е лозунг на самото партийно ръководство, самопровъзгласило се за новаторско като допълнителен аргумент в борбата за своето утвърждаване. Затова декларациите за привързаност към новото за някои художници са не толкова вътрешно убеждение, колкото съобразяване с партийната линия и техните тълкувания на термина „новаторство“ са напълно съобразени с партийните указания. Пример за това е определението на Никола Мирчев – „Новаторството е марксизъм-ленинизъм в действие, това е борбата и програмата на БКП, това са сияйните върхове на комунизма“¹²³, и особено изказването на Атанас Божков. То дава в синтезиран вид границите, в които БКП е склонна да допусне известна творческа свобода. В него се провъзгласява за закономерен стремежът да се търсят нови художествени форми и похвати и да се воюва срещу „сюжетния фетишизъм“ от периода на култа, но без да се стига до прекомерно и едностранчиво увлечение по „техниката, живописния тон, индивидуалния маниер“, защото в центъра на изкуството трябва да е „голямата и възпитателна съвременна истина“

¹²⁰ Пак там, л. 9–11.

¹²¹ От началото на 60-те години Б. Райнов е един от най-активните защитници на младото поколение художници и на срещата в ЦК на БКП отделя много място на тази тема: „Едва художникът и особено младият художник тръгнал да търси нещо, да намери свой език, и ние му викаме: ще сбъркаш, къде отиваш, стой! Щом го спираш преди да е тръгнал, за какво новаторство може да се говори, за какво търсене.“ Той оправдава нежеланието на младите да рисуват като „класиците“ с тяхното ново светоусещане и настоява за внимателна употреба на думата „формализъм“, за да не звучи като „безапелационна присъда“, която ще парализира младия човек. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 497, л. 38, 41–42.

¹²² Пак там, л. 9–11.

¹²³ Пак там, л. 71–72.

за героизма и моралното величие на строителя на комунизма. Насърчават се творческите експерименти и се твърди, че грешките не трябва да са основа за преждевременни присъди, но веднага се напомня, че в оценката за тези експерименти решаваща е „правилната идейно-съдържателна насоченост“¹²⁴.

Най-продължителна (11–13 и 18–19 април 1962 г.) и с най-висок градус на напрежението от сблъсъка на различни позиции е срещата в ЦК на БКП с „творческия актив“ на Съюза на писателите. Присъстват близо 80 души, както комунисти, така и безпартийни, и за петте дни се изказват повече от половината. На срещата (за разлика от предходните три) е и Т. Живков. Двете страни в спора са ясно разграничени още от края на 50-те години и изминалият период не е успял да ги примири – доказателство за неуспеха на партийната линия за сплотяване на интелигенцията. Позициите на едната са формулирани по твърде остър начин от главния секретар на СБП Г. Караславов, с чийто доклад започва срещата. Той съвсем набързо споменава „остатъците от култа“, след което насочва основните обвинения към „една малка, но извънредно активна, непримирима и агресивна група“, чиято „опозиционна“ дейност срива всички опити за конструктивна работа в съюза¹²⁵. В нея са посочени постоянните през последните 5–6 години „обвиняеми“ (и наказвани) писатели и критици Емил Манов, Пенчо Данчев, Стоян Каролев, Борис Делчев и подкрепящите ги Давид Овадия, Людмил Стоянов, Валери Петров. Техните грехове, определени от Караславов като фракционна дейност, са свързани с изразените от Ем. Манов след Априлския пленум от 1956 г. искания за свикване на конгрес и избор на нов ЦК на БКП, което било „бурна и буйна атака против линията на ЦК“, както и с опитите им да принижават ръководната роля на партията¹²⁶.

Гневът на Караславов е предизвикан и от остро критичното отношение на посочените писатели към ръководството на СБП, изразено непосредствено след Ноемврийския пленум от 1961 г., когато те „умишлено не правеха разлика между прояви на култовщината и изпълнение на партийни задачи и поръчения през култовския период“. Прозвучават познатите от предходните срещи на ЦК на БКП с творческите съюзи твърдения, че не трябва да бъдат анатемосвани онези, които са следвали партийната линия, макар и изкривена от култа,

¹²⁴ Ат. Божков стриктно се придържа към партийните постановки и дори демократично звучащите предложения в изказването му за задължително периодично обновяване на ръководството на СБХ (на всяко годишно събрание с 1/3) и за ограничаване до 2–3 мандата на заемането на ръководни постове, са пряка заемка от документите на съветските и българските партийни форуми от края на 1961 г. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 497, л. 151–159.

¹²⁵ Пак там, а.е. 500, л. 8–12.

¹²⁶ Г. Караславов за пореден път напомня докладите на П. Данчев и Ст. Каролев на сесията за постиженията на българската литература, проведена през 1959 г., наказанията, наложени на Ем. Манов и П. Данчев през 1961 г., след които те не са си направили никаква самокритика, както и една статия на Л. Стоянов, според която значими художествени произведения могат да се създадат само ако писателят стои „няколко крачки настрана от актуалните политически въпроси“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 500, л. 9–10, 12.

а онези, които са били на „нездравни или направо казано на погрешни позиции и нищо не са вършили“, да се обявяват за герои. Докладът на Г. Караславов завършва с призив за реализиране на партийните изисквания в литературата и СБП – сплотяване, отпор на чуждите влияния, утвърждаване на соцреализма и ръководната роля на ЦК на БКП¹²⁷.

С оценките на главния секретар изцяло се съгласяват Ангел Тодоров (партиен секретар на съюза след Априлския пленум), Богомил Нонев, Димитър Методиев, Андрей Гуляшки, Славчо Васев, Павел Матев. Те открито се обявяват в защита на съюзното ръководство, защото неговите „литературни позиции са позиции на партията“ (А. Гуляшки). Някои от тях привеждат и допълнителни аргументи и примери на неблагонадеждни писатели и поети. Според Б. Нонев литературната критика е прекалено снизходителна към младите автори, а те се увличали по лаконизма, метафоричното мислене, експресията и попадали в един измислен свят, в който са загубили „идейната целенасоченост“ и „ясните партийни кръгозори“¹²⁸. Още по-откровен и краен в тази насока е Д. Методиев, за когото стремежът към „чистата“ художественост за сметка на съдържанието обезценявал „партийната повеля“, а истински новатори можели да бъдат само носителите на комунистическата идейност. Той е противник на прекаленото разширяване на границите на соцреализма, тъй като така се стигало до „някакво всеобщо побратимяване и мирно съвместно съществуване с всеки и всичко“, а литературата е „идеологическа дейност“ и затова „единствената форма на съвместно съществуване е борбата – или-или“¹²⁹. Методиев е възмутен от принижаването на партийността и дава за пример стихосбирката „Сатири“ на К. Павлов, в която поетът бил „завършен мизантроп“, грубо изопачаващ социалистическата действителност и поради това е хвален от критици като Борис Делчев, докато други млади поети, които са също модерни, но стоят на партийни позиции, са обвинявани в казионност. Изводът на Методиев е, че „тук естетизмът има съвършено откровена политическа основа“¹³⁰. Пълно съгласие с тревогите на Методиев изразява и П. Матев, според когото недостатъчно се говори за комунистическа идейност – „като че ли това е нещо овехтяло“, и така се стига до случай като К. Павлов, когато „младостта отстъпва пред скепсиса“, или като Йордан Радичков, който бил „захвален и прехвален“, но започнал да губи „политическия поглед, социалното чутие“¹³¹.

Така на срещата откровеното обслужване на линията на партийното ръководство в литературата получава ясен и многогласен израз. За засегнатите от острите критики обаче съвсем не е лесно да представят своята гледна точ-

¹²⁷ Пак там, л. 14, 21.

¹²⁸ Пак там, л. 33–34.

¹²⁹ Пак там, л. 85–87.

¹³⁰ Пак там, л. 91–92. Същата тревога от приглушаването на партийния патос в творчеството на младите поети и конкретно на К. Павлов изразява и А. Гуляшки, а Сл. Васев заклемява опитите изискванията за свободата на творчеството да принизят ръководната роля на БКП в литературата. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 500, л. 145–146, 156–157.

¹³¹ Пак там, л. 278–280.

ка, тъй като подборът на поканените е направен от съюзното ръководство. Все пак пространните изказвания на Емил Манов, Невена Стефанова, Блага Димитрова, Божидар Божилов, Петър Пондев позволяват да се проследят надеждите и терзанията и на друга част от писателите. Особен интерес предизвикват думите на най-критикувания – Ем. Манов. Те разкриват цялата картина на ситуацията в СБП след Априлския пленум от 1956 г., разногласията сред творците, създадени в резултат на стремежа на част от тях към демократизиране на културния живот и противодействието на друга част в лицето на главния секретар (Хр. Радевски, заменен през 1958 г. от Г. Караславов), надяващи се да запазят монопола върху определянето на литературната политика, като се обграждат с фаворизирани от тях творци и дискредитират и преследват онези, които „след Априлския пленум бяха казали по нещо срещу Червенков и култовщината“¹³².

Обвиненията на Ем. Манов са изцяло към съюзното ръководство и той старателно избягва какъвто и да е намек, че то всъщност стриктно се е придържало към партийните изисквания в съответния момент. Обяснението вероятно е във факта, че Манов многократно твърди, че борбата, която е водил и води, е борба против догматизма и методите на култа, запазили се и след 1956 г., а на Ноемврийския пленум от 1961 г. Т. Живков също издига призива за разчистване на остатъците от тези методи. Втората вълна на десталинизацията дава сили на писателя и отново ражда у него надежди за започване на реална демократизация, без обръщане назад. Преживял твърде много удари, обиди и огорчения, той разказва за тях, за да илюстрира методите, с които си служи ръководството на СБП, без да търси компенсации с постове и облаги, а „с желанието те да не се повтарят никога с никого“. В тези методи Ем. Манов включва създаването на обстановка на недосегаемост на ръководството, третирането на всеки опит за критика като посегателство срещу партийната линия, „загубването на реална представа за себе си и контрол над действията си“, както и на чувството за мярка и съобразяване с общественото мнение, безогледен кариеризъм и абсолютна нетърпимост към инакомислещите¹³³. Надеждите на писателя, макар и неизказани докрай, са в необратимостта на започналите промени, която, според него, е гарантирана от решенията на XXII конгрес на КПСС и от Ноемврийския пленум на ЦК на БКП, развенчали „илюзията, че критиката на култа към Сталин е една „грешка“, която времето ще поправи и скоро всичко ще си дойде на мястото“¹³⁴.

¹³² Ем. Манов твърди, че разкрепостяването сред писателите става явно още през 1955 г., когато все по-голяма част от тях започват открито да говорят за страха и безкритичността, спъващи развитието на българската литература. Хр. Радевски и Г. Караславов били сред малкото, противопоставили се на критиките срещу култовските методи, и то с обяснението, че те са плод на „империалистическата пропаганда, ревизионизма и т.н.“, което е „разновидност на привичната теза за „врага с партиен билет“. Към близкото обкръжение на Караславов Ем. Манов отнася П. Матев, Сл. Васев, Лозан Стрелков, Боян Балабанов, А. Гуляшки, Ангел Тодоров, Васил Колевски и Г. Димитров-Гошкин. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 500, л. 248–250.

¹³³ Пак там, л. 259–260.

¹³⁴ Пак там, л. 256.

Същата надежда може да се открие и в изказването на Н. Стефанова, която не е сред първоначално поканените на срещата (както и автори като Р. Ралин, Светослав Минков, Леда Милева, Челкаш), но присъства, защото е изразила огорчението си пред партийния секретар на съюза Камен Калчев. Тя подчертава, че протестите и недоволствата на непоканените писатели (такава случаи на протести е нямало при срещите на ЦК с другите творчески съюзи) са реакция на „голямото им желание да кажат най-сетне своите мисли направо, на надеждата им най-сетне да се чуе мнението им, без да бъде изопачавано чрез препредаване“¹³⁵. Те разчитат, че промените този път наистина ще са необратими и позициите им ще бъдат подкрепени от партийното ръководство. Н. Стефанова също смята, че в СБП дори не е сложено началото на преодоляване на култа, а и не са малко онези, които „гледат на новото като на конюнктура, като на нещо, което скоро ще се изживее и отново ще дойде време да вдигнат заплашително юмрук“¹³⁶. Тя с възмущение разказва за методите на Г. Караславов в ръководството на съюза, довели до налагане на привидно единодушие в резултат на преследване на хората, позволили си критики към него или проявили самостоятелно мислене. Тонът на Н. Стефанова е много остър, но тя не минава границата и не си позволява открито да каже на какво се дължи поведението на съюзното ръководство. Тя обаче посочва, че то е действало, прикрито от „широкия гръб на ЦК“ и че продължават „усилията на някои другари да спекулират с понятието за вярност към Партията, отъждествявайки го с безпринципност и нагаждане към чужди мнения“¹³⁷. В критичен дух за атмосферата в СБП говорят и Людмил Стоянов, Божидар Божилов, Петър Пондев, Веселин Андреев, Блага Димитрова, която признава, че срещата пробужда у нея „надежди за бъдещо окрилено творчество, за здраво новаторство, за широко поле на експериментиране“¹³⁸. Част от творците открито признават, че очакванията им за промяна са свързани с процесите на демократизиране в културния живот в СССР след XXII конгрес на КПСС¹³⁹.

Петдневните дискусии завършват със заключителни думи на Т. Живков, които (за разлика от речите на М. Григоров в края на срещите с композиторите, кинодейците и художниците) не са пряк отговор и указания по въпросите, поставени в хода на обсъжданията, а са по-скоро репетиция за започващия на следващия ден пленум на ЦК на БКП по идеологическите въпроси. Разгледано в по-широки рамки обаче, изказването

¹³⁵ Пак там, л. 108–109.

¹³⁶ Пак там, л. 99–100.

¹³⁷ Пак там, л. 101, 104–105, 108.

¹³⁸ Пак там, л. 152, 216, 55–59, 46–48.

¹³⁹ Л. Стоянов с упрек посочва: „Ние се учим от Съветския съюз, но твърде малко се заглеждаме какво става там след XX и особено след XXII конгрес“. За пример той дава „демократизирането на идейните спорове“, широтата на мненията, разширяването на кръгозора на творците. В изказването си Пантелей Зарев многократно подчертава, че в СССР има творчески търсения, разговори, оживление в печата, а Б. Божилов и Бл. Димитрова говорят за все по-важното място, което младите съветски писатели заемат в културните процеси. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 500, л. 52, 56, 131, 152.

на Живков показва една добре обмислена тактика – той не иска да заеме страна в конкретните спорове между писателите, не иска и пряко да наставлява. Същевременно акцентите, които поставя, са така подбрани, че съдържат отговорите на онези въпроси, които творците не дръзват открито да зададат, но които несъмнено са в основата на критиките към съюзното ръководство и атмосферата в СБП. Целта на Живков е да разсее усещането, че политиката на ръководения от него ЦК на БКП след април 1956 г. е половинчата и затова е станало възможно култовските „остатъци“ да се запазят още пет години, а преодоляването им е свързано с XXII конгрес на КПСС. Той иска да подчертае собствените си заслуги в борбата с Червенков и култа, за да не изглежда тя внушена единствено от Москва. Затова Живков обяснява как още преди смъртта на Сталин той е създал „ядро“ в Политбюро за „изменение на обстановката“, което обаче не следвало да се разбира като фракционна борба, защото била „в името на нашите ленински методи и стил на работа“¹⁴⁰. Това ядро от Априлския пленум е започнало нова политика, насочена срещу култа, но не „фронтално“, а с „обходни движения“, т.е. като се остави носителят му – В. Червенков, в партийното ръководство. Причината е съобразяването с отражението, което свалянето му би имало „в някои братски партии“, наличието на „центробежни сили“ в ЦК, които образували фракция около организационния секретар Г. Чанков и стояли „зад тила с нож в ръка“, както и икономическите трудности пред страната. Тези препятствия били вече преодолен и „ние и без 22 конгрес отивахме на такива мероприятия“, т.е. към окончателно разчистване на последиците от култа¹⁴¹.

Изяснил тези принципни въпроси, Живков насочва вниманието към начина, по който трябва да се третират хората, активно участвали в провеждането на партийната политика по времето на култа: „Неправилно ще е, ако сега вземем тоягата и започнем да удряме. Неправилно ще бъде да се гроят авторитети, създадени от нашата Партия [...]“¹⁴². Затова Живков открито защитава Г. Караславов, срещу когото в СБП се е „развихрила една такава мътилка, която ЦК никога не може да одобри“ и ако тя продължава, „ние

¹⁴⁰ Пак там, л. 524–525.

¹⁴¹ Пак там, л. 512–524.

¹⁴² Пак там, л. 532. Съвестта на самия Живков обаче съвсем не е спокойна и това го кара да се върне към „случая Жендов“. Пред писателите той разказва, че когато през 1956 г. е разяснявал решенията на Априлския пленум пред партийната организация на СБХ, в нея имало „група, която бе влязла под кожата на В. Червенков и разиграваше организацията“, и няколко души от нея подхвърлили: „Кой уби Жендов?“, което, според Живков, било насочено към него заради участието му в партийното събрание през 1950 г., осъдило художника. Реакцията на Живков била: „Докога ще търпим тези хора, не е ли време да минем в настъпление? Взех доносите от ДС около Жендов и ги изнесох там така, както са давани в ДС, а почти всички от тази група, не други, са давали непрекъснато сведения в органите на ДС, че Жендов не е чист, че Жендов не може да не е враг [...] Всичко това, което тогава се говореше за Жендов в много по-силна форма, тези хора го бяха дали [...] Ето кой уби Жендов – обстановката, която се бе създала. За този човек са давани постоянно, ежедневно сведения от негови колеги, от негови другари, които след това крещат: Кой уби Жендов? – спекулират, нечестни хора!“ – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 500, л. 533.

ще се принудим да излезем с портрета на Караславов във в. „Работническо дело“ и ще го защитим“. Критерият, според който партията ще определя дали хора, били на ръководни постове през периода на култа, могат да ги запазят, е готовността им „да се преустройват“ според изискванията на Априлския и Ноемврийския пленум. В духа на постановките на XXII конгрес на КПСС Живков призовава и за периодично подновяване на ръководните кадри, но зад този изблик на демократизъм стои и желанието да се отстранят свързаните с Червенков ръководители. За да парира евентуалната съпротива, Живков веднага предупреждава: „Като се сменят, да не се изхвърлят на улицата и никой да не се грижи как живеят“. Заиграването му с писателите достига върха си: „Ние смятаме, че на всички утвърдени наши писатели трябва да им се гарантира издръжка, за да могат да се отдадат на работа. Ние сме държава. Какво ще коства на държавата, че ще ги обезпечи [...]“¹⁴³. След това Живков говори за обстановката в СБП, а тонът му е съвсем примирителен: „Ние почти всички сме в една или друга степен грешници“, а изходът е само в сплотяването около партийната линия.

Проведените от февруари до април 1962 г. срещи на ЦК на БКП с комунисти и безпартийни от творческите съюзи преминават при висока степен на активност и откровеност от страна на творците. За това допринася както създадената от XXII конгрес на КПСС атмосфера на повишена критичност, така и тактиката на партийното ръководство. То призовава за откровен разговор, без ограничения в броя на изказващите се и успява да си наложи търпение и толерантност, за да ги изслуша без прекъсване и апострофи. Така ЦК на БКП получава достатъчно ясна представа за ситуацията в отделните съюзи, за нагласите сред интелигенцията и за личностните характеристики на отделни творци. В годината, която е решаваща за спечелването на последния рунд от борбата за най-важните лостове на властта, Т. Живков и най-близкото му обкръжение (М. Григоров, Н. Папазов и др.) успяват твърде точно да доловят преобладаващите настроения, да се съобразят с тях и да ги използват умело, за да създадат подходяща обществена атмосфера в подкрепа на планираните от тях действия за овладяване на държавната власт.

Важна роля в това отношение изиграва проведенният на 20 и 21 април 1962 г. пленум на ЦК на БКП по идеологическите въпроси. Т. Живков оставя отговарящия за тях секретар на ЦК М. Григоров да представи основния доклад и заключителното слово. В тях, както и в приетото от пленума решение „За състоянието и задачите на идеологическата работа на партията“, са отразени важни моменти от разбиранията и нагласите на творците и променените схващания на партийното ръководство за задачите на идеологията. Тя трябва в най-голяма степен да се свърже с разясняването на икономическата политика, за да се мобилизират силите на обществото във „всенародно движение“ за разрешаване на поредните амбициозни партийни планове. Уроците от 1956 г. обаче не могат да бъдат пренебрегнати. Партията не трябва да подценява и засиления стремеж в

¹⁴³ Пак там, л. 540–542.

творческите среди към повече свобода, който се сблъсква с разбиранятия и методите, наследени от времето на култа, и създава сериозно напрежение в творческите съюзи. Приближаващият финален сблъсък с политическите противници от кръга на Червенков предопределя поведението на Живков – отказ от директното командване на интелигенцията и толерантност към нейното свободомислие и стремеж към демократизация, за да бъде спечелена за съюзник.

Тази линия е открито обявена на пленума от М. Григоров. Той еднократно уверява творците, че партията има пълно доверие в тях и затова ще осъществява своята ръководна роля в културната сфера без командване и грубо вмешателство, „за да не се убива творческата инициатива“. На мястото на раздутите щатове на идеологическите отдели и на инструкторите в ЦК и местните партийни структури, които затрудняват връзките с интелигенцията, по съветски модел се предвиждат „широки комисии или активи на обществени начала от изтъкнати творци“¹⁴⁴. Творческите съюзи трябва да получат много по-голяма степен на автономност – „да станат господари в своя дом“, да намалят бюрократизма и заложат на колективното управление, което периодически да се обновява. Те са призовани да преодолеят задушаването на критиката в своите редици, нетърпимостта към чуждото мнение, взаимното подозрение и да създадат условия за творчески дискусии, разбира се, на основата на марксизма-ленинизма и социалистическия реализъм¹⁴⁵. М. Григоров, повлиян от изказванията по време на срещите, дори е на крачка да преодолее традиционното партийно подозрение към неформалните групи – той настоява „да не се гледа с подозрителност, когато някои се събират да обсъждат известни въпроси, че създават фракции“, защото това е естествен процес на общуване в творческите среди¹⁴⁶.

По особено важния за творците проблем за новаторството, за правото на експериментирание и търсене на собствен почерк партийното ръководство разбира, че „не бива да се допуска абсолютно никакво тесногърдие, никакво подобие на догматизъм [...] Не бива да се плашим от това, че в творбите на някои творци има някакво по-необикновено за нас решение“, защото това невинаги говори за формализъм, упадък и западно влияние – „иначе ще се окажем консерватори в областта на изкуството“. Дори когато в произведенията на млади творци, които се страхуват от обвинения в „лакиране“ на действителността, се проявят формалистични тенденции и „очерняне“, пак няма

¹⁴⁴ Пак там, а.е. 502, л. 9–10, 258.

¹⁴⁵ М. Григоров посочва като пример за неспособност да сплоти творците и да постигне исканата от партията атмосфера главния секретар на СБП Г. Караславов. Макар няколко дни по-рано, на срещата с актива на съюза на 19 април 1962 г., Т. Живков да го защитава, партийното ръководство решава да се съобрази с преобладаващите критични мнения в СБП за методите на Караславов. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 502, л. 11–13, 257.

¹⁴⁶ Пак там, л. 11. За необходимостта от свободно и естествено формиране на „другарски творчески групи“ открито говори на срещата на ЦК с писателите Блага Димитрова, а преди това на срещата с художниците – Ат. Божков и Марко Бехар. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 500, л. 153; а.е. 497, л. 163, 179.

да е правилно да се говори, че са в плен на западното влияние. Към тях трябва да се подхожда „не с тоягата“, а по пътя на убеждението, като им се даде възможност да представят пред широка публика и пред професионалните критици своите произведения, които да им помогнат „да видят грешките си и ако са талантиливи, да ги спечелим за партията“ – не с „администриране и с декрети, а с идейно влияние“, без да бъдат обявявани за врагове¹⁴⁷.

М. Григоров илюстрира тези нови партийни разбирания с два от най-ярките и коментирани по време на срещите с творците примера – композиторът Константин Илиев, който в продължение на 14 години е обвиняван като привърженик на „модернистичното упадъчно западно изкуство“, без да му е дадена възможност „да го чуят хората и критиката“. Другият пример са стиховете на Константин Павлов, които и на самия пленум предизвикват негодуванието на „правоверните“ функционери Димо Дичев и Антон Югов (те искат отношението на партията към творци като Павлов да е пределно ясно: „Ако е враг, враг е!“), но М. Григоров открито го защитава: „Той е объркан и навярно е в среда, която не му съдейства да се поправи“¹⁴⁸. Разбира се, той споменава и задължителните уговорки, че идейни компромиси и отстъпки няма да се правят и неправилните разбирания за новаторството не ще се премълчават, но те звучат доста по-приглушено. Случаят с К. Павлов е много показателен за духа на времето и за начина, по който се възприемат литературните факти. В стиховете си Павлов, по собствените му признания от 90-те години, не е имал намерение „да критикува конкретна политическа идея“, а е правил „изповеди“, но „времето беше глупаво, мнително и си избираше критици с адекватна психология“, които за голямо негово огорчение го „подозират в агитация“ и оценяват стиховете му като „опасни и то – в директен политически смисъл“¹⁴⁹.

¹⁴⁷ М. Григоров се застрахова за тази своя позиция с напомнянето, че и в Москва много остри критици са отправяни към някои млади писатели – напр. Василий Аксенов, но с уточнението, че „те са наши, ние на друг нямаме намерение да ги даваме, това са талантиливи хора, объркали са се, а партията е за това – да им помогне да се оправят и да пишат“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 502, л. 13–14, 17–18, 20.

¹⁴⁸ Повод за репликите става цитираното от М. Григоров стихотворение на К. Павлов „Славеите пеят“: „О, колко много славеи. / Вървя и слушам. / Забравям се и се препъвам. / В изстинали човешки трупове. / Кои са те? Как стана туй? / Кажете ми! Над всеки труп / възторжен славеи пее. Млъкнете, славеи, проклети славеи! / Дано в настъпилата тишина / един единствен гарван се обади. / За да ми каже истината, старшната!“ . Властта го възприема като изключително черногледство, но в духа на новите партийни разбирания М. Григоров разказва, че когато в „Работническо дело“ искал да помести критична статия за стиховете, той посъветвал редакторите „да запитат все пак, да не стане недоразумение, ако той има предвид западния свят, може би ние не сме го разбрали. Оказа се, че няма такова нещо, че за нашата действителност се отнася“. Въпреки това Григоров настоява: „[...] дори и да е написал сатирата за труповете, това не дава основание да се смята за враг“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 502, л. 18–19.

¹⁴⁹ Нееднократно поетът споменава, че решаващ за неговото формиране като творец е периодът между 1955 и 1957 г., когато, без да знае точно защо, решил, че „не бива да пише така, както се пише“, а да намери своята „абсолютна идентичност“. Затова се отказва от „академичните или школки правила как се прави литература“ и престава да се интересува какво е поезия, а се стреми да пише „само по начин, по който най-добре да изрази себе си“. – Павлов, К. Интервюта. С., 1995, 44–45, 66, 101.

Партийното ръководство при срещите с творческите съюзи долавя и две други тежнения, които включва в своята програма. Едното е свързано с многократно изразяваното желание на творците за отваряне към западната култура, за съизмерване със съвременните световни постижения и на пленума е обещано, че културните връзки с капиталистическите страни ще се развиват, макар това обещание да е съпроводено с подробна картина за масираното пропагандно въздействие на Запада и с напомнянето, че е нужна бдителност и че мирното съвместно съществуване не се отнася до двете идеологии, между които борбата ще продължи да бъде непримирима¹⁵⁰. Другият проблем, поставен на срещите, се отнася до материалната осигуреност на творческия труд, до социалната сигурност, до неефикасното използване на материалната база на културата и творческите фондове. Т. Живков усеща, че творците разчитат на партията и държавата за решаването на тези въпроси и това може да стане важен лост за спечелването им. Докато на срещите с композиторите, филмовите дейци и художниците М. Григоров не поема ангажименти по искания от материален характер, то Живков на срещата с писателите демонстрира благоволение към талантливите творци, а в решението на пленума е записано, че „за най-изтъкнатите творци ще се осигурят още по-благоприятни условия, за да отдават те всички свои сили и време за творческа работа“¹⁵¹.

За да стигнат новите партийни постановки до широките слоеве на интелигенцията, след пленума се провежда национално съвещание по идеологическите въпроси (23–24 април 1962 г.). На него специално е поканена делегация на ЦК на КПСС, която трябва да се убеди в правилното разбиране и прилагане от българска страна на линията на XXII конгрес¹⁵². Секретарят на ЦК на КПСС Леонид Иличов не коментира и не дава оценки за ситуацията в българския културен живот. Задачата му е да сложи край на всички съмнения, колебания и въпроси около същността на култа, които могат да подкопаят стабилността на социализма, за да не бъде отново сполетяна системата от кошмара на Унгарската 1956 г., която първата десталинизаторска акция на XX конгрес на КПСС поражда. Иличов предупреждава, че само хора „с недостатъчна партийна зрелост и идейно възпитание“ могат да смесват култа с марксизма-ленинизма и обществения строй, а всъщност „какъвто и да е култът към личността, той не се храни органически от социалистическия и комунистическия строй, а е един болезнен израстък, който партията рано или късно хирургически отстранява, а общественият строй остава, успехите на социализма остават“¹⁵³. Затова

¹⁵⁰ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 502, л. 27–31, 262–266.

¹⁵¹ Пак там, л. 261. В изказванията си на пленума секретарите на СБП и на СБХ Г. Караславов и Ст. Сотиров отделят голямо място именно на финансовите и материалните искания на своите членове, а Живков вметва: „Няма нищо да ни коства, ако утвърдим издръжката на утвърдените писатели и да седнат да пишат“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 502, л. 175–176, 179–180.

¹⁵² Пак там, оп. 6, а.е. 4762, л. 1.

¹⁵³ Пак там, оп. 5, а.е. 503, л. 291–291.

трябва да е ясно, че преодоляването на култа не означава отслабване на социализма и борбата с остатъците от култовския период не бива да нанася удар върху идеологията и „да се зараждат политически течения, които отдавна са разбити от Ленин и от нашата партия“. За да не се заблудят и подведат българските творци от раздвжването сред съветската интелигениця, Иличов категорично напомня, че Комунистическата партия продължава да ръководи културата, а творческите дискусии и експерименти трябва да са „на почвата на марксизма-ленинизма, да работят за социализма и комунизма“. Надеждите за отваряне към западната култура също са поставени в контекста на борбата с буржоазната идеология, като задачата сега е „да не се отбраняваме, а да настъпваме срещу нея“¹⁵⁴.

Заклучителните думи на М. Григоров формулират ясно главната задача, която партията поставя на творците – сплотяване на основата на нейната политика, а за да стане възможно това, те трябва да престанат да се ровят в миналото и да „чоплят стари рани“. Срещите с интелигенцията е трябвало да бъдат отдушник за болките, събрани в годините на култа. След като той е осъден, „няма да е добре, ако непрекъснато се въртим около него и се занимаваме само с това какво е било в по-близко или по-далечно минало“¹⁵⁵. Главното е и творците, и партията да са извлекли поуки от това минало. Страницата е обявена за затворена – следващите години показват кой и как е прочел и разбрал съдържанието ѝ.

* * *

Втората вълна на десталинизацията идва в атмосфера, която е вече подготвена от повеите на либерализацията през изминалите 5–6 години. Интелигенцията е готова да подкрепи начинанията на партийните ръководства в Москва и София с надеждата, че те ще направят необратим процеса на отдалечаване от принципите и методите на управление от времето на култа. Срещите на ЦК на БКП с представители на творческите среди през първите месеци на 1962 г. се вписват в плановете на Т. Живков да се подготви общественото мнение за окончателното отстраняване на политическите му противници от пътя към пълната партийна и държавна власт и за спечелване на широка подкрепа. Независимо от тези намерения, започналите разговори с интелигенцията имат сериозно позитивно звучене. Призивите за сплотяване, отказът от „лепене на етикети“, крайни оценки и директна партийна намеса съдействат за нормализиране на атмосферата в творческите съюзи. „Старите“ кадри от времето на култа са успокоени, че партията няма да поощрява непрекъснатото връщане към „прегрешенията“ им и няма да накърнява творческите и житейските им позиции. Критично настроените творци са удовлетворени от откритото заклеяване на диктата и поощряването на процесите на експериментиране и търсене на художествено мно-

¹⁵⁴ Пак там, л. 294–295.

¹⁵⁵ Пак там, л. 298.

гообразието¹⁵⁶. Надежда им вдъхва и обещанието на властта за отваряне към културното общуване със западните страни и за търпимост към „грешките“ и „увлеченията“.

Разбира се, творците долавят предупреждението на партийните лидери, че свободата трябва да е в границите на марксистко-ленинската идеология и соцреализма, но се надяват, че тези граници са значително разширени, още повече че сходни разбирания и процеси са налице в съветския културен живот. Реформаторската активност на Н. Хрущов, която през 1962 г. достига своя връх, е насочена и към духовната сфера. Той предлага да бъдат преразгледани ждановските постановления от 1946 г., нанесли сериозни поражения в областта на литературата, киното и музиката, и да се намали, поне отчасти, обхватът на цензурната система¹⁵⁷. Поведението на Хрущов и опитите му да реформира системата все още привличат интелигенцията¹⁵⁸. В България творците също заявяват по време на срещите с ЦК на БКП, че подкрепят линията на партията в културната сфера. За много от тях Хрущов е „олицетворението на спасителната историческа промяна“¹⁵⁹. Но има и друга, макар и много по-малка част, която е скептично настроена и преценява променената партийна линия като мимикрия, като временен флирт, който няма дълго да продължи и не води до същностни изменения в намеренията и ценностните нагласи на властта. Такива констатации правят Константин Павлов в стиховете си и литературният критик Борис Делчев на страниците на дневника си¹⁶⁰. Б. Делчев илюстрира разликата между двете групи твор-

¹⁵⁶ Изкуствоведът Д. Аврамов, обръщайки поглед към началото на втората десталинизаторска вълна, признава, че, „въпреки основателните подозрения, недоверие и скептицизъм“ към задачите, поставени от Ноемврийския пленум на ЦК на БКП от 1961 г. пред българските творци, те „не можеха да не бъдат приети от всеки честен човек на перото, ако не като лична работна програма, то поне като единствена възможна алтернатива за нормално творчество“. – *Аврамов, Д. Диалог между...*, с. 365.

¹⁵⁷ *Боффа, Дж.* История Советского союза. Т. 2. Москва, 1994, 506–507.

¹⁵⁸ Показателни за тези настроения са спомените на известния режисьор Михаил Ром, който признава, че до декември 1962 г. е бил сред „поклонниците“ на Хрущов, вдъхновен от доклада му на XX конгрес на КПСС и от „човечността“ му. Перифразирайки определението на Салтиков-Шчедрин, че руснаците са готови да се възхищават на всеки нов началник, като го наричат или „душенька“, или „красавчик“, М. Ром признава, че и той (както всички около него) е говорил, че Хрущов наистина не е „красавчик“, но поне е „душенька“, защото в областта на културата „нещата вървяха добре, дишаше се свободно, изкуството се развиваше [...] свободата като че ли ставаше все по-осезаема“. – *Ром, М.* Четири срещи с Н. С. Хрущевым. – Във: Свет и тени „великого десятилетия“. Н. С. Хрущев и его время. Ленинград, 1989, 309–310.

¹⁵⁹ *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 173. Левчев припомня въздействието, което има върху българските творци публикуваният през ноември 1962 г. в сп. „Новый мир“ роман „Един ден на Иван Денисович“ на неизвестния дотогава Солженицин – „никой не можеше да допусне, че това е станало без знанието и дори личното съпричастие на Хрущов“. Вестник „Литературен фронт“ започва „трескаво“ превеждане и публикуване на творбата в подлистници – „виждахме в нея важен съюзник. Очаквахме всеки момент авторът и книгата да бъдат съсечени, но това не ставаше и ние се изгълбахме с надежда“. – *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 195.

¹⁶⁰ Н. Христова откроява много точно този вид „реакция на флирта на властта“, като взема за пример Константин Павлов – поетът бунтар, който през 1962 г. успява да прозрече, че

ци, сравнявайки себе си и намиращия се постоянно под партиен прицел писател Ем. Манов: „Смятам Емил Манов за една от най-чистите съвести у нас – и то не само между писателите, а изобщо между хората, които познавам. И мисля, че в основните си положения нашите възгледи се покриват, особено когато е дума за слабостите в нашия свят. В едно обаче решително се разделяме: той вярва, че злото е отстранимо и се бори срещу него, а аз съм по-скоро песимист – не отивам по-далеч от законната отбрана. Инак казано, той е верующ реформатор, а аз – атеист“¹⁶¹.

Така 1962 г. се превръща в кулминация на либерализацията. В литературния живот с пълна сила се разгаря дискусиата за свободния стих. Неговите защитници – поетите Стефан Цанев, Л. Левчев, Г. Джагаров, критиците Атанас Славов, Цветан Стоянов, Минко Николов и др., търсят не толкова аналитични аргументи, колкото емоционално въздействие, когато отстояват правото всеки да има свободен избор на творчески изказ. Градусът на дискусиата не спада чак до началото на 1963 г. и в нея литературните проблеми са тясно преплетени с политическата и гражданската позиция, а противниците на свободния стих привеждат обвинения, напомнящи духа на 50-те години¹⁶². В основата на споровете е въпросът дали „интелектуалната“ поезия има правото на съществуване и стремежът на „интелектуалните“ поети да извоюват свобода на изразяване на мислите си по идеологически и политически въпроси, независимо дали разбиранията им съвпадат с официалната идеология. Тяхната цел е да постигнат както по-голяма достоверност, така и да провокират размисъл, съмнение и критичен поглед към действителността в противовес на налаганите „отгоре“ оценки¹⁶³. Резултатите невинаги са на високо художествено равнище, но по-съществено е порасналото гражданско и творческо самочувствие на младите поети, открито и категорично заявяващи и отстояващи своето „ново отношение към света – отношение на съвременници към съвременността, отношение на участници, а не на летописци“¹⁶⁴. При липсата на каквито и

„старият ужас- / зверски цялостен / и зверски безкраен, / без гримаси и без остроумия“ е променил характера си – „тупа ме свойски по рамото, / снизходително ме ухажда / и кокетничи с представата за себе си“, но въпреки това си остава старият ужас, а „особено усмивката го прави гаден, / извратен го прави / и налудничав“ („Капричио за Гоя“). – *Христова, Н.* Споменът и забравата. Писателите и тяхната „мемоарна“ памет за 1962 година. – Исторически преглед, 2002, № 3–4, 195–196. В дневника на Б. Делчев нещата са назовани директно: „Червенков цял [...] се е възпълтил в М. Григоров“. – *Делчев, Б.* Дневник. С., 1995, с. 64, 67–68.

¹⁶¹ *Делчев, Б.* Дневник, с. 68.

¹⁶² Така Иван Бурин нарича привържениците на свободния стих „объркани интелегенти, за които морето е до колене“, и „сноби“ и призовава „да се борим против съвременната гръкомания, против поклонниците на съвременното буржоазно изкуство“, а Людмил Стоянов се бои, че младите творци са подвластни на „вредни империалистически влияния“. – *Трайкова, Е.* Българските литературни полемики. С., 2001, 180–181.

¹⁶³ Поетична илюстрация на тези стремежи са стиховете на Стефан Цанев: „Ти, който спокойно казваш „да“, / обичаш ли своя избранник? / Ти, който говориш / на митинг или на събрание, / вярваш ли в своите думи? / Аз, който пиша тези редове, / честно ли пиша?“. – *Аврамов, Д.* Диалог между..., 400–401; *Славов, А.* Българска литература..., 117–118.

¹⁶⁴ Това е изявление на поета Стефан Цанев в публикувана в началото на октомври 1962 г.

да е възможности за политическо инакомислие подобни дискусии позволяват под формата на литературни полемики да се демонстрира активна позиция и това в голяма степен обяснява изключителната продължителност и разгорещеност на споровете около „свободния“ и „класическия“ стих и „интелектуалната“ и „емоционалната“ поезия. В мемоарите си Л. Левчев признава, че „от темата за свободния стих умът лесно се прехвърляше към проблемите на традицията и новаторството, към пасторалния и урбанистичния възглед, а оттам и към опасните политически алузии за ревизионизъм и догматизъм [...] Ясно беше, че се конфронтират не две мнения по някакъв литературен въпрос, а два възгледа“¹⁶⁵.

През 1962 г. в променената обществена атмосфера се възвръща с нова сила сатиричният жанр, още повече че от партийната трибуна творците са призовани да му обърнат специално внимание. Към него се насочват редица утвърдени и млади автори, но като че ли най-силен обществен отзвук има спектакълът „Импровизация“, поставен през есента на 1962 г. на сцената на Сатиричния театър. Той съчетава талантливото перо на Радой Ралин и Валери Петров, режисьорското майсторство на Гриша Островски, актьорската отдаденост на Енчо Багаров, Григор Вачков, Константин Коцев, Невена Коканова, Татяна Лолова, Георги Парцалев, Стоянка Мутафова и др., декорите на Борис Димовски и музиката на Кирил Дончев. Около петдесет сценки – импровизации, заредени с много смях и придружени от музика, песни и танци, без да бъдат свързани в единен сюжет, омагьосват публиката, като същевременно остро и безпоощадно критикуват най-значимите пороци и недъзи на режима и обществото – привилегиите, корупцията, пошлостта, бюрокрацията, нравите в културния живот и т.н. „Истинско тържество на смеха“, на „жизнеутвърждаването и човеколюбието“ и заедно с това – „политическо представление“, превърнало се във „връх на всички нападки, отправени срещу властващия елит през целия период на размразяването“¹⁶⁶.

Възможностите, които театралната сцена дава за широко обществено въздействие, привличат и други млади автори, вярващи, че през 1962 г. „се разкриваха престъпления, срутвах се кумири, късаха се вериги, разкряпостяха се съвестите, говореше се за съд над престъпниците, осквернили идеалите, говореше се много за идеалите, но най-важното – говореше се за свобода!“. С такова усещане и с убеждението, че „можеш да пишеш

във в. „Литературен фронт“ статия „Защита на свободния стих“, която по своето емоционално звучене наподобява „литературен манифест“. – *Аврамов, Д.* Диалог между..., 402–403.

¹⁶⁵ *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 171.

¹⁶⁶ *Аврамов, Д.* Диалог между..., 371–374; *Славов, А.* Българска литература..., 114–115; *Христова, Н.* Специфика на..., 230–231. Надеждите на творците, че забраните, тегнели дълго върху сатирата, вече са преодоленни, проличават и в организираната от сп. „Септември“ и главния му редактор Хр. Радевски дискусия за този жанр. На срещата Светослав Минков, Васил Цонев, Генчо Узунов, Челкаш, Александър Миланов, Р. Ралин отхвърлят предишните „нелепи“ партийни теории за „положителната сатира“, за „безконфликтността“ на социалистическия строй. Макар и обявени за продукт на култа, на практика прилагането им все още продължава. – *Аврамов, Д.* Диалог между..., 376–377.

каквото си искаш и както си искаш“, през тази година Стефан Цанев създава пиесата „Истинският Ивайло“, предназначена за Бургаския театър, където току-що е назначен за драматург поетът Христо Фотев¹⁶⁷. В нея той си позволява истински „волности“, немислими в предходния период (напр. обединяване на образите на царския дворец в Търново и петолъчката на Партийния дом).

През „неспокойната“ 1962 г. (определението е на Д. Аврамов) на екран излизат филми на автори, които са сред най-критикуваните в предходните години. По сценарий на Ем. Манов режисьорът Дучо Мундров създава „Пленено ято“ – филм за преживяванията на група нелегални младежи, очакващи изпълнението на смъртните си присъди. Образите им са „приземени“ и дегероизирани, тъй като авторите се стремят да представят човешкото им лице и индивидуалните мотиви за включването им в съпротивата, а не конкретните действия в изпълнение на партийните повели. И докато този филм е продължение на оформилата се в края на 50-те години тенденция на отместване (по сполучливото сравнение на Ат. Славов) на фокуса на кинокамерите „от плющящите знамена на партията-организатор на героични дела към сърцата на обикновените човешки същества“¹⁶⁸, то филмът на Рангел Вълчанов по сценарий на поета Валери Петров „Слънцето и сянката“ е обърнат към съвременността и в поетична форма съчетава любовта, младостта и морето, противопоставени на актуалната тогава тема за заплахата от ядрена война (премиерата на филма е на 22 октомври 1962 г. в разгара на Карибската криза, изправила света на ръба на трета световна война). Първоначално партийните идеолози посрещат остро и недоверчиво необичайния сценарий с неговата метафоричност и липса на ясно посочен виновник за надпреварата във въоръжаването, но високата оценка на двамата изтъкнати съветски режисьори прави възможно довършването на филма. През 1962–1963 г. той е отрупан с многобройни награди както заради антивоенния патос, така и заради художествения стил, който съвпада с тенденциите в модерното киноизкуство¹⁶⁹.

Властта посреща оживлението сред художествената интелигенция с нарастваща тревога. Ситуацията напомня 1956 г. – партийното ръководство, преследвайки собствените си цели, поощрява творците с надеждата, че може да ги държи под контрол, но бързо усеща, че той става все по-неефективен. За да се следят отблизо процесите в средите на интелигенцията, в

¹⁶⁷ Христова, Н. Споменът и забравата..., 194–195.

¹⁶⁸ Славов, А. Българска литература..., 134–135.

¹⁶⁹ На II фестивал на българския филм във Варна през 1962 г. получава три награди – за най-добра режисура, за най-добър сценарий и за най-добра музика (на Симеон Пиронков). Същата година в Карлови Вари печели специалната индивидуална награда на журито за сполучлив експеримент в киното и наградата на ФИПРЕССИ, а в Сан Франциско – наградата за „най-обещаващ млад талант“. През 1963 г. на международната среща на филмите за младежта в Кан печели наградата на родителите, а на фестивала в Мелбърн е сред петте най-добри филма, третиращи проблемите на войната и мира. През 1964 г. в Лос Аламос на II международен кинофестивал на мира получава първа награда за мир „Джон Кенеди“. – Станимирова, Н. Български кинорежисьори, с. 102, 215.

началото на ноември 1962 г. към Второ управление на Държавна сигурност е създаден отдел VIII – „за водене на контраразузнавателна работа по вражеските елементи из числото на младежите, интелигенцията, духовенството“, както и на членовете на бившите буржоазни партии и организации¹⁷⁰. Малко по-рано – в началото на септември 1962 г., на среща със съветска партийна делегация Т. Живков не скрива, че БКП има „затруднения“, и то точно с писателите и кинодейците. Но докато М. Григоров хвърля цялата вина върху творците, като обяснява, че се отклоняват от партийната линия и още след Априлския пленум през 1956 г. започнали да издигат „лозунг за по-голяма свобода“ и обърнали поглед към „разни западни школи“, а след XXII конгрес на КПСС поискали „не обстановката да се поправи, а линията в литературата да се измени“¹⁷¹, Живков се опитва да намери и други обяснения. Той е наясно, че творчеството е твърде „деликатен сектор“, а в ръководството му има сериозни недостатъци – у хората, които са начело на някои творчески съюзи, има прояви на „сектантство“ (напр. Г. Караславов – „като партиец принципиален, обаче фелдфебел“), а пък ЦК на БКП „опекунства“ над тях („и последната запетайка на докладите (на творческите съюзи – б. м., Е. К.) утвърждават тук, смятат ги за бебета“)¹⁷².

Така Живков подсказва, че линията на отпускане на по-голяма самостоятелност на организациите на интелигенцията ще продължи и тя ще допринесе за преодоляване на част от „колебанията“ сред творците. Но той съвсем откровено посочва, че вина за проблемите има и съветското ръководство, допуснало прекалено либерализиране на културния живот: „Трябва да се има предвид, че нашата творческа интелигенция е свързана със съветската творческа интелигенция. Каквито уклони стават у вас, веднага стават и у нас; каквито нюанси има у вас, такива нюанси има и у нас. Дойде тук Ром (кинорежисьорът Михаил Ром – б. м., Е. К.), той ги зарази с италианския неореализъм. И нашите почнаха [...]“¹⁷³. Независимо че това твърдение е предназначено и за оправдание на недотам успешната работа на БКП с интелигенцията, то отразява реалното въздействие на изтъкнати съветски творци върху поведението на българските им колеги. Така партийното ръководство се изправя пред необходимостта да повиши бдителността си и към съветските влияния, като едновременно продължава да сочи за пример съветското изкуство и литература (от началото на 60-те години обаче това става значително по-приглушено и подборно).

За пореден път тази зависимост се проявява в края на 1962 и началото на 1963 г. В началото на ноември 1962 г. Т. Живков е на посещение в Москва,

¹⁷⁰ Да се запази за вечни времена. Информационен бюлетин. С., 2002, с. 93. На основата на този отдел по-късно се оформя Шесто управление на Държавна сигурност.

¹⁷¹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 535, л. 12, 14–15. Ръководителят на съветската делегация Андрей Кириленко – член на Президиума на ЦК на КПСС, настоява за повече информация по проблемите на БКП с писателите и кинодейците поради сходните процеси в културната сфера в двете страни.

¹⁷² ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 535, л. 16.

¹⁷³ Пак там, л. 15; *Христова, Н.* Специфика на..., 225–226.

където вероятно получава съгласието на Хрущов за действията си на проведения на 4 ноември пленум на ЦК на БКП, на който е решено А. Югов да бъде свален от поста министър-председател, а В. Червенков е изключен от партията¹⁷⁴. На следващия ден започва VIII конгрес на БКП (5–14 ноември 1962 г.), който по примера на XXII конгрес на КПСС приема свръхамбициозна 20-годишна програма „за завършване на строителството на социализма и изграждане на комунизма“ в периода 1961–1980 г. В Политбюро са укрепени позициите на новата генерация политици от близкото обкръжение на Т. Живков (М. Григоров, Ж. Живков, Станко Тодоров, Борис Велчев, Начо Папазов). На 27 ноември е съставено ново правителство начело с първия секретар на ЦК на БКП Т. Живков – партийната и държавната власт са отново в едни ръце и пътят на Живков към едноличното управление е разчистен.

По същото време в Съветския съюз противоречивите реформени акции на Н. Хрущов карат неговите противници – „ортодоксалните идеолози“, да минат в контранастъпление. То има изгледи за успех, тъй като условията изглеждат благоприятни за тях след неуспеха на част от икономическите мероприятия на правителството и засиленото международно напрежение в резултат на Карибската криза и открития идеологически сблъсък с Китайската комунистическа партия. Надигането на новата консервативна вълна принуждава Хрущов да направи рискована политическа маневра – за да не бъде пометен от нея, той решава да застане начело, за да може да я контролира. Това поведение обаче неминуемо го конфронтира с интелигенцията, която докъм края на 1962 г. по-скоро му симпатизира заради десталинизаторския му патос и разрешеното многообразие на мнения и стилове¹⁷⁵. Логиката на политическото оцеляване налага или продължаване на либерализацията с непредсказуеми за Комунистическата партия и режима последици, или притъпяване на острието на критиката и „стягане на юздите“. За избора на втория път допринасят и целенасочените действия на обиграните съветски апаратчици, които успяват да внушат на Хрущов каква голяма заплаха се крие в оставената без достатъчно партиен контрол творческа интелигенция¹⁷⁶.

Началото на обратата е маркирано от реакцията на Хрущов при посещенияето му през декември 1962 г. на изложбата на художниците-абстракционисти в Московския манеж. Там той открито излива гнева си от тяхното изкуство и тази неочаквана реакция изумява творците. В мемоарите си Л. Левчев признава: „Трудно е да се каже с какво „Геолозите“ на Никонов,

¹⁷⁴ Марчева, И. Тодор Живков – пътят към властта. С., 2000, 151–158.

¹⁷⁵ Боффа, Дж. История Советского союза. Т. 2, 507–508.

¹⁷⁶ Фьодор Бурлацки, който е работил в апарата на ЦК на КПСС, посочва, че по отношение на интелигенцията Хрущов често се е оказвал „играчка в ръцете на небезкористни съветници, а и на прикрити противници, подготвящи свалянето му“. – Бурлацки, Ф. Хрущев. (Щрихи к политическому портрету). – Във: Иного не дано. Москва, 1988, с. 435. Ал. Солженицин също е убеден, че „предвидливите комунисти“ успяват да измислят „как срещу Хрущов да насъскат самия Хрущов“ и така да осигурят „натиска и енергията на обратния завой“. – Солженицин, А. Срещи в Кремъл. Из литературния живот. – Факел, 1998, № 6, с. 24.

„Голото тяло“ на Фалк или „Орфей“ на Ернст Неизвестни бяха подразнили, че чак разярили Никита Сергеевич¹⁷⁷. Хора от близкото обкръжение на Хрущов обаче свидетелстват, че „акцията е старателно режисирана“ от противниците му (той е оставил областта на идеологията в ръцете на Михаил Суслов и Леонид Иличов), за да го тласнат в „борба с творците, които всъщност стоят заедно с него от една и съща страна на барикадата“ и дълго го обработват, докато го убедят, че заразата на буржоазната идеология е завладяла творческата интелигенция¹⁷⁸. В края на декември близо триста нейни представители са поканени на среща, която започва с изненадващ банкет с отрупани маси, но след него Хрущов произнася реч, в която мъчително за слушащите го хора на изкуството се опитва да ги наставлява кое е красиво и кое не, какво е разбираемо за народа и какъв трябва да е художникът, за да помага в строителството на комунизма. Стрелите, а и обидите, са най-вече към един от участниците в изложбата на Манежа – скулптора Ернст Неизвестни. Но най-важното Хрущов казва в края на речта си: всички въпроси в страната ще решава единствено партията, а това значи той лично и за по-голяма яснота сравнява себе си с генерал, който издава заповеди, а творците – с полковници, които безпрекословно трябва да ги изпълняват. Той обругава и подписаните писмото в защита на абстракционистите, обвинявайки ги в груба политическа грешка, защото предлагали „мирно съвместно съществуване“ на различните стилове в изобразителното изкуство, а то в идеологията било абсолютно невъзможно. След срещата творците си тръгват „сити, но разтревожени, със смущение в душата, неразбиращи какво ще последва“, а следва „затягане на гайките“ и „разгром“¹⁷⁹.

На срещи с най-заstraшените от чуждите влияния – младите творци, Л. Иличов за пореден път разяснява необходимостта от пълно подчинение на

¹⁷⁷ Левчев, Л. Ти си следващият, с. 195. Режисьорът М. Ром, писателят Иля Еренбург и много други творци подписват писмо в защита на художниците, за които Ром пише, че добре ги познава и е бил в ателиетата им: „Бяха интересни момчета, самоотвержени, гладни и безкрайно предани на своето дело“, живеещи със семействата си в стаички от 8 квадратни метра, където „няма нищо друго, освен хляб, чай и мляко за детето“, а те рисуват „на крайчето на масата“. – Ром, М. Четири срещи с Н. С. Хрущевым..., с. 310.

¹⁷⁸ Хрущев, С. Пенсионер союзного значения. Москва, 1991, с. 23. Синът на Хрущов дава и конкретни примери на подобно въздействие върху партийния ръководител, като случая с романа „Доктор Живаго“ на Борис Пастернак през 1958 г. и с наградения на Московския кинофестивал филм на Фелини „8 и 1/2“. – Пак там, 211–212, 213–214.

Ф. Бурлацки направо посочва, че посещението в Манежа е провокирано от специално подготвена справка, в която за изкуството почти не става дума, но подробно се цитирали истински или измислени изказвания на писатели и художници по адрес на Хрущов, в които бил наричан с обидни прозвища. Така в състояние на крайно раздражение той се отправя към изложбата. – Бурлацкий, Ф. Хрущев..., с. 435.

Поетесата Невена Стефанова, която посещава изложбата, в мемоарите си описва силното впечатление, което ѝ е направила публиката: „Подставени лица громко се възмуцаваха от Фалк, невинните – безмълвно се възхищаваха, а ченгетата се въртяха като смахнати да не изпуснат нещо [...] Тъкмо да се хвана на вдицата на един тип, който патетично хулеше „модернизма“, когато симпатични непознати шепнешком ме посъветваха да се отдалеча [...]“. – Стефанова, Н. Авантюри. Опыт за автобиография. С., 2001, с. 116.

¹⁷⁹ Ром, М. Четири срещи с Н. С. Хрущевым..., 311–314.

ръководната роля на партията. И за да не остане никакво съмнение в решимостта тя да бъде утвърдена, на 7 и 8 март 1963 г. в Кремъл се провежда нова среща на Хрущов с представители на интелигенцията – този път присъстват повече от 600 души. Поведението на първия партиен и държавен ръководител е неуравновесено, на моменти стигащо до откровена грубост (първия ден тя се излива върху по-възрастното поколение – Иля Еренбург, Михаил Ром, смятани от властите за водачи на опозицията, а втория – върху младите Андрей Вознесенски и Василий Аксенов¹⁸⁰). Той е услужливо подкрепян от Л. Иличов и „верните“, т.е. послушните представители на интелигенцията. За висш принцип на изкуството е обявена партийността, а ръководството на КПСС е залогът за постигане на успехи. И всичко това е поднесено между обругаването на творци и творби и провъзгласяване на собствените вкусове и разбраниа за отговарящи на „народните“ и за единствен критерий за „истинските“ художествени произведения. С абсолютна откровеност Хрущов заявява: „Да прощавате, партийното ръководство с никого няма да делим. Партията и народът са едно цяло! Да не мислите, че при комунизма ще има абсолютна свобода? Това е стройно, организирано общество, автоматика, кибернетика, но и там ще съществуват овластени хора и ще казват кой какво да върши“¹⁸¹. По-късно М. Ром ще нарече заседанието „сюрреалистично“.

В България вестник „Литературен фронт“ публикува прословутата реч на Хрущов на срещата в Кремъл под надслов „Високата идейност и художественото майсторство – велика сила на съветската литература и изкуство“¹⁸². Зад това шаблонно заглавие читателят открива терминология от времето на Студената война – литературата и изкуството са „мощно идейно оръжие“ на пратията, което трябва да бъде приведено в „бойна готовност“, за да „поразява точно враговете“. С безапелационния тон от периода на култа са заклеямени явления и художествени факти от различен порядък само защото не отговарят на ортодоксалните партийни изисквания или на принижения вкус на Хрущов: абстракционизмът, черногледството в изкуството, условността в киното, формализмът, джазът, какофонията и додекафонията в музиката¹⁸³. Но най-страхосащо и тъжно звучат оправданията за самия

¹⁸⁰ *Солженицин, А.* Срещи в Кремъл..., 34–45; *Вознесенски, А.* Синята Кремълска зала. Спомен. – Факел, 1998, № 6, 52–63; *Ром, М.* Четири срещи с Н. С. Хрущевым..., 315–326.

¹⁸¹ *Солженицин, А.* Срещи в Кремъл..., с. 38.

¹⁸² Литературен фронт, № 11, 14 март 1963.

¹⁸³ Хрущов заявява, че на „народа“ е нужно „бойко революционно изкуство“ и заклеявя онези творци, които „съдят за действителността само по миризмите на отходните места“, изобразяват хората в „умишлено уродлив вид“, „мацат“ картините си с мрачни бои, които хвърлят хората в униние и безизходност и създават „мръсна цапаница, която може да намаже всяко магаре с опашката си“. За него абстракционистите са хора, изгубили разсъдъка си, на които партията трябва да помогне, за да се опомнят и да започнат да създават картини, „изпълнени с радост, зоващи към труд“. Истинските художници са тези, които се придържат към метода на соцреализма, докато другите са „хора извратени“, на които „дъската им хлопа“. Също толкова „проникновено“ е и разбирането на Хрущов за музиката – тя трябва да е съдържателна, вълнуваща душите, зоваща към „боев и трудов подвиг“, а ако в нея няма мелодия, тя предизвиква само раздражение – например от джаза (но не този на Дунаевски и Леонид Утёмов!) „на човек му се повдига, възникват колики в стомаха“. – Литературен фронт, № 11,

Сталин и неговото време, произнесени от човека, който на два пъти се е осмелил да отправи най-острите критики срещу него¹⁸⁴. Задачите, поставени в речта, също са познати от времето на култа – партийност, народност, ръководна роля на Комунистическата партия в културата, създаване на „бойко революционно изкуство“, непримирима борба с идеологическата диверсия на „врага, който злобно точи оръжие“ против социалистическите страни.

Думите на Хрущов отекват болезнено сред онази част от българската интелигенция, повярвала в необратимостта на разведряването: „Ако някой бе останал с впечатлението, че изстъпленията му в изложбената зала на Манежа са били случайна нервна криза, сега трябваше да разбере, че става дума за твърда политическа линия – за „идеологически принципи“¹⁸⁵. Все пак творците не се примиряват – те оценяват (в разговори в тесен кръг) речта като рязко връщане към „Ждановския период“, към декретирането и грубата намеса, като отстъпление от духа на XX и XXII конгрес на КПСС, „политическа отстъпка пред китайците“; опитват се да открият разлики между ситуацията в СССР и България¹⁸⁶. Същевременно те усещат и приближаващата разправа, и края на поредните илюзии за възможността да бъде демократизиран режимът.

Сигналът за тази разправа е даден, примерът на Москва е налице и на Т. Живков е нужен само месец, за да подготви оповестяването на края на либерализацията в културния живот. Всъщност „затягането на юздите“ е обявено още през ноември 1962 г. с отчетния му доклад пред VIII конгрес на партията. В него Живков предупреждава, че БКП няма да търпи под формата на „криворазбрано“ новаторство в литературата и изкуството да се внасят „вредни, чужди възгледи“ и „упадъчни влияния“, а от творците се изисква да бъдат още по-активни помощници на партията за комунистическото възпитание на трудещите се¹⁸⁷. Но сериозният тласък в тази посока дава речта на Хрущов от началото на март 1963 г. и Живков вижда в нея както потвърждение на страховете на българското партийно ръководство, така и възможност за „фронтална атака“ срещу свободомислието под сигурния защитен „чадър“ на съветския пример. От 1 до 4 април 1963 г. в заседателната зала на Партийния дом се провежда среща по въпросите на литературата и изкуството на отдел „Изкуство и култура“ на ЦК на БКП с ръководствата на творческите съюзи, издателствата и средствата за масова информация. Тя е пълна противоположност на проведените година по-

14 март 1963.

¹⁸⁴ Според Хрущов култът е оставил тежки последствия, но не е бил време на застой и „партията отдава дължимото на заслугите на Сталин“, а годините на управлението му са били „щастливи, радостни години, години на борба и победи, на възтържествуване на комунистическите идеи“. Появата на редица ръкописи, посветени на сталинските затвори и лагери, Хрущов сравнява с „печено“, на което ще се нахвърлят „огромни, тлъсти мухи, всякаква буржоазна паплаг в чужбина ще запълзи по него“. – Литературен фронт, № 11, 14 март 1963.

¹⁸⁵ Левчев, Л. Ти си следващият, с. 199.

¹⁸⁶ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 570, л. 6, 152–153, 171–172; Мигев, Вл. Българските писатели..., 204–205.

¹⁸⁷ Живков, Т. Отчет на ЦК на БКП пред Осмия конгрес на партията. С., 1962, 182–183.

рано срещи с творческите среди. Тонът е зададен от секретаря на ЦК Начо Папазов във встъпителна реч, която трябва да отрезви онези, които „наивно мислят или си правят погрешна сметка“, че след Априлския пленум от 1956 г. има „някакво самоотстраняване“ на БКП от ръководството на културната сфера – това било равносилно на „истинско престъпление“¹⁸⁸. Борбата с последиците от култа, т.е. с явленията, определяни от партийното ръководство като догматизъм, е изоставена. За главна опасност, проявила се „през последните две-три години“, вече е обявено западното влияние. То води до изопачаване на социалистическата действителност, до песимизъм и отчаяние – вместо творби с жизнеутвърждаващ патос, предназначени „за народа“, се създават произведения само за „група сноби, които се въртят по кафенетата в София и някои големи градове“. Тези тенденции са опасни най-вече за младите творци, които могат да затънат в „блатото на формализма“ и да се „удавят в самоцелното изкуство“. Н. Папазов дава и конкретни примери за такива отклонения – творбите на Ив. Кирков и Л. Далчев на общата художествена изложба в края на 1962 г., стихове на Д. Дублев и Анастас Стоянов, „Интелигентска поема“ на Л. Левчев, разказите на Васил Попов; постановката на Р. Ралин и В. Петров „Импровизация“ в Сагиричния театър и пиесата на Ив. Пейчев „Ковачи и мълнии“ в Бургаския театър, филмите „Анкета“ (реж. Кирил Илинчев) и „Невероятна история“ (реж. Владимир Янчев)¹⁸⁹. Лайтмотивът е, че в условията на засилена буржоазна пропаганда експериментирането и новаторството се разрешават само ако са на основата на соцреализма и помагат на „делото на партията“, в противен случай се приемат за маниерничене и търсене на сензация.

В последвалите 25 изказвания на ръководители на творческите съюзи, главни редактори на специализирани издания за литература и изкуство, директори на театри и филмови студии тонът е изцяло съобразен със завоя в партийната политика. Но докато ръководителите на творческите съюзи (повечето избрани през 1962 и началото на 1963 г.) Камен Калчев, Филип Кутев, Емил Петров, Никола Мирчев са по-умерени¹⁹⁰, то най-„правоверните“ – Т. Павлов, Г. Караславов, Димитър Методиев (партиен секретар на СБП), Павел Матев, Славчо Васев, открито тържествуват. В изказванията им

¹⁸⁸ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 570, л. 3–4. Интересен факт е, че, за разлика от Хрушчов, Т. Живков предоставя встъпителното слово на секретар на ЦК и дори не присъства на първия ден от срещата. Обяснението на водещия заседанието Борис Велчев е, че Живков е „малко неразположен“, но ще присъства на следващия ден. Обяснението би могло да е и по-различно – Живков не иска да бъде упрекнат, че „папагалски“ копира съветския пример, но по-скоро не е сигурен в реакцията на творците по отношение на рязката промяна и предпочита да прехвърли отговорността на Н. Папазов. Едва след като ясно вижда нагласите на присъстващите, Живков изнася своята реч на 15 април 1963 г. Косвена подкрепа за подобна версия дава Л. Левчев, който в спомените си отбелязва, че по-късно е чувал Живков да разказва на интелектуалци, че „сам не желаел да се провежда и у нас такава огледална операция, но идеолози и писатели (!) го убедили, че др. Хрушчов може да се почувства неподкрепен и огорчен“. – *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 202.

¹⁸⁹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 570, л. 9–16.

¹⁹⁰ Пак там, л. 24–26, 40а–43, 46–47, 72–77.

има едни и същи акценти. Те приветстват речта на Хрущов и признават, че с тревога са наблюдавали как в последните години е прониквало влиянието на „упадъчни школи от капиталистическия свят“ и с нетърпение са очаквали подобна реч, която да ги освободи от „смут и тегота“¹⁹¹. Д. Методиев открито възкликва: „Атмосферата се промени, другари, и това е великолепно!“, а Андрей Гуляшки се радва, че „сега картината е ясна“ и „ние отново ще вдигнем високо знамето на революционния партиен патос“¹⁹². Същевременно всички те отбелязват, че основните постановки в речта на Хрущов не са нови за БКП, защото Т. Живков ги е поставил в речта си „Повече между народа, по-близо до живота“ още през 1958 г., но после те не са били правилно разбрани или са били забравени и „една от най-големите вини“ на ръководствата на творческите съюзи, според Д. Методиев, е, че не са се „въоръжили“ с тази реч на Живков и са допуснали „фактически да се погребат и забравят“. Все по-ясно се очертават контурите на новия култ към Т. Живков и „априлската линия“, свързана с името му, а и бъдещите високи постове за творците с „правилно“ мислене¹⁹³.

На заседанията е отправен остър упрек към ръководствата на творческите съюзи и особено към художествената критика за това, че са проявили снизходително отношение и толерантност към „криворазбраното новаторство“, а предупрежденията на „здравите сили“, работещи за провеждане на указанията на ЦК на БКП, са окачествявали като догматизъм, сектантство и консерватизъм. Така се създава благоприятна атмосфера за нахлуване на западното влияние, а „грижите за единството на всяка цена ни направиха отстъпчиви и непретенциозни“. До минимум са намалели статиите в защита на социалистическия реализъм, а критиката (Цветан Стоянов, Минко Николов, Борис Делчев) открито поощрява увлеченията по формализма, хвали автори, при които партийността е силно приглушена и е резервирана към открито пропагандиращите партийните тези. Според Сл. Васев тази „нетворческа“ атмосфера се изразява в „разгулно хвалене на таланта и на дарбата и абсолютизирането им“ и същевременно – в липса на идеен патос, в обявяване на политическата дейност за сфера, чужда на творчеството, във възкресяване на позициите на „самоцелното, чистото“ изкуство¹⁹⁴. За най-големи грехове, породени от стремежа да се подражава на западните течения, са обявени песимизмът, отчуждението, аполитичността, камерността на темите, „интелектуализмът“ и „елитарността“, условността, метафоричността. Като примери се сочат конкретни стихове на Ваня Петкова, Анастас Стоянов, Цветан

¹⁹¹ Пак там, л. 109–110, 152–153, 171а–172.

¹⁹² Пак там, л. 172, 54.

¹⁹³ Д. Методиев произнася хвалебствена реч за Т. Живков и на VIII конгрес на БКП през ноември 1962 г. През 1966 г. П. Матев получава поста председател на Комитета за култура и изкуство, на Д. Методиев е присъдена Димитровска награда за литература през 1964 г. и през 1967 г. е назначен в Кабинета на Т. Живков. – *Ташев, Т.* Министрите на България 1879–1999. С., 1999, с. 284; *Яхел, Н.* Тодор Живков и личната власт. С., 1997, с. 216; ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 5575, л. 4.

¹⁹⁴ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 570, л. 112–113, 154, 178–179, 194–195.

Ангелов, Г. Джагаров, Л. Левчев, К. Павлов и разкази на В. Попов, които са тълкувани като отдалечаване от линията на партията и неверие в социализма. Театрали, композитори, художници се чувстват длъжни да потърсят подобни явления и в своите клонове на изкуството и всички заявяват, че стоят здраво на позициите на соцреализма (за многообразието му вече не се споменава), че ясната комунистическа позиция е задължителна за всяка творба, че „народът“, т.е. говорещото от негово име партийно ръководство, единствено е в състояние да даде компетентна оценка.

Изказващите се на срещата нямат опоненти – всички изглеждат единомишленици. Опит за известно балансиране на крайните оценки правят само Пенчо Пенев (за драматургията), Петър Пондев и Младен Исаев (за литературата), Никола Мирчев (за изобразителното изкуство). От критикуваните думата взема само Л. Левчев, и то – за да се саморазкритикува и да заяви: „Вярата ни в комунистическата идея, вярата ни в партията никой не ще докосне. Партията иска от нас ярко идейно, жизнеутвърждаващо съвременно изкуство и това ще бъде наша и моя бойна задача. Ще пазим идейното си знаме чисто срещу всякакви буржоазни влияния“¹⁹⁵. На фона на това пълно единомудрие съвсем неадекватно изглежда избухването на Т. Живков по време на изказването на директора на Студията за игрални филми Георги Йовков, в което няма абсолютно нищо еретично. Йовков многократно декларира, че партийността е задължителен принцип в изкуството, а новаторството трябва да служи за възпитаване на масите в марксизъм-ленинизъм и да ги води към победата на комунизма. Той потвърждава „неудовлетворителната“ оценка, дадена от Н. Папазов на филмите „Анкета“ и „Невероятна история“, но самото споменаване на втория филм предизвиква пороя гневни реплики на Живков, силно напомнящи поведението на Хрущов. За него това е „филм против нас, против нашата партия, против нашата действителност [...] Няма такава демокрация в света – да се пишат творения против режима и той да плаща [...] Оплюли са ни там“¹⁹⁶. Живков използва филма, за да направи извод за недостатъчната бдителност на ръководителите на културните институции, които са позволили на буржоазната идеология да вкара „троянски кон в нашите редове“ и в резултат „нашата младеж не харесва нищо българско, нищо съветско – всичко западно“. В потока от думи „новаторство“ е най-често повтаряната, при това с възмущение и презрение. Т. Живков съвсем е забравил призивите отпреди година за свободни творчески дискусии и открито ругае „екзалтираната брадата младеж“, която

¹⁹⁵ Пак там, л. 202. В мемоарите си Л. Левчев обяснява, че първоначално дори не е бил поканен на срещата, а са го извикали по-късно в ЦК, за да му прочетат частта от доклада на Н. Папазов, отнасяща се до „Интелигентска поема“, и да му наредят на следващия ден да отиде на срещата и да се изкаже – „Дори не споменах думата „самокритика“. Хакирито се подразбираше“. Като полуизвинение звучат думите му, че една-две седмици по-рано кумирите му Е. Евтушенко и А. Вознесенски, критикувани в речта на Хрущов, са били натикани в подобна „усмирителна риза“ и са си направили самокритики, отпечатани и в българските вестници. – *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 201.

¹⁹⁶ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а.е. 570, л. 136.

участвала в обсъжданията на изобразителното, филмовото и театралното изкуство и била подтиквана от други хора – „хитреци“, водени от „амбиция и карьеризъм и лишени от талант“¹⁹⁷. Той забравя и друго обещание – че партийните ръководители няма да дават оценки по творчески въпроси. Без никакво колебание Живков отсича – филмите „Царска милост“ и „Легенда за Паисий“ (режисьор и на двата е Стефан Сърчаджиев) политически и естетически са „правилни“ и „положителни“, а критиката, която с основание посочва тяхното ниско художествено равнище, е обвинена в стремеж да ги „унищожи и смаже още в началото“¹⁹⁸.

Няколкодневните заседания недвусмислено показват, че присъстващите представители на художествената интелигенция са съвсем наясно със започналото „затягане на юздите“ и не възнамеряват да му се противопоставят било защото тази линия съответства на вътрешните им нагласи, било поради ясното съзнание, че съпротивата ще ги постави в положение на немилост пред властта, а повечето вече са на ръководни постове в творческите съюзи и културните институции. Въпреки това високо заявено съгласие с партийната политика, десет дни след приключването на срещата – на 15 април 1963 г., е свикано още едно заседание с участието на още по-широк кръг представители на интелигенцията и на идеологическите институти, както и първите секретари на окръжните комитети на БКП. За да се придаде по-голяма тежест на оценките и поставените задачи, както и за да докаже своята подкрепа за политиката на Хрущов, Живков произнася дълго слово – „Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство“, което по-късно писателят Георги Марков (вече в емиграция) ще нарече „идеологически плагиат“ на речта на Хрущов¹⁹⁹. Това определение е точно, тъй като Живков формулира същите принципни изисквания за висока партийност в изкуството, за невъзможността от „мирно съвместно съществуване“ в областта на идеологията и за ръководната роля на Комунистическата партия в културния живот, а дава и сходни оценки за определени културни прояви. Тези принципи и оценки обаче са в по-различен контекст и акцентите имат друга последователност. В речта на Хрущов на преден план са изведени задачите, които партията възлага на художественото творчество в процеса на изграждане на комунизма в страната, а проблемите, които отделни хора на изкуството създават в това отношение, са представени като резултат от техни лични недостатъци, грешки, увлечения. Критиките, които Хрущов им отправя, са мотивирани най-вече със собствените му принизени разбирания и оценки за художествените факти и са произнесени с твърде груб и обиден тон. В спомените на участници в срещата с него неизменно се подчертава, че, говорейки, Хрущов сякаш се „самонавива“, разгорещява се и прехвърля границите на добрия тон. Така неговата реч създава усещане най-вече за конфронтация с творческата интелигенция и за връщане към откровения диктат

¹⁹⁷ Пак там, л. 137–138, 142.

¹⁹⁸ Пак там, л. 142–143.

¹⁹⁹ *Марков, Г.* Задочни репортажи за България. С., 1990, с. 400.

на партията в културния живот. Този резултат съответства и на стремежите на противниците на Хрущов да го дискредитират в очите на общественото мнение и да подчертаят неговата непоследователност и неуравновесеност.

В речта на Т. Живков от 15 април 1963 г. се долавя по-различно звучене. Макар и да е пряк отзвук от Хрущовата, тя не е просто нейно копие, защото е построена на друга основа. На преден план е изведено (вкл. и като причина за срещата с творците) и пространно анализирано засиленото влияние на „буржоазната идеология“ в културата, но и в „бита“ и „особено в някои среди на младежта“²⁰⁰. Това, според Живков, се наблюдава „през последните две-три години“ както в България, така и в останалите социалистически страни. Тази констатация отразява реалните промени, които от началото на 60-те години настъпват в политиката на САЩ и други западни държави, изрязващи се в изоставяне на докрината на „сдържането“ на комунизма и възприемане на стратегията за „прехвърляне на мостове“ към Източния блок в сферата на икономиката и културата. Целта е да се ерозира съветското влияние в източноевропейските страни, като на обществата им, живеещи в условията на прекалена идеологизация, ограничения на духовните свободи и икономика на дефицита, се предложи друг идеал – на консуматорското общество, в което политическите идеи са отместени на заден план, а водещо е задоволяването на материалните потребности. Съществен елемент от този идеал е пълната, неограничавана от политически съображения свобода на творческа изява. Това го прави особено привлекателен за художествената интелигенция в социалистическите страни, която вече е усетила вкуса на тази свобода в условията на частичната либерализация след двете вълни на дестабилизицията.

В речта на Т. Живков ясно се долавя страхът от голямата притегателна сила на идеала, наречен „западен начин на живот“, в неговите материални и духовни измерения. За разлика от комунистическия идеал, западният в една или друга степен е вече реализиран, т.е. доказано осъществим и по пътя на разгръщащите се икономически и културни връзки хората от социалистическите страни могат да се докоснат до него – както до луксозните западни стоки, така и до изявите на западната култура. Затова партийните идеолози осъзнават, че са изправени пред много сериозни предизвикателства – да намерят адекватен на новите условия начин да отстояват комунистическия идеал и да ангажират обществото в борбата за постигането му, която е и борба за собствените им позиции и оцеляване. Това е още по-трудно в условията на предизвиканите от XX и XXII конгрес на КПСС сътресения в международното комунистическо движение и при заявената политика на мирно съвместно съществуване със западните страни.

В сравнение с Хрущов Т. Живков оценява много по-точно опасността за Комунистическата партия и предизвикателствата пред нея (поне според формулировките и логиката на речта му). Той подробно описва уси-

²⁰⁰ Живков, Т. Изкуството, науката и културата в служба на народа. Речи, статии и доклади. Т. 2. С., 1965, с. 201.

лията на САЩ за засилване на „идеологическото настъпление“ срещу социалистическите страни и изобщо срещу влиянието на комунистическите идеи в името на спечелването на „умовете и сърцата на хората“. Едно от средствата е по пътя на широкото съвместно съжителство между идеологиите да се „натрапват“ произведения на литературата и изкуството, които са „откъснати от живота“, от политическите и обществените проблеми и „насаждат песимизъм, отчаяние, безперспективност“, както и такива, които утвърждават „техния начин на живот“²⁰¹. Възможностите на Запада за въздействие най-вече върху младото поколение се разширяват успоредно с развитието на културното общуване и туризма. Живков посочва западната естрадна музика (изпълнявана на концерти от български и чужди музиканти, в заведения и по радиото и телевизията) и филми, както и предаванията на западните радиостанции като основни „канални“ за проникване на буржоазното влияние. В резултат се стига до много опасни поражения върху част от младежта – безкритично отношение към всичко, идващо от Запада, пренебрежително отношение към българското, аполитичност²⁰². Тревогата на партийното ръководство идва не толкова от броя на „заразените“ от буржоазното влияние младежи, колкото от тенденцията тяхното поведение и разбираня да се възприемат като норма за модерност и контрапункт на консерватизма не само на по-старото поколение, а на всички, които следват формулираните от партията принципи.

В този контекст, отличаващ се от звученето на Хрущчовата реч, Т. Живков разполага ключовата част от изказването си – за буржоазното влияние в литературата и изкуството. Тук приликите със съветския оригинал са най-явни. Най-осезаема е и разликата в тона и твърденията в сравнение с изказаните по време на срещите с интелигенцията година по-рано. Липсва показната либералност по отношение на новаторството, творческите експерименти, многообразието, макар и в рамките на соцреализма, добронамереността към търсенията и дори грешките на творците. Липсват и уверенията, че партията няма да декретира действията на творческите съюзи, както и че ЦК на БКП не ще изказва оценки по чисто художествени въпроси. Отсъстват призивите да се търсят нови форми, в които съвременната тема да придобие модерно звучене, да се разгръщат творческите дискусии, а българското изкуство да се съизмерва със световните постижения, разчупвайки идеологическата изолация.

Т. Живков поставя акцента върху „псевдонаторството“, което в последните години било „много нашумял въпрос“ и, разбира се, започва с аб-

²⁰¹ Пак там, 201–204.

²⁰² Според Живков „такива младежи не виждат нищо хубаво у нас [...] всички наши машини са стари, нашите стоки не са доброкачествени, нашият живот е скучен, безинтересен, а виж – на Запад всичко е хубаво. Западният начин на живот, всичко западно е идеал за тези младежи [...] Такива младежи нямат амбиции, те са без идеали и без стремежи [...] Идеал са станали джазът, модата, парите, леките развлечения, еротиката. Това е смисълът на живота им. Това е целта им“. – Живков, Т. Изкуството, науката и културата... Т. 2, с. 209. Такива констатации са направени в доклад от ЦК на ДКМС до Секретариата на ЦК на БКП в навечерието на срещата от април 1963 г., озаглавен „За някои прояви на буржоазното влияние сред младежта“. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 5092, л. 10–35.

стракционизма в изобразителното изкуство. По съветски модел присъдата е безкомпромисна и гарнирана с разказ за личните възприятия на оратора и за оценката на „народа“²⁰³. Живков не посочва конкретни имена („вероятно завършени абстракционисти у нас няма“), но твърди, че е налице влияние на „западното, упадъчното формалистично“ изобразително изкуство и това ясно е проличало на Общата художествена изложба в края на 1962 г., която Политбюро посетило и видяло картини с „деформирани, уродливи образи на работници и други подобия на човешки същества“. Техните автори претендирали да са новатори, а критиката ги утвърждавала като такива. При подобна ситуация година по-рано партийното ръководство твърди, че не трябва да се лепят етикети, а да се даде възможност в условия на толерантност художниците да изживеят своите „увлечения“, без да им се отказва достъп до публични изяви. Сега Живков е безкомпромисен – те са тръгнали по неправилен път и чуждите влияния в творчеството им трябва да се „изкоренят“, а партията да не позволява на „такива екзалтирани лъженоватори повече да развяват парцаливия си байрак“²⁰⁴. Тази промяна не е просто резултат от рефлекс да се повтарят дадените в Москва оценки. Тя е плод и на страха на българските управляващи, че прекалената условност ще унищожи възпитателната роля на изкуството и ще замъгли пропагандната му функция, на която Комунистическата партия разчита. Затова без излишни увъртания Т. Живков нарежда: „Нито един художник не бива да забравя, че само творби, наситени с високи революционни идеи с голяма художествена сила, могат да стигнат до душата и сърцето на човека. Най-висш дълг на нашите художници е да посветят своя талант на народа, да служат със своето изкуство на великата битка за комунизъм [...]“²⁰⁵.

От изобразителното изкуство Живков се прехвърля към литературата, където е вече по-конкретен. Идващата от Запада тенденция да се пише „упадъчна, песимистична“ поезия, която утвърждава безперспективността и възпява самотата, отчаянието и отчуждението, се отразява на страниците на литературните списания „Септември“ и „Пламяк“ и особено във вестник „Литературни новини“. Тя силно тревожи Комунистическата партия, защото така литературата не може да изпълнява партийната задача да възпитава и мобилизира масите и противоречи на бодрия тон на официалната пропаганда. „Миньорността“ и „песимизмът“ са обявени за отклонения от соцреализма, защото не утвърждават комунистическия идеал. Т. Живков посочва като пример за „безпътица“ стихове на поетесата Невена Стефанова, която обвинява

²⁰³ Т. Живков по примера на Хрущов не изпитва никакво неудобство в присъствието на професионални художници да налага от позицията на пръв човек в партията и държавата своите дилетантски преценки за посетени от него изложби на Запад: „Гледах тези платна и скулптури с деформирани фигури, с глави на изроди, гледах ги си мислех: нима това може да се нарече изкуство? Не, това не е никакво изкуство, това е чиста безсмислица, това е израздане. Нормалният човек не може да разбере това изкуство, не може да изпита от него никаква радост и естетическа наслада. Това е то лъженоваторското изкуство на абстракционистите“. – *Живков, Т. Изкуството, науката и културата...* Т. 2, с. 216.

²⁰⁴ Пак там, 216–220.

²⁰⁵ Пак там, с. 221.

нява и в това, че е позволила стихосбирката ѝ да бъде илюстрирана с „бостански плашила“²⁰⁶. Упреците му са насочени и към младия белетрист Васил Попов, тъй като пренасял механично „западни образи в нашата действителност“, при което се получавало не само черногледство, а и „оклеветяване“. Т. Живков отделя особено внимание на някои стихове на Георги Джагаров, които също били отклонение от социалистическия патос и звучали песимистично и упадъчно. Целта е не само да се размаха назидателно пръст: „Не такава поезия трябва да се пише и не това е характерното за нашето развитие [...] не това очакваме ние като партия и народ от др. Джагаров. Ние очакваме стихове, които ще запалят, които ще мобилизират, които ще стигнат до душата и сърцето на хората“²⁰⁷.

Живков използва примера с Г. Джагаров, за да постави друг въпрос – за ролята на литературната критика, която утвърждавала автори, отклоняващи се от соцреализма, било защото критиците нямали достатъчна идеологическа и професионална подготовка, било поради следване на „модни“ увлечения. Особено дразнещи за партийното ръководство са твърденията в рецензиите, че „авторът е разрушил „старите стандарти“, че той е „преодолял догмите“, а не ставало дума за „обществената значимост“ на произведението. Подозрението е, че така се цели заличаване на партийността и идейността и като пример за това Живков посочва отдавна нарочения за „неблагонадежден“ литературен критик Борис Делчев – той утвърждавал онази поезия, която „тегли настрана от партията“ и отричал тази, която „възпява героичния живот и борби на партията и народа“²⁰⁸. Хора като Б. Делчев с авторитет и самостоятелно и смело изказвано мнение са опасност за партията заради въздействието им върху младите творци и обществото като цяло. Затова тонът на Живков става съвсем заплашителен: „Ако те не престанат да пречат, ние ще ги изкараме на чиста вода [...] Партията ще ги изобличи. Иначе не може. Между впрочем, нека знаят, че с хитрости далеч не се отива“. Съветът му към младите творци е „бащински“ и от името на ЦК: „Не слушайте критици от рода на др. Борис Делчев, които ви хвалят и превъзнасят до небесата, когато грешите, когато се делите от партията и народа, когато бягате от живота, а ви ругаят и отричат, когато вървите в крак с партията, с народа, с живота!“²⁰⁹.

На остра критика е подложено и българското киноизкуство, където „псевдоноваторските увлечения“ били най-силни, а в едноименното списа-

²⁰⁶ Пак там, 225–227. Стихосбирката „Нови стихове“ на Н. Стефанова излиза от печат през февруари 1963 г. Редактор е Валери Петров, а илюстрациите са на многократно обвинявания в чужди влияния художник Иван Кирков.

²⁰⁷ Живков, Т. Изкуството, науката и културата... Т. 2, 231–232.

²⁰⁸ За пример е посочено отношението на Б. Делчев към творчеството на Г. Джагаров. Според Т. Живков първата стихосбирка на члена на РМС отпреди 9 септември 1944 г. е показала, че Джагаров е талантлив, а на обсъждането ѝ Делчев заявил, че „при Джагаров липсвало явлението поет“, но когато след няколко години Джагаров започнал да пише „объркани, песимистични“ стихове, Делчев започнал „да го превъзнася“. – Живков, Т. Изкуството, науката и културата... Т. 2, 230–231.

²⁰⁹ Пак там, с. 232.

ние имало „доста сътрудници с неправилни разбирания“. Чуждите влияния в българските филми са открити в проповядването на „отвлечена общочовешка идейност“ и „хуманизъм въобще“, което е оценено като отстъпление от комунистическите позиции²¹⁰. Подобни негативни, според партията, тенденции има в театъра, където пиеси с комунистическа идейност са отричани, а такива, в които има чуждо влияние или западни творби, които не дават нужната перспектива, са прокламирани като път за развитие на драматургията. Увлечения по западни „модни течения“ проявяват и част от режисьорите, които „подчиняват всичко на формата“, а не на съдържанието и стават „жертви на своето влечение към външни ефекти“²¹¹. В заключение Т. Живков почти буквално повтаря думите на Хрущов, че в литературата и изкуството не могат мирно да съжителстват соцреализмът и формалистичните и абстракционистични течения и който се обявява за такова съжителство, се „смъква“ на чуждите позиции на мирното съвместно съществуване в областта на идеологията²¹². Без каквито и да е уговорки соцреализмът се посочва за единствен творчески метод, а поставяният преди година въпрос за по-широкото му тълкуване е изоставен. Комунистическата идейност е обявена за задължителна, а принизяването ѝ водело до изопачаване на действителността, черногледство и оклеветяване на социалистическия строй. В тази връзка Живков поставя и границите на позволеното в сатирата – тя не трябва да предизвиква песимизъм и отчаяние, а „да бъде наша, да не руши, а да укрепва това, което създаваме“²¹³. И сякаш, за да отрезви творците от опиянението от флирта на партийното ръководство с тях през 1962 г., Живков напомня, че свободата на художественото творчество е само в рамките на борбата за победата на социализма и под ръководството на Комунистическата партия, а „добрият и талантлив творец“ задължително трябва да бъде „и добър и талантлив политик в творчеството си“²¹⁴.

Ефектът от обявената партийна линия започва да се усеща незабавно. Б. Делчев отбелязва в дневника си, че по време на срещата на 15 април до него са били Петър Караангов и Вл. Башев и когато Живков споменава името му, те започват да се оглеждат и да „ръкопляскат със стеснение“, а след почивката сядат на други места. Същото изпитва и другата персонално кри-

²¹⁰ Според Т. Живков империалистическата пропаганда е започнала да използва темата за абстрактния, отвлечен хуманизъм извън времето и пространството с цел да хване на тази „въдица“ творците от социалистическите страни, като ги лиши от комунистическата гледна точка и класовия подход към събитията. – *Живков, Т. Изкуството, науката и културата...* Т. 2, с. 237, 241–243.

²¹¹ Пак там, 238–239.

²¹² Пак там, с. 240.

²¹³ Остър упрек в речта си Т. Живков отправя към изключително популярната пиеса на Р. Ралин и В. Петров „Импровизация“. Тя го възмущава с това, че „бие по нашите кадри и представя в отрицателна светлина нашите дейци като цяло“. Думите му подсказват, че пиесата е щяла да бъде спряна, но разпространяваният от Р. Ралин слух, че ЦК е готов на такава стъпка, я предотвратява, макар и за кратко време. – *Живков, Т. Изкуството, науката и културата...* Т. 2, 250–251.

²¹⁴ Пак там, 254–255.

тикувана в речта – Невена Стефанова, която разбира, че още в залата хората започват да се съобразяват с оценката на Живков – „довчерашни приятели се оддръпнаха още на излизане от залата, образува се шпалир“, а на следващия ден книгата ѝ „Нови стихове“ е иззета от книжарниците²¹⁵. Спектакълът „Импровизация“, макар и с „ампутации“ (още след третото представление по настояване на висшестоящите органи от него са отстранени седем сценки), се оказва прекален за вкусовете на партийното ръководство и след края на пролетния сезон на 1963 г. е спрян²¹⁶. Цензурата спира и пиесата на Ст. Цанев „Истинският Ивайло“, а режисьорът ѝ в Бургаския театър – Анастас Михайлов, е уволнен и изкарва прехраната си като докер²¹⁷. Още през април 1963 г. с решение на Политбюро на ЦК на БКП са наложени ограничения в издателската дейност, а трибуната на свободомислието – в. „Литературни новини“, обединил творци като Васил Акъов, Радой Ралин, Стефан Продев, е закрит с решение на Секретариата на ЦК на БКП в самото начало на 1964 г.²¹⁸ Направени са промени в критикуваните на срещата през април 1963 г. редколегии на списанията „Пламък“, „Септември“ и в. „Литературен фронт“, в които водеща роля вече играят П. Матев, Д. Методиев, Г. Димитров-Гошкин. Стихва дълго водената дискусия за свободния стих, а през лятото на 1963 г. СБП, съобразявайки се със становището на ЦК на БКП, отказва да приеме за свои членове Константин Павлов, Стефан Цанев, Васил Попов²¹⁹.

„Затягането на юздите“ в България е поощрено от проведения през юни 1963 г. пленум на ЦК на КПСС по въпросите на идеологията. Лайтмотив в докладите на Н. Хрушчов и Л. Иличов е невъзможното мирно съвместно съществуване в сферата на идеологията, под което трябва да се разбира категорична забрана за отклоняване от линията, формулирана от партийната върхушка в съответствие със собствените ѝ интереси. Литературата и изкуството трябва да обслужват партията – да са фактор за социалистическо „преобразяване“ и „остро оръжие“ в борбата с буржоазната идеология. Зачеркнати и обявени за погрешни са годините на либерализиране на културния живот, защото тогава под маската на борбата с култа се е стигнало до „съмнения относно необходимостта от партийно ръководство на изкуството“, а някоя творци и дори партийни и държавни дейци „са се срамували даже да произнесат думите „социалистически реализъм“, „партийност“, „народност“ и „идейност“²²⁰. Самият Хрушчов е стреснат от резултатите от своите реформени акции – разрешената, макар и частично, свобода на мнения започва да заплашва основата на режима – изискване-

²¹⁵ Делчев, Б. Дневник. С., 1995, с. 70; Стефанова, Н. Авантюри..., с. 119.

²¹⁶ Аврамов, Д. Диалог между..., 375–376; Славов, А. Българска литература..., 151–152.

²¹⁷ Дори след три десетилетия болката от забраната остава жива и Ст. Цанев споделя: „Сетивата ми бяха парализирани, не възприемах нищо. Съзнавах само резултата: вярата в мен убиха, смеха ми убиха [...]“ – Христова, Н. Споменът и забравата..., с. 197.

²¹⁸ Мигев, Вл. Политическият режим в България през 60-те години на ХХ век. – Известия на държавните архиви, Т. 84, б. г., с. 60; Славов, А. Българска литература..., с. 120.

²¹⁹ Мигев, Вл. Българските писатели..., с. 209, 214–215.

²²⁰ Предстоящите задачи на идеологическата работа на партията. Пленум на ЦК на КПСС, състоял се на 18–21 юни 1963 г. С., 1963, 67–72.

то за неоспорвано господство на марксизма-ленинизма и за правото единствено на Комунистическата партия да дава окончателни оценки. Затова Хрущов е пределно ясен: „Ще запитат: А кой е съдията, кой ще определя в правилно ли направление върви идеологическата работа?“ Партията е съдията, партията и народът – на техните интереси, на делото на комунизма трябва да служи цялата идеологическа работа, всяко произведение на литературата и изкуството“²²¹. Следва категоричното припомняне, че който не е с партията, е против нея.

В България Т. Живков използва всеки подходящ случай, за да внушава на художествената интелигенция забраните и рамките, в които партията поставя творчеството и поведението ѝ. Две седмици след прословутата си реч той говори пред X конгрес на ДКМС и отново подробно разяснява вредите, които западното влияние оказвало върху младите, опасността от „лъженоваторството“, подтиквашо към униние и национален нихилизъм, както и нуждата литературата и изкуството да бъдат „остро идейно оръжие“ и да утвърждават сред младежта „оптимизма и патоса на социалистическата ни действителност“²²². На среща с писателите на 19 ноември 1963 г. по повод 50-годишнината от създаването на СБП Живков обещава, че партията ще оказва „всестранна помощ“ на творците и няма да допусне връщане към методите на култа, но веднага напомня, че ЦК не ще се откаже при никакви условия от ръководството на културния живот. В лозунга от 1958 г. „Повече между народа, по-близо до живота!“ творците вече трябва да съзират не просто призив за отразяване на социалистическото строителство, а изискване „да се слоят с помислите и делата на партията и народа“ и да създават оптимистична и жизнерадостна литература, в която може да има и критика, но само ако е „жизнеутвърждаваща и укрепваща нашия строй“²²³. На 14 януари 1964 г. в двореца „Враня“ е организирана среща на Политбюро на ЦК с творчески колективи, създали от края на 1962 и през 1963 г. филми с най-голяма, според партийното ръководство, стойност и предизвикали, пак според партийното ръководство, най-голям зрителски интерес²²⁴. На нея Живков, макар и в по-разкрепостена форма, поставя познатите акценти – безпринципно се хвалят филми, които „се срамуват“ да пресъздават социалистическата действителност и „възпяват

²²¹ Хрущов не пропуска отново да посочи примерите с режисьора Михаил Ром и скулптора Ернст Неизвестни, изисквайки от тях да се „опомнят и застанат на правилни позиции“. – Предстоящите задачи..., 115–119.

²²² Същевременно Живков се опитва да спечели младите, като им обяснява, че не е против естрадната музика, съвременните танци и модата: „Ние сме дълеч от мисълта да твърдим, че социализмът може да се строи само с широки панталони, а с тесни това не може да стане“. Но той е против онова, което идва от Запада и внася аполитичност и безперспективност и руши социалистическия морал. – Живков, Т. Изкуството, науката и културата... Т. 2, 280–286.

²²³ Пак там, 347–349, 354–355.

²²⁴ Става дума за филмите: „Тютюн“ по романа на Д. Димов (реж. Никола Корабов), „Пленено ято“ по сценарий на Емил Манов (реж. Дучо Мундров), документалния „Празник на надеждата“ на режисьора и сценариста Христо Ганев, юношеския „Капитанът“ (реж. Димитър Петров) и „Инспекторът и нощта“ по сценарий на Б. Райнов (реж. Рангел Вълчанов).

мрачни, нерадостни явления“; творците трябва да се придържат към социализма и да разработват общественозначими теми, а не да се увличат по модернистични школи и „самоцелно формотворчество“; ЦК ще ръководи културния живот; разнообразието на творчески стилове е възможно, но само ако е „проникнато от борбата за социализъм“, а под свобода на творчеството трябва да се разбира „свободата да служиш с творчеството си на великото движение на партията и народа към комунизма“²²⁵.

Срещите с комсомолците, писателите и кинодейците са съзнателно търсени – тези среди се оценяват от партийното ръководство като най-податливи на западната пропаганда, сред тях има хора с критично мислене, а и литературата и киното имат най-силно обществено въздействие. На тези срещи Живков отработва своя модел на поведение към творците, който се превръща в „запазена марка“ и се оказва твърде резултатен, вероятно защото е съобразен и с психологията на българската интелигенция. Съществен елемент от този модел е внушението, че Живков е един от поканените, а други са организирани срещите. Това му позволява да се покаже като непринуден, откровен и приятелски настроен човек, който дори не си е написал речи, а импровизира и използва вдигането на тостове на тържествата на писателите и филмовите дейци, за да сподели мисли, които го вълнуват. Обикновено тонът му е загрижен и дори на моменти твърде самокритичен. Така той си изгражда съзнателно търсения образ на „човек от народа“, което обаче не му пречи категорично и недвусмислено да посочва кой ръководи културния живот и какво партията иска от творците.

В следващите години Живков още повече ще усъвършенства политиката на нанасяне на удари с кадифена ръкавица. „Затягането на юздите“ не достига сталинските измерения що се отнася до съдбата на инакомислещите творци (а и партийни кадри) – натискът върху тях е силен, но не води до унищожаването им. Т. Живков все повече осъзнава предимствата на тази тактика. Критикуваните в речта му от 15 април 1963 г. творци са донякъде „компенсирани“ или тихомълком „амнистирани“²²⁶. През пролетта на 1964 г. Политбюро отхвърля предложенията за намаляване на паричните суми, ко-

²²⁵ Т. Живков обяснява, че партията няма да търпи други авторитети и призовава към „правилно“ разбиране на демократизацията, предприета от 1956 г., като има предвид дисциплинирано приемане на нейната ръководна роля. Затова той „доверява“ на кинодейците свой „разговор“, в който казал: „Ето какво, другари, вие смятате, че сте на правилни позиции. Възможно е и така да е. Да оставим този въпрос настрана. По него можем да спорим. Обаче има си ред, има линия на партията [...] Ако вие смятате, че можете да провеждате друга линия и с това вършите благородна работа, че служите на партията, грешите. Вие грешите, ако мислите, че с такива действия ще изправите линията на партията, осъществявана от ЦК. ЦК и партията провеждат правилна линия и ако допуснат грешка, те са в състояние да се поправят“. – *Живков, Т. Изкуството, науката и културата...* Т. 2, 370–393.

²²⁶ Не са отменени пътуванията зад граница на Н. Стефанова (за Париж) и на Стефан Цанев (за Москва), а два месеца след нанесения удар критикът Б. Делчев е повикан на среща с Т. Живков в ЦК, за която Делчев отбелязва в дневника си: „Разговорът протече под мълчаливото мото: „Да му сложим пепел“. – *Делчев, Б. Дневник*, с. 71. Друг порицан – Г. Джагаров, още от есента на същата, 1963 г. е вече в близки отношения с Живков. – *Мигев, Вл. Българските писатели...*, с. 221.

ито придружават званията „народен“ и „заслужил“, давани още от началото на 50-те години на дейци на културата. Мотивът е, че подобна мярка, предлагана с цел икономии, ще засегне „най-изтъкнатите деятели на нашата култура“ (общо 192 души), които „стоят и сега на здрави идейно-творчески позиции“. От тях 82 са пенсионери с ниски пенсии (77 до 135 лв.), а само 33 са със заплати над 200 лв. Затова „не бива да се допуска рязко влошаване на материалното им положение и огорчаването им“²²⁷. Продължават удостоверяванията с високи награди както на заслужили за линията на партията творци, така и за действително високи постижения²²⁸.

Така след върха на либерализацията през 1962 г. и последвалия удар през пролетта на 1963 г. българската художествена интелигенция вече изглежда различно. Тя има избор – да продължи по пътя на еманципацията, като следва своя творчески усет и остава вярна на него, или да приеме играта, предложена ѝ от властта – политическа лоялност срещу гарантирана сигурност – материална, но и творческа, позволяваща спокойна художествена изява, макар и с точно определени от партията граници. В спомени и изследвания за времето след 1963 г. се отбелязва един или друг аспект на разцеплението, и то най-вече на единния дотогава „фронт срещу догматизма“, т.е. хората, обявили се против култа. Част от тях постепенно приемат условията на Живковата власт и получават важни позиции и своеобразен „имунитет“ – по думите на Атанас Славов „държавата държеше парите, работните места, печата, така че затръшването на една врата винаги се съпътстваше с отварянето на друга, през която жертвата можеше да получи някакви облаги. Работещите за върхушката [...] правеха всичко, което се очакваше от тях, и партията не можеше да бъде обвинена в открито потискане на идеи“²²⁹.

Успоредно с укрепването на личната власт на Т. Живков и с активното участие на представители на творческата интелигенция започва употребата на формулата „линията на Априлския пленум“, която постепенно се персонифицира и отъждествява с нейния „архитект“ – Т. Живков, служейки за прикритие на новия култ²³⁰. Създава се митът за неговата изключителна зас-

²²⁷ От 1952 г. към званията „народен“ и „заслужил“ артист или художник се дават допълнително съответно 140 и 100 лв. към заплатата или пенсията и 12 дни допълнителен отпуск ежегодно. Отхвърленото през пролетта на 1964 г. предложение е за намаляване на тези суми съответно на 80 и 60 лв. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 5409, л. 2, 125–126, 142.

²²⁸ Така през август 1964 г. Политбюро на ЦК на БКП утвърждава за удостояване с Димитровска награда за 1964 г. за литература Д. Методиев и Емилиян Станев (за романа му „Иван Кондарев“), за драматично изкуство – актьора Иван Кондов, за музика – композитора Марин Големинов и цигуларката Дина Шнайдерман, за изобразително изкуство – Борис Ангелушев. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 6, а.е. 5575, л. 4.

²²⁹ Славов, А. Българска литература..., 63–64, 88, 118.

²³⁰ Близкият сътрудник на Т. Живков – проф. Нико Яхиел, разказва как при обсъждане в тесен кръг на култа, който Николае Чаушеску си изгражда в Румъния, Живков с многозначителна усмивка заявява, че в това отношение в България се постъпва по-умно и тактично: „името му не се споменава, у нас пишем и говорим за „Априлската линия“ (която обаче е неделимо свързана с неговото име)“. – Яхиел, Н. Тодор Живков..., 140–141.

луга за „априлската пролет“ в културата и за появата на „априлското поколение“ творци, които срещу декларирана високо вяроност към БКП получават постове, облаги и слава. Трудно може с увереност да се твърди, че става дума за предварителна „грижливо разработена държавна стратегия“²³¹ за разгром на активизиралите се по време на „размразяването“ представители на художествената интелигенция. Съвсем достоверно и искрено тъжно обаче звучи мемоарната оценка на някогашния бунтар Л. Левчев за последствията от пролетта на 1963 г.: „Остана само най-печалният и неочакван резултат – разцепването и противопоставянето на нашето поколение. С юношеските илюзии бе свършено. Селски и градски, родолюбци и чуждопоклонници, тихострунни и гръмогласни, правоверни и съмнителни, хора на тоя и хора на оня – ние вече бяхме безпощадно и завинаги разделени. И никакво априлско лепило не можа да събере парчетата“²³².

²³¹ *Славов, А.* Българска литература ..., с. 62. Възможно е обаче Т. Живков да прилага и опита си, натрупан в борбата срещу политическите противници в периода 1956–1962 г.

²³² *Левчев, Л.* Ти си следващият, с. 172.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

A RETURN TO THE EUROPEAN CONSTITUTIONAL TRADITION SINCE 1989

ISKRA BAEVA

The Constitution of the Republic of Bulgaria adopted by the Grand National Assembly on July 12, 1991, is the fourth in line Bulgarian constitution. The question whether four constitutions are not enough or they are too many for a country with 130 years of modern existence is scholastic and unhistorical, as the level of constitutionalism is determined not by the number of constitutions (the U.S. have still only one constitution, while Britain has no written constitution at all), but rather by their successful functioning in the specific socio-political conditions of the country. In the Bulgarian case, in less than a century and a half the country underwent deep transformations which changed several times its geopolitical position and role, and that actually necessitated also the search for constitutional legitimacy of the new social situation.

The fourth and last (so far) Bulgarian constitution was created as a result of the successive “great change” in Bulgarian history, which like the earlier ones took place in the course of major geopolitical processes that affected the entire Eastern Europe. The collapse of the system of state socialism which was imposed on Bulgaria by the Soviet Union as a result of its victory in the Second World War is generally perceived in the world and in the Bulgarian society as a return to the European model of development followed by the country after its liberation from Ottoman domination. The idea of a “return” to a parliamentary-democratic model that was known in Bulgaria and established firmly in Europe played a leading role in the course of parting from the socialist constitution and the creation of a new democratic constitution. However, there are also regional specificities in the process of making a constitution which were determined by the specifics of the

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 100, 2007

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA „ST. KLIMENT OHRIDSKI“

FACULTE D'HISTOIRE

Tome 100, 2007

ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ ЕВРОПЕЙСКАТА КОНСТИТУЦИОННА ТРАДИЦИЯ СЛЕД 1989 Г.

ИСКРА БАЕВА

Конституцията на Република България, приета от Великото народно събрание (ВНС) на 12 юли 1991 г., е четвърти по ред Основен закон. Въпросът дали четири конституции са малко или много за държава със 130-годишно модерно съществуване е схоластичен и неисторически, тъй като равнището на конституционализъм се определя не от броя на конституциите (САЩ продължават да функционират с една конституция, докато Великобритания изобщо няма писана конституция), а от тяхното успешно функциониране в специфичните общественно-политически условия на съответната страна. В българския случай за по-малко от век и половина страната е подложена на дълбоки поврати, променили няколко пъти геополитическото ѝ място и роля, което налага търсенето и на конституционно легитимиране на новото обществено състояние.

Четвъртата и последна (засега) Българска конституция е създадена в резултат на поредната „голяма промяна“ в българската история, осъществена, също както и предишните, в хода на мащабните геополитически процеси, засегнали цяла Източна Европа. Крахът на системата на държавен социализъм, наложена на България от Съветския съюз благодарение на неговата победа във Втората световна война, се възприема в света и от българското общество като завръщане към европейския модел на развитие, по който страната е тръгнала след освобождението си от османско господство. Идеята за „завръщане“ към познат в България и утвърден в Европа парламентарно-демократически модел е водеща в хода на разделянето със социалистическата и изработването на новата демократична конституция. Съществуват обаче и регионални особености в конституционнотворческия процес, определени от

Bulgarian transition to democracy and market economy within the general Eastern European transformation process. Therefore, the historical analysis dedicated to the development and functioning of the Constitution of the Republic of Bulgaria adopted on July 12, 1991 shall be focused mainly on the political history of the Bulgarian transition, the course of which might explain both the parameters of statehood and democracy enshrined in the Constitution, and the problems in its functioning which brought to its changes later on.

The literature dealing with the problems which came into being in the course of working out of the new Bulgarian Constitution, its nature and specificities, is not very abundant and in general is not historical, but rather legal and politological. The reason for this is both the chronological nearness (the Constitution of the Republic of Bulgaria is only two decades old) and the idea of the need of a “historical” distance, and the strong politicization of the process which led to the drafting of the Constitution. However, one could point out a number of more specific or summarizing studies dealing with the development of the constitutional process in the general course of the transition in Bulgaria and Eastern Europe primarily from a legal perspective¹.

¹ Георгиев, В и др. Проблеми на конституционното ни развитие. – Правна мисъл, 1991, № 1, 6–15; Павлова, М. За статута и решенията на Конституционния съд. – Съвременно право, 1991, № 6, 51–55; Константинов, Е. Включването на международното във вътрешното право според българската Конституция от 1991 г. – Правна мисъл, 1993, № 1, 55–57; Спасов, Б. Контрол за конституционност. – Закон, 1993, № 1, 4–16; Конституционни гаранции за народния суверенитет. – Съвременно право, 1999, № 3, 7–16; Холмс, Ст. Връщане към чертожната дъска. – Политически изследвания, 1994, № 1, 26–32; Коларова, Р. Негласни споразумения при български преход към демокрация (права на малцинствата и конституционализъм). Пак там, 33–44; Шварц, Х. Новите конституционни съдилища в Източна Европа. – Правна мисъл, 1994, № 1, 95–104; Радев, Д. Конституционно правораздаване и конституционност. – Съвременно право, 1994, № 1, 99–105; Марч, Дж. Г., Й. П. Олсън. Институционалистски подход към политическите институции. – Политически изследвания, № 4, 1994, 383–398; Неновски, Н. Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г. – Правна мисъл, 1995, № 1, 3–13; Танчев, Е. Учредителната власт в Конституцията на Република България от 1991 г. – Съвременно право, 1995, № 5, 33–39; Конституцията от 1991 г. и приемането на България в Европейския съюз. – Пак там, 1997, № 6, 32–45; Елстър, Й. Процесът на създаване на конституции в Източна Европа: да се построи лодка в открито море. – Политически изследвания, 1996, № 3, 269–292; Пенев, П. Президентът – олицетворяващ единството на нацията. – Съвременно право, 1996, № 4, 7–11; За прякото действие на конституционните норми в дейността на Конституционния съд и съдилищата. – Правна мисъл, 1998, № 2, 27–35; Кръстев, Ив. Конституцията като политическа история. – Демократически преглед, № 8–9, 1996, 11–18; Близнашки, Г. Всеобща декларация за правата на човека и конституцията на републиката от 1991 г. – Демократически преглед, зима (1998/99), 31–36; Киров, В. Президентът в системата на разделените власти: българският модел от 1991 г. – Правна мисъл, 1998, № 3, 23–35; Мръчков, В. Въздействие на новата Конституция върху трудовото право. – Съвременно право, 1998, № 3, 50–62; Сталев, Ж. Конституцията и международните нормативни съглашения за човешките права и основни свободи. – Юридически свят, 1999, № 1, 13–20; Конституцията от 1991 г. и участието на България в международните договори. С., Сиби, 1993; Конституцията и демократичните промени в България. С., 1996; Спасов, Б. Учение за конституцията. С., Сиби, 1993; Начева, С. Конституционната цивилизация и българският конституционализъм. Ч. I. С., 2004; Линц, Х. Президентска или парламентарна демокрация. УИ „Св. Климент Охридски“, 2010.

спецификата на българския преход към демокрация и пазарна икономика в общия източноевропейски трансформационен процес. Затова историческият анализ, посветен на изработването и функционирането на Конституцията на Република България, подписана на 12 юли 1991 г., ще бъде съсредоточен главно върху политическата история на българския преход, чийто ход може да обясни както заложените в основния закон параметри на държавността и демокрацията, така и проблемите в неговото функциониране, предизвикали впоследствие промените му.

Литературата, която третира проблемите при създаването, характера и особеностите на най-новата Българска конституция, е немногобройна и като цяло неисторическа, а по-скоро юридическа и политологична. Причината за това е както хронологичната близост – Конституцията на Република България е едва на две десетилетия, и предубеждението за нужда от „историческа“ дистанция, така и силната политизация на процесите, довели до изработването на Конституцията. Въпреки това, могат да се изброят някои по-конкретни или обобщителни изследвания, разглеждащи преди всичко от юридическа гледна точка развитието на конституционния процес в общия ход на прехода в България и в Източна Европа¹.

¹ *Георгиев, В и др.* Проблеми на конституционното ни развитие. – Правна мисъл, 1991, № 1, 6–15; *Павлова, М.* За статута и решенията на Конституционния съд. – Съвременно право, 1991, № 6, 51–55; *Константинов, Е.* Включването на международното във вътрешното право според българската Конституция от 1991 г. – Правна мисъл, 1993, № 1, 55–57; *Спасов, Б.* Контрол за конституционност. – Закон, 1993, № 1, 4–16; Конституционни гаранции за народния суверенитет. – Съвременно право, 1999, № 3, 7–16; *Холмс, Ст.* Връщане към чертожната дъска. – Политически изследвания. 1994, № 1, 26–32; *Коларова, Р.* Негласни споразумения при български преход към демокрация (права на малцинствата и конституционализъм). – Пак там, 1994, № 1, 33–44; *Шварц, Х.* Новите конституционни съдилища в Източна Европа. – Правна мисъл, 1994, № 1, 95–104; *Радев, Д.* Конституционно правораздаване и конституционностобразност. – Съвременно право, 1994, № 1, 99–105; *Марч, Дж. Г., Й. П. Олсън.* Институционалистски подход към политическите институции. – Политически изследвания, 1994, № 4, 383–398; *Неновски, Н.* Правата на личността в Конституцията на Република България от 1991 г. – Правна мисъл, 1995, № 1, 3–13; *Танчев, Е.* Учредителната власт в Конституцията на Република България от 1991 г. – Съвременно право, 1995, № 5, 33–39; Конституцията от 1991 г. и приемането на България в Европейския съюз. – Пак там, 1997, № 6, 32–45; *Елстър, Й.* Процесът на създаване на конституции в Източна Европа: да се построи лодка в открито море. – Политически изследвания. 1996, № 3, 269–292; *Пенев, П.* Президентът – олицетворяващ единството на нацията. – Съвременно право, 1996, № 4, 7–11; За прякото действие на конституционните норми в дейността на Конституционния съд и съдилищата. – Правна мисъл, 1998, № 2, 27–35; *Кръстев, Ив.* Конституцията като политическа история. – Демократически преглед, № 8–9, 1996, 11–18; *Близнашки, Г.* Всеобща декларация за правата на човека и конституцията на републиката от 1991 г. – Демократически преглед, зима (1998/99), 31–36; *Киров, В.* Президентът в системата на разделените власти: българският модел от 1991 г. – Правна мисъл, 1998, № 3, 23–35; *Мръчков, В.* Въздействие на новата Конституция върху трудовото право. – Съвременно право, 1998, № 3, 50–62; *Сталев, Ж.* Конституцията и международните нормативни съглашения за човешките права и основни свободи. – Юридически свят, 1999, № 1, 13–20; Конституцията от 1991 г. и участието на България в международните договори. С., Сиби, 1993; Конституцията и демократичните промени в България. С., 1996; *Спасов, Б.* Учение за конституцията. С., Сиби, 1993; *Начева, С.* Конституционната цивилизация и българският конституционализъм. Ч. I. С., 2004; *Липи, Х.* Президентска или парламентарна демокрация. УИ „Св. Климент Охридски“, 2010.

BEGINNING OF THE BULGARIAN TRANSITION AND THE CONSTITUTIONAL CHANGES

To find out when and how the idea of drafting a new Bulgarian constitution that was to replace the socialist constitution of 1971 came into being, we have to go a little further back in time – before the beginning of the Bulgarian transition to democracy, i.e. before the overthrow of the communist leader Todor Zhivkov on November 10, 1989. The reason for this is the first important Bulgarian specificity – while in Central Europe public outrage over the decades after 1953 had brought to a gradual degradation of the dominant political and economic system, in Bulgaria the processes started from above by the reforming campaign launched by Todor Zhivkov in the mid-1987. The aim of his “July concept” was to overcome the imminent deep crisis of socialism through its convergence with some capitalist (market) principles, while at the same time preserving the power position of the longest-ruling Bulgarian statesman. Todor Zhivkov’s reform activity was motivated not so much by his own reformist role, but was rather a result of the exerted by the new and much younger Soviet leader Mikhail Gorbachev pressure for making profound changes in the socialist system in general and in each of the countries of the pro-Soviet Eastern Bloc in particular.

The “July concept” which was announced at the Plenum of the Bulgarian Communist Party (BCP) Central Committee (28–29 July, 1987) not only made public the plans of reorganizing the state, but also initiated sweeping changes in the administrative division of the country (9 districts were created to replace the existent 28 counties), the public administration (the government was restructured), the organization of the economy (another attempt to reduce central planning) and the constitutional order. According to the ideas of the transformation (a response to the Soviet “perestroika”) a new model of society had to be sought as the *“opportunities of the current model of socialism in our country had already been exhausted”*². This transformation, described in the words of Zhivkov as “revolutionary”, had to result in changes in the existing constitution, which were to lead to the drafting of a new constitution. The first step in this regard was the proposal launched at a meeting of the BCP Politburo (9–14 July, 1987) for the abolishment of the State Council and its replacement by a presidential institution as the European practice was. Along similar lines was the idea of setting up a constitutional court to control over the observance of the Constitution. The leading figures in the Politburo considered the lack of mechanisms for the realization of human rights that were formally enshrined in the Constitution of 1971 as the biggest problem of the socialist societies³. As early as August 7, 1987, immediately after the adoption of the July concept, was nominated the committee which was to prepare the amendments to the Constitution⁴. By the summer of

² The National Party Conference, 28–29 January 1988. – *Живков, Т.* За преустройството и по-нататъшното изграждане на социализма в НРБ. С., Партиздат, 1988, с. 6.

³ CDA, f. 1B, op. 68, a. e. 3052a, l. 23.

⁴ Members of this Commission were Boris Spasov, Ginyo Ganev, Jaroslav Radev. – *Ibid.*, a.e. 3142, L. 3.

НАЧАЛО НА БЪЛГАРСКИЯ ПРЕХОД И КОНСТИТУЦИОННИТЕ ПРОМЕНИ

За да открием кога и как е възникнала идеята за изработване на нова българска конституция, която да замени социалистическата от 1971 г., трябва да се върнем малко по-назад във времето – преди началото на българския преход към демокрация, сиреч преди свалянето на комунистическия лидер Тодор Живков от власт на 10 ноември 1989 г. Причината за това е първата важна българска специфика – докато в Централна Европа общественото недоволство, изразявано в продължение на десетилетията след 1953 г., е довело до постепенно разграждане на господстващата политическа и икономическа система, в България процесите започват „отгоре“, от реформаторската кампания, лансирана от Тодор Живков в средата на 1987 г. Целта на неговата „Юлска концепция“ е да бъде преодоляна очерталата се дълбока криза на социализма чрез неговата конвергенция с някои капиталистически (пазарни) принципи, като същевременно този най-дълго управлявал български държавник запази властта си. Реформаторската акция на Тодор Живков е мотивирана не толкова от собствената му реформаторска роля, а е по-скоро следствие от натиска, оказван от новия и значително по-млад съветски лидер Михаил Горбачов да бъдат извършени дълбоки промени в социалистическата система изобщо и по-конкретно във всяка от страните от просъветския Източен блок.

Оповестената на пленум на ЦК на БКП (28–29 юли 1987 г.) „Юлска концепция“ не само обявява намерения за преустройство на държавата, а и започва драстични промени в административното деление (на мястото на 28 окръга са създадени 9 области), в държавната администрация (преструктурирано е правителството), в организацията на икономиката (предприет е поредният опит за ограничаване на централното планиране) и в конституционното устройство. Според идеите за преустройство (отговор на съветската „перестройка“) трябва да се потърси нов обществен модел, тъй като „възможностите на досегашния модел на социализма у нас вече са изчерпани“². Тази „революционна“ по думите на Живков промяна, трябва да предизвика изменения в действащата Конституция, които да доведат до изработване на нова. Първата стъпка в това отношение е лансираното на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП (9–14 юли 1987 г.) предложение за закриване на Държавния съвет и замяната му с президентска институция, каквато е европейската практика. В подобна посока е и идеята за учредяване на Конституционен съд, който да контролира спазването на Основния закон. Липсата на механизми за реализиране на правата на човека, които формално са провъзгласени в конституцията от 1971 г., според ръководството на БКП, е най-го-

² Това казва Тодор Живков в доклада си пред Националната партийна конференция, проведена на 28–29 януари 1988 г. – *Живков, Т.* За преустройството и по-нататъшното изграждане на социализма в НРБ. С., Партиздат, 1988, с. 6.

1989 the reformist ideas came to the need of drafting an entirely new constitution. The discussions in the Politburo of the BCP Central Committee on August 25 and 29, 1989 showed that the new arrangements remained within the framework of socialism, as there were only provisions for its modification by means of replacing the idea of dominant state ownership with the strange notion of “*one and indivisible socialist ownership*”, introduction of “*glasnost and pluralism*”, and limiting the role of the BCP which renounced its function of a “*layer in the state government*”⁵. Along with these apparently demagogic proposals, some reasonable statements were also made – Emil Hristov for instance reminded that Bulgaria, unlike the Soviet Union, had a pre-war parliamentary tradition which had to be used as a basis for making the changes, while laying a major focus in the section of the rights and freedoms of the citizens in accordance with the Helsinki Process requirements⁶.

The discussions in the BCP Central Committee Politburo showed clearly that the constitutional ideas of the Bulgarian transformation (1985–1989) were first of all triggered by the requirements arising from the pan-European process, and secondly, by the influence of Mikhail Gorbachev’s *perestroika* in the Soviet Union. They could not be perceived as an authentic Bulgarian contribution, as they actually developed within the general process that was taking place in Eastern Europe. Similar attempts to change the socialist constitutions in the context of the final stage of the Cold War were undertaken also in other East European socialist states such as Poland⁷, Hungary⁸ and Czechoslovakia⁹. Despite all these discussions, however, until the beginning of the transition one could not speak of a genuine desire to create democratic constitutions, as their socialist basis was preserved, though modified.

The second specificity of the Bulgarian transition is related to its beginning. In terms of time, it coincides with the changes that took place in Central Europe – in August 1989 in Poland was elected the non-communist government of Tadeusz Mazowiecki, on November 9 fell the Berlin Wall, and on November 17 in Czechoslovakia began the “velvet revolution”, but the Bulgarian case differs substantially from them in its nature. In Bulgaria a dissident movement came into existence only in early 1988, and what is more, it remained limited in terms of the number of its participants and influence in the society and therefore failed to cause significant changes in the government even during the crisis summer of 1989, when more than 300,000 Bulgarian Turks were forced to leave the country. Indeed, the overthrow of Todor Zhivkov was prepared by the BCP leadership, where a pro-Soviet group of Zhivkov’s opponents was formed, who managed to make him resign at the meeting of the Communist Party Politburo held on

⁵ Ibid., a. e. 3537a, L. 17.

⁶ Ibid., l. 100–101.

⁷ In Poland first amendments of Constitution take place in the Spring of 1989 after the decisions of the Poland Round Table. *Codogni, P.* Okragli stol czyli polski Rubikon. Warszawa `Proszynski i S-ka`, 2009, 199–278.

⁸ CDA, f. 1B, op. 101, a. e. 1976a, l. 4.

⁹ Ibid., a. e. 1983, L. 3; a. e. 1984, l. 2.

лемият проблем на социалистическите общества³. Веднага след приемането на „Юлската концепция“, още на 7 август 1987 г., е номинирана и комисията, която трябва да подготви поправките в Конституцията⁴ и до лятото на 1989 г. реформаторските идеи достигат и до необходимостта да се изработи изцяло нова. Обсъжданията в Политбюро на ЦК на БКП на 25 и 29 август 1989 г. показват, че новите положения си остават в рамките на социализма, защото предвиждат само неговата модификация чрез замяна на идеята за господстващата държавна собственост със странното понятие „единна и неделима социалистическа собственост“, въвеждане на „гласността и плурализма“, ограничаване ролята на БКП, която се отказва от функцията си на „етаж в държавното управление“⁵. Наред с тези очевидно демагогски предложения, се чуват и разумни изказвания – Емил Христов припомня, че България за разлика от Съветския съюз разполага с предвоенна парламентарна традиция, върху която трябва да стъпят промените, като се съсредоточат преди всичко в раздела за правата и свободите на гражданина според изискванията на Хелзинкския процес⁶.

Обсъжданията в Политбюро на ЦК на БКП показват ясно, че конституционните идеи на българското преустройство (1985–1989 г.) са провокирани, на първо място, от изискванията, произтичащи от общоевропейския процес, и на второ място, от влиянието на „перестройката“ на Михаил Горбачов в Съветския съюз. Те не могат да се възприемат като автентичен български принос, тъй като се развиват в рамките на общ за Източна Европа процес. Подобни опити за промени в социалистическите конституции в контекста на завършващия етап от Студената война са предприети и в други източноевропейски социалистически страни като Полша⁷, Унгария⁸ и Чехословакия⁹. Независимо от всички тези обсъждания обаче, до началото на прехода не може да се говори за истински стремеж да бъдат създадени демократични конституции, тъй като са запазва, макар и модифицирана, тяхната социалистическа обществена основа.

Втората специфика на българския преход е свързана с неговото начало. Като време то съвпада с централноевропейските промени – през август 1989 г. в Полша е избрано правителството на не-комуниста Тадеуш Мазо-

³ ЦДА, ф. 1Б, оп. 68, а. е. 3052а, л. 23.

⁴ Комисията е съставена по типичния за епохата принцип – представители на властта, работници, селяни и т.н., естествено, в нея влизат и юристи: Борис Спасов, Гиньо Ганев, Ярослав Радев (който организира работата ѝ). Пак там, а. е. 3142, л. 3.

⁵ Пак там, а. е. 3537а, л. 17.

⁶ Пак там, л. 100–101.

⁷ В Полша първите промени в Конституцията са осъществени още през пролетта на 1989 г. по решение на Кръглата маса. *Codogni, P.* Okragli stol czyli polski Rubikon. Warszawa Proszynski i S-ka, 2009, 199–278.

⁸ За това говори генералният секретар на Общоунгарския национален фронт Ишван Хусар по време на посещението си в България. ЦДА, ф. 1Б, оп. 101, а. е. 1976а, л. 4.

⁹ За тези планове разказва на българска делегация, водена от председателя на Народното събрание Станко Тодоров, генералният секретар на Чехословашката комунистическа партия Милош Якеш. Пак там, а. е. 1983, л. 3; а. е. 1984, л. 2.

November 9, 1989, and made it public at the Plenum of November 10, 1989. Only after that – when the center of power had been seriously shaken, the real changes in Bulgaria began. The Bulgarian specificity determined BCP's unusually big role in the changes as compared to the Central European states. The lack of a mass and authentic public participation in the transition put the society in the role of an object, and not a subject of the changes. The new state leadership formulated the transformations, while the dissident organizations were just starting to organize themselves as oppositional political forces.

In the first days after Zhivkov's removal from power the new communist leaders –Petar Mladenov who was elected BCP Secretary General and Andrei Lukanov who advanced to the position of a member of the BCP Politburo – tried to demonstrate a new style of government. It was expressed in the proclamation of noisy but minor political changes – rehabilitation of party members who had been excluded from the party because of free-thinking, abolition of some party privileges, and announcing an amnesty. The first political actions indicated an effort to distinguish from the Zhivkov's line, which was reflected also in the idea of a new constitution – yet, this idea was soon to be abandoned and its place in the government agenda was taken by popular gestures, such as the transfer of some party and government residences to public organizations. What was really a novelty did not come from the government's actions, but from the reaction of the Bulgarian society. Stimulated by Zhivkov's overthrow and the development of parallel processes in other East European socialist countries, the Bulgarian society began organizing itself outside and independently from the official political structures.

In less than a month after the beginning of the changes the dissident organizations were joined by many citizens, a reconstruction of the political parties that existed in the period to 1947–1949 was initiated, and thus by acts from below political pluralism was restored. However, the problem was in the fact that the new organizations were in a process of formation, they were weak and had no organizational and political experience, while at the same time had to confront a huge party-state – in this period the BCP members numbered about one million. These circumstances pushed the new political actors towards seeking unity against the common enemy and thus on December 7, 1989 the political coalition Union of Democratic Forces (UDF) was born. It became the second major political subject of the transition and played a leading role in launching the idea the changes in Bulgaria to start with making a new constitution, and in this regard the UDF deserves special attention.

The original founders of the UDF numbered about a dozen organizations of quite diverse nature. In the words of the first elected president of the new formation Dr. Zhelev these were “*civil organizations of human rights, environmental and trade union type*”¹⁰. In the UDF's Program Statement that was announced on December 7, 1989 the founding organizations were listed

¹⁰ Началото. СДС – политически обзор и хронология. Ед. К. Йосифов. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2008, р. 16.

вещки, на 9 ноември пада Берлинската стена, а на 17 ноември започва „нежната революция“ в Чехословакия, но рязко се отличава от тях по своя характер. Едва в началото на 1988 г. в България се създава дисидентско движение, при това то си остава ограничено като брой на участниците и влияние в обществото и по тази причина не съумява да предизвика сериозни промени във властта дори и през кризисното лято на 1989 г., когато над 300 хиляди български турци са принудени да напуснат страната. Всъщност свалянето на Тодор Живков е подготвено в ръководството на БКП. Там се оформя просъветска група от противници на Тодор Живков, които успяват да го накарат да подаде оставка на заседанието на Политбюро на ЦК на БКП на 9 ноември 1989 г., а на пленума на 10 ноември 1989 г. я оповестяват. Едва след това – когато центърът на властта е сериозно разтърсен, започват истинските промени в България. Българската специфика предопределя необикновено голямата роля на БКП в промените в сравнение със страните от Централна Европа. Липсата на масово и автентично обществено участие в началото на прехода поставя обществото в ролята на обект, а не субект на промените. Новото държавно ръководство формулира преобразованията, докато дисидентските организации тепърва започват да се организират като опозиционни политически сили.

В първите дни след отстраняването на Живков новите комунистически лидери – избраният за генерален секретар на БКП Петър Младенов и издигнатият се до пълноправен член на Политбюро на ЦК на БКП Андрей Луканов, се опитват да демонстрират нов стил на управление. Той се изразява в оповестяване на шумни, но незначителни политически промени – реабилитирани са изключени за свободомислие партийни членове, отменени са някои партийни привилегии, обявена е амнистия. Първите политически действия показват опит за разграничаване от линията на Живков, което се отразява и на идеята за нова конституция – тя е изоставена, а на нейно място в дневния ред на властта влизат популярни жестове като предаването на някои партийни и държавни резиденции на обществени организации. Истински новото идва не от действията на властта, а от реакцията на българското общество. Стимулирано от свалянето на Живков и от паралелно развиващите се процеси в другите източноевропейски социалистически страни, българското общество започва да се самоорганизира във и независимо от официалните политически структури.

За по-малко от месец след началото на промените към дисидентските организации се присъединяват множество граждани, започва възстановяване и на партии, които са съществували в периода до 1947–1949 г., и по този начин с действия „отдолу“ се възстановява политическият плурализъм. Проблемът обаче е в това, че новите организации са в процес на сформирание, те са слаби, без организационен и политически опит, като същевременно са изправени срещу огромна партия-държава – в този период членският състав на БКП е около един милион. Тези обстоятелства тласкат новите политически субекти да потърсят обединение срещу общия противник и така на 7 декември 1989 г. се ражда политическата коалиция Съюз на демократичните сили (СДС). Тя се

as follows: Independent Society for the Protection of Human Rights, Club for Glasnost and Democracy, Ecoglasnost, Independent Trade Union “Podkrepa”, Committee for the Protection of Religious Rights, Freedom of Conscience and Spiritual Values, Club of the Illegally Repressed after 1945, Independent Students’ Society, the Citizen Initiative Movement, Citizens Union for Oriental Martial Arts, Bulgarian Workers’ Social Democratic Party-united, Bulgarian Agrarian National Union “Nikola Petkov”¹¹. As it is evident, most of these organizations were not known and did not become much popular in the further course of the events. The importance of the December 7, 1989 act lies in the fact that these organizations united in the name of common objectives that were set out in the Program Declaration as an alternative to the ongoing transformation started by the BCP. Many of the principles declared in the Declaration required legislative changes: *“equality and equal treatment of all forms of ownership before the law – private and cooperative; new labor and social legislation to guarantee workers’ rights of independent unions and strike and to protect the socially vulnerable people ... making social legislation in accordance with the Universal Declaration of Human Rights and other documents of the Helsinki Process ... new, democratic law on the religious denominations, legal regulation of free religious activities and ensuring independence of the religions from the state.”*¹² These principles were quite general and inexplicit, but among them there was one that shows the way for their realization: *“a project for a new democratic constitution”*¹³. Thus Zhivkov’s idea of a new constitution which had been rejected by his successors in the BCP leadership appeared in the society from the opposite direction and, of course, having an opposite direction.

The public activity, directed against the BCP and the socialist system which embodied it started to be canalized a week after the beginning of the changes. On November 18, 1989 was held the first authorized dissident rally which declared the oppositional nature of the new formations. It was organized also due to the “warm relationship” which part of the prominent dissidents managed to establish with some of the leading reformers in the BCP (especially with Andrei Lukanov). This first mass oppositional event marked the beginning of the so-called meeting democracy. According to its rules, as there were no clearly structured political organizations yet, the political demands were stated, approved and expanded in direct meetings of the new politicians with the public during the mass demonstrations. The political demands that were set out in the open public space did not allow BCP to put into practice the changes orchestrated from above that were planned by its new leadership. The contradiction between the two approaches to the changes (the public and the government one) was reflected in the first major political confrontation that arose in connection with the socialist Constitution of 1971.

¹¹ Някога, в 89-а. Интервюта и репортажи от архива на журналистката от радио „Свободна Европа“ Румяна Узунова. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2007, 640–643.

¹² Ibid.

¹³ Ibid.

превръща във втори основен политически субект на прехода и изиграва водеща роля в лансирането на идеята промените в България да започнат с изработване на нова конституция, за това СДС заслужава специално внимание.

Първоначалните учредители на СДС наброяват десетина организации с твърде различен характер. По думите на избрания за председател на новата формация д-р Желю Желев това са „граждански организации от правозащитен, екологичен и синдикален тип“¹⁰. В обявената на 7 декември 1989 г. Програмна декларация на СДС учредителните организации са изброени по следния начин: Независимо дружество за защита правата на човека, Клуб за гласност и демокрация, „Екогласност“, Независим профсъюз „Подкрепа“, Комитет за развитие на религиозните права, свободата на съвестта и духовните ценности, Клуб на незаконно репресираните след 1945 г., Независимо студентско дружество, Движение за гражданска инициатива, Граждански съюз за източни бойни изкуства, Българска работническа социалдемократическа партия–обединена, Български земеделски народен съюз „Никола Петков“¹¹. Както се вижда, повечето от изброените организации не са известни и не стават много по-популярни и в по-нататъшния ход на събитията. Значението на акта от 7 декември 1989 г. е, че те се обединяват в името на общи цели, формуирани в Програмната декларация като алтернатива на започнатите от БКП преобразования. Много от заявените в декларацията принципи изискват промени в законодателството: „[...] равноправие и равнопоставеност на всички форми на собственост пред закона – частна и кооперативна; ново трудово и социално законодателство, което да гарантира правото на трудещите се на независими профсъюзи и стачка и да защитава социално слабите [...] привеждане на социалното законодателство в съответствие с Всеобщата декларация за правата на човека и другите документи по Хелзинкския процес [...] нов, демократичен закон за изповеданията; законово регламентиране на свободната религиозна дейност и осигуряване независимостта на изповеданията от държавата“¹². Те са доста общи и неконкретни, но сред тях има и едно, което показва пътя за реализирането им: „проект за нова демократична Конституция на страната“¹³. По такъв начин идеята на Живков за нова конституция, отхвърлена от неговите наследници в ръководството на БКП, се появява в общественото пространство от противоположната посока и, разбира се – с противоположна насоченост.

Обществената активност, насочена срещу БКП и социалистическата система, която тя олицетворява, започва да се канализира само седмица след началото на промените. На 18 ноември 1989 г. е проведен първият разрешен дисидентски митинг, декларирайки опозиционния характер на новите формации. Той е организиран и благодарение на „топлата връзка“,

¹⁰ Началото. СДС – политически обзор и хронология. Състав. К. Йосифов. С., Фондация „Д-р Желю Желев“, 2008. с. 16.

¹¹ Някога, в 89-а. Интервюта и репортажи от архива на журналистката от радио „Свобода в Европа“ Румяна Узунова. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2007, 640–643.

¹² Пак там.

¹³ Пак там.

Just a week after the establishment of the UDF, its leadership (Steering Committee), where in contrast to the centralism in the Communist Party dominated the principle of consensus in the decision making, had to face the problem of how to implement the changes – in revolutionary or in evolutionary (legitimate) way. On December 14, 1989 the Independent Student Societies that had been formed in the Sofia University and part of the UDF organized a “human chain” around the building of the National Assembly. The aim of the campaign was to exert pressure on the lawmakers to adopt a law on the autonomy of the universities in Bulgaria¹⁴. As this massive event fell within a series of demonstrations organized by the UDF (a rally on December 10 with a demand for convening a Roundtable to discuss the mechanisms for the establishment of democracy, December 11 – a vigil at the Central Square “9th of September”, a new vigil on December 12), the UDF supporters added to the student demands also a demand for an immediate repeal of Article 1 of the Constitution of the People’s Republic of Bulgaria which decreed the “leading role” of the BCP¹⁵. Various organizations from the UDF formed groups which set off for the building of the National Assembly and joined the student protests with that demand.

The problem with Article 1 of the Constitution lied in the fact that, on the one hand, the members of the Eleventh National Assembly complied with public sentiments and the new line of BCP and initiated proceedings for the annulment of that text of the Constitution of the People’s Republic of Bulgaria (Article 1, paragraph 2). On the other hand, however, as it was required by the Constitution (Chapter Ten, Article 143, paragraph 2), the changes in it were to be carried out through a procedure that required a period of at least one to three months between the submission of the proposal and its voting in parliament¹⁶. In other words, the proposal for the repeal of Article 1 was submitted on December 14, but could not be voted earlier than January 14, 1990¹⁷. It turned to be very difficult to make the protesters convinced of the need to follow the complex procedure and the crowd that had gathered regarded the postponement of the vote as reluctance on the part of the pro-communist MPs to fulfill its will. With the fall of the evening increased both the number of the people and the tensions, so the organizers of the rally and the representatives of the government were forced to react. The organizers were the first to do that by trying to channel the demands: from the balcony of the National Student House they read a list with political demands, which included the repeal of Article 1 and other ideologized texts of the Constitution, and then called upon the people to disperse¹⁸. That was followed by the government’s reaction which turned to be quite ill-suited. The protesters were not willing to hear neither what the Chairman of the National Assembly Stanko Todorov, nor the dissident Neshka Robeva, nor the new head of state Petar Mladenov would say to

¹⁴ A Decision of the Government from 13 March 1990 г. – CDA, f. 136, op. 85, a. e. 20, L. 1–5.

¹⁵ Желев, Ж. Въпреки всичко. Моята политическа биография. Colibri, 2005, с. 294.

¹⁶ Български конституции и конституционни проекти. Ed. В. Методиев, Л. Стоянов. С., Д-р Петър Берон, 1990, с. 81.

¹⁷ Crampton, R. J. Eastern Europe in the Twentieth Century. London – New York, 1994, p. 393.

¹⁸ Желев, Ж. Въпреки всичко... 299–301.

която част от изявените дисиденти осъществяват с някои от изявените реформатори в БКП (най-вече с Андрей Луканов). Тази първа масова опозиционна проява поставя началото на т.нар. митингова демокрация. Според нейните правила, тъй като все още няма ясно структурирани политически организации, политическите искания се заявяват, одобряват и разширяват при преките срещи на новите политици с обществото по време на масовите демонстрации. Политическите искания, формулирани в откритото обществено пространство, не позволяват на БКП да осъществи замислените от новото ѝ ръководство промени, дирижирани „отгоре“. Противоречието между двата подхода за промени (общественият и властовият) намира израз в първия голям политически сблъсък, възникнал във връзка със социалистическата конституция от 1971 г.

Само седмица след създаването на СДС, неговото ръководство (Координационен съвет), в което в противовес на централизма в БКП доминира принципът на консенсус при вземането на решения, се сблъсква с проблема за това, как да се осъществят промените – по революционен или по еволюционен (легитимен) път. На 14 декември 1989 г. Независимите студентски дружества, възникнали в Софийския университет, и част от СДС организират „жива верига“ около сградата на Народното събрание. Целта на акцията е да бъде упражнен натиск върху депутатите да приемат закон за автономия на висшите училища в България¹⁴. Тъй като тази масова проява попада в поредица от демонстрации, организирани от СДС (митинг на 10 декември с искане за свикване на Кръгла маса за обсъждане на механизмите за установяване на демокрация, 11 декември – нощно бдение на централния софийски площад „Девети септември“, 12 декември – ново нощно бдение), към студентските искания привържениците на СДС добавят и искането за незабавна отмяна на чл. 1. от Конституцията на НРБ, който декретира „ръководната роля“ на БКП¹⁵. Различни организации от СДС оформят лъчове, които се отправят към сградата на Народното събрание и се присъединяват към студентския протест с това искане.

Проблемът с чл. 1. от Конституцията се състои в това, че, от една страна, депутатите от XI Народно събрание (НС) се съобразяват с обществените нагласи и новата линия на БКП и започват процедура по отмяна на този текст от Конституцията на НРБ (чл. 1., ал. 2.). От друга страна обаче, според изискванията на Конституцията (глава X, чл. 143., ал. 2.), промените в нея се осъществяват по процедура, която изисква срок от един до три месеца между внасянето на предложението и гласуването му в парламента¹⁶. С други думи, предложението за отмяна на чл. 1. е внесено на 14 декември, но може

¹⁴ Това става с Постановление на Министерския съвет на 13 март 1990 г. ЦДА, ф. 136, оп. 85, а. е. 20, л. 1–5.

¹⁵ Желев, Ж. Въпреки всичко. Моята политическа биография. Colibri, 2005, с. 294.

¹⁶ Текстът е следният: „Проектът за нова Конституция и законопроектът за изменянето на действащата Конституция се поставят на дневен ред не по-рано от един месец и не по-късно от три месеца след тяхното постъпване в Народното събрание“. Български конституции и конституционни проекти. Състав. В. Методиев, Л. Стоянов. С., Д-р Петър Берон, 1990, с. 81.

them. Mladenov's nerves could not stand the strain of the catcall he was met with and pronounced a sentence that would later be deciphered by the operator Evgeni Mihaylov who recorded the events as: "*The tanks should better come.*"

Several years later the December 14, 2010 events were interpreted in a radically different way – as a failed attempt to lay the beginning of the real anti-communist revolution and as the right choice of the UDF to observe the existent laws in its path to power¹⁹. Regardless of the estimates, the date December 14 was the beginning of a new stage in the Bulgarian transition – the emerging opposition demonstrated its force and assumed the functions of initiator of the changes. The formal result of the December 14, 1989 events was that the proposal for repeal of paragraphs 2 and 3 of Article 1 of the Constitution of the People's Republic of Bulgaria was implemented in the fastest time possible – on January 15, 1990. Thus the texts defining BCP as a "*leading force*" and for the "*advanced socialist society*" were dropped out once and for all²⁰. This change, however, did not cause public reaction since by that time the Roundtable had started its work and the fate of the entire Constitution was already in its hands.

DECISIONS OF THE ROUNDTABLE AND THE IDEA OF A NEW CONSTITUTION

The idea of agreeing the mechanisms of transition from socialism to capitalism in the Eastern Bloc countries at the Roundtable between the government and dissidents was born in Poland. It was initiated by the leadership of the Polish United Workers' Party (PUWP) in early 1989 (February 6 to April 5) and after its decisions resulted in the PUWP's removal from power which was to be taken by representatives of "Solidarity", it became a model that was to be followed by the other East European countries.

In Bulgaria, the suggestion for organizing a Roundtable came from the new political forces. On December 10, 1989, at one of the first meetings of the newly established UDF, a demand was raised to organize a Bulgarian Roundtable (the resolution was read by the social democrat Angel Ahryanov)²¹. Formally the UDF leadership came out with its idea of a Roundtable in late December 1989 at a meeting with the BCP leadership in the National Assembly that was held in connection with the intensified national conflict – the abolition of the "revival process" on December 29, 1989 and the sharp reaction of the Bulgarians from the ethnically mixed areas against that decision. According to Dr. Zhelev, the proposal to negotiate the main stages of the political transition was met with enthusiasm by Alexander Lilov from the BCP, but in the form of a joint declaration of the UDF

¹⁹ Радева, В. Несъстоялата се нежна революция. – Демокрация, 16 December 1999; Баева, И. 14 december 1989 г. Фалшивите символи на „пропуснатата революция“. – Дума, 14 December 2004.

²⁰ Държавен вестник, № 6, 19 January 1990.

²¹ Кръстев, И. Op. cit., с. 15.

да бъде гласувано най-рано на 14 януари 1990 г.¹⁷ Оказва се много трудно протестиращите да бъдат убедени в необходимостта да се спазва сложната процедура и събралото се множество възприема отлагането на гласуването като нежелание на прокомунистическите депутати да изпълнят неговата воля. С настъпване на вечерта броят на хората и напрежението нарастват, затова организаторите на митинга и представителите на властта са принудени да реагират. Първи го правят организаторите, които се опитват да канализират исканията: от балкона на Студентския дом те прочитат списък с политически искания, сред които е и отмяната на чл. 1. и други идеологизирани текстове от Конституцията, след което призовават хората да се разотидат¹⁸. Следва реакцията на представителите на властта, която се оказва много неуместна. Протестиращите не поискват да чуят какво ще им каже нито председателят на НС Станко Тодоров, нито дисидентката Нешка Робева, нито новият държавен глава Петър Младенов. Нервите на Младенов не издържат на освиркването, с което е посрещнат, и той произнася фраза, разшифрована по-късно от записващия събитията оператор Евгении Михайлов като „По-добре е танковете да дойдат“.

Няколко години по-късно събитията от 14 декември 2010 г. са интерпретирани по коренно различен начин – като провален опит за начало на истинската антикомунистическа революция и като правилен избор на СДС в пътя си към властта да спазва съществуващите закони¹⁹. Независимо от оценките, с датата 14 декември започва нов етап от българския преход – зараждащата се опозиция демонстрира своята сила и поема функциите на инициатор на промените. Формалният резултат от станалото на 14 декември 1989 г. е, че внесеното предложение за отмяна на ал. 2. и 3. от чл. 1., на Конституцията на НРБ е реализирано във възможно най-бързия срок – на 15 януари 1990 г. С това текстовете за БКП като „ръководна сила“ и за „развито социалистическо общество“ отпадат окончателно²⁰. Тази промяна обаче не предизвиква обществена реакция, тъй като по това време вече е започнала работата си Кръглата маса и съдбата на цялата Конституция е в нейните ръце.

¹⁷ За сравнение искам да спомена, че в Унгария управляващата Унгарска социалистическа работническа партия предлага текстът за „ръководната роля“ да отпадне от Конституцията още на 20 февруари 1989 г., а това става факт на 23 октомври 1989 г. *Crampton, R. J. Eastern Europe in the Twentieth Century. London – New York, 1994, p. 393.*

¹⁸ Правят го профсъюзният водач д-р Константин Тренчев, студентският лидер Емил Кошлуков и ръководителят на СДС д-р Желю Желев. *Желев, Ж. Цит. съч., 299–301.*

¹⁹ Съжаление за изпуснатия момент изразява журналистката Виолета Радева – „Несъстоятелата се нежна революция“ (Демокрация, 16 дек. 1999), докато втората позиция е защитена от Искра Баева (14 дек. 1989 г. „Фалшивите символи на „пропуснатата революция“, Дума, № 291, 14 дек. 2004).

²⁰ Съдържанието на двете алинеи е следното: „(2) Ръководната сила в обществото и държавата е Българската комунистическа партия. (3) Българската комунистическа партия ръководи изграждането на развито социалистическо общество в Народна република България в тясно братско сътрудничество с Българския земеделски народен съюз.“ Решението влиза в действие след публикуването му в: Държавен вестник, № 6, 19 ян. 1990.

and BCP leaderships on the major characteristics of the new political system: the separation of powers and the rule of law. Such a mechanism did not correspond to what had already been tested at the Roundtable talks in Poland, Hungary and Czechoslovakia, so Zhelev rejected Lilov's proposal and insisted real negotiations to be conducted also in Bulgaria²².

The most important moment in the preparation of the Roundtable were the consultations held on January 3, 1990 on its aims and objectives – its participants, what questions to be discussed and how to implement its decisions²³. At that time already the question was raised how to put the successive changes in the constitution into practice. In this respect the Bulgarian Roundtable Talks followed closely the Polish and the Hungarian experience. The fundamental constitutional arrangements were as follows: first, drafting of a new constitution, secondly, the most urgent changes in the current constitution to be implemented immediately, and thirdly, the decisions of the Roundtable to be automatically transformed into law by the Ninth National Assembly. Each of these three arrangements provoked discussions.

The need to draw up a new constitution was not denied by the major political forces only in Bulgaria but also in all the transition countries from Eastern Europe. The idea of a new constitution is present in the resolutions of many spontaneous and organized rallies, at the first preliminary meeting with representatives of the BCP the UDF leader Zhelev put this demand in the second place: “*Our orientation is first and foremost to focus on the political topics... and on the question of the future constitution, and elections ...*”²⁴ Similar was also the position of Svetla Daskalova, Minister of Agriculture, which placed her among the representatives of the government, although she was not a member of the BCP, but of BANU: “*I share the principle that we have to make a new constitution and not to modify this one*”²⁵. However, at this preliminary stage, no one was yet speaking of when or how this constitution should be drafted – in this respect the Bulgarian Roundtable repeated the course of the Roundtables in Hungary and Poland.

As the preliminary talks were held only about ten days before the planned in advance date for the convening of the Ninth National Assembly with the aim to repeal the texts related to the leading role of the BCP, the problem of the other urgent changes were also being discussed. At this point the views of the „legitimists” from the government and the “revolutionaries” from the opposition also clashed. Both sides considered the repeal of the two paragraphs was not sufficient, as there were many ideologized texts in the Constitution, but they had different views on how to do this. The representatives of the government agreed that on January 15, the Ninth National Assembly had to repeal the two paragraphs, and then to prepare the subsequent changes while observing the existent legal order – in the words of Academician Blagovest Sendov “*because otherwise*

²² Желев, Ж. Ор. cit., p. 323.

²³ Кръглата маса. Стенографски протоколи (3 януари – 15 май 1990 г.). Фондация „Д-р Желю Желев“. С., б.г., 13–43.

²⁴ Ibid.

²⁵ Ibid.

РЕШЕНИЯТА НА КРЪГЛАТА МАСА И ИДЕЯТА ЗА НОВА КОНСТИТУЦИЯ

Идеята механизмите на прехода от социализъм към капитализъм в страните от Източния блок да бъдат договорени на Кръгла маса между представители на властта и на дисидентите се ражда в Полша. Това става по инициатива на ръководството на Полската обединена работническа партия (ПОРП) в началото на 1989 г. (6 февруари – 5 април), а след като нейните решения довеждат до отстраняването на ПОРП от властта и поемането ѝ от представители на „Солидарност“, тя се превръща в модел за следване и от другите източноевропейски страни.

В България предложението за Кръгла маса идва от страна на новите политически сили. На 10 декември 1989 г., на един от първите митинги на новоучредения СДС, е издигнато искане да се проведе българска Кръгла маса (резолуцията е прочетена от социалдемократа Ангел Ахрянов)²¹. Официално ръководството на СДС поставя идеята си за Кръгла маса в края на декември 1989 г. на среща с ръководството на БКП в Народното събрание във връзка с изострения национален конфликт – отмяната на „възродителния процес“ на 29 декември 1989 г. и острата реакция срещу това решение на българите от смесените етнически райони. Според д-р Желю Желев предложението да се договорят основните етапи на политическия преход е прието с ентузиазъм от Александър Лилев от БКП, но във вид на съвместна декларация на ръководствата на СДС и БКП за основните характеристики на новата политическа система: разделяне на властите, върховенство на закона, правова държава. Подобен механизъм не отговаря на вече изпробваните в Полша, Унгария и Чехословакия преговори на Кръгла маса, затова д-р Желев отхвърля предложението на Лилев и настоява и в България да се проведат истински преговори²².

Най-важният момент от подготовката на Кръглата маса са проведените на 3 януари 1990 г. консултации за целите и задачите на Кръглата маса – кои да бъдат участниците, какви въпроси да обсъжда и по какъв начин да се реализират нейните решения²³. Още тогава е поставен въпросът как да се осъществят поредните промени в Конституцията. В това отношение българската Кръгла маса стриктно следва опита на полската и унгарската. Основните договорености по Конституцията се свеждат до: първо, волята да бъде изработен нов Основен закон, второ, веднага да се осъществят най-наложителните промени в действащата Конституция и

²¹ Тук искам да изразя своето несъгласие с тезата на Иван Кръстев, че българската Кръгла маса „е родена от телевизионния образ на румънската Коледа през 1989 г. В този смисъл българската Кръгла маса е румънска. Тя е родена от страховете, че в България е възможно политическо развитие, сходно с това в Румъния“. *Кръстев, Ив.* Цит. съч., с. 15.

²² *Желев, Ж.* Цит. съч., с. 323.

²³ Кръглата маса. Стенографски протоколи (3 януари – 15 май 1990 г.). Фондация „Д-р Желю Желев“. С., б.г., 13–43.

whatever the “Roundtable” would decide, there will be no legal guarantees, if we are to make a state governed by the rule of law”²⁶. The opposition, on its turn, called into question the entire Constitution as it was. Petar Beron stated: “The Constitution is a totally unsuitable instrument for governing the state. In many particular articles large parts of it must be removed. This will be done later on in the process of remaking this Constitution.”²⁷ Even more explicit was the student dissident Emil Koshlukov: “We gave a proposal to remove all texts in the Constitution which imply the communist ideology, and the youth upbringing in the spirit of communism. We have submitted it as an appeal in the National Assembly”²⁸. It was also spoken on how to make the changes – by the existing rules or by rejecting them and making new ones. Legitimacy was to prevail once again.

The most important issue at the Roundtable appeared to be its authority. It reflects indirectly the attitude towards power of the government and the opposition. The recently created UDF which fought for its right to represent Bulgarian citizens who disagreed with BCP had no access to administrative power. BCP, in its turn, was interested in sharing the power with the UDF so that to demonstrate its transformation and to gain support for the hard measures for getting out of the economic crisis. In the preliminary talks, it seemed that cooperation between the UDF and the BCP was possible. The UDF leader Dr. Zhelev stated: “We do not want and do not seek to seize power. The aim of our union as a democratic opposition is the democratization of Bulgaria, the dismantling of the totalitarian system and turning the country into a truly democratic state”²⁹. Dr. Zhelev’s position gave hope to the leader of the BCP delegation Andrei Lukanov that a constructive cooperation with the UDF was possible. These attitudes helped reaching the common understanding the Roundtable decisions to be made binding for Parliament.

It is true that Dr. Zhelev’s demand: “No law or important political decision could be taken by the government and the National Assembly without the prior consent of the Roundtable”³⁰ was not accepted. Yet, even in a more moderate form, it was included in the agreement: “The participants in the National Roundtable undertake the obligation to use its representation in the legislative and executive authorities and their public influence to ensure the implementation of the agreements reached by consensus”³¹. This text meant that without entering into any power structures and not even having shown a desire to become part of the government the UDF representatives at the Roundtable also got the right to have a decisive word on all decisions of the legislative and executive authorities. The agreement demonstrates the evolutionary-revolutionary character of the Bulgarian transition. However, under such conditions were organized the Roundtables also

²⁶ Ibid., p. 22.

²⁷ Ibid., p. 30.

²⁸ Ibid., p. 39.

²⁹ Ibid., p. 29.

³⁰ Ibid., p. 6.

³¹ Ibid., p. 667.

трето, решенията на Кръглата маса автоматично да се трансформират в закони от IX Народно събрание. Всяка от тези три договорености предизвиква дискусии.

Необходимостта да се изработи нова конституция не се отрича от основните политически сили не само в България, но и във всички страни в преход от Източна Европа. За нова конституция говорят резолюциите на много спонтанни и организирани митинги, лидерът на СДС д-р Желев още на първата предварителна среща с представителите на БКП поставя това искане на второ място: „[...] нашата ориентация е да се разисква най-напред и преди всичко по политическите теми [...] и по въпроса за бъдещата Конституция, и за изборите [...]“²⁴ Подобна е позицията и на Светла Даскалова, която е министър на земеделието и част от властта. Но тя е член не на БКП, а на БЗНС и вероятно това прави позицията ѝ по-различна: „Аз споделям като принцип, че ние трябва да направим нова конституция, а не да изменяме тази“²⁵. Но на този предварителен етап никой все още не говори кога и как трябва да бъде изработена тази конституция – в това отношение българската Кръгла маса повтаря хода на Кръглите маси в Полша и Унгария.

Тъй като предварителните преговори се водят само десетина дни преди заявената по-рано дата за свикване на IX НС с цел да бъдат отменени текстовете за ръководната роля на БКП, проблемът и за другите нетърпящи отлагане промени се обсъжда още тогава. И тук се сблъскват вижданията на „легитимистите“ от властта с тези на „революционерите“ от опозицията. Всички смятат, че отмяната на двете алинеи не е достатъчна, тъй като в Конституцията има още много идеологизирани текстове, но по различен начин си представят как това да стане. Представителите на властта приемат, че на 15 януари IX НС трябва да отмени двете алинеи, след което да подготви следващите промени при спазване на съществуващия законов ред – по думите на акад. Благовест Сендов, „защото иначе това, което ще реши „кръглата маса“, няма никакви правни гаранции, ако ще правим правова държава“²⁶. Опозиционерите на свой ред поставят под въпрос цялата конституция в настоящия си вид. Петър Берон декларира: „Конституцията е напълно негоден инструмент за управление на държавата. Има цели големи части, които трябва да отпаднат в множество отделни членове. Това ще бъде направено по-нататък при преработката на тази Конституция“²⁷. Още по-категоричен е студентът дисидент Емил Кошлуков: „[...] дадохме предложение за премахване на всички текстове в Конституцията, имплициращи комунистическата идеология, възпитаване в комунистически дух на младежта. Внесли сме го в НС като обръщение“²⁸. Става дума и за начина, по който да се извършат промените – чрез съществуващите правила или чрез отхвърлянето им и изработване на нови. И отново надделява легитимизмът.

²⁴ Пак там, с. 29.

²⁵ Пак там, с. 35.

²⁶ Пак там, с. 22.

²⁷ Пак там, с. 30.

²⁸ Пак там, с. 39.

in Poland, Hungary and Czechoslovakia³², which indicates the general direction of the East European transition – both in the second half of the 1940s and in the years after 1989 Eastern Europe is a region on the border between the European East and the European West³³, dependent on the struggle between the two alternative models of development – the socialist and the capitalist ones.

Within the general, East European transition some specificities could yet be found. One of them is the Bulgarian approach towards the constitution. Already at the stage of negotiating the transition the Central European countries offered solutions that were different from the ones that would be realized at the Bulgarian Roundtable Talks. The Bulgarian specificity lies in the fact that the very first elections were for members of parliament, which was to devise an entirely new constitution. How did that actually take place?

The most important document worked out at the Roundtable and signed on March 12, 1990, was the Agreement on the Political System. In this document the most important goal of the government and the opposition was formulated as follows: to establish in Bulgaria “*basic elements of a democratic and humane political system*” as a guarantee for the strengthening of democracy. They also had in mind the constitution as there was a requirement for “*constitutionally and legislatively established legal and political guarantees and mechanisms to ensure in practice to each Bulgarian citizen effective respect, implementation and protection of all civil, political, economic, social and cultural human rights and fundamental freedoms in accordance with the international obligations of the People’s Republic of Bulgaria*”³⁴. This text laid down the requirement the rights to be constitutionally enshrined. Such requirements existed also in the decisions of the Roundtables in other East European countries. At this stage of the negotiations it was agreed on how the acting Parliament to continue changing the constitution: “*remove the Preamble, reflect the basic elements of the democratic and humane political system ..., include the major legal and material guarantees for the observance of the internationally recognized human rights and fundamental freedoms*”³⁵.

The Agreement on the Political System was supplemented and clarified over the next two weeks and on March 30, 1990 Alexander Lilov from BCP and Dr. Zhelev (along with 26 participants in the Roundtable) signed an extensive document “*Agreement on the Basic Ideas and Principles of the Bill for the Amendment to the Constitution of the People’s Republic of Bulgaria*”³⁶. In this agreement the main parts of the Constitution, in which corrections had to be made,

³² Roszkowski, W. Historia Polski 1914–1994. Wydawnictwo Naukowe PWN, 1995, 402–404; Bruszt, L, D. Stark. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. – In: Eastern Europe in Revolution. Ed. by I. Banac. Cornell University Press, 1992, 33–52; Judt, T. Metamorphosis: The Democratic Revolution in Czechoslovakia. – Ibid., p. 99; Wheaton, B, Z. Kavan. The Velvet Revolution. Czechoslovakia, 1988–1991. Westview Press, 1992, 100–108.

³³ Холмс, С. Op. cit., p. 27.

³⁴ Кръглата маса. Стенографски..., p. 671.

³⁵ Ibid., p. 672.

³⁶ Ibid., pp. 676–678.

Най-важният за Кръглата маса въпрос се оказва този за нейните правомощия. Той косвено отразява отношението на управляващите и опозицията към властта. Наскоро създаденият СДС, който воюва за правото да представя българските граждани, несъгласни с БКП, няма никакъв достъп до административната власт. На свой ред БКП е заинтересована да поделит властта със СДС, за да демонстрира своята промяна и да получи подкрепа за тежките мерки за излизане от икономическата криза. При предварителните разговори изглежда, че сътрудничеството между СДС и БКП е възможно. Лидерът на СДС д-р Желев заявява: „Ние не желаем и не се стремим да вземем властта. Целта на нашия съюз като демократична опозиция е демократизацията на България, демонтажът на тоталитарната система и превръщането на страната в една действително демократична държава“²⁹. Позицията на Желев дава надежди на водача на делегацията на БКП Андрей Луканов, че е възможно конструктивно сътрудничество със СДС. Тези нагласи спомагат да се постигне общото съгласие решенията на Кръглата маса да се обявят за задължителни за парламента.

Вярно е, че не е прието искането на д-р Желев „Нито един закон или важно политическо решение не може да се взема от правителството и Народното събрание без предварителното съгласие на Кръглата маса“³⁰. Но, макар и в смекчена форма, то влиза в споразумението: „Участниците в Националната кръгла маса се задължават да използват своето представителство в законодателните и изпълнителните органи и общественото си влияние, за да осигуряват реализирането на приетите с консенсус споразумения“³¹. Този текст означава, че, без да са влезли в каквито и да било властови структури и без дори да са поискали на станат част от властта, представителите на СДС на Кръглата маса получават правото на решаваща дума по всички решения на законодателната и изпълнителната власт. Споразумението демонстрира еволюционно-революционния характер на българския преход. Но при такива условия са организирани Кръглите маси и в Полша, Унгария и Чехословакия³², което говори за общата посока на източноевропейския преход – както през втората половина на 40-те години, така и в годините след 1989 г. Източна Европа е регион на границата между Европейския изток и Запада³³, регион, зависим от противоборството между двата алтернативни модела на развитие – социалистическия и капиталистическия.

В общия източноевропейски процес на преход все пак съществуват и особености. Една от тях е българският подход към конституцията. Още във

²⁹ Пак там, с. 29.

³⁰ Пак там, с. 6.

³¹ Пак там, с. 667.

³² *Roszkowski, W. Historia Polski 1914–1994. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, 1995, 402–404; Bruszt, L. D. Stark. Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition. – In: Eastern Europe in Revolution. Ed. by I. Banac. Cornell University Press, 1992, 33–52; Judt, T. Metamorphosis: The Democratic Revolution in Czechoslovakia. – Ibid., p. 99; Wheaton, B. Z. Kavan. The Velvet Revolution. Czechoslovakia, 1988–1991. Westview Press, Boulder – San Francisco – Oxford, 1992, 100–108.*

³³ *Холмс, С. Цит. съч., с. 27.*

as well as the guiding principles in this process were pointed out in details. It was explicitly referred to: the general principles of the political system, the economic system, the fundamental rights and freedoms of citizens, the organization of state power in the process of transition to parliamentary democracy, the status of the government, local government. The agreement was implemented obediently and in details by the Ninth National Assembly as early as the beginning of April. This action demonstrates clearly the evolution of the political process. While in mid-December 1989 when the opposition raised a demand for repeal of the text of BCP's "leadership" it was told that the required by the Constitution one-month period had to be observed, at the end of March 1990 already no one paid attention to such rules, and so all the proposed constitutional amendments were voted by the Ninth National Assembly "at accelerated rates" in less than a week³⁷. In other words, for three and a half months the revolutionary nature of the changes had finally prevailed over the principles of legitimacy.

Major among the changes in the Constitution was deideologization, i.e. clearing the concepts from the terms "socialist", "communist" and their derivatives. Changes were made in most parts of the Constitution of the People's Republic of Bulgaria starting with a removal of the entire Preamble.

In the First Chapter which was entitled "Socio-Political Structure" the following changes were made: Article 3 and Article 4 have been edited, but the requirement of friendship with the USSR was preserved; from Article 5 were dropped the texts "*socialist internationalism*" and "*unity of power*" to be replaced by the principle of separation of the three types of power (legislative, executive and judicial); from Article 7 was dropped the possibility the MPs to be deselected; from Article 10 were dropped paragraphs 2 and 3, which stipulated the obedience of the public (non-governmental) organizations to the state authorities, and from the first paragraph were removed the terms "*socialist construction*" and "*socialist consciousness*"; Article 11 which defined the role and the functions of the Fatherland Front was replaced by a text about the Bulgarian language as the official state language.

No less significant were the changes that were made in the Second Chapter "Social and Economic Structure". The amendments started in the every first paragraph of Article 13 which determined the economic base of the country – the socialist system and the socialist property were replaced by the ideas that "*The economic system of the Republic of Bulgaria is based on all types of property, free economic initiative and competition and its aim is to raise the well-being of the citizens and society*"; in Article 14 the idea of property was totally replaced: the place of "*the state (national)*" ownership which constituted a "*unified fund*" was taken by "*state, municipal, cooperative, property of public organizations, of other legal entities, private and personal property of citizens and mixed property*" which were entitled to "*equal protection by law and equal opportunities for development*", the defining of the state property as "*the highest form of socialist property*" was dropped also from Article 15; the restrictions on ownership of

³⁷ Държавен вестник, № 29, 10 April 1990 г.

фазата на договаряне на прехода централноевропейските страни предлагат решения, различни от онези, които се реализират на българската Кръгла маса. Българската специфика е, че първите избори са за парламент, който трябва да изработи изцяло нова конституция. Как става това?

Най-важният документ, изработен на Кръглата маса и подписан на 12 март 1990 г., е Споразумение по политическата система. В него водената цел на властта и опозицията е формулирана така: в България да се утвърдят „основни елементи на демократичната и хуманна политическа система“ като гаранция за утвърждаване на демокрацията. Те визират и новата конституция, защото изискват „Конституционно и законодателно утвърдени правни и политически гаранции и механизми, които практически да осигурят на всеки български гражданин ефективното зачитане, осъществяване и защита на всички граждански, политически, икономически, социални и културни права на човека и основни свободи в съответствие с международните задължения на НРБ“³⁴. Този текст поставя изискването правата да бъдат закрепени конституционно, като подобни положения има в решенията на Кръглите маси и в другите източноевропейски страни. На този етап от преговорите е договорено и как действащият парламент да продължи да променя Конституцията: „[...] да отпадне преамбюлът; да се отразят основните елементи на демократичната и хуманна политическа система [...]; да се включат основните правни и материални гаранции за спазване на международно признатите човешки права и основни свободи“³⁵.

Споразумението по политическата система е допълнено и уточнено през следващите две седмици и на 30 март 1990 г. Александър Лилков от БКП и д-р Желю Желев от СДС подписват (заедно с още 26 участници в Кръглата маса) пространен документ „Споразумение по основните идеи и принципи на законопроекта за изменение и допълнение на Конституцията на НРБ“³⁶. В него вече детайлно са посочени основните сфери от Конституцията, в които трябва да бъдат нанесени поправки, както и водещите принципи при този процес. Изрично са посочени: общите принципи на политическата система, икономическата система, основните права и свободи на гражданите, организацията на държавната власт при прехода към парламентарна демокрация, статутът на правителството, местното управление. Споразумението е реализирано послушно и в детайли от IX НС още в началото на април. Това действие ясно демонстрира еволюцията на политическия процес. Докато в средата на декември 1989 г. на желанието на опозицията да се отмени текстът за „ръководната роля“ на БКП е отговорено, че първо трябва да се спази едномесечният срок, изискван от Конституцията, в края на март 1990 г. никой вече не обръща внимание на подобни правила, затова всички предложени конституционни промени са „ударно“ гласувани след по-малко от седмица

³⁴ Кръглата маса..., с. 671.

³⁵ Пак там, с. 672.

³⁶ Пак там, 676–678.

property over the “*means of production and other properties*” by cooperatives and public organizations was removed from Article 16; the changes in Article 17 were insignificant; in Article 21 was repealed a specific form of property that was born in the era of socialism – the so called personal property (the ideological objective of which was to allow the petty private property without encroaching upon the idea of complete dominance of the state), while adding the right of citizens to make use of their property for carrying out “*economic activity*”; totally changed was Article 22, which declared the principle of economic management planning of the country, the idea of planning was removed and instead “*economic means*” and “*preventing the monopolization of the economic activities, the unfair competition and the violation of consumer rights*” were to be applied; from Article 23 was removed the care of the state for the Labour Agrarian Cooperative Farms (TKZS); the changes in Article 25 removed the restrictions on the economic activity of the citizens and granted such rights also to the juridical persons; in Article 28 the state’s right to alienate property was further limited by the supplement that it could be done “*only for critical state needs, which could not be met otherwise*”, and also with the right of the owner to challenge the actions of the state in court; entirely removed and replaced was Article 29, which stipulated the state monopoly on foreign trade and on other activities wished by it – it was replaced by a text for the independence of the Bulgarian National Bank (BNB) as “*an independent issuing institution of the state, which reports to the National Assembly*”; in Article 30 was deleted paragraph 2, which entitled the TKZSs with the right to use agricultural land; from Article 32 was dropped the basic socialist principle “*From each according to his abilities, to each according to his work*”, which was replaced by the neutral “*The protection of labor regulated by law*”.

The Third Chapter of the Constitution “Fundamental Rights and Obligations of the Citizens” attracted the interest also of the opposition forces at the Roundtable because of the great importance of human rights both in the last period of the Cold War and at the beginning of transition. The first amendment in this chapter referred to Articles 38 and 39 from which was dropped the duty of the parents and the society to give “*communist education*” to children; the changes in Article 43 were minimal – it granted the right of voluntary insurance, along with the mandatory one; from Article 45 which dealt with the problems of education was dropped the “*Marxist-Leninist ideology*”; in a similar way from Article 46 was removed the obligation of science and culture to develop in a “*communist spirit*”; the changes in Article 52 which defined the rules for the establishment and functioning of political and other organizations were aimed at removing the ideological restrictions for such organizations (as well as for the anti-socialist organizations); in Article 53 was extended the text on the religious expression and the pursuit of religious rites; in the particularly important for the dissidents Article 54, which defined the rights and freedoms of the citizens was added the following: “*They can freely express and disseminate their views on issues of political, economic, social, cultural and religious nature through speech, print and otherwise, and be informed in a free choice of information sources. Censorship is not allowed*”. From Article 60, which defined the obligations of the Bulgarian

от IX НС³⁷. С други думи, за три месеца и половина революционният характер на промените окончателно е надделял над принципите на легитимизма.

Водеща в промените на Основния закон е деидеологизацията, която се изразява в изчистването на понятията „социалистическо“, „комунистическо“ и техните производни. Промени са извършени в повечето части на Конституцията на НРБ, като се започва с отмяната на целия преамбюл.

В първа глава, озаглавена „Обществено-политическо устройство“, са извършени следните промени: чл. 3. и чл. 4. са редактирани, но е запазено изискването за дружба със СССР; от чл. 5. изчезват текстовете за „социалистически интернационализъм“ и „единство на властта“, заменени с принципа за разделяне на трите вида власти (законодателна, изпълнителна и съдебна); от чл. 7. отпада възможността народните представители да бъдат отзовавани; от чл. 10. отпадат 2. и 3. алинея, в които е заложено подчинението на обществените (неправителствени) организации от страна на държавните органи, а от първата алинея е премахнато „социалистическото строителство“ и „социалистическата съзнателност“; на мястото на чл. 11., който е определял значението и функциите на Отечествения фронт, е записан текст за българския език като официален държавен език.

Не по-малко значителни са промените във втората глава – „Обществено-икономическо устройство“. Измененията започват още в първия параграф на чл. 13., който определя икономическата основа на държавата – на мястото на социалистическата система и социалистическата собственост са записани идеите за това, че „Икономическата система на Народна република България се основава на всички видове собственост, на свободната стопанска инициатива и конкуренция и е насочена към увеличаване на благосъстоянието на гражданите и обществото“; в чл. 14. е изцяло заменена идеята за собствеността: мястото на „държавната (общонародна)“, съставляваща „единен фонд“, е заето от „държавна, общинска, кооперативна, собственост на обществени организации, на други юридически лица, частна и лична собственост на граждани и смесена“, които се ползват „с еднаква закрила от закона и с равни възможности за развитие“; определянето на държавната собственост като „висша форма на социалистическата собственост“ отпада и от чл. 15.; ограниченията за притежаване на собственост върху „средства за производство и други имоти“ от кооперации и обществени организации отпада от чл. 16.; промените в чл. 17. са незначителни; в чл. 21. е отменена една особена форма на собственост, родена в епохата на социализма – т.нар. лична собственост (идеологическата цел на която е била да бъде разрешена дребната частна собственост, без да се посяга на идеята за пълно господство на държавната), като е прибавено и правото на гражданите да се възползват от своята собственост за „стопанска дейност“; изцяло променен е чл. 22., който оповестява плановия принцип за стопанско ръководство на страната, идеята за планиране отпада, а вместо нея трябва да се прилагат „икономически средства“ и да „не се допуска монополизирането на стопанската дейност,

³⁷ Държавен вестник, № 29, 10 апр. 1990.

citizens, was dropped the adjective “*socialist*”. As it is seen, the changes in this chapter of the Constitution were not as many as it might be expected. The reason for this is primarily the fact that in the Constitution of 1971 the basic formulations on human rights were present, but without opportunities for their realization in the social practice.

In the Fourth Chapter which dealt with the National Assembly changes also occurred: They were aimed at presenting the true legislative functions of Parliament, as from Article 67 was removed the text: “*The National Assembly unites the legislative and the executive activity of the state and exercises supreme control*” in order to apply the principle of separation of powers, which was denied in the era of socialism; with Article 68 was reduced the number of the MPs from 400 to 250; and with Article 71 was changed the nature of the activity of the National Assembly – instead of being convened for a few short sessions per year, it became a “*permanently acting supreme organ of state power*”; in Article 78, which defines the powers of Parliament, one more change was added – for the choice of the new individual head of state in place of the collective Council of State.

The following Fifth Chapter “State Council” was fully removed and replaced by the new one “Chairman (President) of the Republic”. This change was necessitated by the desire of both sides – the government and the opposition to introduce the European practice of electing a head of state. The text “*The State Council as the supreme authority of the National Assembly provides the unity between the legislative and the executive power*” (Article 90, paragraph 2) was replaced by: “*The Chairman (President) of the Republic embodies the unity of the people, guarantees the sovereignty and the territorial integrity of the country, provides the normal activity of the state bodies and represents the country in the international relations*”. The temporary nature of the new head of state was explicitly indicated in the text that he was “*elected by the National Assembly with a majority of two thirds of those present for a period until the end of the mandate of the National Assembly which would adopt the new constitution*” (Article 91, paragraph 1). Apart from the fact that the mandate of the Chairman (President) was limited in time, a requirement for a qualified majority (two thirds of the MPs) for his election was introduced. All that demonstrates an exacerbated mistrust of the members of the opposition at the Roundtable, as it was clear that the new post would be occupied by the then head of the State Council Petar Mladenov, and would be voted by the old Ninth National Assembly. That could explain also the limited powers of the new Chairman (President) as compared to those of the collective State Council – they were only 21, while the State Council had 27 functions plus 13 as a substitute of Parliament between its sessions. The biggest difference in the authorities was that the Chairman (President) was totally deprived of legislative initiative which the State Council had, in other words, the principle of separation of the executive and the legislative authorities was carried through once again.

In the Sixth Chapter of the Constitution “Council of Ministers (Government)” the changes were purely cosmetic. The only more important change was the removal of paragraph 2 of Article 101, which stated: “*Members of the Council of Ministers may also be persons who are not MPs*”, which shows the suspicion of

нелоялната конкуренция и нарушаването на правата на потребителите“; от чл. 23. отпада грижата на държавата за Трудово-кооперативните земеделски стопанства (ТКЗС); промените в чл. 25. отменят ограниченията за стопанска дейност на гражданите и дават такива права и на юридическите лица; в чл. 28. правото на държавата да отчуждава собственост е допълнително ограничено с добавката, че може да става „само за особено важни държавни нужди, които не могат да бъдат задоволявани по друг начин“, а и с правото на собственика да оспорва действията на държавата в съда; изцяло отменен и заменен е чл. 29., който постановява монополното право на държавата върху външната търговия и върху други пожелани от нея дейности – вместо това е записан текст за независимостта на Българската народна банка (БНБ) като „независим емисионен институт на държавата, който се отчита пред Народното събрание“; в чл. 30. е отменена ал. 2., която е давала право на ТКЗС да ползват земеделски земи; от чл. 32. отпада основният социалистически принцип „От всекиго според способностите, всекиму според труда“, който е заменен с неутралното „Закрилата на труда се урежда със закон“.

Третата глава на Конституцията – „Основни права и задължения на гражданите“, привлича интереса на опозиционните сили в Кръглата маса заради голямото значение на правата на човека както в последния период от Студената война, така и в началото на прехода. Първата поправка в тази глава се отнася до чл. 38. и 39., от които отпада задължението на родителите и на обществото да дават на децата „комунистическо възпитание“; в чл. 43. промените са минимални – дадено е право и на доброволно осигуряване, наред със задължителното; от чл. 45., занимаващ се с проблемите на образованието е отпаднала „маркистско-ленинската идеология“; по подобен начин от чл. 46. отпада задължението на науката и културата да се развиват в „комунистически дух“; промените в чл. 52., определящ правилата за създаване и функциониране на политическите и други организации, са насочени към премахване на идеологическите ограничения за такива организации (както и за антисоциалистически организации); в чл. 53. е разширен текстът за изповядването на религия и осъществяването на религиозни обреди; в особено важния за дисидентите чл. 54., който разписва правата и свободите на гражданите, е добавен следният текст: „Те могат свободно да изразяват и разпространяват своето мнение по въпроси от политически, икономически, социален, културен и религиозен характер чрез слово, печат и по друг начин, както и да се информират при свободен избор на източниците на информация. Цензура не се допуска“; от чл. 60., който фиксира задълженията на българските граждани, отпадат прилагателните „социалистически“. Както се вижда, промените в тази глава от Конституцията не са толкова много, колкото би могло да се очаква. Причината за това е преди всичко фактът, че и в конституцията от 1971 г. базисните формулировки за правата на човека присъстват, но без да са създадени възможности за тяхната реализация в обществената практика.

И в четвъртата глава, посветена на „Народното събрание“, настъпват промени: те са насочени към очертаване на истинските законодателни функ-

the opposition that as ministers might be imposed people without sufficient public support. The other changes referred only to the replacement of the State Council with the Chairman (President) of the Republic. No changes were foreseen for the Seventh Chapter “People’s Councils”. The changes in the Eighth Chapter “Court and Prosecutor’s Office” were limited to dropping the words “*socialist property*”, “*the cause of socialism*” (Article 125, paragraph 1 and 2) and the mentioning of the State Council (Article 132, paragraph 3 and Art. 134, paragraph 3). Minor changes were made also in the Seventh Chapter “State Coat of Arms, Seal, Flag, Capital”, where only one article was added – Article 141a, which emphasized the symbolism of the state emblem and flag – “*the unity of the Bulgarian people and the independence and sovereignty*” and postulated their sacred nature and the obligation of the citizens to worship them. No changes were made in the last, Ninth Chapter of the Constitution “Drafting and Amending the Constitution”.³⁸

A review of the amendments to the Constitution of the People’s Republic of Bulgaria which were decreed in the document Agreement on the Political System of March 12, 1990, by the main political representatives at the Roundtable shows that the changes were numerous and affected the main chapters of the Constitution. They followed the pattern that was already approbated at the Roundtables in Central Europe³⁹ and to a large extent carried out the deideologization of the Constitution and adjusted it to new conditions by dividing the executive from the legislative power. Therefore, it is natural also asking the question why the following of the Central European model did not continue further – negotiation of parliamentary elections and strive of the democratic forces which were in opposition until then to remove the communists from power by using the ballot. Instead, the Bulgarian participants in the Roundtable Talks made another step forward in comparison with Poland, Hungary and Czechoslovakia and negotiated the first free and democratic elections in Bulgaria to be the elections for a Grand National Assembly, whose main purpose was the preparation and adoption of an entirely new constitution.

The reasons for this Bulgarian specificity which left its mark also on the democratic Bulgarian Constitution were entirely political. When on November 10, 1989 started the Bulgarian transition it seemed to go parallel with the processes in Central Europe and even outstripped the events of November 17, 1989 in Czechoslovakia. However, this vision was misleading since in Bulgaria the initiative belonged to the BCP and for some time – two or three months it was to remain in its hands, while in Central Europe from the outset the lead was taken by the new forces, which by the beginning of 1990 had already managed to remove the communists from power. The UDF leadership became aware of Bulgaria’s lagging behind relatively quickly and being in constant contact with the Central European dissidents (mostly representatives of the victorious Polish “Solidarity”), started to seek opportunities to accelerate the developments in Bulgaria.

³⁸ Държавен вестник, № 29, 10 April 1990.

³⁹ Historia XIX i XX wiek. T. VI, Cz. 2. 1956–1989. Wybor tekstow zrodlowych. Pod red. A. Koseskiego, J. R. Szaflika, R. Turkowskiego. Pultusk, 2004, 391–394.

ции на парламента, като от чл. 67. отпада текстът: „Народното събрание съединява законодателната и изпълнителната дейност на държавата и осъществява върховен контрол“, с цел да се приложи принципът на разделение на властите, отричан в епохата на социализма; с чл. 68. е намален броят на депутатите от 400 на 250; а с чл. 71. се променя характерът на дейността на Народното събрание – вместо да бъде свиквано на няколко краткотрайни сесии годишно, то става „постоянно действащ върховен орган на държавна власт“, в чл. 78., който определя правомощията на парламента, е добавено още едно – за избор на новия индивидуален държавен глава на мястото на колективния Държавен съвет.

Следващата, пета глава – „Държавен съвет“, е изцяло отменена, като на нейно място е въведена нова „Председател (Президент) на републиката“. Тази промяна се налага от желанието и на двете страни – управляващите и опозицията, да въведат европейската практика за излъчване на държавен глава. На мястото на текста „Държавният съвет като висш орган на Народното събрание осигурява съединяването на законодателната с изпълнителната власт“ (чл. 90., ал. 2.) е записано: „Председателят (Президентът) на Републиката олицетворява единството на народа, гарантира суверенитета и териториалната цялост на страната, осигурява нормалната дейност на държавните органи и представлява държавата в страната и в международните отношения“. Временният характер на новия държавен глава е изрично заявен в текста, че той „се избира от Народното събрание с мнозинство 2/3 от присъстващите за срок до края на мандата на Народното събрание, което ще приеме новата Конституция“ (чл. 91., ал. 1.). Освен че мандатът на председателя (президент) е ограничен във времето, за неговото избиране е въведено изискване за квалифицирано мнозинство (две трети от депутатите). Всичко това демонстрира изострената подозрителност на заседаващите на Кръглата маса представители на опозицията, тъй като е ясно, че новият пост ще бъде зает от оглавяващия Държавния съвет тогава Петър Младенов и ще бъде гласуван от старото IX НС. С това обстоятелство могат да се обяснят и ограничените правомощия на новия председател (президент) в сравнение с тези на колективния Държавен съвет – те са едва 21, докато на Държавния съвет са 27 функции плюс още 13 като заместващ парламента между неговите сесии. Най-голямата разлика в правомощията е пълното лишаване на председателя (президент) от законодателна инициатива, с каквато разполага Държавният съвет, с други думи, отново е прокаран принципът на разделяне на изпълнителната от законодателната власт.

В шестата глава на Конституцията – „Министерски съвет (правителство)“, промените са козметични. Единствената по-съществена е отмяната на ал. 2. на чл. 101., която постановява: „Членове на Министерския съвет могат да бъдат и лица, които не са народни представители“, показваща подозрителността на опозицията, че за министри могат да бъдат налагани лица без достатъчна обществена подкрепа. Другите промени визират единствено замяната на Държавния съвет с Председателя (Президента) на републиката. За седмата глава – „Народни съвети“, не са предвидени никакви промени.

The idea the elections in Bulgaria to be not just for Parliament but for a Grand National Assembly that would play the role of a constituent assembly to draft a new Bulgarian constitution, was born in the course of the discussions on how Bulgaria was to make part of the rapid democratization of the Central European countries in the quickest way possible. For the first time elections for a Grand National Assembly and not for an ordinary one were mentioned in the course of the academic discussion that was organized by the Faculty of History of the Sofia University at the seminar “Theoretical Problems of Socialism” in December 1989. The idea of a Grand National Assembly, which could quickly change the political system in Bulgaria, was launched by the three participants in the seminar Dimitar Ludzhev, Snezhana Botucharova and Stoyan Ganev. On the basis of the historical experience from the postwar period it was argued that in this way democratization would not be left to the eventualities of the political process, but would become a part of a new democratic constitution⁴⁰. In other words, with the anticipated move – making a new constitution, Bulgaria would be able to save time and to “equalize” or even “outstrip” countries such as Poland, Hungary, Czechoslovakia, where the new democratic forces already made part of the power structures and had initiated changes in the constitutions, but without aiming to draft new ones.

Ten years later Michael Nedelchev, who was a member of the Grand National Assembly and one of the UDF speakers, recollected how the proposal the elections to be for Grand National Assembly seemed to them: “*Like many of my colleagues and friends in the first UDF, I was also fascinated by Stoyan Ganev’s idea which was motivated by the Roundtable to re-establish the Bulgarian state through the convening of a Grand National Assembly that was to create a new democratic constitution. My conviction that this was the right way developed in the course of the Roundtable debates, where it became obvious that the Communist Party did not have any intention whatsoever to submit its positions and deprive itself of its monopoly*”⁴¹. This quote explains clearly enough the main motive of the UDF to insist the elections to be for a Grand National Assembly.

UDF’s desire was carried into effect in the Roundtable agreements. In paragraph 2 of the fourth part of the Agreement on the Basic Ideas and Principles of the Bill for Amending the Constitution of the People’s Republic of Bulgaria it was written: “*Within one year and a half the newly elected Grand National Assembly is to develop and adopt a new constitution and decide to hold a referendum by which the people would ratify it. At the same time it shall function as a working Parliament and adopt all the laws and other acts necessary for the smooth running of the country*”⁴². When this text was agreed nobody would ask

⁴⁰ Идеята на Велико народно събрание в контекста на съвременната конституционна политика. Дискусия, организирана от Институт „Отворено общество“ в рамките на инициативата „Граждански конвент за промени в Конституцията“, 17 ноември 2003 г. Стенограма. – Разум, 2004, № 1, р. 19.

⁴¹ *Неделчев, М.* Предварително обяхме каква конституция няма да подпишем. – Демократически преглед, Fall/Winter 1999, р. 72.

⁴² Кръглата маса..., р. 677.

Промените в осмата глава – „Съд и прокуратура“, се свеждат до отпадането на изразите „социалистическата собственост“, „делото на социализма“ (чл. 125., ал. 1. и 2.) и споменаването на Държавния съвет (чл. 132, ал. 3, чл. 134, ал. 3). Минимални са промените и в деветата глава – „Герб, печат, знаме, столица“, където само е добавен нов член – 141а, в който е подчертана символиката на държавния герб и знаме – „единството на българския народ и независимостта и суверенитета“, и се постулира техният свещен характер и задължението на гражданите да ги почитат. Не настъпват промени и в последната, десета глава на Конституцията – „Създаване и изменение на Конституцията“³⁸.

Прегледът на поправките в Конституцията на НРБ, декретирани в документа Споразумение по политическата система от 12 март 1990 г. на основните политически представители на Кръглата маса, показват, че промените са многобройни и засягат основните глави от конституцията. Те следват модела, вече апробиран от Кръглите маси в Централна Европа³⁹ и до голяма степен осъществяват деидеологизацията на Конституцията, като я приспособяват за новите условия чрез разделянето на изпълнителната от законодателната власт. Естествено е при това положение да си зададем и въпроса защо следването на централноевропейския модел не продължава и по-нататък – договаряне на парламентарни избори и стремеж на опозиционните до момента демократични сили с помощта на изборната бюлетина да отстранят комунистите от власт. Вместо това българските участници в Кръглата маса правят още една крачка напред в сравнение с Полша, Унгария и Чехословакия и се договарят първите свободни и демократични избори в България да бъдат за Велико народно събрание, чиято основна цел е подготовката и приемането на изцяло нова конституция.

Причините за тази българска специфика, оставила своя отпечатък и върху демократичната българска конституция, са изцяло политически. Когато на 10 ноември 1989 г. започва българският преход, той изглежда паралелен с процесите в Централна Европа и дори изпреварва събитията от 17 ноември 1989 г. в Чехословакия. Тази видимост обаче е подвеждаща, тъй като в България инициативата е на БКП и още известно време – два-три месеца, остава в нейни ръце, докато в Централна Европа от самото начало водещи са новите сили, които до началото на 1990 г. вече са отстранили комунистите от власт. В ръководството на СДС сравнително бързо осъзнават българското изоставане и, бидейки в непрекъснат контакт с централноевропейските дисиденти (най-вече с полските представители на победоносната „Солидарност“), започват да търсят възможности за ускоряване на процесите в България.

³⁸ Всички изброени и цитирани по-горе промени в Конституцията на НРБ са публикувани в: Държавен вестник, № 29, 10 апр. 1990.

³⁹ Промените в Конституцията на Полската народна република са извършени преди изборите от 4–18 юни 1989 г., както и след тях на 19 декември 1989 г. от новия Сейм. Те са също толкова многобройни, колкото са и тези в Българската конституция. *Historia XIX i XX wiek. T. 6, Cz. 2. 1956–1989. Wybor tekstow zrodlowych. Pod red. A. Koseskiego, J. R. Szaflika, R. Turkowskiego. Pultusk, 2004, 391–394.*

himself why the BCP representatives agreed so easily with this proposal. This would become clear only after the elections.

Above was described the path which led to the earlier decision of the Bulgarian political forces to create an entirely new constitution. It is a curious fact that such a decision was taken also in one other Balkan country in transition – Romania. Ion Iliescu, the first democratically elected President of Romania had stated: “*The most important task of this Parliament – acting as a Grand National Assembly – was to devise the new democratic constitution of the country within two years at the most. This was one of the most interesting democratic developments in the history of my country, a true school in civic education*”⁴³. The coincidence is not accidental, but was due to the desire of the new political elite in both Balkan countries to accelerate the process of transformation. In this respect, the desire for accelerating the developments in Bulgaria and Romania is similar to the tasks which the communists had set to themselves after World War II and which were formulated in the famous phrase of Georgi Dimitrov that for 10–15 years Bulgaria had to achieve what other countries had done in the course of a century.

THE SEVENTH GRAND NATIONAL ASSEMBLY AND THE DRAFTING OF THE NEW CONSTITUTION

Following the agreement between the two major political parties – the Bulgarian Socialist Party (the new name adopted by the BCP in the beginning of April 1990) and UDF, that the goal of the first free and democratic elections should be the drafting of a new constitution, they concentrate all their efforts in their pre-elections campaigns. The opposition forces’ strategy is based on their conviction that the future constitution will be drafted by them. This is not deprived of sense, since in all Central European countries the new political forces have either taken the power or are very close to it, while the communist parties formerly in power break apart and suffer heavy electoral defeats.

The desire to draft a new constitution at such an early stage of the transition (which has hardly begun, except for some cosmetic changes such as the establishment of political pluralism, while in practice the BCP/BSP remains at dominant positions in the state) has its dangers. First, the high level of political tension prevents the authors of the constitution from carefully deliberating over the best form of constitutional arrangement but instead pushes them towards attempting to gain temporary political advantages⁴⁴. A second danger is highlighted by the American political scientist Ion Elster, who compares the process of drafting a new constitution amid a transition in Eastern Europe as an attempt “to build a boat in open seas”⁴⁵.

⁴³ *Илиеску, Й.* Румъния – десет години след революцията. – Във: Десет години по-късно. Уроци за бъдещето. Ор. cit. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2000, р. 266.

⁴⁴ *Холмс, С.* Ор. cit., р. 28.

⁴⁵ *Елстър, Й.* Цит. съч., с. 269.

Идеята в България изборите да бъдат не просто за парламент, а за Велико народно събрание, което да изиграе ролята на учредително и да изработи нова българска конституция, се ражда в хода на дискусиите как най-бързо България да се впише в бързата демократизация на страните от Централна Европа. За пръв път за избори за Велико, не за Обикновено, народно събрание беше споменато в хода на академичната дискусия, организирана от Историческия факултет в рамките на семинара „Теоретични проблеми на социализма“ през декември 1989 г.⁴⁰ Идеята за ВНС, което може бързо да смени обществено-политическата система в България, беше лансирана от тримата участници в семинара – Димитър Луджев, Снежана Ботушарова и Стоян Ганев. На основата на историческия опит от следвоенния период беше защитена тезата, че по такъв начин демократизацията няма да се остави на случайностите на политическия процес, а ще бъде вкарана в рамките на една нова демократична конституция⁴¹. С други думи, с изпреварващия ход – изработване на нова конституция, България ще може да спести време и да се „изравни“ или дори „изпревари“ такива страни като Полша, Унгария, Чехословакия, в които новите демократични сили вече са влезли във властта и са започнали промени в конституциите, без обаче да си поставят за цел да изработват нови.

Десет години по-късно депутатът от ВНС и един от говорителите на СДС Михаил Неделчев си припомня как им е изглеждало предложението изборите да бъдат за ВНС: „Като много от колегите и приятелите в първото СДС, и аз бях запленил от идеята на Стоян Ганев, мотивирана на Кръглата маса, да преучредим българската държава чрез свикването на едно Велико народно събрание, което да създаде нова, демократична конституция. Убеждението ми, че това е правилният път, се разгръщаше със самите дебати на Кръглата маса, където се виждаше, че комунистическата партия съвсем няма намерение да предава позициите си и да се лишава от монополното си положение“⁴². Този цитат достатъчно ясно обяснява основният мотив на СДС да поиска изборите да бъдат за ВНС.

⁴⁰ От днешна гледна точка може би изглежда странно, но този семинар беше в рамките на т.нар. Партийна учебна година. През учебната 1988/89 г. в него бяха организирани дискусии за обществено-политическите кризи в социалистическите страни, за различните модели на социализъм, за възможните други варианти на развитие на Русия след Октомврийската революция от 1917 г. Участници и лектори в семинара бяха историците Димитър Луджев, Евгений Дайнов, Драгомир Драганов, Искра Баева, юристите Снежана Начева, Снежана Ботушарова, Стоян Ганев. Тъй като аз (Искра Баева) ръководех семинара, то разчитам на собствените си спомени.

⁴¹ Един от слушателите на дискусията си припомня, че Ботушарова е искала избори за Учредително събрание с ограничен във времето мандат, а Луджев е автор на идеята за ВНС с цел „както комунистите са установили тоталитарно управление чрез ВНС, така и сега то трябва да бъде разградено чрез ВНС“. – Идеята на Велико народно събрание в контекста на съвременната конституционна политика. Дискусия, организирана от Институт „Отворено общество“ в рамките на инициативата „Граждански конвент за промени в Конституцията“, 17 ноември 2003 г. Стенограма. – Разум, 2004, № 1, с. 19.

⁴² Неделчев, М. Предварително обяснение каква конституция няма да подпишем. – Демократически преглед, есен/зима 1999, с. 72.

According to him, “The situation in Eastern Europe, however, is unique. The countries from the region need to make their transition to constitutional democracy while simultaneously facing three other extremely complicated tasks. First, they are related to a transition to a market economy. Second, they often have to get involved in the process of state-building or, as it was the case in several places, of state-deconstruction. [...] Third, many countries had to face violence in response to their attempts to deal with the communist past. Calls for retribution, “lustration” (making public the names of collaborators with the previous regime), and restitution took a lot of efforts, which could have been invested in other tasks, oriented more towards the future”⁴⁶. In other words, the transition in Eastern Europe requires that all changes are carried through simultaneously, without any secure foundation in any of the spheres from which reformers could potentially transform the others more calmly. Regarding the drafting of the new constitution, Elster explains his metaphor in the following way: “The process is carried out from within the framework of the existing communist constitutions, which thus receive a new life after death – or rather first life only after death since they did not have any meaning before the fall of communism. In this sense, according to Otto Neurath’s metaphor, the countries of Eastern Europe are reconstructing over again their boats at open seas. They did not have the chance to find a cover at a dry dock, where new constitutions can be built from completely new material”⁴⁷.

In addition to these general issues, faced by the drafters of the Bulgarian constitution, there are also other difficulties related to the specific aspects of the Bulgarian political process. In particular, the arrangements agreed upon by the Round Table for the first democratic elections included two important aspects – the electoral system and the date for the elections. The choices for both of them were influenced not only by external events, but also by the preferences of Bulgarian politicians, old and new. In the process of choosing an electoral system, both the BSP and the UDF seek to take advantage of their strengths and limit their weaknesses. The BSP is a party with well-known politicians, who gained popularity following the removal of Todor Jivkov and it therefore prefers a simple majority system; in contrast, the UDF is a new party whose activists are relatively unknown at the national level and consequently it prefers a proportional system. Finally, a compromise was forged by settling on a mixed electoral system modeled on the FRG, where 200 members of the Grand National Assembly are chosen by the majority system, while the other 200 – by the proportional system⁴⁸. In order to avoid parliamentary fragmentation, parties and coalitions had to overcome a 4% threshold in order to have parliamentary representation.

The date of the elections has significant importance for the accomplishment of the strategic task – the drafting of the new constitutions. The position of the BCP, expressed by Andrey Lukanov is to accept the request of the UDF for accelerated reforms. In this case, elections should be carried out early and the new government

⁴⁶ Ibid., p. 270.

⁴⁷ Ibid., p. 271.

⁴⁸ Кръглата маса. Стенографски..., p. 678.

Желанието на СДС е реализирано в споразуменията от Кръглата маса. В точка 2. от Четвъртата част на Споразумението по основните идеи и принципи на законопроекта за изменение и допълнение на Конституцията на НРБ е записано: „Новоизбраното ВНС в срок от една година и половина да изработи и приеме нова Конституция на страната и да реши да се проведе референдум, чрез който народът да я утвърди. Едновременно с това то да функционира като работещ парламент, като приема всички закони и други актове, необходими за нормалната дейност на държавата“⁴³. Когато този текст е договорен, никой не си задава въпроса защо представителите на БКП толкова лесно се съгласяват с това предложение. Това става ясно едва след изборите.

По-горе беше описан пътят, по който се стига до ранното решение на българските политически сили да се създаде изцяло нова конституция. Любопитно е, че подобно решение е взето и в другата балканска страна в преход – Румъния. Първият демократично избран президент на Румъния Йон Илиеску разказва: „Най-важната задача на този парламент – действащ в качеството на Велико народно събрание – бе да изработи най-много за две години новата демократична Конституция на страната. Това беше едно от най-интересните демократични развития в историята на моята страна, истинска школа по гражданско образование“⁴⁴. Съпадението не е случайно, то се дължи на желанието на новия политически елит и в двете балкански страни да бъдат ускорени процесите на трансформация. В това отношение желанието за ускорение на България и Румъния прилича на задачите, които си поставят комунистите след Втората световна война и които са формулирани в известната фраза на Георги Димитров, че за 10–15 години България трябва да постигне онова, което други страни са направили в продължение на столетие.

VII ВЕЛИКО НАРОДНО СЪБРАНИЕ И ИЗРАБОТВАНЕТО НА НОВАТА КОНСТИТУЦИЯ

След като двете основни политически сили – Българската социалистическа партия (както се преименува БКП в началото на април 1990 г.) и СДС, се договарят целта на първите свободни и демократични избори да бъде изработването на нова конституция, всички усилия се съсредоточават върху предизборната борба. Стратегията на опозиционните сили се гради върху убеждението, че бъдещата конституция ще бъде изработена от тях. Тази убеденост не е безпочвена, тъй като във всички страни от Централна Европа новите политически сили вече са поели властта или се готвят да го направят, тъй като управляващите дотогава комунистически партии се разпадат и преживяват тежки изборни загуби.

⁴³ Кръглата маса..., с. 677.

⁴⁴ *Илиеску, Й.* Румъния – десет години след революцията. – Във: Десет години по-късно. Уроци за бъдещето. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2000, с. 266.

should focus on the serious economic issues⁴⁹. Despite the explanation, offered later, that the strategy of the governing party was to win the elections at any price, it is likely that Andrey Lukanov wanted by all means to draw the UDF into government. Petar Mladenov had a similar desire when he confessed to acad. Blagovest Sendov just before the elections that “on these elections, it is only most likely and natural that the opposition wins. Then I have to nominate the future prime minister. It would be best that this is Dr. Petar Dertliev, with Lukanov and you as his deputies”⁵⁰.

There are also significant disagreements about the election date among the parties in the UDF. In his otherwise lengthy book, Petko Simeonov (head of the Pre-election headquarters of the UDF for the first election) does not include anything related to the arguments around the format and timing of the elections⁵¹. The book, written only a few years after the events, demonstrates that the UDF leadership did not question the decision to schedule the elections for June 1990 – even more, it is presented as an achievement of the Round Table⁵². Two decades later, at a round table on the problems of the transition which took place in Sofia University on 5 July 2010⁵³, the leading UDF politicians Jelyu Jeleu, Dimitar Ludjev, and Petko Simeonov recounted that there were arguments within the UDF leadership between the older representatives of the “historical parties” and those of the new formations. According to Jelyu Jeleu, the Bulgarian Agrarian People’s Union representative Milan Drenchev and the social democrat Petar Dertliev wanted the elections delayed for the autumn (“so that the economic crisis can become deeper”), but these feelings were overcome by “the naïve belief of the UDF that the country needs to be saved from the crisis”. Petko Simeonov, however, has a different explanation for UDF’s desire for early elections. According to him, “On 12 February 1990 the Coordination Council of the UDF had a meeting with the US Secretary of State James Baker. In the discussion about the timing of the elections, he said to us that the sooner they were, the better – for example, in May”. This account is confirmed by Dimitar Ludjev, who added to Baker’s words: “If everyone has elections in the spring, you will do it too”⁵⁴.

Nowadays the decision to carry out the elections between 10 and 17 June 1990 is considered as a significant mistake of the UDF; however, in the light of the events in Eastern Europe in the first months of 1990 it seems logical. The Polish example from the summer of 1989 is widely seen by leading West European and the new Eastern European politicians as a model, which will be replicated in all the countries of the Eastern bloc. Indeed, in the GDR elections of 18 March 1990, the former communists receive only 16,4% of the vote; in the Hungarian elections of 25 March and 25 April 1990 they receive 10,89%, while in the 8–9 June 1990 elections

⁴⁹ Кръглата маса..., 117–120.

⁵⁰ Манолова, Н. Български интелектуалци за прехода и за себе си. С., 1999, с. 218.

⁵¹ Симонов, П. Голямата промяна 1989–1990. Опит за документ. С., Отечество, 1996, 88–113.

⁵² Ibid., p. 113.

⁵³ <http://10noemvri.info/search/node/5%20%D1%8E%D0%BB%D0%B8%202010>.

⁵⁴ Луджев, Д. Революцията в България 1989–1991. Т. 1. С., 2008, p. 355, 378.

Желанието да се изработи нова конституция в толкова ранен етап на преобразованието (всъщност, те почти не са започнали, ако не се броят козметичните промени като въвеждането на политически плурализъм, но при запазване на господстващите позиции в държавата на БКП/БСП) носи със себе си и опасности. Първата се крие в голямото политическо напрежение, което пречи на създателите на конституцията да разсъждават за най-доброто конституционно устройство и ги тласка към извоюване на временни политически предимства⁴⁵. За втората по важност опасност предупреждава американският политолог Йон Елстър, който сравнява процеса на създаване на нови конституции в „преобладаваща“ Източна Европа с това „да се построи лодка в открито море“⁴⁶.

Йон Елстър очертава проблема така: „Ситуацията в Източна Европа обаче е уникална. Страните от региона трябва да извършат своя преход към конституционна демокрация, изпълнявайки едновременно с това три други изключително трудни задачи. Първо, те са обвързани с преход към пазарна икономика. Второ, често те трябва да се занимават и с процеса на държавно строителство или, както стана на някои места, на държавно разграждане [...] Трето, много от страните се оказаха изправени пред насилие в опита си да се справят с комунистическото минало. Исканията за възмездие, за „лустрация“ (публикуването на имената на сътрудниците на предишния режим) и реституция отнеха много енергия, която би могла да се използва за други, ориентирани повече към бъдещето задачи“⁴⁷. С други думи, при преобразованието в Източна Европа всички промени трябва да се осъществяват едновременно, без реформаторите да имат възможност да се опрат на сигурен фундамент в някоя от сферите, за да могат спокойно да трансформират другите. Що се отнася до изготвянето на новата конституция Елстър разшифрова образа от заглавието така: „Процесът протича в рамките на съществуващите комунистически конституции, които получават по този начин живот след смъртта – всъщност само след смъртта, тъй като преди падането на комунизма те нямаха никакво значение. Тъкмо в този смисъл страните от Източна Европа – за да използвам метафората на Ото Нойрат – строят ново своите лодки в открито море. Те нямаха възможност да потърсят подслон на някой сух док, където новите конституции могат да бъдат изградени от напълно нов материал“⁴⁸.

Наред с посочените обективни трудности, пред които се изправят създателите на българската конституция, съществуват и такива, които са плод на особеностите на българския политически процес. Става дума за договореностите от Кръглата маса за първите демократични избори, в които най-важни са два момента – избирателната система и датата на изборите. И при

⁴⁵ За това предупреждава в анализ за изработването на източноевропейските конституции Стивън Холмс в своята статия „Връщане към чертожната дъска“. *Холмс, С.* Цит. съч., с. 28.

⁴⁶ *Елстър, Й.* Цит. съч., с. 269.

⁴⁷ Пак там, с. 270.

⁴⁸ Пак там, с. 271.

in Czechoslovakia they receive only 13,7% of the vote⁵⁵. These results, coupled with the deep crisis in former communist parties, gave additional confidence to the Bulgarian UDF. However, the situation in Bulgaria is different; moreover, opinion surveys from January 1990 show clear advantage for the governing party (30,2%) as compared with the opposition (13,6%)⁵⁶. The Bulgarian aspects are underestimated both due to the lack of political experience among UDF politicians and due to the fact that their attention is focused on what is happening in the center (Sofia) and thus they do not take account about the feelings in the province. As J. Jelev confesses, “The UDF leadership projected their impression from Sofia to the other cities and that’s where the illusion comes from”⁵⁷.

The hopes for a big electoral victory of the UDF in Bulgaria turned out to be truly an illusion. At the first free elections the only opposition party receives a respectable portion of the vote – 36% (144 MPs), but significantly lower than the BSP, which won absolute majority with 52.25% (211 MPs)⁵⁸. Additionally, the results are an unpleasant surprise since they differ from the processes in a transforming Central Europe. While it is true that the situation on the Balkans is different⁵⁹, the new politicians of Bulgaria prefer to compare themselves with more advanced nations than their neighbors. This result is followed by a sharp reaction by the UDF leader Jelyu Jelev, who declares that even though elections have been free, there have not been fair and calls for protests and civil disobedience. The first actions come from the students, who occupy Sofia University in response to the BSP’s electoral victory. Part of Sofia’s residents also engage in civil disobedience, unhappy at the fact that the BSP’s majority is due to the votes from the province, while the UDF won an absolute majority of 53% in Sofia. The protests led to barricades on Sofia streets and crossroads and to setting up of the protest camp “City of Truth” on the central Sofia square. Among their most important demands were the cancellation of the result of the elections and the resignation of the President Petar Mladenov (due to his words from 14 December 1989). The first demand is key, since without the leading role of the UDF the realization of the strategy for rapid changes would have been difficult since foreign observers accept the electoral results⁶⁰. The UDF achieved its second goal: under social pressure, the President Petar Mladenov resigns on 6 July 1990, leaving one of the key state positions and thus gives the UDF a chance to transform its increased influence into political power.

UDF’s electoral defeat pushed back the idea of drafting a new constitution. This is particularly clear in the first months of the 7th GNA. The Parliament began work in the summer of 1990 and for the first time in four decades it included the

⁵⁵ *East, R.* Revolutions in Eastern Europe. Pinter Publishers, London and New York, 1992, pp. 76–77, 98, 51.

⁵⁶ *Люджев, Д.* Op. cit., p. 364, 380–381.

⁵⁷ <http://10noemvri.info/search/node/5%20%D1%8E%D0%BB%D0%B8%202010>

⁵⁸ Избори 1990 г. – Национален център за изучаване на общественото мнение. С., 1991.

⁵⁹ *East, R.* Op. cit., p. 145.

⁶⁰ *Brown, J. F.* Surge for Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe. Duke University Press, Durham and London, 1991, p. 197.

двата важна роля изиграват както външните обстоятелства, така и нагласите на старите и новите български политици. При избора на избирателната система БСП и СДС действат според силните и слабите си страни – БСП е партия с изявени политици, получили популярност със свалянето на Тодор Живков, затова тя залага на мажоритарния принцип, докато СДС е нова партия със слабо известни в национален мащаб дейци, затова той предпочита пропорционалната система. В крайна сметка е постигнат компромис: приета е смесената избирателна система по модела на ФРГ: 200 депутати във ВНС по пропорционалната, а останалите 200 – по мажоритарната система⁴⁹. За да не бъде фрагментирано парламентарното пространство, е въведен и праг от 4%, който трябва да прескочат партиите или предизборните коалиции, за да влязат в парламента.

Много голямо значение за стратегическата задача (изработване на новата конституция) има въпросът за датата на изборите. В този случай позицията на БКП, изразена от Андрей Луканов, е, че е готова да се съобрази с искането на СДС за ускорени промени. При това положение изборите трябва да се проведат рано и новото правителство да се посвети на сериозните икономически проблеми⁵⁰. Въпреки по-късните обяснения, че стратегията на управляващите е била изборите да се спечелят на всяка цена, това едва ли се отнася за Андрей Луканов, който всячески се стреми да привлече СДС в управлението. Такава е нагласата и на Петър Младенов, който малко преди изборите споделя пред акад. Благовест Сендов: „На тези избори най-вероятно и най-естествено е да победи опозицията. Тогава аз трябва да посоча бъдещия премиер. Най-добре ще бъде това да е д-р Петър Дертлиев, а Луканов и ти да му бъдете заместници“⁵¹.

Големи спорове за датата на изборите се водят и между партиите в СДС. В обемистата книга на Петко Симеонов (оглавяващ Предизборния щаб на СДС за първите избори) не е отделено никакво място на споровете за това какви и кога трябва да бъдат изборите⁵². Книгата е написана само няколко години след събитията и показва, че тогава ръководството на СДС не поставя под въпрос решението изборите да са през юни 1990 г. – то е представено като постижение на Кръглата маса⁵³. Две десетилетия по-късно, на Кръглата маса, посветена на проблемите на прехода и проведена в Софийския университет на 5 юли 2010 г.⁵⁴, водещите политици от СДС Желю Желев, Димитър Луджев, Петко Симеонов разказват, че споровете в ръководството на СДС са били между по-възрастните представители на „историческите партии“ и новите формации. По думите на Желю Желев, земеделецът Милан Дрен-

⁴⁹ Кръглата маса..., с. 678.

⁵⁰ Пак там, 117–120.

⁵¹ Манолова, Н. Български интелектуалци за прехода и за себе си. С., 1999, с. 218.

⁵² Симеонов, П. Голямата промяна 1989–1990. Опит за документ. С., Отечество, 1996, 88–113.

⁵³ Пак там, 113.

⁵⁴ Стенограмата от Кръглата маса може да се намери на следния електронен адрес: <http://10noemvri.info/search/node/5%20%D1%8E%D0%BB%D0%B8%202010>

opposition. However, the long lack of full parliamentary life has led to a loss of parliamentary skills. Unlike the socialist period, now the GNA is a permanent institution, whose sessions are broadcasted directly on radio and television. Thus, the fact that the UDF managed to win only a minority pushes its MPs to use the parliamentary platform mostly as an opportunity for propaganda in favor of UDF's ideas. Additionally, the UDF leadership considers its activities as a historical mission. Therefore, most opposition statements are not related to policy-making problems, but are rather political speeches, aimed at influencing public opinion in favor of the UDF.

As an attempt to relate the new parliamentary tradition with the beginning of Bulgarian statehood, the GNA was officially inaugurated on 10 July 1990 in the same building in Veliko Tarnovo, where the Constituent Assembly held its meetings in 1879. The first words are optimistic – the oldest MPs, Yosif Petrov from the BACU, describes the new constitution as “a starting point for the creation of one new, free, independent, democratic Bulgarian state based on the rule of law”⁶¹. Most of the leaders of the numerous parliamentary groups (in order for it to have a greater chance of participating in discussions, the UDF was constituted as a parliamentary union in which each of parties had its own parliamentary group⁶²) held speeches at the first working session of the GNA in Sofia on 17 July 1990, in many of which the need to draft a new constitution is evoked. According to the leader of the BACU-“Nikola Petkov” Milan Drenchev, “The people sent us here above all with one mission and one goal: to create the new constitution, in which should contain the guarantees about political, law-based and all people's freedoms, for which we aspired regardless the price and towards which we have always strived”. The social democrat Petar Dertliev declares that “Now comes the new great chance to build Bulgaria...I have no doubts that the new Constitution will be good, democratic, fair”⁶³. Thus, the GNA started its work on the new constitution with high hopes and upbeat rhetoric.

The real task of the Parliament turned out to be harder than the initial declarations suggested. From the beginning, there were sharp disputes surrounding the choice of a chairman of the GNA, from which eventually the BSP candidate, the historian acad. Nikolay Todorov, emerged successful. In his first speech, he formulated the main mission as “to prepare the Constitution which the people wants and which will secure rights and freedoms in accordance with the widely accepted civilized norms: free development of the agricultural life, socio-political pluralism, stability and social security for the people”⁶⁴. As early as 30 July 1990 the GNA voted on a commission headed by the deputy chairman of the GNA Ginyo Ganey (independent, elected as representation of HF in the GNA), and with BSP's Yanaki Stoilov and UDF's Stoyan Ganey as deputies, whose task is to gather the different suggestions and to prepare the project for the new constitution.

⁶¹ Стенографски дневници на VII ВНС (1990–1991). Т. 1. С, 1992, р. 5.

⁶² Проданов, В., А. Тодоров, Й. Аврамов, В. Иванова. Българският парламент и преходът. Сиела, 2009, р. 118.

⁶³ Стенографски дневници на VII ВНС (1990–1991). Т. 1. С, 1992, 11–25.

⁶⁴ Тодоров, Н. VII Велико народно събрание зад кадър. С., 1993, р. 33.

чев и социалдемократът Петър Дерглиев са искали изборите да бъдат през есента („за да се задълбочи икономическата криза“), но е надделяла „наивната вяра на СДС, че страната трябва да се спасява от кризата“. По-различно е обяснението на Петко Симеонов за желанието на СДС за ранни избори. Той казва: „На 12 февруари 1990 г. Координационният съвет на СДС имаше среща с държавния секретар на САЩ Джеймс Бейкър. В разговора кога да бъдат изборите, той ни каза: колкото по-скоро, толкова по-добре – например през май“. Този разказ е потвърден и от Димитър Луджев, който допълва думите на Бейкър: „Щом всички правят избори през пролетта, и вие ще ги направите“⁵⁵.

Днес решението за повеждане на изборите на 10–17 юни 1990 г. е отчетено като голяма грешка на СДС. Но в светлината на събитията в Източна Европа през първите месеци на 1990 г. то изглежда логично. Полският пример от лятото на 1989 г. се възприема като модел, който ще се повтаря във всички страни от Източния блок, както от водещите западни политици, така и от новите източноевропейски. Действително, в проведените на 18 март 1990 г. избори в ГДР бившите комунисти получават едва 16,4%; на проведените на 25 март и 25 април 1990 г. избори в Унгария – техните колеги събират 10,89%; на проведените на 8–9 юни 1990 г. избори в Чехословакия комунистите получават едва 13,7% от гласовете⁵⁶. Тези резултати, предшествани от дълбока криза в бившите комунистически партии, придават самочувствие и на българския СДС. Но ситуацията в България е по-различна, още повече че и социологическите проучвания от януари 1990 г. показват предимство за управляващите (30,2%), а не за опозицията (13,6%)⁵⁷. Българските отлики са подценени както заради липсата на политически опит у политиците от СДС, така и защото вниманието е съсредоточено върху ставащото в центъра – София, а не върху провинцията. По признанието на Ж. Желев: „Ръководството на СДС проектира представите си от София в другите градове и оттам идва илюзията“⁵⁸.

Надеждите за голяма изборна победа на СДС в България наистина се оказват илюзия. На първите свободни избори единствената опозиционна сила СДС получава висок резултат – 36% (144 депутатски места), но значително по-малък от БСП, която извоюва абсолютно мнозинство с 52,25% (211 депутатски места)⁵⁹. Резултатите са неприятна изненада, защото се отличават от процесите в трансформираща се Централна Европа. Вярно е, че на Балканите нещата изглеждат по друг начин⁶⁰, но новите политики в Бъл-

⁵⁵ Той потвърждава външната зависимост и в книгата си: *Луджев, Д.* Революцията в България 1989–1991. Кн. 1. С., 2008, с. 355, 378.

⁵⁶ *East, R.* Revolutions in Eastern Europe. Pinter Publishers, London and New York, 1992, 76–77, 98, 51.

⁵⁷ *Луджев, Д.* Цит. съч., с. 364, 380–381.

⁵⁸ <http://10noemvri.info/search/node/5%20%D1%8E%D0%BB%D0%B8%202010>

⁵⁹ Избори 1990 г. – Национален център за изучаване на общественото мнение. С., 1991.

⁶⁰ Всъщност на Балканите съотношението на политическите сили е различно от това в Централна Европа. Изборите в Румъния, проведени на 20 май 1990 г., са спечелени категорично от Фронта за национално спасение (неформален наследник на делегализираната РКП) с 66,3%. – *East, R.* Цит. съч., с. 145.

The obstacles in front of the rapid elaboration of the new constitutions are of political character. The lack of parliamentary majority for the UDF buried the hope that Bulgaria could catch up with the other Eastern European countries and led to a change of strategy and tactics by the UDF⁶⁵. Its leadership believes that a GNA in which the former communists hold a majority should not pass the new constitution. For them, this includes two dangers: first, under these conditions the constitution might not be democratic enough; second, this will allow the former communists to establish themselves as the leading force of the transition, which will call into question the public influence of the UDF. This led to the adoption of a new tactic for accelerating the changes – what was not achieved by the ballot box was to be achieved with pressure from the street. The public discontent from the summer of 1990 was thus transformed into a Bulgarian attempt at a “velvet revolution”, but whereas in Czechoslovakia it marks the beginning of the changes, here it follows the legitimization of power through democratic elections. The main task of the GNA – to discuss, prepare, and vote a new constitution, was in this way pushed back due to the intensifying political struggle. The election of the UDF leader Jelyu Jeleu for president on 1 August 1990 is one of the big successes of the new political forces. Nevertheless, this would have been impossible without the votes of the BSP which still holds an absolute majority⁶⁶, which demonstrates the desire of the BSP to involve the UDF in government as a way to share the responsibility.

Until the end of 1990, the constitutional activities of the GNA are reduced only to the collection of constitutional documents and materials, translations of foreign constitutions, and discussions. The autumn of 1990 also saw the deposit of constitutional projects: the first, from 11 October 1990 was the project by the United Democratic Center (related to the UDF), followed on the 22 December by the project of Constitutional Club 311 (named after the number of the respective cabinet in the Faculty of Law at SU). The submission of only two projects from MPs in 1990 is a clear indication that the constitution is absent from the everyday agenda of the GNA. It is only the political crisis, which led to the resignation of the second government of Andrey Lukanov on 29 November 1990, that gave a new impetus to the constitution. On 3 January 1991 the main political parties signed a new agreement, which states that the new constitution should be adopted in March 1991⁶⁷. It reinvigorated the constitutional efforts, which led to an influx of constitutional projects to the Parliament.

In the beginning of 1991, there were projects put forward in front of the GNA by the BSDP (14 January), BACU (16 January, the independent jurist Velko Valkanov (16 January), BSP (17 January), BACU – “Nikola Petkov” in two versions (21 January), RDP (27 February). Additionally, 8 individual projects from outside the Parliament were deposited by Maksim Genov from

⁶⁵ *Неделчев, М.* Предварително обяхиме каква конституция няма да подпишем. – Демократически преглед, Fall/Winter 1999, p. 72.

⁶⁶ *Желев, Ж.* Op. cit., 346–376.

⁶⁷ Споразумение между политическите сили, представени във ВНС, за гарантиране на мирния преход към демократично общество. Кръглата маса..., 700–706.

гария предпочитат да се сравняват с напредналите, а не със съседите си. Лидерът на СДС Желю Желев реагира остро, той обявява, че изборите са били свободни, но не и честни и призовава към протести и гражданско неподчинение. Първи реагират студентите, които отговарят на изборната победа на БСП с окупация на Софийския университет. Към гражданско неподчинение прибягват и част от жителите на София, недоволни, че мнозинството на БСП е постигнато с гласовете на провинцията, докато в София абсолютното мнозинство с 53% печели СДС. Протестът продължава с барикадиране на софийски улици и кръстовища и с изграждане на протестен палатков лагер „Град на истината“ на централния софийски площад. Най-важните искания на протестиращите са: непризнаване на изборния резултат и оставка на президента на републиката Петър Младенов (заради репликата му от 14 декември 1989 г.). Първото е по-важно, защото без водеща роля на СДС не може да се реализира стратегията за бърза промяна, но то трудно може да се осъществи, тъй като чуждестранните наблюдатели признават резултатите от изборите⁶¹. СДС постига успех по второто си искане. Под обществения натиск на 6 юли 1990 г. президентът Петър Младенов подава оставка, като освобождава един от най-важните държавни постове и дава възможност на СДС да реализира нарасналото си влияние чрез влизане във властта.

Изборната загуба на СДС изтласква на заден план идеята за изработване на нова конституция. Това проличава в първите месеци от работата на VII ВНС. Парламентът започва работа през лятото на 1990 г. и за пръв път от четири десетилетия в него има опозиция. Но дългата липса на пълноценен парламентарен живот е довела до загуба на парламентарни умения. За разлика от практиката в епохата на социализма, ВНС е постоянно работещ орган, чиито заседания се предават директно по радиото и телевизията. Оставането на СДС в малцинство кара неговите депутати да използват парламентарната трибуна преди всичко като възможност за пропаганда на идеите на СДС. Още повече че и ръководството на СДС приема дейността си като историческа мисия. Затова повечето опозиционни изказвания не са по проблемите на законодателството, а политически речи, насочени към промяна на обществените нагласи в полза на СДС.

В опит да се свърже новата парламентарна традиция с началото на българската държавност ВНС е тържествено открито на 10 юли 1990 г. в същата сграда във Велико Търново, където заседава Учредителното събрание през 1879 г. Оптимистично прозвучават встъпителните думи на най-възрастния депутат, земеделецът Йосиф Петров, за бъдещата конституция, „която ще бъде отправна точка към създаването на една нова, свободна, независима, демократична и правова българска държава“⁶². Повечето от ръководителите на многобройните парламентарни групи (за да си осигури по-широки възможности за участие в дискусиите СДС се конституира като парламентарен

⁶¹ *Brown, J. F. Surge for Freedom. The End of Communist Rule in Eastern Europe.* Duke University Press, Durham and London, 1991, p. 197.

⁶² Стенографски дневници на VII ВНС (1990–1991). Т. 1. С., 1992, с. 5.

Austria (December 1990), Yaroslav Radev (8 January 1991), Krastyo Krastev (9 January 1991), Vladimir Radev from the USA (18 January 1991), A. Aleksandrov (22 January 1991), Tsonyo Danev (29 March 1991), the Praxis group (29 March 1991), Aleksy Popov from Casablanca (28 March 1991)⁶⁸. Nevertheless, this political and social dynamism did not reflect on the work of the constitutional commission of the GNA. The main reason for this was the heterogeneous nature of the projects and the fact that it was impossible to reconcile their foundational ideas. Furthermore, the rapid pace at which the new constitution had to be drafted in order to meet the deadline from the political agreement also had its effect. The short period – from January to March, was a demonstration of the growing UDF influence following the election of their leader Jeleu as president and the resignation of the BSP Prime Minister Lukanov. The new positions of power occupied by the UDF gave its leaders confidence to leave the drafting of the new constitution to the next parliament, in which they would have a majority.

The politicization of the constitutional task has a greater impact on the relations between political parties than on the GNA's constitutional commission's activities. The camp of those determined to draft and pass a new constitution includes first and foremost the BSP, which hopes that the constitution will legitimize its new democratic appearance, but also the 'historical' parties of the BSDP and BACU – "Nikola Petkov", for the old leaders of which this is the last chance to contribute and become "fathers" of the constitution, as well as the moderate fraction of the UDF. In the other camp, which opposes the drafting of a constitution, we can find those UDF MPs with the strongest anti-communist positions. They express demands for deeper changes without the involvement of the reformed communists, similar to the events in Central Europe.

The delay in the work on the constitution (there is almost no work on it in 1990; the deadline of March 1991 is not respected) became a political problem. There are additional sharp disputes surrounding other important laws which were to be voted by the GNA regarding the land, the cooperatives, the BND, and the privatization, on which no agreement was reached. The delay and the disputes gave a reason for a group of UDF MPs to call on 25 April 1991 for the dissolution of the Parliament and the scheduling of new elections. This led to a political confrontation regarding whether or not the new constitution should be passed by the GNA even though it was elected with precisely such a mandate. The tabling of the project for a new constitution in the beginning of May 1991 marked the start of the parliamentary crisis. On 14 May 1991, Stefan Savov from the Democratic Party reads out in front of the Parliament a declaration, which called on those, who did not support the GNA in the drafting of a new constitution to leave the Parliament and declare a hunger strike; 39 UDF MPs responded to this appeal.

⁶⁸ Българските конституции и конституционни проекти. Ed. В. Методиев, Л. Стоянов. С., pp. 2003, 242–255, 256–283, 284–293, 294–313, 314–336, 337–355, 356–369, 370–386, 387–408, 410–427, 428–443, 444–472, 473–489, 490–501, 502–511, 512–528, 529–542.

съюз, в който всяка от партиите има своя парламентарна група⁶³) произнасят възпителни слова на първото работно заседание на ВНС, което се провежда в София на 17 юли 1990 г. В много от тях се подчертава необходимостта от изработване на нова конституция. Според лидера на БЗНС „Никола Петков“ Милан Дренчев: „Народът ни изпрати тук преди всичко с една задача и с една цел: да създадем новата конституция, в която да залегнат гаранциите за политически, правни и всички народни свободи, които ние с цената на всичко сме желали и към които сме се стремили“. Социалдемократът Петър Дертлиев декларира: „Сега идва новият велик шанс да сътворим България [...] Аз не се съмнявам, че новата Конституция ще бъде добра, демократична, справедлива“⁶⁴. С приповдигнат тон и надежди за нова конституция започва работата си ВНС.

Същинската дейност на парламента се оказва по-трудна от началните декларации. Остри спорове се водят още при избора за председател на ВНС, в който надделява кандидатът на БСП – историкът акад. Николай Тодоров. В първото си слово той формулира като основна мисия – „да изготвим желаната от народа Конституция, която ще осигури права и свободи по общоприетите норми на цивилизацията: свободно развитие на стопанския живот, обществено-политически плурализъм, стабилност и социална сигурност за хората“⁶⁵. Още на 30 юли 1990 г. ВНС гласува комисия, оглавена от заместник-председателя на ВНС Гиньо Ганев (безпартиен, избран като представител на ОФ във ВНС) със заместници Янаки Стоилов от БСП и Стоян Ганев от СДС, чиято задача е да събере различните предложения и да подготви проекта за новата конституция.

Политически се оказват причините, които възпрепятстват бързото изработване на новия Основен закон. Липсата на парламентарно мнозинство на СДС погребва надеждата, че България може да настигне другите източно-европейски страни и променя стратегията и тактиката на Съюза⁶⁶. Ръководителите му смятат, че ВНС, в което мнозинство имат бившите комунисти, не бива да приема новата конституция. Те виждат най-малко две опасности – първата е, че при тези условия конституцията няма да бъде достатъчно демократична, а втората, че бившите комунисти ще се утвърдят като водеща сила в прехода, което ще постави под въпрос общественото влияние на СДС. Затова е потърсена нова тактика за ускоряване на промените – непостигнатото с избирателната бюлетина да се осъществи с натиск от улицата. Гражданското недоволство от лятото на 1990 г. се превръща в български опит за

⁶³ Проданов, В., А. Тодоров, Й. Аврамов, В. Иванова. Българският парламент и преходът. Сиела, 2009, с. 118.

⁶⁴ Стенографски дневници на VII ВНС (1990–1991). Т. 1, 11–25.

⁶⁵ Тодоров, Н. VII Велико народно събрание зад кадър. С., 1993, с. 33.

⁶⁶ По думите на Михаил Неделчев от РДП: „Разбира се, когато мислехме за преучредяването на държавата, бяхме абсолютно убедени, че в едно такова Велико народно събрание ние, партиите и политическите клубове и движения от коалицията СДС, ще имаме мнозинство, а с ДПС – голямо мнозинство. Ето така идеята до голяма степен се обезсмисли, когато се оказва, че такова мнозинство ние няма да имаме“. – Неделчев, М. Цит. съч, с. 72.

Consequently, the Group of the 39⁶⁹, as it became known, marked the beginning of the protests of those, opposed to the constitution. Nevertheless, most UDF MPs remained in Parliament in order to give Bulgaria a new democratic constitution. The protests led to divisions in society, but helped accelerate the work on the constitution.

Between 14 May and 12 July, the GNA works with quickened pace under growing public pressure. The protesting MPs are a minority, but their positions are in tune with the public feelings from the summer of 1990, which refused to accept the right of the BSP to be part of the democracy-building process. Thus, they received support from the President Dr. Jelyu Jelev and from the SU Chancellor Prof. Nickolay Genchev. On 5 July 1991, the President Jelev expressed in front of the GNA his doubt in the moral right of the reduced Parliament to pass a constitution. The MPs, who remained in the GNA, wanted quickly to find a solution to controversial topics, but not all differences could be overcome. Therefore, when the MRF demand for the inclusion of the term “national minority” in the constitutional text was rejected, 15 of its MPs (out of 24 MRF MPs) staged a new walk out and joined the Group of the 39⁷⁰. This established an atmosphere of outside pressure and a desire for a quick drafting of the constitution, in which the texts pertaining to the rights and functions of the President, the teaching of Turkish language at school, and others were discussed⁷¹. These extreme circumstances also meant that the constitution was not officially signed again in Veliko Turnovo as it was planned.

The third revision of the constitutional texts took place on 8 July 1991. On 12 July 1991, the Constitution of the Republic of Bulgaria was officially signed by 309 (and another four later) from the 400 MPs (with an approval threshold of 267)⁷². The opposition’s demand to ratify the constitution through a national referendum (similar to the constitution of 1971) was rejected, but this would have been hardly possible since everybody’s attention was already focused on the next elections, coming in October. The constitutional specialist Stephen Holms is also against using the referendum as a substitute for the responsibilities of the new political class: “This approach is based on the assumption, that **the people’s voice is not articulated correctly through the process of representation**. The preference for referendums reflects the seemingly reasonable belief that the most important decisions ought not to be left in the hands of politicians, but this conviction is much more undemocratic than it appears at first sight”⁷³. The foundations of modern democracy, evoked by Stephen Holms, were not the main reason for the

⁶⁹ *Николова, В., И. Рибарева*. Протестът на 39-те. С., 2001; *Коларова, Р.* Негласни споразумения при български преход към демокрация (права на малцинствата и конституционализъм). – Политически изследвания, 1994, № 1, р. 39.

⁷⁰ *Тодоров, Н.* Op. cit., pp. 140–141.

⁷¹ *Фризон-Рош. Ф.* Ролята на държавата и новите правила на държавно управление в страните в преход. Случаят България. – ВЪВ: Десет години по-късно. Уроци за бъдещето. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2000, р. 311.

⁷² *Тодоров, Н.* Op. cit., 144–147.

⁷³ *Холмс, Ст.* Op. cit., р. 29.

„нежна революция“, само че за разлика от Чехословакия тя не маркира началото на промените, а влиза в действие едва след като властта вече се е легитимираща чрез демократични избори. Така същинската задача на ВНС – да обсъди, подготви и приеме нова конституция, остава на заден план, изместена от изострящата се политическа борба. Един от големите успехи на новите политически сили е изборът на лидера на СДС Желю Желев за президент на 1 август 1990 г. Но тъй като това не може да стане без гласовете на депутати-те от БСП, разполагащи с абсолютно мнозинство⁶⁷, избирането на Желев за президент демонстрира и желанието на БСП да ангажира СДС във властта като сподели отговорността за управлението.

До края на 1990 г. конституционната дейност във ВНС се свежда само до събиране на конституционни документи и материали, превод на чужди конституции, дискусии. През есента на 1990 г. започва и депозирането на различни конституционни проекти: първият е от 11 октомври 1990 г. на Обединения демократичен център (от СДС), последван на 22 декември с.г. от проекта на Конституционен клуб 311 (по номера на кабинета в Юридическия факултет на Софийския университет). Фактът, че само два депутатски проекта са депозирани през 1990 г. показва, че конституцията отсъства от дневния ред на ВНС. Едва политическата криза, довела до оставката на второто правителство на Андрей Луканов на 29 ноември 1990 г., съдейства за съживяването на интереса към конституцията. На 3 януари 1991 г. основните политически сили подписват ново споразумение, в което е постановено, че новата конституция трябва да бъде приета през март 1991 г.⁶⁸ То съживява конституционните усилия и към парламента потича поток от конституционни проекти.

В началото на 1991 г. във ВНС са внесени проектите на: Българската социалдемократическата партия (БСП) (14 януари), БЗНС (16 януари), безпартийния юрист Велко Вълканов (16 януари), БСП (17 януари), БНЗС „Никола Петков“ в два варианта (21 януари), Радикалдемократическата партия (РДП) (27 февруари). Депозирани са и осем индивидуални недепутатски проекта: на Максим Генев от Австрия (декември 1990 г.), на Ярослав Радев (8 януари 1991 г.), на Кръстьо Кръстев (9 януари 1991 г.), на Владимир Радев от САЩ (18 януари 1991 г.), на А. Александров (22 януари 1991 г.), на Цоньо Данев (29 март 1991 г.), на групата Праксис (29 март 1991 г.), на Алекси Попов от Казабланка (28 март 1991 г.)⁶⁹. Демонстрираната по този начин политическа и обществена активност не се отразява върху работата на Конституционната комисия на ВНС. Основната причина за това е разнообразният характер на проектите и невъзможността да бъдат съчетани техните

⁶⁷ Желев, Ж. Цит. съч., 346–376.

⁶⁸ Споразумение между политическите сили, представени във ВНС, за гарантиране на мирния преход към демократично общество. Кръглата маса..., 700–706.

⁶⁹ Всички проекти са публикувани в: Българските конституции и конституционни проекти. Състав. В. Методиев, Л. Стоянов (допълн. изд.). С., 2003, 242–255, 256–283, 284–293, 294–313, 314–336, 337–355, 356–369, 370–386, 387–408, 410–427, 428–443, 444–472, 473–489, 490–501, 502–511, 512–528, 529–542.

reluctance of the GNA MPs to ratify the constitution through a referendum – rather, the avoidance of referendums was to become political practice. In democratic Bulgaria there hasn't been a single nationwide referendum until 2010.

Main Aspects of the New Constitution

The preamble clearly expresses the resolution that Bulgarian should become a “democratic and social state, governed by the rule of law”. In order to achieve this, the drafters of the new constitutional structure declare their “loyalty to the universal human values of liberty, peace, humanism, equality, justice and tolerance”. Fearing a repetition of the democratic past, they establish “the rights, dignity and security of the individual” as the highest principle. The ethnic tensions sparked by the “revival process” were behind the inclusion of the “duty to guard the national and state integrity of Bulgaria”⁷⁴.

In chapter one “Fundamental Principles” Bulgaria is described as a “republic with a parliamentary form of government” and “a unitary State with local self-government”, in which “no autonomous territorial formations shall be allowed to exist”⁷⁵. These precisions are a reflection of the turbulent events at the time of the drafting of the constitution, related to the alarm of a still possible breaking up of the state. This was due to protests of Bulgarians from the mixed regions, who declared a “Razgrad Republic”, but also due to the success of the nationalist Fatherland Labour Party in Kurdzhali and separatist feelings among the Bulgarian Turks. These fears are behind some prohibitions in the constitutions, as for example “There shall be no political parties on ethnic, racial or religious lines, nor parties which seek the violent seizure of state power” (Art. 11 (4)); and “Religious institutions and communities, and religious beliefs shall not be used to political ends” (Art. 13 (4))⁷⁶. These texts are sometimes subject to critique by outside observers for limiting civil rights⁷⁷. Nevertheless, these constitutional restrictions are not respected in practice since they run contrary to the logic of politics⁷⁸.

The fear from the traditionally hostile Balkan neighborhood is still alive in the first years of the transition. This is the reasoning behind the interdiction in article 22 of the constitution for any “foreigner and foreign legal person” to “acquire ownership over land”⁷⁹.

Different apprehensions from the past – the decades-long rule of the party-state BCP, are behind the decision to explicitly state in article 1 that “(3) No part of the people, no political party nor any other organization, state institution or individual shall usurp the expression of the popular sovereignty.” The same logic is evident in the texts pertaining to the political system in article 11: “(1) Political activity in the Republic of Bulgaria shall be founded on the principle of political

⁷⁴ Конституция на Република България. С., 1991, р. 1.

⁷⁵ Ibid., р. 3.

⁷⁶ Ibid, pp. 4–5

⁷⁷ Elster, I., Op. cit., pp. 270–271, 291.

⁷⁸ Стоилов, Я. Конституционната демокрация и кризата на националната държава. – Ново време, 2003, № 10, р. 30; Луцц., Х. Национализъм, плурализъм и демокрация: индивиди и колективни субекти. – Политически изследвания, № 4, 1994, р. 378.

⁷⁹ Конституция на Република България, р. 6.

основополагащи идеи. Втората по важност причина са ускорените темпове, в които се налага да се изработи новата конституция, за да се спази срокът от политическото споразумение. Краткият срок – от януари до март, показва нарастващото влияние на СДС след избора на неговия лидер Желев за президент и оставката на премиера от БСП Луканов. Новите властови позиции на СДС дават самочувствие на лидерите му, които предпочитат да оставят изработването на новата конституция на следващия парламент, в който ще имат мнозинство.

Политизацията на въпроса за Конституцията се отразява не толкова на дейността на конституционната комисия във ВНС, колкото на отношенията между политическите сили. От едната страна се оказват тези, които са твърдо решени да подготвят и приемат новата конституция – на първо място БСП, тъй като конституцията ще легитимира новия ѝ демократичен облик, силно мотивирани са и „историческите“ партии БСП, БЗНС „Никола Петков“, за чиито възрастни лидери това е последният шанс да дадат своя принос и да станат „бащи“ на конституцията, подобни са нагласите и на умерените в СДС. Срещу изработването на конституцията се обявяват депутатите от СДС с най-ярко изразени антикомунистически позиции. Те издигат искане за дълбока промяна без участието на реформираните комунисти по подобие на станалото в Централна Европа.

Забавянето на работата по конституцията (през 1990 г. по нея почти не се работи, не е спазен и срокът март 1991 г.) се превръща в политически проблем. Остри спорове се водят и по другите важни закони, които трябва да приеме ВНС – за земята, за кооперациите, за БНБ или за приватизацията, по който така и не успяват да се споразумеят. Забавянето и споровете дават основание на група депутати от СДС на 25 април 1991 г. да поиска разпускане на парламента и насрочване на нови избори. Така започва политическото противопоставяне да бъде или да не бъде приета нова конституция от ВНС, въпреки че то е избрано именно с такава цел. Внасянето в пленарна зала на проекта за новата конституция в началото на май 1991 г. поставя началото на парламентарната криза. На 14 май 1991 г. Стефан Савов от Демократическата партия прочита в парламента декларация, с която призовава всички, които не са съгласни ВНС да приема нова конституция, да напуснат парламента и да обявяват протестна гладна стачка. Последват го 38 депутати от СДС. От този момент започва протеста на противниците на конституцията, които стават известни като Групата на 39-те⁷⁰. Но повечето от депутатите на СДС остават в парламента, за да дадат на България нова демократична конституция. Протестите поляризират обществото, но съдействат за ускоряване на дейността по конституцията.

От 14 май до 12 юли ВНС работи с ускорени темпове в атмосфера на нарастващ обществен натиск. Протестиращите депутати са малцинство, но техните призови са в унисон с настроенятия, създадени през лятото на

⁷⁰ Повече по темата: *Николова, В., И. Рибарева*. Протестът на 39-те. С., 2001; *Коларова, Р.* Цит. съч., с. 39.

pluralism. (2) No political party or ideology shall be proclaimed or affirmed as a party or ideology of the State”⁸⁰. In general, the provisions under “Founding Principles” are evidence for the heightened apprehension of the Bulgarian society from the beginning of the transition period of the danger of repeating the political restrictions from the previous decades.

Chapter four, “President of the Republic”, is of particular interest. The disputes in the GNA regarding the place and role of the President are of clear political nature: part of the MPs base their views around the personality of the incumbent president Jelyu Jelev; others are motivated by their fears that Andrey Lukanov or Georgi Pirinski (both of whom are born outside Bulgaria) might become presidents in the future; finally others are wary of the possibility that the former Bulgarian Tsar Simeon Sakskoburggotski, who did not live in Bulgaria since 1946, may run for president. These different fears lead to the odd constitutional texts, which stipulate that the President is elected directly from the people, but that his or her functions are limited since Bulgaria is declared a parliamentary republic. In the parliamentary commission, the prospect of a presidential republic is raised by acad. Konstantin Kosev, “because somebody has to take responsibility. Because a parliamentary republic is the worst form of government, especially for a people with no democratic traditions”⁸¹. However, his idea did not gather support in the GNA, since most MPs, both from the BSP (part of which is Kosev) and from the UDF, either follow in the footsteps of the pre-war parliamentary tradition or are afraid from new central power similar to the Todor Jivkov regime.

According to the new constitution, the President “shall embody the unity of the nation and shall represent the State in its international relations”⁸². The fourteen competences he is accorded are mainly representative: scheduling elections (only after a resolution from the National Assembly), making addresses to the nation and the National Assembly, concluding international treaties (only under circumstances established by the law), promulgating laws (he does have a veto, but it is only an instrument for delay), confirming changes in the administrative divisions, appointing heads of diplomatic missions (only on a motion from the Council of Ministers), awarding orders and medals, granting and withdrawing Bulgarian citizenship, granting asylum, exercising the right to pardon, naming landmarks of national importance, etc. The President is also the Supreme Commander in Chief of the Armed Forces, which gives him the right to appoint and relieve of duty high level military personnel. He also has at his disposal a special institution – the Consultative National Security Council, which has however only consultative functions. In case of resignation by the government the President is also responsible to appoint a caretaker government to lead the country until new elections are conducted; in all other situations, his competences are limited by the government or by Parliament. The problem with the text related to the President is further complicated by the revival in 1990 of the idea of monarchy in Bulgaria.

⁸⁰ Ibid., 3–4.

⁸¹ *Косев, К.* Борисов иска да въведе ред, системата му пречи. – Труд, 25 August 2010, № 234.

⁸² Конституция на Република България, pp 22–28.

1990 г., които отричат правото на БСП да участва в изграждането на демокрацията. Те получават подкрепа от президента д-р Желю Желев и от ректора на Университета проф. Николай Генчев. На 5 юли 1991 г. в обръщение до ВНС президентът Желев изразява съмнение в моралното право на непълния парламент да приеме конституция. Останалите във ВНС депутати бързат да разрешат спорните въпроси, но не всички различия могат да се преодолеят. Неприетото искане на ДПС да се запише в конституционния текст понятието „национално малцинство“ води до ново напускане на ВНС – на 7 юни 15 от депутатите от ДПС (от общо 24) се присъединяват към Групата на 39-те⁷¹. В атмосфера на външен натиск и желание за по-бързо изработване на конституцията се обсъждат и текстовете за правата и функциите на президента, за изучаването на турски език в училище и др.⁷² Извънредните обстоятелства осуетяват идеята конституцията да бъде тържествено подписана отново във Велико Търново.

На 8 юли 1991 г. приключва третото четене на конституционните текстове. На 12 юли 1991 г. Конституцията на Република България е подписана тържествено и поименно от 309 (плюс 4 по-късно) от общо 400-те депутати (при необходим минимум от 267)⁷³. Не е спазено едно от исканията на опозицията – конституцията да бъде приета с общонационален референдум (както е при Конституцията от 1971 г.), но това едва ли е възможно, тъй като вниманието вече е обърнато към предстоящите през октомври парламентарни избори. Срещу референдумите като заменящи отговорностите на новата политическа класа по принцип се изказва и конституционалистът Стивън Холмс, според когото: „Този подход се основава на мнението, че **народният глас не е изразен адекватно чрез процеса на представителство**. Предпочитанието към референдумите изразява привидно разумното убеждение, че най-важните решения не трябва да се оставят в ръцете на политиките, но този принцип е доста по-недемократичен, отколкото изглежда на пръв поглед“⁷⁴. Принципите на модерната демокрация, на които се позовава Стивън Холмс, не са основание за нежеланието на депутатите от ВНС да утвърдят Конституцията с референдум, но избягването на референдумите ще се превърне в политическа практика. В демократична България до 2012 г. не е проведен нито един общонационален референдум.

⁷¹ Тодоров, Н. Цит. съч., 140–141.

⁷² Върху бързината при обсъждането на основните положения се градят и повечето от критиките към Конституцията. Вж.: *Фризон-Рош. Ф.* Ролята на държавата и новите правила на държавно управление в страните в преход. Случаят България. – Във: *Десет години по-късно. Уроци за бъдещето.* Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2000, с. 311.

⁷³ Тодоров, Н. Цит. съч., 144–147.

⁷⁴ Холмс, С. Цит. съч., с. 29.

The majority of republican-minded MPs in most of the parliamentary groups of the GNA made an attempt to prevent Simeon Saksoburggotski from running for President by adding to article 93 the requirement that “(2) Eligible for President shall be any natural-born Bulgarian citizen over 40 years of age and qualified to be elected to the National Assembly, who has resided in the country for the five years preceding the election”⁸³.

The parliamentary organization of the state is declared in article 1 of the Constitution, but is elaborated in detail in chapter three “National Assembly”. The Parliament has fifteen competences in domestic affairs and eight competences in international affairs, with the legislative initiative accorded only to MPs and the government. Furthermore, the Constitution introduces the notion of deputy immunity, as “Members of the National Assembly shall not be held criminally liable for their opinions or votes in the National Assembly” (Art. 69) and cannot be subject to prosecution or detention, with the exception of “perpetration of a serious criminal offence” (Art. 70)⁸⁴.

The guarantees of the rights of citizens, formulated in chapter two “Fundamental Rights and Duties of Citizens”, occupy a foremost place in the Constitution. The new Bulgarian constitution follows here the general evolution of constitutional rights, which are enlarged from strictly political and civil to more general social and economic rights, as well as from individual to group rights. The early drafting of the Bulgarian Constitution in the wake of the “revival process” which has been just revoked meant that individual rights were underlined at the expense of group rights. The Bulgarian constitutional texts on civil rights follow the European tradition and indeed take a large part of what was included in the previous “socialist” constitution, with the main difference being that here they are guaranteed by law. Included among the new provisions are the need for “legal counsel from the moment of detention or from the moment of being charged”; the stipulation that “no one shall be forced to plead guilty, and no one shall be convicted solely by virtue of confession”; that “a defendant shall be considered innocent until proven otherwise by a final verdict”; that “no one shall be followed, photographed, filmed, recorded or subjected to any other similar activity without his knowledge or despite his express disapproval, except when such actions are permitted by law”; that “everybody shall be free to choose a place of residence and shall have the right to freedom of movement in the territory of the country and to leave the country”; that “every Bulgarian citizen shall have the right to return to the country”; that “the press and the other mass information media shall be free and shall not be subjected to censorship”; and that “everyone shall be entitled to seek, obtain and disseminate information”⁸⁵.

Simultaneously with the development of civil rights, the new Bulgarian Constitution preserved the socio-economic rights to work, to public and health insurance, as well as the right to education, with higher education being essentially

⁸³ Ibid., p. 22.

⁸⁴ Ibid., p. 16–21.

⁸⁵ Ibid., p. 8–15.

ОСНОВНИ ПОЛОЖЕНИЯ НА НОВОПРИЕТАТА КОНСТИТУЦИЯ

Още в преамбюла на новата Конституция е заявена решимостта България да стане „демократична, правова и социална държава“. За целта създателите на новото конституционно устройство обявяват своята „вярност към общочовешките ценности: свобода, мир, хуманизъм, равенство, справедливост и търпимост“. Опасенията от повтаряне на недемократичното минало ги кара да подчертаят, че „правата на личността, нейното достойнство и сигурност“ са върховен принцип. Изострените от „възродителния процес“ етнически отношения мотивират включването в преамбюла и на задължението да се пази „националното и държавното единство“ на страната⁷⁵.

В първата глава – „Основни начала“, България е определена като „република с парламентарно управление“ и „единна държава с местно самоуправление“, в която не се допускат „автономни териториални образувания“⁷⁶. Тези уговорки говорят по-скоро за духа на размирното време, когато се изработва Конституцията, за поддържаната все още жива тревога от възможното разпокъсване на страната, засилена от протестите на българите от смесените райони, обявили „Разградската република“, от успеха на националистическата Отечествена партия на труда в Кърджалийско, както и от прояви на сепаратизъм сред българските турци. Страховете обясняват някои забранителни текстове в Конституцията, като например този в ал. 4. на чл. 11.: „Не могат да се образуват политически партии на етническа, расова или верска основа, както и партии, които си поставят за цел насилствено завземане на държавната власт“, или в ал. 4. на чл. 13.: „Религиозните общности и институции, както и верските убеждения не могат да се използват за политически цели“⁷⁷. Тези текстове са критикувани от външните наблюдатели като ограничаващи гражданските права⁷⁸. Но в случая трябва да се има предвид и фактът, че въпросните конституционни ограничения на практика не се спазват, тъй като противоречат на логиката на политическата целесъобразност⁷⁹.

Страхът от традиционно враждебното обкръжение на Балканите продължава да е жив в България през първите години на прехода. С него може да се обясни записаната в чл. 22. на Конституцията забрана за „чужденците и чуждестранните юридически лица“ да „придобиват право на собственост върху земя“⁸⁰.

⁷⁵ Конституция на Република България. С., 1991, с. 1.

⁷⁶ Пак там, с. 3.

⁷⁷ Пак там, 4–5.

⁷⁸ *Елстър, Й.* Цит. съч., 270–271, 291.

⁷⁹ Разликата между конституцията и политическата практика по отношение на ДПС е забелязана от вътрешните и външните анализатори. – *Стоилов, Я.* Конституционната демокрация и кризата на националната държава. – *Ново време*, 2003, № 10, с. 30; *Линц, Х.* Национализъм, плурализъм и демокрация: индивиди и колективни субекти. – *Политически изследвания*, 1994, № 4, с. 378.

⁸⁰ Конституция на Република България, с. 6.

declared for free. This continuity between the socialist constitution of 1971 and the new democratic constitution, drafted 20 years later, can be attributed to a large extent to the majority of BSP representatives in the process of drafting and voting. However, the influence of the socialist social state, in which all MPs, regardless of their political background, have lived, should not be underestimated. Furthermore, there are also differences, such as the lack of a constitutional text related to the equality of women or to the special state efforts for youth development. The wide socio-economic rights in the constitution prompted criticism from foreign observers. Thus, Ion Elster, while not rejecting the need of protecting social and economic rights, warns that “the introduction of rights, which are obviously impossible to enforce, carries a risk of depriving of sense other constitutional rights”⁸⁶. Other constitutional critiques are aimed at the apparent “incompleteness” of the guarantees, which are to be realized through laws that are not yet voted (Article 30, (2) and (3)), as well as at the restriction of group rights in the name of various interests, some of them private – such is the interpretation to articles 37 and 57 offered by Elster⁸⁷. However, these critiques do not take into account the specific public attitudes in Bulgaria in 1991.

The provision re-establishing the separation of power is also entirely new⁸⁸. The Constitution introduces an institution that is new for Bulgaria – the Constitutional Court, the establishment of which is discussed even before the beginning of the transition. Its task is to scrutinize that all state institutions behave in accordance with the Constitution. It can also repeal laws as well as other decisions of the Parliament and presidential acts; it can be a final authority in disputes between the three main institutions (Parliament, government and President) and between local and central authorities; it can scrutinize international treaties for being in accordance with the Constitution; and to decide whether political parties conform to the established constitutional order. These competences put it in the position of the supreme controlling institutions, which should be best isolated and independent from political influences in order to protect the nation’s interest. In order to exercise such oversight functions, constitutional judges have to satisfy certain requirements – at least 15 years of judicial experience, as well as “high professional and moral integrity”. They also benefit from significant independence – 9-year mandate and full immunity⁸⁹.

The new constitution also pays significant attention to the judiciary. Here the goal is again to create the necessary environment to keep the judiciary insulated from political disputes. The provision that “the judiciary shall be independent” is put down in Article 117, the first under chapter six, “The Judiciary” (in the 1971 constitution, independence is granted only to the judges). There is also a prohibition on the establishment of “extraordinary courts”. The Supreme Judicial Council, the Court of Cassation, and the Supreme Administrative Court were

⁸⁶ *Елстър, Й.* Op. cit., p. 291.

⁸⁷ *Ibid.*, p. 292.

⁸⁸ Конституция на Република..., p. 4.

⁸⁹ *Ibid.*, pp. 34–36.

Други опасения от миналото – десетилетното господство на партията-държава БКП, дават основание още в чл. 1. на Конституцията да се запише, че: „(3) Никоя част от народа, политическа партия или друга организация, държавна институция или отделна личност не може да си присвоява осъществяването на народния суверенитет“. В този дух са и текстовете за политическата система от чл. 11.: „(1) Политическият живот в Република България се основава върху принципа на политическия плурализъм. (2) Нито една политическа партия или идеология не може да се обявява или утвърждава за държавна“⁸¹. Текстовете от „Основни начала“ показват голямата чувствителност на българското общество от началото на прехода към опасността да се повторят политическите ограничения от предишните десетилетия.

Особено интересна е четвъртата глава – „Президент на републиката“. Споровете във ВНС за мястото и ролята на президента имат ясно изразен политически характер: част от депутатите съобразяват своите виждания за тази институция с фигурата на действащия президент Желю Желев, други са мотивирани от опасенията си, че президент може да стане Андрей Луканов или Георги Пирински (които не са родени в България), докато трети – от възможността бившият български цар Симеон Сакскобургготски, който от 1946 г. не живее в България, да се кандидатира за президент. Различните страхове водят до странните конституционни текстове, които постановяват президентът да се избира пряко от населението, но да има ограничени функции, тъй като България е обявена за парламентарна република. В парламентарната комисия акад. Константин Косев поставя въпроса за президентска република: „Защото някой трябва да носи отговорност. Защото парламентарната република е най-лошата форма на управление, особено за народ, който няма демократични традиции“⁸². Но неговата идея не намира привърженици във ВНС, тъй като повечето депутати и от БСП (към която Косев принадлежи), и от СДС изповядват предвоенната парламентарна традиция или се страхуват от нова силна централна власт по подобие на режима на Тодор Живков.

Според новата конституция президентът „олицетворява единството на нацията и представлява Република България в международните отношения“⁸³. Четиринадесетте правомощия, които са му отредени, са предимно представителни: да насрочва избори (но само след решение на парламента), да отправя обръщения, да сключва международни договори (но само в случаите, определени със закон), да обнародва законите (разполага с вето, но само отлагателно), да утвърждава промени в административното деление, да назначава посланици (но само по предложение на правителството), да награждава с ордени и медали, да дава и лишава от българско гражданство, да предоставя убежище, да помилва, да наименува обекти с национално значение и др. Президентът е върховен главнокомандващ, което му дава право

⁸¹ Пак там, 3–4.

⁸² Косев, К. Борисов иска да въведе ред, системата му пречи. [Интервю на Валерия Велева] – Труд, № 234, 25 авг. 2010.

⁸³ Конституция на Република България, 22–28.

set up in order to exercise oversight over the judicial system. In order to realize the declared independence of courts, the constitution grants immunity to judges, prosecutors and investigating magistrates⁹⁰. The desire to avoid the political influence on the courts from the socialist era prompts the drafters of the new constitution to establish the judiciary as completely independent, which would later turn out to be an obstacle to its proper functioning.

The 1991 constitution conforms to the new European realities by stating the international treaty obligations of the Bulgarian state. Article five stipulates that “(4) International treaties which have been ratified in accordance with the constitutional procedure, promulgated and having come into force with respect to the Republic of Bulgaria, shall be part of the legislation of the State. They shall have primacy over any conflicting provision of the domestic legislation”⁹¹. The issue of property is also resolved in a new way: private property is declared to be the only inviolable form of property, whereas the regime of state and municipal property “shall be established by law”⁹². The foundations of the economy elaborated in Article 19 are also in line with the desire to break away with the system of state socialism: “(1) The economy of the Republic of Bulgaria shall be based on free economic initiative. (2) The State shall establish and guarantee equal legal conditions for economic activity to all citizens and legal entities by preventing any abuse of a monopoly status and unfair competition, and by protecting the consumer”⁹³. Most of the economic provisions, however, are aimed at the future. Nevertheless, they remain mostly wishful since a deep structural reform was to be undertaken only years later.

In spite of his initially critical position when the Constitution was voted in 1991, two decades later the President Jeleu declares that “At the time, there were unfounded criticisms of the constitution for being communist, but time showed that this is one normal democratic higher law in which we can find all the principles of the separation of powers and the complete set of human rights”⁹⁴. In addition to that statement, the provisions of the new Bulgarian constitution are in line with the contemporary tenets for state-building and lay a solid foundation in law for a democratic society. Its main shortcoming is not so much in its imprecision or internal contradictions, but due to the fact that it did not correspond with the Bulgarian reality of 1991. Furthermore, it bears the signs of the attempt to quickly break away with the past, which is also evident in most of the new constitutions of an Eastern Europe in the midst of a transformation⁹⁵.

Issues Caused by the New Constitution

The sharp political confrontation surrounding the birth of the democratic Bulgarian constitution created the first obstacles to its functioning. The intensity

⁹⁰ *Ibid.*, p. 29–31.

⁹¹ *Ibid.*, p. 3–4.

⁹² *Ibid.*, p. 5.

⁹³ *Ibid.*, p. 6.

⁹⁴ <http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=3113291>

⁹⁵ *Арато, А.* Избори, формиране на коалиции и конституцията в Унгария. – Политически изследвания, 1995, № 4, 379–386.

да назначава и освобождава висши военни. Той разполага със специален орган – Консултативен съвет за национална сигурност, който обаче има само съветствателни функции. При оставка на правителството президентът назначава служебно правителство с цел да ръководи страната до изборите, но във всички останали случаи правомощията му са ограничени от правителството или от парламента. Проблемът с текста за президентската институция се усложнява и от възраждането на монархическата идея в България през 1990 г. Мнозинството от републикански настроените депутати в повечето парламентарни групи във ВНС се опитват да възпрепятстват вероятността бившият български цар Симеон Сакскобургготски да се кандидатира за президент, като вписват в ал. 2. на чл. 93. следния текст: „За президент може да бъде избран български гражданин по рождение, навършил 40 години, който отговаря на условията за избиране на народен представител и е живял последните пет години в страната“⁸⁴.

Парламентарният характер на държавата е заявен още в чл. 1. на Конституцията, но по-подробно е очертан в третата глава – „Народно събрание“. Парламентът има 15 правомощия във вътрешнополитическия живот и 8 във външнополитически план, като законодателната инициатива е запазена само за депутатите и за правителството. Въведен е и принципът на депутатски имунитет, като депутатите „не носят наказателна отговорност за изказаните от тях мнения и за гласуванията си в Народното събрание“ (чл. 69.) и не подлежат на наказателно преследване „освен за тежки престъпления“ (чл. 70)⁸⁵.

На преден план в Конституцията са изведени гаранциите за правата на гражданите, формулирани във втора глава – „Основни права и задължения на гражданите“. Новата Българска конституция следва общата еволюция на конституционните права, които се разширяват от политически и граждански към социални и икономически, от индивидуални към групови. Ранното създаване на Българската конституция и специфичната обстановка на току-що отменения „възродителен процес“ обуславя подчертаването на индивидуалните права за сметка на груповите. Българските конституционни текстове за гражданските права следват европейската традиция, като немалко от тях повтарят записаното и в предишната „социалистическа“ конституция, разликата е, че в новата правата на гражданина са законово гарантирани. Нови са положенията за необходимостта от „адвокатска защита от момента на задържането“, за това, че „никой не може да бъде принуждаван да се признае за виновен, нито да бъде осъден въз основа на неговото самопризнание“, че „обвиняемият се смята за невинен до установяване на противното с влязла в сила присъда“, че „никой не може да бъде следен, фотографиран, филмиран, записван или подлаган на други подобни действия без негово знание или въпреки неговото изрично несъгласие освен в предвидените от закона случаи“, че „всеки има право свободно да избира своето местожителство, да

⁸⁴ Пак там, с. 22.

⁸⁵ Пак там, 16–21.

of the confrontation can be illustrated by the curse of the poet and dissident Blaga Dimitrova, who wishes “the hand of anyone who dares to sign this constitution – the death sentence of the Motherland to turn into stone”⁹⁶. The bitterness which was behind these words calls into question the legitimacy of the constitution in the eyes of a changing Bulgarian society. This issue, however, is pushed in the background with the dissolution of the GNA and the approaching parliamentary elections of 13 October 1991. The elections were won by the UDF, which, with the silent support of the Turkish MRF, formed the first Bulgarian government in which the communists/socialists did not take part and headed by the UDF lawyer Filip Dimitrov. The new MPs and the new government sworn the oath of the constitution in accordance with § 1 (3) from its “Concluding and Transitional Provisions”⁹⁷.

The legitimacy deficit of the new constitution did not disappear from the public debate, but rather became dependent on the political situation. Thus, the question is never discussed under the Filip Dimitrov government, but when the government collapsed in the end of 1992 and the situation changes, the UDF MPs Luchezar Toshev started to collect signatures against the Bulgarian constitution on 28 September 1993 to the Parliamentary Assembly of the Council of Europe.

The first years of the Constitution brought to light its functional shortcomings, most clearly in the field of the judiciary. According to the Constitution, a fully-functioning judiciary required the establishment of new high court institutions: the Supreme Judicial Council, the Court of Cassation, and the Supreme Administrative Court. The concluding and transitional provisions stipulate that the restructuring of the judiciary should be completed no later than an year after the Constitution has come into effect⁹⁸, but this turned out to be unrealistic given the sharp political confrontation under Dimitrov’s government; the law for the judiciary was passed by the Parliament only on 17 June 1994.

The Constitutional Court began its work in this changing context, with ethnic divisions continuing to be the most pronounced issue in the Bulgarian society. Thus, the constitutional provisions under Article 11 (4), which forbids the formation of parties on ethnic or religious lines come in conflict with the presence of the MRF as the party of the Bulgarian Turks and Muslims, although this is not explicitly stated in its documents. This contrast between the Constitution and the political reality pushed two groups of MPs (93 members of the GNA on 8 October 1991 and 53 MPs from the 36th National Assembly on 4 November 1991) to bring in front of the Constitutional Court its first case: whether the existence of the MRF is in accordance with the Constitution (Art. 4, Art. 5, Art .11 (4), Art. 44 (2)). This also constituted the first challenge for the new constitutional order.

The problem is particularly complex since these parts of the Constitution were previously criticized by international observers as limiting the rights of ethnic and religious communities. Thus, in its discussions the Constitutional Court is faced

⁹⁶ *Тодоров, Н.* Op. cit., 134–136.

⁹⁷ Конституция на Република..., p. 40.

⁹⁸ Ibid.

се придвижва по територията на страната и да напуска нейните предели“⁸⁶, че „всеки български гражданин има право да се завръща в страната“, че „печатът и другите средства за масова информация са свободни и не подлежат на цензура“, че „всеки има право да търси и разпространява информация“⁸⁶.

Едновременно с широкото разработване на гражданските права в новата Българска конституция са запазени и въведените в конституцията от 1971 г. социално-икономически права на труд, обществено и здравно осигуряване, както и правото на образование, което до степента висше образование е обявено за безплатно. Тази приемственост между социалистическата конституция от 1971 г. и новата демократична, изработена 20 години по-късно, може да се обясни с мнозинството на представителите на БСП, особено в процеса на написване и приемане на Конституцията. Но не бива да се подценява и въздействието на социалистическата социална държава, в чиито условия са живели всички депутати, независимо от политическата им окраска. Съществуват и разлики – липсва например конституционен текст за равенство на жените, както и за специалните държавни грижи за младежта. Очертаните в Конституцията широки социално-икономически права предизвикват критичните коментари на външните наблюдатели. Според Йон Елстър, който не отрича нуждата от защита на социални и икономически права, „въвеждането на права, които са очевидно неналожими, носи риска да бъдат лишени от стойност и другите конституционни права“⁸⁷. Другите конституционни критики са към своеобразната „недовършеност“ на гаранциите за правата, чието реализиране е препратено към закони, които тепърва ще се приемат (чл. 30., ал. 2. и 3.), както и към ограничаването на груповите права в името на различни, вкл. и частни интереси – така Елстър интерпретира текстовете на чл. 37. и 57.⁸⁸ Но тези критики не са съобразени с особеностите на обществените нагласи в България през 1991 г.

Изцяло нова е разпоредбата в Конституцията, която възстановява разделението на властите⁸⁹. Въведена е и новата за България институция – Конституционният съд, създаването на който се обсъжда още преди началото на прехода. Конституционният съд е призван да следи за спазването на Конституцията от всички държавни органи. Конституционният съд може да отменя закони и други решения на парламента, актове на президента, да служи като съдник в спорове между трите основни институции (президент, парламент и правителство), между органите на местното самоуправление и централната власт, да оценява конституционността на международните договори, но и да решава доколко съществуващите партии отговарят на установения конституционен ред. Както се вижда, той е върховна контролна

⁸⁶ Тази глава е най-обемната в новата Конституция, тя обхваща членовете от 25. до 61. вкл. Пак там, 8–15.

⁸⁷ *Елстър, Й.* Цит. съч., с. 291.

⁸⁸ Пак там, с. 292.

⁸⁹ На мястото на предишния принцип за „единство на държавната власт“ в чл. 8. е записано: „Държавната власт се разделя на законодателна, изпълнителна и съдебна“. – Конституция на Република България, с. 4.

with a choice between strict adherence to the constitutional texts and accepting foreign criticism⁹⁹. The first debates between the 11 judges (only Milcho Kostov is absent) took place on 13 April 1992; the Court reached a decision on 21 April: the court rejected the demands from the two groups of MPs to declare the MRF for an unconstitutional party. However, six judges were of the belief that the party was unconstitutional, while only five believed it was in conformity with the Constitution; nevertheless, the phrasing of the question put forward by the MPs required the votes of at least seven judges rather than a simple majority¹⁰⁰. The first decision of the court illustrates both the problems inherent in the new Constitution and the influence of political considerations on the judges (at the time of the debates, only the MRF support for the UDF government provides it with a parliamentary majority).

Therefore, thanks to the decision of the Constitutional Court, the MRF became one of the key parties in the transition period. Furthermore, as it felt threatened by the continuous doubts over its constitutional legitimacy, the MRF also called for changes in the Constitution. Thus, after the IV MRF National Conference (29–30 January 2000), its permanent leader Ahmed Dogan declared that Bulgaria had to consider becoming a multiethnic state¹⁰¹. According to specialists, such a decision would require constitutional changes, since Bulgaria is declared in the Constitution to be a “unitary State” with Bulgarian as the official language. Following this, the question of the national character of the state has not been raised again. Nevertheless, the Constitution, passed by a BSP majority, continued to be viewed with suspicion.

The socio-political mobilization in the wake of the economic collapse of the country in the beginning of the 1997, followed by the removal of the BSP from power, gave a new impetus to the demands for constitutional changes. The student movement “Democracy Now”, created during the crisis of 1997, organized in April 1997 a discussion on the topic of “For and against changes in the Constitution” in SU “St. Kliment Ohridski”. The transcript indicates that the changes discussed went in two main directions – towards giving more competences to the President and towards the establishment of a majority electoral system¹⁰². Both suggestions were motivated by disillusion with the party rule of the UDF (Filip Dimitrov) and the BSP (Jan Videnov), but also by the enthusiasm surrounding the election of Petar Stoyanov, a lawyer from the UDF, for President in October 1996. Jelev, who had stepped down from the presidency on 21 January 1997, then launched the idea of drafting a completely new Constitution to replace the parliamentary republic with a presidential one¹⁰³. These suggestions, however, did not make it

⁹⁹ *Богоев, П.* Българската конституция и правата на малцинствата. – Във: Десет години по-късно. Уроци за бъдещето. Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2000, 396–398.

¹⁰⁰ *Вълканов, В.* Как узакониха ДПС. – Труд, № 9, 11 January 2010.

¹⁰¹ Interview with *Ахмед Доган*. – 168 часа, № 3, 4–10 February 2000.

¹⁰² Конституцията – за и против промяната ѝ. Дискусия, организирана от студентското движение „Демокрация сега“ (4 април 1997 г., 65 аудитория на СУ). – Демократически преглед, Summer 1997, 40–46

¹⁰³ *Ibid.*, 41–42.

институция, която трябва да бъде възможно най-отдалечена и независима от политическите спорове, защото защитава основния държавен интерес. За да могат да изпълняват подобни надзорни функции, конституционните съдии трябва да отговарят на определени изисквания – поне 15-годишен юридически стаж, както и „високи професионални и нравствени качества“. Те разполагат и с голяма самостоятелност – 9-годишен мандат и имунитет⁹⁰.

Голямо внимание в новата Конституция е отделено на съдебната власт. И тук целта е да се създадат условия съдебната власт да бъде независима от политическите страсти. Положението, че „съдебната власт е независима“ е записано още в първия чл. 117. от главата „Съдебна власт“ (в конституцията от 1971 г. идеята за независимост се отнася само за съдиите). Присъства и забраната да се създават „извънредни съдилища“. Контролът върху съдебната система се осъществява от Висшия съдебен съвет (ВСС), Върховния касационен съд и Върховния административен съд. За да бъде не само обявена, но и осъществена независимостта на съдилищата, Конституцията дава имунитет на съдиите, прокурорите и следователите⁹¹. Опасенията от политическата зависимост на съда от времето на социализма кара създателите на новата Конституция да я направят напълно независима, което по-късно се оказва проблем при функционирането ѝ.

Конституцията от 1991 г. е съобразена с новите европейски реалности, като декларира международноправните ангажименти на България. Още в чл. 5. е записано: „(4) Международните договори, ратифицирани по конституционен ред, обнародвани и влезли в сила за Република България, са част от вътрешното право на страната. Те имат предимство пред тези норми на вътрешното законодателство, които им противоречат“⁹². По нов начин е решен и проблемът със собствеността. Единствената неприкосновена собственост е частната, докато за държавната и общинската собственост е записано, че техният режим „се определя със закон“⁹³. Пак в духа на отказ от системата на държавния социализъм са формулировките и на чл. 19., посветен на принципите за икономическа дейност: „(1) Икономиката на България се основава на свободната стопанска инициатива. (2) Законът създава и гарантира на всички граждани и юридически лица еднакви правни условия за стопанска дейност, като предотвратява злоупотребата с монополизма, нелоялната конкуренция и защитава потребителя“⁹⁴. Но повечето от текстовете, засягащи икономиката, са по-скоро обърнати към бъдещето. Те са пожелателни, тъй като до момента в България още не е започнала и дълго време няма да започне истинска структурна реформа.

Въпреки критичното си отношение при приемането на Конституцията през 1991 г., две десетилетия по-късно президентът Желев декларира: „Тога-

⁹⁰ Пак там, 34–36.

⁹¹ Глава шеста „Съдебна власт“. Пак там, 29–31.

⁹² Пак там, 3–4.

⁹³ На собствеността е посветен чл. 17. от „Основните начала“ на Конституцията. Пак там, с. 5.

⁹⁴ Пак там, с. 6.

to the agenda of the new National Assembly, in which the new UDF government, headed by the economist Ivan Kostov, was focused on overdue economical transformations.

The first proposals for changes in the Constitution were put to a vote in Parliament just four years later – on 18 February 2001. They included the removal of the judicial immunity of MPs (Art. 69 and 70) and the right of municipalities to determine their own taxes (Art. 141). These suggestions, however, were rejected by the MPs due to the incoming elections, but gave a start to a new public discussion about the need to reform the Constitution a decade after it was established.

The summer of 2001 saw a new deep political change in Bulgaria with the electoral victory of the former Bulgarian tsar Simeon Saksokoburggotski who had just returned in the country, thus removing from power all the leading parties of the transition period. Thus, after finding itself in the opposition again, the UDF renewed its interest in constitutional changes. In June 2002 it launched a program of “ideas, which will change Bulgaria”, consisting of 24 constitutional reforms such as the reduction of number of MPs; changes in the electoral system; revoking the immunity of MPs and judges; limiting the competences of the President; the separation of the prosecution and investigators from the system of the judiciary; etc. These measures are of political nature and are designed to win back for the UDF the confidence of the voters. This also explains why only five years after declaring their preference for a presidential republic, in 2002 UDF lawyers proposed limiting presidential powers: the president in 1997 is UDF’s Petar Stoyanov while the post has been occupied by BSP’s Georgi Parvanov since January 2002. On 21 October 2002 the UDF organized a seminar on “The Constitution and the Rule of Law in the State” in which it presents its views, but the place it occupied at the time in the opposition was an obstacle to the realization of these ideas.

Despite that the first decade of the life of the new Constitution revealed clearly its shortcomings the sharp political confrontations blocked the formation of the majority necessary to amend constitutional provisions. Thus, the accurateness of comments made by foreign observers that the mechanism for amending the Constitution has become too rigid and demanding was confirmed¹⁰⁴. In the Bulgarian Constitution there are two provisions for amendments: small changes are voted by a triple vote from at least three quarters of the MPs on separate days (Art. 155), while significant amendments can be made only by a GNA, which can be convened only with the approval of two thirds of the MPs (Art. 158, 159, 160, 161). The difficult procedure, requiring a qualified majority for amendments in the Constitution, meant that the constitutional changes required by the European Union were eventually provoked by external rather than internal factors.

The Constitution and Bulgarian Membership in the European Union

The suitable time for amendments to the Constitution came with the ascension process for Bulgarian membership in the European Union. This prompted a reexamination of the Constitution and the legislation in order to bring

¹⁰⁴ *Елстър, Й.* Op. cit., p. 289.

ва имаше неоснователни критики към конституцията, че е комунистическа, но времето показва, че това е един нормален, демократичен основен закон и в него са залегнали всички принципи на разделение на властите и целият пакет от човешки права⁹⁵. Това изказване, както и текстовете на новата Българска конституция показват, че тя следва съвременните принципи за държавно изграждане и поставя трайна законова основа за демократично общество. Нейният недостатък не е толкова в съществуващите неточности или вътрешни противоречия, колкото във факта, че не отговаря на българските реалности от 1991 г. – върху нея ляга отпечатъкът на опита за бързо разделяне с миналото, характеризиращ и повечето от новите конституции в трансформираща се Източна Европа⁹⁶.

ПРОБЛЕМИ, КОИТО ПОРАЖДА НОВАТА КОНСТИТУЦИЯ

Фактът, че демократичната Българска конституция се ражда в атмосферата на остри политически борби, създава и първите препятствия пред нейното функциониране. За остротата на противопоставянето говори клетвата на поетесата и дисидентка Блага Димитрова: „[...] да се вкамени ръката на всеки, който посегне да подпише тази конституция – смъртна присъда на Родината“⁹⁷. Ожесточението, мотивирало подобни думи, поставя под въпрос легитимността на Конституцията в очите на променящото се българско общество. Но този проблем остава на заден план, когато след разпускането на ВНС общественото внимание се насочва към новите парламентарни избори, проведени на 13 октомври 1991 г. Те са спечелени от СДС и това, както и мълчаливата подкрепа на турската ДПС дава възможност в България да бъде съставено първото правителство без комунисти/социалисти, оглавено от лидера на СДС, юристът Филип Димитров. Новите депутати и новото правителство се заклеват в Конституцията, както изисква § 1., ал. 3. от нейните „Преходни и заключителни разпоредби“⁹⁸.

Проблемът с легитимността на новата конституция не изчезва от общественото внимание, но се превръща в заложник на политическата конюнктура. При кабинета на Филип Димитров той не се поставя, но след като в края на 1992 г. правителството пада, ситуацията се променя и депутатът от СДС Лъчезар Тошев на 28 септември 1993 г. пуска в Парламентарната асамблея на Съвета на Европа подписа срещу Българската конституция.

Първите години от новата Конституция показват и нейните функционални недостатъци, проявили се на първо място по отношение на съдебната власт. Според Конституцията за пълно функциониране на съдебната власт

⁹⁵ <http://www.vesti.bg/index.phtml?tid=40&oid=3113291>

⁹⁶ *Арато, А.* Избори, формиране на коалиции и конституцията в Унгария. – Политически изследвания, 1995, № 4, 379–386.

⁹⁷ Цит. по: *Тодоров, Н.* Цит. съч., 134–136.

⁹⁸ Конституция на Република България, с. 40.

them in line with European law. Similar provision establishing the supremacy of ratified international treaties to internal legislation can be found in Art. 5 (4) of the Constitution. Nevertheless, a consensus is needed between the main political parties in the National Assembly on the scope of problems and constitutional texts that needed amending; a task taken up by the President.

On 26 July 2002, the President Georgi Parvanov gathered representatives from the parties in the Parliament: National Movement Simeon the Second (NMSS), UDF, BSP, and MRF, to discuss where and what changes were necessary. Due to the significant differences in their initial positions, two more months are needed before an agreement is reached and a declaration for the necessary constitutional changes in the judicial system was finally signed on 2 April 2003. The EU Commissioner for Enlargement, Gunter Verheugen tried to speed up the process by announcing during a visit in the country (9–11 July 2003) that Bulgaria has to complete the constitutional amendments concerning the judiciary before September 2003 if it was to join the EU in 2007. Verheugen's words elicited a negative reaction from the President of the Parliament, the lawyer Prof. Ognyan Gerdzhikov since changes in the Constitution within such a short delay seemed impossible. Nevertheless, as it has already happened on numerous occasions in Bulgarian history, what has not been done on time was rushed in the last moment. A special Parliamentary session to discuss the changes was called on 3 September 2003, which considered the reduction of the immunity in the judiciary only to functional purposes (Art. 132) and the introduction of mandates for high judicial positions (Art. 129). After three rounds of votes, the changes in the Constitution were approved on 25 September 2003¹⁰⁵. Nevertheless, it was clear that these were only the most uncontroversial and immediately necessary amendments, while the substantial changes to the Constitution required in the ascension process were still to come.

The next set of constitutional amendments touched upon a particularly sensitive issue for the Bulgarian public – the ownership of land. This is expressed in the Constitution by Art. 22 (1), which stipulates that “No foreigner and foreign legal person shall acquire ownership over land”¹⁰⁶. The apprehension of the public is even more acute due to fears that significant portions of land might be bought by Turkish citizens in an attempt to overcome the consequences of the “revival process” or that other foreigners and firms looking to establish themselves in the reformed Bulgarian market might do the same. However, the prohibition on the sale of land to foreigners was in contradiction with EU practice and therefore needed to be amended. Nevertheless, despite the clearly stated political will for reform, this change in the Constitution was particularly hard to pass due to the resurgence of nationalism during the EU ascension process. There are numerous reasons for the shift from latent to open nationalism, but among the most important was the participation of the MRF in Simeon Saksoburggotski's government with ministers, deputy ministers and high ranking public servants, which meant that Bulgarian Muslims became part of the institutions of power. These anti-Turkish

¹⁰⁵ Държавен вестник, № 85, 26 September 2003.

¹⁰⁶ Конституция на..., р. 6.

трябва да бъдат конституирани нови висши съдебни органи: Висш съдебен съвет, Върховен касационен съд и Върховен административен съд. В преходните и заключителни разпоредби на Конституцията са записани сроковете за реструктурирането на съдебната система – една година след влизането на Конституцията в сила⁹⁹, но в разгорялата се наново политическа борба при правителство на Филип Димитров тази задача се оказва трудна за реализиране – законът за съдебната власт е приет от парламента едва на 17 юни 1994 г.

В новата обстановка започва да функционира и Конституционният съд. Най-острият проблем в българското общество продължава да бъде етническият. Конституционният текст от чл. 11., ал. 4., че не могат да се образуват партии на етническа или верска основа е в противоречие с присъствието на ДПС като партия на българските турци и мюсюлмани, макар да не е експлицитно обявено в нейните документи. Това несъответствие между Конституцията и политическата реалност дава възможност на две групи депутати – на 8 октомври 1991 г. 93 народни представители от ВНС и на 4 ноември 1991 г. 53 депутати от XXXVI НС, да се обърнат към Конституционния съд с първото в историята на този орган питане: дали съществуването на ДПС отговаря на текстовете на Конституцията, т.е. чл. 4., чл. 5., чл. 11., ал. 4., чл. 44., ал. 2. Това е първото изпитание за новия конституционен ред.

Проблемът е много деликатен, тъй като точно тези текстове от Конституцията са били критикувани от международните наблюдатели като ограничаващи правата на етническите и религиозните общности. Поставени пред избора между стриктното придържане към текста на Конституцията и външните критики към нея¹⁰⁰, на заседанието си на 13 април 1992 г. Конституционният съд в състав от 11 съдии (отсъства само Милчо Костов) обсъжда казуса, а на 21 април излиза с решение. С него Конституционният съд отхвърля искането на двете групи депутати за обявяване на ДПС за противоконституционна партия. Интересното в случая е, че за противоконституционността на ДПС са се обявили шестима конституционни съдии, а само петима са против, но в решението е залегнало виждането на малцинството. Обяснението за това е, че въпросът е зададен така, че изисква съгласието най-малко на 7 от конституционните съдии, а не на обикновено мнозинство¹⁰¹. Това първо решение на Конституционния съд показва както проблемите, които създава текстът на новата Конституция, така и политическата гъвкавост на конституционните съдии (тъй като по времето, когато се обсъжда решението, ДПС подкрепя правителството на СДС и без тази подкрепа то ще загуби парламентарното си мнозинство).

На основата на решението на Конституционния съд в края на краищата ДПС се превръща в една от най-важните партии в годините на прехода. За-

⁹⁹ Пак там.

¹⁰⁰ Повече за критичния анализ на тези текстове на Конституцията вж.: *Богоев, П.* Българската конституция и правата на малцинствата. – Във: *Десет години по-късно. Уроци за бъдещето.* Фондация „Д-р Желю Желев“. С., 2000, 396–398.

¹⁰¹ *Вълканов, В.* Как узакониха ДПС. – Труд, № 9, 11 ян. 2010.

and anti-MRF feelings also served as a foundation for the establishment of the small but noisy xenophobic “Ataka” party, headed by Volen Siderov, a journalist in UDF’s newspaper “Democracy”.

The amendments of Art. 22 (1) on the sale of land required significant political energy in order to convince the BSP and its supporters that there was no danger of Bulgaria been “bought up” by foreigners. Thus, after a complicated procedure for small changes in the Constitution, its second amendment was passed in a solemn session of the National Assembly on 18 February 2005. This made it possible for EU citizens to buy land in Bulgaria from the moment the country becomes a member of the Union¹⁰⁷. Only five MPs, predominantly intellectuals from the Left, voted against this change imposed from outside.

The third amendment in the Constitution was passed in the beginning of 2006 without significant discussions as it was required by the Bulgarian ascension to the EU. Some of the changes, however, are of public significance, such as the introduction of a public defender, or an Ombudsman, in Art. 91 and Art. 150 (3). Other changes are related to the judiciary. Following the European model, the investigative branch is integrated in the prosecution (Art. 127, 1 and 2); thus, the investigative magistrates are also integrated within the judiciary (Art. 128); the parliamentary oversight of the prosecution and high ranking magistrates is strengthened; the link between the government and the judiciary is additionally strengthened by additional oversight from the Ministry of Justice (Art. 130a, 131); an Inspectorate to the Supreme Judicial Council is established (Art. 132b); and the immunity of deputies is reduced (Art. 70)¹⁰⁸.

The changes in the Constitutions in the beginning of the 21st century opened the way to full membership of the EU, which was finally achieved on 1 January 2007. This membership, however, did not spell the end of the constitutional amendments, driven by the continuing societal changes in Bulgaria. In January-February 2007, the Parliament voted the fourth round of amendments to bring the Constitution in line with NATO requirements following the Bulgarian integration of the military-political organization in April 2004. According to them, Bulgaria needs to have a professional army; therefore, the beginning of 2008 saw compulsory conscription revoked (Art. 9 (1) and (2), Art. 59 (2)). The other amendments were of lesser importance as they concerned the work of the Parliament – its budget (Art. 62, (1) and (2)), quorum requirements (Art. 81 (1)), the oversight of institutions where the appointments are made by the Parliament (Art. 84, (17)), the procedures for introducing reports by high ranking magistrates (Art. 84, (16)), the work of the SJC and its Inspectorate (Art. 130, (6), (7), (8), (9); Art. 130a; Art. 131, 132 and 132a), and the right of municipalities to set local taxes (Art. 142, (2) and (3))¹⁰⁹.

Overall, the democratic Bulgarian Constitution, voted on 12 July 1991 and amended four times later, managed to provide a stable foundation in law for the

¹⁰⁷ Държавен вестник, № 18, 25 February 2005.

¹⁰⁸ Ibid., № 27, 2006.

¹⁰⁹ Ibid., № 12, 2007.

сегнато от периодичното поставяне под въпрос на нейната конституционната му легитимност, ДПС също поисква промени в Конституцията. След IV национална конференция на ДПС (29–30 януари 2000 г.) неговият несменяем лидер Ахмед Доган заявява, че трябва да се помисли за превръщането на България в мултиетническа държава¹⁰². Според коментатори подобно виждане изисква промени в Конституцията, защото в нея България е обявена за „единна държава“, а българският език – за официален. След този случай въпросът за националния характер на държавата не е поставян. Но подозренията към Конституцията, приета с мнозинство на БСП, продължават.

Обществено-политическата мобилизация, предизвикана от икономическия срив на държавата в началото на 1997 г. и отстраняването на БСП от властта, възражда желанието за конституционни промени. Създаденото по време на кризата от 1997 г. студентско движение „Демокрация сега“ организира през април 1997 г. в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ дискусия „Конституцията – за и против промяната ѝ“. Както личи от стенограмата на изказванията, става дума за промяна в две посоки – предоставяне на повече правомощия на президента и въвеждане на мажоритарна избирателна система¹⁰³. В основата и на двете предложения стои голямото разочарование от партийното управление първо на СДС (Филип Димитров), а после и на БСП (Жан Виденов), но и ентузиазмът от избирането на юриста от СДС Петър Стоянов за президент през октомври 1996 г. Президентът Желев, напуснал президентския пост на 21 януари 1997 г., лансира в дискусията идеята за изцяло нова конституция, в която парламентарната република да бъде заменена с президентска¹⁰⁴. Тези предложения обаче не намират приложение в дейността на новото Народно събрание, тъй като новото правителство на Обединените демократични сили, оглавено от икономиста Иван Костов, е ангажирано със закъснелите икономически трансформации.

Първите предложения за промени в Конституцията са гласувани в парламента едва четири години след първата дискусия – на 18 февруари 2001 г. Според тях от Конституцията трябва да отпадне депутатският имунитет (чл. 69. и 70.) и да се въведе право на общините сами да определят данъците си (чл. 141.). Тези предложения са отхвърлени от депутатите в атмосферата на наблюдаващите избори, но дават повод да започне нова обществена дискусия за необходимостта от промени в Конституцията едно десетилетие след приемането ѝ.

През лятото на 2001 г. в България настъпва нова дълбока политическа промяна, тъй като завърналият се в страната бивш български цар Симеон Сакскобургготски успява да спечели изборите и да отстрани от властта водещите до момента партии на прехода. След като се оказва отново в опозиция, СДС възражда интереса си към конституционните промени. През юни

¹⁰² Интервю с Ахмед Доган. – 168 часа, № 3, 4–10 февр. 2000.

¹⁰³ Конституцията – за и против промяната ѝ. Дискусия, организирана от студентското движение „Демокрация сега“ (4 април 1997 г., 65 аудитория на СУ). – Демократически преглед, лято 1997, 40–46.

¹⁰⁴ Пак там, 41–42.

two-decade-long transition to democracy and market economy. This conclusion, however, does not mean that there weren't shortcomings in its functioning, but rather that they were largely successfully overcome thanks to the amending mechanisms.

Conclusion: The Future of the Bulgarian Constitution in the European Context

The history of the new Bulgarian state spans across more than 130 years. Although this is not a particularly long period for an European country, Bulgaria can be proud that despite various challenges – its location in the middle of the explosive Balkans; numerous political and social shocks; the influence of the ideological illusions of the 20th century – it managed to find its way towards an unified Europe and to join the EU in 2007.

European membership also creates an atmosphere of security and stability for Bulgarian citizens. Furthermore, it allows Bulgarians to leave aside the European dimension in their considerations of the Constitution and to take a new look at it from the point of view of their own interests. Renewed discussions about the Constitution also give society a chance to reconsider its positive and negative aspects. The main question remains whether such a document elaborated in the beginning of the transition period continues to correspond to the public demands, or whether some of the texts have become outdated and need changes. The new public discussion around the Bulgarian Constitution following the Bulgarian ascension to the EU is focused on several problems, which were controversial during the elaboration and drafting of the document and continue to be so.

First, the type of the Bulgarian republic – whether it should remain parliamentary or it should become presidential, continues to be subject to debates. Calls for a presidential republic are present throughout the transition, but are formulated in 2009 as an explicit election pledge of the “Order, Law and Justice” (OLJ) party, founded in 2005. The Constitutional mechanisms for such a fundamental revision are particularly strict – according to them, this could be done only by a specially elected GNA. Therefore, the proponents of a presidential republic call not just for a constitutional amendment, but rather for the drafting of a completely new constitution. In the end of August 2010, the OLJ began gathering signatures for a referendum on the issue. According to its leader, Yane Yanev, “We need a restart. A member-state of the EU should not have a constitution from the time of the former USSR”¹¹⁰. Other politicians also feel that there is a need for strong centralized power, which could be provided by a presidential republic: the former President Dr. Jelyu Jeleu criticizes the parliamentary republic for the slow pace of taking decisions and for the lack of clear personal responsibility for them¹¹¹; others include the trade union leader Dr. Konstantin Trenchev¹¹², the president of

¹¹⁰ Тръгва подписка за нова конституция. – Труд, № 240, 31 August 2010.

¹¹¹ Желев, Ж. Дърева и Гиньо Ганев плашат хората с президент диктатор. – 24 часа, 24 October 2010.

¹¹² Д-р Тренчев, К. Не съм подписал подписката на РЗС, но я подкрепям. – Агенция КРОСС, 24 October 2010.

2002 г. тази дясна формация лансира програма от „идеи, които ще променят България“ – 24 конституционни промени, между които са: намаляването броя на депутатите, промяната в изборителната система, отмяната на имунитета на депутатите и съдиите, ограничаването на правомощията на президента, излизането на прокуратурата и следствието от съдебната власт и др. Те имат политически характер и са мотивирани по-скоро от желанието СДС да си върне доверието на изборителите. С това се обяснява фактът, че само пет години, след като са се обявили за президентска република, през 2002 г. юристите на СДС предлагат ограничаване на президентските пълномощия – но през 1997 г. президент е Петър Стоянов от СДС, а от януари 2002 г. – Георги Първанов от БСП. На 21 октомври 2002 г. СДС провежда семинар „Конституцията и правовата държава“, на който обосновава своите предложения. Семинар със същото наименование е проведен и на 21 октомври с.г., но опозиционният характер на СДС пречи на тези идеи да се превърнат в реалност.

Въпреки че в изминалото десетилетие от влизането на Конституцията на Република България в сила достатъчно ясно се проявяват нейните несъвършенства, острите политически борби пречат да се формира конституционно мнозинство за каквато и да била промяна на конституционните текстове. С други думи, реализират се предупрежденията на външните наблюдатели да не се прави твърде труден механизъм за промени в Конституцията¹⁰⁵. В българския случай има разлики в процедурите за промяна на Основния закон – незначителни изменения се осъществяват с трикратно гласуване на 3/4 от депутатите в различни дни (чл. 155.), докато съществените промени могат да се правят само от ВНС, за чието свикване обаче трябва да се обявят 2/3 от депутатите (чл. 158., 159., 160., 161.). Сложната процедура и квалифицираното мнозинство за промяна на Конституцията довеждат дотам, че не вътрешните, а външните фактори стават решаващи за конституционните промени, необходими за реализиране на българския стремеж към интеграция в Европейския съюз (ЕС).

КОНСТИТУЦИЯТА И ЧЛЕНСТВОТО НА БЪЛГАРИЯ В ЕВРОПЕЙСКИЯ СЪЮЗ

Времето за промени на Конституцията идва със започването на преговорите на България за членство в Европейския съюз. Тогава се налага преразглеждане на Конституцията и законодателството с оглед на тяхното синхронизиране с европейското право. Подобно положение – за предимството на ратифицираните международни договори пред вътрешното законодателство, е записано в чл. 5., ал. 4. на Конституцията. Проблемът е, че трябва да се постигне консенсус между основните политически сили в Народното

¹⁰⁵ *Елстър, Й.* Цит. съч., с. 289.

the Bulgarian Industrial Association Bozhidar Danev¹¹³, and the lawyer Atanas Semov, who is critical of the declining influence of the Parliament¹¹⁴.

The idea of a strong centralized state is opposed by other Bulgarian politicians, such as Ginyo Ginev, one of the drafters of the Constitution. As the first Bulgarian Ombudsman, he points to the dangers which the centralized exercise of power can have in the Bulgarian context: “The truth is that a presidential model in the Bulgarian conditions would be a dangerous experiment for the people and for the state. Unfortunately, Bulgaria still has neither a lively and active civil society, nor effective enough judiciary, nor a big enough number of free media. And it hasn’t had them for the whole of its most recent history! Thus, the idea of a strong authority in Bulgaria has always degenerated into one-man regimes, which have to a larger or lesser extent suppressed democracy and people’s freedoms”¹¹⁵.

Other elements of the Constitution also provoke discussions. For example, the President Georgi Parvanov, a supporter of the parliamentary character of the state, nevertheless calls for extending presidential competences. According to him, the President should have the right to call referendums and to propose laws, while his veto should be overruled only by a qualified rather than a normal majority¹¹⁶. The Prime Minister Boyko Borisov also calls for changes in the Constitution – according to him, MPs who have committed an offence or have not followed the line of the party which has nominated them should be subject to recall¹¹⁷.

Despite the ongoing discussion of possible changes to the constitution, none are envisionable in the near future. The main reason for this is the continuing economic and financial crisis in which Bulgaria has fallen since 2009, which has focused the public attention. Another reason is the high degree of fragmentation of the political spectrum in Bulgaria, which makes it hard to form the large majority required for significant changes in the Constitution or for the drafting of a completely new one. Nevertheless, the continuing discussions about how to ameliorate the Constitution are a manifestation of the desire of the Bulgarian public to improve constitutional provisions in line with the development of democratic institutions and the realization of citizen rights. Furthermore, they are also a testament to the both the viability and the importance of the 1991 constitution for the Bulgarian society.

¹¹³ *Данев, Б.* Подписал съм подписката на РЗС за свикване на ВНС. Ibid.

¹¹⁴ *Семов, Ат.* Толкова депутати за 20 години... А колко бяха свестните? – 24 часа, 13 September 2010.

¹¹⁵ *Ганев, Г.* Не посягайте на парламента. – 24 часа, 8 September 2010.

¹¹⁶ *Първанов:* „Сегашното управление стои по-зле от това на тройната коалиция“. Интервю на Росен Петров в предаването „Нека говорят“ на БТВ, 28 November 2010.

¹¹⁷ *Йолчева, Т.* Бойко: Докторите говорят цинично, но са хуманисти. – Стандарт, 5 December 2010.

събрание за очертаване на кръга от проблеми и конституционни текстове, които да се променят. С тази задача се заема държавният глава.

На 26 юли 2002 г. президентът Георги Първанов събира представителите на конституционно представените сили: Национално движение „Симеон Втори“ (НДСВ), СДС, БСП и ДПС, за да обсъдят в кои сфери и какви промени са необходими. Вижданията са твърде различни, затова са необходими още няколко месеца, преди политиките да успеят да се договорят, след което на 2 април 2003 г. в парламента е подписана декларация за необходимите конституционни промени в съдебната система. Комисарят по разширяването на ЕС Гюнтер Ферхойген при посещението си в България (9–11 юли 2003 г.) се опитва да ускори процеса, като заявява, че България трябва да извърши конституционните промени, засягащи съдебната система до септември с.г., ако иска да бъде приета в ЕС през 2007 г. Думите на Ферхойген предизвикват негативната реакция на председателя на парламента, професорът юрист Огнян Герджиков, тъй като промени в Конституцията с такива темпове изглеждат невъзможни. Но, както често става в българската история, онова, което не е станало навреме, се осъществява светкавично. На 3 септември 2003 г. е свикана парламентарна сесия за обсъждане на промените – в тях се предвижда ограничаване на имунитета в съдебната система до функционален (чл. 132.) и въвеждане на мандатност при заемането на висша съдебна длъжност (чл. 129.). След трикратното гласуване на промените в конституцията, те стават факт на 25 септември 2003 г.¹⁰⁶ За всички е ясно, че това са само най-наложителните изменения, които могат да се приемат набързо, и че същинските промени в Конституцията, за да се подготви България за членство в ЕС, тепърва предстоят.

Следващите конституционни текстове, които трябва да се променят, засягат проблем, по който българското общество е особено чувствително – собствеността върху земята. Това личи от текста на чл. 22., ал. 1. от Конституцията: „Чужденците и чуждестранните юридически лица не могат да придобиват право на собственост върху земя [...]“¹⁰⁷ Проблемът е допълнително актуализиран от опасенията на българите, че значителни количества земя могат да бъдат изкупени от турски граждани в хода на преодоляване на последствията от „възродителния процес“ или от други чужденци и фирми, които навлизат в реформиращата се българска икономика. Забраната да се продава земя на чужденци обаче влиза в противоречие с практиките в ЕС и това налага да бъде модифициран този конституционен текст. Въпреки ясно изразената политическа воля, тази промяна на Конституцията става много трудно заради засилването на национализма в хода на преговорния процес за присъединяване към ЕС. Причините за преминаването на латентния национализъм в открит са много, но между тях трябва да се посочи официалното участие на ДПС в правителството на Симеон Сакскобургготски със свои министри, заместник-министри и висши държавни чиновници и навлизане-

¹⁰⁶ Държавен вестник, № 85, 26 септ. 2003.

¹⁰⁷ Конституция на Република България, с. 6.

то на българските мюсюлмани в управлението. На антиурска и анти-ДПС основа се създава и неголямата, но шумна ксенофобска партия „Атака“ на журналиста от вестника на СДС „Демокрация“ Волен Сидеров.

За да се стигне до промяна на чл. 22., ал. 1. за продажбата на земя, са необходими много политически усилия, за да се убедят БСП и нейните привърженици, че няма опасност България да бъде „изкупена“ от чужденци. След преминаване на сложната процедура за несъществени поправки на Конституцията, на 18 февруари 2005 г. на тържествено заседание на Народното събрание окончателно е приета и втората поправка в Основния закон, дала възможност на граждани на ЕС да закупуват земя в България от момента, в които страната стане член на ЕС¹⁰⁸. Само петима депутати, предимно интелектуалци от левницата, се противопоставят на тази поправка, наложена откъм.

Следващата, трета по ред, поправка в Конституцията, е приета в началото на 2006 г. Тя не предизвиква дискусия, тъй като е необходима за присъединяването на България към ЕС. Част от промените обаче имат обществено значение, тъй като с новия чл. 91а и чл. 150., ал. 3. се въвежда общественят защитник (омбудсман). Другите промени в Конституцията засягат съдебната система. Извършено е нейното реструктуриране по европейски образец: разследването се прехвърля към прокуратурата (чл. 127., т. 1., 2.), като по този начин следствените органи стават част от съдебната власт (чл. 128.); нараства парламентарният контрол над прокуратурата и над висшите магистрати; засилва се връзката между съдебната система и правителството чрез допълнителния контрол от страна на министъра на правосъдието (чл. 130а, 131.); създава се и Инспекторат към Висшия съдебен съвет (чл. 132б); ограничава се и депутатският имунитет (чл. 70.)¹⁰⁹.

Всички промени в Конституцията, осъществени в началото на XXI в., отварят пътя на България към пълноправно членство в ЕС, което става факт на 1 януари 2007 г. Това членство обаче не поставя край на измененията на Конституцията, предизвикани от продължаващите обществени промени в България. Така през януари – февруари 2007 г. депутатите гласуват четвъртите по ред поправки в Конституцията, съобразяващи я с новите изисквания на НАТО, към която военно-политическа организация България се присъединява през април 2004 г. Те постулират създаване на професионалната армия – от началото на 2008 г. е отменена задължителната наборна военна служба (чл. 9., ал. 1. и 2., чл. 59., ал. 2.). Останалите поправки са по-незначителни, тъй като засягат работата на парламента – неговият бюджет (чл. 62., ал. 1. и 2.), изискванията за кворума (чл. 81., ал. 1.), контролът върху дейността на органи, избирани от парламента (чл. 84., ал. 17.), начинът за внасяне на докладите на висшите магистрати (чл. 84., ал. 16.), за работата на ВСС и на неговия Инспекторат (чл. 130., ал. 6., 7., 8. и 9., чл. 130а, 131., 132. и 132а), правото на общините да определят местните данъци и такси (чл. 142., ал. 2. и 3.)¹¹⁰.

¹⁰⁸ Държавен вестник, № 18, 25 февр. 2005.

¹⁰⁹ Пак там, № 27, 2006.

¹¹⁰ Пак там, № 12, 2007.

Като цяло демократичната Българска конституция, приета на 12 юли 1991 г. и четирикратно променяна по-късно, успява да осигури стабилна законодателна основа за българите по техния път към демокрация и пазарна икономика през двете десетилетия на българския преход. Този общ извод не означава, че оспорваната от момента на гласуването ѝ Конституция не показва своите несъвършенства, но чрез механизмите на промяна те до голяма степен са преодолени.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ: БЪДЕЩЕТО НА БЪЛГАРСКАТА КОНСТИТУЦИЯ В ОБЩОЕВРОПЕЙСКИТЕ ПРОЦЕСИ

Историята на новата българска държава надхвърля 130 години. Това не е дълъг период за една европейска държава, но България може да се гордее с факта, че независимо от местоположението си в средата на бурните Балкани, независимо че преминава през тежки сътресения, че попада под въздействието на повечето идеологически изкушения на ХХ в. тя съумява да намери своя път към обединена Европа и от 2007 г. е част от Европейския съюз.

Европейското членство на България създава атмосфера на сигурност и стабилност за нейните граждани. От друга страна, пълноправното членство позволява на българите да се освободят от задължението да мислят за своята Конституция само от гледна точка на европейските изисквания и да се вгледат в нея през призмата на собствените си интереси. Възобновените спорове за Българската конституция дават на обществото възможност да се замисли за нейните плюсове и минуси. Основният въпрос е: дали създадената в началото на прехода Конституция продължава да отговаря на обществените изисквания? С други думи: дали някои нейни текстове не са остарели и не трябва ли да бъдат променени? Новата обществена дискусия около Българската конституция след влизането на България в ЕС е съсредоточена върху няколко проблема, по които се спори още в хода на изработването и утвърждаването ѝ.

На първо място, става дума за формата на държавно управление – България да остане парламентарна или да се превърне в президентска република. Искането за президентска република придружава целия преход, но през април 2009 г. е издигнато като официално предизборно искане на партията „Ред, законност и справедливост“ (РЗС), създадена през декември 2005 г. Процедурата по промяна в Конституцията по такъв важен проблем е много тежка – това може да направи само специално избрано ВНС. Затова привържениците на президентската република се обявяват не просто за конституционна промяна, а за изработването на изцяло нова конституция. Кампанията започва в края на август 2010 г. със събиране на подписи за провеждане на референдум. Според лидера на РЗС Яне Янев: „Нужен ни е рестарт. Не може страна членка на ЕС да има конституция от времето на

бившия СССР¹¹¹. Нуждата от силна централна власт, каквато дава президентската република, е подкрепена и от други политици: бившият президент д-р Желю Желев, който критикува парламентарната република заради нейната бавност и липсата на ясна лична отговорност¹¹², профсъюзният лидер д-р Константин Тренчев¹¹³, председателят на Българската стопанска камара Божидар Данев¹¹⁴, юристът Атанас Семов, който критикува безсилието и обезличаването на парламента¹¹⁵.

На идеята за силна централна власт се противопоставят други български политици, какъвто е един от създателите на Конституцията Гиньо Ганев. Като първи български омбудсман той посочва опасностите, които в българските условия предизвиква силната власт: „Истината е, че президентският режим в български условия би бил опасен експеримент и за хората, и за държавата. България за съжаление няма все още нито жизнено и активно гражданско общество, нито достатъчно ефективна съдебна власт и достатъчен брой свободни медии. И не ги е имала през най-новата си история! Затова у нас винаги идеята за силна власт се е израждала в еднолични режими, които в една или друга степен са потъпквали демокрацията и свободите на хората“¹¹⁶.

Дискусии предизвикват и други конституционни елементи. Така президентът Георги Първанов, който подкрепя парламентарния характер на държавата, се обявява за разширяване на президентските пълномощия. Според него на президента може да се даде правото да свиква референдуми, ветото му да се преодолява от квалифицирано, а не от обикновено мнозинство, както и законодателна инициатива¹¹⁷. Новият министър-председател Бойко Борисов също заявява желание за промени в Конституцията: той иска да се даде право на партиите да отзовават от парламента депутати, които са се провинили или не следват линията на партията, която ги е издигнала¹¹⁸.

Въпреки продължаващото обсъждане на идеи за конституционни промени, в близко бъдеще такива не се очертават. Основната причина за това е финансовата и икономическа криза, в която се намира България от 2009 г. Кризата отклонява обществените усилия от проблемите на Конституцията. Втората причина е, че политическото пространство вече е

¹¹¹ Тръгва подписка за нова конституция. – Труд“, № 240, 31 авг. 2010.

¹¹² Желев, Ж. Дървета и Гиньо Ганев плашат хората с президент диктатор. – 24 часа, 24 окт. 2010.

¹¹³ Д-р Тренчев, К. Не съм подписал подписката на РЗС, но я подкрепям. – Агенция КРОСС, 24 окт. 2010.

¹¹⁴ Данев, Б. Подписал съм подписката на РЗС за свикване на ВНС. – Пак там.

¹¹⁵ Семов, Ат. Толкова депутати за 20 години... А колко бяха свестните? – 24 часа, № 253, 13 септ. 2010.

¹¹⁶ Ганев, Г. Не посягайте на парламента. – 24 часа, № 248, 8 септ. 2010.

¹¹⁷ Първанов, Г. Сегашното управление стои по-зле от това на тройната коалиция. Интервю на Росен Петров в предаването „Нека говорят“ на БТВ, 28 ноември 2010 г.

¹¹⁸ Йолчева, Т. „Бойко: Докторите говорят цинично, но са хуманисти“. – Стандарт, 5 дек. 2010.

толкова разделено, че трудно би могло да се оформи достатъчно голямо мнозинство за съществени промени в Конституцията или за изработването на нова. Но дискусиите за подобряване на Конституцията продължават, те показват желанието на българите да усъвършенстват конституционните разпоредби според развитието на демократичните институции и реализирането на правата на гражданите. Те показват жизнеността както на Конституцията, приета през 1991 г., така и значението ѝ за българското общество.

